

KSUL
001889
KSUL

THE

RIG-VEDA SAMHITÁ.

SECOND ASHṬAKA

WITH

PADA PÁṬHA

AND

SÁYANÁCHÁRYA'S BHÁSHYA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA RÂJÂRÂM SHÂSTRI BODAS,

SANSKRIT SHÂSTRI, ELPHINSTONE COLLEGE,

AND

SHIWÂRAM SHÂSTRI GORÊ,

Teacher in the Gokuldas Tejpal Sanskrit Seminary.

PUBLISHED BY

TOOKÂRÂM TÂTYÂ

FOR THE BOMBAY THEOSOPHICAL PUBLICATION FUND

Bombay:

PRINTED AT THE GANPAT KRISHNAJI PRESS.

Shaka 1810.

श्रीः

ऋक्संहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता

पदपाठयुताच.

इयंच

तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्याप्रेरितः तुकारामतात्याभिख्यः,

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयाधिपतिः आत्मारामकाह्नोबाभिख्यः;

इत्येताभ्यां

बोडसोपाह्वमहामहोपाध्यायराजारामशास्त्रि,

गोरेइत्युपाभिधशिवरामशास्त्रिभ्यांशोधयित्वा

मुंबय्यां

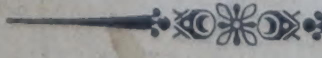
गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता.

तस्याअयंद्वितीयोष्टकः

शकाब्दाः १८१०

॥श्रीगणेशायनमः॥

वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥१॥
यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
प्रक्रियाप्रथमेकाण्डेसाकल्येनोपवर्णिता । अतऊर्ध्वंतनीज्ञेयास्मर्यंतेचक्कचित्कचित् ॥ ३ ॥

अथद्वितीयाष्टकेप्रथमोऽध्यायआरभ्यते शतर्चिनामाद्येमण्डलेचतुर्विंशत्यनुवाकाः तेषुकदित्थेत्यष्टादशानुवाकेषट्सूक्तानि तत्र प्रवःपान्तमितिद्वितीयंसूक्तम् पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पञ्चदशर्चम् ऋषिश्चान्यस्माद्दषेरितिपरिभाषयाकक्षीवानृषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् विश्वेदेवादेवता प्रवोवैश्वदेवमित्यनुक्रमणिका अस्यविशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा–

ॐम् प्रवःपान्तंरघुमन्यवोन्धोयज्ञंरुद्रायमीळ्हुषेभरध्वम् ।
दिवोअस्तोष्यसुरस्यवीरैरिषुध्येवंमरुतोरोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुऽमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय ।
मीळ्हुषे । भरध्वम् । दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव ।
मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हेरघुमन्यवः लघुक्रोधाः अक्रोधिनःऋत्विजोवोयुष्माकंपान्तंपालनशीलंपातव्यंवायज्ञंयागसाधनमन्धोन्नंआज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय रुद्दुःखंतद्धेतुभूतंदुरितंवा तस्यद्रावयित्रेएतन्नामकायदेवायमीळ्हुषे फलस्यवर्षित्रेतदर्थंप्रभरध्वम् प्रकर्षेणसंपादयत अहंचइषुध्येवइषुध्यान्शत्रून्यथानिरस्यति तथावीरैरमित्राणांविविधमीरकैर्वीर्योपेतैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिःसह दिवोद्युलोकसकाशात् उपलक्षणमेतत् लोकत्रयादपिअसुरस्यनिरसितव्यानामसुराणांनिरसितुः कर्मणिषष्ठी निरसितारंतमेवदेवं रोदस्योः निरोधनवत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानान्मरुतश्चअस्तोषिस्तौमि ॥ पान्तं पान्तमित्यत्र पातेःशतृ पिबतेर्वाऔणादिकोझः। मीळ्हुषे दाश्वान्साह्वानितिक्कसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसीत्यादिनाषत्वम्। दिवः ऊडिद-

मित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तोषि स्तौतेश्छान्दसोलुङ् । इषुध्येव इषवोधीयन्तेत्रेतीषुधीः कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेःकिः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥१॥

अथद्वितीया–

पत्नीवपूर्वहूतिंवावृधध्याउषासानक्तापुरुधाविदाने ।
स्तरीर्नात्कंव्युतंवसानासूर्यस्यश्रियासुदृशीहिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिम् । ववृधध्यै । उषसानक्ता । पुरुधा ।
विदाने इति । स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना ।
सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नीयथापूर्वहूतिंपत्युःपूर्वाह्वानंववृधध्यै वर्धयितुंशीघ्रगतिर्भवतितद्वत् उषासानक्ता अहोरात्रदेवतेअपि पुरुधा बहुप्रकारंबहुविधैःस्तोत्रैःविदानेज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं ववृधध्यै अस्मदीयंपूर्वाह्वानंवर्धयितुंशीघ्रमागच्छतमितिशेषः यद्वा ववृधध्यै अस्मद्वर्धनायपुरुधाबहुप्रकारंविदाने वर्धनोपायान्जानत्यौभवतमितिशेषः उषासानक्ता उषासोषसइतिपूर्वपदस्योषासादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथकेवलोषाउच्यते–स्तरीः शत्रूणांहिंसकस्तेजसाच्छन्नोवाआदित्यः सइवहिरण्यैर्हिरण्यवर्णैरश्मिभिः व्युतंविततंविशेषेणसंबद्धं अत्कंअकं सन्ततंवारूपंवसानाआच्छादयन्तीधारयन्ती सूर्यस्यश्रियाशोभयासुदृशी शोभनंदृश्यमाना सूर्यस्यपुरोगामिनीरश्मिभिःखल्वेषाजगद्भासयति तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहूतिंपालयत्वित्यर्थः यद्वा हिरण्यैर्हितरमणीयैःप्रकाशैर्धनविशेषैर्वासहागच्छतु ॥ व्युतं व्येञोनिष्ठायां वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् । स्तरीः अवितृस्तृइतीकारप्रत्ययः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

ममत्तुनःपरिज्मावसर्हाममत्तुवातोअपांवृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वतायुवंनस्तन्नोविश्वेवरिवस्यन्तुदेवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्ऽवान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे ।
वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनार्होगार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामाच्छादकानांवृक्षादीनांहन्ताग्निः अथवा वसर्हावासार्होवासरस्यगमयिता परिज्मा परितोगन्ता आदित्योममत्तुमादयतु तथाअपां वृष्ट्युदकानां वृषणवान्वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादकोवातोवायुः अस्मान्ममत्तु किञ्च हे इन्द्रापर्वता इन्द्रःप्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान्वृष्ट्यादिपूरणवान्पर्जन्यस्तौयुवंयुवांनोऽस्मानस्मद्बुद्धिंवाशिशीतं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः तत्तस्मात् यस्मादहंसर्वान्देवान्स्तौमि तस्माद्विश्वेसर्वेऽपिदेवाःनोऽस्माकंवरिवस्यन्तु प्रभूतमन्नंदातुमिच्छन्तु समृद्धान्नप्रदानेनप्रीणयन्त्वित्यर्थः ॥ ममत्तु मदीहर्षे अन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटिछान्दसोविकरणस्यश्लुः द्विर्वचनम् । शिशीतं ईहल्यघोरितीत्वम् बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः॥३॥

अथचतुर्थी–

उ॒तत्या मे॑य॒शसा॑श्वे॒त॒नायै॒व्यन्ता॒पान्तौ॑शि॒जोहु॒वध्यै॑ ।
प्रवो॒नपा॑तम॒पांकृ॑णु॒ध्वं॒प्रमा॒तरा॑रास्पि॒नस्या॒योः ॥ ४ ॥

उ॒त । त्या । मे॒ । य॒शसा॑ । श्वे॒त॒नायै॑ । व्यन्ता॑ । पान्ता॑ । औ॒शि॒जः । हु॒वध्यै॑ । प्र । वः॒ । नपा॑तम् । अ॒पाम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । प्र । मा॒तरा॑ । रा॒स्पि॒नस्य॑ । आ॒योः ॥ ४ ॥

औशिजःउशिजःपुत्रःकक्षीवान् अहंमे तादर्थ्येचतुर्थी मदर्थंयशसा यश इत्यन्नंबलंकीर्तिर्वोच्यते तद्वन्तौ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं पान्तापिबन्तावाज्यसोमादिकं त्या तच्छब्दसमानार्थः त्यच्छब्दः यौस्तुत्यत्वेनप्रसिद्धौतावश्विनौ अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः तथापिसूक्तस्यवैश्वदेवत्वादुषःसंबन्धाद्द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनावितिगम्यते तादृशावश्विनौ श्वेतनायै इतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी विश्वंजगच्छ्वेतयन्त्याउषसःतत्संबन्धिनिकाले उषःकालीनाह्वानाय यजेयमितिशेषः हेऋत्विजः वोयूयंप्रथमार्थेद्वितीया अपामुदकानां नपातंनपातयितारं तासांनप्तारंवाग्निं अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः ताभ्योऽग्निरित्यपांनप्तृत्वमग्नेः तंदेवंप्रकृणुध्वम् करोतिरत्रक्रियासामान्यवाचीक्रियाविशेषेस्तोत्रेपर्यवस्यति प्रकर्षेणस्तुध्वमित्यर्थः किञ्च रास्पिनस्य रपतेरसतेर्वाशब्दनार्थस्यघञन्तस्य कृतसकारपकारोपजनस्यरास्पइतिभवति तदस्यास्तीतिरास्पिस्तोत्रं तद्वान्रास्पिनःस्तोता तस्य आयोः तादृशस्यमनुष्यस्यमम मह्यंमातरामातृवद्धितकारिण्यावहोरात्रदेवतेअपिप्रकृणुध्वं अथवा रास्पिनस्य एकोमत्वर्थेप्रत्ययश्छान्दसः प्रवर्षणध्वनियुक्तस्यवृष्ट्युदकस्यगमनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रेप्रकृणुध्वम् ॥ व्यन्ता पान्ता उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

आवोरुवण्युमौशिजोहुवध्यैघोषेवशंसमर्जुनस्यनंशे ।
प्रवःपूष्णेदावनआँअच्छावोचेयवसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाऽइव । शंसम् ।
अर्जुनस्य । नंशे । प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ ।
वोचेय । वसुऽतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदेवाः औशिजःकक्षीवानहंवोयुष्माकंसंबन्धिनंरुवण्युं रवणीयंशब्दनीयं शंसंस्तोत्रंआहुवध्यै युष्मदाह्वानाय अच्छावोचेय आभिमुख्येनब्रवीमि यद्वा अत्राप्यश्विनावेवोच्येते तस्मिन्पक्षेबहुवचनंपूजार्थं हेअश्विनौ वोयुष्मान्घोषेव एतन्नामिकाब्रह्मवादिनीव सायथा अर्जुनस्यश्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्यनंशेनाशनाय यथाश्विनोःशंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः हेदेवाः युष्मत्संबन्धिने दावने आ आभिमुख्येनफलस्यदात्रेपूष्णे पोषकाय एतन्नामकाय देवायापि आकारस्याङोनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः अच्छ आभिमुख्यगमनेनवोचेयस्तौमि वचपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युम् किञ्च अग्नेर्वसुतातिं तत्संबन्धिधनमपिवोचेय स्तौमि तमेवाग्निम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी–

श्रुतंमेमित्रावरुणाहवेमोतश्रुतंसदनेविश्वतःसीम् ।
श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुःसुक्षेत्रासिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदने ।
विश्वतः । सीम् । श्रोतु । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रा ।
सिन्धुः । अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ युवांइमाइमानि हवा अस्मदाह्वानानि श्रुतंश्रृणुतं नकेवलंअस्मदाह्वानं उतअपिचसदने यागगृहेविश्वतः उद्गात्रादिभिः सर्वतःक्रियमाणंसींएतत्स्तोत्रमपिश्रुतं किंच श्रोतुरातिः सर्वत्रश्रूयमाणधनः तादृशदानोवासुश्रोतुरस्मदाह्वानस्य सम्यक्श्रोतासिन्धुर्जलाभिमानीदेवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राणिअद्भिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निितिशेषः यद्वा अस्मत्क्षेत्राण्यद्भिः सुक्षेत्राणिसस्यादिसमृद्धानिकुर्वन्नोहवंश्रोतुश्रृणोतु सुक्षेत्रत्वलाभायश्रृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा उभयत्रविभक्त्याआकारः । श्रुतमित्यत्रबहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक्॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

स्तुषेसावांवरुणमित्ररातिर्गवांशतापृक्षयामेषुपज्रे ।
श्रुतरंथेप्रियरंथेदधांनाःसद्यःपुष्टिंनिरुन्धानासोअग्मन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता ।
पृक्षऽयामेषु । पज्रे । श्रुतऽरंथे । प्रियऽरंथे । दधांनाः । सद्यः ।
पुष्टिम् । निऽरुन्धानासः । अग्मन् ॥ ७ ॥

हेमित्र हेवरुणदेव वांयुवामहंस्तुषे स्तुवे व्यत्ययेनमध्यमः युवयोःसंबन्धिनीसाप्रसिद्धारातिर्दानंशताशतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवांसंबन्धिनीअसंख्यातगोविषयारातिःपज्रेकक्षीवतिमयि पृक्षयामेषु पृक्षइत्यकारान्तोऽप्यस्ति पृक्षाणामन्नानांनियमनंयेषुस्तोत्रेषुयज्ञेषुवातेषुनिमित्तभूतेषु भवत्वितिशेषः किंच मित्रादयोदेवाः श्रुतरथे सर्वत्रप्रसिद्धरथोपेतेप्रियरथेप्रीयमाणरथयुक्तेसर्वदा रथप्रियेपज्रेमय्येवदधानाः प्रीतिंधारयन्तः सद्यः आगमनानन्तरमेवपुष्टिंगवादिपोषंनिरुन्धानासः अवरुन्धानाः अस्मास्वेवस्थापयन्तः यद्वा मयिपुष्टिंदधानाः कुर्वाणाः निरुन्धानासः कृतामेवपुष्टिंमयिस्थिरांकुर्वन्तः अग्मन् आगच्छन्तु ॥ रातिः रादाने भावेक्तिन् मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । शता सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । दधानाः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । अग्मन् गमेश्छान्दसेलुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्युपधालोपः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

अस्यस्तुषेमहिमघस्यराधःसचासनेमनहुषःसुवीराः ।
जनोयःपज्रेभ्योवाजिनीवानश्वावतोरथिनोमह्यंसूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः ।
सुऽवीराः । जनः । यः । पज्रेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः ।
रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य महिमहत्पूज्यंमघोधनंअन्नंवायस्यदेवसंघस्यसतथोक्तः तादृशस्यास्यराधोधनंस्तुषेस्तुवे व्यत्ययेनमध्यमः धनलाभायप्रभूतधनंदेवसंघंस्तौमीत्यर्थः किंच नहुषः मनुष्यनामैतत् परस्परस्नेहबन्धोपेताःमनुष्यावयंकक्षीवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताःसन्तः सचासह परस्परैकमत्येन सनेम त्वद्दत्तंधनंसंभजेमलभेमहि देवसंघोविशेष्यते योजनोदेवजनः यश्च देवसंघः पज्रेभ्यः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः पज्रावाअङ्गिरसइतिश्रुतेः । तेभ्योवाजिनीवान् वाजोऽन्नंतद्वतीक्रियावाजिनीतयातद्वान्भवतियद्वैकोमत्वर्थीयप्रत्ययश्छान्दसः अस्मभ्यंप्रदेयेनदत्तेनवान्नेनतद्वान्भवतीत्यर्थः यश्चदेवसंघोश्वावतः बहुभिस्तद्दत्तैरश्वैस्तद्वतोरथिनोरथवतोमह्यंमेसूरिः प्रेरकोभवति अश्वानांरथानांप्रेरयितारं देवसंघंस्तुषेइत्यर्थः॥ सुवीराः वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्वावतः अश्वशब्दस्यमन्त्रेसोमाश्वेत्यादिनामतुपिदीर्घत्वम्॥ ८ ॥

अथनवमी–

जनोयोमित्रावरुणावभिध्रुगपोनवांसुनोत्यक्ष्णयाध्रुक् ।
स्वयंसयक्ष्मंहृदयेनिधत्तआपयदींहोत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽध्रुक् । अपः । न । वाम् ।
सुनोति । अक्ष्णयाऽध्रुक् । स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि ।
धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥ ९ ॥

हेमित्रावरुणौ युष्माकंयोजनोअभिध्रुक् अभितोद्रोग्धाभवति अयष्टाभवतीत्यर्थः यश्चअक्ष्णयाध्रुक् चक्रेणमार्गेणद्रुह्यति अन्यथाप्रकारेणद्रुह्यति द्रोहप्रकारउच्यते वांयुवांअपः सोमरसान्नसुनोति अभिषवंनकरोति युवामतिक्रम्यअन्यदेवतार्थंसुनोतीत्यभिप्रायः अयमेवअक्ष्णयाद्रोहः समूढोद्विविधोजनः स्वयंयक्ष्मंव्याधिंहृदयेस्वचित्तेनिधत्तेस्थापयति अनुष्ठातृणांभोगान्पश्यन्व्यथितोभवतीत्यर्थः यत्र लिङ्गव्यत्ययः यउक्तविलक्षणःपुमान् ऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः होत्राभिः वाङ्नामैतत् स्तुतिवाग्भिः ईमेनंसोमरसंआपव्याप्नोति स्तुवन्सोममभिषुणोतीति यावत्सनरःपृत्सुयातीतिवक्ष्यमाणेनसहसंबन्धः॥ अभिध्रुक् द्रुहेःसत्सूद्विषेतिक्विप् संहितायांभष्भावश्छान्दसः। ऋतावेत्यत्रछन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोवनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम्॥ ९ ॥

अथदशमी–

सव्राधंतोनहुंषोदंसुंजूतुःशर्धस्तरोनुरांगूर्तश्रंवाः।
विसृंष्टरातिर्यातिबाळ्हसृत्वाविश्वांसुपृत्सुसदुमिच्छूरंः॥ १०॥२ ॥

सः। व्राधंतः। नहुंषः। दम्ऽसुंजूतः। शर्धःऽतरः। नुराम्। गूर्तऽश्रंवाः। विसृंष्टऽरातिः। यातिः। बाळ्हऽसृत्वां। विश्वांसु। पृत्ऽसु। सदंम्। इत्। शूरंः॥ १०॥ २॥

हेमित्रावरुणौ युवांगतमव्रावसानोक्तलक्षणोयुष्मत्पूजकोजनोदंसुजूतः दान्तैरश्वैःसुष्ठुप्रेरितः अतएवनरांनराणांशर्धस्तरः अतिशयेनाभिभविता अथवाअतिशयेनबलवान् नराणांस्वसमानानांमध्येगूर्तश्रवाः उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नोवाविसृष्टरातिः अर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवंमहानुभावः शूरःसन् विश्वासुपृत्सुसर्वेषुजन्येषुसंग्रामेषुव्राधतः महन्नामैतत् हिंसकान्महतोऽपिनहुषोमनुष्यनामैतत् मनुष्यान्शत्रून्प्रतिबाळ्हसृत्वाभृशंसर्ता अशंकितगमनःसन् सदमित् सदैवयातिगच्छति ॥ दंसुजूतः दासेर्विच् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। गूर्तश्रवाः गुरीउद्यमने नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः। विसृष्टरातिः विपूर्वात्सृजतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते। पृत्सु पदादिषुमांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। बाळ्हसृत्वा सर्तेरन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्वनिप्॥ १०॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

अथैकादशी–

अधग्मन्तानहुंषोहवंसूरेःश्रोताराजानोअमृतस्यमन्द्राः ।
नभोजुवोयन्निरवस्यराधःप्रशस्तयेमहिनारथवते ॥ ११ ॥

अर्ध । ग्मन्त । नहुंषः । हवंम् । सूरेः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य ।
मन्द्राः । नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रऽशस्तये । महिना ।
रथऽवते ॥ ११ ॥

हेराजानोराजमानाः सर्वस्येश्वरावा हेमन्द्राः मादयितारोविश्वेदेवाः यूयंअमृतस्यअमरणस्यसूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्यनहुषोमनुष्यस्यममहवमाह्वानंश्रोतशृणुत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अमृतस्येत्यत्रबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं अध अथश्रवणानन्तरं ग्मन्त आगच्छत गमेश्छान्दसोलट् मध्यमबहुवचनस्यव्यत्ययेनतः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गमहनेत्युपधालोपः किमर्थमागमनं उच्यते–नभोजुवोनभसिव्याप्तायूयंयद्यस्मान्निरवस्यनिर्गतरक्षकस्ययुष्मद्व्यतिरेकेणरक्षकान्तररहितस्य अथवानिर्गतोमुखादुच्चरितोरवःशब्दः स्तोत्ररूपोयस्यताद्दृशस्यरथवतेरथवतोयजमानस्यषष्ठ्यर्थेचतुर्थी महिना महिम्नामाहात्म्येन मकारलोपश्छान्दसः तेनयुक्तंराधःसमृद्धिसाधनंहविर्लक्षणंधनं संराधकंस्तोत्रंवाप्रशस्तयेप्रशंसितुंकामयध्वे तस्मादाह्वानंशृणुत आगच्छतचेति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

एतंशर्धंधामयस्यसूरेरित्यवोचन्दशतयस्यनंशे ।
द्युम्नानियेषुवसुतातीरारन्विश्वेसन्वन्तुप्रभृथेषुवाजम् ॥ १२ ॥

एतम् । शर्धम् । धाम । यस्य । सूरेः । इति । अवोचन् ।
दशऽतयस्य । नंशे । द्युम्नानि । येषु । वसुऽतातिः । ररन् । विश्वे ।
सन्वन्तु । प्रऽभृथेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

यस्यसूरेः हविरादिप्रेरकस्ययजमानस्य संबन्धिनोदशतयस्य दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्यनंशेप्राप्तयेवयमाहूताःस्म तस्मैयजमानायैतमिदानींदातव्यत्वेनवर्तमानं शर्धंपरेषामभिभावकमन्नंतत्प्राप्तिहेतुंबलंवा धामविदधामकरवाम इत्यवोचन्देवाः धाम दधातेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् वचेरकारस्यउम् अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङ् येषुदेवेषु द्युम्नानि द्योतमानानिअन्नानि वसुतातिः वसूनांधनानांतातिर्विस्तारश्च वसून्येववा रारन् रमन्तेभृशं तातिः तनोतेःक्तिनिव्यत्ययेनात्वं मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् रारन्निति रमतेर्यङ्लुगन्तस्य लुङिरूपं तेविश्वेसर्वेदेवाः प्रभृथेषुप्रकृष्टभरणेषु यागेषुवाजमन्नं सन्वन्तुददतुप्रयच्छन्तु षणुदाने यद्वा यस्यसूरेःस्वभूतस्यच दशतयस्य दशचमसेष्ववस्थितस्यसोमस्यप्राप्तयेवयमाहूताःस्म तस्मै एतंशर्धं धामेत्यवोचन् यस्मादेवंतस्मात् प्रभृथेषु यागेषुवाजं तादृशंसोमलक्षणमन्नंविश्वेदेवाः सन्वन्तु संभजन्तां वनषणसंभक्तावित्यस्यव्यत्ययेनउप्रत्ययः कीदृशेषु यज्ञेषु येषु वसुतातिः वसूनांहविर्लक्षणानां धनानांवाविस्तारयितारऋत्विजोवचनव्यत्ययः द्युम्नानिद्योतमानानिहवींषिरारन् ददति रादाने लोटि छान्दसःशपःश्लुः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः अतएवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

मन्दा॑महे॒दश॑तयस्यधा॒सेर्द्वि॒र्यत्पञ्च॒बिभ्र॑तो॒यन्त्यन्ना॑ ।
किमि॒ष्टाश्व॑इ॒ष्टर॑श्मिरे॒तईशा॒ना॒स॒स्तरु॑षऋञ्ज॒ते॒नॄन् ॥ १३ ॥

मन्दा॑महे । दश॑ऽतयस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पञ्च॑ । बिभ्र॑तः ।
यन्ति॑ । अन्ना॑ । किम् । इ॒ष्टऽअ॑श्वः । इ॒ष्टऽर॑श्मिः । ए॒ते । ई॒शा॒नास॑ः ।
तरु॑षः । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ । नॄन् ॥ १३ ॥

मन्दामहेस्तुमोवयंदेवान् मदिस्तुतौ इदित्त्वान्नुम् किमर्थं दशतयस्यधासेः दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेनदशावयवस्यान्नस्यपुष्ट्यर्थंयद्यस्मात् द्विःपंच दशविधान्यन्नान्नानिदशचमसगृहीतत्वादन्नस्यदशविधत्वं एवंविधमन्नंबिभ्रतोधारयन्तोदशचमसाध्वर्यवोयन्तिहोमायगच्छन्त्याहवनीयंप्रति यद्वाश्वमेधिकानिदशान्नानिजुहोतीत्याम्नातान्याज्यमध्वादीनिदशविधान्यन्नानिविश्वेभ्योदेवेभ्योहोतुंधारयन्तोयन्तियदा तदामन्दामहइति नचेष्टाश्वप्रभृतीन्यष्टॄन्विहाय क-

स्मादस्मात्प्रत्यागमिष्यन्तीतिवाच्यम् तरुषः शत्रूणांतारकान् तरतेरौणादिकःउसिः नृन्नेतॄन्कर्मणां एवंमहानुभावान् वरुणादीनिष्टाश्वःएतन्नामकोराजाकिमृञ्जतेकिंप्रसाधयति तथेष्टरश्मिश्चकिमृञ्जते एतेइदानींवर्तमानाईशानासः पृथिव्याईश्वराराजानश्चनप्रसाधयन्ति यद्वा येषांस्तोतॄणां अस्माकमेतेस्तुतादेवाः ईशानासः स्वामिनःकिल तादृशान् तरुषःशत्रूणां तारकान् नॄन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मानिष्टाश्वादयःकिंसाधयन्ति किमुपद्रवन्ति नप्रभवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

हिरण्यकर्णंमणिग्रीवमर्णस्तन्नोविश्वेवरिवस्यन्तुदेवाः ।
अर्योगिरःसद्यआजग्मुषीरोस्राश्चाकन्तूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णम् । मणिऽग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः । अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ । उस्राः । चाकन्तु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवंरत्नाद्युपेतकंठं एतद्द्वयंसर्वावयवस्याप्युपलक्षणमेवंसर्वांगाभरणयुक्तं तत्प्रसिद्धंअर्णः अरणीयंरूपं तद्वन्तंपुत्रादिकमित्यर्थः उक्तलक्षणंअस्मदीयंरूपंवानोऽस्माकं विश्वेसर्वेदेवावरिवस्यन्तु परिचरन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः अर्यः अरणीयः विश्वेषांदेवानां सद्योजग्मुषीस्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरःस्तुतीःउस्राः विकारेप्रकृतिशब्दः क्षीराज्यादीनि हवींषिच सद्यः अस्मदागमनानन्तरमेवचाकन्तुकामयन्तां छान्दसःशपःश्लुः परस्मैपदंच । यद्वा यङ्लुकिनुगभावः आचकन्त्वितिवायोज्यं पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः केष्वितितदुच्यते–अस्मेअस्माकंसंबन्धिषूभयेषुस्तोतृषुयष्टृषुच यद्वा अस्माकंउभयेषुऐहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषुफलेषु ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

चत्वारोमामशर्शरस्यशिश्वस्त्रयोराज्ञआयवसस्यजिष्णोः ।
रथोवांमित्रावरुणादीर्घाप्साःस्यूमगभस्तिःसूरोनाद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

चत्वारः। मा। मशर्शारस्य। शिश्वः। त्रयः। राज्ञः। आयवसस्य।
जिष्णोः। रथः। वाम्। मित्रावरुणा। दीर्घऽअप्साः।
स्यूमऽगभस्तिः। सूरः। न। अद्यौत्॥ १५॥ ३॥

मामांकक्षीवन्तं मशर्शारस्यमशकीकृत्यभृशंश्रृणातिशारयतिवामित्रानितिमशर्शारः एतन्नामकस्यराज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाःचत्वारःपुत्राःबाधन्तइतिशेषः शिशुशब्दस्य जसादिषुछन्दसिवावचनमितिगुणाभावः तथा आयवसस्यसर्वतःप्राप्तान्नस्यएतन्नाम्नोराज्ञोजिष्णोर्जयशीलस्यपुत्रास्त्रयस्तेऽपिबाधन्तइतिशेषः हेमित्रावरुणाएतन्नामानौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धी रथोदीर्घाप्साः अप्सइतिरूपनाम अतिविस्तृतरूपः स्यूमगभस्तिः स्यूममितिसुखनाम सुखकरदीप्तिःसन् सूरोन सूर्यइव अद्यौत् द्योततांयुक्तानामस्मद्विरोधिनांपुरतःस्फुरन्भयजनकोभवत्वित्यर्थः द्युतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् द्युद्भ्योलुङीतिपरस्मैपदम् सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्विति वृद्धिः बहुलंछन्दसीतीडभावः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ यद्वा द्युअभिगमने आदादिकः छान्दसेलङि उतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिः॥ १५॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः॥ ३॥

कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशानुवाकेषट्सूक्तानि तत्रपृथूरथइतितृतीयंसूक्तंत्रयोदशर्चं अत्रानुक्रमणिका—पृथुःसप्तोनोषस्यंत्विति दीर्घतमसःपुत्रःकक्षीवानृषिः ऋषिश्चान्यस्माद्दृषेरितिपरिभाषितत्वात् अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्छन्दः तुशब्दप्रयोगादिदमादिकेसूक्तेउषोदेवताके प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतावस्यचोत्तरस्यचविनियोगः अथोषस्यइतिसूत्रितम् पृथूरथइतिसूक्तेप्रत्यर्चिरित्यष्टाविति तथाश्विनशस्त्रेइदमादिसूक्तद्वयस्यविनियोगःप्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्।

तत्रप्रथमा—

पृथूरथोदक्षिणायाअयोज्यैनंदेवासोअमृतासोअस्थुः।
कृष्णादुदस्थादर्याविहायाश्चिकित्सन्तीमानुषायक्षयाय॥ १॥

पृथुः। रथः। दक्षिणायाः। अयोजि। आ। एनम्। देवासः।
अमृतासः। अस्थुः। कृष्णात्। उत्। अस्थात्। अर्या।
विऽहायाः। चिकित्सन्ती। मानुषाय। क्षयाय॥ १॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णोरथः अयोजि अश्वैर्युक्तःसन्नद्धोभूत् अत्रयद्यपिदेवताविशेषोनश्रुतः तथाप्युषस्यत्वादुषसइतिगम्यते एनंसन्नद्धं रथं अमृतासःअमरणधर्माणोदेवासोदेवनशीलाहविर्भाजोदेवाः आस्थुः आस्थितवन्तः देवयजनंगन्तुंआरूढाइत्यर्थः अनन्तरंसोषाः कृष्णात् निकृष्टवर्णान्नैशात्तमसःसकाशात् उदस्थात् उत्थिताभूत् कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कः[1]। कीदृशीसा अर्याअरणीयापूजनीया विहायाः विविधगमनयुक्तामहतीवा विहायाइतिमहन्नाम विहायाःयह्वइतितन्नामसुपाठात् मानुषायक्षयाय मनुष्याणांनिवासायचिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपांचिकित्सांकुर्वतीतमोनिवारयन्तीत्यर्थः॥ १ ॥

अथद्वितीया–

पूर्वाविश्वस्माद्भुवनादबोधिजयन्तीवाजंबृहतीसनुत्री ।
उच्चाव्यख्यद्युवतिःपुनर्भूरोषाअगन्प्रथमापूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री । उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वाप्रथमासतीयमुषाः अबोधि बुद्धाभूत्उषःकालमवगत्यहिपश्चात्सर्वेप्राणिनःप्रतिबुद्ध्यन्ते कीदृशीसा वाजंगमनशीलं प्रकाशंनिरवर्त्यन्धकारंजयन्तीपराभवंकुर्वती यद्वा वाजशब्दोऽन्ननामसुपठितत्वादन्ननाम अन्नंवैवाजइतिश्रुतेश्च[2]। यजमानार्थअन्नंसंपादयन्तीबृहती महती सनुत्री सर्वंजगत्संभजन्ती दात्रीवाप्रकाशस्य किंच सोषाउच्चाउच्चैःउन्नतासतीव्यख्यत् विचष्टेसर्वंजगत्पश्यतीत्यर्थः कीदृशीसायुवतिः मिश्रणशीला नित्ययौवनावा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीलाप्रतिदिनंवर्तमानत्वात् सोषाः पूर्वहूतौसत्यांप्रथमामुख्याप्रकृष्टासती आगन् देवयजनदेशंप्रत्यागच्छति प्रथमइतिमुख्यनाम प्रतमोभवतीतियास्कः[3]। इतरदेवेभ्यःपूर्वमाहूतासती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ नि० २. २०. । २ तै० ब्रा० १. ३. ६. । ३ नि० २. २२. ।

अथतृतीया–

यदद्यभागंविभजासिनृभ्यउषोदेविमर्त्यत्रासुजाते।
देवोनोअत्रसवितादमूनाअनागसोवोचतिसूर्याय॥ ३ ॥

यत्। अद्य। भागम्। विऽभजासि। नृऽभ्यः। उषः। देवि। मर्त्यऽत्रा। सुऽजाते। देवः। नः। अत्र। सविता। दमूनाः। अनागसः। वोचति। सूर्याय॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देविदेवनशीले हेउषः उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वंअद्यास्मिन्काले नृभ्योमनुष्येभ्योयत् यंभागंभजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभजासि विभज्यददासि यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषुमध्ये नृभ्योनेतृभ्योमनुष्येभ्योयजमानेभ्यो-देवानांभागंविभज्यददासि उषसिप्रवृत्तायांहविषोदीयमानत्वादुषसोदातृत्वमुपचर्यते अत्रास्मि-न्भागविषयेदमूनाः यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः दमूनादमनावादानमनावादान्तमनावे-तिनिरुक्तवचनम्। तादृशः सविताप्रेरकोदेवः नोऽस्माननागसोवोचति अपापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु अनुगृह्णात्वित्यर्थः किमर्थंसूर्याय अस्मद्यागदेशंप्रतिसूर्यस्यागमनार्थम्॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

गृहंगृहमहनायात्यच्छादिवेदिवेअधिनामादधाना।
सिषासन्तीद्योतनाशश्वदागादग्रमग्रमिद्भजतेवसूनाम्॥ ४ ॥

गृहम्ऽगृहम्। अहना। याति। अच्छ। दिवेऽदिवे। अधि। नाम। दधाना। सिसासन्ती। द्योतना। शश्वत्। आ। अगात्। अग्रम्ऽअग्रम्। इत्। भजते। वसूनाम्॥ ४ ॥

अहनाउषोनामैतत् अहनाद्योतनेतितन्नामसुपाठात् सादेवी दिवेदिवे प्रत्यहं दिवेदिवेद्य-विद्यवीत्यहर्नामसुपाठात् गृहंगृहंतद्यज्ञगृहं अच्छआभिमुख्येनयातिगच्छति कीदृशी अधिअधि-कंनामनमनं प्रह्वत्वं प्रतिहतमुद्योगंप्रकाशनरूपंदधाना धारयन्ती यद्वा अधिदधाना अधिकंधार-

१ नि० ४. ४.

यन्ती किञ्च सिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नंजगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनंआ-गादागच्छति पूर्वंयातीत्युक्तत्वात्पुनरागादितिवचनमावश्यकत्वद्योतनार्थम् आगत्यचवसूनांध-नानां हविर्लक्षणानां अग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागंभजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

भग॑स्यस्वसा॒वरु॑णस्यजा॒मिरुषः॑सूनृतेप्रथ॒माज॑रस्व ।
प॒श्चासद॑घ्या॒योअ॒घस्य॑धा॒ताजये॑म॒तंदक्षि॑णया॒रथे॑न ॥ ५ ॥ ४ ॥

भग॑स्य । स्वसा॑ । वरु॑णस्य । जा॒मिः । उषः॑ । सू॒नृ॒ते॒ । प्र॒थ॒मा ।
ज॒र॒स्व॒ । प॒श्चा । सः । द॒घ्या॒ः । यः । अ॒घस्य॑ । धा॒ता । जये॑म ।
तम् । दक्षि॑णया । रथे॑न ॥ ५ ॥ ४ ॥

सूनृते सुष्ठुमनुष्याणांनेत्रिउषः हेउषोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि स्वसृस्थानीयासि तेनसहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः तथावरुणस्य तमोवारकस्य सवितु-र्देवस्यजामिरसि भगिनीस्थानीयासि एकस्मिन्नेवस्थानेउत्पद्यमानत्वात् जनयन्त्युत्पादयन्त्य-स्यामपत्यमन्येइतिजामिः यद्वा जमतिगच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेतिउक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रे-त्ययास्कआह–नजामयेभगिन्यैजामिरन्येऽस्यांजनयन्तिजामपत्यंजमतेर्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गम-नप्रायाभवंतीति। तादृशीत्वं प्रथमाइतरदेवेभ्यः पूर्वाउत्कृष्टावासती जरस्वस्तुताभव जरतिःस्तु-त्यर्थः जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणइतियास्कः[2]। पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनन्तरं योअघस्यधाता यः कश्चिद्दुःखस्यतदुत्पादकपापस्यवाधारयितास्ति सदघ्याः गच्छतु वचनव्यत्ययः दघ्यतिर्ग-त्यर्थः दघ्यतिर्दघ्नोतीतिगत्यर्थेषुपाठात् यदिसपापीबलीयान्तंदक्षिणयाप्रवृद्धयासहायभूतयात्व-या रथेनअस्मदीयरथादिसाधनेनचजयेम ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथषष्ठी–

उदी॑रतांसू॒नृता॒उत्पुर॑न्धी॒रुद॒ग्नयः॑शुशु॒चा॒नासो॑अस्थुः ।
स्पा॒र्हावसू॑नि॒तम॒सापगू॑ळ्हा॒विष्कृ॑ण्वन्त्यु॒षसो॑विभा॒तीः ॥ ६ ॥

१ नि० ३. ६. । २ नि० १०. ८. ।

उत् । ईरताम् । सूनृताः । उत् । पुरम्ऽधीः । उत् । अग्नयः ।
शुशुचानासः । अस्थुः । स्पार्हा । वसूनि । तमसा । अपऽगूळ्हा ।
आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्यात्मिकावाचः उदीरतां उद्गच्छन्तु हेऋत्विजः उत्कृष्टंयथाभवतितथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं तथापुरन्धीः पुरन्धयः पुरंशरीरंयासुधीयतेयाभिर्वाताःपुरन्धयःप्रज्ञाः प्रयोगविषयाः ताअप्युन्मिषन्तु प्रज्ञोपलक्षितानिकर्माणिप्रवर्तन्तामित्यर्थः यद्यपिप्राणवायुनाशरीरंधार्यते तथापि योवैप्राणःसाप्रज्ञायावाप्रज्ञासप्राणइतिश्रुतेः । प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाःशरीरधारणमविरुद्धम् तथा अग्नयः आहवनीयाद्याःशुशुचानासः अत्यन्तंदीप्यमानाःउदस्थुःउत्तिष्ठन्तु प्रज्वलयन्त्वित्यर्थः किमर्थमेवमितितदुच्यते यतोविभातीः विविधंभासमानाः उषसः उषोदेवतास्तमसापगूळ्हाअन्धकारेणात्यन्तंगोपितानि स्पार्हा स्पृहणीयानि वस्तूनिवासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि आविष्कृण्वन्ति यथावस्तुप्रकटीकुर्वन्ति तस्मात्स्तोत्रादिकंकुर्वन्त्वित्यर्थः॥६॥

अथसप्तमी—

अपान्यदेत्यभ्य१न्यदेतिविषुरूपेअहनीसञ्चरेते ।
परिक्षितोस्तमोअन्यागुहाकरद्यौदुषाःशोशुचतारथेन ॥ ७ ॥

अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सम् । चरेते इति । परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाःस्तूयते विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेणनानारूपे अहनी अहश्चरात्रिश्चोभेसंचरेते समित्येकीभावे सहैवाव्यवधानेनचरतः अत्राह्नःसाहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्चरात्रिरप्यहरित्युच्यते उत्तरत्रमन्त्रान्तरे अयमेवार्थःस्पष्टआम्नातः—अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचविवर्तेतेरजसीवेद्याभिरिति[1] । तयोर्मध्येअन्यद्रात्रिरूपमहरपैति अपगच्छति प्रतिलोमंगच्छतिवा अपेत्येतस्यप्रातिलोम्यमितियास्कः[2] ।अन्यच्चदिवसाख्यमहः अभ्येति आभिमुख्येनगच्छति अभीत्याभिमुख्यमितियास्कः[3] ।रात्र्यांप्रतिनिवृत्तायां अहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः विषुरूपेसंचरेते

---

१ ऋ० सं० ४. ५. ११. । २ नि० १. ३. । ३ नि० १. ३. ।

इतियदुक्तं तदेवस्पष्टीक्रियते—परिक्षितोः पर्यायेणनिवसतोः परिक्षपयतोर्वाप्राणिनां अहःस्वतीतेषु आयुषःक्षयात्परिक्षपणंप्रसिद्धम् तयोर्मध्येअन्यारात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनंअकः करोति अन्याअहरेकदेशभूतावोषाः शोशुचताभृशंदीप्तेनरथेनअद्यौत् द्योततेप्रकाशते प्रकाशयतिवासर्वंरात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वंजगदावृणोति उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसःस्तुतिः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सदृशीर॒द्यस॒दृशी॒रिदु॒श्वोदी॒र्घंस॑चन्ते॒वरु॑णस्य॒धाम॑ ।
अ॒न॒व॒द्यास्त्रि॒शतं॒योज॑ना॒न्येकै॑का॒क्रतुं॒परि॑यन्तिस॒द्यः ॥ ८ ॥

स॒ऽदृशीः । अ॒द्य । स॒ऽदृशीः । इत् । ऊ॒म् इति॑ । श्वः । दी॒र्घम् ।
स॒च॒न्ते॒ । वरु॑णस्य । धाम॑ । अ॒न॒व॒द्याः । त्रि॒शत॑म् । योज॑नानि ।
एका॑ऽएका । क्रतु॑म् । परि॑ । य॒न्ति॒ । स॒द्यः ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनिसदृशीरित् परस्परंसदृश्यएव तथाश्वउइव परस्मिन्नप्यहनिसदृशीः परस्परंसदृश्यएवउशब्दोऽपिशब्दार्थः इच्छब्दएवार्थः अद्यतन्योपिश्वस्तनीभिःसदृश्यः श्वस्तन्यश्चाद्यतनीभिः एवमहरन्तरेणसादृश्यम् कथंसादृश्यमितितदुपपाद्यते—यदा नक्षत्राणिनदृश्यन्ते सूर्यश्चनोदेति सउषसःकालः सचैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्चसंमितः सूर्योहिप्रतिदिनं एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानिमेरुंप्रादक्षिण्येनपरिभ्रमति तथासतियत्रयत्रलङ्कादिभूप्रदेशेसूर्योगच्छतितस्यतस्यपुरस्तात्त्रिंशद्योजनंउषाअपिगच्छति सूर्योयस्मिन्देशेगच्छतितत्रत्रिंशद्योजनंपुरस्ताद्देशस्थितानांउदितोदृश्यते एवंसर्वप्रदेशेष्वपि तथोषाअपियत्रगच्छतिततःपुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनांउदितादृश्यते एवंलंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामपिउषसःउदयोऽवगन्तव्यः एवंचसतिएकस्मिन्भूभागेयावत्कालंयथोषाःप्रकाशयति तथाभूभागान्तरेऽपितावन्तं कालंप्रकाशयति एवमुक्तरीत्याएकस्मिन्नेवाहनिसर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसःसदृश्यः प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्यउषसांबहुत्वाद्बहुवचनं एवमेकरूपाउषसःअनवद्याः शुद्धाः यासामुदयात्सर्वेभावाअनवद्याभविष्यन्ति किमुवक्तव्यंतासामनवद्यत्वं दीर्घंउक्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्यतमोनिवारकस्य सूर्यस्यधामस्थानंमेरुवलयंसचन्तेप्रतिदिनंसेवन्तेकियद्दूरमितितदुच्यते—त्रिंशतंयोजनानित्रिंशद्योजनानिपुरतःसूर्योयत्रयत्रोदेति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनंपुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः किंच आसांमध्येएकैकोषाः लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनांक्रतुंगमनागमनादिरूपंकर्मतद्विषयांप्रज्ञांवा तथाच निरुक्तम्-

क्रतुंदधिक्राःकर्मवाप्रज्ञांवेति । सद्यस्तदानीमेवस्वोदयकालएवपरियन्ति परितोगच्छन्ति निर्वहन्तीत्यर्थः तत्तद्भूभागविशेषेणसूर्यस्योदयोज्योतिःशास्त्रेप्रदर्शितः—उदयोयोलङ्कायांसोस्तमयःसवितुरेवसिद्धपुरे । मध्याह्नोयमकोट्यांरोमकविषयेऽर्धरात्रःस्यादिति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

जानत्यह्नःप्रथमस्यनामशुक्राकृष्णादजनिष्टश्वितीची ।
ऋतस्ययोषानमिनातिधामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अह्नः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची । ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्यमुख्यस्यप्रथमानस्य वाह्नोदिवसस्यनामनमनमागमनंजानतीअवगच्छन्तीप्राणिनांप्रज्ञापयन्तीत्यर्थः सोषाः शुक्रास्वतोदीप्ता अतएव श्वितीचीश्वैत्यंगच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवन्ती कृष्णान्निकृष्टात्तमसःसकाशादजनिष्ट प्रादुर्भवति यद्यपितमसःसकाशान्नोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावित्वात्ततउत्पद्यतेइत्युपचर्यते उत्पन्नासा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्यधाम तेजोयुक्तंस्थानं योषामिश्रयन्तीनमिनातिनहिनस्ति तदीयंतेजोनपराभवति अपितुअहरहःसर्वेष्वहःसुनिष्कृतमाचरन्तीअलंकारशोभांकुर्वती यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्ययज्ञस्यधामदेवयजनाख्यं स्थानं योषामिश्रणशीलासती नमिनाति नहिनस्ति किंतु अहरहःसर्वेषु यागदिवसेषुनिष्कृतं हविरादीनांप्रकाशनरूपमलंकारं आचरन्तीकुर्वती तादृश्युषा अजनिष्टेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

कन्येवतन्वा३शाशदानाँएषिदेविदेवमियक्षमाणम् ।
संस्मयमानायुवतिःपुरस्तादाविर्वक्षांसिकृणुषेविभाती ॥१०॥५॥

---

१ नि० २. २८. ।
२

कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयक्षमाणम् । सम्ऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विऽभाती ॥ १० ॥ ५ ॥

तन्वाशरीरेणशाशदाना शाशाद्यमानास्पष्टतांप्राप्नुवती शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः[1] । कन्येवकमनीयाकन्यकेव कन्याकमनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतिवेतियास्कः[2] । सायथाजनान्तिकेविवसनासंचरति तथा हेउषः त्वं कन्याकमनीयाप्रगल्भासतीतन्वाशरीरेणशाशदानास्पष्टतांगच्छन्ती दृश्यसे पश्चात्प्रगल्भासती हेदेविदेवनशीले इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तं अभिमतंदातुमिच्छन्तं वा- देवंद्योतनस्वभावंसूर्यरूपंप्रियंएषिगच्छसि ततःपश्चाद्युवतिर्यौवनोपेतासतीपुरस्तात्पत्युःसूर्यस्य पुरतः संस्मयमानासमीषद्धसन्ती हास्यंकुर्वतीविभातीअत्यन्तंभासमाना वक्षांसिवक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषेप्रकटीकरोषि यद्वा युवतिरितिलुप्तोपमा यथालोकेप्रगल्भायोषित् पुरस्तात्प्रियतमस्यपुरतः संस्मयमानादन्तप्रदर्शनाय ईषद्धसनंकुर्वती वक्षांसिवक्षसोपलक्षितानिगोप्यानिबाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथात्वमपीत्यर्थः यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशंकुर्वती युवतिः सर्वेषुभावेषुमिश्रणशीलावक्षांसिवक्षइतिरूपनाम दन्तस्थानीयानिनीलपीतादीनिरूपाण्याविष्करोषि ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथैकादशी—

सुसंकाशामातृमृष्टेवयोषाविस्तन्वंकृणुषेदृशेकम् ।
भद्रात्वमुषोवितरंव्युच्छनतत्तेअन्याउषसोनशन्त ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् । भद्रा । त्वम् । उषः । विऽतरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशन्त ॥ ११ ॥

हेउषोदेवि मातृमृष्टामातृभिर्जननीभिःशुद्धीकृतायोषेव सुसंकाशाअत्यर्थं प्रकाशमानात्वं तन्वंस्वकीयांतनुं दृशेसर्वेषांदर्शनायआविष्कृणुषे प्रकटयसि यथालोकेमात्रादिना स्वलंकृता

---

१ नि० ६. १६. । २ नि० ४. १५. ।

शोभनासती स्वकीयंलावण्योपेतं सर्वशरीरंदर्शनायाविष्करोतितद्वत्त्वमपीत्यर्थः अत्रकमितिपादपूरणः अत्रविशेषस्याभावात् शिशिरंजीवनायकमितिवत् तथाचयास्काचार्यः—मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विती॑र्ति।यद्वा कमितिसुखवचनः सुखंयथाभवतितथा आविष्कृणुषेइत्यर्थः हेउषः यतएवंकरोषि अतोभद्राकल्याणशीला स्तुत्यावितरंव्युच्छ आवरकमन्धकारंविप्रकृष्टंयथाभवतितथाविवासय अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः तथापिप्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयंतमएवेतिगम्यते किंचतेतव तत्व्युदसनं अन्याउषसःअतीताआगामिन्यश्च ननशंत नव्यामुवन्ति तथाव्युच्छेतिभावः नशिर्व्याप्तिकर्मा इन्वति नशतिइतिव्याप्तिकर्मसुपाठात् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अश्वा॑वती॒र्गोम॑ती॒र्वि॒श्ववा॑रा॒यत॑माना॒रश्मिभिः॒सूर्य॑स्य ।
परा॑च॒यन्ति॒पुन॒रा च॑यन्तिभ॒द्रानाम॒वह॑मानाउ॒षास॑ः ॥ १२ ॥

अश्व॑ऽवतीः । गोऽम॑तीः । वि॒श्वऽवा॑राः । यत॑मानाः । र॒श्मिऽभिः॑ । सूर्य॑स्य । परा॑ । च॒ । यन्ति॑ । पुन॑ः । आ । च॒ । य॒न्ति॒ । भ॒द्रा । नाम॑ । वह॑मानाः । उ॒षस॑ः ॥ १२ ॥

अश्वावतीः अश्ववत्यः बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथागोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववाराः विश्वेवारावरणीयाः कालायासां तास्तथोक्ताः सार्वकालीनाइत्यर्थः यद्वा विश्वेवरितारोयासुताः विश्ववाराःभवन्ति विश्वैर्वरणीयाइत्यर्थः सूर्यस्यरश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिःसाकंतमोनिवारणायप्रयत्नंकुर्वाणाः यद्यपिसूर्यरश्मयएवजगत्प्रकाशनायप्रभवन्ति तथापिसूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपिप्रयत्नमविरुद्धम् रश्मिदेवताअपि प्रकाशिकाइत्यर्थः किंच भद्रा भद्रंकल्याणंस्तुत्यंवानामनमनं सर्वजनानुकूल्यंवहमानाः धारयमाणाः उषासः उषोदेवताः पराचयन्ति परायन्तिच तथा पुनराचयन्तिपुनरायन्तिच परस्परापेक्षयोभयत्रचशब्दः याएवातीतेषु दिनेषुगतास्ताएवपुनःपुनर्दिनान्तरेष्वप्यायन्तिजगन्निर्वाहाय प्रतिदिनंगतागतंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२॥

अथत्रयोदशी—

ऋ॒तस्य॑र॒श्मिम॑नु॒यच्छ॑माना भ॒द्रंभ॑द्रं॒क्रतु॑म॒स्मासु॑धेहि ।
उषो॑नो अ॒द्यसु॒हवा॒व्यु॑च्छा॒स्मासु॒रायो॑म॒घव॑त्सुचस्युः ॥ १३ ॥६॥

१ नि० १. १०. ।   २ नि० १. ९. ।

ऋतस्यं । रश्मिम् । अनुऽयच्छंमाना । भद्रम्ऽभंद्रम् । क्रतुंम् । अस्मासुं ।
धेहि । उषः । नः । अद्य । सुऽहवां । वि । उच्छ ।
अस्मासुं । रायः । मघवंत्ऽसु । च । स्युरितिं स्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

हेउषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिंरश्मीन्अनुयच्छमाना आनुकूल्येनप्रवर्तमानात्वं भद्रंभद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणंस्तुत्यंवा लौकिकंवैदिकंकर्म तद्विषयांप्रज्ञांवा धेहि स्थापय हेउषः अद्येदानीं नोऽस्मदर्थं सुहवासुष्ठुआहुतासती व्युच्छ तमोविवासय प्रकाशंकुर्वित्यर्थः किमर्थमितितदुच्यते—मघवत्सु मघमितिधननाम हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मासुयजमानेषु रायश्चस्युः बहुविधानिधनानिसंभवन्त्वितिपूर्वोक्तेनक्रतुनासहसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उषाउच्छन्तीतित्रयोदशर्चंचतुर्थंसूक्तंदैर्घतमसःकक्षीवतआर्षम् त्रैष्टुभमुषस्यं उषाउच्छन्तीत्यनुक्रान्तं विनियोगस्तु पूर्वसूक्तेएवोक्तः ।

तत्रप्रथमा—

उषाउच्छन्तींसमिधानेअग्नाउद्यन्सूर्यउर्वियाज्योतिरश्रेत् ।
देवोनोअत्रंसवितान्वर्थंप्रासावीद्विपत्प्रचतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्तीं । समऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया ।
ज्योतिः । अश्रेत् । देवः । नः । अत्रं । सविता । नु । अर्थम् । प्र ।
असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाःसमिधाने अग्नौ अग्नित्वसामान्येनैकवचनं अग्निषुसमिध्यमानेषुसत्सुकर्मार्थेकर्तृप्रयोगः उषःकालेह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते उच्छन्तीतमोविवासयन्तीउर्वियाउरुबहुलं ज्योतिः प्रकाशं अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयतिवासर्वं किमिव उद्यन्सूर्यःउपमाप्रधाननिर्देशः उदितः सूर्यइव सूर्योयथाप्रकाशयतितथेत्यर्थः अत्रत्वदुदयानन्तरं अस्मिन्कर्मणिवासवितादेवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्योनोऽस्मदर्थंनुक्षिप्रं अर्थंअर्थशब्दोत्रविशेषणवाची नपुंसकलिंगः अयंनर्थोनिरूणव-

१ ऋ० सं० ५. ५. ५. ।

न्पांसीत्यादौतथादृष्टत्वात् । अरणीयंद्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपंधनंप्रासावीत्अनुजाना-तुददातित्यर्थः तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतंगवादिरूपंधनंप्रासावीत् किमर्थं इत्यै द्विपदांच-तुष्पदांचगमनाय यद्वा नइत्याइतिसंबन्धः अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

अमिनतीदैव्यानिव्रतानिप्रमिनतीमनुष्यायुगानि ।
ईयुषीणामुपमाशश्वतीनामायतीनांप्रथमोषाव्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा । उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानिव्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनिकर्माणि व्रतमितिकर्मनाम व्रतंकर्वरमितितन्नामसु पाठात् तानिकर्माणिअमिनती अहिंसतीमानप्रदानेनानुकूलंकुर्वती तथा मनुष्याणां युगानियुगो-पलक्षितान्निमेषादिकालावयवान् प्रमिनती प्रकर्षेणहिंसन्तीआयुःक्षपयन्तीत्यर्थः यद्वा युगानि युग्मानिपरस्परसंयोगंप्रमिनतीहिंसन्तीवियोगंकुर्वतीत्यर्थः उषःकालेसर्वेयथायथंस्वस्वव्यापारा-यगच्छन्तीतिप्रसिद्धं किंच ईयुषीणांगच्छन्तीनां अतीतानांशश्वतीनांनित्यानामुषसां उपमा ताभिः सदृशीत्यर्थः सादृश्यंच सदृशीरिदुश्वइत्यत्रोक्तं । तथा आयतीनांप्रथमा आगामिनीनामुषसांप्र-थमभाविनीसतीव्यद्यौत् विशेषेणप्रकाशते यद्वा ईयुषीणां गमनशीलानांपश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेणनित्यानांउपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः तथाआयतीनां रात्र्यवसानसमयेउत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनांप्रथमभाविनीउषस्यागतायांवाचोबुद्धयश्चस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् तादृशीदेवीव्यद्यौ-त् प्राणिनामनुग्रहायद्योतते ॥ २ ॥

अथतृतीया–

एषादिवोदुहिताप्रत्यदर्शिज्योतिर्वसानासमनापुरस्तात् ।
ऋतस्यपन्थामन्वेतिसाधुप्रजानतीवनदिशोमिनाति ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० २. १. ५.

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना ।
समना । पुरस्तात् । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु ।
प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषाः दिवोद्योतमानात्मकस्यद्युलोकस्यदुहिता दुहितृस्थानीयाततउत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्युपचर्यते पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिप्रतिप्रत्येकं अदर्शिदृश्यते सर्वेषामपिप्राणिनामाभिमुख्येनप्रकाशतइत्यर्थः कीदृशीसाज्योतिर्वसाना तेजोरूपंवस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसाप्रकाशयन्ती समना सम्यङ्ङनयित्रीचेष्टयित्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं यद्वा सहयुगपदेव मन्यतेवबुध्यते प्राणिभिरितिसमना व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः सातादृशी ऋतस्यादित्यस्यपन्थां पन्थानंमेरोःप्रान्तप्रदेशं अनुक्रमेणसाधुसम्यगेतिगच्छति सूर्योयत्रयत्रगच्छति तत्रतत्रपुरस्तादुषाअपिगच्छतीत्यर्थः सैव विशेष्यते—प्रजानतीव प्रियभूतस्यसूर्यस्यमार्गोमयापिगन्तव्यइतिचेतयन्तीव यथालोकेप्रियतमेऽनुरागयुक्ताकाचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासुनविमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः किंच दिशःप्रागादिकानमिनाति नहिनस्ति किंतूषायत्रगच्छतिसाप्राचीत्येवंप्रागादिव्यवहारंकरोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपोअदर्शिशुन्ध्युवोनवक्षोनोधाइवाविरकृतप्रियाणि ।
अद्मसन्नसंसतोबोधयन्तीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः ।
अकृत । प्रियाणि । अद्मऽसत् । न । ससतः । बोधयन्ती ।
शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥ ४ ॥

एषोषाः उपोइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकएकोनिपातः सर्वैःसमीपएव अदर्शिदृश्यते तत्रदृष्टान्तः-शुंध्युवोनवक्षः अत्रनकारउपमार्थीयः उपरिष्टात्प्रयुज्यमानत्वात् यत्रतुप्रतिषेधोविवक्षितः तत्रपुरस्तान्नकारःप्रयुज्यते तथाचयास्कः—पुरस्तादुपाचारस्तस्ययत्प्रतिषेधतीति[1] तस्योदाहरणंनेन्द्रंदेवममंसतेति[2] उपरिष्टादुपाचारस्तस्ययेनोपमिमीतेइति तस्योदाहरणंदुर्मदासोनसुरायामिति[3] शुंध्युरादित्यः सर्वेषांशोधकत्वात् तस्यवक्षोवक्षःस्थानीयोरश्मिसमूहः सयथाप्रकाशमानोदृश्यते तथेत्यर्थः

१ नि० १. ४. । २ ऋ० सं० ८. ४. १. । ३ ऋ० सं० ५. ७. १९. ।

यद्वा शुन्ध्युरितिजलचरःश्वेतवर्णःपक्षिविशेषः सयथास्वकीयंवक्षःप्रकाशयन्दृश्यतेतद्वदित्यर्थः किंच नोधाइवप्रियाण्याविरकृत नवनंस्तोत्रंधारयतीतिनोधाःएतन्नामामहर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैःप्रियाणिस्वमनीषितान्याविष्कृतवान् तथैषापि स्वकीयानिसर्वलोकप्रियाणितेजांस्याविरकरोत् किंच अद्मसन्न अत्राप्युपमार्थीयोनकारः अद्यतइत्यद्मान्नं तस्यपाकायगृहेसीदतीत्यद्मसत्पाचिकायोषित् ससतोबोधयन्ती सायथास्वपतःपुत्रादीन्भोजनाय बोधयतितद्वत् यद्वा अद्मेतिगृहनाम वरूथंअद्मेतितन्नामसुपाठात् तत्रसीदतीत्यद्मसत्जननी सायथास्वपतःपुत्रादीन् उषः कालेप्रबोधयति तथाभुवनाख्येगृहेसीदन्ती तत्रत्यान्प्राणिनःप्रबोधयन्तीयमुषाः आईयुषीणां आगमनशीलानांस्त्रीणांमध्येशश्वत्तमा आगात्पुनःपुनरागच्छति प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितांमध्येस्वयमेकासती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—उपादर्शिशुन्ध्युवःशुन्ध्युरादित्योभवतिशोधनात्तस्यैववक्षोभासोध्यूढमिदमपीतरद्वक्षएतस्मादेवाध्यूढंकायेशकुनिरपिशुंध्युरुच्यतेशोधनादेवोदकचरोभवत्यापोऽपिशुन्ध्युवउच्यन्तेशोधनादेवनोधाऋषिर्भवतिनवनंदधातिसयथास्तुत्याकामानाविष्कुरुतएवमुषारूपाण्याविष्कुरुतेऽद्मसदद्मान्नंभवत्यद्मसादिनीतिवान्नसानिनीतिवाससतोबोधयन्तीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणांस्वपतोबोधयन्तीशाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनामिति[1] ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

पूर्वे अर्धे रजसो अप्त्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्रकेतुम् ।
व्युं प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणन्ती पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्त्यस्य । गवाम् । जनित्री । अकृत ।
प्र । केतुम् । वि । ऊम् इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । आ ।
उभा । पृणन्ती । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्त्यस्यव्यापनशीलस्य विसृतस्यरजसोरञ्जकस्यान्तरिक्षलोकस्य रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोकवाची लोकारजांस्युच्यन्तेइतियास्केनोक्तत्वात्[2]। तस्यपूर्वेअर्धेपूर्वस्मिन्भागेजनित्री उत्पन्नासती गवांदिशांरश्मीनांवाकेतुंप्रज्ञानंप्राकृतप्रकर्षेणकरोति यद्वा रजसोरंजकस्याह्नः रजःशब्दोहर्वाची असृगहनीरजसीउच्येते इतियास्केनोक्तत्वात्[3]। तस्यपूर्वेर्धेपूर्वस्मिन्भागेउषःकालेगवांवा-

1 नि० ४. १६. । 2 नि० ४. १९. । 3 नि० ४. १९ ।

चांजनित्रीजनयित्रीउत्पादयित्री उषःकालेसर्वेषांप्राणिनांवाचःस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् यद्वा अस्यस्य कर्मसुस्थितस्यजन्तोःकेतुंगमनागमनादिरूपंकर्म । केतुरितिकर्मनाम केतःकेतुरितितन्नामसुपाठात् प्राकृतप्रकर्षेणकरोति किंच पित्रोःपालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योःउपस्थाउपस्थेउत्सङ्गेअन्तरालप्रदेशेस्थित्वाउभाउभेद्यावापृथिव्यौ पृणन्तीस्वतेजसापूरयन्ती यद्वा उभाउभयोः पित्रोरितिसंबन्धः वितरंविशिष्टतरं वरीयःउरुतरंअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथाव्युप्रथतेविशेषेणैवप्रख्याताभवति प्रकाशतइत्यर्थः उशब्दोवधारणार्थःपादपूरणोवा मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विती ति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी–

एवेदेषापुरुतमादृशेकंनाजामिंनपरिवृणक्तिजामिम् ।
अरेपसातन्वा३शाशदानानार्भादीषतेनमहोविभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कम् । न । अजामिम् ।
न । परि । वृणक्ति । जामिम् । अरेपसा । तन्वा । शाशदाना ।
न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् इच्छब्दएवकारार्थः एवमेवइदानीं भासमानप्रकारेणैवपुरुतमाविपुलतमा अत्यन्तविस्तृतासती अजामिं विजातीयंमनुष्यादिजातिंनपरिवृणक्ति परितःसर्वतोनवर्जयति तथा जामिंसजातीयंदेवजातिंनपरिवृणक्ति नपरिवर्जयति मनुष्यादिकंदेवादिकंचतदुपलक्षितं लोकद्वयंवाकात्स्न्र्येनप्रकाशयतीत्यर्थः किमर्थमितितदुच्यते–दृशेकं सुखेनसर्वेषांदर्शनायसुखंयथा भवतितथासर्वान्दर्शयितुंवा किंच अरेपसा अपापया निर्मलयातन्वाशरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः । स्पष्टतांगच्छन्तीत्यर्थः विभातीविशेषेणप्रकाशयन्ती साअर्भादल्पात् पुत्रिकादेःसकाशान्नेषतेनगच्छति तमपिप्रकाशयति तथा महोमहतोमेर्वादेः सकाशान्नेषते नगच्छति तमपिप्रकाशयति पूर्वंलोकद्वयंप्रकाशयति इत्युक्तं इदानीमस्मिंल्लोके परमाण्वादिपर्वतपर्यन्तंकृत्स्नंप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ नि० १. ९. । २ नि० ६. १६. ।

अथसप्तमी–

अभ्रातेवंपुंसएंतिप्रतीचीगंर्तारुगिवसनयेधनांनाम् ।
जायेवपत्यंउशतीसुवासांउषाहस्रेवनिरिंणीतेअप्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइंव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिंव । सनयें ।
धनांनाम् । जायाऽइंव । पत्यें । उशती । सुऽवासाः । उषाः ।
हस्राऽइंव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेवभ्रातृरहितेवपुंसः पित्रादीन् प्रतीचीस्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखीसतीएतिगच्छति यथालोकेभ्रातृरहितायोषित्स्वोचितवासोलङ्कारादिलाभायपितॄनेति सतिभ्रातरिसएवोचितप्रदानादिनासम्यक्तोषयति तदभावात्पितरमेवप्राप्नोति यद्वा सतिस्वभ्रातरिसएवपितुः पिंडदानादिकंसन्तानकृत्यंकरोति तस्याभावात्स्वयमेवतत्कर्तुंपित्रादीन्गच्छति तद्वदियमुषाअपिस्वोचितप्रकाशादिलाभायस्वप्रकाशदानायवा पितृभूतंसूर्यमाभिमुख्येनगच्छति अयमेकोदृष्टान्तः तथा धनानांसनये गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवेत्यपरोदृष्टान्तः गर्तइतिगृहनाम रुदरोगर्तइतितन्नामसुपाठात् अत्रौचित्येनराजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितंस्थानमुच्यते तदारोहतीतिगर्तारुक् यथा लोकेकाचिद्गतभर्तृकायोषिद्धनानांस्वकीयरिक्थानां सनयेलाभाय गर्तमागच्छति तांतुसभ्याविचार्ययदीयंरिक्थंलभतेचेदक्षैःसन्ताड्य तदीयंधनंवितरन्ति तथेयमपिधनानांप्रीणनसाधनानांप्रकाशानांसनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानं आरोहति देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवंदृष्टान्तितं किंच पत्येउशतीकामयमानासुवासादुकूलादिशोभनवसनास्वलंकृतापूर्वंरजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रासती स्नानानन्तरंशोभनवस्त्राभरणैः शोभमानाविशेषेणपतिंभोगायकांक्षतीतेनसहसंक्रीडते तथेयमुषाःअपिनैशेनान्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापिप्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसनासती पतिस्थानीयेनसूर्येणसाकंसंक्रीडमाना हस्रेवहसनेव अप्सःदन्तस्थानीयानिरूपाणि नीलपीतादीनि यद्वा निरूप्यमाणानिपदार्थजातानि निरिणीते नितरांरिणीते गमयतिप्रकाशयतीत्यर्थः यथालोकेकाचिद्रमणीयायोषित्स्मितव्याजेनदन्तान्विवृणुते तथेयमपिसर्वाणि रूपाणिप्रकाशयतीत्यर्थः अयंमन्त्रोनिरुक्तेस्पष्टंव्याख्यातः—अभ्रातृकेवपुंसःपितॄनेत्यभिमुखीसन्तानकर्मणेपिण्डदानायनपतिंगर्तारोहिणीवधनलाभायदाक्षिणाजीगर्तः सभास्थाणुर्गृणातेःसत्य-

संगरोभवतितंतत्रयापुत्रायापतिकासारोहतितांतत्राक्षैराघ्नन्तिसारिक्थंलभतइति । जायेवपत्येकामयमानासुवासाऋतुकालेषूषाहसनेवदन्तान्विवृणुतइति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

स्वसास्वस्रेज्यायस्यैयोनिमारैगपैत्यस्याःप्रतिचक्ष्येव ।
व्युच्छन्तीरश्मभिःसूर्यस्याञ्ज्यंङ्क्तेसमनगाइवव्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्यऽइव । विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अञ्जि । अङ्क्ते । समनगाःऽइव । व्राः ॥ ८ ॥

स्वसा भगिनीरूपारात्रिः स्वस्रेभगिन्यैउषसे कीदृश्यैज्यायस्यै यद्यपि एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात् परस्परंस्वसृभावः तथाप्यह्नःप्राथम्यात्तेजस्विन्याउषसोज्यायस्त्वं स्वयमेवसरतीति वास्वसारात्रिः स्वस्रेज्यायस्यै उक्तरीत्याज्येष्ठायै योनिंउत्पत्तिस्थानं अपररात्ररूपं आरैक् अरिचत् प्रादात् रेचयतीत्यर्थः तथाच पूर्वत्राम्नातं–रात्र्युषसेयोनिमारैगिति। दत्त्वाचअस्याउत्पन्नायाउषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वैव स्वयमपसृत्यैतिगच्छति ज्यायस्यामागतायां तस्यैस्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौस्थातुमनुचितमितिविज्ञायैवापगच्छतीतिभावः एवमुत्पन्नोषाः सूर्यस्यरश्मिभिर्व्युच्छन्ती तमोविवासयन्ती अंजिव्यंजकंजगत् अङ्क्ते अनक्तिप्रकाशयति किमिव समनगाइव सम्यग्गमनहेतवः आपः समनाः ताः गच्छन्तीतिसमनगाःविद्युतः व्राः व्राताः विद्युत्संघाइव यद्वा सम्यग्गमनायगच्छन्तीतिसमनगाः सूर्यरश्मयः तेइवव्राः व्राताः संघीभूताः तेयथा अंजन्ते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः व्रातइत्यत्रतकारलोपश्छान्दसः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

आसांपूर्वासामहंसुस्वसॄणामपरापूर्वामभ्येतिपश्चात् ।
ताःप्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मेरेवदुच्छन्तुसुदिनाउषासः ॥ ९ ॥

---

१ नि० ३. ५. । २ ऋ० सं० १. ८. ९. ।

आसाम् । पूर्वासाम् । अहऽसु । स्वसॄणाम् । अपरा । पूर्वाम् ।
अभि । एति । पश्चात् । ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनम् ।
अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसॄणांपरस्परंस्वसृभावमापन्नानां स्वयंसरन्तीनांवापूर्वासांपुरातनीनां आसामुषसांमध्ये अहसु अहःसु प्रतिदिनंअपराअन्या अद्यतन्युषाः पूर्वाअतीतदिवससंबन्धिनीमुषसंपश्चात् अनुसृत्यअभ्येति अभिमुखंगच्छति अव्यवधानेनगच्छतीत्यर्थः सर्वेष्वहःसुएवमेवाभ्येति नव्यसीः नवीयस्यः नवतराआगामिन्यः ताउषासः उषसोऽपिनूनंनिश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्यइव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखावासत्यः अस्मेअस्माकंरेवत् बहुधनविशिष्टंयथाभवतितथाउच्छन्तु प्रकाशयन्तु पूर्वतन्योयथौच्छन्तथा आगामिन्योऽपिउच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

प्रबोधयोषःपृणतोमघोन्यबुध्यमानाःपणयःससन्तु ।
रेवदुच्छमघवद्भ्योमघोनिरेवत्स्तोत्रेसूनृतेजारयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः ।
ससन्तु । रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे ।
सूनृते । जरयन्ती ॥ १० ॥ ८॥

हेमघोनि मघवति अस्मभ्यंदातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति उषःहेउषोदेवि पृणतः हविःप्रदानस्मान्यजमानान्प्रबोधयप्रज्ञापय प्रतिबुद्धान्कुरु किंच पणयः व्ययासहिष्णवोवणिजः पणिर्वणिग्भवतीतियास्कः[1] । पणयइतिलुब्धकाअबुध्यमानाः यागादीनकुर्वाणाः अदानशीलाः अस्मच्छत्रवः ससन्तुस्वपन्तु दीर्घनिद्राभवन्तु म्रियन्तामित्यर्थः तथाचमन्त्रान्तरं—ससन्तुत्याअरातयोबोधन्तुशूररातयइति[2] । किंच हेमघोनि अस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हेउषः मघवद्भ्यः हविर्लक्षणान्नवद्भ्योयजमानेभ्यः तेषामर्थं रेवत् धनवत् समृद्धिमत् उच्छविभाहि किंच हेसूनृते सुष्ठुमनुष्या-

---

१ नि० २.१७. । २ ऋ० सं० १. २. २७. ।

णां नेत्रि देवि जरयन्तीसर्वप्राणिनःक्षपयन्तीत्वंस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रेयजमानाय तदर्थंरेवद्धनवत्र स-मृद्ध्यर्थंउच्छेतिशेषः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी–

अवेयमंश्वैद्युवतिःपुरस्तांद्युङ्क्तेगवांमरुणानामनींकम् ।
विनूनमुंच्छादसंतिप्रकेतुर्गृहंगृंहमुपंतिष्ठातेअग्निः ॥ ११ ॥

अवं । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तांत् । युङ्क्ते । गवांम् ।
अरुणानांम् । अनींकम् । वि । नूनम् । उच्छात् । असंति । प्र ।
केतुः । गृहम्ऽगृंहम् । उपं । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषाः युवतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा सर्वेषुभावेषुमिश्रयन्तीपुरस्तात्पूर्वस्यां दिशिअवाश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्धतेवा अत्रावशब्दोविनिग्रहार्थीयः न्यवेतिविनिग्रहार्थीयावितियास्केनोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यतइतितत्राह–इयंअरुणानां अरुणवर्णानांगवांप्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानांवा अनीकंसमूहं युंक्तेरथेयोजयति अरुण्योगावउषसांश्यावाः सवितुरिति यथालोकेवाहनसन्नाहंदृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीनामश्वानांदर्शनादुषाआगच्छतीत्यध्यवसीयते यद्वा अरुणानांरश्मीनां समूहंयुंक्ते तथानूनं निश्चयं एषाव्युच्छात् तमोविवर्जयिष्यति यतइयंगायुनक्ति अतएवकारणात् यथालोकेस्वसन्नाहंदृष्ट्वोदयोनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः तादृशीसाअसति असत्प्रायेनीरूपेअन्तरिक्षेअतिरोधायकत्वादशोभनेतमसिवाकेतुः केतुस्थानीयाज्ञापयित्रीप्रकर्षेणविविधंभासतइतिशेषः उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः यद्वा असति तमोरूपेन्धकारेप्रकेतुःप्रकर्षेणज्ञापयित्रीसतीनूनंव्युच्छादितिपूर्वत्रान्वयः तस्मिन्कालेअग्निः आहवनीयादिरूपोगृहंगृहं सर्वयजमानगृहं अग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठाते उपतिष्ठते दीप्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥

---

१ नि० १. ३. ।

अथद्वादशी–

उत्तेवयंश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्चयेपितुभाजोव्युंष्टौ।
अमासतेवंहसिभूरिवाममुषोदेविदाशुषेमर्त्याय ॥ १२ ॥

उत्। ते। वयः। चित्। वसतेः। अपप्तन्। नरः। च। ये।
पितुऽभाजः। विऽउष्टौ। अमा। सते। वहसि। भूरि। वामम्।
उषः। देवि। दाशुषे। मर्त्याय ॥ १२ ॥

तेतवव्युष्टौसत्यां वयश्चित् गमनवन्तःपक्षिणोऽपि चिदित्येषोऽपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् उच्चावचेष्वर्थेषुनिपतन्तीतियास्केनोक्तत्वात् वसतेर्निवासस्थानान्नीडादेरुत् ऊर्ध्वं अपप्तन् पतन्ति पूर्ववाक्येगृहंगृहमुपतिष्ठातेअग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः किंच नरश्चमनुष्याश्च पितुभाजःअन्नवन्तः अन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उन्मुखाः अपप्तन् गच्छन्ति तथाचमन्त्रान्तरं–पद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणइति । एवंव्युष्टौसत्यांहेदेवि देवनशीलेउषोदेवते अमागृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानायतदर्थं अमेतिगृहनाम अमादमइतितन्नामसुपठितत्वात् यद्वा अमासहहूयमानेनाग्निनासह निवसतेयजमानाय अमावसेतामित्यादौ सहार्थेप्रयोगात् मर्त्यायमनुष्यायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय भूरिवामं बहुशोभनं धनं वहसिप्रापयसि ॥१२॥

अथत्रयोदशी–

अस्तोढ्वंस्तोम्याब्रह्मणामेवीवृधध्वमुशतीरुषासः।
युष्माकंदेवीरवसासनेमसहस्रिणंचशतिनंचवाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

अस्तोढ्वम्। स्तोम्याः। ब्रह्मणा। मे। अवीवृधध्वम्। उशतीः।
उषसः। युष्माकम्। देवीः। अवसा। सनेम। सहस्रिणम्।
च। शतिनम्। च। वाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

---

१ नि० १. ११. । २ ऋ०सं० १. ४. ३. ।

एवंसूक्तद्वयोक्तरीत्याबहुधास्तुत्वा तांचस्तुतिं अनयानिवेदयित्वास्वाभीष्टंप्रार्थयते हेस्तोम्याः स्तोमस्तोत्रंतदर्हन्तीतिस्तोम्याःस्तुत्यर्हाःउषसः यतोयूयंतादृश्यः अतोमेमत्स्वभूतेन ब्रह्मणासूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेणस्तोत्रेणास्तोढ्वंस्तुताभवत किंच हेउषासः उषसः उशतीस्तोतॄनस्मान् अस्मत्समृद्धिंवा कामयमानायूयंअवीवृधध्वं अस्मान्प्रवर्धयत किंच हेदेवीः देव्योदेवनशीलाः युष्माकंअवसायुष्मत्संबन्धिनारक्षणेनवयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टंधनंसनेमलभेमहि तथाशतिनंचवाजं शतसंख्याकं अपरिमितंधनं सनेम युष्मत्कृतेनशतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेनवयमपि अर्थिभ्यःसहस्रपरिमितस्यधनस्यसनितारोभवेमेत्यर्थः ॥१३॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

प्रातारत्नमितिसप्तर्चंपञ्चमंसूक्तंकाक्षीवतं दानस्यस्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं यातेनोच्यतेसादेवतेतिपरिभाषितत्वात् त्रैष्टुभं उपइत्यादिकेद्वेजगत्यौ प्रातारत्नंसप्तस्वनयस्यदानस्तुतिरुपजगत्यावित्यनुक्रमणिका ।

तत्रप्रथमा—

प्रातारत्नंप्रातरित्वांदधातितंचिकित्वान्प्रतिगृह्यानिधत्ते ।
तेनंप्रजांवर्धयंमानआयूरायस्पोषेणसचतेसुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वान् ।
प्रतिऽगृह्य । नि । धत्ते । तेनं । प्रऽजाम् । वर्धयंमानः । आयुः ।
रायः । पोषेण । सचते । सुऽवीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते—दैर्घतमसःकक्षीवान्नामऋषिः ब्रह्मचर्यंचरिष्यन् वेदाभ्यासायगुरुकुलेचिरकालमुषित्वावेदान्सम्यगधीत्यव्रतानिचचरित्वातेनानुज्ञातः पुनःस्वगृहंप्रतिप्रयास्यन्मध्येमार्गेरात्रौविश्रान्तः प्रभातेभावयव्यस्यपुत्रःस्वनयोनामराजा अनुचरैःसहक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद सचरभसाप्रतिबुद्धःसहसोत्तस्थौ तंचराजापाणिंगृहीत्वा स्वकीयमासनमुपवेश्यास्यसौन्दर्यमवगत्यस्वकन्याप्रदानमनाःपप्रच्छ भगवन् कस्यपुत्रःकिंनामात्वमिति सचपृष्टोमातरंपितरंचस्ववृत्तान्तं आचचक्ष सचराजा संभाव्यइत्यवगत्यमुदितमनाः स्वगृहंप्राप्यास्मैमधुपर्कमारचय्यवस्त्रमाल्यादिभिःपूजयित्वा सरथादशकन्याःशतंनिष्कानश्वशतंपुंगवानां

शतंगवांषष्ट्युत्तरसहस्रंपुनरेकादशरथांश्वप्रादात् सचसर्वमनुक्रमेणप्रतिगृह्यदीर्घतमसोन्तिकमागत्यतस्मैप्रादर्शयत् ननुकक्ष्यानामाश्वबन्धनीरज्जुस्तद्वान्कक्षीवान् अश्वबन्धनंचराज्ञएवोचितं अतोऽस्यराजन्यत्वात्प्रतिग्रहोनोपपद्यते याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहइतिस्मरणात् तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारोनतुक्षत्रियस्येति नैषदोषः यद्यप्यसौकलिंगाख्यस्यराज्ञःपुत्रः तथापितेनकलिंगेन स्वयंवृद्धत्वादपत्योत्पादनायसामर्थ्यमलभमानेनतदुत्पादनाययाचितोदीर्घतमाऋषिः उशिङ्नामिकां अपत्योत्पादनायप्रेषितयाराजमहिष्यातिजरठेनमहर्षिणासहरन्तुंलज्जमानयास्ववस्त्राभरणैरलंकृत्यस्वप्रतिनिधित्वेनप्रेषितामुशिङ्नामिकांयोषितं दासीमित्यवगत्यमन्त्रपूतेनजलेनाभिषिच्यऋषिपुत्रींकृत्वातयासहरेमे तदुत्पन्नःकक्षीवान्नामऋषिः एतत्सर्वमस्माभिःपूर्वाध्याये नासत्याभ्यामित्यत्रसूक्तेविस्तरेणप्रतिपादितम् अतोस्यक्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानितिनामोपपन्नं दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेनब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोप्युपपन्नएव इदमादिसूक्तद्वयं स्वनयस्यराज्ञोदानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकम् नन्वनुक्रमण्यांस्वनयस्यदानस्तुतिरितिदानतुष्टोभावयव्यंतुवष्टेतिचोभयत्रस्तोतव्यंभिन्नमेवानुगम्यतइति उच्यते—उत्तरसूक्तस्यप्रथमायामृचि अधिक्षियतोभाव्यस्येतिदातुर्भावयव्यस्यश्रूयमाणत्वात् तत्प्राथम्यमुपजीव्यपृथगुपात्तं वस्तुतस्तुपितुर्नाम्ना पुत्रस्यव्यवहर्तव्यत्वात् तथाआरुंद्रासइत्यादौबहुशःप्रयोगदर्शनात् स्वनयेनदत्ताइति तत्रैवसूक्ते स्वनयस्यापिश्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापिदातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेवदानप्रशंसारूपंआख्यानमितिप्रसिद्धं सचकक्षीवानानीतंसर्वंपितुर्निवेदयन्परोक्षेणैवदानप्रकारंप्रशंसति स्वनयोनामराजाप्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सकाशमागतःसन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातःप्रभातकाले दधाति अस्मत्सन्निधौस्थापयतिददाति तंस्थापितंसर्वंचिकित्वान् चेतनावान्अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्यस्वीकृत्यनिधत्ते पितुःसमीपेस्थापयति अनन्तरं तेनदत्तेननिष्कादिना प्रजांपुत्रभृत्यादिरूपांवर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितंचवर्धयन्सुवीरः शोभनैःवीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतःसन् रायस्पोषेणधनानां पुनःपुनःवर्धनेनसचतेसौराजासंगच्छतामितितवदातुराशिषंप्रार्थयते ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सुगुरसत्सुहिरण्यःस्वश्वोबृहदस्मैवयइन्द्रोदधाति ।
यस्त्वायन्तंवसुनाप्रातरित्वोमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. ८. ।　२ ऋ० स० ४. ३. २१. ।

सुऽगुः । असत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः । इन्द्रः । दधाति । यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्वः । मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥ २ ॥

अत्रकक्षीवतःपिता आनीतेनधनेनसंतुष्टोराजानंबहुप्रकारेणाशास्ते असौस्वनयोराजा सुगुरसत् शोभनैर्बहुभिर्गोभिः तद्वान्भवतु तथा सुहिरण्यः सुष्ठुतहितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वानसन्अस्मैप्रदात्रे राज्ञेबृहत्प्रभूतंवयः अन्नमिन्द्रः परमेश्वरोधर्मदेवता दधातिदधातु ददातु यतोऽयंराजा अस्मैगोहिरण्याश्वान्नानिबहुसंख्याकानिदत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव कस्येयमाशीरिति सउच्यते यः योराजा हेप्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथेपुत्र आयन्तंगुरुकुलादागतंपदिं पथिकंयदृच्छयागन्तारंत्वात्वां वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति गमनतः उत्कृष्टंबध्नाति गतिंनिरुणद्धीत्यर्थः प्रतिबन्धेदृष्टान्तउच्यते—मुक्षीजयेवपदिं मुच्यमाना सतिबन्धनंजयतीतिमुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनीरज्जुः तया पाशकोयथापदिं गंतारं मृगपक्ष्यादिकं उत्सिनातिबध्नाति तथामयाअननुज्ञातमपित्वां गमनंप्रतिबुध्य गवादीष्टदानादिनायोराजातोषयतिसएवंभवत्विति पदिरितिपदंव्याचक्षाणेनयास्केनतदुदाहरणायायंमन्त्रोव्याख्यातः—सुगुर्भवतिसुहिरण्यःस्वश्वोमहच्चास्मैवयइन्द्रोदधातियस्त्वायन्तमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथेमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति कुमारोमुक्षीजामोचनाच्चसयनाच्चततनाच्चेति[1] ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आयमद्यसुकृतंप्रातरिच्छन्निष्टेःपुत्रंवसुमतारथेन ।
अंशोःसुतंपायमत्सरस्यक्षयद्वीरंवर्धयसूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुऽमता । रथेन । अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

---

१ नि ५. १९.।

प्रातःपूर्वेद्युःप्रभातकालेऽयंधनंदत्तवान् तस्मिन्नेवकाले सुकृतंशोभनस्यकर्तारंत्वांइच्छन्प्राप्तुमिच्छन् कदाद्रक्ष्यामीतिकामयमानोऽहं अद्यास्मिन्दिने इदानींआयं प्राप्तोस्मि अत्रयद्यपि केवलंप्रातरित्येवश्रुतं नपूर्वेद्युरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युःप्रातरितिगम्यते कीदृशं इष्टेःइष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्यवापुत्रं पुरुत्रातारं पुत्रःपुरुत्रायतइतियास्कः[1]। कर्तारमित्यर्थः केनसाधनेनेतितदुच्यते—वसुमतारथेन समृद्धधनवतारथेनसाधनेन यद्वा तेनसहेतिसहार्थेतृतीया किंच तदानींतेनसमृद्धेन धनेनांशोःअंशुमतःवल्लीरूपस्यमत्सरस्य मादनसाधनस्यसोमस्य मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतिनिरुक्तम्[2]। तस्यसुतं अभिषुतं रसंपायय आत्मानंपायय इष्टसाधनंसोमयागंकुर्वित्यर्थः कृत्वाच क्षयद्वीरं क्षियन्तोनिवसन्तोवीराःपुत्रभृत्यादयोयस्य तंतादृशंत्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारंसूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धयसमृद्धंकुरु पुत्रभृत्यादिवीरैः यथाप्रवृद्धोभवतितथाकामयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपक्षरन्तिसिन्धवोमयोभुवईजानंचयक्ष्यमाणंचधेनवः ।
पृणन्तंचपपुरिंचश्रवस्यवोघृतस्यधाराउपयन्तिविश्वतः ॥ ४ ॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च ।
यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः । पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च ।
श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेनधनेनसोमयागंकुर्वित्युक्तम् तमेवसोमयागंफलप्रदर्शनेनस्तौति सिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्नुवत्पयोधराः सिन्धुःस्यन्दनादितियास्कः[3]। मयोभुवः सुखस्यभावयित्र्यः मयइतिसुखनाम मयःसुग्म्यमितितन्नामसुपाठात् धेनवः प्रीणयित्र्योगावः ईजानं सोमयागंअनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्यइतिप्रणीतंकुर्वन्तंच नकेवलमीजानंअपितुयक्ष्यइत्यध्यवसितवन्तमपिउपउपेत्य क्षरन्तिस्रवन्तिप्रीणयन्तीत्यर्थः नचपूर्वस्यामृचिसोमंपिबेत्युक्तत्वात्सर्वेषांसोमयागानांअग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्यप्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गएवफलत्वेनश्रुतः नगवादिकमितिवाच्यम् स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्यकर्तुंशक्यत्वान्नके-

१ नि० २.११. । २ नि० २.५. । ३ नि० ९.२६. ।

वलंसोमयागमनुतिष्ठतामेवमहत्फलं अपितुसुकृतसाधनानिकर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपिम-हत्फलमस्त्येवेतिदर्शयति पृणन्तंपितॄन्प्रीणयन्तं पपुरिं प्रीणनशीलं इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदाप्री-णयन्तंचपुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवोघृतस्यधाराः यद्वा घृतकुल्याविश्वतः सर्वतः उपउपेत्ययन्तिप्राप्नुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

नाकस्यपृष्ठेअधितिष्ठतिश्रितोयःपृणातिसहदेवेषुगच्छति।
तस्माआपोघृतमर्षन्तिसिन्धवस्तस्माइयंदक्षिणापिन्वतेसदा॥५॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति । तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेनसामान्यतोदानमेतदादिभिस्त्रिभिःप्रशंसति यद्वा सोमस्यैवस्तुत-त्वाद्दक्षिणाशब्दस्ययागएवप्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्तेःसोमयागएवप्रस्तूयते यः योमर्त्यः पृणा-ति हविरादिदानेनदेवादीन्प्रीणाति सनाकस्य कमितिसुखनाम तद्विरुद्धमकं नविद्यते अकंदुः खंतत्साधनंपापंचेति नाकोद्युलोकः तथाश्रूयते–नवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचनाकमिति । तस्यपृ-ष्ठेउन्नते उपरिदेशेश्रितंसन्नधिअधिकं आकल्पान्तंतिष्ठति यद्वा अधितिष्ठति अधिष्ठायप्रमुखो-भूत्वातिष्ठति नकेवलंस्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषुमध्येगच्छतिवर्तते स्वयमेवदेवोभवतीत्यर्थः हेतिप्रसिद्धौ तस्मैप्रीणयित्रे पुरुषायसिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतंतेजोवत्सारं अर्ष-न्ति गच्छन्ति रसवत्योभवन्तीत्यर्थः किंचेयंभूमिरपि दक्षिणासस्यादिफलसंपादनदक्षासती सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः दातुः जीवनसाधनान्नोदकानि रुचिराणिस-मृद्धानिभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

दक्षिणावतामिदिमानिचित्रादक्षिणावतांदिविसूर्यासः ।
दक्षिणावन्तोअमृतंभजन्तेदक्षिणावन्तःप्रतिरन्तआयुः ॥ ६॥

---

१ नि० २. १४. ।

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । दिवि ।
सूर्यासः । दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः ।
प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणांइच्छब्दएवकारार्थः तेषामेवार्थे इमानिभूमौदृश्यमानानिचित्राणिचायनीयानिस्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणिद्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीतिशेषः किंच दक्षिणावतामेवदिविद्युलोकेसूर्यासः सूर्यसंबन्धिनोलोकाः तदनुगृहीताभोगावा समृद्धाभवन्ति किंच दक्षिणावन्तएवअमृतंजरामरणरहितंस्थानं भजन्तेसेवन्ते यद्वा दानेनापहतपाप्मानआत्मानंविदित्वा अमृतमविनाशंमोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति यज्ञेनदानेनेतिश्रुतेः । किंच दक्षिणावन्तएवआयुःप्रतिरन्ते अतिदीर्घमायुष्यंलभंते वर्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः इदितिसर्वत्रसंबध्यते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

मापृणन्तोदुरितमेनआरन्माजारिषुःसूरयःसुव्रतासः ।
अन्यस्तेषांपरिधिरस्तुकश्चिदपृणन्तमभिसंयन्तुशोकाः ॥७॥१०॥

मा । पृणन्तः । दुःऽइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः ।
सूरयः । सुऽव्रतासः । अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः ।
चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदानंप्रशंसितुमाह–पृणन्तोदेवादीन्हविरादिनाप्रीणयन्तःसन्तः दुरितं दुष्टंयथाभवति तथाप्राप्तंदुःखंएनःतत्साधनंपापंचमारन् माप्राप्नुवन् नकेवलंदातारएव अपितु सूरयः देवानांस्तोतारोविद्वांसोमाजारिषुः जरयानजीर्णाभवेयुः तथासुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमवन्तोऽपिमाजारिषुः तर्ह्येषामन्योजनःकइतिसउच्यते तेषांदातॄणांस्तोतॄणांवान्यः तेभ्योऽन्योयःकोऽपिपुरुषः परिधिः पापस्य परितोधारकोऽस्तु यद्वा अन्योऽन्यः कश्चनपापदेवः तेषांपरिधिःपरिधिस्थानीयोव्यवधायकोऽस्तु यथाग्नेःपरिधिःस्वयंरक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानःस्वान्तर्हितमग्निंरक्षति तद्वत् अथवा अन्योधर्मविशेषस्तेषांपरिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु तर्हिकिंप्राप्नुयुरिति उच्यते अपृणन्तंदेवादीनप्रीणयन्तं अदातारंशोकाः चित्तपीडाः तत्साधनाः

पाप्मानः अभिअभिमुखंसंयन्तुसम्यक्प्राप्नुवन्तु वयंसुखिनोभवेमेत्यर्थः अत्रयद्यपिसामान्येन दानमात्रंस्तूयते तथाप्यस्यसूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वाद्दुःखानिमार्यंत्वित्यर्थः॥ ७॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अमन्दानितिषष्ठंसूक्तम् सप्तेत्यनुवर्तनात्सप्तर्चं आदितःपंचानांकक्षीवानृषिः षष्ठ्याभावयव्यः सप्तम्यारोमशानामब्रह्मवादिनी आदितःपंचानांभावयव्यस्यस्तुतिरूपत्वात्सएवदेवता यातेनोच्यतइतिन्यायात् अन्त्ययोःषष्ठीसप्तम्योस्तुभावयव्यरोमशयोःसंवादः षष्ठ्याभावयव्यः सप्तम्यारोमशा यद्यपिस्वनयेनदत्ताइतिश्रूयमाणत्वात्तस्यैवस्तुत्याभाव्यं तथापिपितृपुत्रयोरभेदात् आरुंद्रासइतिवत् पितृनाम्नाव्यवहर्तुंशक्यत्वात्प्रथमायामृचिभावयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावेत्येतदविरुद्धमित्युक्तंपूर्वसूक्तएव आदितःपंचत्रिष्टुभः अन्त्येअनुष्टुभौ तथाचानुक्रान्तं—अमन्दानितिकक्षीवान्दानतुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यंतुष्टावांत्येअनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दंपत्योःसंवादइति उक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

अमंन्दान्त्स्तोमान्प्रभंरेमनीषासिन्धावधिक्षियतोभाव्यस्यं।
योमेंसहस्रममिमीतसवानतूर्तोराजाश्रवंइच्छमांनः ॥ १ ॥

अमंन्दान्। स्तोमांन्। प्र। भरे। मनीषा। सिन्धौं। अधिं।
क्षियतः। भाव्यस्यं। यः। मे। सहस्रम्। अमिमीत। सवान्।
अतूर्तः। राजां। श्रवः। इच्छमांनः ॥ १ ॥

सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणयासिन्धुतीरे समुद्रतीरे अधिक्षियतः अधिनिवसतोभाव्यस्यभावयव्यस्य तत्पुत्रस्यस्वनयस्येत्यर्थः तस्यअमन्दान् अनल्पान् स्तोमान् स्तोत्राणितन्निष्ठबहुविधदानादीनांकीर्तनानि मनीषा मनीषयाप्रियातिशयबुद्ध्या प्रभरे विशेषेणसंपादयामि कस्तस्यविशेषइतितत्राह—अतूर्तःकेनाप्यहिंसितोयोराजामेमदर्थं सहस्रंतत्संख्याकान्सवान्सूयन्तेसोमाएष्वितिसवाःसोमयागाः तानअमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् किमिच्छन् श्र-

१ ऋ० सं० ४. ३. २१.।

वः सर्वैःश्रूयमाणांकीर्तिमात्मनेइच्छमानः कामयमानः यतोयंआर्त्विज्याद्युपाधिनाविनाकीर्त्यर्थमेवबहुधनं प्रादात् अतस्तंस्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

शतंराज्ञोनाधमानस्यनिष्काञ्छतमश्वान्प्रयतान्त्सद्यआदम् ।
शतंकक्षीवाँअसुरस्यगोनांदिविश्रवोजरमाततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् ।
प्रऽयतान् । सद्यः । आदम् । शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् ।
दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्य असुरस्य धनानां निरसितुः दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान्आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वासुवर्णानि शतं शतसंख्याकानि शतंसहस्रमित्यपरिमितवचनः अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानन्तरमेव कक्षीवानहंआदं आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः तथाप्रयतान्शुद्धान् लक्षणोपेतानश्वानध्वगमनसमर्थान्हयान् शतं शतसंख्याकान् आदं आत्तवान् तथा गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमन्त्रेस्त्रीगवीनामभिधानात् तेषांशतंआदं एवंप्रदाताराजा दिवि द्युलोके श्रवः कीर्तिं अजरंशाश्वतींआततान विस्तारितवान् गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गेकीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

उपमाश्यावाःस्वनयेनदत्तावधूमन्तोदशरथासोअस्थुः ।
षष्टिःसहस्रमनुगव्यमागात्सनत्कक्षीवाँअभिपित्वेअह्नाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमन्तः । दश ।
रथासः । अस्थुः । षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् ।
सनत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नाम् ॥ ३ ॥

स्वनयेनदत्ताःश्यावाः तद्वर्णाश्वैर्युक्तत्वात् श्यावाः वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिःतद्वन्तः दश एतत्संख्याकाःरथासोरथाः मामांउपास्थुः उपस्थिताः गव्यशब्दोगोसमूहवाची षष्टिः सहस्रमनुगव्यं षष्ट्यधिकंगवांसमूहःअन्वगात् अनुक्रमेणआगतः ततःआत्मानं परोक्षेणब्रवीति तत्सर्वंप्रतिगृह्यायंकक्षीवान् अह्नांदिवसानां मध्येअभिपित्वे संनिहितेऽहनि सनत् स्वीकृतं रथवध्वादिकंस्वपित्रे समर्पयति स्वयंवास्वीकरोति अभिपित्वशब्दआसन्नकालवाची मपित्वशब्दवत् सच मपित्वेअभीकइत्यासन्नस्येतियास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

चत्वारिंशद्दशरथस्यशोणाःसहस्रस्याग्रेश्रेणिंनयन्ति ।
मदच्युतःकृशनावतोअत्यान्कक्षीवन्तउदमृक्षन्तपज्राः ॥ ४॥

चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् । नयन्ति । मदऽच्युतः । कृशनऽवतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् । अमृक्षन्त । पज्राः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतोगोयूथसहस्रस्यवाग्रेपुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेताः अश्वाः चत्वारिंशत् एकैकस्यरथस्यचतुष्टयेसतिदशरथानां मिलित्वाचत्वारिंशदश्वाभवन्ति तेपिश्रेणिं पङ्क्तिंआश्रित्यनयन्ति रथानभिमतदेशंप्रापयन्ति युक्ताश्वनियुक्तान्रथान् श्रेणिं श्रेणीभावंनयन्ति प्रापयन्ति एकैकंरथंचत्वारश्चत्वारः पंक्त्याकारेणवहन्तीत्यर्थः अथतान् कक्षीवन्तः कक्ष्याश्वसंबंधिनीरज्जुः कक्ष्यारज्जुरश्वस्येतियास्केनोक्तत्वात्। ताभिस्तद्वन्तः यद्वा अंगिरसःपुत्राः सर्वेपिकक्षीवन्तः अथवा कक्षीवदनुचराःसर्वेपि छत्रिन्यायेनकक्षीवन्तः पज्राघासाद्यन्नवन्तःसन्तोमदच्युतोमदस्राविणः उद्धतान् शत्रूणांमदस्यच्यावयितॄन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् कृशनमितिहिरण्यनाम कृशनंलोहमितितन्नामसुपाठात् सुवर्णाभरणोपेतान् अत्यान् सन्ततगमनशीलानश्वान् उदमृक्षन्त अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥ ४ ॥

१नि०३. २०। २ नि० २. २.।

अथपञ्चमी—

पूर्वामनुप्रयंतिमाददेवस्त्रीन्युक्ताँअष्टावरिधायसोगाः ।
सुबन्धवोयेविश्यांइवव्राअनंस्वन्तःश्रवऐषंन्तपज्राः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयंतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः । सुऽबन्धवः । ये । विश्याःऽइव । व्राः । अनंस्वन्तः । श्रवः । ऐषंन्त । पज्राः ॥ ५ ॥

इदानीं आनीतंधनंबन्धुभ्योनिवेदयन्नाह हेसुबन्धवः पूर्वांप्रयतिं पूर्वप्रदानंअनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थं आददे स्वीकृतवानस्मि यद्वा पूर्वां प्रयतिं प्रदेयंरथादिकं अनु दानक्रमेणैव आददे प्रतिगृहीतवानस्मि कानितानीति त्रीनष्टौचयुक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा-युक्तान्रथानितिशेषः अत्रसंख्यापृथक्निर्देशोनविवक्षितः तथा अरिधायसः अरिभिरीश्वरैर्धा-रणीयाः बहुमूल्याअसंख्यातागाश्चाददे अत्रवक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीतियुक्तं पूर्व-मेवपित्रेनिवेदितानां पुनर्बन्धुभ्योनिवेदनासंभवात् वधूमन्तोदशरथासोअस्थुरिति दशानां र-थानामुक्तत्वादत्रचत्रीनष्टावित्येकादशानांवक्ष्यमाणत्वाद्वधूविशिष्टानामन्येभ्योदातुमनुचितत्वाच्चा-न्यानीतियुक्तम् उक्तानामेवानुवदनपक्षेदशवधूयुक्तारथाः एकोधनपूर्णइतिविवेकः उक्ता-नामेवरथादीनांपुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वेब्राह्मणाआगताः वसिष्ठश्चागतइतिवत् इदानीं परोक्षेणाह सुबन्धवः शोभनाविद्यायोनिसंबन्धिनोयेषांतेतथोक्ताः यद्वा शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ताइत्यर्थः विशः प्रजाः तत्रभवाविश्याः व्रियन्तइतिव्राः व्राताः तकारलोप-श्छान्दसः विशांव्रातायथापरस्परमनुरागवन्तः तथैवैतेअपीत्यर्थः पज्राः अन्नवन्तः अङ्गिरसः सन्तानप्रभवायेसन्ति ते सर्वेसुबन्धवः अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयाग-वन्तःसन्तः श्रवः सर्वत्रश्रूयमाणांकीर्तिं ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा तदर्थमाददइतिशेषः॥५॥

अथषष्ठी—

आगंधितापरिंगधितायाकशीकेवजङ्गंहे ।
ददांतिमह्यंयादुरीयाशूनांभोज्यांशता ॥ ६ ॥

आऽगंधिता । परिंऽगधिता । या । कशीकाऽइंव । जङ्गंहे । ददांति । मह्यंम् । यादुंरी । याशूंनाम् । भोज्यां । शता ॥ ६ ॥

संभोगायप्रार्थितोभावयव्यः स्वभार्यारोमशामप्रौढेतिबुद्ध्यापरिहसन्नाह—भोज्या भोगयोग्यैषा आगधिताआसमन्ताद्गृहीता स्वीकृता तथा परिगधिता परितोगृहीताआदरातिशयाय पुनर्वचनं गध्यंगृह्णातेरितियास्कः । यद्वा आगधिता आसमन्तान्मिश्रयन्ती आन्तरंप्रजननेन बाह्यंभुजादिभिरित्यर्थः गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मेतियास्कः । पूर्वस्मिन्पक्षेपुरुषस्यप्राधान्यं उत्तरस्मिंस्तुयोषितइतिभेदः कीदृशीसा या जंगहे अत्यर्थंगृह्णाति कदापिनमुंचति अत्यागेदृष्टान्तः—कशीकेव कशीकानामसूतवत्सानकुली सायथा पत्यासहचिरकालंक्रीडति नकदाचिदपिविमुंचति तथैषाअपि किंच भोज्यैषा यादुरीया दुरित्युदकनाम रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतंरातिददातीति यादुरी बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः तादृशीसती याशूनां संभोगानां यशइतिप्रजनननाम तत्संबन्धीनिकर्माणि याशूनिभोगाः तेषांशताशतान्यसंख्यातानि मह्यंददाति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

उपोपमेपरांमृशमामेदभ्राणिमन्यथाः ।
सर्वाहमस्मिरोमशागन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥ ११ ॥

उपंऽउप । मे । परां । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।
सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गन्धारीणाम्ऽइव । अविका ॥७॥११॥

रोमशानामबृहस्पतेःपुत्रीब्रह्मवादिनीपरिहसन्तंस्वपतिंप्रत्याह—भोःपते मेमां द्वितीयार्थे चतुर्थी उपोप द्वितीयउपशब्दःपादपूरणः उपेत्य परामृश सम्यक्स्पृश भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः यद्वा मेमम गोपनीयमंगंउपोपपरामृश अत्यन्तमान्तरंस्पृश परामर्शाभावशङ्कांनिवारयति मेमदङ्गानि रोमाणिदभ्राणि मामन्यथाः अल्पानि माबुध्यस्व दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतिदभ्रंदभ्नोतेरितियास्कः । अदभ्रत्वमेवविशदयति अहंरोमशाबहुरोमयुक्तास्मि यतोऽहमीदृशीअतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि रोमशत्वेदृष्टान्तः—गन्धारीणामविकेव गंधारादेशाः तेषांसंबन्धिन्यविजातिरिव तद्देशस्थाअवयोमेषायथारोमशाः तथाहमस्मि यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणांअविका अत्यर्थंतर्पयन्तीयोनिरिव तासां आप्रसवंरोमादिविकर्तनस्यशास्त्रनिषिद्धत्वात् योनिः रोमशाभवति अतः सोपमीयते यतोऽहमीदृशीअतोमांअप्रौढांमावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

नि० ५. १५. । २ नि० ५. १५. । ३ नि० ३. २०. ।

एकोनविंशेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्र अग्निंहोतारमितिप्रथमंसूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्षं आग्नेयं आत्यष्टं सहिशर्धइत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरातिधृतिः उत्कृत्यभिकृतिसंकृति-विकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषुचतुरुत्तरशताक्षरमारभ्यचतुर्णांचतुर्णांपरित्यागेनैकैक-मुक्तंछन्दोजायते तथासत्यत्यष्ट्यतिधृतीउक्तसंख्योपेतेस्यातां एतत्सर्वंछंदोग्रन्थे चतुःशतमु-त्कृतिरित्यादिसूत्रैःप्रतिपादितं तथाचानुक्रान्तं—अग्निमेकादशपरुच्छेपोदैवोदासिराग्नेयंतुपारु-च्छेपंसर्वमात्यष्टंतत्रातिधृतिःषष्ठीति । सूक्तस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रा-तःसवनेप्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याऋचःकृत्वा प्राकृताभिश्चसहयष्टव्यं तत्राग्नीध्रस्यैषाप्रथमा षष्ठस्यप्रातःसवनइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निंहोतारंमन्येदास्वन्तंदध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअङ्गिराइति ।

सैषाप्रथमा—

अ॒ग्निंहोता॑रंमन्ये॒दास्व॑न्तं॒वसुं॑सू॒नुंसह॑सोजा॒तवे॑दसं॒विप्रं॒नजा॒तवे॑दसम् ।
यऊ॒र्ध्वया॑स्वध्व॒रोदे॒वोदे॒वाच्या॑कृ॒पा ।
घृ॒तस्य॒विभ्रा॑ष्टि॒मनु॑वष्टिशो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्यस॒र्पिषः॑ ॥ १॥

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । म॒न्ये॒ । दास्व॑न्तम् । वसु॑म् । सू॒नुम् । सह॑सः ।
जा॒तऽवे॑दसम् । विप्र॑म् । न । जा॒तऽवे॑दसम् । यः । ऊ॒र्ध्वया॑ ।
सु॒ऽअ॒ध्व॒रः । दे॒वः । दे॒वाच्या॑ । कृ॒पा । घृ॒तस्य॑ । विऽभ्रा॑ष्टिम् । अनु॑ ।
व॒ष्टि॒ । शो॒चिषा॑ । आ॒ऽजुह्वा॑नस्य । स॒र्पिषः॑ ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासांदेवसेनानांअग्रण्यं यज्ञेष्वग्रंनीयमानंवाहोतारं अस्मद्यागंप्रतिदेवानामा-ह्वातारं यद्वा होमनिष्पादकंहोतारंजुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभइतियास्कः[1] । अग्निमद्यहोतारमवृणीते-तिश्रुतेः[2] । अग्निर्मैन्नआवहेतिच[3] अग्नेराह्वातृत्वंप्रसिद्धं अग्निंहोतारंमन्येएवंप्रतिविशेषणंमन्यइतिसं-बन्धः यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेवविधेयविशेषणम् इतराणिवक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि दास्वन्तं अतिशयेनदानवन्तं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसःसूनुं बलस्यपुत्रं अग्निः मन्थनकालेबलेन मथ्यमानउत्पद्यतेइतिपुत्रत्वमुपचर्यते जातवेदसं जातानांवेदितारं जातप्रज्ञं जा-तबलंवा जातवेदश्शब्दोयास्केनबहुधानिरुक्तःअग्नेर्जातवेदस्त्वेदृष्टान्तः—विप्रंनजातवेदसं जात-विद्यंमेधाविनंब्राह्मणमिव तंयथाबहुमन्यते तथात्वामपिमन्ये स्तौमीत्यर्थः उक्तगुणविशिष्टोयो-

---

१ नि० ७. १५ । २ तै० ब्रा० ३. ६. १५ । ३ तै० ब्रा० ४. ५. ३. ।

देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञंसम्यक्निर्वहन् ऊर्ध्वयाउन्नतयाउत्कृष्टयादेवाच्या देवान्पूजयन्त्यादेवान्प्रत्यक्तयावा कृपाकृपया सामर्थ्यलक्षणया देवान्प्रत्यक्तयाकृपेतियास्कः । तेभ्योहविर्वहनबुद्ध्यायुक्तःसन् आजुह्वानस्यआसमन्ताद्धूयमानस्यसर्पिषः सरणशीलस्यघृतस्यविलेपनेनदीप्तस्याज्यस्यविभ्राष्टिं विशेषेणभ्राजमानं अनुस्वयमपितदाज्यं शोचिषाज्वालयावष्टिकामयतेस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

यजिष्ठंत्वायजमानाहुवेमज्येष्ठमङ्गिरसांविप्रमन्मभिर्विप्रेभिःशुक्रमन्मभिः ।
परिज्मानमिवद्यांहोतारंचर्षणीनाम् ।
शोचिष्केशंवृषणंयमिमाविशःप्रावन्तुजूतयेविशः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्र । मन्मऽभिः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः । परिज्मानम्ऽइव । द्याम् । होतारम् । चर्षणीनाम् । शोचिःऽकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः । विशः । प्र । अवन्तु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हेविप्रमेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाग्ने यजिष्ठंअतिशयेनयष्टृतमं त्वात्वांयजमानाः वयं यष्टारः हुवेमआह्वयामः यतोवयंयजमानाः यतश्चत्वंयजिष्ठः अतोहुवेमेत्यभिप्रायः कीदृशंत्वां अंगिरसांअंगिरोगोत्रोत्पन्नानांमध्येज्येष्ठंज्यायांसं यद्वा अङ्गिरसां अङ्गाराणांमध्येज्येष्ठंज्वालायुक्तत्वात् अङ्गिराअङ्गाराइतियास्कः । येङ्गाराआसंस्तेंगिरसोभवन्नितिश्रुतेः । केनसाधनेनेति तदुच्यते–मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिःविशेषेणप्रीणयितृभिः मन्मभिर्मन्त्रैः यद्वा विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः मन्मभिर्मन्त्रैश्चसहितावयमितिसंबन्धः त्वदाह्वानानन्तरंपरिज्मानं परितोगच्छन्तं द्यामिवसूर्यमिव होतारंदेवानामाह्वातारं केषामर्थे चर्षणीनां मनुष्यनामैतत् मनुष्याणांयजमानानामर्थे यद्वा चर्षणीनांपूर्वमनुष्याणामेवसतां पश्चाद्यागादिसाधनेनदेवत्वमापन्नानांदेवानामाह्वातारं तथा शोचिष्केशं केशवदत्यन्तायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारंकामानां एवंरूपंत्वांविशः त्वामेवनिविशमानाः इमाविशः यजमानरूपाःप्रजाः जूतयेस्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तयेप्रावन्तु प्रकर्षेणप्रीणयन्तु तादृशंत्वांहुवेमेतिसंबन्धः ॥ २ ॥

---

१ नि० ६. ८. । २ नि० ३. १७. । ऐ० ब्रा० ३. ३४. ।

अथतृतीया–

सहिपुरूचिदोजसाविरुक्मंतादीद्यानोभवतिद्रुहन्तरःपरशुर्नद्रुहन्तरः।
वीळुचिद्यस्यसमृतौश्रुवद्वनेवयत्स्थिरम्।
निष्षहमाणोयमतेनायतेधन्वासहानायते ॥ ३ ॥

सः। हि। पुरु। चित्। ओजसा। विरुक्मता। दीद्यानः। भवति। द्रुहम्ऽतरः। परशुः। न। द्रुहम्ऽतरः। वीळु। चित्। यस्य। सम्ऽऋतौ। श्रुवत्। वनाऽइव। यत्। स्थिरम्। निःऽसहमानः। यमते। न। अयते। धन्वऽसहा। न। अयते ॥ ३ ॥

सहिसएवपूर्वस्तुतएवाग्निः विरुक्मताविशेषेणरोचनवताओजसाज्वालारूपेणबलेनपुरुचित् अत्यधिकमेवदीद्यानः दीप्यमानः द्रुहंतरः द्रोग्धॄणांतरिता निस्तारयिताभवति अस्मासु द्रोहंकुर्वतांशत्रूणांहिंसकोभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः–द्रुहंतरः द्रोग्धॄणां छेदनायप्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव सयथाअमोघंहिनस्तितथायमपि किंच यस्याग्नेः समृतौ संगतौसंयोगेवीळुचित् दृढमपिपाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येत तथा यत्स्थिरं यच्चपर्वतादिस्थिरमचलितंतदपिश्रुवत् वीळुइतिदृढनाम वीळु च्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः–वनेव उदकमिव उदकंयथाग्निसंयोगेशुष्यतितथेत्यर्थः अत्यन्तदृढंस्थिरमपिहिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारंशत्रुंहिनस्तीतिकिमुवक्तव्यमित्यभिप्रायः किंचायमग्निः निष्षहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमतेउपरमते शत्रुषुमध्येक्रीडति तानेवनाशयति तथाकुर्वन्नायतेनगच्छति शत्रोःसकाशान्नपलायते तत्रदृष्टान्तः–धन्वसहान धनुषा शत्रूनभिभवतीतिधन्वसहाधानुष्कः सहतेरसुन् छान्दसोऽन्त्यलोपः सयथाशत्रोरभिमुखंविध्यतिनपलायतेतद्वदित्यर्थः यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमोधन्वसहः अस्मिन्पक्षेपचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः दृढधन्वासन्नायते नचलति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

दृळ्हाचिदस्माअनुदुर्यथाविदेतेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेग्नयेदाष्ट्यवसे।
प्रयःपुरूणिगाहतेतक्षद्वनेवशोचिषा।
स्थिराचिदन्नानिरिणात्योजसानिस्थिराणिचिदोजसा ॥ ४ ॥

दृह्ळा। चित्। अस्मै। अनु। दुः। यथा। विदे। तेजिष्ठाभिः। अरणिऽभिः। दाष्टि। अवसे। अग्नये। दाष्टि। अवसे। प्र। यः। पुरूणि। गाहते। तक्षत्। वनाऽइव। शोचिषा। स्थिरा। चित्। अन्ना। नि। रिणाति। ओजसा। नि। स्थिराणि। चित्। ओजसा॥ ४॥

अस्मैअग्नये दृह्ळाचित् दृढान्येवसारवन्तिहवींषि अनु अनुक्रमेण प्रतिमन्त्रंदुःददति ददातेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस् यजमानाःददति दानेदृष्टान्तः—यथाविदे वि-दुषे परमार्थदर्शिनेयथाउत्कृष्टानिधनानिवितरन्तिदानशीलाः यद्वा अयमग्निर्यथाविदेविन्दते स्वातिरिक्तंहविर्देवेभ्योदातुंलभते स्वीकरोति तथादुरिति विन्दतेश्छान्दसःशपोलुक् लोपस्त-आत्मनेपदेष्वितितलोपः किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिः अत्यन्ततेजोयुक्तैर्मार्गैःयज्ञादिरूपैः दाष्टि पूजितःसन् स्वर्गादिकंददाति दाश्टदाने शपोलुक् किमर्थं अवसे तद्रक्षणाय यद्वा ते-जिष्ठाभिः अतिशयेनतेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेनदत्तंहविः अवसे तेषां स्वीकारायदाष्टिअयमग्निर्ददाति नयति किंच अग्नये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपियजमानः अग्नये अग्निप्रीतयेदाष्टिप्रथमंददाति किमर्थं अवसेरक्षणार्थं यद्ययमतृप्तःस्यात्इतरेभ्यो-दत्तमपि स्वयंस्वीकुर्यात् तस्मादग्नयेप्रयाजादिरूपेणददातीत्यर्थः किंच योग्निः पुरूणिबहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनिप्रगाहते प्रविशति प्रविश्यचवाश्यादिरूपयाज्वालया तक्षत् तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—वनेव वृक्षादिसमूहानिव वनानियथाप्रविश्यतक्षति दह-तितथेत्यर्थः किंचायमग्निः स्थिरास्थिराणिकठिनानिअन्नान्नानिव्रीह्यादीनि ओजसातेजो-रूपयाज्वालया निनितरांक्रणाति गच्छतिपचतीत्यर्थः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनां-ह्रस्वइतिह्रस्वः तथा ओजसास्वकीयेनतेजसास्थिराणि अपरिहरणीयानिपापानिअमित्राणिवा निरिणाति निःशेषेणगच्छति नाशयतीत्यर्थः॥ ४॥

अथपञ्चमी—

तमस्यपृक्षमुपरासुधीमहिनक्तंयःसुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषेदिवातरात्।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीळुशर्मनसूनवे।
भक्तमभक्तमवोव्यन्तोअजराअग्नयोव्यन्तोअजराः॥ ५॥१२॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् । अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् । आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वीळु । शर्म । न । सूनवे । भक्तम् । अभक्तम् ॥ अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्नयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्यअस्मै तंपृक्षं हविर्लक्षणमन्नं उपरासुउपरमन्ते आसु हवींषीति उपराः वेदिसमीपभूमयः तासुधीमहिधारयामः अस्येत्युक्तंकस्येत्याह—योग्निःनक्तंरात्रौ दिवातरात् अह्नोपि सुदर्शतरः अत्यर्थंसर्वैर्दर्शनीयोभवति यतोयंरात्रौसर्वेषुभावेषुतमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयं अत्यर्थंप्रकाशते अतोस्मैधीमहि पुनःकीदृशाय दिवातरात् अह्नःसकाशादेव अप्रायुषे प्रगतमायुर्यस्यासौप्रायुः नप्रायुःअप्रायुः तस्मै असौयोऽस्तमेतिससर्वेषांभूतानांप्राणानादायास्तमेतीतिश्रुतेः । रात्रौसर्वेभावानिद्रयावृतत्वात्प्रायुषइवभवन्ति अयमग्निस्तुसर्वप्राणिप्राणापहर्तुःसूर्यस्य रात्रौस्वस्मिन्नेवप्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भवति अतोपिधीमहि किंच आत् अतएव कारणात् यतोयंसुदर्शतरः यतश्चायमप्रायुः अतःकारणात्अस्यअस्मैतदर्थं आयुर्हविर्लक्षणमन्नं ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत् ग्रहणेदृष्टान्तः—सूनवेपुत्राय पित्रोर्वीळुशर्मदृढं सुखसाधनंगृहंयथा ग्रहणवद्भवतितथेत्यर्थः शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मेतितन्नामसुपाठात् इदानींआहवनीयादिरूपेणाग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह अजराः नित्यतरुणाः एतेअग्नयःभक्तं सेवमानंअभक्तं असेवमानंचव्यन्तः एतेप्राणिनःअनुग्राह्याइतिबुध्यमानाः अवः रक्षन्ति यद्यपिविशेषेणप्राणिनः दाहपाकादिद्वारारक्षन्ति तथाप्यस्तियजमानेष्वतिशयइत्याह—व्यन्तः तैःप्रत्तंहविरश्नन्तः अजराभवन्ति स्वयंहविषाअजराःसन्तोयजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथषष्ठी—

सहिशर्धोनमारुतंतुविष्वणिरप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।
आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्यकेतुरर्हणा ।
अधस्मास्यहर्षतोहृषीवतोविश्वेजुषन्तपन्थांनरःशुभेनपन्थाम् ॥ ६ ॥

---

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके. ।

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः । अप्नस्वतीषु ।
उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः । आदत् । हव्यानि ।
आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा । अध । स्म । अस्य । हर्षतः
हृषीवतः । विश्वे । जुषन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥६॥

सहि सएव स्तुत्यतयाप्रसिद्धएवाग्निः तुविष्वणिः तुवीतिबहुनाम उरु तुवीतितन्नामसु पाठात् बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तोवर्तते अत्यन्तज्वलितेग्नौवायुसंपर्कात् भुग्भुगितिध्वनिरुत्पद्यते प्रज्वलतीत्यर्थः ध्वननेदृष्टान्तः—मारुतंशर्धोन मरुत्संबन्धिबलमिव मरुतांसमूहोयथा ध्वनति तथेत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते—अप्नस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु अप्नइतिकर्मनाम अप्नोदंसइतितन्नामसुपाठात् उर्वरासुउरुवरणयुक्तासुश्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कीदृशोयं इष्टनिः यष्टव्यः औणादिकोनिक् तुगागमश्च किंच आर्तनासु आर्तान्करोति आर्तयति आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः तासु ण्यासश्रन्थोयुच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं तासांजयायइष्टनिः इष्टव्यः यष्टव्योवा किंच एवंस्वनयन्नग्निःहव्यानि आज्यपुरोडाशादीनिआदत् अत्ति भक्षयति छान्दसोलुक् यद्वा आङ्पूर्वाद्ददातेराङोयमहनइतिव्यत्ययेनात्मनेपदाभावः गातिस्थेतिसिचोलुक् छान्दसोह्रस्वः केवलादेववाछन्दस्यपिदृश्यतइत्यनजादेरप्याडागमः अतएवानवग्रहः सएवविशेष्यते आददिः सर्वत्रहविरादानशीलः तथा यज्ञस्यकेतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयोवा अर्हणापूजनीयः सुपांसुलुगितिसोराकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंछान्दसं किंच अधानन्तरं हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य यद्वा अभिमतफलदानेनयजमानान्हर्षयतः हृषीवतः आज्यस्वीकारेणहर्षयुक्तस्याग्नेः पन्थां पन्थानंमार्गविश्वेसर्वेमनुष्याः जुषन्तअप्रीणयन् असेवन्तवा किमर्थं शुभेशुभाय शोभनायऐहिकामुष्मिकफलदस्याग्नेरेवमार्गंसर्वेअनुगच्छन्ति अग्निमेवप्रीणयित्वासाधयन्ति मार्गाश्रयणेदृष्टान्तः—यथालोकेनरोमनुष्याः शुभेशोभनायसुखप्राप्तये पन्थानंसर्वैर्गन्तव्यंनिर्भयं प्रौढमार्गमिव॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

द्विताय॑दीं॑की॒स्तासो॑अ॒भिद्य॑वोनम॒स्यन्त॑उप॒वोच॑न्त॒भृग॑वोम॒थ्नन्तो॑दा॒शाभृ॑
गवः । अ॒ग्निरी॑शे॒वसू॑ना॒ंशुचि॒र्यो॑ध॒र्णिरे॑षाम् ।
प्रि॒याँअ॑पि॒धीँर्व॑निषीष्ट॒मेधि॑र॒आव॑निषीष्ट॒मेधि॑रः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यन्तः । उपवोचन्त । भृगवः । मथ्नन्तः । दाशा । भृगवः । अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः । यः । धर्णिः । एषाम् । प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत् यं द्विता द्विप्रकारंश्रौतस्मार्तभेदेनद्वित्वमापन्नं यद्वा उपलक्षणमेतत् आहवनीयादिरूपेणनानाविधं यद्वा द्विता द्विविधायऐहिकामुष्मिकफलाय उभयाय विभक्तेराजादेशः ईं इममग्निं कीस्तासः कीर्तनंकुर्वन्तःस्तोतारः पचाद्यचिछान्दसंसत्वं अभिद्यवः अभितोद्योतमानाः नमस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानंकुर्वन्तोभृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नामहर्षयः उपवोचन्त उपेत्यब्रुवन्ति किंकुर्वन्तः दाशादानेननिमित्तभूतेनहविर्दानार्थंमथ्नन्तः अरणीभ्यामग्निमन्थनंकुर्वन्तः तथा भृगवः भ्रष्टारोहविषांपापानांवा किंचाग्निः शुचिर्दीप्तः धर्णिः धारणकुशलोऽयमग्निः एषांदीयमानानांवसूनांहविर्लक्षणानांईशेईष्टेसमर्थोभवति लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः यद्वा एषांदृश्यमानानां मणिमुक्तादीनांवसूनांईशेप्रदातुमितिशेषः किंचायमग्निः मेधिरःमेधोयज्ञः तद्वान् स्वयंयष्टव्यत्वेनप्रधानभूतःसन् प्रियान्स्वप्रीतिहेतून् आज्यादीन् अपिधीन्पर्याप्तिपर्यन्तंदत्तान् वनिषीष्टसंभक्तवान् संभजतांवा तथा मेधिरः मेधावान् असौआवनिषीष्ट अन्यदेवताकेष्वपियज्ञेषुस्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपंहविःसंभजते॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

विश्वासांत्वाविशांपतिंहवामहेसर्वासांसमानंदम्पतिंभुजेसत्यगिर्वाहसंभुजे।
अतिथिमानुषाणांपितुर्नयस्यासया ।
अमीचविश्वेअमृतासआवयोहव्यादेवेष्वावयः ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् । समानम् । दम्ऽपतिम् । भुजे । सत्यऽगिर्वाहसम् । भुजे । अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया । अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासांविशां प्रजानांयजमानानां पतिंअभिमतफलदानेन पालकंहवामहे आह्वयामः नकेवलंयजमानानां किंतुसर्वासांप्रजानां समानं एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्यसर्वेषां समत्वात् तथा दंपतिंगार्हपत्यरूपेण गृहस्यपालकं दमइतिगृहनाम दमेक्तिरिरितितन्नामसुपाठात् अकारलोपश्छान्दसः किमर्थं भुजे भोगायहवामहे आह्वयामः पुनः सएवविशेष्यते सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानांअविसंवादिफलानांस्तुतिरूपाणांगिरांवोढारं यद्वा गिरोमन्त्ररूपावहन्तीतिगिर्वाहसःऋत्विजः सत्याअविसंवादिफलागिर्वाहसोयस्यतं तादृशंहवामहइतिशेषः वहिहाधाञ्भ्यइत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः पुनःकीदृशं मानुषाणां मनुष्याणांअतिथिं अतिथिवत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागन्तारंवा किंचास्याग्नेः आसयासमीपे आसेत्यन्तिकनाम आसाअम्बरमिति तन्नामसुपाठात् तत्समीपे अमीचविश्वे अमृतासः हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवाअपि आच आगच्छन्ति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः किमर्थं वयः हविर्लक्षणान्नमुद्दिश्यअग्निमुखादेवेतरेभ्योदीयमानत्वात् तत्रदृष्टान्तः—पितुर्न पितुरन्तिकेपुत्रादयोयथान्नाद्यर्थं आगच्छन्ति तद्वत् किंच वयः नेतारऋत्विजोपि देवेषुइतरेष्विज्यमानेषुमध्ये हव्या हवींषि आददत्यग्नये वेतेरौणादिकोडिः विचिवागुणः ॥८॥

अथनवमी—

त्वम॑ग्ने॒सह॑सा॒सह॑न्तमः॒शु॒ष्मिन्त॑मोजायसे॑दे॒वता॑तये॒र॒यिर्न॑दे॒वता॑तये ।
शु॒ष्मिन्त॑मो॒हि॒ते॒मदो॑द्यु॒म्निन्त॑म उ॒तक्रतुः॑ ।
अध॑स्मा॒ते॒परि॑चरन्त्यजरश्रु॒ष्टीवा॒नो॒नाज॑र ॥ ९ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सह॑सा । सह॑न्ऽतमः । शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । जा॒य॒से॒ ।
दे॒वऽता॑तये । र॒यिः । न । दे॒वऽता॑तये । शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । हि । ते॒ । मदः॑ ।
द्यु॒म्निन्ऽत॑मः । उ॒त । क्रतुः॑ । अध॑ । स्म॒ । ते॒ । परि॑ । च॒रन्ति॒ । अ॒ज॒र॒ ।
श्रु॒ष्टीऽवानः॑ । न । अ॒ज॒र॒ ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंसहसाबलेन सहन्तमः अतिशयेनशत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिन्तमः अतिशयेन तेजस्वीजायसे सहेरौणादिकःकनिन् नाद्धस्येतिनुट् किमर्थं देवतातये देवानांविस्तारयुक्ताययागाय तदर्थंयज्ञनामैतत् यद्वा उक्तगुणविशिष्टःसन्जायसे अरण्योरुत्पद्यसे यज्ञार्थंत्वेद-

ष्टान्तः—रयिर्नदेवतातये धनं यथायज्ञार्थमुत्पद्यते तथाचोक्तं यज्ञार्थंद्रव्यमुत्पन्नमिति किंच ते तवमदः आज्यस्वीकारजनितोहर्षःशुष्मिन्तमःअतिशयेनबलवान् हिशब्दःप्रसिद्धौ आज्येनाग्नेर्मदोभवतीतिप्रसिद्धं उत अपिच तेक्रतुः कर्मविशेषोऽपि द्युम्निन्तमःयशोयुक्तःअन्नयुक्तोवाखलु द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः। अध अतःकारणात् अजर हेजराराहिताग्ने तेत्वांपरिचरन्ति यजमानाः तत्रदृष्टान्तः—श्रुष्टीवानोन दूताइव तेयथावार्ताविशेषप्रदानेनराजानंसेवन्ते तद्वत् छन्दसीवनिपाविितिवनिप् छान्दसंप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अजरभक्तानामजरयितुः अन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच् यद्वा अजर अस्तोतः जरास्तुतिः असौनकस्यापिस्तोताभवति किंतु सर्वैःस्वयंस्तूयते तादृशंत्वांपरिचरन्तीत्यर्थः॥ ९ ॥

अथदशमी—

प्रवोंमहेसहंसासहंस्वतउषर्बुधेंपशुषेनाग्नयेस्तोमोंबभूत्वग्नयें।
प्रतियदींहविष्मान्विश्वांसुक्षासुजोगुंवे।
अग्रेंरेभोनजंरतऋषूणांजूर्णिहोंतऋषूणाम्॥ १० ॥

प्र। वः। महे। सहंसा। सहंस्वते। उषःऽबुधें। पशुऽसे। न।
अग्नयें। स्तोमंः। बभूतु। अग्नयें। प्रतिं। यत्। ईम्। हविष्मांन्।
विश्वांसु। क्षासुं। जोगुंवे। अग्रें। रेभः। न। जरते। ऋषूणाम्।
जूर्णिः। होतां। ऋषूणाम्॥ १० ॥

हेउद्गात्रादयःस्तोतारः वोयुष्माकंसंबन्धिस्तोमः स्तोत्रंअग्नयेप्रबभूतु प्रीणयितुंसमर्थंभवतु छान्दसःशपःश्लुः अत्वंचाभ्यासस्य भूसुवोस्तिङीतिगुणाभावःकीदृशायाग्नये महेमहतेपूज्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन सहस्वते तद्वते उषर्बुधे उषःकालेप्रबुध्यमानाय अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमितिरुत्वं पशुषेपशुफलदाय नशब्दोऽत्रापिशब्दार्थः यद्वा पशुषेपशुप्रदात्रेप्रभवेयथास्तुतिःक्रियतेतद्वत् किमर्थमितितदुच्यते—ईएनमग्निंप्रति लक्षीकृत्यहविष्मान् घृ-

---

१ नि० ५. ५.।

तादिमवृद्धहविर्युक्तोयजमानःविश्वासुक्षासु सर्वासुनिवासभूतासुवेदिभूमिषु जोगुवे अत्यर्थंगच्छति गुवतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसोलिट् व्यत्ययेनात्मनेपदं अमन्त्रेइतिपर्युदासादामभावः क्षेतिभूनाम क्षाक्षामेति तन्नामसुपाठात् ऋषूणां आगन्तॄणां देवानांमध्येश्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिकुशलोहोता अग्रे इतरदेवेभ्यःपूर्वंजरतेस्तौति तत्रदृष्टान्तः—ऋषूणांमहतांधनवतां अग्रेरेभोन बन्दीव ऋषीगतौ औणादिकःकुमत्ययः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् यद्वा ऋषूणामित्येतद्धोतृविशेषणं ऋषूणांज्ञानवतांमध्येश्रेष्ठोयंहोतेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

सनोनेदिष्ठंददृशानआभराग्नेदेवेभिःसचनाःसुचेतुनामहोरायःसुचेतुना ।
महिशविष्ठनस्कृधिसंचक्षेभुजेअस्यै ।
महिस्तोतृभ्योमघवन्त्सुवीर्यमथीरुग्रोनशवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भर । अग्ने । देवेभिः ।
सऽचनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना । महि । शविष्ठ ।
नः । कृधि । सम्ऽचक्षे । भुजे । अस्यै । महि । स्तोतृऽभ्यः ।
मघऽवन् । सुऽवीर्यम् । मथीः । उग्रः । न । शवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

हेअग्ने सत्वंनोनेदिष्ठं अत्यन्तसमीपेददृशानः वेद्यांदीप्तत्वेनदृश्यमानः देवेभिः सचनाः इतरैर्देवैः समानान्नः अग्निमुखेनैवइतरेषांहविःस्वीकारात्समानान्नत्वं सुचेतुनाशोभनेनचेतनेनचेतसा वापुनस्तदेवविशेष्यते सुचेतुना शोभनचेतोवतामया औणादिकउः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् युक्तेन त्वदायत्तेमय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः तादृशस्त्वंमहः पूजनीयानि रायोधनानि आभर अस्माकमाहर हेअग्ने शविष्ठबलवन् नः अस्मभ्यं महिमहत्अन्नं महतींकीर्तिं वा कृधि कुरु संपादय शविष्ठेतिसंबोधितत्वात्तदेवप्रार्थ्यतइतिगम्यते किमर्थंसंचक्षे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्यै अस्याः पृथिव्याः संबन्धिनेभुजे भोगाय यद्वा संचक्षे भुजइतिसामानाधिकरण्यं सम्यग्दर्शनीयायभोगायेत्यर्थः नकेवलंयजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपितुस्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हेमघवन्नन्नवन्नग्ने महिमत् सुवीर्यंशोभनपुत्रभृत्याद्युपेतंधनंशोभनसामर्थ्यंवा कृधिकुरु

किंच शवसाबलेनयुक्तःसन् मथीः अस्मद्विरोधिनोनाशय लुङि ह्म्यंतक्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः का-रकपक्षे औणादिकईकारः आद्युदात्तश्छान्दसः यद्वा मथीर्मथनवांस्त्वं अस्मदर्थंशवसाबलेन युक्तोभवेतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—उग्रोनशवसा यथाकश्चित्क्रूरः शवसाबलेनमथीर्भवति तद्व-त्॥ ११॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अयंजायतेत्यष्टर्चंद्वितीयंसूक्तम् अयंजायताष्टावित्यनुक्रमणिका परुच्छेपऋषिः सर्वमा-त्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिश्छन्दः आग्नेयंत्वितितुशब्दस्योक्तत्वात् इदमादिमंचाग्नेयं पृष्ठ्यस्यषष्ठे-हनिएतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेनविनियुक्तं सूत्रितंच षष्ठस्येतिखण्डे—अयंजायतमनुषोधरीमणीत्या-ज्यमिति ।

तत्रेयंप्रथमा—

अयंजायतमनुषोधरीमणिहोतायजिष्ठउशिजामनुव्रतमग्निःस्वमनुव्रतम् ।
विश्वश्रुष्टिःसखीयतेरयिरिवश्रवस्यते ।
अदब्धोहोतानिषददिळस्पदेपरिवीतइळस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् । अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् । विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिःऽइव । श्रवस्यते । अदब्धः । होता । नि । सदत् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

अयमग्निर्मनुषोमनुष्यस्य अध्वर्योःसकाशात् धरीमणि अतिशयेनधारके अरणिद्वये जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः कीदृशोयंहोता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेनयष्टृतमः कि-मर्थमुत्पन्नइतिचेत् उशिजांफलस्यकामयितॄणां यजमानानां व्रतंसोमयागादिरूपंकर्मअनुलक्षी-कृत्य नकेवलंपरार्थमेवअपितुस्वार्थमपि स्वंव्रतमनु स्वकीयंहविःस्वीकारादिरूपंकर्मानुलक्ष्य पुनः सएवविशेष्यते विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मवान् कस्मैसखीयते सखित्वमात्मनइच्छते तथा

श्रवस्यते अतिप्रसिद्धान्नमात्मनइच्छते यजमानाय रयिरिवधनस्थानीयोभवति धनंयथासख्यं अन्नसमृद्धिंचसाधयति तद्वदयमग्निरपितस्मैद्वयंसाधयतीत्यर्थः किंचायमग्निः इळस्पदे इडायाभूम्याः पदे अन्त्यलोपश्छान्दसः धरीमणि सारभूतेस्थानेवेदिरूपे वेदिमाहुःपरमन्तंपृथिव्याइतिश्रुतेः। एतावतीवैपृथिवीयावतीवेदिरितिच। पुनस्तदेवविशेष्यते इडस्पदे इडादेवतायामनोःपुत्र्यागोरूपायाःइडोपह्वानमन्त्रप्रतिपादितायाः पदेपादन्यासप्रदेशे इडावैमानवीयज्ञानूकाशिन्यासीदितीडायाः पदेघृतवतिस्वाहेतिचश्रुतेः। निषदत् निषीदति कीदृशोयमग्निः अदब्धः केनाप्यहिंसितः होता होमनिष्पादकः परिवीतः ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वापरितोवेष्टितः एवंभूतःसन् निषदत्॥ १ ॥

अथद्वितीया–

तंयज्ञसाधमपिवातयामस्यृतस्यपथानमसाहविष्मतादेवतानाहविष्मता।
सनऊर्जामुपाभृत्ययाकृपानजूर्यति।
यंमातरिश्वामनवेपरावतोदेवंभाःपरावतः ॥ २ ॥

तम्। यज्ञऽसाधम्। अपि। वातयामसि। ऋतस्य। पथा।
नमसा। हविष्मता। देवऽताता। हविष्मता। सः। नः।
ऊर्जाम्। उपऽआभृति। अया। कृपा। न। जूर्यति। यम्।
मातरिश्वा। मनवे। पराऽवतः। देवम्। भारिति भाः। पराऽवतः॥२॥

यज्ञसाधंयज्ञस्यसाधकं साध्नोतेःक्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमग्निंवेद्यांस्थापितं अपि वातयामसि अपिःसंभावनार्थः आपरितोषंसेवामहे वातगतिसुखसेवनयोः चौरादिकः इदन्तोमसिः केनोपायेनेतितदुच्यते–ऋतस्यपथायागस्यमार्गेण यागानुष्ठानेन यज्ञेनदेवेभ्यइतिश्रुतेः। यज्ञेनदेवस्यमहतीप्रीतिर्भवति यद्वा ऋतस्ययज्ञस्य पंथामार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वेणोत्करमपरेणप्रणीताइत्यादिसूत्रोक्तः तेनमार्गेणगत्वापुनः केन हविष्मता आज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन स्तोत्रेणोपस्थानेनवातदुभयेनेत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते हविष्मताहविष्मति आज्यपु-

---

१ तै० सं० ७. ४. १८.। २ तै० सं० २. ६. ४.। ३ तै० सं० ६. १. ८.।
४ तै० सं० ६. ३. १०.।

रोडाशादिबहुहविर्युक्तेदेवतातादेवानांविस्तारयुक्तेयज्ञे किंच सोग्निः नोऽस्मत्संबन्धिनां ऊर्जा-मन्नानांहविर्लक्षणानांउपाभृति उपाहरणेतत्स्वीकारविषयेउपाङुपसृष्टाद्धरतेःक्विन् हग्रहोर्भश्छ-न्दसीतिभत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् तादौचेत्यनन्तरस्यगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अयाकृपा अनया सामर्थ्यलक्षणयाकल्पनया हविःस्वीकरणरूपया नजूर्यति यज्ञसमाप्तिपर्यन्तंननश्यति अजरो-वर्ततइत्यर्थः सइत्युक्तंकइत्याह—यमग्निंदेवंद्योतनशीलंमातरिश्वाअन्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवेमनोरर्थायपरावतः अतिदूरंगतवतः आदित्यात् भाः अभासीत् औचित्येनभूमौस्थापित-वानित्यर्थः तद्वत्परावतः दूराद्देवंअग्निं अस्मद्देवयजनंप्रतिस्थापयत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

एवेनसद्यःपर्येतिपार्थिवंमुहुर्गीरेतोवृषभःकनिक्रदद्दधद्रेतःकनिक्रदत् ।
शतंचक्षाणोअक्षभिर्देवोवनेषुतुर्वणिः ।
सदोदधानउपरेषुसानुष्वग्निःपरेषुसानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्रदत् । दधत् । रेतः । कनिक्रदत् । शतम् । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः । सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निः एवेनगमनसाधनेनगमनेनवासद्यः अस्मदाह्वानानन्तरंपार्थिवंपृथिवीसंबन्धि-स्थानं वेदिलक्षणमेवपरिपरितः यद्वा आभिमुख्यार्थोवापर्येति गच्छति कीदृशोऽग्निः मुहुर्गीः सर्वदागीयमानः रेतः रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते तद्वान् मत्वर्थीयोलुप्यते वृषभः कामा-नांवर्षिता कनिक्रदत् शब्दयन्पर्येति पुनःसएवविशेष्यते रेतोदधत् आज्यादिस्वीकारेणअत्य-धिकंसामर्थ्यंदधानः कनिक्रदच्छब्दयन्पर्येतीतिशेषः पुनः सएवविशेष्यते अयमग्निर्देवः वने-षुसंभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु अक्षभिः अक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतंचक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः यद्वा ज्वालोत्कर्षेण यजमानेनकृतं शतगुणितंप्रख्यापयन् तथातुर्वणिः शीघ्रग-न्ताशत्रूणांहिंसकोवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः[1] । किंच सानुषुसमुच्छ्रितेषु सानुसमुच्छ्र-

---

१ नि० ६. १४.

तंभवतीतियास्कः । तेषुउपरेषु उपरमन्तेएष्वग्नयइतिउपराधिष्ण्याःयजमानगृहावा तेषुसदो-दधानःस्थानंधारयमाणोऽग्निः सद्यःपर्येतीतिपूर्वत्रान्वयः किमर्थं परेषूत्कृष्टेषुसानुषुसमुच्छ्रि-तेषुकर्मसुहविष्षुवानिमित्तभूतेषु॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

ससुक्रतुःपुरोहितोदमेदमेग्निर्यज्ञस्याध्वरस्यचेततिक्रत्वायज्ञस्यचेतति ।
क्रत्वावेधाइषूयतेविश्वाजातानिपस्पशे ।
यतोघृतश्रीरतिथिरजायतवह्निर्वेधाअजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति । क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे । यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरोधार्यमाणः यद्वा पुरोहितवद्यागनिर्वाहकः सन् दमेदमे तत्तद्यजमानगृहेसर्वेषुदेवयजनेषुवाअध्वरस्यनाशरहितस्यफलप्रदस्ययज्ञस्य तदर्थं चेततिजानातिप्रबुध्यतइत्यर्थः किंचायंयजमानोऽपि क्रत्वाशोभनेनकर्मणा यज्ञस्यचेतति क-र्तव्यतामेवजानाति किंचायमग्निरपि क्रत्वाप्रकृष्टेनकर्मणा वेधाः विविधानांफलानांकर्तासन् इषूयते इष्यतइतीषुरन्नमागमनंवा तदिच्छते यजमानायतदर्थं विश्वाजातानिसर्वाणि संपादितानिहविरादीनिपस्पशे अत्यर्थंस्पृशति स्वीकरोति यतोयं घृतश्रीः घृतंसेवमानः अतिथिः अतिथिवत्पूज्यश्च अजायत उत्पन्नः यतःकारणाद्घृतमत्यर्थंसेवमानःप्रवृद्धोभवत् अतः स्पशइत्यर्थः एवमग्नौप्रवृद्धेसति यजमानोपि वह्निः हविषांवोढा वेधाः विविधस्यफ-लस्यकर्ताउत्पादयिता अजायत समर्थोऽभवत् ॥ ४ ॥

२ नि० २. २४.।

अथपञ्चमी—

क्रत्वायदंस्यतविंषीषुपृञ्चतेऽग्नेरवेंणमरुतांनभोज्येंषिरायनभोज्यां।
सहिष्मादानमिन्वंतिवसूंनांचमज्मनां।
सनंस्त्रासतेदुरितादंभिह्रुतःशंसादघादंभिह्रुतः॥ ५ ॥ १४ ॥

क्रत्वां। यत्। अस्य। तविंषीषु। पृञ्चते। अग्नेः। अवेंन।
मरुतांम्। न। भोज्यां। इषिरायं। न। भोज्यां। सः। हि। स्म।
दानंम्। इन्वंति। वसूंनाम्। च। मज्मनां। सः। नः। त्रासते।
दुःऽइतात्। अभिऽह्रुतः। शंसात्। अघात्। अभिऽह्रुतः॥ ५॥१४॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वेयजमानाः क्रत्वाप्रकृष्टेनकर्मणा हविःप्रदानादिरूपेण अस्याग्नेः तविषीषु प्रबलासु ज्वालासु अवेन तृप्तिनिमित्तेनभोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृञ्चते मिश्रयन्ति तविषीतिबलनाम तविषीशुष्ममिति तन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः—मरुतांनभोज्या वायूनांसंबन्धीनिव्रीह्याद्यन्नानीव वायुषुमेघंनिर्भिद्यवृष्टिंजनयत्सुसत्सुसस्यादिद्वाराव्रीह्यादिभोज्यानियथापृंचतेतथेत्यर्थः दानेदृष्टान्तः—इषिरायनभोज्या एषणयुक्ताययाचमानायार्थिनेभोज्या भोग्यानिभक्ष्यादीनियथादीयन्ते तद्वत् इषिरशब्दोयास्केनैवंनिरुक्तः—ईषणेनवैषणेनवार्षणेनवेति[1]। अतःकारणात् सहिस्म सखलुयजमानः दानमिन्वति हविःप्रदानं तस्मैव्याप्नोति यद्वा स्वयमभिमतंदानमिन्वति इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा इन्वतिनक्षति इतितत्कर्मसुपाठात् केनसामर्थ्येनेति वसूनांचमज्मना निवासयोग्यानांधनानां अग्निनालब्धानां बलेनैव यद्वा सोऽग्निः वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मनाबलेन दानमिन्वतीतिशेषः किंच सोऽग्निः अभिह्रुतः आभिमुख्येनपापैःह्रियमाणान् नोऽस्मान्दुरितात् पापात् त्रासते त्रायतेतथाशंसात् अतिप्रभूतत्वेनशंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिह्रुतः अभितोह्रियमाणात् अघात् दुःखाततत्कारणात् पापाद्वा त्रासते त्रायते॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

---

१ नि० ४. १६.।

अथषष्ठी–

विश्वोविहायाअरतिर्वसुर्दधेहस्तेदक्षिणेतरणिर्न
शिश्रथच्छ्रवस्ययानशिश्रथत् ।
विश्वस्माइदिषुध्यतेदेवत्राहव्यमोहिषे ।
विश्वस्माइत्सुकृतेवारमृण्वत्यग्निर्द्वाराव्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः ।
न । शिश्रथत् । श्रवस्यया । न । शिश्रथत् । विश्वस्मै । इत् ।
इषुध्यते । देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिषे । विश्वस्मै । इत् ।
सुऽकृते । वारम् । ऋण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । ऋण्वति ॥ ६ ॥

अयमग्निर्दक्षिणे अभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्तेहस्तेवामेतरेकरे यजमानायदातव्यंवसुः धनंदधे धारयति कीदृशोऽयं विश्वैःसर्वैर्गन्तव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहायाः महान् विहायाइतिमहन्नाम विहायाः यह्वइति तन्नामसुपाठात् अरतिः ईश्वरः अरमणोवा अप्रीतिः अत्रवहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः चित्वात्स्वरेणान्तोदात्तः धृत्वाचशिश्रथत् हस्तधृतंयजमानार्थंश्रथयतिददाति श्लथयतेर्लुङिचङिरूपं तत्रदृष्टान्तः–तरणिर्न तरणिरिव तारकःसूर्यइव सयथास्वोपासकाय अभिमतं हस्तेधृत्वावितरति तद्वत् यद्वा तरणिः सर्वस्यतारकः नशिश्रथत् यजमानं नश्रथयति नमुंचति किंच श्रवस्ययानशिश्रथत् हवीरूपान्नेच्छयैवम शिश्रथत् नविमुंचति अयमनुग्रहेणैवपालयते हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेणेतिभावः इदानीं प्रत्यक्षकृतः हेअग्नेदेवत्रा देवेषुमध्येअतिशयेनत्वं विश्वस्मै इत् सर्वस्मै एव इषुध्यते हविरात्मनइच्छते इन्द्रादये इषुध्यतिःकंड्वादिः हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्यप्रत्तं पुरोडाशादिकं ओहिषे सर्वतोवहसि वहेर्लेटियजादित्वात्संप्रसारणम् किंचायमग्निर्विश्वस्मैसर्वस्मैसुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानायवारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदादिनिवारकंवाअन्नादिकं ऋण्वति गच्छति करोतीत्यर्थः किंचायमग्निः द्वारास्वर्गाद्यभिमतद्वाराणिव्यृण्वति विवृणोति प्रतिबंधकपापापनयनद्वारा अभिमतानिसाधयतीत्यर्थः ऋण्वतिर्गतिकर्मा यद्वा रविर्गत्यर्थः इदित्त्वान्नुम् छान्दसंरेफस्यसंप्रसारणम् ॥६॥

अथसप्तमी—

समानुंषेवृजनेशंतमोहितो३ऽग्निर्यज्ञेषुजेन्योनविश्पतिःप्रियोयज्ञेषुंविश्पतिः।
सहव्यामानुंषाणामिळाकृतानिपत्यते।
सनंस्त्रासतेवरुंणस्यधूर्तेर्महोदेवस्यंधूर्तेः॥ ७॥

सः। मानुंषे। वृजनें। शम्ऽतंमः। हितः। अग्निः। यज्ञेषुं। जेन्यंः।
न। विश्पतिंः। प्रियः। यज्ञेषुं। विश्पतिंः। सः। हव्या।
मानुंषाणाम्। इळा। कृतानिं। पत्यते। सः। नः। त्रासते।
वरुंणस्य। धूर्तेः। महः। देवस्यं। धूर्तेः॥ ७॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्ययजमानस्यसंबन्धिनि वृजने वर्जनीयेपापे निमित्तभूतेसति यज्ञेषु निमित्तेषु शंतमः अत्यन्तंसुखतमः अनिष्टस्यनिवारकत्वात् अतएवहितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् किंचायं यज्ञेषु विश्पतिः ऋत्विग्रूपाणां प्रजानां अतिशयेनपालकः पत्यावैश्वर्ये इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् अतएवप्रियश्चभवति तत्र दृष्टान्तः—जेन्योनविश्पतिः जयशीलोराजेव सयथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेणसम्यक्परिपालनेनच प्रजानांप्रियोभवति किंच सोयमग्निः मानुषाणांमनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि हव्याहवींषि इळाकृतानि इळायांवेद्यां कृतानि संपादितानिउद्दिश्य पत्यतेपतति आगच्छति किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिंसकस्य भयात् त्रासते त्रायते यद्वा धूर्तेरितिपञ्चमी वरुणस्यपापदेवस्यधूर्तेर्हिंसकात् किंच महोमहतोदेवस्यधूर्तेर्हिंसातःत्रासतेपालयते अयष्टारमग्निर्हिनस्तीतिप्रसिद्धं यद्वा एकमेववाक्यंधूर्तेर्हिंसकस्य महोमहतोवरुणस्यदेवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवतायाः धूर्तेर्हिंसातोनोऽस्मान्सोग्निस्त्रासते त्रायते ॥ ७॥

अथाष्टमी—

अग्निंहोतारमीळतेवसुंधितिंप्रियंचेतिष्ठमरतिंन्येरिरेहव्यवाहंन्येरिरे।
विश्वायुंविश्ववेदसंहोतारंयजतंकविम्।
देवासोरण्वमवसेवसूयवोगीर्भीरण्वंवसूयवः॥ ८॥ १५॥

अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुऽधितिम् । प्रियम् । चेतिष्ठम् ।
अरतिम् । नि । एरिरे । हव्यऽवाहम् । नि । एरिरे । विश्वऽआयुम् ।
विश्वऽवेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् । देवासः । रण्वम् ।
अवसे । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । वसुऽयवः ॥ ८ ॥ १५ ॥

अमुमग्निं होतारं आह्वातारं होमनिष्पादकंवा ईळते ऋत्विजःस्तुवन्ति तथा वसुधितिं धनस्यधारयितारंवा अतएवप्रियंसर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठं अतिशयेनयजमानानांचेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवन्तं चेतृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः अरतिंईश्वरं तादृशंदेवं न्येरिरे नितरांप्राप्ताः प्राप्तिरेवविशेष्यते हव्यवाहंन्येरिरे निःशेषेणप्राप्ताः इतरदेवेभ्योहव्यंवोढुंयथाप्रभवतितथानितरांप्राप्ताः पुनःकीदृशं विश्वायुं सर्वत्रप्राणिजीवनं विश्ववेदसंसर्वप्रज्ञं होतारंदेवानामाह्वातारं यजतं यजनीयंकविंसर्वज्ञं इरप्रेरणे इरगतावित्यन्यतमस्यलिटिरूपं किंच देवासोदेवनशीलाः ऋत्विजः रण्वं अतिप्रध्वानंशब्दयन्तं अवसेस्यरक्षणाय वसूयवः वसुकामाःसन्तः पुनःकीदृशाः गीर्भिःस्तुतिभिः रण्वं रणयन्तं रमणीयंवा वसूयवः वसुहवीरूपमन्नं अग्नयेप्रदातुमात्मनइच्छन्तः न्येरिरे प्रीतोयथाधनंप्रयच्छति तथाहविरादिनाप्राप्ताइत्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यंत्वंरथमित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तम् पारुच्छेपंसर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टीछन्दस्कं अनुक्तत्वादैन्द्रं प्रप्रावोअस्मइत्यादिकेद्वे अतिशक्वर्यौ षष्टयक्षरोपेतत्वात् पाहिनइत्यन्त्याष्टिः चतुःषष्टयक्षरोपेतत्वात् प्रतद्वोचेयमितिषष्ठीइन्दुदेवत्या तथानुक्रमणिका—यंत्वमेकादशषष्ठचैन्दवीप्रप्रावोतिशक्वर्यावष्टिरन्त्येति । दशरात्रस्यषष्ठेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तं षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितम्—यंत्वंरथमिन्द्रसयोवृषेति ।

तत्रप्रथमा—

यंत्वंरथमिन्द्रमेधसातयेपाकासन्तमिषिरप्रणयसिप्रानवद्यनयसि ।
सद्यश्चित्तमभिष्टयेकरोवशश्चवाजिनम् ।
सास्माकमनवद्यतूतुजानवेधसामिमांवाचंनवेधसाम् ॥ १ ॥

यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । सन्तम् ।
इषिर । प्रऽनयसि । प्र । अनवद्य । नयसि । सद्यः । चित् । तम् ।
अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनम् । सः । अस्माकम् ।
अनवद्य । तूतुजान । वेधसाम् । इमाम् । वाचम् । न । वेधसाम् ॥१॥

हेइन्द्र इषिर यज्ञगमनशील त्वंमेधसातये यज्ञस्यदानाय लाभायवा यं यजमानं प्रतिरथं प्रणयसि प्रापयसि द्विकर्मकोयं कीदृशं यजमानं अपाका अपाकं अनल्पप्रज्ञयाधिकारवन्तं पाकःपक्तव्योभवतीतियास्कः । अतएव सन्तं पण्डितंसन्तं किंच हेअनवद्य अनिन्दित यं यजमानं धनविद्यादिनाप्रणयसि प्रकृष्टंनयसि तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकालएव अभिष्टये आभिमुख्येनयागाय अभिमतप्राप्तयेवा अभिपूर्वादिषेःक्तिन् शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं करः समर्थंकरोषि लेटिव्यत्ययेनशप् एवंकृत्वाच वाजिनं हविर्लक्षणमन्नंतद्वन्तं वावशः कामयसेच वष्टेर्लेटचडागमः तिङःपरत्वादनिघातः यजमानेनआहूतःसन् शीघ्रमेवागत्य हविःस्वीकृत्य यागंसाधुनिर्वर्त्य तंचाभिमतफलेनसंयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः हेइन्द्र अनवद्यअनिन्दित सर्वैःस्तूयमान तूतुजान अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण तुजेःप्रेरणार्थाल्लिटःकानच् तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् सत्वं सोचिलोपेचेदितिसंहितायांसोर्लोपः सत्वं वेधसां विविधफलकर्तॄणांमध्येश्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनां अस्माकं संबन्धिहविः स्वीकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—इमांवाचंन अस्मदीयांस्तुतिरूपांवाचमिव स्तुतिंयथास्वीकरोषितथाहविरपीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सःश्रुधियःस्मापृतनासुकासुचिद्दक्षाय्यंइन्द्रभरहूतयेनृभिरसि
प्रतूर्तयेनृभिः । यःशूरैःस्व१ःसनितायोविप्रैर्वाजंतरुता ।
तमीशानासइरधन्तवाजिनंपृक्षमत्यंनवाजिनम् ॥ २ ॥

---

१ नि० ३. १२. ।

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः ।
इन्द्र । भरऽहूतये । नृऽभिः । असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः । यः ।
शूरैः । स्वः १रिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजम् । तरुता । तम् ।
ईशानासः । इरधन्त । वाजिनम् । पृक्षम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥२॥

हेइन्द्र सवक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि अस्मदाह्वानं स्तोत्रंवाशृणु होर्धिभावः यःस्म यःखलुत्वं नृभिः मनुष्यैरेवसद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः पुनस्तएवविशेष्यन्ते नृभिः संग्रामनयनशीलैः इन्द्रस्यमरुतांसाहाय्यं इन्द्रोमरुद्भिर्मरुतोहैनंनाजहुरित्यादिषुप्रसिद्धं । तैःसहितःसन् कासुचित् पृतनासु सर्वेषु प्रौढेष्वपि संग्रामेषुभरहूतयेभरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तयेप्रकृष्टहिंसनाय यद्वा भरहूतयेशूरोभवप्रहरेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तयेचशूराणां प्रकृष्टवधायच दक्षाय्योसि प्रवर्धनशीलोसि यद्वा नृभिर्नेतृभिर्यजमानैः प्रार्थितःसन्प्रतूर्तये शत्रूणां पापानांवाप्रकृष्टहिंसनाय दक्षाय्यः असिसमर्थोसि किंच यस्त्वंशूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिरन्यैर्भटैर्वा सहितःसन् स्वः स्वयमेवसनिता संग्राममयस्य अन्यस्यवामनीषितस्य सनितासंभक्तासिसत्यपितेषांसाहित्येअन्यनैरपेक्ष्येणैवतरुतासीत्यर्थः तरतेस्त्रिनि ग्रसितस्कभितेत्यादौनिपात्यते यश्चत्वं विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिःस्तुतःसन् वाजं तरुता तेभ्योऽन्नस्यदातासि विप्रैर्मरुद्भिःसहितइतिवासंबन्धः तंतादृशंवाजिनं गमनवन्तंपृक्षंहविर्लक्षणान्नवन्तंइन्द्रं ईशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्थाऋत्विजः इरधन्तसंराधयन्ति सेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—वाजिनं वेजनवन्तं गमनवन्तं पृक्षं घासाद्यन्नवन्तंअत्यंन अश्वमिव तंयथासमर्थाः स्वादुघासप्रदानादिनापोषयन्ति तद्वत् अत्यइत्यश्वनाम अत्योहयइति तन्नामसुपठितत्वात् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

दस्मोहिष्माकृषणंपिन्वसित्वचंकंचिद्यावीररुंशूरमर्त्यंपरिवृणक्षिमर्त्यम् ।
इन्द्रोततुभ्यंतद्दिवेतद्रुद्रायस्वयशसे ।
मित्रायवोचंवरुणायसप्रथःसुमृळीकायसप्रथः ॥ ३ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३.२० ।

दस्मः । हि । स्म । वृषणम् । पिन्वसि । त्वचम् । कम् । चित् । यावीः ।
अररुम् । शूर । मर्त्यम् । परिऽवृणक्षि । मर्त्यम् । इन्द्र । उत । तुभ्यम् ।
तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयशसे । मित्राय । वोचम् । वरुणाय ।
सऽप्रथः । सुऽमृळीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं दस्मोहि शत्रूणामुपक्षपणकर्ताखलु अतएवकारणात् वृषणं स्वतोवर्षणशीलं त्वचं संवरणवन्तं पुटबन्धनवत् उदकवेष्टनवन्तं कंचिज्जलधारिणंमेघंपिन्वसि निर्भिद्यसेचयसि किंच मर्त्यं मर्त्यवत् अररुं अरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हेशूर विक्रान्त यावीः मिश्रयसि यौतेश्छान्दसेलुङि छान्दसोऽडभावः अवर्षणेनगच्छन्तंबलान्निगृह्यवर्षयसीत्यर्थः यथाशूरःकश्चिद्बलवन्तंगच्छन्तंवैरिणंनिगृह्यस्वीकरोति तद्वदित्यर्थः तथा मर्त्यंमरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि सर्वतोवर्जयसि औदासीन्यंकरोषीत्यर्थः हे इन्द्र तत्तादृशंकर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृथुयथाभवतितथा तुभ्यं वोचं ब्रवीमि इन्द्रएव विशेष्यते स्वयशसेस्वकीययशोयुक्ताय तथा दिवेउत त्वदाश्रयभूतायैद्युलोकदेवतायैअपितत्तादृशंकर्मवोचंब्रवीमि उतशब्दोऽपिशब्दार्थः वर्षणकर्मणः द्युदेवतायाः आनुकूल्यात्तस्याअपि वचनंयुक्तं तथा रुद्रायजगतांदुःखद्रावयित्रेरोदनशीलायवाग्नयेतद्वोचं रुद्रोवैक्रूरोयदयमग्निरितिश्रुतेः । अग्नेरुद्रत्वं सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिश्रुतेः । रोदनस्वभावत्वंप्रसिद्धं तस्य चाहुतिद्वारावृष्ट्यनुकूलत्वात्तस्यापिकथनंयुक्तं स्वयशसइत्यस्यरुद्रायेत्यनेनवासंबन्धः सन्निहितत्वात्योग्यत्वाच्च स्वकीययशोयुक्तायाग्नयेइत्यर्थः तथामित्रायअहरभिमानिदेवतायैतद्वोचं वरुणायरात्र्यभिमानिदेवतायै अहोरात्रेवैमित्रावरुणौ अहोरात्राभ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीति तथा मैत्रंवाअहर्वारुणीरात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यः मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वं अतएवश्रुतेः वृष्टिप्रदातृत्वात् ताभ्यामपिप्रथनंयुक्तम् सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे प्रजानां एतत्सर्वत्रसंबध्यते उक्तेभ्योदेवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथुअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथा तद्वर्षणकर्मब्रवीमि॥३॥

अथचतुर्थी—

अस्माकंवइन्द्रमुश्मसीष्टयेसखायंविश्वायुंप्रासहंयुजंवाजेषुप्रासहंयुजम् ।
अस्माकंब्रह्मोतयेवापृत्सुषुकासुचित् ।
नहित्वाशत्रुःस्तरतेस्तृणोषियंविश्वंशत्रुंस्तृणोषियम् ॥ ४ ॥

१ तै० सं ६. २. ३. । २ तै० सं० १. ५. १. ।

अस्माकम् । वः । इन्द्रम् । उश्मसि । इष्टये । सखायम् ।
विश्वऽआयुम् । प्रऽसहम् । युजम् । वाजेषु । प्रऽसहम् । युजम् ।
अस्माकम् । ब्रह्म । ऊतये । अव । पृत्सुषु । कासु । चित् ।
नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यम् । विश्वम् । शत्रुम् ।
स्तृणोषि । यम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः अस्माकमस्मदर्थं वः युष्मदर्थंचइष्टये यागाय अभिमतैषणायवा इन्द्रमुश्मसि अभिमतंकामयामहे वशकान्तौ आदादिकः इदन्तोमसिः ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं यद्वा अस्माकं सखायमितिसंबन्धः कीदृशमिन्द्रं सखायं सखिवदत्यन्तहितकारिणं समानख्यानंवा विश्वायुं विश्वेषां यागानांगन्तारं प्रासहं प्रकर्षेणशत्रूणांमर्षयितारं सहेःक्विप् नहिवृतीत्यादिनोपसर्गस्यदीर्घः युजं सर्वदायुक्तं सहायभूतमित्यर्थः पुनःसएवविशेष्यते वाजेषु हवीरूपान्नेषु तद्वत्सु यज्ञेषुवा निमित्तभूतेषु प्रासहं यज्ञविघातिनः सहमानं युजं अभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा किंच हेइन्द्र अस्माकमूतये रक्षणायब्रह्मपरिवृढंकर्म अव रक्ष कस्तत्रविशेषइतितत्राह—कासुचित्पृत्सु संग्रामेषु पृत्सु समत्स्विति संग्रामनामसुपाठात्तन्नामत्वं तेषु त्वा त्वांनहिस्तरते न हिनस्ति नविरोधमाचरति यंस्तृणोषि यंविश्वंशत्रुंस्तृणोषिवारयसि सकश्चिदपिशत्रुर्नहिनस्ति तवमहत्त्वेनसर्वेभीताःविधेयाभवन्ति शत्रुभावंनकोप्याचरति अजातशत्रुत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपंचमी—

निषूनमातिमतिंकयस्यचित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रोतिभिः।
नेषिणोयथापुरानेनाःशूरमन्यसे ।
विश्वानिपूरोरपपर्षिवह्निरासावह्निर्नोअच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नम । अतिऽमतिम् । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः ।
अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः । उग्राभिः । उग्र । ऊतिऽभिः । नेषि ।
नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे । विश्वानि । पूरोः ।
अप । पर्षि । वह्निः । आसा । वह्निः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र कयस्य कस्यचित् त्वद्भक्तस्ययजमानस्य अतिमतिं अतिक्रान्तमननंविरुद्धमनस्कंशत्रुंनिषूनम नितरांसुष्ठुनामय अस्मत्प्रणतंकुरु अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं हेउग्रउद्गूर्णबलः ऊतिभिः रक्षणैः प्रीतिभिर्वायुक्तःसन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नअतिशयेनतेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरिव तेजस्वच्छब्दादातिशायनिकइष्ठन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः अतिमतिंवृत्रादिंयथानामितवान् तथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः यद्वा उत्तरत्रान्वयः तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैर्यथास्मान्योजितवानसि तथाउग्राभिः प्रकाशकाभिः ऊतिभीरक्षणैः यागफलभूतैर्नोस्मान्नेषिनयसि अभिमतस्वर्गादिफलंप्रापयसीत्यर्थः नयतेश्छान्दसःशपोलुक् तत्रदृष्टान्तः—पुरापूर्वस्मिन्काले नः अस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नीतवानसि तथानेषीत्यर्थः हेशूर विक्रान्त त्वं अनेनाः मन्यसे सर्वैरपापत्वेनअवबुध्यसे स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादितिभावः यद्वा अनेनास्त्वं अस्मानप्यनेनसोमन्यसे किंच हेइन्द्र वह्निः वृष्ट्यादिप्रदानेनजगतांनिर्वाहकःसन् पूरोर्मनुष्यस्ययजमानस्यपूरुरितिमनुष्यनाम पूरवःजगतइतितन्नामसुपाठात् तस्यविश्वानिसर्वाण्येनांसि अपपर्षि अपकृत्यपालयसि पृणातेश्छान्दसःशपोलुक् अतोनः अस्माकमपि आसाअन्तिकेदेवयजनदेशे अच्छआभिमुख्येनागत्यवह्निरभिमतानांवोढासन् अप अनभिमतमपकृत्य पर्षि अभिमतफलंपूरयसि॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथषष्ठी—

प्रतद्वोचेयंभव्यायेन्दवेहव्योनयइषवान्मन्मरेजतिरक्षोहामन्मरेजति ।
स्वयंसोअस्मदानिदोवधैरजेतदुर्मतिम् ।
अवस्रवेदघशंसोवतरमवक्षुद्रमिवस्रवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयम् । भव्याय । इन्दवे । हव्यः । न । यः ।
इषऽवान् । मन्म । रेजति । रक्षःऽहा । मन्म । रेजति । स्वयम् । सः ।
अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिम् । अव । स्रवेत् ।
अघऽशंसः । अवऽतरम् । अव । क्षुद्रमऽइव । स्रवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलायप्रतिदिनंकलाभिवृद्ध्यावर्धनशीलायइन्दवेअमृतेनसर्वस्यक्लेदयित्रे तदर्थंतद्वक्ष्यमाणंकर्मस्तोत्रंवा प्रवोचेयं प्रकर्षेणवक्तुंशक्तोभूयासं स्तुतेरतिमहत्त्वादितिभावः वचेर्लिङ्याशिष्यङ् वचउम् कस्यतदिति यइन्दुःइषवान् एषणवान् मन्ममननीयं स्तोत्रंकर्मवाउद्दिश्य रेजति गच्छति रेजतिर्गत्यर्थः रेजतिदध्यतीतितन्नामसुपाठात् आगमनेदृष्टान्तः—हव्योन होतव्यआह्वातव्योवाहव्यःइन्द्रइव प्रायेणेन्द्रआगच्छेत्यादिनाइन्द्रएवाहूयते सइवसएवविशेष्यते रक्षोहायज्ञविघातकानांरक्षसांहन्ता मन्म तेषामेवकर्महननादिरूपंरेजतिगच्छति चालयति नाशयतीत्यर्थः सएवेन्दुः स्वयंनिदः णिदिकुत्सायांक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तता अस्मन्निन्दितुर्वैरिणः वधैः हननोपायैः हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगेनवधादेशः सचादन्तोऽन्तोदात्तः दुर्मतिंदुर्बुद्धिं अस्मत् अस्मत्तः अजेतआक्षिपेत् अवनयेत् किंच अघशंसः अघानां पापानांहिंसादीनांशंसिता स्तेनः अवतरं अत्यन्तनिकृष्टं अवस्वस्थानादवाङ्मुखोभूत्वास्रवेत् गच्छतुअधःपतत्वित्यर्थः अघशंसःस्तेनः अघशंसः वृकइतितन्नामसुपाठात् अवस्रवणमेवप्रार्थ्यते क्षुद्रमिव क्षेप्तुंशक्यमुदकादिकमिव उदकंयथातिष्ठति अवस्रवेन्नश्यतितथासावपीत्यर्थः॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

व॒नेम॒तद्धोत्र॑या चि॒तन्त्या॑ व॒नेम॑ र॒यिं र॑यिवः सु॒वीर्यं॑ र॒ण्वं सन्तं॑ सु॒वीर्य॑म्।
दु॒र्मन्मा॑नं सु॒मन्तु॑भि॒रेमि॒षा पृ॑चीमहि ।
आस॒त्याभि॒रिन्द्रं॑ द्यु॒म्नहू॑तिभि॒र्यज॑त्रं द्यु॒म्नहू॑तिभिः ॥ ७ ॥

व॒नेम॑ । तत् । होत्र॑या । चि॒तन्त्या॑ । व॒नेम॑ । र॒यिम् । र॒यि॒ऽव॒ः ।
सु॒ऽवीर्य॑म् । र॒ण्वम् । सन्त॑म् । सु॒ऽवीर्य॑म् । दु॒ःऽमन्मा॑नम् ।
सु॒मन्तु॑ऽभिः । आ । ई॒म् । इ॒षा । पृ॒ची॒म॒हि॒ । आ । स॒त्याभि॑ः ।
इन्द्र॑म् । द्यु॒म्नहू॑तिऽभिः । यज॑त्रम् । द्यु॒म्नहू॑तिऽभिः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र वयंयजमानाः तत्तादृशंस्तुत्यंतवरूपं यद्वा तत्तेवयंचितंत्यातवगुणानुज्ञापयन्त्या चितीसंज्ञाने अस्माण्ण्यन्ताच्छतरिव्यत्ययेनशः होत्रया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपयावाचा वनेमसंभजेम यद्वा शब्दयेमस्तुतिंकरवामेत्यर्थः होत्रेतिवाङ्नाम होत्रागीरितितन्नामसुपाठात् किंच एवंस्तोतारोवयमपि हेरयिवः विशिष्टधनवन्निन्द्र रयिंधनं वनेमसंभजेम कीदृशंरयिं सुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतं रण्वंरमणीयं गन्तव्यंवार्थिभिः सन्तंसर्वदावर्तमानं यज्ञादिद्वाराबहुशोदीयमानमपिप्रवर्धमा-

नं पुनस्तदेवविशेष्यते सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनेनतेषांसंपादयितुंशक्यत्वात् वीरवीर्यौचे- त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं किंच हेइन्द्र दुर्मन्मानंदुःखेनमंतुंशक्यं ईमेनंत्वां तवमहिम्नोऽतिमहत्त्वात् सुमन्तुभिः शोभनैर्मननैः तत्साधनैःस्तोत्रैर्वा ईषाहवीरूपेणान्नेनच आपृचीमहि सर्वतःसंपृक्ताभूयास्म यद्वा इषाअन्नेननिमित्तेन पूर्वंधनस्यप्रार्थितत्वात् इदानीमन्नंप्रार्थ्यते पृचीसंपर्के लिङि छान्दसोविकरणस्यलुक् किंच यजत्रंयागनिष्पादकमिन्द्रं सत्याभिः अविसंवादिनीभिः यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिः द्युम्नहूतिभिः हरिवआगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्याह्वानैरित्यर्थः पुनस्ताएवविशेष्यन्ते द्युम्नहूतिभिः हविर्लक्षणान्ननिमित्तैराह्वानैरापृचीमहीतिशेषः द्युम्नंद्योतते- र्यशोवान्नंवेतियास्कः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

प्रप्रांवोअस्मेस्वयंशोभिरूतीपरिवर्गइन्द्रोदुर्मतीनांदरीमन्दुर्मतीनाम् ।
स्वयंसारिषयध्यैयानंउपेषेअत्रैः ।
हतेमंसन्नवंक्षतिक्षिप्ताजूर्णिर्नवंक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् । दुःऽमतीनाम् । स्वयम् । सा । रिषयध्यै । या । नः । उपऽईषे । अत्रैः । हता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हेऋत्विजः वोयुष्मदर्थं अस्मेअस्मदर्थंचअयमिन्द्रः स्वयशोभिः स्वकीययशोयुक्तैः ऊती ऊतिभिःरक्षणैः दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानांविरोधिनांपरिवर्गेपरितोवर्जनेनिमित्तभूतेसति प्रप्र प्रकृष्टोभवति समर्थोभवतीत्यर्थः द्विर्भावःपादपूरणः यद्वा हेऋत्विजः वोयुष्मदर्थं अस्मे अस्माकं संबन्धिभिः स्वयशोभिः स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुंसमर्थैःस्तोत्रैस्तुष्टःसन् ऊती ऊतौरक्षणे प्रप्र प्रकृष्टोभवति उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः कुत्रेतितदुच्यते–दुर्मतीनांदुष्टानां परिवर्गेपरितोवर्जनवतिसंग्रामेयागेवा पुनःसएवविशेष्यते दुर्मतीनांदुष्टबहुमानव-

---

१ नि० ५.५.।

तां हननबुद्धीनांदरीमन् दरीमणि अतिशयेनदारयितरि एवमिन्द्रे सम्यक् पालयतिसति अत्रैर्भ-क्षकैरस्मद्विरोधिभिर्याजूर्णिः जववतीसेनाजूर्णिर्जवतेर्वाद्रवतेर्वाद्रूनोतेर्वेतियास्कः। नोऽस्मान्प्रति रिषयध्यै हिंसितुं रिषेण्र्यन्तात्तुमर्थेशध्यैप्रत्ययः उपेषेउपगन्तुंअस्मान्प्राप्तुं ईङ्गतौतुमर्थेक्सेप्रत्ययः क्षिप्ताप्रेरितासासेनास्वयंहतेमसत् हिंसितैवासीत् अतःनवक्षति अस्मान्नवहेत्नप्राप्नोति तथास्मद्धिंसकान्शत्रूनपि पुनर्नवक्षतिनवहति वहतेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमितिसिप् इन्द्रसामर्थ्येनतत्रैवनष्टाभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

त्वंनइन्द्ररायापरीणसायाहिपथाँअनेहसापुरोयाह्यरक्षसा ।
सचस्वनःपराकआसचस्वास्तमीकआ ।
पाहिनोदूरादारादभिष्टिभिःसदापाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।
पुरः । याहि । अरक्षसा । सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व ।
अस्तमऽईके । आ । पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः ।
सदा । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्वंनः पथास्मत्संबन्धिनामार्गेण पुरायाहिआगच्छ भस्यटेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतृतीयायाउदात्तत्वं कीदृशेनमार्गेणअनेहसा अपापेन यज्ञगमनमार्गस्यश्रुतिचोदितत्वादनेहस्त्वं यद्वा नोऽस्मानुद्दिश्ययाहि किंविशिष्टइति परीणसा परितोनद्धेन रायाअस्मभ्यंदातव्येनबहुविधधनेनयुक्तःसन् हेइन्द्र नोऽस्मान् पराके अत्यन्तदूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् आसचस्वसमवेतोभव पराकइतिदूरनाम पराकेपराचैरितितन्नामसुपाठात् तथा अस्तमीके अत्यन्तान्तिकेदेवयजनदेशे सचस्व अस्मत्प्रत्तंहविः सेवस्व संगच्छस्ववा किंच नोऽस्मान्दूरात् दूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात्पाहि रक्ष आरात्संनिहितादिहलोकात् पाहिपालय यद्वा दूरात् अयागकालेस्वर्गएवोषित्वास्मान्पाहि पालयआरात् यागकाले संनिहितेदेवयजनदेशे पाहि केनेतितदुच्यते—अभिष्टि

---

१ नि० ६. ४ ।

भिः अभिमुखैर्यागैः तन्निर्वाहैः यद्वा अभ्यागमनैः किंबहुना सदासर्वकालं यागकालेअयागकालेदूरे अन्तिकेचअभिष्टिभिः अभितएषणैः पाहि सम्यक्परिपालय ॥ ९ ॥

अथदशमी—

त्वंनंइन्द्ररायातरूषसोग्रंचित्त्वामहिमासंक्षदवंसेमहेमित्रंनावंसे ।
ओजिष्ठत्रातरवितारथंकंचिदमर्त्य ।
अन्यमस्मद्रिरिषेःकंचिदद्रिवोरिरिक्षन्तंचिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तरूषसा । उग्रम् । चित् । त्वा । महिमा । सक्षत् । अवंसे । महे । मित्रम् । न । अवंसे । ओजिंष्ठ । त्रातः । अवितरिति । रथंम् । कम् । चित् । अमर्त्य । अन्यम् । अस्मत् । रिरिषेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः । रिरिक्षन्तम् । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंनः अस्मान्तरूषसा तरुणकुशलेनअस्मानापद्भ्यः उत्तरीतुंशक्तेनरायाधनेनउद्धर्ताभवेतिशेषः हेइन्द्र त्वात्वां उग्रंचित् उद्गूर्णबलंसन्तं त्वामेवमहिमा महत्त्वं अस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सक्षत् सेवते संभजते उत्कर्षयतीत्यर्थः किमर्थंअवसेत्वत्प्रीतये तत्रदृष्टान्तः—महेमहते अवसेरक्षणायप्रकाशारोग्यादिरूपायमित्रंन सर्वजनमित्रंसूर्यमिव तंयथामहत्त्वेनसंयोजयन्ति तथेत्यर्थः यद्वा मित्रंन प्रियहितरूपंसखायमिवतंयथामहत्यैप्रीतयेसंभजन्तेतद्वत् किंच हेओजिष्ठओजस्वितम अतिशयेनबलवन् त्रातः रक्षितः अस्मान्पालयितः वा अमर्त्यअमरणधर्मन् इन्द्र अवितः अस्मान् धनेनतर्पयितस्त्वं कंचिद्रथं वेगवन्तमारुह्यअस्मद्देवयजनंशीघ्रमागच्छेतिशेषः तथा हेअद्रिवः शत्रूणामतिशयेनभक्षकेन्द्र अस्मदन्यं रिरिक्षन्तं चित् अल्पंमहान्तंवाशत्रुमितिशेषः रिरिषेः बाधस्व तथा हेअद्रिवः अद्रेरादर्तः भक्षकवाशत्रूणां अद्रिवन्नद्रिरादृणात्यनेनापिवात्तेःस्यादितिनिरुक्तम्[1] । रिरिक्षंतंचित् अत्यन्तकुत्सितं हिंसन्तमपिशत्रुंरिरिषेः बाधस्व रिषहिंसायां छान्दसःशपःश्लुः पुनर्व्यत्ययेनशः रिरिक्षन्तं अस्मादेव सनि हलन्ताच्चेति सनःकित्त्वाद्गुणाभावः चिदित्यवकुत्सितः कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सितइतियास्केनोक्तत्वात्[2] । यद्वा समुच्चयार्थः कंचिदित्यनेनसहसमुच्चीयते ॥ १० ॥

---

१ नि० ४. ४. ।　२ नि० १.४. ।

अथैकादशी–

पाहिनंइन्द्रसुष्टुतस्रिधोवयातासदमिद्दुर्मतीनांदेवःसन्दुर्मतीनाम्।
हन्तापापस्यरक्षसस्त्रातावि‍प्रस्यमावतः।
अधाहित्वाजनिताजीजनद्वसोरक्षोहणंत्वाजीजनद्वसो ॥११॥१७॥

पाहि। नः। इन्द्र। सुऽस्तुत। स्रिधः। अवऽयाता। सदम्। इत्।
दुःऽमतीनाम्। देवः। सन्। दुःऽमतीनाम्। हन्ता। पापस्य।
रक्षसः। त्राता। विप्रस्य। माऽवतः। अध। हि। त्वा।
जनिता। जीजनत्। वसो इति। रक्षःऽहनम्। त्वा। जीजनत्।
वसो इति॥ ११॥ १७॥

हेइन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वंस्रिधः दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहिरक्ष यतस्त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वं सदमित् सर्वदैवअवयाता अधोयापयिता प्रापयितासि अतःपाहि अतएवहेइन्द्र देवोऽस्मत्स्तुत्याहृष्टःसन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातकानां अवयातासि तथारक्षसोरक्षणनिमित्तभूतस्य रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः[1]। तादृशस्यपापस्य फलप्रतिबन्धरूपस्य हन्ताघातकोसि यद्वा पापस्य पापिनोरक्षसोराक्षसादेर्हन्तासि तथामावतोमत्सदृशस्यविप्रस्य मेधाविनोयजमानस्य त्राता रक्षितासि अध अतोहेतोः हेइन्द्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वात्वांजनिता सर्वस्यजनयिता आदिकर्तापरमेश्वरोजीजनत् अजनयत् उत्पादितवान् तथा हेवसो वासयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् रक्षोहननायोत्पादितवान् जनयतेर्लुङिचङिरूपं यज्ञादिविघातिनांरक्षःप्रभृतीनां विघातायहीन्द्रस्यावतारः तमिन्द्रं देवानव्यसृज्यन्तेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः ॥ ११॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७॥

ऐन्द्रयाह्युपनइतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् पारुच्छेपमैन्द्रं अन्त्यासनोनव्येभिरित्येषात्रिष्टुप् शिष्टाअत्यष्टयः अत्रत्रिष्टुबन्तपरिभाषानाश्रीयते सर्वमात्यष्टमितिविशेषेणप्रतिज्ञातत्वात् ऐन्द्रयाहिदशान्त्यात्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका पृष्ठ्यषडहस्यषष्ठेहनिनिष्केवल्यमेतत्सूक्तं षष्ठस्येतिखण्डेसू-

---

१ नि० ४. १८.।

त्रितम्—एन्द्रयाह्युपनःप्रघान्वस्येति महाव्रतेमाध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपतृचे प्रथमाएन्द्रयाहीत्येषा महाव्रतस्यपञ्चविंशतिमितिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—एन्द्रयाह्युपनःपरावतइन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्रतेति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

एन्द्रंयाह्युपंनःपरावतोनायमच्छांविदथांनीवसत्पंतिरस्तंराजेवसत्पंतिः ।
हवांमहेत्वावयंप्रयंस्वन्तःसुतेसचा ।
पुत्रासोनपितरंवाजंसातयेमंहिष्ठंवाजंसातये १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उपं । नः । पराऽवतः । न । अयम् । अच्छं । विदथांनिऽइव । सत्ऽपंतिः । अस्तंम् । राजांऽइव । सत्ऽपंतिः । हवांमहे । त्वा । वयम् । प्रयंस्वन्तः । सुते । सचा । पुत्रासंः । न । पितरंम् । वाजंऽसातये । मंहिष्ठम् । वाजंऽसातये ॥ १ ॥

हेइन्द्र परावतः दूरदेशात्स्वर्गलक्षणान्नोऽस्मानुपयाहि अस्मत्समीपंप्रत्यागच्छ तत्रदृष्टान्तः—अयंनपुरोवर्ती अग्निरभिषुतः सोमोवाप्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते सइवयद्यपि पुरस्तादुपचारान्निषेधार्थीयोनकारःसर्वत्र तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थीयोगृह्यते यद्वा परावतोन दूरदेशादिव यद्यपि यज्ञेसर्वदासंनिहितस्तथापि स्वर्गाख्याद्दूरदेशादिव अस्मिन्यज्ञे अयमिति विभक्तिव्यत्ययः अमुंदेवयजनदेशं अच्छअभिप्राप्तुं आयाहीतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—सत्पतिः सतांसर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालकोयजमानइव पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सयथा विदथानि वेदनानि अनुष्ठेयज्ञानानि यद्वा सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽग्निः सयथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत् त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रमाः राजा राजमानःसन्अस्तमिव सयथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् किंच प्रयस्वन्तोहविर्लक्षणान्नवन्तोवयं यजमानाः त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः किमर्थं सुते अभिषुतेसोमेनिमित्तभूतेसति कीदृशावयं सचा ऋत्विग्भिःसहिताः सचासहेत्यर्थइतियास्कः । आह्वाने दृष्टान्तः—पुत्रासः पुत्राः पितरं

---

१ नि ५. ५. ।

न पाल्कंजनकमिव तंयथावाजसातयेअन्नस्यसंभजनाय आह्वयन्तितथा वयमपित्वांतदर्थ-माह्वयामः किंच मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकारायवा-आह्वयामः ॥ १ ॥

षष्ठेहनिमाध्यंदिनसवनेप्रस्थितयाज्यानांपुरस्तादन्याऋचःप्रक्षेपणीयाः तत्रहोतुःपुरस्ता-त्पिबासोममिन्द्रेत्येषा षष्ठस्यप्रातःसवनइतिखण्डेसूत्रितम्–पिबासोममिन्द्रसुवानमद्रिभिरिन्द्राय-हिद्यौरसुरोअनम्नतेति ।

सैषासूक्तेद्वितीया–

पिबासोममिन्द्रसुवानमद्रिभिःकोशेनसिक्तमवतंनवंसगस्तातृषाणोनवंसगः।
मदायहर्यतायतेतुविष्टमायधायसे ।
आत्वायच्छन्तुहरितोनसूर्यमहाविश्वेवसूर्यम् ॥ २ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तम् । अवतम् । न । वंसगः । ततृषाणः । न । वंसगः । मदाय । हर्यताय । ते तुविःऽतमाय । धायसे । आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽइव । सूर्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र वंसगः वननीयगमनस्त्वं सोमंपिब द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः कीदृशं तं अद्रिभिर-भिषवसाधनैर्ग्रावभिः सुवानं सूयमानं कर्मणिकर्तृप्रत्ययः कोशेनसिक्तं कोशस्थानीयेन द-शापवित्रेणशोधितं यद्वा अवतमित्यनेन सहसंबन्धः कोशेन इतिमेघलक्षणोदकेनसिक्तं स्वो-चितजलेनपूरितंअवतंन आहावलक्षणमवटमिव तं यथा वंसगोवननीयगमनः तृषा शीघ्रगा-मीवृषभःपिबतितद्वत् किंच ततृषाणोनवंसगः यथा अत्यन्तं तृषितोवंसगोवननीयगमनः शी-घ्रगामीपुरुषः आहावादिकमागत्यपिबति तद्वत् किमर्थंपानमितितत्राह–तेतव मदाय तृप्तये ह-र्यताय विक्रान्तिहेतवे कान्त्यर्थेवा हर्यगतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिनातच् तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय धायसे यदर्थं मदउपजायते तदर्थाय धाञोवहिहाधाञ्भ्यइत्यसुनि णिदित्यनुवृत्ते-रातोयुगितियुक् यद्वा तेतव तुविष्टमाय धायसे अतिप्रभूतायपानायत्वा त्वांआयच्छन्तु आ-

भिमुख्येनगमयन्तु अश्वाइतिशेषः तत्रदृष्टान्तः–हरितोनसूर्यं हरितवर्णविशिष्टाएतन्नामकाअ-श्वाःसूर्यमिव तंयथा अतित्वरया अभिमतदेशे अभिप्रेरितावहन्ति तद्वत् किंच अहाविश्वा स-र्वाण्यहानिसूर्यमिव तंयथातएवप्रतिदिनंवहन्ति तथा अस्मद्यागदिवसेषुप्रतिदिनमावहन्तु॥ २ ॥

अथतृतीया–

अविन्दद्दिवोनिहितंगुहांनिधिंवेर्नगर्भंपरिवीतमश्मन्यनन्ते अन्तरश्मनि।
व्रजंवज्रीगवामिवसिषासन्नङ्गिरस्तमः।
अपावृणोदिषइन्द्रःपरीवृताद्वारइषःपरीवृताः॥ ३ ॥

अविन्दत्। दिवः। निऽहितम्। गुहा। निऽधिम्। वेः। न। गर्भम्। परिऽवीतम्। अश्मनि। अनन्ते। अन्तः। अश्मनि। व्रजम्। वज्री। गवाम्ऽइव। सिसासन्। अङ्गिरःऽतमः। अप। अवृणोत्। इषः। इन्द्रः। परिऽवृताः। द्वारः। इषः। परिऽवृताः॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः दिवोद्युलोकात् आनीतं सोमं अविन्दत् अलभत लब्धवान् द्युलोकाद्गाय-त्र्या पक्षिरूपयापहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः द्युलोकादानयनंतैत्तिरीये–तृतीयस्यामि-तोदिविसोमआसीत्तंगायत्र्याहरदित्यादिषुप्रसिद्धं सएवविशेष्यते गुहानिहितं अतिगोप्येप्र-देशे पर्वतादौ स्थापितं अतएव निधिंनिधिस्थानीयंअनाशमित्यर्थः आनयनेदृष्टान्तः–वेः पक्षिणोगर्भंन शिशुमिव यथा कपोतादिस्त्रीपक्षी स्वशिशुं व्याधादिभयात् कस्मिंश्चिद्दुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्यविन्दते तद्वदित्यर्थः पुनःकीदृशं अश्मनि पाषाणे अतिमहति विस्तृते अनन्ते अश्मनि अपरिमितपाषाणे पर्वतादौ अन्तर्मध्ये परिवीतं लताकंट-कादिनापरितोवेष्टितं सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशयइति तत्राह–अयमिन्द्रोवज्री वज्रवान् अंगिरस्तमः अतिशयेनांगारवद्दीप्यमानः गवांव्रजमिव पणिनासुरेणापहृतं भूमौ खनित्वा पाषाणे-नपिहितद्वारं गवांव्रजं यथा तमसुरं जित्वा द्वारमुद्घाट्यलब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन्संभक्तुमिच्छन् सनीवन्तर्धेतिविकल्पनादिडभावे जनसनखनेत्यात्वं अविन्दत् अयमर्थः पणिनेवगावइत्यादिश्रु-तिषुप्रसिद्धः। तथायमिन्द्रः परीवृताःपरितोमेघेनावृत्ताः इषः अन्नहेतुभूतस्योदकस्यद्वारः द्वा-

१ तै० ब्रा० ३.२.१.।   २ ऋ०सं० २.२८.।

राणि अपावृणोत् अपवृतान्यकरोत् उद्घाटितवानित्यर्थः तथाकृत्वा इषःइष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि परिवृताः भूमौपरितोव्याप्तान्यकरोत् वज्रेणमेघंभित्त्वाजलवर्षणेनसस्यादिसमृद्धिंकृत्वा व्रीह्यादिकंभूमौव्याप्तमकरोदित्यर्थः यतोयमेवंकृतवान् अतोऽस्यसोमस्वीकारोयुक्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

दाद्दहाणोवज्रमिन्द्रोगभस्त्योःक्षद्मेवतिग्ममसनायसंश्यदहिहत्यायसंश्यत्।
संविव्यानओजसाशवोभिरिन्द्रमज्मना।
तष्टेववृक्षंवनिनोनिवृश्चसिपरश्वेवनिवृश्चसि ॥ ४॥

दद्दहाणः। वज्रम्। इन्द्रः। गभस्त्योः। क्षद्मऽइव। तिग्मम्।
असनाय। सम्। श्यत्। अहिऽहत्याय। सम्। श्यत्।
सम्ऽविव्यानः। ओजसा। शवःऽभिः। इन्द्र। मज्मना। तष्टाऽइव।
वृक्षम्। वनिनः। नि। वृश्चसि। परश्वाऽइव। नि। वृश्चसि॥ ४ ॥

अयमिन्द्रः गभस्त्योर्बाह्वोः वज्रंदद्दहाणः दृढंगृह्णन् दृहदृहिवृद्धौ लिटःकानच् गभस्ती-इतिबाहुनाम गभस्तीबाहूइतितन्नामसुपाठात् किमर्थंअसनायशत्रोरुपरिक्षेपणाय तिग्मंअत्यन्ततीक्ष्णंवज्रंसंश्यत् सम्यक्तीक्ष्णीकरोति शोतनूकरणे ओतःश्यनीत्योकारलोपः छान्दसोऽडभावः यद्वा लेटीतश्चलोपइतीकारलोपः तत्रदृष्टान्तः–क्षद्मेव उदकमिव उदकंयथाशत्रूणां निरसनाय अभिमन्त्रणादिसंस्कारेणतीक्ष्णीक्रियते तद्वत् क्षद्मेत्युदकनाम क्षद्मनभइतितन्नामसुपाठात् पुनरपितदेवविशेष्यते अहिहत्याय अहेर्वृत्रस्यमेघस्यवाहननाय हन्तेर्हनस्तचेतिक्यप् तकारान्तादेशश्च संश्यत् पूर्वमेवतीक्ष्णंसत् पुनरपिवधायतीक्ष्णयति हेइन्द्र ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्षणैर्बलैः मज्मना शारीरेणचबलेन संविव्यानः सम्यग्युक्तः सन् विव्यानइतिलिटःकानच् ग्रहिज्यावयीतिसंप्रसारणं तष्टावृक्षमिव यथाकश्चित्तष्टावृक्षाणां तक्षणस्य साधुकर्ता वनिनोवनसंबन्धिनोवृक्षं निवृश्चति स्वोपयोगायनितरांछिनत्ति तक्षणेनतनूकरोति तथात्वमप्यस्मासुवक्रमाचरंतं शत्रुं निवृश्चसि किंच परश्वेवनिवृश्चसि यथापरशुना कश्चिच्छिनत्तिवृक्षं तथा त्वमप्युक्तैस्त्रिविधैर्बलैः नितरामस्मद्द्वेषिणं वृश्चसि ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

त्वंवृथानद्यइन्द्रसर्तवेच्छासमुद्रमसृजोरथाँइववाजयतोरथाँइव ।
इतऊतीरयुञ्जतसमानमर्थमक्षितम् ।
धेनूरिवमनवेविश्वदोहसोजनायविश्वदोहसः ॥ ५ ॥ १८ ॥

त्वम् । वृथा । नद्यः । इन्द्र । सर्तवे । अच्छ । समुद्रम् । असृजः ।
रथान्ऽइव । वाजऽयतः । रथान्ऽइव । इतः । ऊतीः । अयुञ्जत ।
समानम् । अर्थम् । अक्षितम् । धेनूःऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः ।
जनाय । विश्वऽदोहसः ॥ ५ ॥ १८ ॥

हेइन्द्र त्वंवृथाअप्रयत्नेनैवनद्यः नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सर्तवेप्रातुंअसृजः मेघंनिर्भिद्योत्पादितवानसि तत्रदृष्टान्तः–रथानिव यथात्वंरथानस्मद्यागंप्रतिअच्छसर्तवे आभिमुख्येन प्रातुंअसृजः सृष्टवानसितद्वत् किंच वाजयतोरथानिव संग्राममन्नंवाइच्छन्तोराजादयः रथानिव तेयथासंग्रामंप्रत्योषध्यादिकंवाभिसर्तुंरथान्सृजन्ति तद्वत् क्यजन्ताच्छतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वं किंच इतः अस्मत्संनिधिदेशं द्वितीयार्थेतसिल् अस्मान्प्रतिऊतीः ऊत्यः गमनवत्योरक्षणवत्योवानद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकं अयुंजतयोजितवत्यः त्वत्प्रसादादिति भावः अर्थशब्दउदकविशेषणःसन् नपुंसकलिंगः अक्षितमित्युदकनाम अक्षितंबर्हिरितितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः–मनवेमनोरर्थायधेनूरिवधेनवोयथाविश्वदोहसः सर्वार्थदोग्ध्योभवन् यथा वा जनाय यस्मैकस्मैचित् समर्थाय तदर्थंविश्वदोहसोभवन्ति सर्वक्षीरप्रदाभवन्ति यद्वा जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्यनद्यः विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्योभवन्ति सर्वत्रप्रवहन्ति अत्रनद्यः प्रीणनात् दोहसइतिउपचर्यते ईदृग्जगदुपकारिवृष्टिप्रदइतीन्द्रस्यैवस्तुतिः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथषष्ठी–

इमांतेवाचंवसूयन्तआयवोरथंनधीरःस्वपाअतक्षिषुःसुम्नायत्वामतक्षिषुः ।
शुम्भन्तोजेन्यंयथावाजेषुविप्रवाजिनम् ।
अत्यमिवशवसेसातयेधनाविश्वाधनानिसातये ॥ ६ ॥

इमाम् । ते । वाचम् । वसुऽयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः ।
सुऽअपाः । अतक्षिषुः । सुम्नाय । त्वाम् । अतक्षिषुः ।
शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।
अत्यम्ऽइव । शवसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥६॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थं वसूयन्तोधनमात्मनइच्छन्तः आयवः दातव्यहवीरूपान्नवन्तऋत्विजः आयवइतिमनुष्यनाम आयवः अनवइतितन्नामसुपाठात् तेइमांक्रियमाणांस्तुतिरूपांवाचं अतक्षिषुः संपादितवन्तः तत्रदृष्टान्तः—स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशलीवा बहुव्रीहौसोर्मनसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् धीरः धीमान् रथंन रथमिव तंयथाप्रयत्नेनसाधुकरोति तद्वत् एवंकृत्वात्वांसुम्नायसुखायअतक्षिषुः अनुकूलमुत्पादयन्ति सुम्नमितिसुखनाम सुम्नंसुग्म्यमितितन्नामसुपाठात् किंच हेविप्रमेधाविन्निन्द्र वाजेषुसंग्रामेषुवाजिनं वेगवन्तंत्वांशुंभंतः गुणैर्दीपयन्तः अतक्षिषुःस्तुत्याप्रीणयन्ति तत्रदृष्टान्तः—जेन्यंयथा जयशीलंशूरंयथाभटाःस्तुवन्ति तद्वत् यद्वा जेन्यंजयशीलं वाजिनंवेगवन्तमश्वं वाजेषुसंग्रामेषुयथोत्साहयन्ति तद्वत् किंच शवसेबलाय धना धनानांसातयेलाभायचस्तुमइतिशेषः ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वं नकेवलंधनमात्रं किंतु विश्वाधनानिसातयेकृत्स्नानिप्रीणनसाधनानिगवादिधनानि षष्ठ्यर्थेद्वितीया तेषांलाभाय तत्रदृष्टान्तः—धना धने संग्रामेशवसेवैरिजयसाधनबलाय सातयेतेषामेवधनानांप्राप्तयेचअत्यमिवसततगामिनमश्वमिव तंयथास्तुवन्तितद्वत् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

भिनत्पुरोनवतिमिन्द्रपूरवेदिवोदासायमहिदाशुषेनृतोवज्रेणदाशुषेनृतो ।
अतिथिग्वायशंबरंगिरेरुग्रोअवाभरत् ।
महोधनानिदयमानओजसाविश्वाधनान्योजसा ॥ ७ ॥

भिनत् । पुरः । नवतिम् । इन्द्र । पूरवे । दिवःऽदासाय । महि ।
दाशुषे । नृतो इति । वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ।
अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अव । अभरत् । महः ।
धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

हेइन्द्र नृतो रणेनर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवे अभिमतपूरकायमनुष्याय मनुष्यनामैतत् महि महते दिवोदासायएतन्नामकायराज्ञे दिवोदासे षष्ठ्याअलुगित्यलुक् दिवोदासादीनांछन्दसीतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वं नवतिं एतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणांपुराणिभिनत् भिन्नवानसि तथा हेनृतो गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेणशत्रूणांहिंसक वज्रेणक्षेपणसमर्थेनायुधेनदाशुषेहविर्दत्तवते दिवोदासायान्यस्मै वाभिनत् तमपिशत्रुंभिन्नवानसि इदानींपरोक्षेणाह—अतिथिग्वायपूजार्थमतिथिंगच्छते दिवोदासायतदर्थं गमेरौणादिकोड्वप्रत्ययः उग्रः उद्गूर्णबलइन्द्रः पूर्वंपुरभेदनसमये विद्धमपि अम्रियमाणं गिरिमारूढंशंबरं एतन्नामानमसुरं गिरेः दुर्गमात्पर्वतादेःसकाशात् ओजसास्वकीयेनबलेनअवाभरत् अवाङ्मुखमवकृष्य प्राणंहृतवान् किंकुर्वन् महः महांतिधनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानः दिवोदासायराज्ञेसाधयन् दयदानगतिहिंसादानेषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेशानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः नकेवलमल्पंधनं किंतु विश्वाधनानि सर्वाण्यपितेषां मणिमुक्तादीनि ओजसास्वकीयेनबलेन दयमानः साधयन्अवाभरत् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

इन्द्रः॑स॒मत्सु॒यज॑मान॒मार्यं॒प्राव॒द्विश्वे॑षुश॒तमू॑तिरा॒जिषु॒स्व॑र्मीळ्हेष्वा॒जिषु॑ ।
मन॑वे॒शास॑दव्र॒तान्त्वचं॑कृ॒ष्णाम॑रन्धयत् ।
दक्ष॒न्नविश्वं॑ततृषा॒णमो॑षति॒न्य॑र्श॑सा॒नमो॑षति ॥ ८ ॥

इन्द्रः॑ । स॒मत्ऽसु॑ । यज॑मानम् । आर्य॑म् । प्र । आ॒व॒त् । विश्वे॑षु । श॒तम्ऽऊ॑तिः । आ॒जिषु॑ । स्वः॑ऽमीळ्हेषु । आ॒जिषु॑ । मन॑वे । शास॑त् । अ॒व्र॒तान् । त्वच॑म् । कृ॒ष्णाम् । अ॒र॒न्ध॒य॒त् । धक्ष॑त् । न । विश्व॑म् । त॒तृ॒षा॒णम् । ओ॒ष॒ति॒ । नि । अ॒र्श॒सा॒नम् । ओ॒ष॒ति॒ ॥ ८ ॥

अयमिन्द्रः समत्सुसमरणेषु प्रहारनिमित्तेषुयजमानंयष्टारंआर्यंअरणीयं सर्वैर्गन्तव्यंप्रागवत् प्रकर्षेणरक्षति समत्स्वितिसंग्रामनाम समत्सुसमरणइतितन्नामसुपाठात् किंच शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षणइन्द्रः विश्वेषु लिंगव्यत्ययः सर्वेषुआजिषु स्पर्धानिमित्तेषुसंग्रामेषुयजमानं प्रावत् तथा स्वर्मीळ्हेषुस्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सुवा आजिषु महासंग्रामेषु प्रावत् स्वर्गप्रदानेनरक्षति रणेआभिमुख्येनहतानांवीराणांरविमार्गः पराशरेणस्मर्यते—द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेयोऽभिमुखोहतइति।अत्रेतिहासमाचक्षते—अंशुमतीनामनदी

तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरः वर्णतश्चकृष्णोदशसहस्रैरनुचरैरुपेतः तद्देशवर्तिनःप्राणिनःपीडयन्नास्ते तत्रेन्द्रोबृहस्पतिनाप्रेरितःसन् मरुद्भिःसहितः कृष्णांतदीयत्वचमुत्कृत्यसानुचरमवधीत् अयमर्थः अवद्रप्सोअंशुमतीमतिष्ठदित्यादिनोपरिष्टाद्वक्ष्यते तदत्रोच्यते अयमिन्द्रोमनवे मनुष्याय विभक्तिव्यत्ययः मनुष्याणामर्थाय अव्रतान् व्रतमितिकर्मनाम तद्रहितान्यागविद्वेषिणः शासत्शिक्षितवान् हिंसितवान् शासेर्लेटयडागमः तथा कृष्णांत्वचं कृष्णनाम्नोसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचं उत्कृत्यारन्धयत् हिंसितवान् रधहिंसायां रधिजभोरचीतिनुम् केनप्रकारेणेतितदुच्यते–धक्षत्न भस्मीकरोतिइव लेटयडागमः सिब्बहुलमितिसिप् तथा विश्वंततृषाणमोषति सर्वमपिहिंसकं तदनुचरसंघंदहति यत्किंचिदवशिष्टमिति नेत्याह–अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपिन्योषति निःशेषेणदहति ॥ ८ ॥

अथनवमी–

सूर॑श्च॒क्रंप्रबृ॑ह॒ज्जा॒तओज॑साप्र॒पि॒त्वेवाच॑मरु॒णोमु॑षायतीशा॒नआमु॑षायति ।
उ॒शना॒यत्प॑रा॒वतोज॑गन्नू॒तये॑कवे ।
सु॒म्ना॒नि॒विश्वा॒मनु॑षेवतु॒र्वणि॒रहा॒विश्वे॑वतु॒र्वणिः॑ ॥ ९ ॥

सूरः॑ । च॒क्रम् । प्र । वृ॒ह॒त् । जा॒तः । ओज॑सा । प्रऽपि॒त्वे । वाच॑म् । अ॒रु॒णः । मु॒षा॒य॒ति॒ । ई॒शा॒नः । आ । मु॒षा॒य॒ति॒ । उ॒शना॑ । यत् । प॒रा॒ऽवतः॑ । अज॑गन् । ऊ॒तये॑ । क॒वे॒ । सु॒म्नानि॑ । विश्वा॑ । मनु॑षाऽइव । तु॒र्वणिः॑ । अहा॑ । विश्वा॑ऽइव । तु॒र्वणिः॑ ॥ ९ ॥

अत्रापीतिहासमाचक्षते–केचनासुराः पूर्वंइन्द्रवज्रेणवधोमाभूदितिब्रह्मणोवरंलब्ध्वा इन्द्रमगणयित्वोद्वृत्ताआसन् तान्हन्तुमिन्द्रःसूर्यरथस्यचक्रमादाय अवधीदिति तदिदमुच्यते–अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्यषष्ठयर्थेप्रथमा चक्रंरथस्यचक्रमादाय ओजसाशारीरेणबलेनजातः समृद्धः सन् प्रवृहत् प्रक्षिप्तवान् वृहूउद्यमने तौदादिकः किंच अरुणः अरुणवर्णः अत्यन्ततेजोयुक्तःसन् यद्वा गमनशीलःसन् प्रपित्वे तेषांसमीपेतत्समीपमागत्यवाचं वागुपलक्षितं प्राणंमुषायति मुमोष मुष्णातिवा प्रपित्वइत्यासन्ननाम यद्वा वाचंतेषांप्रहारध्वनिं मुषायति तेषुहतेषुध्वनिःस्वयमेवविश्रांतोभवति अवधीदित्यर्थः अथवा इन्द्रएव द्युस्थानःसन् आदित्यात्मनास्तूयते सूरः

---

१ ऋ० सं० ६. ६. ३४. ।

सूर्यः जातउदितःसन् ओजसास्वकीयेनतेजसायुक्तः चक्रंप्रवृहत् तमोनिवारणार्थं असुरजयायवाचक्रोपलक्षितंरथं प्रकर्षेणोद्यतंकरोति पूर्वंअरुणः तद्रथयन्ता प्रपित्वेमंदेहाद्यसुराणांसमीपे वाचंतेषांजहिभिंधीत्यादिध्वनिंमुषायति मुष्णाति मुषेरुत्तरस्यश्नः अहावपिछन्दसिशायजपीति शायजादेशः तदनन्तरंसूर्यः ईशानः सर्वाणितमांस्यसुरान्वानिराकर्तुंसमर्थःसन् आमुषायति समन्तान्मुष्णाति अथप्रत्यक्षकृतः हेकवेक्रान्तदर्शिन् यत्यस्त्वंउशनाउशनसः एतन्नाम्नोमहर्षेरूतयेरक्षणाय परावतोदूरात् स्वर्गस्थानात् अजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि गमेःसिपि छान्दसः शपःश्लुः हल्ङ्यादिलोपेमोनोधातोरितिनत्वं यद्वा उशना उशनसायुक्तःसन् अजगन् आगच्छ आगत्यचविश्वाविश्वानिसुम्नानिसुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रंसंभवेतिशेषः तुर्वणिस्तूर्णवनिरितिनिरुक्तं। तत्रदृष्टान्तः–मनुषेव मनुष्येणेव यथाचतेनपरिवृढाय देशान्तरादभिमतंधनमानीयते तद्वत् यद्वा मनुषेवमनुष्याणामिव इतरेषामृत्विजां विश्वासुम्नानि सर्वाणिधनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि तद्वदस्माकमपि नकेवलमेकस्मिन्नेवयागदिनेकिन्तु अहाविश्वेव विश्वान्यप्यहानि सर्वेष्वप्यहःसुतुर्वणिर्भव यद्वा तुर्वणिस्त्वं अहाविश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुष्यंयथाददासि तथासुम्नान्यपि उभयमपिदेहीत्यर्थः॥ ९ ॥

अथदशमी–

सनोनव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैःपुरांदर्तःपायुभिःपाहिशग्मैः।
दिवोदासेभिरिन्द्रस्तवानोवावृधीथाअहोभिरिवद्यौः ॥१०॥१९॥

सः। नः। नव्येभिः। वृषऽकर्मन्। उक्थैः। पुराम्। दर्तरिति दर्तः।
पायुऽभिः। पाहि। शग्मैः। दिवःऽदासेभिः। इन्द्र। स्तवानः।
वावृधीथाः। अहोभिःऽइव। द्यौः॥ १० ॥ १९ ॥

हेइन्द्र वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् पुरांदर्तः असुरपुराणांदारयितः सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्याःपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाद्युदात्तत्वं सताहृशोमहानुभावस्त्वं नोऽस्मत्संबन्धिभिः नव्येभिः नूतनैः उक्थैः इदानींप्रतिपादितप्रकारैः

---

१ नि०६.१४.।

स्तोत्रैस्तुष्टःसन् पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखैश्चैहिकामुष्मिकरूपैः पाहिपालय किंच हेइन्द्र दिवोदासेभिः दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः अर्शआदित्वादच् अस्माभिःपरुच्छेपैः यद्वा पूजार्थंबहुवचनं स्तवानः स्तूयमानः कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ववृधीथाः प्रवृद्धोभव वृधेर्लिङि छान्दसःशपःश्लुः किमिव अहोभिरिव द्यौः द्योतनशीलआदित्यः अहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धोभवति तथास्मत्स्तुत्या अत्यन्तं प्रवृद्धोभवेत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

इन्द्रायहीतिसप्तर्चंपंचमंसूक्तम् इन्द्रायसप्तेत्यनुक्रमणिका परुच्छेपऋषिः अत्यष्टिछन्दः इन्द्रोदेवता पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनि माध्यन्दिनसवनेहोत्रकाः स्वस्वशस्त्रेएतत्सूक्तं तृचत्रयंकृत्वा आरंभणीयाभ्यऊर्ध्वमावपेयुः अत्रायंविभागः—आद्यास्तिस्रोमैत्रावरुणस्य तृतीयाद्यास्तिस्रोब्राह्मणाच्छंसिनः पंचम्याद्यास्तिस्रोच्छावाकस्य एतच्चतुर्थेहनीतिखण्डेसूत्रितम्—षष्ठेहनीन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेत्येवमेवेति तत्रैवाहनि तस्मिन्नेवसवनेप्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यःपुरस्तादादितः षळृचः एकैकशःप्रक्षेपणीयाः षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितं—इन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेतिषळिति महाव्रतेनिष्केवल्ये इन्द्रायहीतितृचोवैकल्पिकानुरूपद्वितीयः महाव्रतस्येतिखण्डेसूत्रितं—एन्द्रयाह्युपनःपरावतइन्द्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतेति ।

तत्रेयंप्रथमा—

इन्द्रा॑य॒हिद्यौरसु॑रो॒अन॑म्न॒तेन्द्रा॑यम॒हीपृ॑थि॒वीवरी॑मभिर्द्यु॒म्नसा॑ता॒वरी॑मभिः ।
इन्द्रं॒विश्वे॑स॒जोष॑सोदे॒वासो॑दधिरेपु॒रः ।
इन्द्रा॑य॒विश्वा॒सव॑नानि॒मानु॑षारा॒तानि॑सन्तु॒मानु॑षा ॥ १ ॥

इन्द्रा॑य । हि । द्यौः । असु॑रः । अन॑म्नत । इन्द्रा॑य । म॒ही । पृ॒थि॒वी । वरी॑मऽभिः । द्यु॒म्नऽसा॑ता । वरी॑मऽभिः । इन्द्र॑म् । विश्वे॑ । स॒ऽजोष॑सः । दे॒वास॑ः । द॒धि॒रे॒ । पु॒रः । इन्द्रा॑य । विश्वा॑ । सव॑नानि । मानु॑षा । रा॒तानि॑ । स॒न्तु॒ । मानु॑षा ॥ १ ॥

द्यौः द्योतनशीलोद्युलोकः तन्निवासीदेवसंघोवा सचासुरोनिरसनशीलः शत्रूणामपुण्यकृतामेव तन्निवासात् इन्द्रायहि इन्द्रायैव अनम्नतस्वयमेवप्रह्वोभवति नमेश्छान्दसेलङि कर्मकर्तर्यात्मनेपदं नदुहस्नुनमामितियगभावः छान्दसःशपःश्लुःहलादिशेषाभावश्च अनुनासिकलोपः हिशब्दःप्रसिद्ध्यर्थोवा तथा इन्द्रायेन्द्रार्थं महोमहतीपृथिवीभूमिः तत्रत्यः सर्वोजनोवा अनम्नतउभयत्राश्रयवाचिशब्देनाश्रयीलक्ष्यते ग्रामआगच्छति इतिवत् केनसाधनेनेतितदुच्यते—वरीमभिर्वरणीयैःस्तोत्रैर्हविर्भिर्वा किंच द्युम्नसाताद्युम्नसातौ अन्नस्ययशसोवा लाभनिमित्ते सति वरीमभिःवरणीयैर्हविर्भिर्युक्तायजमानाः प्रह्वाभवन्ति किंच इन्द्रमेवविश्वे सर्वेदेवासोदेवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः ऐकमत्यभाजः पूर्वंअसुरजयार्थं पुरोदधिरे पुरतःस्थापितवन्तः इन्द्रमुखेनैवासुराञ्जितवन्तइत्यर्थः तथा विश्वा विश्वानिसर्वाणिमनुषा सवनानिमनुष्याणां संबन्धीन्यभिषवयुक्तानिप्रातरादिसवनानि इन्द्राय सन्तु इन्द्रायैवभवन्तु तथा मानुषा मनुष्याणां ऋत्विजां संबन्धीनि रातानि दातव्यानिपुरोडाशादीनि इन्द्रायहि इन्द्रायैव सन्तु इन्द्रं प्रीणयितुंसमर्थानिभवन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

विश्वेषुहित्वासवनेषुतुञ्जतेसमानमेकंवृषमण्यवःपृथक्स्वःसनिष्यवःपृथक् ।
तंत्वानावंनपर्षणिंशूषस्यधुरिधीमहि ।
इन्द्रंनयज्ञैश्चितयन्तआयवःस्तोमेभिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । तुञ्जते । समानम् । एकम् ।
वृषऽमन्यवः । पृथक् । स्वः१रिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् । तम् ।
त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य । धुरि । धीमहि । इन्द्रम् ।
न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमेभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां एकं एकमेवसन्तं विश्वेषु सर्वेषुसवनेषु तद्वत्सु एकाहाहीनसत्ररूपेषुसर्वेषु सोमयागेषु यजमानाः तुञ्जते त्वरयन्ति हविरादीनिददते कीदृशं त्वां समानं सर्वेषामेकरूपं कीदृशायजमानाः वृषमण्यवः अभिमतवर्षणाय त्वामेवमन्यमानाः पृथग्विविच्यस्वस्वयागे किमिच्छन्तः स्वः स्वर्गसुखविशेषंवा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुञ्जते पृथगेवत्वरयन्ति तु-

अतिर्दानार्थः शिक्षति तुञ्जते इति तन्नामसुपाठात् तंतादृशं त्वा त्वां शूषस्य सेनारूपस्य बल-स्यधुरिवहनेतज्जयाय धीमहि स्थापयामः यद्वा शूषस्य अस्मदीयशारीरबलस्य धुरिधीमहि शूषमितिबलनाम शूषं सहइतितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः—पर्षणिं नावंन पारस्यसंभक्त्रीं पूरयि-त्रींवाफलस्य नावमिव तांयथाभारवहने स्थापयन्तितद्वत् पारतीरकर्मसमाप्तौ छन्दसि वनसने-तिसनेरिन्प्रत्ययः पृषोदरादिः पिपर्तेरौणादिकःसनिप्रत्ययोवा कीदृशावयं आयवोमनुष्याः यजमानाः यज्ञैःसाधनैः इन्द्रंनचितयन्तःपरमेश्वरमिवत्वांचेतयन्तःपरमेश्वरबुद्ध्याभावयन्तइत्यर्थः यद्वा नशब्दः एवकारार्थः इन्द्रमेवत्वां जानन्तः तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैः इन्द्रं इन्द्रमेव आयवोग-च्छन्तोवयंधीमहि दधातेर्लिङिछान्दसःशपोलुक् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

वित्वांततस्रेमिथुनाअंवस्यवोंव्रजस्यंसातागव्यंस्यनिःसृजःसक्षंन्तइन्द्रनिः
सृजंः।यद्गव्यन्ताद्वाजनास्व१र्यन्तासमूहंसि।
आविष्करिक्रद्वृषंणंसचाभुवंवज्रमिन्द्रसचाभुवंम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवंः । व्रजस्यं । साता । गव्यंस्य । निःऽसृजंः । सक्षंन्तः । इन्द्र । निःऽसृजंः । यत् । गव्यन्तां । द्वा । जनां । स्वंः । यन्तां । सम्ऽऊहंसि । आविः । करिक्रत् । वृषंणम् । सचाऽभुवंम् । वज्रंम् । इन्द्र । सचाऽभुवंम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वात्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहितायजमानाः विततस्रे यज्ञंवितन्वते यद्वा यज्ञेपयो-व्रतादिनात्मानमुपक्षयन्ति तसुउपक्षये छान्दसेलिटि इरयोरेइतिरेभावः किमर्थंगव्यस्यव्रजस्य साता गवांसंबन्धिनःयूथस्यलाभेनिमित्तभूतेसति नचसर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचि-त्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयंयस्यगृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवार्थित्वादेःसद्भावा-त्तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेनविद्वत्तायाअभावात् अतएवसामर्थ्याभा-वाच्चनास्त्यधिकारइतिवाच्यम् यद्यपिस्त्रियानास्तिपृथगधिकारः तथापिपूर्वमीमांसायांषष्ठेअधि-काराध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधिकरणाभ्यांअस्त्येवस्त्रियाअधिकारः सचपत्यासहेतिप्रपंचित-त्वात् जायापतीअग्निमादधीयातामित्याधानविधानात् स्मृतिषुचनास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतमि-

तिपृथगधिकारस्यैवनिवारितत्वात् अस्त्येवस्त्रियाःपत्यासहाधिकारः अध्ययनाभावेऽपिवेदंप-त्न्यैप्रदायवाचयेदितिसूत्रकारवचनात् पत्न्यन्वास्तेइत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वावयमित्यादिमन्त्र-विधानाच्च यत्रवचनमस्तितत्रास्त्येवमन्त्रेधिकारः किंहिवचनेनकुर्यान्नास्तिवचनस्यातिभारइति न्यायात् तस्मान्मिथुनायज्ञंततस्त्रइत्येतद्युक्तम् कीदृशास्तेअवस्यवः इन्द्रायात्मनेतृप्तिमिच्छन्तः निःसृजः निःशेषेणहविस्त्यजन्तः सक्षन्तः सक्षतिर्गत्यर्थः त्वांसंभजमानाः पुनस्तएवविशेष्यन्ते निःसृजः फलप्रतिबन्धकंपापंनिर्गमयन्तः कस्तत्रविशेषइतितदुच्यते यद्यस्मात्कारणात् गव्यन्ता गामात्मनइच्छन्तौ गोशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् वान्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः स्वर्यन्ता स्वर्गयन्तौ गन्तुमुद्युक्तौ द्वाजना द्वौजायापतिरूपौजनौसमूहसि संयुक्तयोरेवाभिमतंस्वर्गादिकंप्रापयसि यद्वा सम्यगनुष्ठितवन्तावित्यूहसिनिश्चिनोषि अतः पत्नीसहिताअनुतिष्ठन्तीत्यर्थः किंच हेइन्द्र त्वंवृष-णंवर्षकंकामानांसचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वयाविनाभूतं तथा सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसामर्थ्ये-नसहैवोत्पन्नं वज्रं आविष्करिकृत् आविष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तसइतिशेषः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

विदुष्टेअस्यवीर्यस्यपूरवःपुरोयदिन्द्रशारदीरवातिरःसासहानोअवातिरः ।
शासस्तमिन्द्रमर्त्यमयज्युंशवसस्पते ।
महीममुष्णाःपृथिवीमिमाअपोमन्दसानइमाअपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः । ससहानः । अवऽअतिरः । शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् । शवसः । पते । महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र तेवीर्यस्य तवसंबन्धिनःअस्यवीर्यस्य कर्मणिषष्ठी वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यंविदुः येपूर-वोमनुष्याः यजमानास्तवमहत्त्वंजानानास्त्वामेवयजन्ति तेविदुः यद्वा अस्यवीर्यस्य मा-हात्म्यमितिशेषः विदुष्टइत्यत्रयुष्मत्ततक्षुष्ष्वितिविसर्जनीयस्यसत्वं वीर्यमेवविशेष्यते हेइन्द्र यद्यस्मात्कारणात् शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः वत्सरपर्यंतंप्राकारपरिखादिभिःदृढीकृताःपुरः शत्रूणांपुरीः अवातिरोऽनाशयः अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः किंकुर्वन् ससहानः तत्रत्यानभि-भवन् धनाद्यपहारेणपीडयन् सहतेर्यङ्लुगन्तात्ताच्छीलिकश्चानश् अवातिरः किंच हेइन्द्र

तंमर्त्यंमरणधर्माणंअयज्युं अयष्टारंयज्ञविघातिनं राक्षसादि शासः निगृहीतवानसि हेशवसस्पते बलस्यपालकेन्द्र त्वं महीं महतीं पृथिवीं इमाअपश्च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानिच अमुष्णाः बलादपहृतवानसि असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिराक्रान्तांभूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषांपुराणि भित्त्वा अपहृतवानसीत्यर्थः किंदुःखेननेत्याह—मन्दसानः हृष्यन्नेव इमाःअपःइमानिअप्कार्याणिव्रीह्याद्यन्नानिअमुष्णाः लब्धवानसि ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

आदित्तेअस्यवीर्यस्यचर्किरन्मदेषुवृषन्नुशिजोयदाविथसखीयतोयदाविथ।
चकर्थकारमेभ्यःपृतनासुप्रवन्तवे ।
तेअन्यामन्यांनद्यंसनिष्णतःश्रवस्यन्तःसनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् ।
उशिजः । यत् । आविथ । सखिऽयतः । यत् । आविथ । चकर्थ ।
कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे । ते । अन्याम्ऽअन्याम् ।
नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हेइन्द्र आदित् अतएव हेतोस्तेवीर्यस्य तवसंबन्धिनेवीर्याय तदभिवृद्धयेचर्किरन् पुनःपुनः सोमंविकिरन्ति किरतेर्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशः सर्वेषु सवनेषु वितरन्ति यजमानाः अतइत्युक्तं कुतइत्याह—मदेषु वृषन् सोमजनितमदेषुसत्सु हेकामानां वर्षितः उशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतःकारणात् आविथ रक्षसि किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मनइच्छतोऽस्मान् यद्यस्मादाविथ तर्पयसि अभिमतेनप्रीणयसि अतश्चर्किरन् किंच हेइन्द्र एभ्योयजमानेभ्यः कारंशब्दंसिंहनादलक्षणं चकर्थ करोषि करोतेःकर्मणिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् कुत्रेतितदुच्यते—पृतनासु संग्रामेषु किमर्थं प्रवंतवे प्रकर्षेणवनितुं संभक्तुं युद्धायहिधीराःसंभजन्ते वनतेस्तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् किंच तेतव संग्रामवासिनः त्वय्यन्यामन्यां अन्यांश्चान्यांश्च अन्यमन्यंप्रति कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्विर्वचनम् नद्यंनादं संतोषसमृद्धिं टुनदिसमृद्धौ पूर्वरूपत्वंबाधित्वाछान्दसोयणादेशः सनिष्णत संभजन्ते सनेर्लेटि सिब्बहुलमितिसिप् इट् व्यत्ययेनपुनःश्नाप्रत्ययः आत्मनेपदेष्वनतइत्यादेशे श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपश्छान्दसः टेरेत्वाभावः तथाश्रवस्यन्तोऽन्नमिच्छन्तः जयाल्लब्धमन्नंकाङ्क्षन्तः सनिष्णत संभजन्ते ॥ ५ ॥

अथषष्ठी-

उतोनोअस्याउषसोजुषेतह्यर्कस्यबोधिहविषोहवीमभिःस्वर्षाताहवीमभिः। यदिन्द्रहन्तवेमृधोवृषावज्रिञ्चिकेतसि।
आमेअस्यवेधसोनवीयसोमन्मश्रुधिनवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः । यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि । आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रोनोऽस्माकंसंबन्धिनीं अस्याउषसः कर्मणिषष्ठी एतामुषसंसुत्याहःसंबन्धिनमुषःकालंउतोजुषेत अपिनामसेवेत उषस्येवास्माकंअयमिन्द्रोयज्ञंगच्छेदित्यर्थः हिःपूरणार्थः गत्वाचअर्कस्यहविषः पूर्ववत्कर्मणिषष्ठी अर्चनसाधनंहविः हवीमभिः हवनप्रकारविशेषैः दत्तं हविःउतोबोधि अपिनामजानीहि किंच स्वर्षाता स्वर्गस्यान्यस्यसुखविशेषस्यवासंभजनस्थानेयज्ञेहवीमभिराह्वानैराहूतोभवेतिशेषः अस्माभिराहूतःसन्उषस्येवागत्यहविःस्वीकरोतीत्यर्थः कस्मादिदमुच्यते यद्यस्मात्कारणात् हेवज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र मृधःहिंसकान्शत्रून् हन्तवेहन्तुं वृषा वर्षितासन्कामानांचिकेतसि अवबुध्यसे कितज्ञाने जौहोत्यादिकः लेटचडागमः नाभ्यस्तस्याचिपितीत्यत्रछन्दसिबहुलमितिवचनाल्लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् तस्माद्ब्रूमः हेइन्द्र मेमम मन्म मननीयंस्तोत्रंआश्रुधिसर्वतःशृणु कीदृशस्यमे वेधसः मेधाविनःनवीयसोनवतरस्यदीक्षितसंस्कारैःसंस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं पुनर्विशेष्यते नवीयसःअतिशयेननवनवतः असाधारणस्तुतिमतः अत्रयजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकंस्तोत्रमेवविशिष्टंभवति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी-

त्वंतमिन्द्रवावृधानोअस्मयुरमित्रयन्तंतुविजातमर्त्यंवज्रेणशूरमर्त्यम् ।
जहियोनोअघायतिशृणुष्वसुश्रवस्तमः ।
रिष्टंनयामन्नपभूतुदुर्मतिर्विश्वापभूतुदुर्मतिः ॥ ७ ॥ २० ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । वृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयन्तम् ।
तुविऽजात ।मर्त्यम् । वज्रेण । शूर । मर्त्यम् । जहि । यः । नः ।
अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः । रिष्टम् । न । यामन् । अप ।
भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अप । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥ २० ॥

हेइन्द्र तुविजात अस्मत्स्तुत्याबहुभावमापन्न शूरविक्रान्त त्वंववृधानःअत्यर्थंवर्धमानः अस्मयुः अस्मान्त्वद्भक्तान्कामयमानः तं अमित्रयन्तं अस्मासुशत्रुत्वमाचरन्तं मर्त्यंमरणस्व-भावं वज्रेणजहि हन्तेर्जेइतिजादेशः तस्यअसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः तमित्युक्तंक-मित्याह—योमर्त्यमर्त्योनोऽस्माकं अघायतिअघंपापंदुःखंवाइच्छति तंजहि अश्वाघस्यादित्या-त्वम् किंच हेसुश्रवस्तम अतिशयेनशोभनश्रवणस्त्वं शृणुष्वश्रावयास्मद्वाक्यम् कीदृशंतदिति तदुच्यते—हेइन्द्र त्वत्प्रसादाद्दुर्मतिः अस्मज्जिघांसाविषयादुष्टाबुद्धिःअपभूतु अपगताभवतु छान्दसः शपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः नकेवलंहिंसारूपा अपितुविश्वासर्वापिक्रोधपरिवादा-दिरूपाअपभूतु तत्रदृष्टान्तः—यामन् यामनिअध्वनि रिष्टंनअध्वनःश्रमेणहिंसितंपरिश्रांतं यथादुर्मतिःचौरादिविषयाबाधते तद्वदस्मान्बाधमानादुर्मतिःअपगच्छतु यद्वा यामनि मार्गेय-क्षादिरूपेरिष्टं असुरकृतांहिंसादिरूपंविघ्नं परिहरसितद्वत् दुर्मतिःपरिहर्तव्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

त्वयावयमितिषळृचंषष्ठंसूक्तम् पारुच्छेपंआत्यष्टमैन्द्रं युवन्तमित्ययमैन्द्रापार्वतोर्धर्चः त्वयावयंषड्युवन्तमैन्द्रापार्वतोर्धर्चइत्यनुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रत्वयावयमित्येषाप्रथमा—

त्वयावयंमघवन्पूर्व्येधनइन्द्रत्वोताःसासह्यामपृतन्यतोवनुयामवनुष्यतः ।
नेदिष्ठेअस्मिन्नहन्यधिवोचानुसुन्वते ।
अस्मिन्यज्ञेविचयेमाभरेकृतंवाजयन्तोभरेकृतम् ॥ १ ॥

त्वया । वयम् । मघऽवन् । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽऊताः। ससह्याम ।
पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः । नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि ।
अधि । वोच । नु । सुन्वते । अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम ।
भरे । कृतम् । वाजऽयन्तः । भरे । कृतम् ॥ १ ॥

हेमघवन् मवःसौख्यंतद्वन्निन्द्र त्वया साधनेनयुक्तावयं अतएवेन्द्रत्वोता अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वयारक्षिताःसन्तः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतित्वादेशः छान्दसमात्वं पृतन्यतः पृतनामान्मनइच्छतः प्रबलसेनायुक्तान्शत्रून् ससह्याम अभिभवेम तथा वनुष्यतः अस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून्वनुयाम तेषामागमनात्पूर्वमेववयंसंभजेम किंच पूर्व्येधनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठे अत्यन्तसंनिहिते अस्मिन्नहनिअभिषवयुक्ते अद्यतनेहनिसुन्वते यजमानाय तदर्थं अधिवोचतं हविःप्रदंयजमानंयज्ञंवा नुक्षिप्रं अधिकंब्रूहि लोटिव्यत्ययेनाङ् वचउम् किंच हेइन्द्र वयं यजमानाः भरे संग्रामे कृतं जयस्यकर्तारंत्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं वाजयन्तः हविर्लक्षणान्नमुपाचरन्तः विचयेम स्तोत्रादिकं हविरादिकंवा विचिनुयाम चिनोतेर्व्यत्ययेनशप् पुनःकीदृशंत्वां भरे देवानां संग्रामे असुरजये देवानां सम्यग्भरणेवा कृतंकर्तारं भरइतिसंग्रामनाम भरतेर्वाहरतेर्वेतियास्कः॥ १ ॥

अथद्वितीया—

स्वर्जेषेभरआप्रस्यवक्मन्युषर्बुधःस्वस्मिन्नञ्जसिक्राणस्यस्वस्मिन्नञ्जसि ।
अहन्निन्द्रोयथाविदेशीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।
अस्मत्रातेसध्र्यक्सन्तुरातयोभद्राभद्रस्यरातयः ॥ २ ॥

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्मनि । उषःऽबुधः ।स्वस्मिन् । अञ्जसि ।
क्राणस्य । स्वस्मिन् । अञ्जसि । अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे ।
शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः । अस्मऽत्रा । ते । सध्र्यक् । सन्तु ।
रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषेस्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे युद्धे आभिमुख्येनहतस्यस्वर्गः द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमण्डलभेदिनावित्यादिस्मृतिषुप्रसिद्धः आप्रस्य आपनशीलस्य शत्रुवधाय इतस्ततोव्याप्तस्य औणादिकोरः शूरस्य वक्मनि मार्गभूते स्वस्मिन् स्वभूते अञ्जसि अभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते पुनःसएवविशेष्यते स्वस्मिन्नंजसि स्वकीये अञ्जसि मुखे महतिसंग्रामे यद्वा स्वस्मिन्नञ्जसि शत्रौ स्वयमेव अप्रच्छन्नत्वेन आगतेसति अहन् शत्रून्हिनस्ति कस्यसंग्रामइतितदुच्यते—आप्रस्य आपनशीलस्य आसमन्तादिन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा उषर्बुधः उषःकाले अनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य क्राणस्ययागंकुर्वाणस्य करोतेःशतरि छान्दसःशपोलुक्

१ नि० ४. २४. ।

अस्ययजमानस्य शत्रूनहन् हिनस्ति अतःकारणात् अयमिन्द्रःशीर्ष्णा शीर्ष्णोपवाच्यः सर्वे-षांशिरसाप्रणम्यः स्तुत्यः शीर्षंश्छन्दसीतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वं नित्यवीप्सयो-रितिद्विर्भावः तत्रदृष्टान्तः—यथाविदे सर्वज्ञाय शिरसाप्रणामादिक्रियतेस्तूयतेच तथैनमित्यर्थः यद्वा यथाविदे येनप्रकारेणहन्तव्यंशत्रुंजानासि तंतंप्रहंसि वेत्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं पुरुषव्यत्ययः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः अथवा यथाविदे यंयंविन्दसेलभसेशत्रुं तंतंमारयसि अतः कारणात्स्तुत्यइत्यर्थः अस्मिन्पक्षे छान्दसोविकरणस्यलुक् पूर्ववत्तलोपः किंच हेइन्द्र तेरातयः तवसंबन्धीनिधनानि दानानि अस्मत्रा अस्मास्वेव सध्र्यक्सह एकोद्योगेनसन्तु भवन्तु सहपूर्वा-दञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वर-निवृत्त्यर्थमिति सचान्तोदात्तःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितः किंच भद्रस्यस्तुत्यस्य तवरातयः अस्मासुदत्तानि दानानि भद्राअतिस्थिराणिसन्तु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

तत्तुप्रयंःप्रत्नथांतेशुशुक्वनंयस्मिंन्यज्ञेवारमकृण्वतक्षयमृतस्यवारसिक्षयम् ।
वितद्वोंचेरधंद्वितांतःपश्यन्तिरश्मिभिंः ।
सघांविदेअन्विन्द्रोंगवेषंणोबन्धुक्षिद्भ्योंगवेषंणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्वनम् । यस्मिंन् । यज्ञे । वारंम् । अकृण्वत । क्षयंम् । ऋतस्यं । वाः । असि । क्षयंम् । वि । तत् । वोचेः । अधं । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिंः । सः । घ । विदे । अनुं । इन्द्रः । गोऽएषंणः । बन्धुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषंणः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र तत्तुखलु प्रसिद्धंप्रयः हविर्लक्षणमन्नं शुशुक्वनं आज्यादिसंयोगेनभृशंदीप्तं शुचे-र्दीप्तिकर्मणएतद्रूपं तेतवस्वभूतं प्रत्नथा पुरातनंयथा तेतवस्वंभवति तथाद्यतनमपि सर्वदात्वा-मेवयजन्तइतिभावः प्रत्नपूर्वविश्वेत्यादिनाइवार्थेथाल् लित्स्वरः कीदृशंतदितिउच्यते यज्ञेयागे यस्मिन्हविषि दातव्येसतिवारंवरणीयं क्षयंस्थानंवेदिलक्षणं अकृण्वत कुर्वन्ति ऋत्विजः कस्त-वविशेषइतिचेदुच्यते—ऋतस्यसत्यफलस्य यज्ञस्यवारसि क्षयं निवासस्थानं संभक्तोऽसि यद्वा

ऋतमित्युदकनाम तस्यक्षयं स्थानंप्राप्तोसि वृष्टिप्रदोसीत्यर्थः अथवाऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानंद्युलोकाख्यं वारसि यजमानं गमयितासि तत्तादृशंवक्ष्यमाणंकर्मविवोचेर्विब्रूमहे अध अतःकारणात्द्वितान्तः द्वित्वोपेतयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति मेघंनिर्भिद्य रश्मिद्वाराप्रवर्षणरूपंकर्म सर्वेजनाःप्रत्यक्षतःपश्यन्ति अस्मद्दत्तंहविरादित्यंप्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारावृष्टिंजनयसीत्येतत्सर्वैर्दृश्यतइत्यर्थः इदानींपरोक्षतयास्तौति सघ सखल्विन्द्रः गवेषणः उदकस्यान्वेषणशीलः तथाबन्धुक्षिद्भ्यः हविःप्रदानादिनाबन्धुभावंप्राप्तवद्भ्योयजमानेभ्यः गवेषणः गवांप्रसिद्धानांएषणकर्ता इषेर्बाहुलकात्कर्तरिल्युट् यद्वा गवेषमार्गणे पूर्ववल्लयुट् यजमानफलस्यमृगयितेत्यर्थः अनु उक्तक्रमेणैवकर्तासन् विदेविन्दते उदकप्राप्तिप्रकाशं जानाति॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

नूइ॒त्थातेंपूर्वथांचप्र॒वाच्यंयदङ्गि॑रो॒भ्योवृ॑णो॒रपंव्र॒जमिन्द्र॒शिक्ष॒न्नपंव्र॒जम् ।
ऐभ्यंःसमा॒न्यादि॒शास्मभ्यंजेषि॒योत्सिंच ।
सु॒न्वद्भ्योरन्धया॒कंचिंदव्र॒तंहृंणा॒यन्तंचिदव्र॒तम् ॥ ४ ॥

नु । इ॒त्था । ते॒ । पू॒र्वऽथा॑ । च॒ । प्र॒ऽवाच्य॑म् । यत् । अङ्गि॑रःऽभ्यः । अवृ॑णोः । अप॑ । व्र॒जम् । इन्द्र॑ । शिक्ष॑न् । अप॑ । व्र॒जम् । आ । ए॒भ्य॒ः । स॒मा॒न्या । दि॒शा । अ॒स्मभ्य॑म् । जे॒षि॒ । योत्सि॑ । च॒ । सु॒न्वत्ऽभ्यः॑ । र॒न्ध॒य॒ । कम् । चि॒त् । अ॒व्र॒तम् । हृ॒णा॒यन्त॑म् । चि॒त् । अ॒व्र॒तम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र तेतवसंबन्धिकर्म इत्थाइत्थंउक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपंवा पूर्वथापूर्वमिव पूर्वयथानुक्षिप्तं प्रवाच्यंसर्वैःस्तोतव्यंतद्वदिदानींतनमपिस्तुत्यं नूइत्थेत्यत्रईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः कीदृशंतदितितदुच्यते–यत्त्वमंगिरोभ्यः एतद्गोत्रोत्पन्नेभ्योमहर्षिभ्यः तेषामर्थाय व्रजं अन्तरिक्षेगच्छन्तंमेघंअपावृणोः अपवृतवानसि मेघमुद्घाट्यवृष्टिमुत्पादितवानसि व्रजइतिमेघनाम व्रजः वराहइतितन्नामसुपाठात् किंच हेइन्द्र व्रजंगवांसमूहं अप अयष्टृभ्योऽपहृत्यतेभ्यएवांगिरोभ्यः शिक्षन्वितरन्रक्षितवानसि यद्वा पणिभिरपहृतं बिलेस्थितंगवांव्रजमपहर्तुमपावृणोः

अपवृतद्वारमकरोः किंच हेइन्द्र एभ्यउक्तेभ्यऋषिभ्यः समान्यादिशासमानयारीत्यातेभ्योय-थाआआनीयददासि तद्वत् अस्मभ्यमपिजेषिधनंसंग्रामंवाजय तदर्थंयोत्सियुध्यस्वच छान्दसो-विकरणस्यलुक् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् किंच त्वंसुन्वद्भ्यः त्वदर्थमभिषवंकुर्वद्भ्योऽस्मभ्यं कंचि-दव्रतं सर्वमपिअयज्वानं यागविरोधिनंरन्धयबाधय मदधीनंकुर्वित्यर्थः नकेवलमयज्वा-नं किंतु हृणायन्तंचिदव्रतं चिदित्यवकुत्सिते अस्मासुरोषंकुर्वन्तं तमेवायष्टारं स्वयंरोषवन्तंवा यद्वा हृणायन्तं चित् रोषंकुर्वन्तमपि अव्रतंअकर्माणं पुनर्हननासमर्थंकुर्वन्रन्धय हृणीङ्रोषे क-ण्ड्वादिः व्यत्ययेनाकारः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

सं॒यज्जना॒न्क्रतु॑भिः॒शूर॑ई॒क्षय॒द्धने॑हि॒तेत॑रुषन्तश्रव॒स्यवः॒प्रय॑क्षन्तश्रव॒स्यवः॑
तस्मा॒आयुः॑प्र॒जाव॒दिद्बाधे॑अर्च॒न्त्योज॑सा ।
इन्द्रे॒ओ॒क्यं॑दिधिषन्तधी॒तयो॑दे॒वाँअच्छा॒नधी॒तयः॑ ॥ ५ ॥

सम् । यत् । जना॑न् । क्रतु॑ऽभिः । शूरः॑ । ई॒क्षय॑त् । धने॑ । हि॒ते ।
त॒रु॒ष॒न्त॒ । श्र॒व॒स्यवः॑ । प्र । य॒क्ष॒न्त॒ । श्र॒व॒स्यवः॑ । तस्मै॑ । आयुः॑ ।
प्र॒जाऽव॑त् । इत् । बाधे॑ । अ॒र्च॒न्ति॒ । ओज॑सा । इन्द्रे॑ । ओ॒क्य॑म् ।
दि॒धि॒ष॒न्त॒ । धी॒तयः॑ । दे॒वान् । अच्छ॑ । न । धी॒तयः॑ ॥ ५ ॥

यत् यइन्द्रः शूरः विक्रान्तःसन् जनान्सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् स-म्यगीक्षयति तत्तद्विषयान्अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषांबुद्धिषुस्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः य-द्वा क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्तत्फलैर्योजयति एवंप्रेरयतिसति श्रवस्य-वोन्नमिच्छन्तोयजमानाः धनेगवादिरूपेहिते अभिमतेसति यद्वा हिते धने अभिप्रेतेसति तरुष-न्ताहिंसन्तिशत्रून् तरुष्यतिर्वधकर्मा छान्दसेलुङिव्यत्ययेनच्लेरङ् तरतेर्वालङिउकारशिप्शपस्त्र-योविकरणाः तरन्तीत्यर्थः अतःकारणात् श्रवस्यवोन्नंहविर्लक्षणं इन्द्रायात्मनेवा इच्छन्तःस-न्तः प्रयक्षन्त प्रकर्षेणयजन्ते छान्दसेलुङिव्यत्ययेनक्सः किंच तस्माइत् तस्मै प्रसिद्धायेन्द्रायै-व आयुर्हविर्लक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रादिसहितंभवति तैःसहितैर्दीयतेइत्यर्थः किंच यजमानाः ओजसा स्वकीयेनबलेनयुक्ताःबाधे शत्रूणांबाधनेनिमित्तभूतेसति बाधितुंवा कृत्यार्थेतवैकेन्के-न्यत्वनइतिकेन्प्रत्ययः अर्चन्ति पूजयन्ति यद्वा तस्माइत्यजमानायैव बाधेबलेनिमित्तभूतेसति

बाधइतिबलनाम बाधःतविषीतितन्नामसुपाठात् प्रजावत् पुत्राद्युपेतमायुः अन्नं लब्धुं ओजसा बलेनयुक्ताः अर्चन्ति इन्द्रंपूजयन्ति ऋत्विजइतिशेषः किंच धीतयः कर्मवन्तोयजमानाःइन्द्रे इन्द्रसमीपे गंगायांघोषइतिवत् तत्सामीप्यंलक्ष्यते इन्द्रलोकेइत्यर्थः तत्रओक्यं ओकः निवासस्थानं स्वार्थेयत् दिधिषन्त धारयन्ति धिषशब्दे अत्रधारणार्थः जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः तएवपुनर्विशेष्यन्ते धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तःसन्तोदेवाँअच्छान देवानाभिमुख्येनप्राप्तुमिवओक्यंदिधिषन्तेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

अविवाक्येहनि मानसग्रहभक्षणानन्तरं नक्षत्रेषुदृश्यमानेषु अध्वर्युप्रमुखाःसर्वेयुवन्तमित्येतांजपेयुः गार्हपत्येजुह्वतीतिखण्डेसूत्रितम्—युवन्तमिन्द्रापर्वतापुरोयुधेतिजपन्तइति ।

सैषाषष्ठी—

युवंतमिन्द्रापर्वतापुरोयुधायोनःपृतन्यादपतन्तमिद्धंतंवज्रेणतंतमिद्धतम् ।
दूरेचत्तायच्छन्त्सद्गहनंयदिनक्षत् ।
अस्माकंशत्रून्परिशूरविश्वतोदर्मादर्षीष्टविश्वतः ॥ ६ ॥ २१ ॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् ।
अप । तम्ऽतम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।
दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् । अस्माकम् ।
शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥ २१॥

हेइन्द्रापर्वता इन्द्रः प्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान्मेघः तदभिमानीदेवः तौयुवां पुरोयुधा संग्रामेपुरतोयोद्धारौ नोऽस्माकं यःशत्रुः पृतन्यात् अस्मान्हन्तुं पृतनामात्मनइच्छति तंतमित् सर्वमपिशत्रुंअपहतं नाशयतं हन्तेर्लेट्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः केनसाधनेनेतितदुच्यते—तंतमित् सर्वमपि शत्रुं हन्तुं वज्रेणसाधनेनप्राप्नुतं ईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिदर्शयति यत् योवज्रः लिङ्गव्यत्ययः दूरेचत्ताय अत्यन्तदूरदेशेगतायचातयतेर्वानाशकर्मणः नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः ग्रसितस्कभितेत्यादौनिपातनादिडभावः तादृशंशत्रुंछन्त्सत् छन्दयति कामयतेहन्तुं छन्दतेः कान्तिकर्मणइदंरूपं किंच गहनं दुरवगाहं स्थानं अतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपंवाइनक्षत् व्या-

मोति नक्षगतौ छान्दसइकारोपजनः इनक्षतिर्वाप्रकृत्यन्तरं इदानीमिन्द्रएवस्तूयते हेशूर शौर्योपेतेन्द्र अस्माकं विरोधिनःशत्रून् विश्वतोविश्वान् सार्वविभक्तिकस्तसिल् परि परितः विश्वतोविश्वैरुपायैर्दर्षीष्ट दारयसि किंच दर्मा शत्रूणांदारकः दारयतेरन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइति मनिन् णिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणमनिनउदात्तत्वम् ह्रस्वश्छान्दसः यद्वा दृभये घटादित्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं तवपूर्वोक्तोवज्रः विश्वतःसर्वान्शत्रून्सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट दारयति यद्वा दर्मा शत्रूणांदारकः इन्द्रोदर्षीष्ट कात्स्न्र्येनदारयतिशत्रून् ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

उभेपुनामीतिसप्तर्चंसप्तमंसूक्तम् पारुच्छेपमैन्द्रं आद्यात्रिष्टुप् अभिव्लग्येत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः पिशंगभृष्टिमित्येषागायत्री अवर्महइत्येषाधृतिः वनोतिहीत्यनभिधानादत्यष्टिः अत्रानुक्रमणिका—उभेसप्तादौत्रिष्टुप्तिस्रोऽनुष्टुभोगायत्रीधृतिरिति। अस्यसूक्तस्यविनियोगमाहशौनकः—उभेपुनामीतिपुरारिपुघ्न्यस्तुप्रकीर्तिताः। ताजपन्प्रयतोनित्यमिष्टान्कामान्समश्नुते। ताजपन्हन्तिरक्षांसिसपत्नांश्चनिकृन्तति।

तत्रप्रथमा—

उ॒भे पु॑नामि॒ रोद॑सी ऋ॒तेन॒ द्रुहो॑ दहामि॒ सं म॒हीर॑नि॒न्द्राः।
अ॒भि॒व्लग्य॒ यत्र॑ ह॒ता अ॒मित्रा॑ वैल॒स्थानं॒ परि॑ तृ॒ळ्हा अशे॑रन् ॥ १ ॥

उ॒भे इति॑। पु॒ना॒मि॒। रोद॑सी॒ इति॑। ऋ॒तेन॑। द्रुहः॑। द॒हा॒मि॒।
सम्। म॒हीः। अ॒नि॒न्द्राः। अ॒भि॒ऽव्लग्य॑। यत्र॑। ह॒ताः। अ॒मित्राः॑।
वै॒ल॒ऽस्था॒नम्। परि॑। तृ॒ळ्हाः। अशे॑रन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऋतेनत्वदुद्देश्येनयज्ञेन बलेनोभेरोदसीद्यावापृथिव्यौपुनामिलोकद्वयं हिंसकानांतद्वायष्टॄणांवा अपगमनेन पावयामि किंच भूलोके अनिन्द्राः इन्द्रविरहितानामाश्रयभूतामहीः उर्वीः अतएवद्रुहः द्रोहिणामाधारभूतत्वात् स्वयमपिद्रोग्ध्रीः संदहामिसंभूयैकहेलयादहामि पुनस्ताएवविशेष्यन्ते यत्रयासुभूमिषु अमित्राः शत्रवः अभिव्लग्य अभितोगत्वा हताः सर्वतःप्राप्ताः अस्माभिर्घातितावा व्लगतिर्गतिकर्मा छान्दसोधातुः तेसर्वेपरितृळ्हाः हिंसिताः तृहूहिंसार्थः ऊदित्त्वाद्यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः हिंसिताःसन्तः अशेरन् शयनंप्राप्ताः शेतेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदं शीङोरुट् शीङःसार्वधातुकेगुणः वैलस्थानं विलशब्दोगर्तसमानार्थः सचगर्तः श्मशानवचनः

अतोऽयमपिश्मशानवाची अथवाबिलसंबन्धिस्थानंनागलोकः तत्रवाअशेरन् यद्वा बिलक्षेपेइति धातुः घञर्थेकः स्वार्थिकोण् तत्रशवाःक्षिप्यन्तेइतिबैलस्थानंश्मशानं तत्रत्वयाहताः भूमिं श्मशानवत्कृत्वासर्वत्रशेरते तान्दहामीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

अभिव्लग्यांचिदद्रिवःशीर्षायातुमतीनाम्।
छिन्धिवटूरिणांपदामहावटूरिणापदा ॥ २ ॥

अभिऽव्लग्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनाम् । छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिवः वैरिणांभक्षक यद्वा अद्रेर्मेघस्यादर्तरिन्द्र त्वंयातुमतीनां हिंसावतीनांसेनानां यद्वा यातनासाधनान्यायुधानियातूनितद्वतीनां अथवा यातवोरक्षांसितद्वतीनांसेनानां कर्मणि षष्ठी शत्रूणांसेनाः तासांशीर्षा शीर्षाणिअभिव्लग्याचित्अभितःप्राप्यैव छिन्धिचूर्णय यद्वा तासांसंबन्धीनिरथादीनिछिन्धि केनसाधनेनेतितदुच्यते–वटूरिणापदा वेष्टनशीलेनसर्वव्याप्तेनत्वदीयपादेनअतिविस्तृतेनेत्यर्थः यद्वा वटूरिणापदा वेष्टनशीलेनहस्तिनःसंबन्धिनापादेनऐरावतपादेनेत्यर्थः नकेवलेनयेनकेनपादेनेत्याह–महावटूरिणापदा महावेष्टनवता स्वीयेनैरावतसंबन्धिनावापादेनछिन्धि चूर्णय वटवेष्टने खर्जिपिज्यादिभ्यऊरोलचावित्यूरच्प्रत्ययः अतइनिठनावितीनिः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अवांसांमघवञ्जहिशर्धोयातुमतीनाम्।
वैलस्थानकेअर्मकेमहावैलस्थेअर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसाम् । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनाम् । वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हेइन्द्र मघवन् धनवन् आसांयातुमतीनांयातनासाधनान्यायुधानियातूनि तद्वतीनां यातुधानवतांवासेनानां शर्धोबलंअवजहिचूर्णय तथाकृत्वाच अर्मके कुत्सितेशवैररणीये वैलस्था-

नकेकुत्सितेपूर्वोक्तलक्षणेश्मशानेक्षपयेतिशेषः यद्वा बैलस्थानके बिलसंबन्धिनिकुत्सितेस्थाने अन्धकारावृतेअधोलोकेस्थापयेतिशेषः ननुयत्रक्कचित्क्षुद्रे नेत्याह महाबैलस्थे सर्वैर्गन्तव्येमहाश्मशानेनागलोकेवा पुनःकीदृशे अर्मके कुत्सिते गतासुभिररणीये ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

यासाँतिस्रःपंञ्चाशतोंभिव्लङ्गैरपावंपः।तत्सुतेंमनायतितकत्सुतेंमनायति॥४

यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽव्लङ्गैः । अपऽअवंपः । तत् ।
सु । ते । मनायति । तकत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हेइन्द्र यासां पूर्वमप्युक्तलक्षणानां सेनानांतिस्रःपंचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्यांसार्धशतं अभिव्लंगैः अभिगमनैः व्लुगतिर्गतिकर्मेत्युक्तम् अभिगम्य अपावपः नाशितवानसि हेइन्द्र तत्तादृशंसेनावधादिरूपंकर्मसुमनायति सुष्ठुसंभावयतीत्यर्थः किंच हेइन्द्र तेतव अध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूपंमहदपि तकदिति सुमनायति अत्यल्पमिदमितिसुष्ठुमन्यते॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

पिशङ्गंभृष्टिमंभृणंपिशाचिंमिन्द्रसंमृण । सर्वंरक्षोनिबर्हय ॥ ५ ॥

पिशङ्गंऽभृष्टिम् । अंभृणम् । पिशाचिम् । इन्द्र । सम् ।
मृण । सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हेइन्द्र पिशंगभृष्टिं ईषद्रक्तवर्णं अंभृणं अतिभयंकरं शब्दायमानं भ्रणशब्दे यङ्लुगन्तात्पचाद्यचिछान्दसोमलोपश्च यद्वा महान्तं अतिप्रवृद्धमित्यर्थःअंभृणइतिमहन्नाम अंभृणःमाहिनइतितत्रपाठात् उक्तविधिंपिशाचिं पिशाचविशेषंजरामित्येके संमृण सम्यक्हिंसय नकेवलंतमेकं किंतु सर्वरक्षः रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं निबर्हय निषूदय वृहहिंसायां चौरादिकः नामय वधकर्मैतत् नितोशयति निबर्हयतीतितत्रोक्तत्वात् ॥ ५ ॥

दशरात्रस्यषष्ठेहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रतृचस्यावर्महइन्द्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितम्–अवर्महइन्द्रवृषन्निन्द्रेति ।

सैषाषष्ठी–

अवर्महइन्द्रदादृहिश्रुधीनःशुशोचहिद्यौःक्षानभीषाँअद्रिवोघृणांनभीषाँ अद्रिवः। शुष्मिन्तमोहिशुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नोअप्रतीतशूरसत्वभिस्त्रिसप्तैःशूरसत्वभिः ॥ ६ ॥

अवः। महः। इन्द्र। दृदृहि। श्रुधि। नः। शुशोच। हि। द्यौः।
क्षाः। न। भीषा। अद्रिऽवः। घृणात्। न। भीषा। अद्रिऽवः।
शुष्मिन्ऽतमः। हि। शुष्मिऽभिः। वधैः। उग्रेभिः। ईयसे।
अपुरुषऽघ्नः। अप्रतिऽइत। शूर। सत्वऽभिः। त्रिऽसप्तैः।
शूर। सत्वऽभिः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र महःमहतोमेघस्य कर्मणिषष्ठी महान्तंजलधारिणं मेघं महान्तं वृत्रंवा अवः अवस्तात् अवाङ्मुखं पूर्वाधरेत्यादिनाअसिप्रत्ययोवादेशश्च अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसीतिरेफः दृदृहिविदारय किंच नः अस्मद्वाक्यं श्रुधि शृणु हे अद्रिवः अद्रिर्मेघः तद्वन्नि-न्द्र हियस्मात्कारणात् द्यौः द्युलोकआश्रयभूतः शुशोचशोचतिवृष्ट्यभावेनहविराद्यभावादि-तिभावः किंवत् क्षान क्षेतिभूनाम क्षायन्ति निवसन्त्यस्यामितिक्षाः क्षैजैषैक्षये अधिकरणेक्विप् क्षान सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव सायथाभीषावृष्ट्यभावात् सस्यादिशोषभीत्याशोचति तद्वल्लो-कद्वयमपिवृष्ट्यभावेनशोचतइत्यर्थः असुरपक्षं लोकद्वयमावर्त्यप्रवर्धमानं धर्तुमसहमानेद्यावापृ-थिव्यौशोचतइत्यर्थः तस्मात् श्रुधीतिपूर्वत्रान्वयः भीतौदृष्टान्तः–हेअद्रिवः शत्रूणांभक्षक यद्वा अद्रिर्वज्रः तेनतद्वन् हेइन्द्र घृणात् भीषान दीप्तात्अग्नेर्मूर्तितराच्त्वष्टुर्भीत्येव त्वष्टुर्भीत्या पूर्वंयथा द्यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् अत्रेतिहासमाहुः–पूर्वंजगतिमहान्धकारेणावृतेसति देवाविचि-न्त्याग्निंप्रार्थितवन्तः सचत्वष्टृरूपेणद्यावापृथिवीभ्यांसकाशात्तमोविदस्यन्नुदपद्यत तंदृष्ट्वाद्या-वापृथिव्यौ बिभ्यतुरिति सचोभेत्वष्टुर्बिभ्यतुरित्यादिश्रुतितोवगन्तव्यः यद्वा घृणः केवलोग्निः त-स्माद्यथाविभीतस्तद्वत् साचभीतिररेजेतांरोदसीइत्यादिश्रुतितोवगन्तव्या तादृशभीतिं वृष्टिप्र-दानेनपरिहरेत्यर्थः हेइन्द्र त्वंशुष्मिभिर्बलैः शुष्मिन्तमोहि अतिशयेनबलवान्खलु अतःकारणा-त्उग्रेभिः उद्गूर्णैःअतिक्रूरैःवधैस्तदुपायैः सहितस्त्वं ईयसे शत्रून्मेघान्वागच्छसि ईङ्गतौ देवा-

---

१ ऋ० सं० १. ७. १. । २ ऋ० सं० १. २. ३२. ।

दिकत्वावश्यन् यद्वा शुष्मिभिर्वधैरितिसंबन्धः हेशूरविक्रान्त सत्वभिरमतीत अवसन्नैरक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धेशत्रुभिरनाक्रान्त यद्वा सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कैरनधिगत अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानामहननस्त्वं त्रिसप्तैःसत्वभिः त्रिभिःसप्तभिर्वा सत्वभिरनुचरैरुपेतःसन् ईयसइत्यन्वयः ॥ ६ ॥

प्रातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्ताद्वनोतिहीत्येषाप्रक्षेपणीया तत्रैवखण्डेसूत्रितम्—वनोतिहिसुन्वन्क्षयंपरीणसोमोषुवोअस्मदभितानिपौंस्येति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

वनोतिहिसुन्वन्क्षयंपरींणसःसुन्वानोहिष्मायजत्यवद्विषोदेवानामवद्विषः ।
सुन्वानइत्सिषासतिसहस्रावाज्यवृतः ।
सुन्वानायेन्द्रोददात्याभुवंरयिंददात्याभुवम् ॥ ७ ॥ २२ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परींणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजंति । अवं । द्विषंः । देवानाम् । अवं । द्विषंः । सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः । सुन्वानायं । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवंम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवंम् ॥ ७॥ २२ ॥

हेइन्द्र सुन्वन् त्वामुद्दिश्याभिषवंकुर्वन्यजमानः क्षयंसर्वैर्वस्तव्यं गन्तव्यंवा गृहंवनोति हि त्वत्प्रसादात्संभजते हिःप्रसिद्ध्यर्थः किंच सुन्वानोहि सोमयागंकुर्वाणएव परीणसः परितोनद्धान् संबद्धान्द्विषोद्वेष्टॄनवयजति नाशयति नकेवलंयागद्वेषिणः देवानांद्विषोप्यवयजति किंच सुन्वानइत् अभिषवोपलक्षितंयागंकुर्वाणः हेइन्द्रत्वत्प्रसादात्वाजी वाजवान् अन्नवान् अवृतः परैरनाक्रान्तःसन् सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि सिषासति साधयितुं संभक्तुं इच्छति सनेःसनि सनीवन्तर्धेतिविकल्पनादिडभावेजनसनखनेत्यात्वं केनेदंलभ्यतइतितत्राह—सुन्वानाय इन्द्रमुद्दिश्यसोमयागंकुर्वाणाययजमानायवा अयमिन्द्रः आभुवंसमन्ताद्भवनशीलं तथा आभुवं पुनर्भवनशीलं अतिसमृद्धंरयिंगवादिरूपंधनंददातिप्रयच्छति तस्मात्सुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकोनविंशोनुवाकः ॥ १९ ॥

विंशेनुवाकेषट्सूक्तानि तत्रात्वाजुवइतिषळ्चंप्रथमंसूक्तम् पारुच्छेपमात्यष्टं त्वन्नोवाय-वित्यन्त्याष्टिःचतुःषष्ट्यक्षरा वायव्यंत्वित्युच्यमानत्वादिदमुत्तरंचवायुदेवत्यं अत्रानुक्रमणिका आत्वाषड्वायव्यंत्वंत्याष्टिरिति विनियोगोलैंगिकः ।

तत्रप्रथमा—

आत्वाजुवोरारहाणाअभिप्रयोवायोवहंन्त्विहपूर्वपीतयेसोमस्यपूर्वपीतये।
ऊर्ध्वातेअनुसूनृतामनस्तिष्ठतुजानती ।
नियुत्वंतारथेनायाहिदावनेवायोमखस्यदावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये । सोमस्य । पूर्वऽपीतये । ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती । नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

हेवायो त्वात्वांजुवः गमनशीलाः ररहाणाः शीघ्रगामिनः बलवन्तोवा सामर्थ्यान्नियुत्संज्ञ-काअश्वाः रहिगतौ लिटःकानच् छान्दसोऽनुनासिकलोपः इहअस्मिन्यज्ञेप्रयः हविर्लक्षणमन्नं अभिअभिलक्ष्यआवहन्तु प्रापयन्तु किमर्थं सोमस्य पूर्वपीतये पूर्ववत्पानाय पुनःकिमर्थं पूर्वपी-तये इतरदेवेभ्यःपुरापानाय मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं किंच हेवायो तेतवसंबन्धिमनः अनुसूनृता प्रियसत्यात्मिकास्तुतिरूपा अस्मदीयावाक्तिष्ठतु आश्रित्यसर्वदावर्ततां हर्षयत्वि-त्यर्थः सूनृतेतिवाङ्नाम सूनृताब्रह्मेतितन्नामसूक्तत्वात् ऊर्ध्वाउन्नता तथा जानतीतवगुणान् विशे-षेणअवगच्छंती सोमपानार्थंस्तुत्यर्थंच हेवायो मखस्ययज्ञस्य दावने दातव्यायहविषेतत्स्वीका-राय पुनःकिमर्थं दावनेअस्मभ्यंअभिमतदानाय उभयत्रददातेःकर्मणिभावेचक्रमेणौणा-दिकोवनिः छान्दसउपधालोपः नियुत्वतारथेननियुद्भिर्युक्तेनरथेनायाहिआगच्छ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

मन्दन्तुत्वामन्दिनोवायविन्दवोस्मत्क्राणासःसुकृताअभिद्यवोगोभिःक्राणाअभिद्यवः । यद्धक्राणाइरध्यैदक्षंसचन्तऊतयः ।
सध्रीचीनानियुतोदावनेधियउपब्रुवतईंधियः ॥ २ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । वायो इति । इन्दवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः । गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः । यत् । ह । क्राणाः । इरध्यै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः । सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ईम् । धियः ॥ २॥

हेवायो त्वात्वां अस्मत् अस्माकंसंबन्धिनः इन्दवः क्लेदयितारःसोमाः मन्दन्तुमादयन्तु व्यत्ययेनपरस्मैपदं कीदृशाः सोमाः मन्दिनोमादयितारः क्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृताअभिषवः दशापवित्रशोधनग्रहणादिभिःसुष्ठुकृताः अभिद्यवः अभितोद्योतयन्तः गोभिर्वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः क्राणाः क्रियमाणाः हूयमानाः यद्वा गोभिर्गन्तृभिः आहवनीयं प्रत्यानेतृभिः क्राणाः हूयमानाः करोतेःशानच् छान्दसःशपोलुक् तथा अभिद्यवः अभिगन्तारः हेवायो यद्यस्मात्कारणात् हशब्दःप्रसिद्धौ दक्षं अस्मद्यागदेशं प्रतिगन्तुमुत्साहवन्तं समर्धयितारंवा ईंत्वां नियुतः एतत्संज्ञकास्तवाश्वाः दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियःकर्माण्युद्दिश्य सचन्ते त्वां संगच्छन्ते यागदेशंवा किमर्थं इरध्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा ईरगतौ तुमर्थेकध्यैप्रत्ययः ह्रस्वश्छान्दसः इरध्यतिःपरिचरणकर्मा इरध्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् कीदृशास्ताः क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः क्राणाःकुर्वाणाइतियास्कः। ऊतयः रक्षणवन्तः प्रीतियुक्तावासध्रीचीनाः त्वयासहांचन्तः गच्छन्तः सहस्य सध्रिः विभाषांचेरितिस्वार्थेखः व्यत्ययेनान्तोदात्तः किंच धियः कर्मवन्तः बुद्धिमन्तोवाऋत्विजोयजमानावा उपब्रुवते उपेत्य ब्रुवन्ति स्तुवन्ति स्वाभिमतंविज्ञापयन्तिवा ॥ २ ॥

अथतृतीया–

वायुर्युङ्क्तेरोहितावायुररुणावायूरथेअजिराधुरिवोढ्ळवेवहिष्ठाधुरिवोढ्ळवे।
प्रबोधयापुरंन्धिंजारआससतीमिंव ।
प्रचक्षयरोदंसीवासयोषसःश्रवंसेवासयोषसः ॥ ३ ॥

---

१ नि ५. ५.।

वायुः। युंक्ते। रोहिता। वायुः। अरुणा। वायुः। रथे। अजिरा। धुरि। वोह्ळवे। वहिष्ठा। धुरि। वोह्ळवे। प्र। बोधय। पुरम्ऽधिम्। जारः। आ। ससतीम्ऽइव। प्र। चक्षय। रोदसी इति। वासय। उषसः। श्रवसे। वासय। उषसः॥ ३॥

अयंवायुः रोहितारोहितवर्णावश्वौ धुरिधारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युंक्ते क्वचिद्योजयति तथा क्वचिदरुणाअरुणवर्णौ धुरियुंक्ते तथा अजिरा अजिरौगमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौवा कदाचिद्युंक्ते यद्वैतदुभयत्रसंबध्यते किमर्थंयुंक्तइतितदाह–वोह्ळवेधुरंवोढुंभारवहनाय किंच वहिष्ठा वहिष्ठौ अतिशयेनवोढारावश्वौ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठेमेयः स्वितितृलोपः ढत्वादिकमसिद्धत्वान्निवर्तते द्विवचनस्याकारः धुरिवोह्ळवेमहद्भारंवोढुं महति भारेवोढव्येसति पुनःपुनर्वायुग्रहणं अतोयोजनवचनंच अतिशीघ्रमागच्छतीतिज्ञापनार्थं इदानींप्रत्यक्षेणाह–हेवायो पुरंधिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमितिगम्यते पुरंधिर्बहुधीरितियास्कः तंप्रबोधयरथेनशीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेतिभावः तत्रदृष्टान्तः–जारःपारदारिकः आससतीं उपपत्त्या गमनध्यानेन ईषत्स्वपन्तीं पुरन्धिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणींयोषितमिव तां यथा स्वसंकेतेन सप्रबोधयति तद्वत् त्वमपि कर्मव्यग्रेण ईषत्स्वपन्तं यजमानं प्रबोधय किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रचक्षय प्रकर्षेणप्रख्यापय प्रकाशयेत्यर्थः तत्प्रकाशार्थं उषसोवासयउषःकालानपि यथावत्स्थापय प्रभातंकुर्वित्यर्थः पुनस्तदेवप्रार्थ्यते श्रवसे श्रवइत्यन्ननाम तवहवीरूपान्नस्वीकारायउषसोवासय॥ ३॥

अथचतुर्थी–

तुभ्यमुषासःशुचयःपरावतिभद्रावस्त्रातन्वतेदंसुरश्मिषुचित्रानव्येषुरश्मिषु। तुभ्यंधेनुःसबर्दुघाविश्वावसूनिदोहते। अजनयोमरुतोवक्षणाभ्योदिवआवक्षणाभ्यः॥ ४॥

तुभ्यम्। उषसः। शुचयः। पराऽवति। भद्रा। वस्त्रा। तन्वते। दम्ऽसु। रश्मिषु। चित्रा। नव्येषु। रश्मिषु। तुभ्यम्। धेनुः। सबःऽदुघा। विश्वा। वसूनि। दोहते। अजनयः। मरुतः। वक्षणाभ्यः। दिवः। आ। वक्षणाभ्यः॥ ४॥

हेवायो तुभ्यंत्वदर्थं उषासःउषसः पूर्वोक्तरीत्यात्वयाप्रकाशिताः शुचयः शुद्धादीप्तावा परावति अत्यन्तदूरदेशे अन्तरिक्षे दंसुदंसेषु कर्मवत्सु यद्वा गृहनामैतत् अन्त्यलोपश्छान्दसः गृहवदाच्छादकेषु रश्मिषु स्वकीयेषु तैःभद्राभंदनीयानि कल्याणानि वस्त्राआच्छादनयोग्यानि वस्त्राणितन्वते विस्तारयन्ति यद्वा उषसः दंसुयागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमायप्रदीप्ताग्निज्वालावत्सु आगतायतुभ्यंभद्रावस्त्रातन्वते अग्निज्वालाएव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः उषःकाले अग्नीनांप्रज्वाल्यमानत्वात् ताएववस्त्राणीत्युपचर्यते ननुकेवलंसाधारणानिवस्त्राणि नेत्याह—नव्येषुनूतनेषु स्तूयमानेषु णुस्तुतौ अचोयत् वान्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् रश्मिषुचित्राचित्राणि नानावर्णयुक्तानि आश्चर्यभूतानितन्वते उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः अग्निज्वालेतिपक्षे ज्वालानांकालीकरालीत्यादिरूपेणनानावर्णत्वाच्चित्रत्वं किंच हेवायो तुभ्यंत्वदर्थं त्वद्यागार्थमेवधेनुः घृतादिनाप्रीणयित्रीगौःजातावेकवचनं सबर्दुघा सबरित्यमृतनाम तस्यदोग्धी दुहःकब्घश्चेतिकप् सती विश्वावसूनि सर्वाणिधनान्याज्यादिरूपाणि दोहतेस्वयमेवदुग्धे प्रीणयतीत्यर्थः कर्मकर्तरि नदुहस्नुनमामितियगभावश्छान्दसः शपोलुगभावः कस्तत्रविशेषइतिचेत् उच्यते—हेवायो दिवः दीप्तादन्तरिक्षात् मरुतः एतन्नामकान् मेघंविशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवान् आ आभिमुख्येन अजनयः जनयसि उत्पादयसि किमर्थमितितदुच्यते वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्योऽद्भ्यः वृष्टिलक्षणाभ्यः तथा वक्षणाभ्यः नदीनामैतत् वक्षणाः रुजानाइतितन्नामसुपाठात् तासामर्थाय ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

तुभ्यं॑शु॒क्रास॑ः॒शुच॑यस्तु॒र॒ण्यवो॒मदे॑षू॒ग्राइ॑षणन्तभु॒र्व॑ण्य॒पामि॑षन्त भु॒र्वणि॑ । त्वांत्सा॒रीद॑स॑मानो॒भग॑मी॒ट्टेत॒क्ववी॑ये॑ । त्वंविश्वं॑स्मा॒द्भुव॑नात्पासि॒धर्म॑णासु॒र्या॑त्पासि॒धर्म॑णा ॥ ५ ॥

तुभ्य॑म् । शु॒क्रास॑ः । शुच॑यः । तु॒र॒ण्यव॑ः । मदे॑षु । उ॒ग्राः । इ॒ष॒ण॒न्त॒ । भु॒र्वणि॑ । अ॒पाम् । इ॒ष॒न्त॒ । भु॒र्वणि॑ । त्वाम् । त्सा॒री । दस॑मानः । भग॑म् । ई॒ट्टे॒ । त॒क्वऽवी॑ये॑ । त्वम् । विश्व॑स्मात् । भुव॑नात् । पा॒सि॒ । धर्म॑णा । अ॒सु॒र्या॑त् । पा॒सि॒ । धर्म॑णा ॥ ५ ॥

हेवायो तुभ्यंत्वदर्थं शुक्रासोदीप्ताः शुचयः शुद्धाःसोमस्यपातारोत्यन्तंशुद्धाभवन्ति किमुवक्तव्यं तेषांशुद्धत्वे तुरण्यवः त्वरणयुक्ताः त्वांप्राप्तुं उग्राः उद्गूर्णतेजसःसोमाः मदेषु तवमदेषुनिमित्तभूतेषु भुर्वणिभरणवति यागे इषणन्त आहवनीयंप्रतिगच्छन्ति इच्छन्तिवा व्यत्ययेनात्मनेपदं शप्श्नमौद्वौविकरणौ किंचापांभुर्वणि मेघे इषन्त उदकंइच्छन्त्युत्पादयितुं अग्नौहूयमानस्याहुतेरादित्यद्वारावृष्टयुत्पादकत्वात् यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वानाः अपांवर्षणमिषन्त इच्छन्ति किंच हेवायो भगंभजनीयं त्वां त्सारी त्सरणवान् अत्यन्तभीतः दसमानउपक्षीणोयज्ञविघातकैःपयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानः तक्कवीये तस्कराणांयज्ञविघातिनां अन्यत्रगमनाय ईट्टे स्तौति ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्माल्लोकाद्भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनोभयात् धर्मणा अस्मदीयहविषांधारणेन पासि पालयसि किंच असुर्यात् असुरसंबन्धिनोभयात् विशेषेणपासि धर्मणा अस्मद्धारणेन पोषणेनवायुक्तःसन् यतएवंकरोषि अतः स्तौमीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

त्वंनोवायवेषामपूर्व्यःसोमानांप्रथमःपीतिमर्हसिसुतानांपीतिमर्हसि। उतोविहुत्मतीनांविशांववर्जुषीणाम्।
विश्वाइत्तेधेनवोदुह्रआशिरंघृतंदुह्रतआशिरम् ॥ ६ ॥ २३ ॥

त्वम्। नः। वायो इति। एषाम्। अपूर्व्यः। सोमानाम्। प्रथमः। पीतिम्। अर्हसि। सुतानाम्। पीतिम्। अर्हसि। उतो इति। विहुत्मतीनाम्। विशाम्। ववर्जुषीणाम्। विश्वाः। इत्। ते। धेनवः। दुह्रे। आऽशिरम्। घृतम्। दुह्रते। आऽशिरम्॥ ६ ॥२३॥

हेवायो त्वं अपूर्व्यः नविद्यते पूर्वंयस्मात्तत्पानमपूर्वं तदर्हतीत्यपूर्व्यः तादृशः अतएवप्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतःसन् सोमानांपीतिंपानमर्हसि प्राप्नोषि सुतानामभिषवकृतानांसोमानां पीतिंपानमर्हसि यत्र यत्राभिषवोऽस्ति तत्रसर्वत्रनियमेनपिबसीत्यर्थः पूर्वंप्राथम्याभिप्रायेण इदानींतुसर्वत्रसोमवतियागे अस्यपानमस्तीतिज्ञापयितुंपृथगभिधानं नकेवलं सोमपानमात्रं उतोअपितु विहुत्मतीनां विशेषेण होमवतीनां आह्वानवतीनांवा जुहोतेःसंपदादिलक्षणोभावेक्विप् ततोमतुब्ङीपौ ववर्जुषीणां अनभिमतपापंवर्जयन्तीनां वर्जयतेर्लिटः क्वसुङीप्सं-

प्रसारणत्वानि विशांऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानांसंबन्धिहविः स्वीकरोषीतिशेषः किंच तेषांयष्टॄणां विश्वाइत्धेनवः सर्वाअपिगावः तेत्वदर्थंआशिरं आश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुह्रे दुहन्ति स्वयमेव कर्तरि नदुहस्नुनमामितियगभावः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः बहुलंछन्दसीतिरुट् तथा आशिरं घृतं उपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यंकरणंद्रव्यंदुह्रते ॥ ६ ॥

॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः॥ २३ ॥

स्तीर्णंबर्हिरितिनवर्चंद्वितीयंसूक्तम् पारुच्छेपमात्यष्टं पूर्वत्रतुशब्दाद्वायुदेवत्यं आवांरथइत्यादिऋक्पंचकमैन्द्रं सप्तम्यष्टम्यावष्टी अत्रानुक्रमणिका—स्तीर्णंनवचतुर्थ्याद्याःपंचैन्द्र्यश्चोपान्त्येअष्टीइति । सूक्तस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रे आद्यौतृचौ प्राकृतयोर्वायव्यैन्द्रवायव्ययोःस्थानेविनियुक्तौ षष्ठस्यप्रातःसवनइतिखण्डेसूत्रितम्—स्तीर्णंबर्हिरितितृचाविति ।

तत्रप्रथमा—

स्ती॒र्णंब॒र्हिरुप॑नोयाहिवी॒तये॑स॒हस्रे॑णनि॒युता॑नियुत्वतेश॒तिनी॑भिर्नियुत्वते ।
तुभ्यं॒हिपू॒र्वपी॑तयेदे॒वादे॒वाय॑येमि॒रे ।
प्रते॑सु॒तास॒मधु॑मन्तोअस्थिर॒न्मदा॑य॒क्रत्वे॑अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्ती॒र्णम् । ब॒र्हिः । उप॑ । नः॒ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । स॒हस्रे॑ण । नि॒ऽयुता॑ । नि॒यु॒त्व॒ते । श॒तिनी॑भिः । नि॒यु॒त्व॒ते । तुभ्य॑म् । हि । पू॒र्वऽपी॑तये । दे॒वाः । दे॒वाय॑ । ये॒मि॒रे । प्र । ते॒ । सु॒तासः॑ । मधु॑ऽमन्तः । अ॒स्थि॒र॒न् । मदा॑य । क्रत्वे॑ । अ॒स्थि॒र॒न् ॥ १ ॥

हेवायो नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णंआस्तृतंबर्हिरभिलक्ष्यउपयाहि आगच्छ किमर्थं वीतयेहविषांभक्षणाय केनसाधनेनेतितदुच्यते—सहस्रेणसहस्रसंख्याकेननियुता जातावेकवचनम् नियुतइतिवायोरश्वानांनामधेयं नियुतोवायोरितिनिरुक्तत्वात् तथाशतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नियुद्भिःआगच्छेतिशेषः यद्वा सहस्रेणनियुताशतिनीभिश्च नियुद्भिर्नियुत्वते तद्वतेदेवायहविर्दीयतेइतिशेषः यद्वा तुभ्यमित्यनेनसंबन्धः उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वतेदेवायद्योतमानाय तुभ्यं ङयिचेत्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यःपूर्वपानाय देवाःयेमिरेयमितवन्तः यद्वा देवाः स्तोतारऋत्विजःदेवायतुभ्यंयेमिरे आहवनीयंप्रतिसोमंनियमितवन्तः अग्रंपिबामधूनांसुतंवायो-

इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः किंच एतेत्वदर्थंसुताः अभिषुताःमधुमन्तोमाधुर्योपेताः सोमाः मदायतवमोदाय प्र प्रकर्षेणास्थिरन् तिष्ठन्ति किंच क्रत्वेकर्मणेतत्सिद्ध्यर्थं अस्थिरन् ऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्ठन्ति अतस्त्वंपिबेतिशेषः तिष्ठतेश्छान्दसेलुङिव्यत्ययेनझस्यरन् स्थाघ्वोरिच्चेतिसिचःकित्त्वं धातोरित्वंच ह्रस्वादङ्गादितिसिलोपः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

तुभ्यायंसोमःपरिपूतोअद्रिभिःस्पार्हावसानःपरिकोशमर्षतिशुक्रावसानो अर्षति । तवायंभागआयुषुसोमोदेवेषुहूयते । वहवायोनियुतोयाह्यस्मयुर्जुषाणोयाह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयम् । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्पार्हा । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति । शुक्रा । वसानः । अर्षति । तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते । वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हेवायो तुभ्यंतुभ्यंत्वदर्थं सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् अयंसोमः हूयमानः कोशंकोशस्थानीयंगृहंअर्षति गच्छति प्राप्नोति कीदृशःसोमःअद्रिभिःपरिपूतः अभिषवसाधनैःअपगतऋजीषत्वेनशोधितः यद्वा अद्रिभिरभिषुतः दशापवित्रशोधनेनग्रहणेनवाशोधितः तथास्पार्हास्पृहणीयानितेजांसिवसानः पिधानः किंच शुक्रा निर्मलानिदीप्तानिवा तेजांसिवसानःसोमःअर्षति त्वां प्राप्नोति ऋषीगतौ व्यत्ययेनशप् हेवायोआयुषुमनुष्येषु यष्टव्यत्वेनस्थितोभागोभजनीयःअयंसोमः तवत्वदर्थंदेवेषुमध्येहूयते सत्स्वपीतरेषुदेवेषुयतस्तवभागःअतःप्रथमंतुभ्यंहूयतइत्यर्थः किंच हेवायो एवंतंसोमंअस्मयुः अस्माभिस्तद्वान् मत्वर्थीयोयुः त्वंनियुतोवह नियुत्संज्ञकानश्वान् वहनायप्रापय ततःपरंयाहि दिवंप्रतिगच्छ तथाकुर्वन्अस्मयुः अस्माभिर्युक्तःसन्नस्माननुगृह्णन् अस्मान्कामयमानोवा क्यचिछान्दसेन्त्यलोपेक्याच्छन्दसीत्युः जुषाणः प्रीयमाणोयाहि गच्छ ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ७. २२. ।

अथतृतीया–

आनोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरंसहस्रिणीभिरुपयाहिवीतयेवायो
हव्यानिवीतये । तवायंभागऋत्वियःसरश्मिःसूर्येसचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणाअयंसतवायोशुक्राअयंसत ॥ ३ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः ।
उप । याहि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये । तव । अयम् ।
भागः । ऋत्वियः । सऽरश्मिः । सूर्ये । सचा । अध्वर्युऽभिः ।
भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हेवायो त्वंनःअध्वरं अस्मत्संबन्धिनंयज्ञं शतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्चताभिः त्वदीयैरश्वैर्नोस्मद्यज्ञमुपयाहि उपागच्छ किमर्थं वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूर्तयेआगत्यच हव्यानिवीतये सोमादिहविर्लक्षणाय अध्वरंहव्यानिचोपलक्ष्यतेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः किंचायंतवभागः भजनीयः सोमः ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः ऋतुशब्देनप्रदानकालोलक्ष्यते छन्दसिघस् सितिचेतिपदसंज्ञयाभसंज्ञायाबाधात् ओर्गुणाभावे यण् किंच सोमः सूर्येउदितेसतितस्य रश्मिभिःसचासहसरश्मिर्भवति समानदीप्तिर्भवति यद्वा तैः सहितोभवति यतः सूर्येउदितेसति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकालइत्यर्थः किंच सोमाः अध्वर्युभिः चमसाध्वर्युभिः तेषांदशत्वाद्बहुवचनं तैर्भरमाणाः ध्रियमाणाः अयंसत नियताअभवन् किंच हेवायो तेसोमाः शुक्राः अयंसत अत्यन्तदीप्ताउद्यताः अतस्तेषांभक्षणायायाहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

आवांरथोनियुत्वान्वक्षदवसेभिप्रयांसिसुधितानिवीतयेवायोह
व्यानिवीतये । पिबतंमध्वोअन्धसःपूर्वपेयंहिवांहितम् ।
वायवाचन्द्रेणराधसागतमिन्द्रश्चराधसागतम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अवसे । अभि । प्रयांसि ।
सुऽधितानि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये । पिबतम् ।
मध्वः । अन्धसः । पूर्वऽपेयम् । हि । वाम् । हितम् । वायो इति ।
आ । चन्द्रेण । राधसा । आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा ।
आ । गतम् ॥ ४ ॥

केवलंवायुंस्तुत्वा व्यासक्तयेन्द्रवायूस्तौति हेवायोत्वांइन्द्रंच वांयुवांअभि अभिलक्ष्य रथः युवयोःसंबन्धीरथः नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैस्तद्वान्सन् आवक्षत् देवयजनं प्रतियुष्माना-वहतु वहेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलमितिसिप् यद्यपिनियुतोवायोरेवरथस्योचिताः तथापि व्यास-क्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपिवहन्ति किमर्थं अवसे गमनाय रक्षणायवा पुनश्च कि-मर्थं प्रयांसि अन्नानि सोमलक्षणानि सुधितानिसुष्ठुगृहीतानि वीतये तेषांभक्षणाय तथाहव्या-निवीतये इतरेषांसवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय वेतेःक्तिन् मन्त्रेवृषेत्यादिनातस्योदात्तत्वं किंच मध्वःमधुररसस्यअन्धसः अन्नस्यसोमरूपस्य कर्मणिषष्ठी मधुरंसोमंपिबतं हि यतः पूर्वपेयं इतरदे-वेभ्यःपूर्वपानं वांयुवयोर्हितं पातेरचोयत् इतियत् ईद्यतीतीकारः अभिमतं अतःप्रथमंपिबतमित्य-र्थः यद्यपीन्द्रादपिवायोःपूर्वपानं त्वंहिपूर्वपाअसि[1] देवदधिषेपूर्वपेयमित्यादिषुसर्वत्रप्रसिद्धं तथा-पीन्द्रस्येतरदेवेभ्यः पूर्ववायुनासहपानंचइन्द्रतुरीयार्थवादनब्राह्मणे—देवावैसोमस्यराज्ञोग्रपेयेनस-मपादयन्नित्यत्रप्रतिपादितं । किंचागमनसमये हेवायो त्वमिन्द्रश्च चन्द्रेणअस्मदाह्लादकेन हि-रण्येनराधसागवादिरूपेणधनेनच सहागतमागच्छतं राधसा रत्नेनधनेनसहागतम् गमेर्लोटि छान्दसःशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः लुङिच मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

आवांधियोववृत्युरध्वराँउपेममिन्दुंमर्मृजन्तवाजिनंमाशुमत्यंनवाजिनंम् ।
तेपांपिबतमस्मयूआनोगन्तमिहोत्या ।
इन्द्रवायूसुतानामद्रिभिर्युवंमदायवाजदायुवम् ॥ ५ ॥ २४ ॥

---

१ ऋ०सं० ३. ७. २२. । २ ऐ० ब्रा० २. २५. ।

आ । वाम् । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् ।
मर्मृजन्त । वाजिनम् । आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ।
तेषाम् । पिबतम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू । आ । नः । गन्तम् । इह ।
ऊत्या । इन्द्रवायू इति । सुतानाम् । अद्रिऽभिः । युवम् । मदाय ।
वाजऽदा । युवम् ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेइन्द्रवायू वांयुवांधियः कर्माणिस्तोत्रादिलक्षणानि अध्वरानउप अस्मदीयान्यज्ञान् लक्षीकृत्य ववृत्युः अतिशयेनवर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति किंच युष्मदर्थं वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशाद्ग्रहान् प्रतिगमनवन्तं आमिक्षावन्तं वाइमंइन्दुं पुरतोवर्तमानंसोमं मर्मृजन्त अध्वर्यवोदशापवित्रेणसंमार्जयन्ति मार्जनेदृष्टान्तः—आशुंअतिशीघ्रगामिनं अत्यंन सततंगन्तारंवाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव यथा स्वेदाद्यपनयनेनसंमार्जयन्तितद्वत् किंच हेइन्द्रवायू तेषामध्वर्यूणांसंबन्धिनः शोधितान्सोमान्पिबतं पानंकुरुतंतदर्थंनोऽस्माकंयज्ञंप्रतिइहइदानींऊत्यास्मद्रक्षणेन सहआगतं आगच्छतं किंच हेइन्द्रवायू अस्मयू अस्मद्यज्ञमिच्छन्तौ युवंयुवांअद्रिभिर्ग्रावभिः सुतानामभिषुतानां पूर्ववत्कर्मणिषष्ठी तान्पिबतमितिशेषः किमर्थं मदायतृप्तये मोदायवा यतोयुवंयुवां वाजदावाजस्यान्नस्य दातारौ अतःपिबतमित्यन्वयः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथषष्ठी—

इमेवांसोमाअप्स्वासुताइहाध्वर्युभिर्भरमाणाअयंसतवायोशुक्राअयंसत ।
एतेवामभ्यसृक्षततिरःपवित्रमाशवः ।
युवायवोतिरोमाण्यव्ययासोमासोअत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वाम् । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः ।
भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत । एते । वाम् ।
अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रम् । आशवः । युवाऽयवः ।
अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हेवायो वांयुवयोः तवचेन्द्रस्यचस्वभूताः इमेसोमाः अप्सुअस्मदीयेषुकर्मसु ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वं इहअस्मिन्नभिषवस्थाने सुताःअभिषुताः अध्वर्युभिः भरमाणा-

स्तैर्भ्रियमाणागृहीताहोतुंवाह्रियमाणाः कर्मणिकर्तृप्रत्ययः सन्तः आयंसतआगच्छन्त युवयोर्नियताभवन्ति किंच तएवसोमाः शुक्राः शुभ्राः दीप्ताःअयंसत नियताभवन्ति किंच एतेआशवः व्यापकाः सोमाः वांयुवांप्रीणयितुमितिशेषः तिरःपवित्रंतिर्यग्भूतंसोमान्तर्धायकंवा ऊर्णामयंपवित्रंअभ्यसृक्षत अभिलक्ष्यासृज्यन्त सृष्टाभवन्ति सृजेःकर्मणिलुङि लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिचःकित्त्वाद्गुणाभावः अमागमाभावश्च किंच युवायवः युवांकामयमानाः सोमासः सोमाः अव्ययाअव्ययान्यच्छिन्नानिरोमाणि पवित्रसंबंधीन्यविरोमाणि यद्वा अव्यया अविमयानि मकारोलुप्यते तादृशानिरोमाणि अतिअतिक्रम्यपात्राद्गच्छन्तीतिशेषः पुनस्तएव विशेष्यन्ते अतिअतिशयेन अव्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमाअसृक्षतेतिशेषः॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

अतिवायोससतोयाहिशश्वतोयत्रग्रावावदतितत्रंगच्छतंगृहमिन्द्रश्चगच्छतम् । विसूनृताददृशेरीयतेघृतमापूर्णयानियुतायाथोअध्वरमिन्द्रश्चयाथोअध्वरम् ॥ ७ ॥

अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । ग्रावा । वदति । तत्र । गच्छतम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् । वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतम् । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरम् । इन्द्रः । च । याथः । अध्वरम् ॥ ७ ॥

हेवायो त्वंससतः आलस्यादिनानिद्रांकुर्वतः शश्वतः बहून्यजमानान् शश्वदितिबहुनाम शश्वत् विश्वमितितन्नामसुपाठात् अतिअतिक्रम्य उपेक्ष्यअस्मद्यज्ञंयाहिगच्छ इन्द्रश्चतथाकरोतु कंदेशमितितमाह—यत्रग्रावावदति यस्मिन्देशेअभिषवार्थः पाषाणध्वनिःश्रूयते तत्रगच्छतं तंदेशंप्रत्यागच्छतं गृहंयज्ञगृहंगच्छतं पुनःस्थानमेवविशेष्यते सूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्तुतिरूपावाक् यत्रविददृशे विशेषेणदृश्यतेइत्यर्थः तत्रगच्छतं यत्रचघृतंअत्यन्तं दीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयतेगच्छति आहवनीयंप्रतिनीयते रीङ्श्रवणे दिवादित्वात्श्यन् तत्रगच्छतं गमनप्रकारएवविशेष्यते पूर्णयासं पूर्णयापुष्टांगया नियुता जातावेकवचनं नियुज्जात्याअध्वरं अस्मदीयंयज्ञं आयाथः आभिमुख्येनप्रयाथः किंच हेवायो त्वंइन्द्रश्च युवांअध्वरं अस्मदीयं यागं याथः आयाथः सहैवागच्छतं तथास्माभिरपिसहैवगच्छतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

अत्राहतद्वंहेथेमध्वआहुतिंयमश्वत्थमुपतिष्ठन्तजायवोस्मेतेसन्तुजायवः।
साकंगावःसुवतेपच्यतेयवोनतेवायउपदस्यन्तिधेनवोना
पदस्यन्तिधेनवः ॥ ८ ॥

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिम् । यम् ।
अश्वत्थम् । उपऽतिष्ठन्त । जायवः । अस्मे इति । ते । सन्तु । जायवः ।
साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न । ते । वायो इति ।
उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

हेइन्द्रवायू अत्राह अस्मिन्नेवयज्ञे अहेतिविनिग्रहार्थीयः मध्वोमधुरस्यमधुसदृशस्यवा तत् तस्य आहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथेधारयतं यंसोमंअश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशेस्थितं जायवो-जेतारोयजमानाः उपतिष्ठन्ति उपेत्यतिष्ठन्तिक्रयाद्यर्थं किंच अस्मे अस्माकं संबंधिनोजायवः जेतारः कर्मनिर्वहितारस्तेऋत्विजःसन्तु समर्थाभवन्तु यज्ञंनिर्वहन्त्वित्यर्थःयद्वा तेप्रसिद्धाः प्रयो-गकुशलाजायवःजेतारऋत्विजः अस्मेसन्तुनान्यस्य अत्रवहेथेइत्युक्तं कोत्रविशेषइतितत्राह–हे-इन्द्रवायूअस्मिन्यज्ञेगावः धेनवः साकंसहैवसुवते युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति दोग्ध्योभवन्ती-त्यर्थः यद्वा गावः साकं सहैव सुवते अपत्यमुत्पादयन्ति त्वद्दोहनार्थं आदादिकः ङित्त्वात्ता-स्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः किंच यवः जातावेकवचनंउपलक्षणमेतत् यवा-दिभिःपुरोडाशादिकंपच्यतेइत्यर्थः किंच हेवायो इन्द्रच यतोगावएवंसुवते अतस्तेत्वदर्थाधेनवः नोपदस्यन्तिनोपक्षीणाभवन्ति रोगादिनाकृशानभवन्ति नकेवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवः युष्म-त्प्रीणयित्र्योगावः नापदस्यन्ति चौराद्युपहारैरुपक्षीणानष्टानभवन्ति ॥ ८॥

अथनवमी–

इमेयेतेसुवायोबाह्वोजसोन्तर्नदीतेपतयन्त्युक्षणोमहिव्राधन्त
उक्षणः । धन्वञ्चिद्येअनाशवोजीराश्चिदगिरौकसः ।
सूर्यस्येवरश्मयोदुर्नियन्तवोहस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९ ॥ २५ ॥

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः । अन्तः । नदी इति ।
ते । पतयन्ति । उक्षणः । महि । व्राधन्तः । उक्षणः । धन्वन् । चित् ।
ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽओकसः । सूर्यस्यऽइव ।
रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः । दुःऽनियन्तवः ॥ ९ ॥ २५ ॥

हेसुवायो शोभनफलप्रदवायुदेवते तवस्वभूताइमेपुरतो दृश्यमानायेश्वाः सन्तितेनदी नंदने द्यावापृथिव्यौअन्तः तयोरन्तराले तंत्वांपतयन्ति पातयन्ति गमयन्ति यद्वा तेतवसंबन्धिनोऽश्वाः पतयंति पतन्ति यज्ञदेशंगच्छन्ति पतगतौ चौरादिरदन्तः कीदृशास्तेबाह्वोजसः बाहुषुप्रकृष्टबल-वन्तः उपलक्षणमेतत् सर्वांगबलाइत्यर्थः किंचउक्षणः सेक्तारः युवानइत्यर्थः महिमहत् अतिप्र-भूतं व्राधन्तः वर्धमानाः तथा उक्षणः उक्षाणः तत्सदृशाइत्यर्थः वाषपूर्वस्यनिगमेइतिदीर्घाभावः किंच धन्वन् चित् धन्वनिउदकनिर्गमनापादानभूते अन्तरिक्षेपि निरालंबे अनाशवः नाशरहि-ताः अव्याप्तावाआकाशेविलंबमकुर्वाणाइत्यर्थः अतएवजीराश्चित् चिच्छब्दःपूजायां अत्यन्तं क्षिप्रगतयः यद्वा अनाशवइत्यनेनसहसमुच्चयार्थश्चिच्छब्दः आकाशमार्गेअक्षीणाः शीघ्रगतयश्चे-त्यर्थः किंच अगिरौकसः गिरा ओकः स्थानंयेषांनास्तितेतादृशाः भर्त्सनादिनास्थितिमलभमा-नाइत्यर्थः छान्दसस्तृतीयायाअलुक् तदेवस्पष्टयति—सूर्यस्यरश्मयइवदुर्नियन्तवः दुःखेननिय-न्तव्याः तेयथाक्षणेन दशदिशोव्याप्नुवन्ति बहवश्चतद्वदेतेअपीत्यर्थः पूर्वंगिरा अनिग्राह्यत्वमुक्तं इदानींहस्तेनाप्यनिग्राह्यत्वमाह—हस्तयोर्दुर्नियन्तवः उभाभ्यामपिहस्ताभ्यांदुःखेननियन्तव्याः देवयजनगमनायशीघ्रगामिनइत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

प्रसुज्येष्ठमितिसप्तर्चंतृतीयंसूक्तं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषया परुच्छेपऋषिः अत्यष्टिश्छन्दः ऊतीदेवानामित्यन्त्यात्रिष्टुप् अत्रत्रिष्टुबन्तपरिभाषानाश्रीयते सर्वमात्यष्टमितिविशेषपरिभाषयाबा-धितत्वात् मित्रावरुणौदेवता अन्त्ययोस्तुतन्मन्त्रलिंगोक्तदेवता तथाचानुक्रान्तं—प्रसुसप्तमैत्रावरुणंत्वं-त्येलिंगोक्तदेवतेअन्त्यात्रिष्टुप् तुशब्दप्रयोगाददिमादिकेद्वेसूक्तेमैत्रावरुणदेवताकेविनियोगोलैंगिकः।

तत्रप्रथमा—

प्रसुज्येष्ठंनिचिराभ्यांबृहन्नमोहव्यंमतिंभरतामृळयद्भ्यांस्वादिष्ठंमृळयद्भ्याम् । तासम्राजाघृतासुतीयज्ञेयज्ञउपस्तुता ।
अथैनोःक्षत्रंनकुतश्चनाधृषेदेवत्वंनूचिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् ।
मतिम् । भरत । मृळयत्ऽभ्याम् । स्वादिष्ठम् । मृळयत्ऽभ्याम् ।
ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेऽयज्ञे ।
उपऽस्तुता । अथ । एनोः । क्षत्रम् । न । कुतः । चन । आऽधृषे ।
देवऽत्वम् । नु । चित् । आऽधृषे ॥ १ ॥

हेऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठंप्रशस्यं बृहत्महत् अतिप्रवृद्धंनमः नमस्कारोपलक्षितंस्तोत्रंतदुपलक्षितंहविर्लक्षणमन्नंवा प्रभरतसंपादयत नमइत्यन्ननाम नमःआयुरितितन्नामसुपाठात् किंच हव्यंहव्यांमतिंतत्प्रदानविषयांबुद्धिं भरत यद्वा मतिंपूज्यं हव्यंहविर्भरत पूर्वत्रपुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानींतु सोमाज्यादिरूपं निपेयंहविरितिविवेकः कीदृशाभ्यांताभ्यां निचिराभ्यांनितरांचिरकालाभ्यां नित्याभ्यामित्यर्थः प्रवाहरूपेणेतिभावः किंच मृळयद्भ्यां स्तुत्याहविःस्वीकारेणस्वयं मृडितवायजमानमपिसुखयद्भ्यां तथास्वादिष्ठंस्वादुतरंमृडयद्भ्यांहविःसुखयद्भ्यांभक्षयद्भ्यामित्यर्थः कस्तयोर्विशेषइतितत्राह—ता तौमित्रावरुणौसम्राजा सम्यग्राजमानौ राजतेःक्विप् मोराजिसमःक्वाविंतिसमोमकारस्यमकारः घृतासुतीघृतमासूयते आदीयतेयाभ्यां तौ तादृशौ यद्वा घृतमुदकंवृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यांतौ एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहोरात्रिद्वारावृष्ट्युत्पादकत्वात् अहोरात्रेवैमित्रावरुणावहोरात्राभ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीतिश्रुतेः । वृष्ट्यनुज्ञाप्रदत्वंप्रसिद्धं किंच एतौयज्ञेयज्ञे सर्वेष्वपियज्ञेषुउपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिःस्तूयमानौ गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं अथ अपिच एनोः एनयोः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादोसिचेतिगुणाभावे अतोगुणेइतिपररूपत्वं क्षत्रं बलं कुतश्चन कस्मादपिचशत्रोः राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषे आधर्षितुंनामशक्यंनभवति कृत्यार्थेतवैकेनितिकेन्प्रत्ययः किंच तयोर्देवत्वं नूचित् देवभावोऽपिनाधृषेआधर्षणायोग्यः यद्वा पूर्वमिवेदानीमपि नूचिदिति निपातः पुराणनवयोरितियास्केनोक्तत्वात् आधृषे नकेनाप्यधर्षणीयोभवति एतयोर्बलंनाधृष्यं किमुतदेवत्वमितिभावः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अदर्शिगातुरुरवेवरीयसीपन्थाऋतस्यसमयंस्तरश्मिभिश्चक्षुर्भगस्यरश्मिभिः । द्युक्षंमित्रस्यसादनमर्यम्णोवरुणस्यच ।
अथादधातेबृहदुक्थ्यं१वयंउपस्तुत्यंबृहद्वयः ॥ २ ॥

अदर्शि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पन्थाः । ऋतस्य । सम् ।
अयंस्त । रश्मिऽभिः । चक्षुः । भगस्य । रश्मिऽभिः । द्युक्षम् ।
मित्रस्य । सदनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च । अथ । दधाते
इति । बृहत् । उक्थ्यम् । वयः । उपऽस्तुत्यम् । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयसीउरुतरा उषाः उरवेविस्तीर्णाययागायगमनादिव्यापाराय अदर्शिसर्वैर्दृष्टाभूत् तथा ऋतस्यगमनशीलस्यादित्यस्यपंथामार्गः आकाशलक्षणः रश्मिभिः समयंस्त प्रकाशैःसंगतोऽभूत् भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यएतन्नामकस्यदेवस्य रश्मिभिः चक्षुः सर्वप्राणिनांलोचनं समयंस्त संगतमभूत् सर्वेस्वस्वद्रव्यदर्शनायसमर्थाअभवन्नित्यर्थः तदेवस्पष्टीक्रियते—मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्यसदनंगृहं अंतरिक्षं द्युक्षं दीप्तानांनिवासस्थानं अंतरिक्षंरश्मिभिः समयंस्त संगतमभूत् तथार्यम्णः एतन्नामकस्यदेवस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं द्युक्षं सदनंरश्मिभिः समयंस्त किंच वरुणस्यतमोनिवारकस्य एतन्नामकस्य देवस्यसदनं तथाभूत् यद्यपिसूर्यस्यैकत्वंतथापि उपाधिभेदेनभेदात्पृथक्स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपिप्रकाश्यमप्यन्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानांभेदात् त्रिधास्तूयते उदयानन्तरंकर्मानुष्ठानायप्रकाशोभवदित्यर्थः अथअतःकारणात् उदितत्वादेवउक्थ्यंस्तुत्यंबृहत्प्रभूतंवयः हविर्लक्षणमन्नंदधाते धारयतः किंच उपस्तुत्यंउपेत्यस्तोतव्यंएतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् बृहत्स्तोमादिनामहत्स्तोत्रंवयः हविर्लक्षणमन्नंचदधाते ॥ २ ॥

अथतृतीया—

ज्योतिष्मतीमदितिंधारयत्क्षितिंस्वर्वतीमासचेतेदिवेदिवेजागृवांसा
दिवेदिवे। ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशातेआदित्यादानुनस्पती ।
मित्रस्तयोर्वरुणोयातयज्जनोर्यमायातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत्ऽक्षितिम् । स्वःऽवतीम् । आ ।
सचेते इति । दिवेऽदिवे । जागृऽवांसा । दिवेऽदिवे । ज्योतिष्मत् ।
क्षत्रम् । आशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति । मित्रः ।
तयोः । वरुणः । यातयत्ऽजनः । अर्यमा । यातयत्ऽजनः ॥ ३ ॥

अयंयजमानः ज्योतिष्मतीं आहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तां अदितिं अदीनांसंपूर्णलक्षणां क्षितिं अग्नेर्निवासयोग्यांभूमिंउत्तरवेदिलक्षणांधारयत् धारयति स्वयंकृतवानित्यर्थः एताव-

तीवैपृथिवीयावतीवेदिरितिश्रुतेः । तथास्ववर्तीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारास्वर्गवतीं ईदृशींतांआसचेते मित्रावरुणौसंगतौभवतः नकेवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवेदिवेसर्वेष्वप्यहस्सु कीदृशौतौदिवेदिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधंकुर्वाणौ यज्ञंगंतुंअनलसावित्यर्थः किंच वेदिमागत्यज्योतिष्मत् आज्यादिस्वीकारेणातिशयेनतेजोयुक्तंक्षत्रंबलं आशाते अश्नुवाते प्राप्नुतः अश्नोतेश्छान्दसे लिटि अनित्यमागमशासनमितिवचनान्नुडभावः लटिवाछान्दसःशपःश्लुः कीदृशावितितावाह–अदित्याअदितेःपुत्रौदानुनस्पती दानस्यआज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौअभिमतदानस्यपालयितारौवा षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांसत्वं मित्रश्चवरुणश्चतावुभौदेवौअर्यमाख्यस्तु देवस्तयोः मित्रावरुणयोः यातयज्जनःतयोरेवसंबन्धात् उभयोर्मध्येस्थितः यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनःमित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ अर्यमातुतयोरेवसामर्थ्यात् सर्वप्राणिनःप्रेरयतीत्यर्थः किंच यातयज्जनःयातयन्तिलोकंयदीयाजनाः प्रेष्याःसतादृशः यद्वा यात्यमानानरकेनिपात्यमानाजनाः प्राणिनः अयष्टारोयेन सतादृशः कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृतेयातयतीत्यर्थः तादृशः अर्यमा मित्रावरुणयोरधीनोवर्ततइतिशेषः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अयंमित्रायवरुणायशंतमःसोमोभूत्ववपानेष्वाभगोदेवोदेवेष्वाभगः । तंदेवासोजुषेरतविश्वेअद्यसजोषसः । तथाराजानाकरथोयदीमहऋतावानायदीमहे ॥ ४ ॥

अयम् । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः । सोमः । भूतु । अवऽपानेषु । आऽभगः । देवः । देवेषु । आऽभगः । तम् । देवासः । जुषेरत । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः । तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतऽवाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्हूयमानः सोमः मित्रायवरुणायच शंतमःपीयमानःसन् सुखतमोभूतुभवतु छान्दसःशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणाभावः अवपानेषु अवाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आसर्वतः भगोभजनीयः ताभ्यां किंच देवः दीप्यमानः देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैःआभगः आभजनीयः यद्वा देवेषुस्तोतृषु यजमानेषु मध्येदेवः दीप्यमानः तथा आभगः तैरेवासर्वतोभजनीयः किंच तंसोमं विश्वेसर्वे देवासोदेवाः अद्यास्मिन्नहनि जुषेरतसेवन्ते छान्दसोझस्य रन्नादेशाभावः बहुलंछन्दसीतिरुडागमः कीदृशास्ते सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः तथाहेराजाना राजमानामित्रावरुणौ युवांकरथःकुरुतं सेवेथइत्यर्थः व्यत्ययेनशप् यद्यस्मात्कारणात् यदीमहे

४ तै० सं० २. ६. ४. ।

यत्पामुमस्तद्देवान्याचामहे ईङ्गतौ देवादिकः छान्दसोविकरणस्यलुक् तस्माज्जुषेरत तथाऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणौ ईमहे अभिमतफलंतयोः पार्श्वायाचामहे ॥४॥

अथपञ्चमी—

योमित्रायवरुणायाविधज्जनोनर्वाणंतंपरिपातोअंहसोदाश्वांसंमर्तमंहसः।
तमर्यमाभिरक्षत्यृजूयन्तमनुव्रतम् ।
उक्थैर्यएनोःपरिभूषतिव्रतंस्तोमैराभूषतिव्रतम् ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणम् । तम् ।
परि । पातः । अंहसः । दाश्वांसम् । मर्तम् । अंहसः । तम् ।
अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयन्तम् । अनु । व्रतम् । उक्थैः ।
यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतम् । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतम्॥५॥

योजनः यजमानोमित्रायवरुणायच कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी मित्रंवरुणंच अविधत् परिचरति तंजनंयुष्मत्परिचारकं अनर्वाणं अद्वेषिणं भ्रातृव्योवाअर्वेतिश्रुतेः।अनल्पंवा अनन्यसेवितं परिपाथः परितोरक्षतं कस्मादितितदुच्यते—अंहसः न्यूनातिरेकजनितात्पापात् नकेवलं सामान्यं जनं अपितुदाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं मर्तमरणधर्माणं अंहसःसर्वस्मादपिपापात् नकेवलं भवंतावेवअपितु अर्यमासर्वेषांनियन्तादेवः ऋजूयन्तं देवेष्वार्जवमाचरन्तं यजमानं व्रतमनु तदीयंकर्मानुलक्ष्य अभिरक्षति अभितोरक्षति कोस्यजनस्यविशेषइतितत्राह—योयजमानः उक्थैः शस्त्रैःएनोएनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतंकर्मपरिभूषति परिगृह्णाति तथायजमानः युष्मदीयंव्रतंकर्म स्तोमैःस्तोत्रैर्गानयुक्तमन्त्रसाध्यैः आभूषति सर्वतः अलंकरोति भूषअलङ्कारे भौवादिकः तमभिरक्षन्तीत्यन्वयः॥५॥

अथषष्ठी—

नमोदिवेबृहतेरोदसीभ्यांमित्रायवोचंवरुणायमीळ्हुषेसुमृळीकायमीळ्हुषे ।
इन्द्रमग्निमुपस्तुहिद्युक्षमर्यमणंभगम् ।
ज्योग्जीवन्तःप्रजयासचेमहिसोमस्योतीसचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्याम् । मित्राय । वोचम् । वरुणाय ।
मीळ्हुषे । सुऽमृळीकाय । मीळ्हुषे । इन्द्रम् । अग्निम् । उप । स्तुहि ।

१ तै०सं० ६. ३. ८. ।

द्युक्षम् । अर्यमणंम् । भगंम् । ज्योक् । जीवंन्तः । प्रऽजयां । सचेमहि । सोमंस्य । ऊती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्यायनमोवोचं नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रंवोचंब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः कीदृशायतस्मै बृहतेमहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तिरुदात्ता स्तुत्याय तथारोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यांनमोवोचं तथामित्रायसर्वजनहिताय अहरभिमानिदेवाय नमोवोचं तद्वद्वरुणाय आवरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय तथामीढ्ळुषे अभिमतफलस्य सेक्रेरुद्राय कीदृशायतस्मै सुमृळीकायशोभनसुखयित्रे पुनःसएवविशेष्यते मीढ्ळुषे सुमृडीकायेतिद्वेप्रत्येकविशेषणभूते इदानीं यजमानः ऋत्विजं स्वात्मानंवाप्रतिब्रवीति हेहोतः हेआत्मन्वा इन्द्रमग्निं द्युक्षंदीप्तिमन्तमर्यमणं भगंच उपउपेत्य बुद्ध्याप्राप्यस्तुहि स्तुतिंकुरु अस्मदनुग्रहात्ज्योक् चिरकालंजीवन्तोजीवनोपेतावयं प्रजयापुत्रभृत्यादिना सचेमहि संगताभूयास्म किंच सोमस्यइन्दोरूतीऊत्यासचेमहि तमपिस्तुत्वा तत्कारितेनरक्षणेन सहिताभूयास्मेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

ऊतीदेवानांवयमिन्द्रंवन्तोमंसीमहिस्वयंशसोमरुद्भिः ।
अग्निर्मित्रोवरुणःशर्मयंसन्तदंश्याममघवांनोवयंचं ॥७॥ २६ ॥

ऊती । देवानांम् । वयम् । इन्द्रंऽवन्तः । मंसीमहि । स्वऽयंशसः । मरुत्ऽभिः । अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्मं । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवांनः । वयम् । च ॥ ७ ॥ २६ ॥

इन्द्रवन्तःप्रीतेनेन्द्रेणतद्वन्तोवयंदेवानां देवान्कर्मणिषष्ठी ऊती ऊत्या तर्पणेनहविरादिना मंसीमहि मन्येमहि कीदृशावयं स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयः मरुद्भिः स्तुत्याहृष्टैर्मरुद्देवैः अनुगृहीताः यद्वा देवानामूत्या रक्षणेन रक्षितामंसीमहिमन्तारोभवेम सामर्थ्यात्तेषामेवमहत्त्वस्य किंचाग्निमित्रवरुणादेवाः शर्मयंसनअस्माकंसुखंप्रायच्छन् तंतंवरंमघवानोवयंचतैर्दत्तान्नवन्तःसन्तस्तत्सुखंअश्याम व्याप्नुयाम अश्नोतेराशिषिलिङि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेषाड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १॥

अथद्वितीयाध्यायआरभ्यते सुषुमायातमितितृचात्मकंचतुर्थंसूक्तम् पारुच्छेपमतिशाक्करं षष्ट्यक्षरोपेतत्वात् पूर्वत्रतुशब्दप्रयोगान्मैत्रावरुणं अत्रात्यष्टिपरिभाषानाश्रीयते अतिशाक्कर-मितिविशेषितत्वात् अत्रानुक्रमणिका—सुषुमतृचमतिशाक्करमिति। दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रातःसवने प्रउगशस्त्रेइदंसूक्तंमित्रावरुणदेवत्यंतृतीयंतृचम् सूत्रितंच—स्तीर्णंबर्हिरितितृचौसुषुमायातमद्रिभि-रिति तथास्मिन्नेव मैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तादाद्याप्रक्षेपणीया षष्ठस्यप्रातः सवनइतिखण्डेसूत्रितम्—सुषुमायातमद्रिभिरिति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

ओम् सुषुमायातमद्रिभिर्गोश्रीतामत्सराइमेसोमासोमत्सराइमे।
आराजानादिविस्पृशास्मत्रागन्तमुपनः ।
इमेवांमित्रावरुणागवाशिरःसोमाःशुक्रागवाशिरः ॥ १ ॥

सुसुम । आ । यातम् । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः ।
इमे । सोमासः । मत्सराः । इमे । आ । राजाना । दिविऽस्पृशा ।
अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः । इमे । वाम् । मित्रावरुणा ।
गोऽआशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ १॥

हेमित्रावरुणौ आयातं अस्मद्यज्ञंप्रत्यागच्छतं आगमनायकिमस्तीतिचेत्तत्राह—अ-द्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः सुषुम सोमंसुतवन्तोवयं सुनोतेर्लिटिरूपं अतोगोश्रीताः विकारेप्रकृतिशब्दः पयोभिर्मिश्रिताः तस्मान्मैत्रावरुणंपयसाश्रीणातीतिहिब्राह्मणं । मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतियास्कः १ । इमेपुरतोगृहीतावर्तंते अतआ-यातं पुनस्तएवविशेष्यन्ते इमेसोमासोमत्सराः मदहेतवः मादनेमात्सर्यवन्तोवा इतरयज्ञगतसो-

---

१ नि० २. ५. ।

मेभ्यः सोमाः कीदृशौयुवां राजानाराजनशीलौ दिविस्पृशाद्युलोकवासिनौ हृद्युभ्यांङेरुपसंख्यानमित्यलुक् ईदृशौ युवां अस्मत्राअस्मासुमध्ये अस्मत्पालकौवा युवांनोऽस्मत्संबन्धिनं यज्ञं उपागतं समीपे आगच्छतं किंच हेमित्रावरुणा एतन्नामानौदेवौ वांयुवयोरर्थाय इमे सोमाः गवाशिरः पूर्ववद्विकारेप्रकृतिशब्दः गोभिः क्षीरैः आशिरोमिश्रिताःसंजाताः किंच गवाशिरः गोभिःउदकैर्मिश्रिताःसंजाताः यद्वा गोभिः स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैर्मिश्रिताः अतएवशुक्रादीप्ताःसंजाताः आशिरमवनयतिशुक्रत्वायेतिश्रुतेः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

इमआयातमिन्दवःसोमासोदध्याशिरःसुतासोदध्याशिरः।
उतवांमुषसोबुधिसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः।
सुतोमित्रायवरुणायपीतयेचारुर्ऋतायपीतये ॥ २ ॥

इमे। आ। यातम्। इन्दवः। सोमासः। दधिऽआशिरः। सुतासः। दधिऽआशिरः। उत। वाम्। उषसः। बुधि। साकम्। सूर्यस्य। रश्मिऽभिः। सुतः। मित्राय। वरुणाय। पीतये। चारुः। ऋताय। पीतये ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ आयातंआगच्छतं यतोयुष्मदर्थंइन्दवः क्लेदनसमर्थाः सोमासःसोमाःदध्याशिरः दध्नाश्रयणवन्तःसन्तःइमेपुरतोग्रहेणगृहीतावर्तन्ते अतआयातं किंच दध्याशिरः धीयमानाशिरःसोमाःसुतासः मन्त्रेणग्रावभिरभिषुताःसंपन्नाःअतआयातमितिशेषः आदित्यग्रहेदध्यवनयसद्भावात् तदपेक्षयादध्याशिरइत्युक्तं उतअपिच वांयुवयोःप्रीतयेपालनाय उषसोबुधि उषसःसंबंधिनिबोधेसति संपदादिलक्षणोभावेक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं प्रकाशेसंजातेसति नकेवलमुषसएवबोधः अपितुसूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्यकिरणैःसहप्रकाशेहविःप्रदानायसंजातेसति सुतः सोमोअभिषुतः इदानींवियुज्योच्यते मित्रायसर्वहितायएतन्नामकायअहरभिमानिदेवाय तथावरुणायआवरकाय रात्र्यभिमानिदेवायच तदर्थंसोमःसुतइतिशेषः किंच ऋतायज्ञायतन्निर्वाहकायतदर्थंपीतयेपानाययज्ञसिद्ध्यर्थंहिदेवानांसोमपानं यद्वा क-

तंरिक्तिच् पीतयेपात्रेऋत्विगादयेऋताययज्ञायतन्निर्वाहकायवा चारुःचरणीयः भक्षणीयः सोमः सुतःअभिषुतः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

तांवांधेनुंनवासरीमंशुंदुहन्त्यद्रिभिःसोमंदुहन्त्यद्रिभिः।
अस्मत्रागन्तमुपनोर्वाञ्चासोमंपीतये।
अयंवांमित्रावरुणानृभिःसुतःसोमआपीतयेसुतः ॥ ३ ॥ १ ॥

ताम्। वाम्। धेनुम्। न। वासरीम्। अंशुम्। दुहन्ति। अद्रिऽभिः। सोमम्। दुहन्ति। अद्रिऽभिः। अस्मऽत्रा। गन्तम्। उप। नः। अर्वाञ्चा। सोमऽपीतये। अयम्। वाम्। मित्रावरुणा। नृऽभिः। सुतः। सोमः। आ। पीतये। सुतः ॥ ३ ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हेमित्रावरुणौ वांयुवयोःसंबन्धिनमंशुंवल्लीरूपंसोमंदुहन्ति संपादयन्ति अध्वर्यवः किमिव तांप्रसिद्धांअग्निहोत्राद्यर्थांवासरीं सर्वांगाच्छादितपयस्कांबहुक्षीरामित्यर्थः यद्वा पयआदिनाआच्छादयित्रीं वसआच्छादने औणादिकअरिप्रत्ययः कृदिकारादक्तिनइतिङीष् यद्वा केवलऔणादिकःअरप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण् धेनुंन प्रीणयित्रींगामिव केनसाधनेनेतितदाह–अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः किंच अद्रिभिः तैरेवसाधनैः सोमंयुष्मदर्थमेवदुहन्ति वल्लीरूपंसोमंयुष्मदर्थमेवोदकेनाप्लाव्यरसंदुहन्ति किंच अर्वाचा अस्मदभिमुखौसन्तौ सोमपीतयेसोमपानाय अस्मत्राअस्मत्रातारौ युवांनोऽस्मदीयंयज्ञंउपगन्तं उपागच्छतं किंच वांयुष्मदर्थं अयंसोमःनृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैःऋत्विग्भिःसुतःअभिषुतः किंच आपीतयेसंपूर्णपानाय सुतः अतआगच्छतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रप्रपूष्णइतिचतुर्ऋचंपंचमंसूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकं प्रप्रचतुष्कंपौष्णमित्यनुक्रान्तं विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा—

प्रप्रंपूष्णस्तुंविजातस्यंशस्यतेमहित्वमंस्यतवसोनतंन्दतेस्तोत्रमंस्य
नतंन्दते । अर्चांमिसुम्नयन्नहमन्त्यूंतिंमयोभुवंम् ।
विश्वंस्ययोमनंआयुयुवेमखोदेवआंयुयुवेमखः ॥ १ ॥

प्रऽप्रं । पूष्णः । तुविऽजातस्यं । शस्यते । महिऽत्वम् । अस्य ।
तवसंः । न । तन्दते । स्तोत्रम् । अस्य । न । तन्दते । अर्चांमि ।
सुम्नऽयन् । अहम् । अन्तिंऽऊतिम् । मयःऽभुवंम् । विश्वंस्य ।
यः । मनंः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १ ॥

तुविजातस्यबहुयजमानार्थंमुत्पन्नस्यास्यपूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्यदेवस्य तवसोमहित्वं बलस्यमहत्त्वंप्रशस्यते प्रस्तूयतेसर्वैः वीप्सापादपूरणे नतंदते नहिनस्तिकश्चित् तदपि किंचास्यपूष्णः स्तोत्रंनतन्दते नहिनस्तिनविरमति सर्वोपिजनः एनंस्तौतीत्यर्थः जगत्पोषकत्वादितिभावः अतःकारणात् अहं अहमपि यजमानः सुम्नयत् सुखमिच्छन् अर्चामिस्तौमि कीदृशंतं अंत्यूतिं आसन्नरक्षणं कादिलोपोबहुलमितिकलोपः स्तुत्यनन्तरमेववरप्रदमित्यर्थः मयोभुवंसुखस्योत्पादकं भावयितारंवा यःपूषा मखःयज्ञवान् मत्वर्थोलुप्यते विश्वस्यसर्वस्य स्तोतुः ऋत्विजोमनः आयुयुवे समन्तात्मिश्रयति शीघ्रवरप्रदानादितिभावः किंच देवोदीप्यमानः पूषाइतिशेषः मखः मखंयज्ञंआयुयुवेसंपूर्तिपर्यंतंमिश्रयति यद्वा विश्वस्यमनोमिश्रयणेयजमाने किमायातमितिचेत् उच्यते—मखः यज्ञनिर्वाहकोयंपूषादेवः यजमानस्यमनः आयुयुवे समन्तान्मिश्रयति सामर्थ्याद्यजमानस्यमनइतिलभ्यते यौतेश्छान्दसोलिट्॥ १ ॥

अथद्वितीया—

प्रहित्वांपूषन्नजिरंनयामंनिस्तोमेभिःकृण्वऋणवोयथामृधउष्ट्रोनपीपरोमृधंः । हुवेयत्त्वांमयोभुवंदेवंसख्यायमर्त्यः ।
अस्माकंमांगूषान्द्युम्निनंस्कृधिवाजेषुद्युम्निनंस्कृधि ॥ २ ॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरम् । न । यामनि । स्तोमेभिः ।
कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः । उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ।
हुवे । यत् । त्वा । मयःऽभुवम् । देवम् । सख्याय । मर्त्यः ॥
अस्माकम् । आंगूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः ।
कृधि ॥ २ ॥

हेपूषन् अजिरं यज्ञदेशंप्रति गमनवन्तं त्वात्वांयामनि गमने निमित्तभूतेसति स्तोमेभिः स्तोत्रैः प्रकृण्वे प्रकृष्टंकरोमि तत्रदृष्टान्तः—यामनिशीघ्रगमने अजिरंन शीघ्रगामिनमश्वमिव सयथा प्रस्तूयते तद्वत् किंच यथामृधः संग्रामान् उद्दिश्यऋणवःगच्छेः तथा प्रकृण्वे यद्वा यथा ऋणवः अस्मद्यज्ञंप्रतिगच्छेः ऋणुगतौ तानादिकः लेटचडागमः तथात्वांकृण्वे किंच मृधो हिंसकान्योद्धृन् संग्रामे पीपरः पारंनयसि पारयतेर्लुङिचङिरूपं तत्रदृष्टान्तः—उष्ट्रोन उष्ट्रोयथाभारं वोढ्वापारयति तद्वत् मृधः संग्रामात् पीपरः पारंनयसि यत् यतः अतःकारणात् त्वात्वांमयोभुवं सुखस्यभावयितारंदेवं देवनशीलंपूषणं मर्त्योमरणधर्मामनुष्योहं हुवेआह्वयामि किमर्थं सख्यायसमानख्यानाय प्रियकरणायएवमाहूतःसन्नस्माकं आंगूषान् आघोषान्स्तोमान् आंगूषस्तोमआघोषइतियास्कः । द्युम्निनस्कृधि द्योतनवतः कुरु यद्वा स्तोमान् यशोवतः अन्नवतोवा कृधिअस्मत्स्तुत्याप्रीतः त्वमेवंकुर्वित्यर्थः किंच वाजेषु संग्रामेषुद्युम्निनः अन्नवतः कृधि अस्मद्वैरिणोजित्वातेषामन्नंकृधिकुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

यस्यंतेपूषन्त्सख्येविपन्यवःक्रत्वांचित्सन्तोवंसाबुभुज्त्रिरइतिक्रत्वां
बुभुज्त्रिरे । तामनुंत्वानवींयसींनियुतंरायईमहे ।
अहेळमानउरुशंससरींभववाजेवाजेसरींभव ॥ ३ ॥

यस्यं । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वां । चित् । सन्तः ।
अवसा । बुभुज्त्रिरे । इतिं । क्रत्वां । बुभुज्त्रिरे । ताम् । अनुं । त्वा ।
नवीयसीम् । निऽयुतम् । रायः । ईमहे । अहेळमानः । उरुऽशंस ।
सरीं । भव । वाजेऽवाजे । सरीं । भव ॥ ३ ॥

१ नि० ५. ११. ।

हेपूषन्देव यस्यते रक्षकत्वेनप्रसिद्धस्यतवसख्ये सखित्वेहितकरणेसति क्रत्वाचित् क्रतुनाप्रकृतेनकर्मणैव जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः संतः भवन्तंप्रीणयितारःसन्तः विपन्यवः विशेषेणस्तोत्रशीलाः यद्वा मेधाविनामैतत् मेधाविनोयजमानाः अवसा त्वत्कृतेनरक्षणेनरक्षिताःसन्तः बुभुञ्जिरेभुञ्जते भोगानइति एवमेवसर्वदाक्रत्वाकर्मणाबुभुञ्जिरे भुंजते सर्वेपाल्यन्तइतिवा भुजेश्छन्दसिलिटिबहुलंछन्दसीतिरुट् तांतादृशीं नवीयसीं नवतरां स्तुत्यांवारक्षां अनुअनुसृत्य रक्षायाअनन्तरंत्वांनियुतं रायः एतत्संख्याकान् धनानि ईमहे याचामहे किंच हे उरुशंस बहुधास्तुत्य त्वं अहेळमानः अक्रुध्यन् अस्मासुसुमनाःसन् सरीभव अस्माभिर्गतव्योभव सर्तेरौणादिकइनिप्रत्ययः आद्युदात्तत्वं किंच त्वंवाजेवाजे सर्वेष्वपिसंग्रामेषु सरीभवगमनशीलोभव पुरतोगन्ताभवेत्यर्थः ॥ ३॥

अथचतुर्थी—

अस्याऊषुणउपंसातयेंभुवोहेंळमानोररिवाँअंजाश्वश्रवस्यतामंजाश्व।
ओषुत्वांववृतीमहिस्तोमेंभिर्दस्मसाधुभिंः ।
नहित्वांपूषन्नतिमन्यंआघृणेनतेंसख्यमंपह्नुवे ॥ ४ ॥ २ ॥

अस्याः । ऊम् इतिं । सु । नः । उपं । सातयें । भुवः । अहेंळमानः ।
ररिऽवान् । अजऽअश्व । श्रवस्यताम् । अजऽअश्व । ओ इतिं ।
सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेंभिः । दस्म । साधुऽभिंः । नहि । त्वा ।
पूषन् । अतिऽमन्यें । आघृणे । न । ते । सख्यम् । अपह्नुवे ॥४॥२॥

हे अजाश्व पूषन् अजाश्वेतिपूषणमाहेतियास्कः[1] । नोऽस्माकं अस्याः अस्यैचतुर्थ्यर्थेषष्ठी सातयेलाभाय अहेळमानः अक्रुध्यन् अनादरमकुर्वन् ररिवान् दाताचसन् सुसुष्ठुउपभुवः समीपस्थोभव रातेश्छान्दसस्यलिटःक्वसुः पदसंज्ञायाअभावेपिपपिवांसंतस्थिवांसमित्यादौ छान्दसोवग्रहोदृश्यते उइतिपादपूरणः किंच श्रवस्यतां अन्नमिच्छतामस्माकं हेअजाश्व अजाएवाश्वस्थानीयायस्यतादृशत्वं पूषनामेदं ररिवांश्चसन् उपभुवः ओइति निपातद्वयसमुदायात्मकएकोनिपातः हेदस्म शत्रूणां उपक्षपयितः पूषन् त्वात्वां ओषु ववृतीमहि सर्वतएवसुतरांवर्तयेमहि वृतेरन्तर्भावितण्यर्थाल्लिङिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयामः

1 नि० ४. २५. ।

इत्यर्थः केनसाधनेनेतितदुच्यते—साधुभिःस्तोमेभिः त्वांप्रीणयितुंसमर्थैःस्तोत्रैः किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतोवृष्टेःक्षारयितः यद्वा आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः त्वां नह्यतिमन्ये अवमतिंनैवकरोमि नकेवलमनतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तवसखित्वंहितकर्तृत्वं नह्यपह्नुवे नैवापनयामि नत्यजामि सर्वतःप्रख्यापयामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अस्तुश्रौषळित्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका अस्तुश्रौषळेकादशवैश्वदेवीमैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्रऐन्द्र्याग्नेयीमारुत्यैन्द्राग्नीबार्हस्पत्यावैश्वदेव्यंत्यात्रिष्टुप् पंचमीबृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपिसूक्तप्रयोगेवैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगेयल्लिंगंसादेवतेति परुच्छेपऋषिः अन्त्यात्रिष्टुप् पंचमीबृहती अन्याअत्यष्टयः विशेषाभावात्कृत्स्नंसूक्तंवैश्वदेवं तत्रआद्यायाविश्वेदेवादेवता द्वितीयायामित्रावरुणौ अथतिस्रोऽश्विदेवताकाः ऐन्द्रीषष्ठी सप्तम्याग्नेयी अष्टमीमारुतीनवमीऐन्द्राग्नीदशमीबार्हस्पत्या एकादशीवैश्वदेवी सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रेआद्या वैश्वदेवतृचेप्रथमा षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितम्—अस्तुश्रौषळोषूणोअग्नइति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

अस्तु॒श्रौष॑ट्पु॒रोअ॒ग्निंधि॒याद॑ध॒आनुतच्छर्धो॑दि॒व्यंवृ॑णीमह इन्द्रवा॒यूवृ॑णीमहे । यद्धक्रा॒णावि॒वस्व॑ति॒नाभा॑सं॒दायि॒नव्य॑सी । अध॒प्रसू॒नउप॑यन्तु॒धी॒तयो॑दे॒वाँअच्छा॒नधी॒तय॑ः ॥ १ ॥

अस्तु॑ । श्रौष॑ट् । पु॒रः । अ॒ग्निम् । धि॒या । द॒धे॒ । आ । नु । तत् । शर्धः॑ । दि॒व्यम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । इ॒न्द्र॒वा॒यू इति॑ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । यत् । ह॒ । क्रा॒णा । वि॒वस्व॑ति । नाभा॑ । स॒म्ऽदायि॑ । नव्य॑सी । अध॑ । प्र । सु । नः॒ । उप॑ । य॒न्तु॒ । धी॒तयः॑ । दे॒वान् । अच्छ॑ । न । धी॒तयः॑ ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरतः उत्तरवेद्यां अग्निं आहवनीयाख्यं धिया प्रज्ञयाप्रणयनादिकर्मणादधे धारितवानस्मि तच्छर्धः तादृशंबलवंतंवाग्निं यद्वा तच्छर्धः तादृशं मरुतां स्वरूपं बलंदिव्यं दिविभवं

नु क्षिप्रं आवृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे किंच इन्द्रवायू वृणीमहे यद्यस्मात्कारणात् विवस्वति दीप्तिमति नाभानाभौ भूम्यानाभिस्थाने देवयजनेवेदिरूपे यद्वा नाभौ सर्वफलस्यसंबन्धके यज्ञे यज्ञमाहुर्भुवनस्यनाभिमितिश्रुतेः। क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसीनवतरा स्तुतिरूपावाक्संदायि संबध्यते छान्दसःकर्मणिलुङ् अस्माभिःप्रयुज्यतइत्यर्थः यस्मात्स्तुतिःक्रियते तस्मात् अस्तुश्रौषट् अस्याः स्तुतेःश्रवणंभवतु श्रोताभवतुवामरुतांगणोग्निर्वा इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनं अधअनन्तरंनोधीतयः अस्मदीयानिकर्माणिस्तुत्यादिरूपाणि प्रसूयन्तु प्रकर्षेणसुष्ठु युष्मानुपगच्छन्तु किंच देवाँअच्छान अग्न्यादिदेवान् आभिमुख्येन प्राप्तुमिवधीतयः अस्मदीयानि कर्माणि उपयन्तु तेषांसमीपंप्राप्नुवन्तु ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

यद्धत्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथेअनृतंस्वेनमन्युनादक्षस्यस्वेनमन्युना
युवोरित्थाधिसद्मस्वपश्यामहिरण्ययम् ।
धीभिश्चनमनसास्वेभिरक्षभिःसोमस्यस्वेभिरक्षभिः ॥२॥

यत् । । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे
इत्याऽददाथे । अनृतम् । स्वेन । मन्युना । दक्षस्य । स्वेन ।
मन्युना । युवोः । इत्था । अधि । सद्मऽसु । अपश्याम ।
हिरण्ययम् । धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य
स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौऋतात् आदित्यात् त्यत् तदुदकंयद्यस्मात्कारणात् अधिअधिकंआददाथे सर्वतोददथः हप्रसिद्धं कीदृशमुदकंअनृतंनश्वरंशोषणस्वभावं केनसाधनेनस्वेनमन्युना स्वकीयेनतेजसा अहोरात्राभिमानिदेवौमित्रावरुणौखलुवृष्टिं मोचयतः अहोरात्रेवाइत्यादिश्रुतिःपूर्वमेवोदाहृता मन्युर्विशेष्यते दक्षस्यसमर्थस्य स्वेनमन्युनाआत्मभूतेन मननीयेनसामर्थ्येन किंच हेमित्रावरुणौ युवोः अन्त्यलोपश्छान्दसः युवयोः संबन्धिनं हिरण्ययंहिरणमयंरूपं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादौमयटोमशब्दलोपोनिपात्यते इत्था इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण सद्मसुयज्ञसदनेषु अधि अपश्याम पश्येम केनसाधनेनेतितदुच्यते–धीभिः तदुद्देश्यैःकर्मभिर्यज्ञादिरूपैर्मनसाचनत्व-

दासकेनचेतसाच स्वेभिरक्षभिः आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः किंच सोमस्यसोमंस्वेभिरक्षभिः अस्मदीयैरिन्द्रियैः पश्येमेतिशेषः नासाद्यपेक्षयाबहुवचनम् ॥ २ ॥

पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रे युवांस्तोमेभिरित्याश्विनस्तृचः षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितम्—युवांस्तोमेभिर्देवयन्तोअश्विनावर्महइन्द्रेति ।

सैषातृतीया—

युवांस्तोमेभिर्देवयन्तोअश्विनाश्रावयन्तइवश्लोकमायवोयुवां हव्याभ्यर्ध्ययवः। युवोर्विश्वाअधिश्रियःपृक्षश्चविश्ववेदसा । प्रुषायन्तेवांपवयोहिरण्ययेरथेदस्राहिरण्यये ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमेभिः । देवयन्तः । अश्विना । आश्रवयन्तःऽइव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् । हव्या । अभि । आयवः । युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्वऽवेदसा । प्रुषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दस्रा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हेअश्विना अश्विदेवौ युवांस्तोमेभिःस्तोत्रैः देवयन्तः युवामात्मनइच्छन्तः आयवः मनुष्यनामैतत् यजमानाः श्लोकंयुष्मदीयस्तुतिरूपांवाचं आश्रावयन्तइव सर्वतःश्रवणविषयांकुर्वन्तइव स्तुवन्ति श्लोकइतिवाङ्नाम श्लोकः धाराइतितन्नामसूक्तत्वात् कीदृशास्ते युवांहव्याहविषाआज्यादिना अभ्यायवः आभिमुख्येनगंतारः प्रीणयितुमितिशेषः हवींषि आभिमुख्येनप्रापयन्तोवा किंच हेविश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबन्धिन्योविश्वाःश्रियः सेवनीयाः सर्वालक्ष्मीः धनकनकादिरूपाः अधिअधिकंभजन्तइतिशेषः किंच पृक्षश्च अन्नमपि युष्मत्प्रसादादधि अधिकंलभन्ते किंच हेदस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ वां हिरण्ययेरथेहिरण्मयेमधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायन्ते क्षरन्ति स्रवन्ति प्रुषप्लुषस्नेहनसेचनपूरणेषु छन्दसिशायजपीत्यहावपिश्नःशायजादेशः मधुपूर्णपात्रोपेतत्वाद्शीघ्रगमनेनचक्रेषु मधूनिस्रवन्तीतिभावः पवीरथनेमिर्भवतियद्विपुनातिभूमिमितिनिरुक्तं । अश्विनोरथस्यमधुपूर्णत्वं त्रयःपवयोमधुवाहनेर-

१ नि ५. ५. ।

थइत्यादिषुप्रसिद्धम् किंच तादृशे हिरण्ययेहिरण्मयेहृदयरमणेरथेमधुरं हविर्वहतमितिशेषः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अचेतिदस्राव्यू१नाकमृण्वथोयुञ्जतेवांरथयुजोदिविष्टिष्वध्वस्मानोदिविष्टिषु। अधिवांस्थामवन्धुरेरथेदस्राहिरण्यये। पथेवयन्तावनुशासतारजोञ्जसाशासतारजः ॥ ४ ॥

अचेति। दस्रा। वि। ऊम् इति। नाकम्। ऋण्वथः। युञ्जते। वाम्। रथऽयुजः। दिविष्टिषु। अध्वस्मानः। दिविष्टिषु। अधि। वाम्। स्थाम। वन्धुरे। रथे। दस्रा। हिरण्यये। पथाऽइव। यन्तौ। अनुऽशासता। रजः। अञ्जसा। शासता। रजः ॥ ४ ॥

हेदस्रादस्रौअश्विनौ अचेति वक्ष्यमाणंयुष्मच्चेष्टितंज्ञायतेसर्वैः किंतदितितदुच्यते–नाकं स्वर्गं व्यृण्वथोविशेषेणगच्छथः ऋणुगतौ तानादिकः लेटयडागमः यज्ञसंपूर्त्यनन्तरमितियावत् उशब्दोवधारणे यद्वा नाकं अकंदुःखंतद्रहितंयज्ञमृण्वथः विशेषेणगच्छथएव तदर्थवां रथयुजः युष्मत्संबन्धिनोरथस्ययोजयितारः सारथयः दिविष्टिषु स्वर्गस्यएषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्यैषणेषु गमनेषुवा निमित्तभूतेषुयुंजते अश्वान्योजयन्ति रथे युक्तेरथेवायुष्मान्तएवविशेष्यन्ते दिविष्टिषु दिवोगमनेषुनिरालंबआकाशगमनेषु अध्वस्मानः रथस्य तदाश्रितस्यचध्वंसमकुर्वाणाः किंच हेदस्राअश्विनौ वांयुवयोः बंधुरे बंधुरत्रययुक्ते युगबन्धनाधारःकाष्ठविशेषोबन्धुरंतादृशत्रययुक्तत्वं रथोयोवांत्रिवंधुरइत्यादिषुप्रसिद्धं। हिरण्ययेहिरण्मयेरथे अधि तादृशस्यरथस्योपरि स्थामअस्थापयाम छान्दसेलङि बहुलंछन्दसीत्यडभावः आद्युदात्तश्छान्दसः कीदृशौ पथेवसुपथेनेवमार्गेण निरालंबआकाशे रजः रंजनात्मकं स्वर्गप्रतियंतौगच्छन्तौ लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात्। अनुशासता अननुकूलान्शत्रून् अनुशासतौ विधेयीकुर्वन्तौ शासेः शतरिजक्षित्यादयइत्यभ्यस्तत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं किंच अंजसामुख्यत्वेन प्रकृष्टंरजः उदकं वृष्टिलक्षणंशासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वन्तौ ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ३. ४.। २ ऋ० सं० ६. २. ५.। ३ नि० ४. १९.।

अथपंचमी—

शचीभिर्नःशचीवसूदिवानक्तंदशस्यतम् ।
मावांरातिरुपंदसत्कदाचनास्मद्रातिःकदाचन ॥ ५ ॥ ३ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तम् ।
दशस्यतम् । मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा ।
चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेशचीवसू शचीतिकर्मनामअस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवांशचीभिः अस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैः दिवानक्तं अहनिरात्रौच दशस्यतं अभिमतंददेथां दाशृदाने इत्यस्येदंछान्दसंरूपं यद्वा दशस्यतिर्दानार्थः कंड्वादिषुद्रष्टव्यः वांयुवयोः रातिर्दानंकदाचन सर्वदायागकालेअयागकालेपि मोपदसत् मोपक्षीणंभूत् दसुउपक्षये लुङिपुषादिद्युतादीतिच्लेरङ् नकेवलंयुष्मदीयं अपितु अस्मत् अस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानंसर्वविषयंदानं वार्थिभ्यः कदाचन सर्वावस्थायामपि मोपदसत् उपक्षीणंमाभूत् सर्वदावर्ततां अहमपिसर्वदायुष्मानुद्दिश्यदद्यां युवामपि मदभिमतंसर्वदादत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रस्यैन्द्रेतृचे तृतीयावृषन्निन्द्रेत्येषा सूत्रितंच—वृषन्निन्द्रवृषपाणास इन्दवःसुषुमायातमद्रिभिरिति तत्रैवसवनेप्रस्थितयाज्यानांपुरस्तात् अन्याऋचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्टव्यं तत्रहोतुःप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तात् एषाप्रक्षेपणीया सूत्रितंच—षष्ठस्यप्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानांपुरस्तादन्याःकृत्वोभाभ्यामनवानन्तोयजन्तीति ।

सैषासूक्तेषष्ठी—

वृषन्निन्द्रवृषपाणासइन्दवइमेसुताअद्रिषुतासउद्भिदस्तुभ्यंसुतासउद्भिदः । तेत्वामन्दन्तुदावनेमहेचित्रायराधसे ।
गीर्भिर्गिर्वाहःस्तवमानआगहिसुमृळीकोनआगहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्दवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः ।
उत्ऽभिदः । तुभ्यम् । सुतासः । उत्ऽभिदः । ते । त्वा । मन्दन्तु ।
दावने । महे । चित्राय । राधसे । गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः ।
आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हेइन्द्र वृषन् वर्षितःकामानां इमेपुरतोदृश्यमानाइन्दवःसोमाः सुताः त्वदर्थमभिषुताः कीदृशास्तेवृषपानासः अभिमतवर्षकेणत्वयापातव्याः अद्रिसुतासः अद्रिभिर्दृढैः पाषाणैः अभिषवसाधनैः सुताः उद्भिदः उद्भेदकाः वर्षस्य तएवपुनर्विशेष्यन्ते उद्भिदः बलस्योद्भेदकाः उद्भिन्नावापर्वतादौ तादृशाः सोमाः तुभ्यंसुतासः त्वदर्थमेवाभिषुताः किंच तेतादृशाः सोमाःत्वा-त्वांमन्दन्तु तर्पयन्तु कुत्रेतितदुच्यते—दावनेदानवतियागे अभिमतदानायवा तथामहे महते चित्रायचायमानाय विचित्रायनानाविधायवा राधसे धनाय किंच हेगिर्वाहः गिरांस्तुतीनांअस्मदीयानांवोढः वहिहाधाञ्भ्यइत्यसुन् गीर्भिः अस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानःसन् आगहि आगच्छ नोस्मान्सुमृळीकः सुष्ठुमृडयितासन् आगहिआगच्छ ॥ ६ ॥

दशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रातःसवनेनेष्टुःप्रस्थितयाज्यायाःपुरस्तादोषूणोअग्नइत्येषावपनीयाएकीत्योभाभ्यांयागः षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितं—ओषूणोअग्नेश्रृणुहित्वमीळितोग्निंहोतारमिति तस्मिन्नेवसवने प्रउगशस्त्रेद्वितीया सूत्रितंच—अस्तुश्रौषळोषूणोअग्नइति ।

सैषासप्तमी—

ओषूणोअग्नेश्रृणुहित्वमीळितोदेवेभ्योब्रवसियज्ञियेभ्यो
राजभ्योयज्ञियेभ्यः । यद्धत्यामङ्गिरोभ्योधेनुंदेवाअदत्तन ।
वितांदुह्रेअर्यमाकर्तरीसचाँएषतांवेदमेसचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । श्रृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः ।
ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः । यत् । ह । त्याम् ।
अङ्गिरःऽभ्यः । धेनुम् । देवाः । अदत्तन । वि । ताम् । दुह्रे ।
अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । ताम् । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हेअग्ने त्वंनोऽस्मदीयं आवाहनं स्तुतिंवा ईळितः अस्माभिः स्तुतःसन् ओषुश्रृणुहि ओइति निपातद्वयसमुदायात्मकएकोनिपातः आभिमुख्येनैवसुष्ठुश्रृणु उतश्चप्रत्ययादितिछन्दसिवावचनमितिहेर्लुगभावः श्रुत्वाचदेवेभ्योदेवनशीलेभ्योयज्ञियेभ्योयज्ञार्हेभ्यः हविर्भाग्भ्यः स्तुतिभाग्भ्यश्चेत्यर्थः यज्ञर्त्विग्भ्यामितिघः तेभ्यः यज्ञियेभ्योयज्ञार्हेभ्योयजमानेभ्यः संबन्धिकर्मब्रवासब्रूहि ब्रवीतेर्लेटचडागमः कीदृशेभ्यः राजभ्योराजमानेभ्यः इदानींदेवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते अत्रेतिहासमाहुः—अङ्गिरसोनाममहर्षयः पूर्वंयज्ञार्थंदेवान् स्तुत्याप्रीणयित्वागाः अयाचन्त तेप्रीताः कामदुघांप्रादुः लब्ध्वाचतांधेनुंक्षीरंदोग्धुमशक्नुवानाः अर्यमणंदेवंप्रार्थयन् सचप्रार्थितोऽग्निहोत्राद्यर्थं क्षीरंदुदोहेति तदिदमत्रोच्यते—यत् यां त्यां तां हप्रसिद्धां धेनुंक्षीरादिनाप्रीणयित्रींगांहेदेवाः अंगिरोभ्यः तदर्थंअदत्तन दत्तवन्तः तप्तनप्तनथनाश्चेतितनादेशः तांधेनुंअर्यमासर्वस्यनियमितादेवः कर्तरिसर्वस्योत्पादकेत्वय्यग्नौसचाइतरदेवेभ्यःसाकं विदुह्रे विविधंदुग्धवान् दुहेर्लिटिबहुलंछन्दसीतिरुट् छन्दसिवेतिवचनाद्द्विर्वचनाभावः लटचेववालोपस्तइतितलोपः एषः एषवार्यमा तांधेनुंमेसचामत्समवायेनवेदजानाति अर्यमाहमपिजानामीत्यर्थः ईदृशीधेनुस्त्वदर्थमेवदुग्धेतइत्यग्नेःस्तुतिः ॥ ७ ॥

मोषुवोअस्मदितिप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—मोषुवोअस्मदभितानिपौंस्यौषूणोअग्नइति ।

सैषाष्टमी—

मोषुवोअस्मदभितानिपौंस्यासनांभूवंद्युम्नानिमोतजारिषुरस्मत्पुरोतजारिषुः । यद्वश्चित्रंयुगेयुगेनव्यंघोषादमर्त्यम् । अस्मासुतन्मरुतोयच्चदुष्टरंदिधृतायच्चदुष्टरम् ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः । यत् । वः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् । अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृत । यत् । च । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हेमरुतःवः युष्मत्संबन्धीनितानि प्रसिद्धानि पौंस्यापौंस्यानिबलानि सनासदातनानि नित्यानि द्युम्नानि प्रकाशयुक्तानि यद्वा सना संभजनीयानि द्युम्नानि धनवन्ति यशोवन्तिवा मत्वर्थीयोलु-

ध्यते मोइति निपातद्वयसमुदायः उशब्दोवधारणे अस्मत् अस्मात् मोष्वभिभूवन् सुष्ठुमैवाभिभवन् यद्वा अस्मत्तोपगतानि माभूवन् उत अपिच यद्वा द्युम्नानीत्येतदुत्तरत्रसंबध्यते द्युम्नानि धनानि यशांसिवाअस्मदीयानि माजारिषुः क्षीणानिमाभूवन् उत अपिचअस्मत्पुरापुराणिलक्षणयातत्रस्थाप्राणिनोमाजारिषुः जीर्णानष्टामाभूवन् किंच वोयुष्मत्संबन्धि चित्रं चायनीयंनानाविधंनव्यं नूतनं स्तोतव्यंवा अमर्त्यं अमरणधर्मकं मर्त्येषुदुर्लभं वा यदस्तिघोषात् घोषाः व्यत्ययेनपंचमी शब्दोपेतागवादयः घोषोपलक्षिताग्रामनगरादयोवायेसन्ति तत्सर्वं युगेयुगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्काले अस्मासु अस्मास्वेवभवत्विति शेषः नान्यस्य किंच हेमरुतः यच्चदुस्तरं दुःखेनतरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत तदस्मासु किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥ ८॥

पृष्ठ्यस्यषष्ठेहनि अच्छावाकस्यप्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्दध्यङ्हमइत्येषा सूत्रितंच— दध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअङ्गिराएवमेवमाध्यन्दिनइति ।

सैषानवमी—

दध्यङ्हमेजनुषंपूर्वोअङ्गिराःप्रियमेधःकण्वोअत्रिर्मनुर्विदुस्तेमेपूर्वेमनुर्विदुः । तेषांदेवेष्वायंतिरस्माकंतेषुनाभयः ।
तेषांपदेनमह्यानंमेगिरेन्द्राग्नीआनंमेगिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः ।
अत्रिः । मनुः । विदुः । ते । मे । पूर्वे । मनुः । विदुः । तेषाम् ।
देवेषु । आऽयंतिः । अस्माकम् । तेषु । नाभयः । तेषाम् ।
पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ नमे । गिरा ॥९॥

दध्यङ्अथर्वगोत्रोत्पन्नएतन्नामकोमहर्षिः सचपूर्वःपूरकः सर्वस्यपुरातनोवाअङ्गिराः अङ्गारः तद्वत्तेजस्वीइत्यर्थः यद्वा अंगाराएवांगिरसोभवन् येऽङ्गाराआसंस्तेऽङ्गिरसोभवन्निति श्रुतेः[1] । अङ्गिराअङ्गाराअङ्कनाअञ्चनाइतिनिरुक्तम्[2] । एतन्नामामहर्षिश्चप्रियमेधः मेधाप्रियः प्रियमेधः

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४. । २ नि० ३. १७. ।

प्रियाअस्यमेधाइतियास्कः। कण्वःमेधावी सच अत्रिः दुःखत्रयरहितः अत्रिर्नत्रयइतिनिरुक्तम्। मनुः मननवान् एतन्नामामहर्षिः एतेसर्वेमहात्मानोमहर्षयःमेजनुषं दिवोदासपुत्रस्यपरुच्छेपस्य जन्मविदुःजानन्ति वेत्तेर्विदोलटोवेतिझेरुसादेशः किंच तेपूर्वोक्ताः पूर्वेपूर्वकालीनाः मेअस्मत्पित्रादीन्जानन्तइत्यर्थः मनुःमनवःज्ञानवन्तः यतस्तेपूर्वेमनवश्च अतोविदुरितिभावः सुपांसुलुगितिजसोलुक् तेषांज्ञानेउपपत्तिमाह—तेषांदध्यङ्ङादीनांदेवेषुइतरेषुदेवनशीलेषुमहर्षिषु मध्ये आयतिः दीर्घकालसंबन्धोस्तिअतोविदुरित्यर्थः ततश्चकिमित्याह—अस्माकंनाभयःजीवेनसहसंबन्धवन्तःप्राणाः फलेनसहसंबद्धायागावः तेषुतेष्वेववर्तन्ते असौविशिष्टजन्मा वोयज्ञयोग्यइति तैर्वक्तव्यत्वेनतदधीनत्वं तेषांदध्यङ्ङादीनांपदेनआस्पदेनमहत्त्वेननिमित्तेनगिरास्तुतिरूपयावाचामहिमहत्अत्यधिकंआनमे नमामि सर्वोजनः किंच तेषामनुग्रहात् यज्ञयोग्यःसन् इन्द्राग्नी गिरास्तुतिरूपयावाचायुक्तःसन्नानमे आभिमुख्येननमामिस्तौमिनमामिचेत्यर्थः नमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं यद्वा कर्मकर्तरिनदुहस्नुनमामितियकःप्रतिषेधः स्वयमेवनतोऽस्मि हपूरणः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

होतायक्षद्वनिनोवन्तवार्यंबृहस्पतिर्यजतिवेनउक्षभिःपुरुवारेभिरुक्षभिः।
जगृभ्मादूरआदिशंश्लोकमद्रेरधत्मना।
अधारयदररिन्दानिसुक्रतुःपुरूसद्मानिसुक्रतुः ॥ १० ॥

होता। यक्षत्। वनिनः। वन्त। वार्यम्। बृहस्पतिः। यजति।
वेनः। उक्षऽभिः। पुरुऽवारेभिः। उक्षऽभिः। जगृभ्म।
दूरेऽआदिशम्। श्लोकम्। अद्रेः। अध। त्मना। अधारयत्।
अररिन्दानि। सुऽक्रतुः। पुरु। सद्मानि। सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयंहोतादैव्योग्निर्मानुषोवादेवानामाह्वातायक्षत् याज्यांपठतु यजेर्लेटचडागमः सिब्बहुलमितिसिप् वनिनोवननवन्तः हविःकामयमानावा देवावार्यंवरणीयंसोमं वन्त भजन्तां वनतेश्छान्दसेलङिव्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छान्दसोऽत्यलोपः तदर्थंबृहस्पतिः बृहतोमन्त्रस्यहविषोवापालकोऽध्वर्युः दैव्योबृहस्पतिर्वास्वयमेवयजति यागंकरोति कीदृशःसःवेनः

१ नि०३.१७.। २ नि० ३.१७.।

कामयमानः केनसाधनेनेतितदुच्यते—उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारेभिः बहुभिर्वरणीयैः तथा-उक्षभिः सेचनसमर्थैरुदकैः तन्निमित्तभूतैर्हूयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पन्नैः वयं यजमानाः दूरे आदिशं दूरदेशे आदिगादेशोयस्य तादृशं हलदन्तात्सप्तम्याइत्यलुक् अद्रेः जातावेकवचनं अभिषवसाधनस्यग्राव्णः श्लोकंवाचं ध्वनिंजगृभ्म गृह्णीमःश्रोत्राभ्यां पूजार्थबहुवचनं इदानींपरोक्षकृतः सुक्रतुः शोभनकर्माअयं यजमानः अधअथयागसंपूर्त्यनन्तरं अररिंदानि उदकनामैतत् अररिंदानिध्वस्मन्वदितितन्नामसुपाठात् वृष्टिलक्षणान्युदकानि त्मनाआत्मनाअधारयत् धारयति ररिर्दाता नास्तिअन्योररिरस्यपिपासोपशमनस्य तादृशंपिपासोपशमनं ददतीत्यररिन्दानि यद्वा अररिः इतश्चेतश्चगमनं औणादिकोअरिप्रत्ययः आतोनुपसर्गेकः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः तद्ददतीतिअररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः आपोमयःप्राणइतिश्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं नविद्यते तादृशंदानमितरभूतेषुतदररि तद्ददतीत्यररिन्दानि अन्यैरदेयंलोकोपकारिभोगंददतीत्यर्थः तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायंपुरुपुरूणि बहूनि सद्मानि सदनानिसुखनिवासयोग्यानिगृहाणिअधारयत् यद्वा बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमध्वर्युः अररिंदान्युक्तलक्षणानिअभिषवसाधनान्युदकानि अधारयत् धारितवान् तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः पुरुसद्मानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत्॥ १ ०॥

दशरात्रेषष्ठेहनिप्रउगशस्त्रेवैश्वदेवतृचस्यद्वितीया येदेवासइत्येषा सूत्रितंच—येदेवासोदिव्येकादशस्थेयमददाद्रभसमिति ।

सैषैकादशी—

येदेवासोदिव्येकादशस्थपृथिव्यामध्येकादशस्थ ।
अप्सुक्षितोमहिनैकादशस्थतेदेवासोयज्ञमिमंजुषध्वम् ॥ ११ ॥ ४॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अधि ।
एकादश । स्थ । अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ ।
ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥ ४॥

हेदेवासोदेवाः द्योतनशीलायेयूयंदिविद्युलोकेएकादशस्थ एकंचदशचेत्येतत्संख्याकाः भवथ तथापृथिव्यामधि उपरिएकादशस्थ एतत्संख्याकाभवथ किंच अप्सुक्षितः तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यं अप्स्वंतरिक्षेक्षियन्तिनिवसन्तीत्यप्सुक्षितः क्षियतेःक्विप् तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् अन्तरि-

क्षवासिनोदेवाः एकादशस्थत त्संख्याकाभवथ यद्वा अन्तरिक्षस्येयंसंज्ञा आपः पृथिवीइत्यंत-
रिक्षनामसुपाठात् यद्यपितिस्रएवदेवताइत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्योदेवतास्तिस्रएव तथापि
महिनामहत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाभवन्ति तत्तत्स्थानेअन्यास्तद्विभूतयइत्युक्त-
त्वात् महिनादेवासः इत्येतेसर्वत्रसंबध्यन्ते तेयूयं हेदेवासः मिलित्वोक्तसंख्याकादेवाः इम-
मस्मदीयंयज्ञंजुषध्वंसंभजध्वं तत्संबधिहविर्वासेवित्वाप्रीणयध्वं एकंचदशचएकादशप्रागेका-
दशभ्यइतिनिपातनाद्दीर्घः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

एकविंशेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रवेदिषदइतिप्रथमंसूक्तंत्रयोदशर्चं उचथ्यपुत्रस्यदीर्घतम-
सआर्षंआग्नेयं अन्त्येत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः दशमीत्रिष्टुप्जगतीवा अत्यष्टि-
परिभाषानिवृत्ता अत्रानुक्रमणिका—वेदिषदेसप्तोनादीर्घतमाऔचथ्यआग्नेयंतुद्वित्रिष्टुबन्तंतु
त्रिष्टुप्दशमोवेति प्रातरनुवाकस्याग्नेयेक्रतौजागतेछन्दसीदमादीनितृतीयवर्जितानिषट्सूक्तानि
विनियुक्तानि तथाआश्विनशस्त्रेषण्णांतृतीयवर्जितानांसूक्तानांविनियोगः सूत्रितंच—वेदिषद-
इतिषण्णांतृतीयमुद्धरेदिति ।

तत्रेयंप्रथमा—

वे॒दि॒षदे॑प्रि॒यधा॑मायसु॒द्युते॑धा॒सिमि॑व॒प्रभ॑रा॒योनि॑म॒ग्नये॑ ।
वस्त्रे॑णेववासया॒मन्म॑ना॒शुचिं॑ज्यो॒तीर॑थंशु॒क्रव॑र्णंतमो॒हन॑म् ॥ १ ॥

वे॒दि॒ऽसदे॑ । प्रि॒यऽधा॑माय । सु॒ऽद्युते॑ । धा॒सिम्ऽइ॑व । प्र । भ॒र॒ ।
योनि॑म् । अ॒ग्नये॑ । वस्त्रे॑णऽइव । वा॒स॒य॒ । मन्म॑ना । शुचि॑म् ।
ज्यो॒तिःऽर॑थम् । शु॒क्रऽव॑र्णम् । त॒मः॒ऽहन॑म् ॥ १ ॥

हेअध्वर्योवेदिषदे वेद्यांसीदतेनित्यं प्रियधामायप्रियधाम्ने प्रियस्थानाय उत्तरवेदिल-
क्षणप्रियस्थानाय सुद्युते शोभनद्योतनाय अग्नये अग्रनयनादिगुणविशिष्टाय योनिंस्थानं
वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्रभर प्रहर प्रकर्षेणसंपादयेत्यर्थः तच्च स्थानंवस्त्रेणेव

तेनयथामार्दवायास्तृणाति तद्वत् मन्मनामननीयेनसंभारेण बर्हिषावा वेदिस्थानं वासय आच्छादय कीदृशंतत्स्थानमितितदुच्ये—शुचिंउत्पवनप्रोक्षणादिना अमेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धम् ज्योतीरथंज्योतिषआज्यादेरग्नेर्वारथस्थानीयं आधारभूतत्वात् शुक्रवर्णअग्न्युपेतत्वात् दीप्तवर्णं अतएव तमोहनं तमसोऽन्धकारस्यहन्तारं अज्ञानस्यवा अग्निसाध्ययज्ञादिद्वाराज्ञानविचारकत्वादितिभावः यद्वा तस्यांयोनौ स्थाने वस्त्रेण यथागोपनीयंवस्तुगोपयन्ति तद्वत् तमग्निं वासय निवासय स्थापय मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिना आच्छादयवा कीदृशं ज्योतीरथं दीप्तरथोपेतं शेषंपूर्ववत् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अभिद्विजन्मांत्रिवृदन्नंमृज्यतेसंवत्सरेवांवृधेजग्धमींपुनः ।
अन्यस्यासाजिह्वयाजेन्योवृषान्य१न्येनंवनिनोंमृष्टवारणः ॥२॥

अभि । द्विऽजन्मां । त्रिऽवृत् । अन्नंम् । ऋज्यते । संवत्सरे ।
वृवृधे । जग्धम् । ईमितिं । पुनरितिं अन्यस्यं । आसा । जिह्वयां ।
जेन्यः । वृषां । नि । अन्येनं । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यांजायमानत्वात् यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेणचोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् अयमग्निः त्रिवृदन्नं आज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नं अदनीयं अभिऋज्यते प्राप्नोति अभितआभिमुख्येननयति भक्षयति ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु व्यत्ययेनश्यन् यद्वा भृज्यते भ्रस्जपाके पक्वंकरोतिवा किंच ई इदं ईमित्यत्र सांहितिकोमलोपश्छान्दसः जग्धं भक्षितं संवत्सरेपूर्णे पुनर्ववृधे अग्निर्वर्धयति जीर्णस्यपुनर्वृध्यभावात् यजमानं हविर्वृध्याप्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः यद्वा एकवारं भक्षितं हविः पुनःसंवत्सरेपूर्णेसंवत्सरउदरस्थंवर्धतेवर्धयतिवाभक्षितारं किंचायमग्निर्वृषावर्षकःसन् अन्यस्यहविषः आसा आस्येन जिह्वयागृह्णन् जेन्यःप्रभूतोभवतीतिशेषः यद्वा वर्षितासन् एकेनरूपेण अन्यस्ययज्ञे होत्रादेः जिह्वयातदुपलक्षितयास्रुचाजेन्यःप्रवृद्धोभवति तथाअन्येन दावाग्निरूपेणवारणः सर्वेषांवारकःसन् वनिनोवनसंबन्धिनोवृक्षान् निमृष्ट निमार्ष्टि दहतीत्यर्थः मृजेश्छान्दसेलङिव्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

अथतृतीया–

कृष्णप्रुतौवेविजेअस्यसक्षितांउभातरेतेअभिमातराशिशुम् ।
प्राचाजिह्वंध्वसयन्तंतृषुच्युतमासाच्यंकुपयंवर्धनंपितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सऽक्षितौ । उभा । तरेते इति ।
अभि । मातरा । शिशुम् । प्राचाऽजिह्वम् । ध्वसयन्तम् ।
तृषुऽच्युतम् । आ । साच्यम् । कुपयम् । वर्धनम् । पितुः ॥ ३ ॥

अस्याग्नेः मातरा मातृस्थानीये उत्पादयित्र्यौ उभा उभे अरण्याख्येमातरौ वेविजेचलतः ओविजीभयचलनयोः अस्माद्यङ्लुगन्ताव्द्यत्ययेनात्मनेपदं एकवचनंच लोपस्तआत्मनेपदेष्विति लोपः चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः कीदृशेमातरौ मथनोपक्रमेकृष्णप्रुतौ अग्निसंपर्कात्कृष्णवर्णतांप्रामुवत्यौ प्रापयन्त्यौवाभूमिं तथासक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनंगच्छन्त्यौ एवंभूतेमातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमये अत्यल्पमग्निं अभितरेते आभिमुख्येनप्रामुतश्च कीदृशंशिशुं प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं ध्वसयन्तं तमोनाशयन्तं तृषुच्युतं अरणीभ्यां क्षिप्रंनिर्गच्छन्तंअक्लेशेनयोनेःसकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानं आईषत् साच्यं समवेतव्यं मृदुकाष्ठचूर्णादिना कुपयंगोपनीयं पितुःपालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं उक्तप्रकारैर्लौकिकशिशुसाधारणैरुपेतंशिशुमग्निं मातरावुत्पादयतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

मुमुक्ष्वोउमनवेमानवस्यतेरघुद्रुवःकृष्णसीतासऊजुवः ।
असमनाअजिरासोरघुष्यदोवातजूताउपयुज्यन्तआशवः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽद्रुवः । कृष्णऽसीतासः ।
ऊम् इति । जुवः । असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः ।
वातऽजूताः । उप । युज्यन्ते । आशवः ॥ ४ ॥

मनवे मननवते मानवस्यते मानवानृत्विजः कर्मार्थं इच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्य्वादिभिरग्नेर्ज्वालाः उपयुज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते यज्ञेषु सूक्तस्याग्नेयत्वादौचित्यात्ज्वालाइतिगम्यते कीदृश्यस्ताः मुमुक्ष्वः मुमुक्षवः आहुतिद्वारायजमानंमोक्तुमिच्छन्त्यःब्रह्मलोकंप्रापयन्त्यः जसादिषु-

छन्दसिवावचनमितिगुणाभावः ज्वालानामाहुतिद्वाराब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं कालीकरालीत्युपक्रम्यश्रूयते—एतेषुयश्चरतेभ्राजमानेषुयथाकालंचाहुतयोह्याददायन् । तन्नयन्त्येताःसूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोऽधिवासइति। रघुद्रुवः क्षिप्रंगच्छन्त्यः कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः उकारः समुच्चयार्थः जुवः जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषुअसमनाःअसमानमनस्काः काश्चन प्राङ्मुख्योगच्छन्ति काश्चनप्रत्यङ्मुख्यइति विविधमनस्काः व्यत्ययेनैकवचनं यद्वा असमनाः भिन्नवर्णाः भिन्नवर्णत्वंचतत्रैवश्रूयते—कालीकरालीचमनोजवाचसुलोहितायाचसुधूम्रवर्णा। स्फुलिंगिनीविश्वभुवीचदेवीलेलायमानाइतिसप्तजिह्वाइति। अजिरासः गमनशीलाः रघुस्यदः शीघ्रं स्यन्दमानाः वातजूताः वातप्रेरिताः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं आशवः व्यापनशीलाः॥४॥

अथपञ्चमी—

आदस्यतेध्वसयन्तोवृथेरतेकृष्णमभ्वंमहिवर्पःकरिक्रतः ।
यत्सींमहीमवनिंप्राभिमर्मृशदभिश्वसन्त्स्तनयन्नेतिनानदत् ॥५॥५॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । वृथा । ईरते । कृष्णम् । अभ्वम् । महि । वर्पः । करिक्रतः । यत् । सीम् । महीम् । अवनिम् । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्वसन् । स्तनयन् । एति । नानदत् ॥ ५॥५॥

आदनन्तरं अस्यस्तूयमानस्याग्नेस्तेप्रसिद्धाः विस्फुलिंगाः वृथासहैवईरते सर्वतोगच्छन्ति कीदृशास्तेध्वसयन्तः तमांसिध्वसयन्तः तथाकृष्णंकृष्णवर्णं अभ्वंमहान्तं अभिभवद्गमनमार्गं महिमहत् वर्पः रूपं प्रकाशंकरिक्रतः अत्यर्थंकुर्वन्तः कस्मिन्कालइतितदुच्यते—यत्यदामहीं महतीं अवनिंभूमिंसींसर्वतोमर्मृशत् पुनःपुनरामृशत् मृशेर्यङ्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं अभिश्वसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दंकुर्वन् नानदत् अत्यर्थंशब्दयत् पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौअभिप्र अभितः प्रकर्षेणैतिगच्छति यदा इतस्ततोजिह्वाभिर्लेलिहानोभुगुभुगुध्वनिंकुर्वन्ज्वलति तदैवविस्फुलिंगाउद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

भूषन्नयोधिबभ्रूषुनम्नतेवृषेवपत्नीरभ्येतिरोरुवत् ।
ओजायमानस्तन्वश्चशुंभतेभीमोनशृङ्गादविधावदुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषंन् । न । यः । अधि । बभ्रूषुं । नम्रंते । वृषाऽइव । पत्नीः ।
अभि । एति । रोरुंवत् । ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते ।
भीमः । न । शृङ्गा । दविधाव । दुःऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्बभ्रूषुबभ्रुवर्णास्वोषधीषुभरणकुशलासुवाजगतांअधि अधिकंनम्रते नमति काष्ठानिप्रविशति नमतेर्लेटचडागमः व्यत्ययेनश्ना यद्वा लङिछान्दसःशपःश्लुः व्यत्ययेनहलादिशेषाभावः भूषन्नभूतान्येवस्वतेजसाभूषयन्निव किंच अयंप्रविशन् वृषेवसेक्तावृषभइवपत्नीः तमेवपालयित्रीः समर्धयित्रीरोषधीः रोरुवत् रौतेर्यङ्लुगन्ताच्छतरिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं अत्यर्थंशब्दयन्नभ्येति अभितोगच्छति प्रथममोषधीःप्रविश्यपश्चात्प्रबुद्धःसन् तानेवदहतीत्यर्थः किंच एवंकृत्वा ओजायमानः ओजइतिबलनाम स्वयंबलमिवाचरन् कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ्सलोपौ धूमादिभिर्विनाकेवलंतेजोरूपएवसंन् तन्वश्चशुंभते स्वशरीरभूताज्वाला अपि दीपयति पोषयतीत्यर्थः किंच प्रवृद्धज्वालः दुर्गृभिः केनचिदपिगृहीतुमशक्यःसन् भीमोन भयंकरोमृगइव सयथादुर्ग्रहःसन् शृंगंचालयति तद्वत् अयमपि शृंगाणि शृंगवदुन्नताज्वालादविधावअत्यर्थंचालयति धुनोतेर्यङ्लुगन्ताल्लिटिरूपं अस्यचदाधर्त्यादावितिशब्देन संग्रहोद्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

ससंस्तिरोविष्टिरःसंगृभायतिजानन्नेवजानतीर्नित्यआशये ।
पुनर्वर्धन्तेअपियन्तिदेव्यमन्यद्वर्पःपित्रोःकृण्वतेसचा ॥ ७ ॥

सः । सम्ऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सम् । गृभायति । जानन् । एव ।
जानतीः । नित्यः । आ । शये । पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति ।
देव्यम् । अन्यत् । वर्पः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽग्निः संस्तिरः आच्छन्नः संपूर्वात्स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम तथा विस्तिरः कदाचिद्विस्तीर्णःसन् संगृभायति संगृह्णाति ओषधीः किंच अयंजानन्नेवयजमानार्थं प्रवृद्धेनभवितव्यं अतोज्वालाभिः संयोज्यइत्यधिगच्छन्नेवजानतीः यजमानार्थंप्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छन्तीःज्वालाः नित्यः अविच्छिन्नः

सन् आशये आशेते आश्रयतीत्यर्थः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितल्लोपः एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वंप्रवृद्धाएवपुनरपियागयोग्यायथाभवन्ति तथा वर्धते देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यंवाग्निंअपियन्ति प्राप्नुवन्ति यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोःशिरइतिवदौपचारिकोगन्तृगन्तव्यभावः किंच एवंप्रवृद्धाज्वालाओषधयोवा सचा अग्निनासह पित्रोर्जगत्पालयित्रोः ताभ्यां संभूयद्यावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयंवपुः रूपंकृण्वते कुर्वन्ति लोकद्वयंस्पृशन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

तमग्रुवः॑केशिनीः॒संहिरे॑भिरऊर्ध्वास्त॑स्थुर्मम्रुषीः॒प्रायवे॒पुनः॑ ।
तासांजरांप्रमुञ्चन्नेतिनानदद्सुंपरंजनयंजीवमस्तृतम् ॥ ८ ॥

तम् । अ॒ग्रुवः॑ । के॒शिनीः॑ । सम् । हि । रे॒भि॒रे । ऊ॒र्ध्वाः । त॒स्थुः॒ ।
म॒म्रुषीः॑ । प्र । आ॒यवे॑ । पु॒नरिति॑ । तासा॑म् । ज॒राम् । प्र॒ऽमु॒ञ्चन् ।
ए॒ति॒ । नानं॑दत् । असु॑म् । पर॑म् । ज॒नय॑न् । जी॒वम् । अस्तृ॑तम् ॥८॥

तमग्निंअग्रुवः अग्रतःस्थिताः यद्वा अङ्गुलिनामैतत् अंगुलयइवाकुटिलाः केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकार्ष्ण्योपेताज्वालाः संरेभिरेहि परिरंभंकुर्वन्तिखलु आलिंगन्ति किंच एवंकुर्वत्यः मम्रुषीः मृताः अंगारभावमापन्नाअपि म्रियतेः क्वसुप्रत्ययान्ताद् ङीपिरूपं आयवे आगच्छते अग्नये भर्त्रे पुनः स्वोपद्रवमजानत्यः ऊर्ध्वाः प्रतस्थुः ऊर्ध्वमुखाः उन्नताः प्रतस्थिरे मृतप्रायाअपि प्रत्युत्थानं कृतवत्यइत्यर्थः एवंकृतवतीषु सतीषु सभर्ताग्निः तासां ज्वालानांजरांवयोहानिंप्रमुंचन् प्रकर्षेणमोचयन् नानदत् जरापरिहारायमन्त्रयन्निवात्यर्थं शब्दयन् नकेवलं जराहानिरेव अपितु परंनिरतिशयं असुं प्राणं अस्तृतं काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्नेति गच्छति तासांज्वालानां सन्निधिं प्राप्नोति यथालोकेकाश्चन रमण्योरमणेनसहनिर्भरंक्रीडित्वापश्चात्प्रोषितेतस्मिन्विरहेणजीर्णाम्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागतेसति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेणपरिष्वंगायचेष्टन्ते सभर्ता मन्त्रोच्चारणेनजरामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयन्रक्षतीत्ययंभावोऽत्रानुसंधेयः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

अधीवासंपरिमातूरिहन्नहंतुविग्रेभिःसत्वभिर्यातिविज्ज्रयः।
वयोदधत्पद्वतेरेरिहत्सदानुश्येनीसचतेवर्तनीरह॥ ९ ॥

अधीवासम्। परि। मातुः। रिहन्। अहं। तुविऽग्रेभिः। सत्वऽभिः।
याति। वि। ज्रयः। वयः। दधत्। पत्ऽवते। रेरिहत्। सदा।
अनु। श्येनीं। सचते। वर्तनिः। अह॥ ९ ॥

दावाग्निःस्तूयते अयमग्निः मातुः भूतानांनिर्मातुर्भूमेः अधीवासंउपर्याच्छादनस्थानीयं तृणगुल्मोषध्यादिकंपरिपरितःरिहन् लिहन्अहेतिप्रसिद्धौ यद्वा मातुर्भूमेः अधीवासंउपरिधार्यमाणंवस्त्रं परि परितः रिहन् संपादयन् तुविग्रेभिः प्रभूतंशब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वासत्वभिः प्राणिभिः सहितः ज्रयःज्रयसा जवेनवियाति विविधंगच्छति किंच पद्वते पादवते द्विपदेचतुष्पदेच वयःअन्नं तत्तदुचितं दधत् ददत् विवनेदावानलेभीत्या पलायमानान्प्राणिनोव्याघ्रादयोभक्षयन्तीतिप्रसिद्धं किंकुर्वन् सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहत् दहन् किंच श्येनी श्यामवर्णोवर्तनिः मार्गः वियान्तंअग्निंअनु अनुक्रमेणसचते सेवतेयत्रयत्राग्निर्गच्छति तत्रतत्रमार्गोऽपिकृष्णोभवति अहेतिप्रसिद्धौ॥ ९ ॥

अथदशमी—

अस्माकमग्नेमघवत्सुदीदिह्यधश्वसीवान्वृषभोदमूनाः।
अवास्याशिशुमतीरदीदेर्वर्मेवयुत्सुपरिजर्भुराणः॥ १० ॥ ६ ॥

अस्माकम्। अग्ने। मघवत्ऽसु। दीदिहि। अध। श्वसीवान्।
वृषभः। दमूनाः। अवऽअस्य। शिशुऽमतीः। अदीदेः। वर्मऽइव।
युत्ऽसु। परिऽजर्भुराणः॥ १० ॥ ६ ॥

हेअग्ने अस्माकं मघवत्सु अस्मत्संबन्धिष्वन्नवत्सु यागेषु गृहेषुवा दीदिहि दीप्यस्व अध अथानन्तरं श्वसीवान्श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अस्मत्प्राणनवान्वा वृषभोवर्षिता अभिमतानां दमूनाः दममनाः दान्तमनावा सर्वत्रभवेतिशेषः सउक्तलक्षणस्त्वंशिशुमतीरवास्य शिशुशब्देनतदवस्थालक्ष्यते शैशववतीर्ज्वालाअपक्षेप्य विहाय अदीदेः भृशं

दीप्यस्व कीदृशस्त्वं युत्सु संग्रामेषु वर्मेवकवचमिव परिजर्भुराणः अस्मद्वेष्टॄन्पुनःपुनः परिहरन् यद्वा युत्सु संग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणोभव हरतेर्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्ताना-मादिरित्याद्युदात्तत्वं उक्तगुणकोभवान् मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथैकादशी–

इदमग्नेसुधितंदुर्धितादधिप्रियादुंचिन्मन्मनःप्रेयोअस्तुते ।
यत्तेशुक्रंतन्वो३रोचतेशुचितेनास्मभ्यंवनसेरत्नमात्वम् ॥ ११ ॥

इदम् । अग्ने । सुऽधितम् । दुःऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊम् इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते । यत् । ते । शुक्रम् । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः कीदृशंतत् दुर्धितात् दुष्टंस्थापितात् कठिनात्काष्ठादेरधिउपरि सुधितं सुहितं सुष्ठुदत्तं मन्मनोमननीयात्प्रियादुचित् तवहृद्यादपि उशब्दोवधारणे चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः ते तव प्रेयः अतिप्रियतमः अस्तु तत्किं इत्याह हेअग्ने तेतव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलितायाः ज्वालायाः शुचिर्निर्मलं शुक्रंदीप्तं यत्तेजोरोचते तेनसह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन् त्वं अस्मभ्यं आवनसे अस्मान् संभजस्व वनतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

रथायनावमुतनोगृहायनित्यारित्रांपद्वतींरास्यग्ने ।
अस्माकंवीराँउतनोमघोनोजनाँश्चयापारयाच्छर्मयाच ॥ १२ ॥

रथाय । नावम् । उत । नः । गृहाय । नित्यऽअरित्राम् । पत्ऽवतीम् । रासि । अग्ने । अस्माकम् । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उत अपिच रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकांनावं यज्ञोवैसुतर्मानौरित्यादिषुश्रुतिषुनौरूपत्वेनस्तुतत्वात् कीदृशींतां नित्यारित्रां नियतऋत्विग्रूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां पद्वतीं ह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउदात्तत्वं द्रव्यदेवतामन्त्रादिरूपपादोपेतां ईदृशीं यज्ञात्मिकांनावं रासि देहि संपादय रातिर्दानकर्मा दासति रातीतितन्नामसुपाठात् सैवविशेष्यते उतअपिच यानौः अस्माकं वीरान् अस्मत्संबन्धिनः पुत्रादीन् मघोनः हविर्लक्षणान्नवतः करोतिजनांश्च यजमानानस्मानपि यानौः पारयात्पारयेत् उत्तारयेत् पारयतेर्लेट्याडागमः जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्यपारंनिरतिशयसुखास्पदंब्रह्मलोकंप्रापयेत् एषवःपुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकइतियागाद्यनुष्ठानवतांश्रूयमाणत्वात् एवंप्रापय्यच यानौः शर्म सुखं निरतिशयंब्रह्मप्रापयेत् परस्यान्तेकृतात्मानःप्रविशन्तिपरंपदमित्युक्तत्वात् चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारावा विविदिषन्ति यज्ञेनदानेनेतिश्रुतेः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अभीनोअग्नउक्थमिज्जुगुर्याद्यावाक्षामासिन्धवश्चस्वगूर्ताः ।
गव्यंयव्यंयन्तोदीर्घाहेषंवरमरुण्योवरन्त ॥ १३ ॥ ७ ॥

अभि । नः । अग्ने । उक्थम् । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा ।
सिन्धवः । च । स्वऽगूर्ताः । गव्यम् । यव्यम् । यन्तः । दीर्घा ।
अहा । इषम् । वरम् । अरुण्यः । वरन्त ॥ १३ ॥ ७ ॥

हेअग्ने नःउक्थंशस्त्रंअभिजुगुर्याः आभिमुख्येनस्तुहि प्रोत्साहय सम्यक्शस्तमित्यंगीकुरु गृशब्दे लिङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्युत्वं तथाद्यावाक्षामाद्यावापृथिव्यावपियज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयतां तथा सिन्धवः स्यन्दनशीलाः नद्यश्च स्वगूर्ताः स्वयमेवगामिन्यः गव्यंगोसंभवंक्षीरादिकं गवांतृणाद्युत्पादनद्वारा यव्यं उपलक्षणमेतत् यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यन्तःप्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु तथाअरुण्यः अरुणवर्णगोयुक्ताः मत्वर्थीयोलुप्यते आरुण्यसाधनभूताउषसः तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यं दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालं इषंइष्यमाणं अन्नरसादिकं वरं वरणीयंश्रेष्ठं अन्यदपि यागसाधनं वरंत प्रापयन्तु वृङ्संभक्तौ

---

१ ऐ० ब्रा० १. १३.।

अन्तर्भावितण्यर्थाच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेनशप् साधयन्तु एतत्सर्वमग्नेःप्रसादादित्यग्नेरेवस्तु-तित्वादाग्नेयत्वमविरुद्धम् ॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

बळित्थेतित्रयोदशर्चंद्वितीयंसूक्तं दैर्घतमसंजागतं अन्त्येत्रिष्टुभौ अग्निर्देवताअनुक्रम्य-तेच—बळित्थेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

बळित्थातद्वपुषेधायिदर्शतंदेवस्यभर्गःसहसोयतोजनि ।
यदीमुपह्वरतेसाधतेमतिर्ऋतस्यधेनाअनयन्तसस्रुतः ॥ १ ॥

बट् । इत्था । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतम् । देवस्य । भर्गः ।
सहसः । यतः । जनि । यत् । ईम् । उप । ह्वरते । साधते । मतिः ।
ऋतस्य । धेनाः । अनयन्त । सऽस्रुतः ॥ १ ॥

देवस्यद्योतनशीलस्यादित्यस्यदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत्प्रसिद्धंभर्गस्तेजः इत्थाइत्थं सर्वैर्दृ-श्यमानप्रकारेण वपुषेशरीरव्यवहारायदार्ढ्यायधायिधार्यतेसर्वैः बळित्थेत्युभे अपिसत्यनामनी बट् श्रत् सत्रा इत्थेतितन्नामसुपाठात् जाठराग्निनाभुक्तानांजरणेनशरीरधारणंप्रसिद्धम् तत्रो-पपत्तिमाह—यतःसहसोजनि यतःकारणात् मथनकालेबलेनोत्पन्नः अतोबलायधार्यतइत्यर्थः यदीं यदेतत्प्रसिद्धम् लोकोपकार्यग्नेस्तेजः मतिर्मदीयाबुद्धिः उपह्वरते उपगच्छति उपगम्य वर्ततेवा ह्वकौटिल्ये साधतेच तेनैवतेजसा साधयति स्वाभीष्टं किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्ते-जसाधेनाः सर्वप्राणिनांवाचः सस्रुतः समानंगच्छन्त्यः सहैवप्रवर्तमानाः स्रवतेःकर्तरिक्विप् अनयन्त नयन्ति निर्वहन्तिजगद्व्यवहारं व्यत्ययेनात्मनेपदम् यद्वा ऋतस्यधेनाः यज्ञस्यसंब-न्धिन्योमन्त्ररूपावाचः सस्रुतः होत्रादिमुखेनसहैवप्रवर्तमानाः अनयन्त नयन्ति अग्नेःस्तोत्रं निर्वहन्ति अग्नेस्तेजसावायज्ञंनिर्वहन्ति तेजोमयीवागितिश्रुतेः । अतःकारणान्मतिरुपह्वरतइ-त्यर्थः धेनेतिवाङ्नाम धेनाग्नाइतितन्नामसुपाठात् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

पृक्षोवपुःपितुमान्नित्यआशयेद्वितीयमासप्तशिवासुमातृषु ।
तृतीयमस्यवृषभस्यदोहसेदशप्रमतिंजनयन्तयोषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् ।
आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु । तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य ।
दोहसे । दशऽप्रमतिम् । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृक्षः अन्नसाधकः पाकादिना वपुः वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हविर्लक्षणान्नयुक्तः नित्यःशाश्वतः ईदृशःसन्प्रथमं पृथिवीस्थानःसन् आशयेआशेते दाहपाकादिलौकिकंकर्मयज्ञादिवैदिकंकर्मच निवर्तयन् ध्रुवोभूमौवर्ततइत्यर्थः तथा सप्तशिवासुमातृषुसप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासुहितकरीषुवृष्टिषु द्वितीयमाशेते मध्यमस्थानोविद्युद्रूपोवर्तते अस्यवृषभस्य वर्षितुरस्यैववैद्युताग्नेः सहायत्वेनसंबन्धिने दोहसेदोग्ध्रे आदित्यस्थोदकस्यवर्षयित्रेआदित्यरश्मये दुहेःकर्तर्यसुप्रत्ययः तत्प्रवृत्तये तृतीयमाशेते द्युस्थानोवर्तते यद्वा अस्यवृषभस्यवर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्यसंबन्धिनेदोग्ध्रेरश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थं आदित्यरश्मयोघर्मकालेभूमिस्थमुदकमाकृष्यसूर्यंप्रापय्यतत्रचिरकालंधृत्वा पुनरन्तरिक्षंप्राप्यमेघेषुस्थित्वावर्षाकाले प्रवर्षन्तीतिप्रसिद्धं अतोरश्मेर्दोग्धृत्वं ईदृशं त्रिस्थानमग्निंमहाभागं योषणोमिश्रणशीलाः सर्वादिशः जनयन्त उत्पादयन्ति सर्वासुदिक्षुप्रसृतइत्यर्थः कीदृशंतं दशप्रमतिं दशसुदिक्षुप्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय यद्वा मथनकाले दशभिरङ्गुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रयेदशदिक्षुचव्याप्तमित्यर्थः॥२॥

अथतृतीया–

निर्यदींबुध्नान्महिषस्यवर्पसईशानासःशवसाक्रन्तसूरयः ।
यदीमनुप्रदिवोमध्वआधवेगुहासन्तंमातरिश्वामथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ईम् । बुध्नात् । महिषस्य । वर्पसः । ईशानासः ।
शवसा । क्रन्त । सूरयः । यत् । ईम् । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः ।
आऽधवे । गुहा । सन्तम् । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईंएनमग्निं यद्यस्मात्कारणात् महिषस्य महन्नामैतत् महिषःअश्वःऋभुक्षाइतितन्नामसु पाठात् महतोयज्ञस्यबुध्नात् मूलात् आधानादारभ्यवर्पसःरूपनामैतत् रूपस्यउपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धयेईशानासःस्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयोमेधाविनःऋत्विजःशवसाबलेन मन्त्रादिरूपेणशरीरेणवानिष्कन्त निष्कुर्वन्तिसाधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् यद्वा एनमग्निंबुध्नात् आदितः मथनादारभ्यमहिषस्यवर्पसः महतोरूपस्य आहुतिस्वीकारसमर्थस्यसिद्धये निष्कुर्वन्ति करोतेश्छान्दसेलुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् व्यत्ययेनान्तादेशः किंच यत् यं ईं एनमेवाग्निंप्रदिवः पुराणात् अनादिकालमारभ्यनकेवलमिदानीमेवेत्यर्थः पूर्ववदिदानींमध्वोमधुनः मधुसदृशस्यहविषः आधवेआधवने प्रक्षेपेनिमित्तेसति गुहासन्तं गुहायांवेद्यांकाष्ठेषुनिगूढंसंतंमातरिश्वाअन्तरिक्षे चेष्टमानोवायुः अनुअनुक्रमेण मथायति चालयति उद्बोधयतीत्यर्थः यद्वा मातरि फलस्यमातरियागेश्वसतिचेष्टतइतिमातरिश्वायजमानोगुहासन्तं अरण्योर्निगूढंसंतं प्रादुर्भावाय अनुक्रमेणमथायति मथ्नाति उत्पादयतीत्यर्थः यस्मादेवंरूपं तस्मात्स्तोतव्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

प्रैयत्पितुःपंरमान्नीयतेपर्यापृक्षुधोंवीरुधोदंसुंरोहति ।
उभायदंस्यजनुषंयदिन्वंतआदिद्यविष्ठोअभवद्धृणाशुचिः ॥४॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः ।
वीरुधः । दमऽसु । रोहति । उभा । यत् । अस्य । जनुषम् ।
यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥४॥

यद्यस्मात्पितुः अन्नस्य पशुलक्षणस्य षष्ठीस्थानेप्रथमा तस्यपरमात्परमत्वाद्धेतोः उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः तदर्थंप्रपरिणीयते प्रकर्षेणपरितोनीयते पर्यग्निक्रियतइत्यर्थः यद्वा पितुः उत्पादकात् परमात् उत्कृष्टात् गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेःसकाशादाहवनीयंप्रति प्रपरिणीयते प्रकर्षेणनीयते पर्यनर्थकः किंच पृक्षुधः पशुपुरोडाशादिषुदाहमध्येधीयमानाः यद्वा प्रशब्दस्यसंप्रसारणं क्षुधबुभुक्षायांक्विप् प्रक्षोध्याः प्रकर्षेणबुभुक्षिताः भोक्तुमिष्यमाणावीरुधः दंसुदंतेषु मध्येआरोहति आरोहन्ति प्रविशन्तीत्यर्थः यद्यस्मात्उभाउभौ अध्वर्युयजमानौ उभेअरणीवाअस्याग्नेर्जनुषं जन्मउत्पत्तिंइन्वतः व्याप्नुतः स्वीकुरुतइत्यर्थःइविव्याप्तौ इदित्त्वान्नुम् आदित् अतएवकारणात् शुचिः शुद्धोयमग्निः घृणायजमानेष्वनुग्रहेण यद्वा घृणाघृणःदीप्तिमान् मत्वर्थोलुप्यते दीप्त्यावा यविष्ठोयुवतमोभवत् संपन्नः स्वीकारसमर्थोभवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

आदिन्मातॄराविशद्यास्वाशुचिरहिंस्यमानउर्वियाविवावृधे।
अनुयत्पूर्वाअरुहत्सनाजुवोनिनव्यसीष्ववरासुधावते॥ ५ ॥ ८ ॥

आत्। इत्। मातॄः। आ। अविशत्। यासु। आ।
शुचिः। अहिंस्यमानः। उर्विया। वि। ववृधे। अनु। यत्।
पूर्वाः। अरुहत्। सनाऽजुवः। नि। नव्यसीषु। अवरासु।
धावते॥ ५ ॥ ८ ॥

अयमग्निः आशुचिर्दीप्तःआदित्पूर्वमन्त्रेयविष्ठोभवदित्युक्तत्वात् तदनन्तरमेव मातॄरुत्पादयित्रीः मातृस्थानीयादशदिशः आअविशत् सर्वतःप्रविशति पूर्वत्रदशप्रमतिंजनयन्तयोषणइत्युक्तत्वात् दिशांमातृत्वं दिक्षुप्रकाशेनव्याप्तइत्यर्थः मातरोविशेष्यन्ते यासुमातृषु अहिंस्यमानः परैरपीड्यमानः उर्वियाउरुअतिप्रभूतंविवावृधे विविधंप्रवृद्धोभवत् तास्वाविशत् यथालोकेकश्चित्तेजस्वी जनन्यास्तनपानपरपीडापरिहारादिभिःसम्यक्पोषितोलोकेप्रकाश्यपुनरागत्यमातरमालिंगति तद्वदितिभावः कस्मिन्कालेइतितत्राह—यत्यदासनाजुवः दीर्घकालवियोगिन्यःस्थापनकालएवप्रक्षिप्ताः अतएवपूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीः अनुक्रमेणअरुहत् आरोहति रुहेश्छान्दसोलुङ् कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः उपरिप्रज्वलति तथानव्यसीषु नवतरासुअतएवावरासुपूर्वापेक्षयानिकृष्टासु पश्चाद्भाविनीष्वोषधीषु निधावते नितरांनीचैर्वागच्छति अन्तः प्रविशतीत्यर्थः यदाकाष्ठानामधस्तादुपरिष्टाच्चप्रविश्यज्वलति तदादिक्षुप्रकाशितोभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथषष्ठी—

आदिद्धोतारंवृणतेदिविष्टिषुभगमिवपपृचानासऋञ्जते।
देवान्यत्क्रत्वामज्मनापुरुष्टुतोमर्तंशंसंविश्वधावेतिधायसे॥ ६ ॥

---

१ नि०६. २१.।

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिविष्टिषु । भगम्ऽइव ।
पपृचानासः । ऋञ्जते । देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना ।
पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकं आह्वातारंवादेवानां ईदृशमग्निंदिविष्टिषु दिवएषणेषुनिमित्तभूतेषु वृणते संभजते आदित् अनन्तरमेव तथा पपृचानासः हविषा स्तुत्याचसंपृचानाऋत्विजोयजमानाः पृचेश्छान्दसस्यलिटः कानच् ऋंजतेप्रसाधयन्ति किमिव भगमिव तंयथाजनाः प्रसाधयन्ति तद्वत् यद्वा महान्तं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः ऋंजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः । यद्यस्माद्यमग्निः पुरुष्टुतः बहुभिर्बहुधावास्तूयमानः क्रत्वाक्रतुनाकर्मणायागादिरूपेण मज्मनाशारीरेण बलेनचयुक्तान्देवान्व्यवहर्तॄन् ऋत्विजः यज्ञभुजोदेवान्वाक्रत्वामज्मनाचयोजयितुं तथामर्तं यजमानंशंसं स्तुतिंच स्तुत्यंवातं विश्वधाविश्वधनः यद्वा विश्वात्मकोयंवेति पूर्वोक्तान्कामप्रदते किमर्थं धायसे हविर्लक्षणान्नाय तस्मात् होतारमग्निंवृणते ऋंजतेच ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

वियदस्थाद्यजतोवातचोदितोह्वारोनवक्वाजरणाअनाकृतः ।
तस्यपत्मन्दक्षुषःकृष्णजंहसःशुचिजन्मनोरजआव्यध्वनः ॥७॥

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्वारः । न ।
वक्वा । जरणाः । अनाकृतः । तस्य । पत्मन् । धक्षुषः ।
कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यत् यदायमग्निर्वातचोदितः वायुनाप्रेरितः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यजतः सर्वैर्यष्टव्यः यष्टुंयोग्यःसन् व्यस्थात् वितिष्ठते सर्वतोव्याप्तोभवति तत्रदृष्टान्तः—अनाकृतः अनिवारितः अप्रतिहतः प्रसरः वक्वा बहुवक्ता वचेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् दृशिग्रहणात्कुत्वं ह्वारोन कुटिलइव विदूषकादिरिव ह्वरतेर्ण्यन्तात्पचाद्यच् सयथाजरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते विविधंकुर्वन्वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतः प्रतिबद्धप्रसरोव्यवस्थितः तदा तस्याग्नेः पत्मन् पतने मार्गेयज्ञरूपे रजोरंजनात्मकोलोकआस्थात् आतिष्ठति सर्वतआश्रयति अग्नौबहुधायजतीत्यर्थः कीदृशस्य

तस्यधक्षुषः दहतः दहेर्लिटःक्वसुः कृष्णजंहसः कृष्णमार्गस्य पुनःपुनर्गम्यतइतिजंहामार्गः हं-तेर्यङ्लुगन्तात्कर्मण्यसुन् कुत्वाभावश्छान्दसः शुचिजन्मनः मन्त्रसहितारण्योरुत्पन्नत्वात् व्य-ध्वनः विविधज्वालस्य अनियतमार्गस्य ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

रथोनयातःशिक्वभिःकृतोद्यामङ्गेभिररुषेभिरीयते ।
आदस्यतेकृष्णासोधक्षिसूरयःशूरस्येवत्वेषथादीषतेवयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्वऽभिः । कृतः । द्याम् । अङ्गेभिः । अरुषेभिः । ईयते । आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । धक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्वभीरज्जुभिः कृतः बद्धोरथोन रथइव सयथा स्वीयैश्चक्रादिभिरङ्गैरी-यते तद्वत् यातःस्थापितःसन् अरुषेभिर्गमनशीलैरंगेभिः ज्वालादिरूपैरवयवैर्द्यामन्तरिक्षं आज्येन हृष्टःसन् ईयते गच्छति ईङ्गतौ आत् प्रवृद्ध्यनन्तरं अस्याग्नेस्तेसूरयः सरणयो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णाभवन्ति यतएवंभवन्ति तदर्थं धक्षि दहतिकाष्ठान् पुरुषव्यत्ययः छान्दसः शपोलुक् किंच ज्वलितस्याग्नेः त्वेषथात् दीप्तात्तेजसःसकाशात् वयः गमनवन्तः प-क्षिमृगादयः ईषते गच्छन्ति ईषगत्यादौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् पलायन्ते तत्रदृष्टान्तः–शूर-स्यत्वेषथाद्वयइव कस्यचिद्विक्रान्तस्य दीप्तात्तेजसःसकाशात् भीत्यापलायमानाइव एवमन्त-रिक्षंस्पृशन् सर्वतोदहतीति सर्वदादावाग्निरूपेणस्तूयते ॥ ८ ॥

अथनवमी–

त्वयाह्यग्नेवरुणोधृतव्रतोमित्रःशाशद्रेअर्यमासुदानवः ।
यत्सीमनुक्रतुनाविश्वथाविभुरराम्ननेमिःपरिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाशद्रे । अर्यमा । सुऽदानवः । यत् । सीम् । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः । अजायथाः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वयाखलु वरुणोरात्र्यभिमानीदेवोधृतव्रतःस्वीकृतवर्षणादिकर्माभवति तथामित्रोहरभिमानीदेवः शाशद्देशातयतितमः शद्लृशातने छान्दसोलिङ् बहुलंछन्दसीतिरुट् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः तथार्यमाउभयोर्मध्यवर्तीदेवः सुदानवःशोभनदानोभवति व्यत्ययेनबहुवचनं यद्वा एतेवरुणादयः सुदानवःशोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारः त्वयाहि शाशद्रे तीक्ष्णीक्रियन्ते हिशब्दोमन्त्रान्तरमसिद्धिद्योतनार्थः त्वमग्नेवरुणोजायसइतिहिमन्त्रान्तरं । शदेःकर्मणिछान्दसोलिट् इरयोरेइतिरेभावः हिचेतिनिघाताभावः वरुणादीनामग्न्यायत्तत्वेउपपत्तिमाह—यद्यस्मात्कारणात् हेअग्ने सीं सर्वतः क्रतुनाकर्मणाविश्वथाविश्वइवविश्वात्मकइवविभुः मित्रार्यमात्मनासर्वव्यापीपरिभूःस्वतेजसासर्वतःपरिभावितासन् अनुअनुक्रमेणअजायथाः जायसेप्रादुर्भवसि तत्रदृष्टान्तः—अरान् रथस्यचक्रान् नेमिर्न बाह्यवलयइव सयथाव्याप्यतिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्यतिष्ठति ॥ ९ ॥

अथदशमी—

त्वम॑ग्नेशश॒मा॒नाय॑सु॒न्व॒तेरत्नं॑यविष्ठदे॒वता॑तिमिन्वसि ।
तंत्वा॒नुनव्यं॑सहसोयुवन्व॒यंभग॒ंनका॒रेमं॑हिरत्नधीमहि ॥ १० ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । श॒श॒मा॒नाय॑ । सु॒न्व॒ते । रत्न॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । दे॒वऽता॑तिम् ।
इ॒न्व॒सि॒ । तम् । त्वा॒ । नु । नव्य॑म् । स॒ह॒सः॒ । यु॒व॒न् । व॒यम् ।
भग॑म् । न । का॒रे । म॒हि॒ऽर॒त्न॒ । धी॒म॒हि॒ ॥ १० ॥

हेअग्नेयविष्ठ युवतम त्वं शशमानायत्वां स्तुवते शशमानःशंसमानइतियास्कः । सुन्वते तदर्थमभिषवंकुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नंरमणीयंहविः देवतातिं देवेषुतायमानं विस्तार्यमाणं इन्वसिव्याप्नोषि अस्मत्प्रत्तंहविः देवान्प्रापयसीत्यर्थः इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा इन्वतिनक्षतीति तन्नामसुपाठात् हेसहसोयुवन् युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते मथनकालेबलेनोत्पन्नबलस्यमिश्रयितः वा यद्वा सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण महिरत्न अस्मत्प्रदेयमहद्रमणीयधन नव्यं नवतरं स्तुत्यंवा तंतादृशं हविर्भुजं त्वात्वां वयं यजमानाः कारेशब्देस्तोत्रलक्षणे नुक्षिप्रंधीमहि स्थापयामः हविःप्रदानसमये क्षिप्रमेवस्तुमइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—भगंन आदित्यमिव यद्वा महान्तं राजानमिव तंयथास्तुवन्तितद्वत् ॥ १० ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ८. १६. । २ नि० ६. ८. ।

अथैकादशी–

अ॒स्मे र॒यिं न स्वर्थं॒ दमू॑नसं॒ भगं॒ दक्षं॒ न प॑पृचासि धर्ण॒सिम् ।
र॒श्मीँरि॑व॒ यो यम॑ति॒ जन्म॑नी उ॒भे दे॒वानां॒ शंस॑मृ॒त आ च॑ सु॒क्रतुः॑ ॥ ११ ॥

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । न । सु॒ऽअर्थ॑म् । दमू॑नसम् । भग॑म् । दक्ष॑म् । न । प॒पृ॒चा॒सि॒ । ध॒र्ण॒सिम् । र॒श्मीन्ऽइ॑व । यः । यम॑ति । जन्म॑नी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । दे॒वाना॑म् । शंस॑म् । ऋ॒ते । आ । च॒ । सु॒ऽक्रतु॑ः ॥ ११ ॥

हेअग्ने त्वंअस्मे अस्मासु स्वर्थं सुष्ठुअरणीयं दमूनसं दमनीयं उपास्यं दमेरूनसिरित्यूनसिप्रत्ययः रयिंन पपृचासि धनंयथासंपृणक्षि तथाभगं सर्वैर्भजनीयं दक्षंन उत्साहवन्तं प्रवृद्धंवाधर्णसिं विद्यादिधारणकुशलंपुत्रंयथापपृचासि संपृणक्षि उभयमपिददासीत्यर्थः पृचीसंपर्के लेट्याडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः इदानीं परोक्षेणाह–योऽग्निः रश्मींरिव स्वकीयान्रश्मीन्यथायमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् सउभेजन्मनी जननाधारभूतावुभौलोकौ यमति नियच्छति तथा सुक्रतुः शोभनकर्मायं ऋते अस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनंशंसंस्तवंच आयमति आयच्छति सर्वदाददाति यद्वा पूर्वार्धेपपृचासीत्यपिपरोक्षत्वायप्रथमपुरुषतयायोज्यम् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

उ॒त नः॑ सु॒द्योत्मा॑ जी॒राश्वो॒ होता॑ म॒न्द्रः शृ॑ण॒वच्च॒न्द्ररथः ।
स नो॑ नेष॒न्नेष॑तमै॒रमू॑रो॒ऽग्निर्वा॒मं सु॑वि॒तं वस्यो॒ अच्छ॑ ॥ १२ ॥

उ॒त । नः॒ । सु॒ऽद्योत्मा॑ । जी॒रऽअ॑श्वः । होता॑ । म॒न्द्रः । शृ॒ण॒व॒त् । च॒न्द्रऽर॑थः । सः । नः॒ । ने॒ष॒त् । नेष॑ऽतमैः । अमू॑रः । अ॒ग्निः । वा॒मम् । सु॒वि॒तम् । वस्य॑ः । अच्छ॑ ॥ १२ ॥

उतशब्दोप्यर्थः सचसंभावनायां सोऽग्निः नोऽस्मदीयमाह्वानंउतशृणवत् अपिनामश्शृणुयात् यद्वा नोऽस्मानश्रावयेत् देवेषुमध्येप्रख्यापयेत्श्शृणोतेर्लेटयडागमः कीदृशोऽयं सुद्योत्मा सुद्योतमानः द्युतदीप्तौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होतादेवानामाह्वाता मन्द्रः मदनशीलः चन्द्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः किंचायं अमूरःअमूढबलः वस्यः वसनीयः सुप्रसिद्धोऽग्निर्नेषतमैः अत्यर्थंनेतृभिःकर्मभिःस्तोत्रैर्वानोऽस्मान् उतनेषत् अपिनामनयेत् यज्ञस्यपारंप्रापयेत् नयतेर्लेटयडागमः सिब्बहुलमितिसिप् किमर्थं वामंवननीयं सुवितं सुष्ठुप्राप्यं सर्वैःकांक्षणीयं स्वर्गंअच्छआभिमुख्येनप्राप्तुंनेषत्॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अस्ता॑व्य॒ग्निः शि॒मीव॑द्भिर॒र्कैः साम्रा॑ज्याय प्र॒त॒रं दधा॑नः।
अ॒मी च॒ ये म॒घवा॑नो व॒यं च॒ मिहं॒ न सूरो॒ अति॒ निष्ट॑तन्युः ॥ १३ ॥ ९ ॥

अस्ता॑वि। अ॒ग्निः। शि॒मीव॑त्ऽभिः। अ॒र्कैः। साम्ऽरा॑ज्याय।
प्रऽत॒रम्। दधा॑नः। अ॒मी इति॑। च॒। ये। म॒घऽवा॑नः। व॒यम्। च॒।
मिह॑म्। न। सूर॑ः। अति॑। निः। त॒त॒न्यु॒ः॥ १३ ॥ ९ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिः हविःप्रदानादिकर्मवद्भिरर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैः अस्तावि स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः शिमीतिकर्मनाम शिमीशक्तिरितितन्नामसुपाठात् कीदृशोयं साम्राज्याय साम्राज्यस्येतिकर्मणिषष्ठीस्थानेचतुर्थी सम्यग्राजमानत्वं प्रतरंप्रकृष्टतरं अत्यर्थंदधानः अमुचच्छन्दसीत्यमुप्रत्ययः किंचेममग्निंअमीचपुरोवर्तमानाऋत्विजः पुत्रादयोवा येवयंचपूर्वस्तोतृत्वेन प्रसिद्धावयमपि अतिअत्यर्थं निष्टतन्युः शब्दयन्तु निष्पूर्वस्तनतिःशब्दकर्मा इतःपरमप्यस्मत् पुत्रपौत्रादयोवयंचाग्निंस्तुमइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—मिहंनसूरः मिहं मेहनशीलं मेघं यथासूरः सूर्योवृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् लिङिछान्दसोविकरणस्यश्लुः अभिनिसस्तनःशब्दसंज्ञायामितिषत्वम्॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

समिद्धइतित्रयोदशर्चंतृतीयंसूक्तम् आनुष्टुभं प्रथमायाःसमिन्नामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः द्वितीयादीनांतनूनपान्नराशंसइळोबर्हिर्देवीर्द्वारउषासानक्तादैव्यौहोतारौप्रचेतसौतिस्रोदेव्यःसरस्वतीळाभारत्यःत्वष्टावनस्पतिःस्वाहाकृतिरित्येताःक्रमेणदेवताः अंत्यायाइन्द्रः तिस्रोदेव्यइत्यस्यविवरणंसरस्वतीळाभारत्यइति अत्रानुक्रमणिका—समिद्धआप्रियआनुष्टुभमन्त्यैन्द्रीति अत्रेध्मतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञएवोच्यते अतः सएवदेवतेतिकात्थक्यस्यमतं अग्निरेवसमिदादिभिरुच्यते अतःसएवदेवतेतिशाकपूणेर्मतं निरुक्तेकिंदेवताःप्रयाजानुयाजाइति छन्दोदेवताइत्यादिपक्षान्तरंबहुधाप्रदर्श्य तदर्थेब्राह्मणादिचोदाहृत्यइतरेपक्षाअर्थवादाः आग्नेयाएवेतिसिद्धान्तितं। अथकिंदेवताःप्रयाजानुयाजाइत्यादिनापशावंगिरोगोत्रोत्पन्नानांएतदाप्रीसूक्तं एकादशप्रयाजाइतिखण्डेसूत्रितम्—समिद्धोअद्येति सर्वेषांयथर्षिवेत्यत्रयथर्षिग्रहणात्आप्रीसूक्तानित्रिविधानि तत्रवासिष्ठात्रेयवाध्र्यश्वगार्त्समदानिचत्वारिनराशंसवन्ति मैधातिथंदैर्घतमसंप्रैषिकानिनराशंसतनूनपादुभयवन्ति इतराणितनूनपात्वंतीति तत्रैतत्सूक्तंदैर्घतमसत्वात्उभयवत्।

तत्रप्रथमा—

समिद्धोअग्नआवहदेवाँअद्ययतस्रुचे।
तन्तुंतनुष्वपूर्व्यंसुतसोमायदाशुषे ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः। अग्ने। आ। वह। देवान् अद्य। यतऽस्रुचे।
तन्तुम्। तनुष्व। पूर्व्यम्। सुतऽसोमाय। दाशुषे ॥ १ ॥

हेअग्ने समिद्धःसम्यग्दीपितः एतन्नामकस्त्वं अद्यास्मिन्यागदिनेदेवान्हविषांभोक्तॄनग्न्यादीनावह अस्मद्यज्ञंप्रतिप्रापय यतस्रुचेयागायोद्यतस्रुचे यजमानायतदर्थं आवाह्यचसुतसोमाययागार्थमभिषुतसोमाय दाशुषेहविर्दत्तवते यद्यपीदानीमेवाहूयन्तेदेवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षयाभाव्यपेक्षयावादाशुषइत्युच्यते हविर्दात्रेवायजमानाय तदर्थंपूर्व्यंपूर्वेभ्योदेवेभ्योहितं पूर्वकालीनंवा तंतुंयज्ञंतनुष्व विस्तारय ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

घृतवन्तमुपमासिमधुमन्तंतनूनपात्।
यज्ञंविप्रस्यमावतःशशमानस्यदाशुषः ॥ २ ॥

---

१ नि०८ २१. २२.। २ नि० ८. २२.।

घृत॒ऽव॑न्तम् । उप॑ । मा॒सि॒ । मधु॑ऽमन्तम् । त॒नू॒ऽन॒पा॒त् ।
य॒ज्ञम् । विप्र॑स्य । मा॒ऽव॑तः । श॒श॒मा॒नस्य॑ । दा॒शुषः॑ ॥ २ ॥

हेतनूनपात् तनूनपादाज्यमितिकात्थक्यपक्षे तन्वोगावः भोगानांतासुजायमानत्वात्ताभ्यउत्पन्नंक्षीरंक्षीरात्सर्पिरिति आज्यस्यनपृत्वं तद्वान्यज्ञः अग्निपक्षे आपस्तन्वउच्यन्ते ताभ्यओषधिवनस्पतयः तेभ्योऽग्निरितिनप्तृत्वं अरणीभ्यामितिभावः एतन्नामक हेअग्ने विप्रस्यमेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वांस्तुवतः दाशुषोहविर्दत्तवतोमावतोमत्सदृशस्य यजमानस्य युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यइतिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वं घृतवन्तं क्षरदाज्योपेतं मधुमन्तंमाधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वन्तं यज्ञं उपउपेत्य मासि निर्मिमीषे मितोभवसिवा संपूर्तिपर्यन्तं तिष्ठसीत्यर्थः मामानेआदादिकः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

शुचि॑ःपाव॒कोअद्भु॑तो॒मध्वा॑य॒ज्ञंमि॑मिक्षति ।
नरा॒शंस॒स्त्रिरादि॒वोदे॒वोदे॒वेषु॑य॒ज्ञियः॑ ॥ ३ ॥

शुचि॑ः । पा॒व॒कः । अद्भु॑तः । मध्वा॑ । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒ति॒ ।
नरा॒शंसः॑ । त्रिः । आ । दि॒वः । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । य॒ज्ञियः॑ ॥ ३ ॥

देवेषुमध्येशुचिः शुद्धोदीप्तोवापावकः अन्नस्यापूतस्यशोधयिता अद्भुतः अभूतइव अद्यक्षणेभविता आश्चर्यभूतइत्यर्थः देवोद्योतनशीलः यज्ञियोयज्ञसंपादनार्हःईदृशोनराशंसः नरैः कर्मनेतृभिःऋत्विग्भिःशंसनीयोऽग्निः दिवोद्युलोकादागत्य मध्वामधुरेणरसेन यज्ञमस्मदीयं त्रिरामिमिक्षतित्रिवारंसमन्तात् सिंचति स्वादयतीत्यर्थःयद्वा मधुरेणफलेन त्रिरामिमिक्षति योजयतीत्यर्थः नराशंसोयज्ञइति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानीदेवोद्योतमानः द्युलोकादागत्यानुष्ठीयमानः यज्ञं त्रिरामिमिक्षति अयंनराशंसोदेवः त्रिराउपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः त्रिवारमागच्छति त्रिराहरतिवाफलं अवशिष्टंपूर्ववन्नेयम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

ई॒ळि॒तोअ॑ग्न॒आव॒हेन्द्रं॑चि॒त्रमि॒हप्रि॒यम् ।
इ॒यंहि॒त्वांम॒तिर्ममाच्छा॑सुजिह्व॒वच्यते॑ ॥ ४ ॥

ई॒ळि॒तः । अ॒ग्ने॒ । आ । व॒ह॒ । इन्द्र॑म् । चि॒त्रम् । इ॒ह । प्रि॒यम् ।
इ॒यम् । हि । त्वा॒ । म॒तिः । मम॑ । अच्छ॑ । सु॒ऽजि॒ह्व॒ । व॒च्यते॑ ॥ ४॥

हेअग्ने ईळितः सर्वैःस्तुत्यः इणूनामकस्त्वं इहास्मिन्यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान्हविःस्वीकर्तुं वाप्रीतियुक्तमिन्द्रं आवहआह्वय हेसुजिह्व घृतपानेनशोभनज्वाल इयं ममममतिर्मननसाधनास्तुतिरूपावाक् त्वात्वांअच्छआभिमुख्येनप्राप्तुंवच्यते मतिरेवास्मदीयोच्यते हिःपूरणार्थः वचेर्यकि संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपस्य वाछन्दसीतिविकल्पितत्वादभावेयण् अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतयावाव्याख्येयम् एवमुत्तरत्र यज्ञांगैर्यज्ञसंबन्धिदेवताभिश्चयज्ञएवोच्यतइतितत्परत्वेनव्याख्येयम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

स्तृ॒णा॒नासो॑य॒तस्रु॑चोब॒र्हिर्य॒ज्ञेस्व॑ध्व॒रे ।
वृ॒ञ्जेदे॒वव्य॑चस्तम॒मिन्द्रा॑य॒शर्म॑स॒प्रथः॑ ॥ ५ ॥

स्तृ॒णा॒नासः॑ । य॒तऽस्रु॑चः । ब॒र्हिः । य॒ज्ञे । सु॒ऽअ॒ध्व॒रे । वृ॒ञ्जे ।
दे॒वव्य॑चःऽतमम् । इन्द्रा॑य । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ ॥ ५ ॥

स्वध्वरेशोभनप्रापणीयाद्यवान्तरयागवतियज्ञेसोमयागे बर्हिर्दर्भान्स्तृणानासः आस्तरन्तः यतस्रुचः नियमितजुह्वादिपात्राः ऋत्विजोदेवव्यचस्तमं अतिशयेनदेवगामिनं सप्रथः सर्वतोविस्तीर्णशर्मसुखसाधनंगृहं इन्द्रायवृंजेविवर्जयन्ति संपादयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

वि॒श्र॑यन्तामृता॒वृधः॑प्र॒यैदे॒वेभ्यो॑म॒हीः ।
पा॒व॒कासः॑पुरु॒स्पृहो॒द्वारो॑दे॒वीर॑स॒श्चतः॑ ॥ ६ ॥ १० ॥

वि । श्र॒यन्ता॒म् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । प्र॒ऽयै । दे॒वेभ्यः॑ । म॒हीः । पा॒व॒कासः॑ ।
पु॒रु॒ऽस्पृहः॑ । द्वारः॑ । दे॒वीः । अ॒स॒श्चतः॑ ॥ ६ ॥ १० ॥

द्वारोदेवीः यज्ञस्यद्वाराभिमानिन्योदेवताविश्रयन्तां विविधंश्रयन्तु विवृताभवन्तु किमर्थंदेवेभ्यः प्रयैप्रयातुं देवानांप्रापणाय प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यैइतिनिपातितः कीदृश्यस्ताः ऋतावृधः यज्ञस्यवर्धयित्र्यः महीः महत्यः पूज्याः पावकासः शोधयित्र्यः पुरुस्पृहः बहुस्पृहणीयाः असश्चतः असज्यमानाः परस्परविप्रकृष्टाइत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथसप्तमी–

आभन्दमानेउपाकेनक्तोषासासुपेशसा ।
यह्वीऋतस्यमातरासीदतांबर्हिरासुमत् ॥ ७ ॥

आ । भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।
यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

भन्दमाने सर्वैःस्तूयमाने उपाके परस्परंसंनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे पेशइतिरूपनाम यह्वीमहत्यौ अपत्यरूपेवाप्रतिदिनंजायमानत्वात् यहुरित्यपत्यनाम यहुःसूनुरितितन्नामसुपाठात् ऋतस्यमातरायज्ञस्यनिर्मात्र्यौ ताभ्यांआगमनाद्यज्ञस्यसंपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते यद्वा अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् तन्मातृत्वं नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टेअहोरात्रेदेवते सुमत् स्वयमेव अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः यद्वा सुमत् शोभनमनस्के बर्हिरास्तृतंदर्भे आसमन्तात्सीदतां उपविशतां यद्वा ऋतस्येतिकर्मणिषष्ठी यज्ञमासीदतां आसाद्यचबर्हिरास्तृतंदर्भंस्वयमेवादत्ताम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

मन्द्रजिह्वाजुगुर्वणीहोतारादैव्याकवी ।
यज्ञंनोयक्षतामिमंसिध्रमद्यदिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रजिह्वादेवानां मादनज्वालौ जुगुर्वणीभृशंगृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ यङ्लुगन्तात्किपिछान्दसीरूपसिद्धिः तस्मिन्नुपपदे वनतेश्छन्दसिवनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः कवी मेधाविनौ क्रान्तदर्शिनौ दैव्याहोतारा देवसंबन्धिनौहोतारौ अयंचमध्यमस्थानश्चेत्युभौ सिध्रंफलसाधनभूतं सिधेःस्फायितंचीत्यादिनारक् दिविस्पृशं द्युलोकवासिदेवान्स्पृशन्तं तैर्हविषः स्वीक्रियमाणत्वादितिभावः ईदृशंनोऽस्मदीयमिमंयज्ञंअद्ययक्षतां अनुतिष्ठतांपूजयतांवा सम्यङ्निर्वाहयतामित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

शुचि॑र्दे॒वेष्वर्पि॑ता॒होत्रा॑म॒रुत्सु॒भार॑ती ।
इळा॒सर॑स्वतीम॒हीब॒र्हिः सी॑दन्तुय॒ज्ञिया॑ः ॥ ९ ॥

शुचि॑ः । दे॒वेषु॑ । अर्पि॑ता । होत्रा॑ । म॒रुत्ऽसु॑ । भार॑ती । इळा॑ ।
सर॑स्वती । म॒ही । ब॒र्हिः । सी॒द॒न्तु॒ । य॒ज्ञिया॑ः ॥ ९ ॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सुविरुद्धलक्षणयाअमरणेषुदेवेषु द्योतनशीलेषुस्तोतृषुमरुत्सु ऋत्विक्षुवा अर्पिता नियता होत्राहोमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी द्युस्थानावाक् तथाइलापार्थिवीप्रैषादिरूपामही महती सरस्वती सरइत्युदकनाम तद्वती स्तनितादिरूपामाध्यमिकाचवाक् एतास्तिस्रः त्रिस्थानवागभिमानिदेवताः यज्ञियायज्ञार्हाःसत्यः बर्हिःस्तीर्णंसीदन्तु उपविशन्तु तिस्रइत्यत्रतिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम्॥ ९ ॥

अथदशमी–

तन्न॑स्तु॒रीप॒मद्भु॒तंपु॒रुवार॑ंपु॒रुत्मना॑ ।
त्वष्टा॒पोषा॑य॒विष्यं॑तु॒रा॒येना॒भा॑नोअस्म॒युः ॥ १० ॥

तत् । न॒ः । तु॒रीप॑म् । अद्भु॑तम् । पु॒रु । वा॒ । अर॑म् । पु॒रु । त्मना॑ ।
त्वष्टा॑ । पोषा॑य । वि । स्य॒तु॒ । रा॒ये । नाभा॑ । न॒ः । अ॒स्म॒ऽयुः ॥१०॥

नः अस्मदर्थं तत् तादृशंतुरीयं तूर्णव्यापि अद्भुतं सद्यआविर्भवत् अभूतमिवसत् यद्वा महन्नामैतत् सारतो महत् पुरुवारं बहूनांप्राणिनां अर्थायैव अरंअलंसमर्थं यद्वा पुरुवारं [१]ब-हुप्रभूतंच वाशब्दश्चार्थे अरं अलं त्मना आत्मना पुरुबहु क्रियाविशेषणमेतत् ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्ट्यादेःकर्ता त्वष्टृशब्दोयास्केनैवंव्याख्यातः—त्वष्टातूर्णमश्नुतइतिनैरुक्तास्त्विषेर्वास्याद्दीप्ति-कर्मणस्त्वक्षतेर्वास्यात्करोतिकर्मणइति। एतन्नामकोवैद्युतोऽग्निः अस्मयुरस्मान्कामयमानः दे-वोनःपोषायअस्मत्पुष्ट्यैराये समृद्धयेच नाभानाभौ वृष्टेर्बन्धकेमेघस्यनाभिस्थानेवस्थितंउक्त-लक्षणमुदकं विष्यतु विविधंगमयतु षोऽन्तकर्मणि ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोती-तिषत्वं यद्वा नोनाभा अस्मत्संबन्धियज्ञनाभावुत्तरवेद्यांराये षष्ठ्यर्थेचतुर्थी रायोगवादिधनस्य पोषायपुष्टये स्यतिरुपसृष्टोविमोचनार्थः उक्तलक्षणांवृष्टिंमुंचतु ॥ १० ॥

अथैकादशी—

अवसृजन्नुपत्मनादेवान्यक्षिवनस्पते ।
अग्निर्हव्यासुषूदतिदेवोदेवेषुमेधिरः ॥ ११ ॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते । अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

हेवनस्पते वनानांपालक यूपाभिमानिदेवाग्ने अवसृजन् स्वैरंवर्तयन् ऋत्विजः स्वस्वकर्म-सुव्यापारयन् त्मनाआत्मनादेवान् हविर्भुजः उपयक्षि उपेत्ययज बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् देवो-द्योतमानः मेधिरोमेधावान् अग्निराहवनीयोदेवेषूभयेषांमध्येहव्याहवींषि सुसूदति प्रेरयतिस्वी-करोति षूदक्षरणे बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः लेटोडाटावित्यडागमः यद्वा यूपाग्निरेवपरोक्षेणोच्य-ते सोऽग्निर्हवींषिसुष्ठुस्वीकरोति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

पूषण्वतेमरुत्वतेविश्वदेवायवायवे ।
स्वाहागायत्रवेपसेहव्यमिन्द्रायकर्तन ॥ १२ ॥

---

१ नि० ८ १३.।

पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे । स्वाहा ।
गायत्रऽवेपसे । हव्यम् । इन्द्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते पूष्णातद्वते अनोनुडितिनुट् ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वं मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवायच तथा गायत्रवेपसे वेपइतिरूपनाम गायत्रशब्दइतरसामोपलक्षगः गायत्रं वेपःरूपंयस्य तादृशायेन्द्राय हव्यंहविःप्रदातुं स्वाहाकर्तन स्वाहाकारंकुरुत ऋत्विजः करोतेर्लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

स्वाहाकृतान्यागह्युपहव्यानिवीतये ।
इन्द्रागहिश्रुधीहवंत्वांहवन्तेअध्वरे ॥ १३ ॥ ११ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि । वीतये । इन्द्र ।
आ । गहि । श्रुधि । हवम् । त्वाम् । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र स्वाहाकृतानि स्वाहेत्येवंपूर्वाकृतिःकरणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेवतानांताःस्वाहाकृतयः तद्वन्तिहव्यानि हवींषि अत्रप्रयाजेषुवषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः तद्धविः उपउपेत्य वीतयेभक्षणाय आगहि आगच्छ गमेश्छान्दसःशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तथा हेइन्द्र आगहि स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ आगत्यहवंअस्मदीयमाह्वानं श्रुधिश्रृणु यतस्त्वां अध्वरे अहिंसात्मकेयागेहवन्ते आह्वयन्तिऋत्विजः अतः श्रुधि ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् ॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

प्रतव्यसीमित्यष्टर्चंचतुर्थंसूक्तंदैर्घतमसं तथाचानुक्रान्तम् प्रतव्यसीमष्टावाग्नेयंतुतत्रिष्टुबन्तमिति तुतदित्युक्तत्वात् इदमादिसूक्ताष्टकस्याग्निर्देवता अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः अग्निष्टोमेआग्निमारुतेशस्त्रे इदंसूक्तंजातवेदस्य निविद्धानीयं अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—प्रतव्यसींनव्यसीमापोहिष्ठेतितिस्रइति । दशरात्र-

स्यप्रथमेप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानम् आश्वमेधिकेमध्यमेहनिचनिविद्धानं तथाचाचार्योऽतिदेशऐकाहान्युपसंशस्य तेषुनिविदोदध्यादेवमेवाग्निमारुतइति ।

तत्रप्रथमा—

प्रतव्यंसींनव्यंसींधीतिमग्नयेंवाचोमतिंसहंसःसूनवेंभरे ।
अपांनपाद्योवसुंभिःसहप्रियोहोतांपृथिव्यांन्यसीदहृत्वियंः ॥१॥

प्र । तव्यंसीम् । नव्यंसीम् । धीतिम् । अग्नयें । वाचः । मतिम् ।
सहंसः । सूनवें । भरे । अपाम् । नपांत् । यः । वसुंऽभिः । सह ।
प्रियः । होतां । पृथिव्याम् । नि । असींदत् । ऋत्वियंः ॥ १ ॥

अहंअग्नये प्रतव्यसीं तवीयसीं अतिशयेनवर्धयित्रीं तवतिर्वृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अस्मात्तृजन्ताच्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपःछान्दसईकारलोपः नव्यसींनवतरांअपूर्वांधीतिं यागलक्षणांउक्तगुणकंकर्मप्रभरे प्रकर्षेणकरोमि तथोक्तलक्षणांवाचोमतिं स्तुतिरूपंकर्मभरे कीदृशायाग्नये सहसोबलस्यसूनवे पुत्राय किंच योऽग्निरपांनपात् तासांनप्ता अद्भ्यओषधयः ओषधीभ्योग्निरित्यग्नेर्नप्तृत्वं अथवा अपांनपातयितावैद्युताग्निरूपेणप्रवर्षकत्वादितिभावः तथा प्रियोयजमानस्यप्रीणयिताप्रियतमोवातस्यहोताहोमनिष्पादकः सोऽग्निःऋत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयःसन् पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिः निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहसहितोन्यसीदत् नितरांसीदति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सजायंमानःपरमेव्योमन्याविरग्निरंभवन्मातरिश्वंने ।
अस्यक्रत्वांसमिधानस्यंमज्मनाप्रद्यावांशोचिःपृथिवीअंरोचयत् ॥२॥

सः । जायंमानः । परमे । विऽओंमनि । आविः । अग्निः । अभवत् ।
मातरिश्वंने । अस्य । क्रत्वां । सम्ऽइधानस्यं । मज्मनां । प्र ।
द्यावां । शोचिः । पृथिवी इतिं । अरोचयत् ॥ २ ॥

सपूर्वोक्तोऽग्निः जायमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषुवाप्रादुर्भूतःसन् तदानीमेव परमेउत्कृष्टेव्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशेमातरिश्वनेअंतरिक्षसंचारिणेवायवेप्रथममाविरभवत् प्रत्यक्षोभूत् त्वमग्नेप्रथमोमातरिश्वनआविर्भवेत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः। वायुसंयोगात्प्रज्वलितइत्यर्थः अथवा मातरिफलस्यनिर्मातरियज्ञेश्वसितिचेष्टतइतिमातरिश्वा यजमानः तदर्थं किंच समिधानस्यइंधनैः सम्यग्वर्धमानस्यास्याग्नेः मज्मनाबलनामैतत् बलवता क्रत्वाक्रतुनाकर्मणाज्वालनादिव्यापारेण शोचिः द्यावापृथिवी द्यांचपृथिवींच प्रारोचयत् प्रकर्षेणादीपयत् मध्येशोचिःशब्दश्छान्दसः मज्मनाक्रत्वासमिधानस्येतिवायोज्यं प्रबलेनसमिन्धनादिव्यापारेणसमिध्यमानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अ॒स्यत्वे॒षाअ॒जरा॑अ॒स्यभा॒नवः॑सु॒सं॒दृशः॑सु॒प्रती॑कस्यसु॒द्युतः॑।
भात्व॑क्षसो॒अत्य॒क्तुर्नसिन्ध॑वो॒ऽग्नेरे॑जन्ते॒अस॑सन्तोअ॒जराः॑ ॥ ३ ॥

अ॒स्य । त्वे॒षाः । अ॒जराः॑ । अ॒स्य । भा॒नवः॑ । सु॒ऽस॒न्दृशः॑ ।
सु॒ऽप्रती॑कस्य । सु॒ऽद्युतः॑ । भाऽत्व॑क्षसः । अति॑ । अ॒क्तुः । न ।
सिन्ध॑वः । अ॒ग्नेः । रे॒ज॒न्ते॒ । अस॑सन्तः । अ॒जराः॑ ॥ ३ ॥

अस्यस्तूयमानस्याग्नेः त्वेषाः दीप्तयः अजराः जरारहिताः अजीर्णाः अविरताइत्यर्थः नञोजरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं तथा सुप्रतीकस्यशोभनमुखस्याग्नेर्भानवोरश्मयः दीप्तेरुक्तत्वादत्रविस्फुलिङ्गाअवगन्तव्याः तेचसुसंदृशः सुष्ठुसम्यक्द्रष्टारः सर्वतोव्याप्ताइत्यर्थः सुद्युतः सुष्ठुसर्वतोद्योतमानाः तथाअस्याग्नेः भात्वक्षसः त्वक्षइतिबलनाम त्वक्षः शर्धइतिबलनामसुपाठात् भासमानबलाः अक्तुरितिरात्रिनामैतत् अक्तुः ऊर्म्येतितन्नामसूक्तत्वात् द्वितीयार्थेप्रथमा अकुंजगदंजकंनैशंतमः अतिअतिक्रम्य सिंधवः स्यन्दमानाः सर्वत्रव्याप्नुवन्तः अससन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः अविरताः अतएवाजराः रश्मयः नरेजन्ते नकंपन्ते दाहपाकादिषु नचलन्तिनचात्यन्तेवान्यैः यद्वा नशब्दोदृष्टान्तवचनः भात्वक्षसः भाएवत्वक्षोबलंयस्यतादृशस्यादित्यस्यसिन्धवोन रश्मयइवतेयथास्यन्दनशीलाः व्याप्तिमन्तः अक्तुरिति अंजकंतमः अतिक्रम्य यथाअससन्तोरेजन्तेतद्वद्भात्वक्षसोस्याग्नेरुक्तलक्षणादीप्तयोपिसर्वत्ररेजंते कंपंते व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० १. २. ३२.।

अथचतुर्थी–

यमेरिरेभृगवोविश्ववेदसंनाभापृथिव्याभुवनस्यमज्मना ।
अग्निंतंगीर्भिर्हिनुहिस्वआदमेयएकोवस्वोवरुणोनराजति ॥ ४ ॥

यम् । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसम् । नाभा । पृथिव्याः ।
भुवनस्य । मज्मना । अग्निम् । तम् । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे ।
आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः । न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं वेदइतिधननाम वेदः वरिवइतितन्नामसुपाठात् तादृशंयमग्निं भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्यभर्जकाः पृथिव्यावेद्याः एकदेशेकृत्स्नशब्दः यद्वा एतावतीवैपृथिवीत्यादि-श्रुतेः वेद्याःपृथिवीत्वं तस्यानाभानाभौउत्तरवेद्यांभुवनस्यभूतजातस्य मज्मनाबलेन निमित्ते-न आआभिमुख्येन [1]ईरिरेईरितवन्तः स्थापितवन्तः तमग्निंस्वेस्वकीयेदमेगृहेउत्तरवेद्यांगीर्भिः स्तुतिभिः आहिनुहिप्रापुहि हिगतौवृद्धौच उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिहेर्लुगभावः योऽ-ग्निः एकः मुख्यःसन् एकएववा वस्वोवसुनः गवादिधनस्यराजति ईश्वरोभवति प्रदातुमितिशेषः राजतीत्यैश्वर्यकर्मा क्षियतिराजतीतितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः–वरुणोन वारकआदित्यइव सयथा सर्वस्यईष्टेतद्वत् ॥ ४॥

अथपञ्चमी–

नयोवरायमरुतामिवस्वनःसेनेवसृष्टादिव्यायथाशनिः ।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्तिभर्वतियोधोनशत्रून्त्सवनान्यृञ्जते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुताम्ऽइव । स्वनः । सेनाऽइव । सृष्टा । दिव्या ।
यथा । अशनिः । अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भर्वति ।
योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋञ्जते ॥ ५ ॥

---

१ तै०सं० २. ६. ४. ।

योऽग्निर्वराय वरणायनिग्रहायशक्तोनभवति तत्रदृष्टान्तत्रयमुच्यते—मरुतांस्वनइव स-यथाग्राह्यस्तद्वत् तथासृष्टावैरिक्षयार्थप्रबलेनाभिसृष्टासेनेवसायथान्यैरनिरोध्यातद्वत् तथा दि-व्यादिविभवाअशनिर्यथा पतत्येवननिवार्यते तद्वत् ईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिदर्शयति अयमग्निस्ति गितैर्निशितैः तीक्ष्णीभूतैः अन्त्यविकारश्छान्दसः जंभैःदन्तैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अत्तिअस्मद्विरोधिनोभक्षयति तथाभर्वति हिनस्ति भर्वहिंसायां यास्कस्त्वाह—भर्वतिरत्तिक-र्मेति[1]। यद्यपि अत्तिभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापितदवान्तरभेदोवगन्तव्यः तत्रदृष्टान्तः—योधो-न संप्रहर्ताशूरइव सयथा शत्रून् भर्वतिभक्षयति तद्वत् किंच सोऽग्निः वना वनानि वृक्षादिसमू-हान्ऋंजते नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः ऋंजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

कुविन्नो॑अ॒ग्निरु॒चथ॑स्य॒वीर॑स॒द्वसु॑ष्कु॒विद्वसु॑भि॒ःकाम॑मा॒वर॑त् ।
चो॒दःकु॒वित्तु॑तु॒ज्यात्सा॒तये॒धिय॒ःशुचि॑प्रती॒कं॒तम॒याधि॒याग॑णे ॥६॥

कु॒वित् । न॒ः । अ॒ग्निः । उ॒चथ॑स्य । वीः । अस॑त् । वसुः॑ । कु॒वित् । वसु॑ऽभिः । काम॑म् । आ॒ऽवर॑त् । चो॒दः । कु॒वित् । तु॒तु॒ज्यात् । सा॒तये॑ । धियः॑ । शुचि॑ऽप्रतीकम् । तम् । अ॒या । धि॒या । गृ॒णे ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकं उचथस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारंवीः कामयिताअसत् भवतु अस्तेर्लेटयडागमः यद्वा उचथस्य एतन्नामकस्यमहर्षेः गोत्रप्रभवस्यनइतिसंबन्धः तथा वसुर्वासयितासर्वेषांवसुस्थानीयोवा वसुभिर्वासयितृभिः धनैःकामंअत्यर्थंअभिमतंवाकुवित् अतिप्रभूतं आवरत् आवृणोतु अभिमतप्रदानेनकामंनिवर्तयत्वित्यर्थः वृणोतेर्लेटयडागमः छा-न्दसोविकरणस्यलुक् अयमग्निःचोदः अस्माकंकर्मसुप्रेरकःसन् धियःकर्माणिसातयेलाभाय कुवित् बहुतुतुज्यात् त्वरयतु प्रेरयत्वित्यर्थः तुजिःप्रेरणार्थः छान्दसःशपःश्लुः शुचिप्रतीकं शो-भनावयवं शोभनज्वालंतमग्निं अयाधिया अनयास्तुतिरूपयामज्ञयागृणे उच्चारयामि स्तौ-मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ नि० ९. २३ । २ नि० ६. २१ ।

अथसप्तमी–

घृतप्रतीकंवऋतस्यधूर्षदमग्निंमित्रंनसमिधानऋंजते ।
इन्धानोअक्रोविदथेषुदीद्यच्छुक्रवर्णामुदुनोयंसतेधियम् ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूःऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् । न ।
सम्ऽइधानः । ऋञ्जते । इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् ।
शुक्रऽवर्णाम् । उत् । ऊम् इति । नः । यंसते । धियम् ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकंघृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वाज्यैर्हूयमानत्वात् यद्वा प्रतीकमङ्गंदीप्तज्वालमित्यर्थः किंभूतं वोयुष्मत्संबन्धिनःऋतस्ययज्ञस्यधूर्षदंधुरिनिर्वहणेसीदन्तंयज्ञनिर्वाहकमग्निंमित्रंनमित्रमिव समिधानः इध्मैर्दीप्यमानः यजमानःऋंजते प्रसाधयति ऋंजतिःप्रसाधनकर्मा किंच इन्धानः सम्यक्दीप्यमानः अक्रःज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः अन्यैरनुक्रान्तोवा क्रमेश्छान्दसोडः विदथेषु यज्ञेषुवेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषुदीद्यत् स्वयंदीप्यमानोऽस्मदीयांधियंप्रज्ञांयागादिविषयां शुभ्रवर्णां निर्मलांज्योतिष्टोमादिकर्मवाउदुयंसते उद्योतयत्येव यमेर्लेटचडागमः सिप् उशब्दोवधारणे धीरितिकर्मनाम धीःशमीतितन्नामसुपाठात् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्नेशिवेभिर्नःपायुभिःपाहिशग्मैः ।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेनिमिषद्भिःपरिपाहिनोजाः ॥ ८ ॥ १२ ॥

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः ।
पाहि । शग्मैः । अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः ।
परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥ १२ ॥

हेअग्नेअप्रयुच्छन् अस्मास्वप्रमाद्यन् युच्छप्रमादे अविच्छिन्नप्रवृत्तिःसन् अप्रयुच्छद्भिः अप्रमाद्यद्भिःअनवधानरहितैः शिवेभिः मन्त्रकल्याणैःशग्मैः सुखकरैः पायुभीरक्षणप्रकारैर्नोस्मान्पाहिरक्ष किंच हेइष्टेसर्वैःएषणीय अग्ने जाःजायमानः अस्माभिर्दीप्यमानःसन्अदब्धेभिरहिंसितैः अदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः दृपदंपउत्क्लेशे तौदादिकः अनिमिषद्भिः नि

मेषरहितैः अनलसस्वभावैःईदृशैर्लक्षणैर्नोऽस्मान्परि परितः पाहिपालय यद्वा उपर्युपरिजायन्तइ-तिजाः नोजाःअस्मत्संबंन्धिनीःपुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परिपाहि परितोरक्ष नकेवलमस्मान् किंतु अस्मत्पुत्रपौत्रादीनपिरक्ष ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

एतिप्रहोतेतिसप्तर्चंपंचमंसूक्तं दैर्घतमसंजागतं पूर्वत्राग्नेयंतुतदित्युक्तत्वात् इदमप्याग्नेयं त-थाचानुक्रमणिका—एतिप्रसप्तजागतमिति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगउक्तः ।

तत्रप्रथमा—

एतिप्रहोताव्रतमस्यमाययोर्ध्वांदधानःशुचिपेशसंधियम् ।
अभिस्रुचःक्रमतेदक्षिणावृतोयाअस्यधामप्रथमंहनिंसते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वाम् । दधानः । शुचिऽपेशसम् । धियम् । अभि । स्रुचः । क्रमते । दक्षिणाऽआवृतः । याः । अस्य । धाम । प्रथमम् । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्याग्नेर्व्रतं हविःप्रदानादिरूपं कर्मकर्तुमायया कर्त-व्यविशेषप्रज्ञयायुक्तःसन्प्रैति प्रकर्षेणगच्छतिहोतुं मायेतिप्रज्ञानाम मायावयुनमितितन्नाम-सुपाठात् कीदृशोऽयं ऊर्ध्वां उपर्यारूढां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां पेशइतिरूपनाम धि-यं प्रज्ञांदधानः धारयमाणः आचतुर्थात्कर्मणोभिसमीक्ष्येतेदंकरिष्यतीत्युक्तत्वात् आगत्यच दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येनवर्तमानाः स्रुचःजुह्वादीः क्रमतेगृह्णाति कीदृश्यःस्रुचः याःप्रथमंपात्रा-सादनकालेअस्याग्नेर्धामस्थानं निंसते निंसचुंबनेइतिधातुः चुंबन्तिभजन्तइत्यर्थः प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्याप्रैति पश्चात्स्रुचः क्रमतइत्यर्थः हशब्दःप्रसिद्धौ यद्वा होतादेवानामाह्वातायमग्निःअस्ययजमा-नस्यव्रतंकर्मज्योतिष्टोमादिप्रज्ञाविशेषेणयुक्तःसन् एति यज्ञदेशंप्रत्यागच्छति कीदृशोऽयंऊर्ध्वां ऊर्ध्ववर्तिंशुचिपेशसं शोभनरूपोपेतांधियंज्वालाचलनादिरूपंकर्मदधानोधारयमाणः आगत्यच दक्षिणावृतः उक्तलक्षणाःस्रुचः घृतपूर्णाः जुहूपभृदादिकाः अभिक्रमतेआक्रमते घृतंस्वीक-र्तुंज्वालाःप्रसर्पन्तीत्यर्थः याः स्रुचः प्रथमं पूर्वंहविरासादनकाले अस्याग्नेर्धामस्थानं वेदिल-क्षणंनिंसते चुंबन्तिप्राप्ताः हशब्दःप्रसिद्धौ णिसिचुंबने अदादित्वाच्छपोलुक् इदित्त्वान्नुम ॥१॥

अथद्वितीया–

अभीमृतस्यदोहनाअनूषतयोनौदेवस्यसदनेपरीवृताः ।
अपामुपस्थेविभृतोयदावसदधस्वधाअधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत । योनौ । देवस्य ।
सदने । परिऽवृताः । अपाम् । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ ।
अवसत् । अध । स्वधाः । अधयत् । याभिः । ईयते ॥ २ ॥

ऋतस्योदकस्यदोहनाः धारायोनौउत्पत्तिस्थाने देवस्यसदने द्योतमानस्यादित्यस्यस्थाने परीवृताः तद्रश्मिभिःपरितोव्याप्ताःसत्यः ईमेनमग्निंअभ्यनूषत अभिनवाभवन्ति आभवन्त्येवस्तूयन्तेवा कदेत्यतआह–यत् यदाअपामुपस्थे उदकानामुत्सङ्गेअन्तः विभृतः विशेषेण ताभिर्धार्यमाणःसन् आवसत् आक्रम्यनिवसति अयमग्निः तदानीमित्यर्थः अधअधुनास्वधाः अमृतोपमाः अपः अधयत् पिबति सर्वोलोकः ताविशेष्यन्ते याभिः सहईयते अयमग्निः संगच्छतेवाभूमिंताअधयत् विद्युदात्मनाउदकानि जगत्पाययतइत्यग्नेःस्तुतिः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

युयूषतःसवयसातदिद्वपुःसमानमर्थंवितरित्रतामिथः ।
आदींभगोनहव्यःसमस्मदावोळ्हुर्नरश्मीन्त्समयंस्तसारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानम् । अर्थम् ।
विऽतरित्रता । मिथः । आत् । ईम् । भगः । न । हव्यः । सम् ।
अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सम् । अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसासमानवयस्कौ वयःशब्देनसामर्थ्यंलक्ष्यते समानसामर्थ्यौ तदित् तदानीमेव यदाप्रवृद्धोभवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजननिष्पत्तिं मिथः प्रत्येकंवितरित्रताभृशं तरन्तौहोत्रध्वर्यू वपुः अग्नेःशरीरं युयूषतः स्वस्वव्यापारेणमिश्रयितुमिच्छतः प्रैषानन्तरंयाज्यादिपाठोहोतुर्व्यापारः वषट्कारानंतरंहोमोऽध्वर्योरितिविभागः अत्रेदमनुसंधेयं–सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकंसमानंप्रयोजनं सुखप्राप्तिंवितरित्रता विशेषेणतरितुमिच्छन्तौ तरतेर्यङ्लुगन्ताच्छतरिदाधर्त्यादौनिपात्यते द्विवचनस्याकारः जायापतीतद्वपुः तदेवपरस्परंशरीरं

युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः तद्वदग्निंसाकं होत्रध्वर्यूयुयूषतः आर्दीअनन्तरमेवहव्यः आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्यरथस्यनिर्वाहकोवा सन् अस्मत् अस्माकंसंबन्धिनोरश्मीन् रश्मिवदायताघृतधाराः आसर्वतः समयंस्त सम्यक्स्वीकरोति तत्रदृष्टान्तद्वयमुच्यते—भगोन सर्वैःसेवनीयआदित्यइव सयथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् सारथिः रथस्ययन्ता वोढुर्वाहकस्याश्वादेः रश्मीन प्रग्रहानिव तान्यथास्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषिसमयंस्त॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

यमींद्वासवंयसासपर्यतंःसमानेयोनांमिथुनासमोकसा ।
दिवाननक्तंपलितोयुवांजनिपुरूचरंन्नजरोमानुंषायुगा ॥ ४ ॥

यम् । ईम् । द्वा । सऽवंयसा । सपर्यतंः । समाने । योनां । मिथुना । समऽओंकसा । दिवां । न । नक्तंम् । पलितः । युवां । अजनि । पुरु । चरंन् । अजरंः । मानुंषा । युगा ॥ ४ ॥

यंईएनमग्निं द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौं वा समानेयोना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुनादंपतीइव एककार्योद्युक्तौ समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानौ ईदृशौ होत्रध्वर्यू सपर्यतः पूजयतः स्तुत्याहविःप्रदानेनचप्रीणयतः कदेत्याह—दिवान अहनीव नक्तंरात्रावपि सर्वदेत्यर्थः एवंपूज्यमानोऽग्निः पलितः पूर्वमंगारावस्थायांजीर्णोऽपि समिन्धनानन्तरं युवातरुणः तेजसासर्वस्य मिश्रयितावा अजनि जायते एवंजातोयं मानुषा युगा मनोःसंबन्धीनियुगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणिवोद्दिश्य पुरूचरन् बह्वाज्यादिकंभक्षयन् अजरः अजीर्णः जरारहितोवर्तते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

तमींहिन्वन्तिधीतयोदशव्रिशोंदेवंमर्तासऊतयेंहवामहे ।
धनोरधिप्रवतआसऋंण्वत्यभिव्रजंद्भिर्वयुनानवांधित ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । व्रिशः । देवम् । मर्तासः । ऊतये । हवामहे । धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिव्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा । अधित ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमीमेनमग्निं दशधीतयः दशसंख्याकाअंगुलयः व्रिशः विशः परस्परवि- श्लिष्टाः हिन्वन्ति प्रीणयन्तिमथनकाले तथामर्तासोमनुष्यावयं यजमानाः ऊतयेरक्ष- णाय हवामहे आह्वयामः कोऽस्यविशेषइतिउच्यते अयमग्निः धनोर्धनुषःसकाशात् प्र- वतः आ प्रकर्षेणगच्छतोबाणानिव तान्यथाशत्रोरुपरिमुंचंति आइत्युपमार्थे तद्वत् सोऽग्निःध- नुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात् प्रवतः प्रकृष्टवेगवतोरश्मीन् ऋण्वति गमयति रिविर्गत्यर्थः अत्रान्तर्भावितण्यर्थोयं इदित्त्वान्नुम् छान्दसंरेफस्यसंप्रसारणं अधिशब्दोनर्थकोधात्वर्थमा- मात्रानुवादी किंच एवंप्रवृद्धोऽग्निः अभिव्रजद्भिरनुष्ठानार्थं अभितःसंचरद्भिः ज्ञेयमर्थमभि- गच्छद्भिर्वा तदर्थंनवानवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठानविषयाणि अधि- त धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः यद्वा अधिव्रजद्भिः आभिमुख्येनगच्छद्भिः होत्रादिभिः क्रियमाणा- नि नवा नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानिस्तोत्रादीनि अधित धत्ते धाञश्छान्दसेलुङिस्थाघ्वो- रिच्चेतीत्वं उत्तरस्यसिचःकित्त्वं ह्रस्वादंगादितिसलोपः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

त्वंह्यग्नेदिव्यस्यराजसित्वंपार्थिवस्यपशुपाइवत्मना ।
एनीतएतेबृहतीअभिश्रियाहिरण्ययीवक्करीबर्हिराशाते ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाःऽइव । त्मना । एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया । हिरण्ययी इति । वक्करी इति । बर्हिः । आशाते इति ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वंदिव्यस्यदिविभवस्य देवादेर्विद्युदात्मना वृष्ट्यादेर्वाराजसिईशिषे ऐश्वर्यनामैतत् त- थापार्थिवस्यपृथिवीसंबन्धिनः मनुष्यादेःराजसि ईश्वरोभवसि किमन्यतंत्रत्वेननेत्याह–त्मनाआ- त्मनैव स्वसामर्थ्येनैव तत्रदृष्टान्तः–पशुपाइव पशुपालकोयथास्वसामर्थ्येनैव पशूनांनिरोधनिर्गम-

नादिव्यापारेषुसमर्थोभवति तद्वत् एतद्दृष्टान्तेनअत्यन्तस्वातन्त्र्यमुक्तंभवति किंच यस्मादेवं तस्मात्ते तवबर्हिर्यज्ञं एतेप्रसिद्धेएनी एतवर्णेशुभ्रे द्यावापृथिव्यौ आशाते अश्नुवातेव्याप्नुतः वर्णादनुदात्तादितिङीप् तकारस्यनः कीदृश्यौते बृहती महत्यौअतिविस्तृते अभिश्रियाप्राप्तैश्वर्येअभितः सर्वतोवा हिरण्ययी हितरमणीये वक्करीअतिकुशलंशब्दयन्त्यौ वचेर्वनिपि वनोरचेतिङीब्रेफौ छान्दसंकुत्वं वकिकौटिल्येइत्यस्माच्छान्दसोनुमभावः ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौबर्हिरश्नुवाते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

अग्नेजुषस्वप्रतिहर्यतद्वचोमन्द्रस्वधावऋतंजातसुक्रतो ।
योविश्वतःप्रत्यङ्ङसिदर्शतोरण्वःसंदृष्टौपितुमाँइवक्षयः ॥७॥१३॥

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः । मन्द्र । स्वधाऽवः ।
ऋतऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । यः । विश्वतः । प्रत्यङ् ।
असि । दर्शतः । रण्वः । समऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥७॥१३॥

हेअग्ने जुषस्व सेवस्वहविः प्रीतोभववास्तुत्या किंच तत्तादृशंप्रियकरंवचः वाग्रूपंस्तोत्रं प्रतिहर्यपुनःकामयस्व हेमन्द्र मादनशील स्तुत्यवा हेस्वधावःहविर्लक्षणान्नवन् हेऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हेसुक्रतो शोभनकर्मन्शोभनप्रज्ञवा यईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्ङसि अभिमतःअनुकूलोसि नपराङ्मुखइत्यर्थः तथादर्शतः दर्शनीयः सर्वैः किंच संदृष्टौसम्यग्दर्शने रण्वः रमणशीलः रमयितावाभवसिसर्वस्य यद्वा तवसंदृष्टौसत्यांसर्वोजनः क्षयो निवासवान्भवति तत्रदृष्टान्तः–पितुमानिवअतिप्रभूतान्नस्वामी यथासर्वैर्वस्तव्योगन्तव्यश्च भवति तद्वत् ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

तंपृच्छतेतिपंचर्चंपंचमंसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका–तंपृच्छतपंचांत्यात्रिष्टुबिति दीर्घतमाऋषिः पूर्वत्राग्नेयंतुतदित्युक्तत्वादिदमप्याग्नेयं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यविनियोगउक्तः ।

तत्रप्रथमा—

तंपृच्छतासजगामासवेदसचिकित्वाँईयतेसान्वीयते ।
तस्मिन्त्सन्तिप्रशिषस्तस्मिन्निष्टयःसवाजस्यशवसःशुष्मिणस्पतिः॥१॥

तम् । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् । ईयते ।
सः । नु । ईयते । तस्मिन् । सन्ति । प्रऽशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः ।
वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हेयजमानाः तमग्निंपृच्छत यत्र स्वर्गादिविषयंप्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैवप्रष्टव्यमस्ति तस्यैव प्रष्टव्यत्वेतिशयमाह—सजगामससर्वत्रगच्छति अतएवसवेदसचप्रष्टव्यंजानाति किमितरसाधारण्येनेनेत्याह—सचिकित्वान् सएवचेतनावान् सविशेषज्ञइत्यर्थः सएवईयते ज्ञेयसकाशंगच्छति पुनर्गतिरेवविशेष्यते सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रंईयते यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेवगच्छतीत्यर्थः यद्वा ज्ञानार्थईयते सेव्यते तथा शीघ्रं अनुसेव्यते यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः तत्रापेक्षिताःकामाःसन्तीत्याह तस्मिन्नग्नौ प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानिसंति असाध्यंनियम्यापि साधयितुंशक्तइत्यर्थः किंच तस्मिन्नेवाग्नौ इष्टयएष्टव्याभोगाः सर्वफलसाधकायागावा संति किंच सोऽग्निर्वाजस्य अन्नस्य शवसोबलस्यचपतिः पालयिता दाता किंच शुष्मिणोबलवतोराजादेरपि पतिः स्वामी यस्मादयं महानुभावः तस्मात्तमेव पृष्ट्वापुरुषार्थंसाधयतेति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

तमित्पृच्छन्तिनसिमोविपृच्छतिस्वेनेवधीरोमनसायदग्रभीत् ।
नमृष्यतेप्रथमंनापरंवचोस्यक्रत्वासचतेअप्रदृपितः ॥ २॥

तम् । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनऽइव ।
धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् । न । मृष्यते । प्रथमम् । न ।
अपरम् । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रऽदृपितः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रेग्निंपृच्छतेत्युक्तं अत्रतुसोनुनयेनप्रष्टव्यइत्याह—तमित् तमेवाग्निंपृच्छंति सतुनान्यंपृच्छति प्रश्नसमयेऽपि सिमः सर्वजनोनविपृच्छति विपरीतंनपृच्छति पृष्टोऽपिधीरोधीमानयं स्वेनेवमनसा इवशब्दएवार्थे स्वकीयैवबुद्ध्यायद्यत्कार्यं अग्रभीत् वदामीत्यादत्ते तदेवप्रतिब्रूते नतुप्रश्नानुकूलं स्वतंत्रेश्वरइत्युक्तंभवति यद्वा प्रष्टाधीरोधीमान्स्वेनेव स्वेनमनसावाचा वाच्यंविचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यंवक्तव्यत्वेनस्वीकुर्यात् तदेवाग्निंपृच्छति नतुबहुभाषतइत्यर्थः परवाक्यासह्यत्वमाह—अयमग्निः प्रथमंवचः स्ववाक्यात्पूर्वंभाविवचनं नमृष्यतेनसहते तथा अपरंवचः स्वोक्त्यनन्तरभाविप्रतिवचनं नमृष्यते यस्मादयमेवंविधः तस्मादप्रदृपितः अप्रदृप्तः यद्वा तेनशिक्षितः अनुदृण्डः सर्वोल्लोकः अस्यमहानुभावस्याग्नेः क्रत्वाक्रतुनारक्षणादिकर्मणासहसचते संगच्छतेजीवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

तमिद्गच्छन्तिजुह्वस्तमर्वतीर्विश्वान्येकःशृणवद्वचांसिमे ।
पुरुप्रैपस्ततुरिर्यज्ञसाधनोच्छिद्रोतिःशिशुरादत्तसंरभः ॥ ३ ॥

तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तम् । अर्वतीः । विश्वानि । एकः ।
शृणवत् । वचांसि । मे । पुरुऽप्रैषः । ततुरिः । यज्ञऽसाधनः ।
अच्छिद्रऽऊतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सम् । रभः ॥ ३ ॥

जुह्वः अस्मदीयाजुहूपभृदादयः तमित् तमेवोद्दिश्यआज्यपूर्णाः सत्योगच्छन्ति प्रीणयितुं यद्वा हूयन्तइति जुह्वःआहुतयः सोमादिरूपाः अथवाजुह्वादिषुस्थितान्याज्यान्यपि आश्रयाश्रयिणोरभेदेनजुह्वइत्युच्यन्ते मंचाःक्रोशन्तीतिवत् ताअपितमेवगच्छन्ति अस्यसर्वदेवतात्मकत्वात् अत्रैवेतरदेवतार्थमपिहूयमानंचेतिभावः किंच अर्वतीः प्राप्तिमत्यः स्तुतयः तमित् तमेवाग्निंगच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव सएवएकोयमग्निः विश्वानि मे मदीयानिवचांसि स्तोत्ररूपाणि शृणवत् शृणोति अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीयाआहुः—तेदेवाबिभ्यतोऽग्निंप्राविशन्[1] तस्मादाहुरग्निःसर्वादेवतेति । तथात्रैवपरस्तादाम्नास्यते—त्वमग्नेवरुणोजायसेयत्त्वंमित्रेइत्यादिको-[2]ऽस्यविशेषइत्युच्यते पुरुप्रैषः बहुप्रैषभाक् यद्वा बहुप्रेषणः सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः ततुरिःतारयि-

१ तै० सं ६. २. २. ।   २ ऋ० सं० ३. ८. १६. ।

ता तरतेरन्तर्णर्यर्थादाद्दगमहनइतिकिन्प्रत्ययः बहुलंछन्दसीत्युत्वं यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य अच्छिद्रोतिः अविच्छिन्नरक्षणः शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयितावाशत्रूणां एवंभूतोऽग्निः संरभः यज्ञादिसंरंभवान्सन् आद्दत्तआदत्ते हविरादिकंस्वीकरोति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

उपस्थायंचरतियत्समारंतसद्योजातस्त्सारयुज्येभिः ।
अभिश्वान्तंमृशतेनान्द्येमुदेयदींगच्छंन्त्युशतीरंपिष्ठितम् ॥ ४ ॥

उपऽस्थायम् । चरति । यत् । सम्ऽआरंत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः । अभि । श्वान्तम् । मृशते । नान्द्ये । मुदे । यत् । ईम् । गच्छंन्ति । उशतीः । अपिऽस्थितम् ॥ ४ ॥

यद्यदा अध्वर्युरुपस्थायंचरति उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारंकरोति कदेत्याह यत्समारत समगच्छत मथनेनाविरभवत् समोगम्यृच्छीत्यतेरात्मनेपदम् सद्यस्तदानीमेवजातउत्पन्नःसन् युज्येभिर्योक्तुंसंबद्धुंसमर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हैस्तेजोभिर्वायुक्तःसन् तत्सार अरण्योर्गूढःसन् चचार यद्वा युज्येभिरश्वैः जातमात्रएव सर्वत्रसंचचार त्सरच्छद्मगतौ लिटिणलिरूपं एवंप्रवृद्धोयंश्वांतंश्रान्तं शान्तंवायजमानं नान्द्येनन्दनीयेकर्मणिनिमित्तभूतेसति मुदे तस्यसंतोषायअभिमृशते अभिमर्शनंकरोति फलप्रदानेनेतिभावः यथालोकेगुर्वादिः श्रान्तं शिष्यादिकंस्पृशति तद्वत् कदेतिचेत् उच्यते यद्यदाअपिष्ठितंव्याप्यवर्तमानंईंएनमग्निंउशतोः कामयमानाः आज्यधाराः स्तुतयोवा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तदाभिमृशते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

सईंमृगोअप्योवनर्गुरुपत्वच्युपमस्यांनिधायि ।
व्यंब्रवीद्वयुनामर्त्येभ्योग्निर्विद्वाँऋतचिद्धिसत्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

सः । ईम् । मृगः । अप्यः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपऽमस्याम् । नि । धायि । वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

सईंसएवाग्निः उपमस्यां उपमायां उपमास्पदायांत्वचि ओषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्यां उपनिधायि उपस्थाप्यते उत्तरत्रोपभोगाय कीदृशः समृगोमार्जयिता अन्वेषणशीलोवा मृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणइतियास्कः । अप्यः आप्योगन्तव्यः अपः कर्मतत्रसाधुर्वा वनर्गुः वनगामी ऋच्छतेर्गमेश्चेदंरूपं यद्वा गमेरेव उपपदस्यरुडागमश्छान्दसः एवंभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्योमरणधर्मेभ्योयजमानादिरूपेभ्योवयुना वयुनानि प्रज्ञानानिअनुष्ठेयज्ञानानिव्यब्रवीत् विशेषेणब्रवीति उपदिशति वयुनमितिप्रज्ञानाम वयुनमभिख्येतितन्नामसुपाठात् ईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिदर्शयति अयमग्निर्विद्वान्सर्वज्ञः ऋतचित् यज्ञस्योदकस्यवाचेतिताज्ञाता सत्यः सत्क्रियमाणं कर्म तत्रसाधुः सत्सुभवोवा सत्फलं तदर्हतीतिवासम्यक्फलप्रदइत्यर्थः यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतः तस्मात्प्रज्ञोपदेशोयुक्तः हिशब्दःप्रसिद्धौ ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः॥ १४ ॥

त्रिमूर्धानमितिपंचर्चंषष्ठंसूक्तं दैर्घतमसंआग्नेयं पूर्वत्राग्नेयंतुतदित्युक्तत्वात् त्रिमूर्धानमित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः त्रैष्टुभेछन्दसिइदमादिसूक्तत्रयस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिमूर्धानमितित्रीणीति ।

तत्रप्रथमा—

त्रिमूर्धानंसप्तरंश्मिंगृणीषेनूंनमग्निंपित्रोरुपस्थें ।
निषत्तमस्यचरंतोध्रुवस्यविश्वांदिवोरोंचनापंप्रिवांसंम् ॥ १ ॥

त्रिऽमूर्धानंम् । सप्तऽरंश्मिम् । गृणीषे । अनूंनम् । अग्निम् । पित्रोः । उपऽस्थें । निऽसत्तम् । अस्य । चरंतः । ध्रुवस्यं । विश्वां । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसंम् ॥ १ ॥

अनयाग्निर्यज्ञरूपेणस्तूयते त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धत्रयोपेतं द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुबहुव्रीहावित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तच्छन्दोयुक्तंअनूनं अविकलं संपूर्णफलं अग्निं अग्निसाध्यं अञ्जनादिगुणयुक्तंवा पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषण्णं

१ नि० १. २०. ।

मध्येवर्तमानमित्यर्थः भूमिस्थद्रव्येणद्युलोकस्थदेवताभिश्चसाध्यत्वादितियावत् किंच ध्रुवस्य निश्चलस्यचरतः हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबन्धिनं यज्ञं दिवः द्युलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानानि आपप्रिवांसं सर्वतःपूरयितारं गृणीषे गृणीहि स्तुहि यद्वा अयमग्निरेवोच्यते त्रिमूर्धानं मूर्धवदत्रक्षित्यन्तरिक्षद्युलोकाख्यस्थानत्रयोपेतं लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनंवा सप्तरश्मिं सप्तज्वालं अनूनं अन्यूनं पित्रोर्द्याव्यापृथिव्योरुपस्थेउत्संगे निषत्तं नसत्तनिषत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः निषण्णंआपप्रिवांसं सर्वतःपूरयन्तंकामानां उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषेगृणीहि स्तुहि किंच चरतःसर्वत्रज्वालाभिर्गच्छतः ध्रुवस्यधृतत्वादविचलितस्यदिवोद्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वासर्वाणि रोचनारोचमानानितेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीतिशेषः ईदृशमग्निंस्तुहीत्यन्तरात्मनःप्रैषः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

उ॒क्षाम॒हाँअ॒भिव॑वक्षए॒नेअ॒जर॑स्तस्थावि॒तऊ॑तिर्ऋ॒ष्वः ।
उ॒र्व्याः प॒दोनिद॑धाति॒सानौ॑रि॒हन्त्यूधो॑अरु॒षासो॑अस्य ॥२॥

उ॒क्षा । म॒हान् । अ॒भि । व॒व॒क्षे॒ । ए॒ने॒ इति॑ । अ॒जर॑ः । त॒स्थौ॒ । इ॒तःऽऊ॑तिः । ऋ॒ष्वः । उ॒र्व्याः । प॒दः । नि । द॒धा॒ति॒ । सानौ॑ । रि॒हन्ति॑ । ऊध॑ः । अ॒रु॒षास॑ः । अ॒स्य॒ ॥ २ ॥

उक्षासेक्ता फलप्रदइत्यर्थः अतएवमहान् महिम्ना स्वरूपेणउद्वृत्तवृषभसदृशोयमग्निः एनेद्यावापृथिव्यौ अभिअभिक्रम्यव्याप्यववक्षे वहति व्याप्नोतीत्यर्थः वहतेर्लेटिछान्दसःशपःश्लुः लोपस्तआत्मनेपदेष्विततिलोपः सिब्बहुलमितिसिप् वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेनचलोकद्वयवासिनोदेवान्मनुष्यांश्चरक्षतीत्यर्थः किंचायंअजरः जरारहितः ऋष्वःमहान् पूज्यः महन्नामैतत् ऋष्वःउक्षइतितन्नामसुपाठात् तथाइतऊतिः प्राप्तरक्षणःसन् तस्थौ स्थितःवर्तते यद्वा उक्तगुणोयं इतऊतिः इतएवगमनवान् अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान्तस्थौ वर्तते तदनन्तरं उर्व्याःविस्तृतायाःभूम्याः सानौसमुच्छ्रितेप्रदेशे वेदिलक्षणे पदोनिदधाति पदानि स्थापयति करोति किंचास्याग्नेः अरुषासः अरुषाआरोचनाज्वालाः ऊधःस्थानीयमन्तरिक्षं रिहन्ति लिहंति यद्वा अस्योधः ऊधःस्थानीयं यज्ञं अरुषासः आरोचनाः ब्रह्मवर्चसेनयजमानाः रिहन्ति अभिमतस्वर्गादीनिलिहन्ति ॥ २ ॥

अथतृतीया–

समानंवत्समभिसंचरन्तीविष्वंग्धेनूविचंरतःसुमेके।
अनपवृज्याँअध्वंनोमिमानेविश्वान्केताँअधिमहोदधाने ॥ ३ ॥

समानम्। वत्सम्। अभि। सञ्चरन्ती इति सम्ऽचरन्ती। विष्वक्।
धेनू इति। वि। चरतः। सुमेके इति सुऽमेके। अनपऽवृज्यान्।
अध्वनः। मिमाने इति। विश्वान्। केतान्। अधि। महः।
दधाने इति ॥ ३ ॥

समानंएकमेववत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्धर्षहेतुमग्निमभि अभिमुखंसंचरन्ती संचरन्त्यौ द्वेधेनू अग्निहितकरणेनप्रीणयित्र्यौ पत्नीयजमानलक्षणेधेनू विष्वग्विचरतः संचरतः स्तनपानादिसदृशेन्धनप्रक्षेपसंमार्जनादिनासम्यक् वर्धयतइत्यर्थः कीदृश्यौते सुमेकेशोभनकर्माणौशोभनमेहनेवा परिचरणकुशलेइत्यर्थः किंच अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वनः मार्गान् अग्नेःप्रान्तप्रदेशान् केशाद्यमेध्यरहितान् मिमाने संपादयित्र्यौ किंच विश्वान्केतान् सर्वाणिप्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महोमहान्ति अधिअधिकंदधानेधारयन्त्यौ ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपेवाधेनू विष्वग्विचरतः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

धीरांसःपदंकवयोंनयन्तिनानांहृदारक्षमाणाअजुर्यम्।
सिषांसन्तःपर्यपश्यन्तसिन्धुंमाविरेभ्योअभवत्सूर्योनॄन् ॥ ४ ॥

धीरासः। पदम्। कवयः। नयन्ति। नाना। हृदा। रक्षमाणाः।
अजुर्यम्। सिसासन्तः। परि। अपश्यन्त। सिन्धुम्। आविः।
एभ्यः। अभवत्। सूर्यः। नॄन् ॥ ४ ॥

धीरासोधीराः धीमन्तः प्रयोगज्ञाः अध्वर्य्वादयः अजुर्यं अजर्यं अजीर्णं एनमग्निं पदं स्थानंवेदिलक्षणंनयन्तिप्रापयन्ति मथनदेशाद्गार्हपत्याद्वा अथवा वक्ष्यमाणलक्षणायजमानादयः पदंआस्पदं सर्वकामानामास्पदमेनंगमयन्ति कीदृशाः ते कवयः क्रान्तदर्शिनोमेधाविनः अ-

नूचानावा येषाअनूचानास्तेवाकवयइतिश्रुतेः। किंच नानाहृदावहुप्रकारयाबुद्ध्या रक्षमाणाः धारयमाणाः किंचैवंरूपास्ते सिंधुस्यंदमानं यज्ञद्वाराफलानिस्रवंतमग्निं सिषासन्तःसंभक्तुमिच्छन्तः सनितेःसनि सनीवंतर्धेतिविकल्पनादिडभावः जनसनखनामित्यात्वं पर्यपश्यन्त परितः पश्यन्ति शुश्रूषन्त इत्यर्थः किंच सूर्यः सर्वस्यप्रसवितायमग्निः एभ्यः एवंकुर्वद्भ्योनृन्नृभ्यःनेतृभ्यः आविरभवत् तेषामनुग्रहेणप्रत्यक्षोभवत् नृनित्यत्रविभक्तिव्यत्ययः नृन्प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वायोज्यम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

दि॒दृ॒क्षेण्य॒ःपरि॒काष्ठा॑सु॒जेन्य॒ईळेन्यो॑म॒होअर्भा॑यजी॒वसे॑।
पु॒रु॒त्रायदभ॑व॒त्सूरहै॑भ्यो॒गर्भे॑भ्योम॒घवा॑वि॒श्वद॑र्शतः ॥ ५ ॥ १५ ॥

दि॒दृ॒क्षेण्यः॑। परि॑। काष्ठा॑सु। जेन्यः॑। ई॒ळेन्यः॑। म॒हः। अर्भा॑य।
जी॒वसे॑। पु॒रु॒ऽत्रा। यत्। अभ॑वत्। सूः। अह॑। ए॒भ्य॒ः। गर्भे॑भ्यः।
म॒घऽवा॑। वि॒श्वऽद॑र्शतः ॥ ५ ॥ १५॥

अयमग्निः काष्ठासुपरस्परंव्यावर्तमानासुदशदिक्षुदिदृक्षेण्यः अनुग्रहदृष्टयादर्शनयुक्तोभवति यद्वा द्रष्टुमेष्टव्यः दर्शनेच्छाविषयभूतः दृशेःसन्नन्तात्कृत्यार्थेतवैकेन्केन्येतिकेन्यप्रत्ययः अतएवजेन्यः सर्वत्रप्रादुर्भवनशीलोभवतिजयशीलोवा किंच प्रदानसमयेईळेन्यः स्तुत्योभवति किमर्थमेवंमहोमहतोदेवादेःअर्भायअर्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वाजीवसेजीवनाय हविर्वहनेनप्रधनप्रदानेनेतिविवेकः तत्रोपपत्तिमाह—यदह यस्मात्खलु पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवमनुष्येत्यादिना त्राप्रत्ययः मघवा हविर्लक्षणान्नवान् विश्वदर्शतः सर्वद्रष्टव्यविषयवानयमग्निः एभ्योगर्भेभ्यः षष्ठ्यर्थेचतुर्थी एषामृत्विजांगर्भवच्छिशुवदत्यन्तरक्षणीयानांसूरभवत् प्रसविता उत्पादयिताभवत्भवति तस्मान्नानाहृदारक्षमाणाःकवयः पदंनयन्तीतिपूर्वत्रसंबन्धः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेपंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

कथातइतिपंचर्चंसप्तमंसूक्तंदैर्घतमसमाग्नेयंत्रैष्टुभं कथेत्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यसूक्तस्यविनियोगः त्रिमूर्धानमितित्रीणीत्यनेनोक्तः।

१ ऐ० ब्रा० २. २.।

तत्रप्रथमा—

कथातेअग्नेशुचयंन्तआयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः।
उभेयत्तोकेतनयेदधानाऋतस्यसामन्रणयंन्तदेवाः ॥ १ ॥

कथा। ते। अग्ने। शुचयंन्तः। आयोः। ददाशुः। वाजेभिः।
आशुषाणाः। उभे इति। यत्। तोके इति। तनये। दधानाः।
ऋतस्यं। सामन्। रणयंन्त। देवाः ॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवसंबन्धिनोरश्मयः शुचयन्तः दीप्तिंसर्वत्रचक्षाणाः प्रकटयन्तः आशुषाणाः आशुशीघ्रंसंभक्तारः आशून्संभक्तारोवाय्वादेरपिशीघ्रंसंभक्तारइत्यर्थः यद्वा समन्ताच्छोषयितारः यद्वा सर्वंव्याप्नुवन्तः अश्नोतेर्लिटःकानच् व्यत्ययेनोप्रत्ययः सिच्चेतिद्विविकरणता आङ्पूर्वादन्तर्भावितण्यर्थाच्छुषेःशानचि छान्दसःशपोलुक् आशुशब्दात्सनोतेःकर्मण्यण् ईदृशारश्मयोवाजेभिरन्नैःसहितं आयोः आयुः आयुष्यं कर्मणिषष्ठी कथाकेनोपायेनददाशुः ददति दाश्रृदाने छान्दसोलिट् तमुपायमगृहाणेत्यर्थः रश्मीनांवरप्रदानंकुत्रदृष्टमितिचेत् उच्यते यद्यस्मात् उभेउक्तेअन्नायुषीतोकेपुत्रे तनये अनवच्छेदेनकुटुंबस्यविस्तारके यद्वा तोकेपुत्रेतनयेतत्पुत्रादौच दधानाः धारयन्तोदेवाः व्यवहर्तारोयजमानाः ऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसामन्साम्निरथन्तरादौ रणयन्त रमन्ते रमयन्ति शब्दयन्त्येववा यस्मादन्नायुःपुत्रादिसहिताः सोमेनेष्ट्वासाम्निरमन्ते तस्माद्रश्मयोददतीत्यवगम्यतइत्यर्थः तादृशान्त्वदीयान्रश्मीन्मामप्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

बोधामेअस्यवचंसोयविष्ठमंहिष्ठस्यप्रभृतस्यस्वधावः।
पीयंतित्वोअनुंत्वोगृणातिवन्दारुंस्तेतन्वंवन्देअग्ने ॥ २

बोधं। मे। अस्य। वचंसः। यविष्ठ। मंहिष्ठस्य। प्रऽभृतस्य।
स्वधाऽवः। पीयंति। त्वः। अनुं। त्वः। गृणाति। वन्दारुः।
ते। तन्वंम्। वन्दे। अग्ने ॥ २ ॥

हेयविष्ठ युवतम हेस्वधावः हविर्लक्षणान्नेन तद्वन्नग्ने मेमदीयस्यमंहिष्ठस्यअतिशयेनपूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेणसंपादितस्यास्येदानींक्रियमाणस्यवचसः स्तुतिरूपस्यवचनस्य कर्म-

णिषष्ठी उक्तलक्षणंवचः बोधबुध्यस्व स्तुतोभवेत्यर्थः हेअग्ने लोकेत्वः अत्रयास्कः—त्वोनेमइत्यर्धस्येत्युक्त्वैतदेवोदाजहार । एकोजनः पीयति वधकर्मैतत् हिनस्ति यज्ञादिनानपूजयतीत्यर्थः त्वःएकःअनुगृणातिअनुकूलंउच्चारयतितयोर्मध्ये हेअग्ने वंदारुर्वन्दनशीलोहं तेतवतन्वं तनुंतवमूर्तिं वन्देस्तौमि ॥ २ ॥

अथतृतीया—

येपायवोमामतेयन्तेअग्नेपश्यन्तोअन्धंदुरितादरक्षन् ।
ररक्षतान्त्सुकृतोविश्ववेदादिप्सन्तइद्रिपवोनाहदेभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् ।
दुःऽइतात् । अरक्षन् । ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः ।
दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अह । देभुः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते—उचथ्यबृहस्पतिनामानौद्वावृषीआस्तां तत्रोचथ्यस्यममतानामभार्यासाचगर्भिणी तांबृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् शुक्रनिर्गमनावसरेप्राप्तेगर्भस्थंरेतः प्रावादीत् हेमुने रेतोमात्याक्षीः पूर्वमहंवसामि रेतःसंकरंमाकार्षीरिति एवमुक्तोबृहस्पतिर्बलात्प्रतिरुद्धरेतस्कः सन्शशाप हेगर्भ त्वंयतोरेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वंदीर्घतमःप्राप्नुहि जात्यन्धोभवेति एवंशप्तोममतायांदीर्घतमाअजायत सचोत्पन्नः तमोव्यथयाअग्निमस्तौषीत् सचस्तुत्याप्रीतः आन्ध्यंपर्यहरदिति तदिदमत्रोच्यते—हेअग्ने तेतवसंबन्धिनोयेपायवः प्रसिद्धाः पालयितारोरश्मयः मामतेयंममतायाःपुत्रंदीर्घतमसं अन्धंपश्यन्तः अन्धोऽयं अतोऽस्माभीरक्षणीयइत्यवगच्छतः दुरितात् दुष्टंप्राप्तात् दुःखात् अरक्षन् तानसुकृतः सुखकर्तॄन्विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञः ररक्षरक्षति अस्मत्पालनायेतिभावः तैरस्मानपरिक्षिष्यतीत्यर्थः एवंरक्षितानस्मान्दिप्सन्तोदंभितुमिच्छन्तोरिपवः कामादयोनाहदेभुः अहेतिविनिग्रहार्थीयः नखलुदंभितुंशक्नुवन्ति दंभु दंभे श्रंथिग्रंथिदंभिस्वंजीनामितिवक्तव्यमितिलिटःकित्त्वादनिदितामितिनलोपः तस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौदभेश्चेतिवक्तव्यमितितौविधीयेते यद्वा सूक्तद्रष्टादीर्घतमाः स्वयमेवात्मानंपरोक्षतयाब्रवीति ॥ ३ ॥

---

१ नि० ३. २०. ।

अथचतुर्थी–

योनोअग्नेअररिवाँअघायुररातीवामर्चयतिद्वयेन ।
मन्त्रोगुरुःपुनरस्तुसोअस्माअनुमृक्षीष्टतन्वंदुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा ।
मर्चयति । द्वयेन । मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै ।
अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हेअग्ने नोऽस्मान् युष्मद्रक्षितान्यःअघायुः मारणादिरूपपापेच्छावान् अररिः अदाता अस्मद्दानप्रतिबन्धकइत्यर्थः रातेश्छान्दसस्यलिटःक्वसुः अरातीवास्वयमदानवान् छन्दसिवनिप् तदिच्छतीतिमत्वर्थीयोवनिप् शत्रुत्वमाचरन्यः शत्रुः द्वयेनमानसवाचिकभेदेन द्विविधेन नददामीतिमानसोमन्त्रः निन्दाद्यारोपेणदाननिवारणंवाचिकोमन्त्रः यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेणद्विविधेनमन्त्रेणयोविरुद्धमाचरति तन्नसंकीर्तयति यच्चप्रियंब्रूतेतन्नकरोति अन्यद्ददतीत्येवंमंत्रस्वरूपद्वैविध्यम् पूर्वंमानसवाचिकभेदेन इदानींवाचिककायिकभेदेनेतिविवेकः ईदृशेनमन्त्रेणयः शत्रुर्मर्चयति भर्त्सयति विधेयीकरोतिवास्मान्समंत्रैकदेशोमानसरूपः अस्मैपुनर्गुरुरस्तु षष्ठ्यर्थे चतुर्थी प्रयोक्तुरेवपुनर्गरितास्तु तथादुरुक्तैर्दुर्वाक्यैः निन्दारूपैर्वाचिकैः तन्वं स्वकीयां तनुंअनुमृक्षीष्ट अनुमार्ष्टु अनुक्रमेणलुंपतु यद्वा सद्विविधोमन्त्रः अस्मैप्रयोक्तुरेवगुरुर्गरितास्तु अन्यान्यप्यस्मन्प्रत्यकारायप्रयुक्तानिनिष्ठुरभाषणानिसन्ति तैर्दुरुक्तैः सोरातिःतनुमेवावलुंपतु स्वात्मानमेवावृत्यदहत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

उतवायःसहस्यप्रविद्वान्मर्तोमर्तंमर्चयतिद्वयेन ।
अतःपाहिस्तवमानस्तुवन्तमग्नेमाकिर्नोदुरितायधायीः॥५॥१६॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तः । मर्तम् । मर्चयति ।
द्वयेन । अतः । पाहि । स्तवमान । स्तुवन्तम् । अग्ने । माकिः ।
नः । दुःऽइताय । धायीः ॥ ५ ॥ १६ ॥

पूर्वमभेद्विविधकुटिलमन्त्रेणकर्तातन्मन्त्रणंप्रामोतु मास्मानित्युक्तम् अत्रतुतन्मन्त्रेणास्मान्पाही-त्यग्निःप्रार्थ्यते उतवा हेसहस्य सहइतिबलनाम तत्रभवाग्ने योमर्तोमरणधर्मामनुष्यः प्रविद्वा-न्मायामन्त्रेणप्रकर्षेणजानन् द्वयेनपूर्वोक्तरीत्याद्विविधमन्त्रेणमर्तं मनुष्यं मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतिवा अतस्तादृशाद्भर्त्सनात्तत्कर्तुःसकाशाद्वा हे स्तवमान स्तूयमानाग्ने स्तुवन्तं स्तुतिं कुर्वन्तं मांपाहिरक्ष किंच नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृतायदुर्मन्त्रणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धापीः मास्थापय दुरितभाजनंमाकार्षीरित्यर्थः धिधारणे व्यत्ययेनेट् सिचिवृद्धिः नमाङ्योगइत्यडभा-वः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

मथीद्यदितिपंचर्चमष्टमंसूक्तम् दैर्घतमसंत्रैष्टुभमाग्नेयं मथीद्यदित्यनुक्रमणिका सूक्तत्र-यमध्यस्यतृतीयत्वेनपूर्वंविनियोगउक्तः ।

तत्रप्रथमा—

मथी॒द्यदीं॑वि॒ष्टोमा॑त॒रिश्वा॒होता॑रंवि॒श्वाप्सुं॑वि॒श्वदे॑व्यम् ।
नियंद॒धुर्म॑नु॒ष्या॑सुवि॒क्षुस्व१॒र्णचि॒त्रंवपु॑षेवि॒भाव॑म् ॥ १ ॥

मथी॑त् । यत् । ई॒म् । वि॒ष्टः । मा॒त॒रिश्वा॑ । होता॑रम् ।
वि॒श्वऽअ॑प्सुम् । वि॒श्वऽदे॑व्यम् । नि । यम् । द॒धुः । म॒नु॒ष्या॑सु ।
वि॒क्षु । स्वः॑ । न । चि॒त्रम् । वपु॑षे । वि॒भाऽव॑म् ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वातारं विश्वाप्सुं अप्स्वितिरूपनाम नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरा-दिभेदेनआहवनीयादिभेदेनवा यद्वा कालीकराल्यादिरूपेण ज्वालानांवैरूप्याद्विश्वरूपत्वं विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं यदींयमेनमग्निं मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्मात्रन्तरिक्षश्व-सनोवायुः विष्टः काष्ठेष्वन्तःप्रविष्टःसन् मथीत् अमथ्नात्प्रावर्धयदित्यर्थः मथेविलोडने ह्म्यन्त-क्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः पुनः सएवविशेष्यते यमग्निं मनुष्यासु मत्वाकर्मकुर्वतीषु विक्षु ऋत्विग्रूपा-सुप्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये निदधुर्धारयन्तियजमानाः मनुष्यशब्दोनिरुक्तेबहुधानिरु-क्तः—मनुष्याःकस्मान्मत्वाकर्माणिसीव्यन्तिमनस्यमानेनसृष्टामनोरपत्यंमनुषोवेति[1] । यद्वा पूर्वं

---

१ नि ३. ७. ।

देवाः मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विक्षु प्रजासुप्राणिषु वपुषे स्वरूपाययागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणायवा जाठराग्निरूपेण निदधुः स्थापितवन्तः तत्रदृष्टान्तः—स्वःन स्वरणंस्वीरणंवाआदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथाप्रकाशादिसाधनायधारयन्ति तद्वत् स्वःशब्दंयास्कएवंनिरुवाच—स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणःस्वृतोरसान्स्वृतोभासंज्योतिषांस्वृतोभासेतिवेति[१]। ईदृशं यंनिदधुः तंमथीदितिपूर्वत्रान्वयः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

ददानमिन्नदंदभन्तमन्माग्निर्वरूथंममतस्यंचाकन् ।
जुषन्तविश्वांन्यस्यकर्मोपंस्तुतिंभरमाणस्यकारोः ॥ २ ॥

ददानम् । इत् । न । ददभन्त । मन्मं । अग्निः । वरूथम् । ममं ।
तस्यं । चाकन् । जुषन्तं । विश्वांनि । अस्य । कर्म ।
उपंऽस्तुतिम् । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्ममननीयंस्तोत्रं हविरादिकंवाददानमित् अग्नयेकुर्वाणमेवमां दंभितारोवैरिणोनददभंत दंभितुं हिंसितुंनप्रभवन्ति दंभेर्बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः व्यत्ययेनान्तादेशः ममकोऽतिशयइतिउच्यते तस्यप्रदातुर्ममवरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकं अयमग्निश्चाकन् अत्यर्थं कामयते कनतिःकांतिकर्मा अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि छान्दसोऽडभावः बहुलादेववाछान्दसस्तुजादित्वादभ्यासदीर्घः यस्मादेवंतस्मान्नदभ्नुवन्तीत्यर्थः नकेवलमग्निरेवकामयते किंतु सर्वेदेवाः कामयन्तइत्याह—उपस्तुतिं तंतंदेवमुपेत्य क्रियमाणांस्तुतिंभरमाणस्यकुर्वाणस्य कारोःस्तोतुः अस्ययजमानस्यमम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि कर्माणिजुषन्त सेवन्ते सर्वेदेवाः अतोनददभन्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

नित्येचिन्नुयंसदनेजगृभ्रेप्रशस्तिभिर्दधिरेयज्ञियासः ।
प्रसूनंयन्तगृभयंन्तइष्टावश्वांसोनरथ्योरारहाणाः ॥ ३ ॥

---

१ नि० २. १४. ।

नित्ये । चित् । नु । यम् । सदने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः ।
दधिरे । यज्ञियासः । प्र । सु । नयन्त । गृभयन्त । इष्टौ ।
अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासोयज्ञयोग्यायजमानाऋत्विजोवा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्येचित् सदने नित्यएवगार्हपत्यलक्षणे अग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे गृह्णन्ति ग्रहेर्लिटिइरयोरेइतिरेभावः हग्रहोर्भइतिभत्वं नित्यंगतश्रियोध्रियते नित्यंगार्हपत्यमितिसूत्राद्गार्हपत्योनित्यः तदाश्रयत्वात्सदनमपिनित्यमुच्यते गृहीत्वाप्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिः दधिरे धारयन्त्याहवनीयार्थं धृत्वाच इष्टौ एषणेसाधनेयज्ञेनिमित्तभूतेसति गृभयन्तः गृह्णन्तः ऋत्विजः प्रसुनयन्त सुष्ठुप्रणयन्ति तत्रदृष्टान्तः—ररहाणाः रंहसागच्छन्तः रहिगतौ छान्दसस्यलिटःकानच् अनित्यमागमशासनमितिनुमभावः रथ्योरथवन्तः तत्रनियुक्ताः छन्दसीवनिपावितिरथशब्दान्मत्वर्थीयईकारः अश्वासोन अश्वाइव तेयथाधृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशंनयन्तितद्वत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

पुरूणिदस्मोनिरिणातिजम्भैराद्रोचतेवनआविभावा ।
आदस्यवातोअनुवातिशोचिरस्तुर्नशर्यामसनामनुद्यून् ॥ ४ ॥

पुरूणि । दस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने ।
आ । विभाऽवा । आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः ।
अस्तुः । न । शर्याम् । असनाम् । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

अत्रदावाग्निरूपेणायं स्तूयते दस्मउपक्षपयितायमग्निः पुरूणिबहूनिवृक्षादीनिनिरिणातिनितरांहिनस्ति रीगतिरेषणयोः प्वादित्वाद्ध्रस्वः केनसाधनेनेतितदुच्यते—जंभैर्दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः आत् दाहानन्तरं वनेवृक्षादिसमूहात्मके विभावाविविधप्रकाशयुक्तःसन् आसर्वतः रोचते दीप्तोभवति आत् अनन्तरं अस्यशोचिर्ज्वाला अनु अनुकूलोवातः अग्निसखिभूतोवायुः अनुद्यून् अन्वितिवीप्सार्थे प्रतिदिनं वाति ज्वालाआदायगच्छति तत्रदृष्टान्तः—अस्तुः क्षेप्तुःसकाशात् असनां गच्छन्तीं शर्यां न शरोनाम हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं तत्प्रचुरां यद्वा शरोनामवंशावान्तरजातीयःकाष्ठविशेषः तद्विकारां इषुमिव शर्याइषवःशरमय्यइतियास्कः[1] । यद्वा शरएवशर्या अथवा शरोहिंसा तत्करोतीतिशर्याइषुः तांयथावायुर्नोदकजन्योवेगोवाअनुकूलंप्रेरयति तद्वत् ॥ ४ ॥

---

१ नि० ५. ४. ।

अथपंचमी–

नयंरिपवोनरिषण्यवोगर्भेसन्तंरेषणारेषयन्ति।
अन्धाअपश्यानदभन्नभिख्यानित्यासईंप्रेतारोअरक्षन्॥५॥१७॥

न। यम्। रिपवः। न। रिषण्यवः। गर्भे। सन्तम्। रेषणाः।
रेषयन्ति। अन्धाः। अपश्याः। न। दभन्। अभिऽख्या।
नित्यासः। ईम्। प्रेतारः। अरक्षन्॥ ५॥ १७॥

यमग्निंगर्भेगर्भवद्रक्षकेअरणिमध्येसन्तंवर्तमानंरिपवोनराः नरेषयन्ति नदुःखयन्ति तथा रिषण्यवोऽन्येहिंसकाः दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिक्यचिनिपात्यते क्याच्छन्दसीत्युः नहिंसन्ति कीदृशास्ते रेषणाः हिंसनस्वभावाः यद्वा तैःक्रियमाणाहिंसनप्रकारानहिंसन्ति किंचास्याभिख्या अभितःख्यातिंमाहात्म्यंअंधाः ज्ञानशक्तिरहिताः अविद्वांसः अतएवअपश्याः अद्रष्टारः यद्वा विद्वांसोप्यभावयितारः अनुपासकाइत्यर्थः ईदृग्रूपाभयेऽपिनदभन् नदभ्नुवन्ति नहिंसन्ति लौकिकोपकारेणापिप्रयोजकत्वादितिभावः तर्ह्यस्यपारमार्थिकंरूपंकेजानन्तीतिचेत् उच्यतेनित्यासोनित्याः अविचलितभक्तयः अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरतावाअग्न्यनुग्रहात् स्वयमपि नित्याभविष्यन्तीतिभाविनित्यत्वमाश्रित्यनित्याउपचर्यन्ते तादृशायजमानाःप्रेतारः यज्ञादिनातमेवतर्पयितारःसन्तः ईंएनमरक्षन् रक्षन्ति यज्ञादिरूपेणभजन्तइत्यर्थः ॥ ५॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेसप्तदशोवर्गः॥ १७॥

महःसइति पंचर्चंनवमंसूक्तम् दैर्घतमसंवैराजमाग्नेयं दशकास्त्रयोविराळेकादशकावेत्युक्तलक्षणसद्भावात् तथाचानुक्रान्तं–महःसवैराजमिति विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा–

महःसरायएषतेपतिर्दन्निनइनस्यवसुनःपदआ।
उपध्रजंन्तमद्रयोविधन्नित्॥ १॥

महः। सः। रायः। आ। ईषते। पतिः। दन्। इनः। इनस्य।
वसुनः। पदे। आ। उप। ध्रजन्तम्। अद्रयः। विधन्। इत्॥ १॥

महः महतः पूज्यस्य रायः गवादिरूपस्यधनस्यपतिः पालकः स्वामीसोऽग्निः दन्ददत् अभिमतंप्रयच्छन् ददातेःशतरिछान्दसःशपोलुक् तस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः आआभिमुख्येन अस्मद्देवयजनंप्रति ईषते गच्छति किंच इनस्यस्वामिनोऽपि इनःस्वामीसर्वस्यपतिरित्यर्थः ईदृशोऽयं वसुनोधनस्यपदेआस्पदभूतेवेदिस्थानेआआश्रयति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः यद्वा वसुनोनिवासयोग्यस्य धनस्यापिइनइतिसंबन्धः यद्वा वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा किंच उपध्रजंतं उपगच्छन्तमेनंअभिषवार्थं अद्रयः ग्राववन्तोयजमानाः विधन्तित् परिचरन्त्येव विधविधाने तौदादिकः लुङि बहुलंछन्दसीत्यडभावः निघाताभावश्छान्दसः यद्वा पूर्वत्रतच्छब्दश्रुतेः अत्रयच्छब्दाध्याहारेणास्यसंबन्धादनिघातः यद्वा अद्रयोभिषवग्रावाणः स्वशब्दैः उपउपेत्यविधन्तिपूजयन्त्येव आह्लादंजनयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सयोवृषांनरांनरोदंस्योःश्रवोंभिरस्तिंजीवपींतसर्गः ।
प्रयःसंस्राणःशिश्रीतयोनौं ॥ २ ॥

सः । यः । वृषां । नराम् । न । रोदंस्योः । श्रवंःऽभिः । अस्तिं ।
जीवपींतऽसर्गः । प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौं ॥ २ ॥

सतादृशोयोऽग्निः नरांन मनुष्याणामिव रोदस्योः द्यावापृथिव्योरपि वृषा सेक्ताउत्पादकइत्यर्थः एवंसर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्रश्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तःसन् अस्तिवर्तते सर्वोत्पादकइत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह—यतोयंजीवपीतसर्गः जीवैर्नानाविधैःपीतआस्वादितःसर्गःसृष्टिक्रमोयस्यसतथोक्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः पुनर्बहुव्रीहौसएवस्वरः अत्रायंसृष्टिक्रमः अयमग्निःस्वदत्तंहविरादित्यंप्रापय्य तद्रश्मिभिःसहवैद्युतरूपेणमेघद्वारोदकेनप्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतोवृष्ट्युत्पादनद्वारोत्पादयिता इदानींसाक्षादुत्पादकत्वमाह—योऽग्निर्योनौगर्भाशये सस्राणःप्रविष्टःसन् शिश्रीत निषिक्तंरेतः पारयति नृपश्वादिदेहाकारेणपरिणमयतीत्यर्थः यद्यग्निर्नपचेत्पूरयेदेवनोत्पद्येत तस्मादयंसाक्षादेवोत्पादकः सतादृशोऽग्निः यशस्वीवर्ततइत्यर्थः यद्वा योऽग्निर्नरांन नराणांकर्मसूत्साहयुक्तानांयजमानानामिव नरामनुष्यानृत्यन्तिकर्मस्वितियास्कः।

१ नि० ५. १.।

तेषांयथास्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्रोदस्योरपि आश्रयवाचिनाशब्देनाश्रयिणोलक्ष्यन्ते भूलोकवर्तिनांवृष्टिप्रदानेनद्युलोकवर्तिनांहविःप्रापणेनेतिभावः सताद्दशोऽग्निः श्रवोभिः हविर्लक्षणैः सोमाज्यादिभिरन्नैः निमित्तभूतैः जीवपीतसर्गः जीवविशेषैर्यजमानैः अविशेषेणसर्वैर्वा आस्वादितस्वभावःसन् अस्तिप्रकृष्टोवर्तते अमुमग्निंहविर्भिःप्रीणयित्वास्वाभिमतान्भोगान्भुंजतइत्यर्थः किंच योऽग्निः योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणेसस्राणः प्रविष्टःसन् शिश्रीत स्वस्मिन्प्राप्तंपुरोडाशादिकंपचति सोऽयमग्निरस्ति महानुभावोवर्तते ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आयःपुरंनार्मिणीमदींदेदत्यःकविर्नभन्योऽनार्वा ।
सूरोनरुरुक्वाञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरम् । नार्मिणीम् । अदींदेत् । अत्यः । कविः ।
नभन्यः । न । अर्वा । सूरः । न । रुरुक्वान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

योऽग्निर्नार्मिणीं नर्मवतींयजमानानां संबंधिनीं उत्तरवेदिं यद्वा नृणांमनसिस्थितांयजमानानांयज्ञार्थयांभूमिंप्रत्यभ्यागमनमनीषाविद्यतेतांपुरंतत्स्थानं आदीदेत दीपयति कीदृशोऽयं अत्यः अपेक्षितदेशंप्रत्यतनशीलः कविःक्रान्तदर्शी तत्रदृष्टान्तः—अर्वाअरणकुशलोनभन्योन नभस्याकाशेभवःनभस्वान्वायुरिव किंच शतात्मा नानारूपः शतंसहस्रमित्यपरिमितवचनः तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षयावानानारूपत्वं अथवामित्रवरुणभेदेन अग्नेर्मित्रादिरूपत्वं त्वमग्नेवरुणोजायसेयत् इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धम् अग्नेरेव इन्द्राद्यात्मकत्वमाहुरितिद्वितीयमन्त्रस्यार्थः ताद्दशोयं सूरोन सूर्यइवरुरुक्वान् दीप्यमानः रुचदीप्तौ छान्दसस्यलिटःक्वसुः अतः सताद्दशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टंवर्ततइतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अभिद्विजन्मात्रीरोचनानिविश्वारजांसिशुशुचानोअस्थात् ।
होतायजिष्ठोअपांसधस्थे ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ८. १६. । २ ऋ० सं० २. ३. २२. ।

अभि । द्विऽजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि ।
शुशुचानः । अस्थात् । होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधऽस्थे ॥ ४॥

अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यांजायमानः यद्वा मथनात्प्रथमंजन्मउत्पत्त्यनंतरंपवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपंद्वितीयंजन्मइव एवंद्विजन्मत्वं अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् तादृशोऽग्निः त्रीरोचनानि क्षित्यादिस्थानानि त्रीणिरोचनानि गार्हपत्यादीनिवा अभिशुशुचानः अभितःप्रकाशयन् नकेवलंत्रीण्येव किंतु विश्वारजांसि सर्वाण्यपिरंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशुचानः अभितःप्रकाशयन् दीपयन् होतादेवानामाह्वाता यजिष्ठोयष्टृतमःसन् अपांप्रोक्षण्याद्युदकानां सधस्थे सहस्थाने यागदेशे अस्थात् तिष्ठति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अयंसहोतायोद्विजन्माविश्वादधेवार्याणिश्रवस्या ।
मर्तोयोअस्मैसुतुकोददाश ॥ ५ ॥ १८ ॥

अयम् । सः । होता । यः । द्विऽजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि ।
श्रवस्या । मर्तः । यः । अस्मै । सुऽतुकः । ददाश ॥ ५ ॥ १८ ॥

योद्विजन्मासएवहोताहोमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैवगार्हपत्यद्वाराआहवनीयत्वाद आह्वातावादेवानांसोऽयं विश्वाविश्वानिवार्याणि वरणीयानि ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वं श्रवस्या श्रवस्यया श्रवोन्नंहविर्लक्षणंतदिच्छया श्रवःशब्दात्क्यजन्तादप्रत्ययादिति भावेअप्रत्ययः दधेधारयति अस्मैउक्तस्वरूपायाग्नयेयोमर्तः ददाशददातिससुतुकः शोभनपुत्रोभवति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

पुरुत्वेतितृचात्मकंदशमंसूक्तम दैर्घतसमाग्नेयमौष्णिहं पुरुतृचमौष्णिहमित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहेछन्दस्यस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—पुरुत्वात्वामग्नइति ।

तत्रप्रथमा–

पुरुत्वांदाश्वान्वोचेरिरंग्नेतवंस्विदा ।
तोदस्येंवशरणआमहस्यं ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तवं । स्वित् । आ ।
तोदस्यंऽइव । शरणे । आ । महस्यं ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वात्वांपुरुबहुवोचे यद्वा बहुदाश्वानितिसंबन्धः पुत्रंदेहिवित्तंदेहि इत्याद्याशासनानिब्रवीमीत्यर्थः किंतूष्णींनेत्याह–यतोदाश्वान् अभिमतंहविर्दत्तवानस्मि अतोवोचे इतरसाधारण्येनब्रुवतः कथंदातव्यमितिनमन्तव्यं यतोऽहं हेअग्नेतवस्वित् तवैवआआभिमुख्येन अरिः अर्ताहविरादिप्रापणेनसेवकोहं तत्र दृष्टान्तः–महस्यमहतः तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः शरणेऽस्यगृहे यथागर्भदासादिरासमन्तान्नियतोवर्तते तद्वदहमपि यस्मादेवंतस्मादभिमतं बहुवोचे त्वमपितत्सर्वंदेहीत्यर्थः अत्रनिरुक्तं–बहुदाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्रऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेवयदन्यदेवत्याअग्नावाहुतयोहूयन्तइत्येतद्दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्तोदस्येवशरणआमहस्य तुदस्येवशरणेऽधिमहतइति ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

व्यंनिनस्यंधनिनंःप्रहोषेचिदररुषः ।
कदाचनप्रजिगंतोअदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अनिनस्यं । धनिनंः । प्रऽहोषे । चित् । अररुषः । कदा ।
चन । प्रऽजिगतः । अदेवऽयोः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रेस्वाभीष्टंबहुविज्ञापयामीत्युक्तं अत्रतुस्वविलक्षणेभ्योदानादिरहितेभ्योदानंनदातव्यमितिप्रार्थयते हेअग्ने त्वांविशेषेणब्रवीमि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः अथवा सन्निहितत्वाद्वोचेइत्यनुषज्यते अस्मदर्थे यद्यजिज्ञपन् तद्विरुद्धंवोचेवक्ष्यमाणस्वरूपस्यनदातव्यमितिब्रवीमीत्य-

---

१ नि० ५.७.।

र्थः तेषांस्वरूपमाह—अनिनस्य अस्वामिनः त्वांअस्वामिनंकुर्वाणस्य तथा धनिनः समग्रधनवतः पूर्वमेव धनवतोदानस्य निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते यद्वा यागाद्यनुपयोगिधनवतइत्यर्थः किंच प्रहोषेप्रकर्षेणहोतुंअररुषः अददतोदक्षिणारूपेण यद्वा प्रहोषेअनिनस्येतिसंबंधः प्रकर्षेणहोतुं असमर्थस्येत्यर्थः अत्रइनशब्देनतत्स्थंसामर्थ्यंलक्ष्यते चिच्छब्दःसमुच्चयार्थः किंच कदाचनप्रजिगतः कदाचिदपिप्रकर्षेणदेवानस्तुवतः अत्र चनेतिनिपातद्वयसमुदायः तत्र चशब्दःसमुच्चये नशब्दोनिषेधे किंच अदेवयोः देवानात्मनोनिच्छतः एतेषांनदातव्यमितिविवोचइत्यर्थः निन्दितानांस्वरूपनिरूपणेनस्वस्याताद्दशत्वात् बहुवोचइत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तंभवति यद्वा चनेतिचिच्छब्दपर्यायः उक्तप्रकारेणदुष्टस्यापिकदाचित्प्रजिगतः यदाकदाचित्त्वांस्तुवतः विवोचे ताद्दशस्य दातव्यमितिविशेषेणब्रवीमि किमुवक्तव्यमस्मदर्थमितिभावः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सचन्द्रोविप्रमर्त्योमहोव्राधंन्तमोदिवि। प्रप्रेत्तेअग्नेवनुषःस्याम॥३॥१९॥

सः। चन्द्रः। विप्र। मर्त्यः। महः। व्राधंन्ऽतमः। दिवि।
प्रऽप्र। इत्। ते। अग्ने। वनुषः। स्याम॥ ३॥ १९॥

हेअग्ने विप्र मेधाविन् योमर्त्यःत्वांयजते समर्त्योयजमानोदिविद्युलोकेचन्द्रःसर्वेषामाह्लादकचन्द्रसद्दशोभवति यद्वा चन्द्रएवभवति यजमानानां चन्द्रत्वप्राप्तिंछन्दोगाआमनंति—पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेषसोमोराजेति। ससोमलोकेविभूतिमनुभूयेतिच। तथामुण्डकेऽपि द्युलोकप्राप्तिराम्नायते—एह्येहीतितमाहुतयःसुवर्चसःसूर्यरश्मिभिर्यजमानंवहन्ति तन्नयंत्येताः सूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोधिवासइति एषवःपुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकइतिच। पुनः सएवविशेष्यते महोमहतोऽपि व्राधंतमःप्रवृद्धतमः इतरदेवानामपिश्रेष्ठइत्यर्थः अतःअग्ने तेतव प्रप्रेत् प्रकर्षेणैव वनुषःसंभक्तारःस्याम यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम प्रकृष्टाएवभवेम॥ ३॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः॥ १९॥

मित्रंनयमितिनवर्चमेकादशंसूक्तं दैर्घतमसंजागतंमैत्रावरुणंआद्यामैत्र्येव अत्रानुक्रमणिका—मित्रंनवमैत्रावरुणंहिजागतंमैत्र्याद्येति विनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा–

मि॒त्रंनयंशिम्या॒गोषु॑ग॒व्यवः॑स्वा॒ध्यो॑वि॒दथे॑अ॒प्सुजीज॑नन् ।
अरे॑जेतां॒रोद॑सी॒पाज॑सागि॒राप्रति॑प्रि॒यंय॑ज॒तंज॒नुषा॒मवः॑ ॥ १ ॥

मि॒त्रम् । न । यम् । शिम्या॑ । गोषु॑ । ग॒व्यवः॑ । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ ।
वि॒दथे॑ । अ॒प्ऽसु । जीज॑नन् । अरे॑जेताम् । रोद॑सी॒ इति॑ । पाज॑सा ।
गि॒रा । प्रति॑ । प्रि॒यम् । य॒ज॒तम् । ज॒नुषा॑म् । अवः॑ ॥ १ ॥

यमग्निंशिम्या कर्मनामैतत् शिमीशक्तिरितितन्नामसुपाठात् प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा मित्रंन मित्रमिवस्थितं यद्वा शिम्येत्येतत्क्रिययासहसंबध्यते गोषुबह्वीषु निमित्तभूतासुगव्यवः गाआत्मनइच्छन्तः अत्रयद्यपिगव्यवइत्येवालं नगोष्विति तथापि गव्यवइत्यत्रगोस्वामित्वंप्रतिपाद्यते तच्चैकयाद्वित्वादपिस्यात् अतःस्पृहणीयाबह्व्यइत्यवगमयितुंगोष्वितिपदं यथा गवांमसिगोपतिः।गणानांत्वागणपतिं। तथास्वाध्यः सुष्ठुआध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्यानावाविदथेयागे अप्सुअंतरिक्षेवैद्युतरूपेणवर्तमानं आपइत्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवीतितन्नामसूक्तत्वात् अग्नेरन्तरिक्षोत्पत्तिः यदग्नेदिविजाअस्यप्सुजावा अप्स्वग्नेसधिष्टवइत्यादिमन्त्रान्तरेषुप्रसिद्धा प्रियंसर्वेषांप्रियतमंप्रीणयितारंवा यजतंयष्टव्यंअग्निं जनुषांजन्मवतांप्राणिनां अवःप्रति रक्षणंनिमित्तीकृत्यशिम्यामथनादिकर्मणाजीजनन् जनयन्तियजमानाः यद्वा अप्सु निमित्तभूतासुजीजनन् सर्वप्राणिनामुपकारायवृष्ट्यर्थंचेत्यर्थः एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसाबलेन गिरा भयंकरशब्देनचरोदसीद्यावापृथिव्यावरेजेतां अकंपेतां अग्नेःसकाशात्कंपनं अरेजेतां रोदसीहोतृवूर्यइत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धं । नचसर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्निर्लोकद्वयस्यभीतिमजनयत् किमेतदितिवाच्यं निंदास्तुतित्वात् यथालोकौविभीतः तथाप्रवृद्धोभवदितिस्तुतौपर्यवसानात् यद्यप्यत्राग्निरेवप्रतिपाद्यते मित्रस्तुपरंदृष्टान्तितएव तथापिद्युस्थानस्याग्नेरेवमित्रत्वान्मन्त्रस्यमैत्रत्वमविरुद्धम् यद्वा मित्रंन सखायमिवस्थितंमित्रनामकंदेवं यज्ञेऽन्तरिक्षेवाऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति शिष्टमेतद्विशेषेण तथैवयोजनीयम् ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं० ५. ६. २३.। २ ऋ० सं० २. ६. २९.। ३ ऋ० सं० ६. ३. ३४.। ४ ऋ० सं० ६. ३. ३०.। ५ ऋ० सं० १. २. ३२.।

अथद्वितीया–

यद्धत्यद्वांपुरुमीह्ळस्यंसोमिनःप्रमित्रासोनदधिरेस्वाभुवः ।
अधक्रतुंविदतंगातुमर्चतउतश्रुतंवृषणापस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । वाम् । पुरुऽमीह्ळस्यं । सोमिनः । प्र ।
मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः । अधं । क्रतुम् । विदतम् ।
गातुम् । अर्चते । उत । श्रुतम् । वृषणा । पस्त्यंऽवतः ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्वांयुवां पुरुमीह्ळस्यबहुलाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य कर्मणिषष्ठी त्यत् उक्तलक्षणंकर्म मित्रासोन मित्राणीव मित्रभूताःऋत्विजः प्रदधिरे प्रकर्षेणधारयन्ति हेतिपूरणः अध अतःकारणात् गातुं युष्मद्गमनं अर्चते षष्ठ्यर्थेचतुर्थी अर्चतःपूजयतोयजमानस्य क्रतुंकर्म विदतंजानीतम् विदेर्लोट्यव्यत्ययेनशः उत अपिच हेवृषणा कामानांवर्षितारौ युवांपस्त्यावतः पस्त्येतिगृहनाम पस्त्यादुरोणइतितन्नामसूक्तत्वात् सदः प्राचीनवंशादिगृहवतोयजमानस्य आह्वानं स्तोत्रं वाश्रुतंशृणुतं छान्दसोविकरणस्यलुक् यद्वा यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीह्ळस्य एतन्नामकस्यराज्ञोमित्रासोन मित्राणीवस्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्थाः दधिरे अधअतः कारणात् तस्यार्चते अर्चतः क्रतुंविदतमित्यादिपूर्ववत्॥ २ ॥

अथतृतीया–

आवांभूषन्क्षितयोजन्मरोदस्योःप्रवाच्यंवृषणादक्षसेमहे ।
यदीमृतायभरथोयदर्वतेप्रहोत्रयाशिम्यावीथोअध्वरम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यम् ।
वृषणा । दक्षसे । महे । यत् । ईम् । ऋताय । भरथः । यत् ।
अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरम् ॥ ३ ॥

हेवृषणा कामानांवर्षितारौ हेमित्रावरुणौवांयुवयोः संबन्धिजन्मजननं उत्पत्तिं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशात् द्यावापृथिवीभ्यामेवसर्वेषामुत्पत्तेः यद्वा मित्रइतिसर्वोपकार्यग्निरुच्यते वरुणइतितमोनिवारकआदित्यः उभयोःपृथिवीद्युस्थानत्वात् ततः पूर्वमन्त्रेमित्रदृष्टान्तत्वेनाग्निःस्तुतः अतइदमधिगम्यते अग्निरेवमित्रइति तथान्यत्रापि अग्निंमित्रंनक्षितिषुप्रशंस्यं मित्रंवयंसुधितंभृगवोदधुरितिच । प्रवाच्यंस्तुत्यंतादृग्युवयोर्जन्ममहेमहते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयोमनुष्यायजमानाः आभूषन् सर्वतोलंकुर्वन्तिश्लाघन्तइत्यर्थः जन्मनःप्रवाच्यत्वमाह—यदीं यस्मादेवकारणात् अथवा ईमित्यनर्थकः मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीत्युक्तत्वात् । ऋताय यज्ञायभरथः सामर्थ्यं यत् यस्माच्चकारणात् अर्वते युष्मान्प्राप्तवते यजमानायचभरथोभिमतं फलं अथवा उभयत्रकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी यज्ञंयजमानंचभरथइत्यर्थः तथाच होत्रयास्तुतिरूपयावाचा शिम्या हविःप्रदानादिकर्मणाच प्रवीथः प्रकर्षेणप्राप्नुथः तस्मात्तत्प्रवाच्यंजन्मभूषन्तीत्यर्थः होत्रेतिवाङ्नाम होत्रागीरितितन्नामसुपाठात् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

प्रसाक्षितिरसुरयामहिप्रियऋतावानावृतमाघोषथोबृहत् ।
युवंदिवोबृहतोदक्षमाभुवंगांनधुर्युपयुञ्जाथेअपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुर । या । महि । प्रिया । ऋतऽवानौ ।
ऋतम् । आ । घोषथः । बृहत् । युवम् । दिवः । बृहतः । दक्षम् ।
आऽभुवम् । गाम् । न । धुरि । उप । युञ्जाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हेअसुरा असुरौ बलवन्तौ मित्रावरुणौ युवयोः याक्षितिः देवयजनरूपा महि महती अत्यधिका प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्रीवासाक्षितिः प्रकर्षेणसंपादिता उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः तामासीदतमितिशेषः यागभूमिर्देवानांप्रियेतिप्रसिद्धम् आसाद्यच हेऋतावानौऋतवन्तौ युवांबृहत्प्रवृद्धं ऋतमस्मदीयं यज्ञं आघोषथः अवैकल्येनसंपादितइतिस्तुतमित्यर्थः यतोयुवं युवां बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवहनेसमर्थं अथवा बृहतोदिवः म-

---

१ ऋ० सं० २. ५. २०. । २ ऋ० सं० ४. ५. १७. । ३ नि० १. ९. ।

हतोद्युलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमितिशेषः यद्वा कर्मणिषष्ठी दिवोद्योतनात्मकंबृहतः प्रभूतं दक्षं अभिमतसाधनसमर्थं आभुवंसर्वतोभवनशीलं अपः कर्म सोमयागरूपं उपयुंजाथे सेवेथे तत्रत्यं हविःस्वीकुरुथ इत्यर्थः उपयोगेदृष्टान्तः—धुरिशारीरबलस्यनिर्वाहे तदर्थांगांन धेनुमिव तांयथाउपयुंजेततद्वत् यद्वा विकारेप्रकृतिशब्दः क्षीरादिकमिव तस्माद्दतमाघोषथः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

महीअत्रंमहिनावारंमृण्वथोरेणवस्तुजआसद्मंन्धेनवंः ।
स्वरंन्तिताउपरतातिसूर्यमानिम्रुचंउषसंस्तक्ववीरिव ॥५॥२०॥

मही इति । अत्रं । महिना । वारंम् । ऋण्वथः । अरेणवंः ।
तुजंः । आ । सद्मंन् । धेनवंः । स्वरंन्ति । ताः । उपरऽतांति ।
सूर्यम् । आ । निऽम्रुचंः । उषसंः । तक्ववीःऽइंव ॥ ५ ॥ २० ॥

हेमित्रावरुणौ युवां महीमहत्यां सप्तम्येकवचनेपूर्वसवर्णदीर्घः ईदूतौचसप्तम्यर्थेइतिप्रगृह्यता अत्रास्यांपृथिव्यां महिनामहत्त्वेन याधेनूःवारं वरणीयं प्रदेशमृण्वथः संपादयथः अंतर्भावितणयर्थोयं गमनादिव्यवहारस्यतयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्चमित्रावरुणयोः ताएताधेनवोगावः सायंकालेयुष्मन्महत्त्वेन अरेणवः अनवद्याः तस्कराद्यनपहारेणानष्टावा तुजः क्षीराणांप्रदात्र्यः तुजतिर्दानकर्मा सद्मन् सद्मनिगोष्ठे आआश्रिताः आगच्छन्तिवा उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ताएवंकारिताधेनवः उपरताति उपरतातौ सप्तम्यालुक् मेघानां विस्तारवत्यन्तरिक्षे मेघाच्छन्नेसति सूर्यं सर्वस्यप्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा सुवीर्योभर्यायथागोपायतइति तत्सूर्यस्यसूर्यत्वमितिश्रुत्यन्तरात्[1] । आदित्यमभिलक्ष्यस्वरन्ति स्वर्यंतिसुखसंचाराय स्वृशब्दोपतापयोः भौवादिकः कस्मिन्कालेइतितदुच्यते—निम्रुचः उषसः सर्वेष्वपिसायंकालेषूषःकालेषुच तत्रदृष्टान्तः—तक्ववीरिव तक्वास्तेनः तस्यवेतागन्तामनुष्यः सयथाक्रोशतितद्वत् एवंनिरुद्धानां गवांसुखसंचारोयुष्मदायत्तइतितयोःस्तुतिः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

---

१ तै० ब्रा० २. २. १०. ।

अथषष्ठी–

आवांमृतायंकेशिनीरनूषतमित्रयत्रवरुणगातुमर्चथः ।
अवत्मनांसृजतंपिन्वंतंधियोंयुवंविप्रंस्यमन्मंनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्रं । यत्रं ।
वरुण । गातुम् । अर्चथः । अवं । त्मनां । सृजतम् । पिन्वंतम् ।
धियंः । युवम् । विप्रंस्य । मन्मंनाम् । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणौ केशिनीः केशवत्योग्नेर्ज्वालाः वांयुवयोः ऋताय यज्ञार्थं आनूषत हविः समर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते–हेमित्र हेवरुण युवामुभौ यत्रयागे गातुं गमनं देवयजनदेशंवा गातुरितिपृथिवीनाम गातुः पृथ्वेत्युक्तत्वात् अर्चथः पूजयथः स्वीकुरुथइत्यर्थः आगत्यच त्मना आत्मनैव अवसृजतं वृष्टिमवाङ्मुखंविसृजतं तथाकृत्वाधियोऽस्मदीयानिकर्माणि पिन्वतं वर्धयतमित्यर्थः एवंकृत्वाविप्रस्यमेधाविनः यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवां इरज्यथः ईश्वरौ स्वामिनौभवथः इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यतिपत्यतइतितन्नामसूक्तत्वात् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

योवांयज्ञैःशंशमानोहदाशंतिकविर्होतायजंतिमन्मसाधंनः ।
उपाहतंगच्छंथोवीथोअंध्वरमच्छागिरंःसुमतिंगन्तमस्मयू ॥ ७ ॥

यः । वाम् । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशंति । कविः । होता ।
यजंति । मन्मऽसाधंनः । उपं । अहं । तम् । गच्छंथः । वीथः ।
अध्वरम् । अच्छं । गिरंः । सुऽमतिम् । गन्तम् । अस्मयू इत्यंस्मऽयू ॥ ७ ॥

योह यःखलुयजमानोवां युवामुद्दिश्ययुवाभ्यांवा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः शशमानः शंसमानोदाशतिहविरादिकं स्वस्वत्वंनिवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनंकरोति यएवकविः अनूचानः येवा-अनूचानास्तेकवयइतिश्रुतेः । अथवाकविर्मेधावी होता सम्यक्होमनिष्पादकोयजमानोमन्म-

१ ऐ० ब्रा० २. २.

साधनः मननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतःसन् यजति सोमयागादिकंकरोति तमेवयजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञंउपउपलक्ष्य गच्छथःअह प्राप्नुथःखलु प्राप्यच अध्वरं तदीयंयज्ञं वीथः कामयेथे किंच अस्मयू अस्मान्कामयमानौ युवांगिरः स्तुतीः अच्छ अभिलक्ष्य गन्तं गच्छतं तादृशंमां प्राप्यस्तुतीःस्वीकुरुतमित्यर्थः अत्रयद्यपि तमितिसामान्यनिर्देशःप्रतिभाति तथापि अस्मयूइत्यूक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानितिगम्यते यद्वा योदाशति यश्चयजतेतमुपेत्यतदीयंयज्ञंकामयेथेअतोस्मयू युवां सुमतिं मां मदीयागिरः स्तुतीः अच्छ अभिलक्ष्यगच्छतम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

युवांयज्ञैःप्रथमागोभिरञ्जतऋतावानामनसोनप्रयुक्तिषु ।
भरन्तिवांमन्मनासंयतागिरोदृप्यतामनसारेवदाशाथे ॥ ८ ॥

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अञ्जते । ऋतऽवाना । मनसः ।
न । प्रऽयुक्तिषु । भरन्ति । वाम् । मन्मना । सम्ऽयता । गिरा ।
अदृप्यता । मनसा । रेवत् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवन्तौवृष्ट्युदकवन्तौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमाप्रथमौ यज्ञैर्यजमानसाधनैर्गोभिः गोविकारैः पयआदिभिः अंजते व्यंजयन्ति यजमानाः देवभागंयागेषु क्षीरादिभिर्यजन्तइत्यर्थः यद्वा गोभिर्वाग्भिरंजते स्तुवन्ति तत्रदृष्टान्तः–प्रयुक्तिषुप्रयोगेषु मनसोन कर्मणिषष्ठी मनइव तद्यथा प्रथमंव्यञ्जयन्ति मुख्यंकुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य किंच वांयुवां मन्मना मननवता संयतायुवामेवसम्यग्गच्छता चित्तेन गिरः स्तुतीर्भरन्ति संपादयन्ति यस्मादेवं तस्मात् अदृप्यता अनभिभवतामनसाप्रहृष्टेनचेतसायुक्तौरुन्तौरेवत् धनवत्कर्मारमदीयमाशाथे अश्नुवाथे व्याप्नुथः ददाथेइत्यर्थः अश्नोतेर्लिटि अनित्यमागमशासनमितिवचनादिडभावः॥८॥

अथनवमी–

रेवद्वयोदधाथेरेवदाशाथेनरामायाभिरितऊतिमाहिनम् ।
नवांद्यावोहभिर्नोतसिन्धवोनदेवत्वंपणयोनानशुर्मघम् ॥९॥२१॥

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशाथे इति । नरा ।
मायाभिः । इतःऽऊति । माहिनम् । न । वाम् । द्यावः ।
अहऽभिः । न । उत । सिन्धवः । न । देवऽत्वम् । पणयः । न ।
आनशुः । मघम् ॥ ९ ॥ २१ ॥

हेमित्रावरुणौ युवांरेवत् धनवत् वयोऽन्नं दधाथे उभयंच धारयथः यस्मादेवंतस्माद्रेवत् धनवत् सहदृष्टत्वात् वयइतिगम्यते धनविशिष्टमन्नं हेनरानेतारौ युवांआशाथे अश्नुवाथे अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः कीदृशं मायाभिः युवयोःप्रज्ञाभिः इतऊति इतःअस्मदभिमुखं गमनवत् इतोरक्षणवद्वा माहिनं महन्नामैतत् अतिमहत् ईदृशोरावयोरेतादृशंसामर्थ्यंकुतइत्यतआह—वांयुवयोर्देवत्वं अहभिरहोभिः रात्रिभिः अत्राहःशब्देनरात्रिरभिधीयते द्योशब्देनाह्नः पृथगभिधानात् ताभिःसहिताद्यावोदिवसानानशुः नप्राप्नुवन्ति अहश्चरात्रिश्चोभेनतरतइत्यर्थः उतअपिच सिन्धवः स्यन्दनशीलानद्योनचैवानशुः तथायुवयोर्देवत्वंपणयोऽसुराअपि नानशुः मघंधनंचनानशिरे लोकत्रयेयुवयोः पराभवितारोनकेपिसन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

युवंवस्त्राणीतिसप्तर्चं द्वादशंसूक्तं दैर्घतमसं अनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभं मैत्रावरुणं पूर्वंत्रमैत्रावरुणंहीत्युक्तत्वात् सूक्तविनियोगोलैंगिकः मैत्रावरुणेपशावाद्यावपायायाज्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—युवंवस्त्राणिपीवसावसाथेप्रबाहवासिसृतंजीवसेनइति सैवसमावर्तने नववस्त्रधारणेविनियुक्ता सूत्रितंच—युवंवस्त्राणिपीवसावसाथेइत्यहतेवाससीआच्छादयेति ।

सैषाप्रथमा—

युवंवस्त्राणिपीवसावसाथेयुवोरच्छिद्रामन्तवोहसर्गाः ।
अवातिरतमनृतानिविश्वऋतेनमित्रावरुणासचेथे ॥ १ ॥

युवम् । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः ।
मन्तवः । ह । सर्गाः । अव । अतिरतम् । अनृतानि । विश्वा ।
ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हेमित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवंयुवां यद्वा पीवसा पीनान्यच्छिन्नानिवस्त्राण्याच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे आच्छादयथः यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणिदधाथे अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानितेजांसि धारयथइत्यर्थः किंच युवयोः सर्गाः सृष्टयःअच्छिद्राः अच्छिन्नाः मन्तवोह मननीयाश्च ईदृशौ युवां विश्वा विश्वानि सर्वाणिअनृतानि असत्यानि अप्रियाणि पापान्यवातिरतं नाशयतम् विश्वेत्यत्रसंहितायां ऋत्यकइतिप्रकृतिभावोह्रस्वत्वंच ऋतेनफलेन तत्साधनेनयज्ञेनवासचेथे संगच्छेथे अस्मभ्यं योजयथइत्यर्थः॥ १॥

अथद्वितीया—

एतच्चनत्वोविचिकेतदेषांसत्योमन्त्रःकविशस्तऋघावान्।
त्रिरश्रिंहन्तिचतुरश्रिरुग्रोदेवनिदोहप्रथमाअजूर्यन्॥ २॥

एतत्। चन। त्वः। वि। चिकेतत्। एषाम्। सत्यः। मन्त्रः।
कविऽशस्तः। ऋघावान्। त्रिःऽअश्रिम्। हन्ति। चतुःऽअश्रिः।
उग्रः। देवऽनिदः। ह। प्रथमाः। अजूर्यन्॥ २॥

एषांएतयोर्मध्ये बहुवचनंपूजार्थं यद्वा तदनुचरापेक्षयाबहुवचनं एतयोर्मध्ये त्वःचन एकएवएतत् वक्ष्यमाणंसामर्थ्यरूपंकर्म विचिकेतत् विशेषेणचेतति अनुतिष्ठतीत्यर्थः सविशेष्यते सएकःसत्योबाध्यः सत्सुभवोवामन्त्रोमननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिःशंसनीयःऋघावान् हिंसावान् अनेन वक्ष्यमाणस्यसामर्थ्यस्यसंभाविताप्रतिपादिताभवदित्युक्तम् किंतदित्याशंक्याह त्रिरश्रिं अश्रित्रयोपेतमायुधंत्रिरश्रि तद्वंतं मत्वर्थोलुप्यते उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थःएतन्नामानंवाचतुरश्रिःततोप्यधिकायुधवान् नकेवलमायुधसामर्थ्यं किंतु उग्रःस्वयमुद्गूर्णबलः हन्तिहिनस्ति अतिबलंशत्रुं किंच युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदोह देवनिन्दकास्तुप्रथमाःसमर्थाःसन्तोऽपि अजूर्यन्स्वयमेवजीर्णाभवन्ति जीर्यतेःश्यनि बहुलंछन्दसीत्युत्वं युवयोर्मध्येएकोऽपिमहाबलः मिलितयोस्तुसामर्थ्येकिमुवक्तव्यमितिभावः अथवा एषांयुवयोरेतत् उत्तरत्रवक्ष्यमाणं सामर्थ्यंएकःसत्यादिलक्षणोविचिकेतत् विशेषेणजानाति शेषं पूर्ववत्॥ २॥

अथतृतीया–

अपादेतिप्रथमापद्वतीनांकस्तद्वांमित्रावरुणाचिकेत ।
गर्भोभारंभरत्याचिदस्यऋतंपिपर्त्यनृतंनितारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनाम् । कः । तत् । वाम् ।
मित्रावरुणा । आ । चिकेत । गर्भः । भारम् । भरति । आ ।
चित् । अस्य । ऋतम् । पिपर्ति । अनृतम् । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हेमित्रावरुणा मित्रावरुणौ पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमाप्रथमभाविनी अपात् पादरहितोषाः प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादितिचएतीतिचोपचर्यते तत् तादृशंवां युवयोः प्रसिद्धंकर्म कःआचिकेत कः आभिमुख्येनजानाति कितज्ञाने अतःस्तुत्यमित्यर्थः मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरन्तरालस्यैवोषस्त्वादेतत्कर्मत्वं किंचास्यलोकस्यभारंनिर्वाहं गर्भः युवयोः गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः अहोरात्रयोर्मध्यकालउत्पत्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रेवैमित्रावरुणाविति श्रुतेः । सआभरतिचित् समन्तान्निर्वहत्येवहरतिवास्यभारंजाड्यं चिदित्यवधारणे तत्कथमितितदुच्यते– ऋतंसत्यंजगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपर्ति पूरयति अनृतं उक्तविलक्षणं अन्धकारं गमनादि निरोधंच नितारीत् नितरति निमज्जयति नाशयतीत्यर्थः शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्मयुष्मत्सामर्थ्यादिति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

प्रयन्तमित्परिजारंकनीनांपश्यामसिनोपनिपद्यमानम् ।
अनवपृग्णावितताबसानंप्रियंमित्रस्यवरुणस्यधाम ॥ ४ ॥

प्रऽयन्तम् । इत् । परि । जारम् । कनीनाम् । पश्यामसि । न ।
उपऽनिपद्यमानम् । अनवऽपृग्णा । विऽतता । वसानम् । प्रियम् ।
मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

---

२ तै० सं० २. ४. १०. ।

कनीनां कमनीयानां दीप्तानांकन्यकास्थानीयानां उषसांकनतेःकांतिकर्मणइत्र् कृदिकारादक्तिनइतिङीष् आमि कन्याशब्दस्यवाछान्दसंसंप्रसारणं तासांजारमादित्यंप्रयन्तमिव प्रगच्छन्तमेवपरिपश्यामसिवयंपरिपश्यामः उपनिपद्यमानंक्षणमात्रमपिनिषीदन्तं नपश्यामः एतदपितयोःसामर्थ्यं पुनस्तदेवविशेष्यते अनवपृग्णा अनवपृग्णानि असंपृक्तानिअतएववितताानि तेजांसिवसानंआच्छादयन्तं प्रियंसर्वेषांप्रियभूतंमित्रस्यवरुणस्यचधामतेजःस्थानभूतं यद्वा प्रियंधामेतिसंबध्यते तयोःप्रेमस्थानं ईदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञयासंचरन्तंपश्यामसि ॥ ४ ॥

अथपंचमी–

अनश्वोजातोअनभीशुरर्वाकनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।
अचित्तंब्रह्मजुजुषुर्युवानःप्रमित्रेधामवरुणेगृणन्तः ॥ ५ ॥

अनश्वः । जातः । अनभीशुः । अर्वा । कनिक्रदत् । पतयत् ।
ऊर्ध्वऽसानुः । अचित्तम् । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र ।
मित्रे । धाम । वरुणे । गृणन्तः ॥ ५ ॥

सएवादित्यः अनश्वः यद्यपिशीघ्रगाम्यश्वरहितः तथाअनभीशुः आलंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः तथाप्यर्वाजातः शीघ्रगमनवान्संपन्नः तथाविधोयमादित्यः कनिक्रदत् अत्यर्थंक्रन्दयन् क्रन्देर्यङ्लुगन्ताच्छतरिदाधर्त्यादौनिपात्यते ऊर्ध्वसानुः उपर्युपरिसमुच्छ्रयणः सन् पतयत्गच्छति अचित्तंचित्ताविषयं ब्रह्मपरिवृढंउक्तरूपंकर्ममित्रेवरुणेचउभयोर्धामतेजःस्थानंयुवानः मिश्रयन्तः तयोर्धाम्निआरोपयन्तः तथाप्रगृणन्तः युवयोस्तेजःप्रभावमतिप्रकर्षेणस्तुवन्तः जुजुषुः सेवन्तेमनुष्याः सूर्यस्यनिरालंबांतरिक्षसंचारात्मकंकर्मवरुणमित्रयोरधीनमितिस्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

आधेनवोमामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियंपीपयन्त्सस्मिन्नूधन् ।
पित्वोभिक्षेतवयुनानिविद्वानासाविवासन्नदितिमुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयम् । अवन्तीः । ब्रह्मऽप्रियम् । पीपयन् ।
सस्मिन् । ऊधन् । पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् ।
आसा । आऽविवासन् । अदितिम् । उरुष्येत् ॥ ६ ॥

मामतेयंममतायाःपुत्रंदीर्घतमसंमांब्रह्मप्रियंपरिवृढस्यकर्मणःप्रियतमं परिवृढस्याग्नेःप्रीणयितारंवा अवन्तोः अवन्त्यःप्रोगन्त्यः धेनवोगावःस्वस्मिन्स्वकीयेऊधन् ऊधसिआपीपयन् सर्वतआप्याययन्तु प्यायतेर्णिचिछान्दसःपीभावः ऊधोगतेनक्षीरेणयुवाभ्यांप्रदत्तेननोऽस्मान्रक्षंत्वित्यर्थः मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिश्रुतेः। एवंप्रदत्तहविः वयुनानि अनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान्जानन् हुतशेषोभक्षणीयइत्यवगच्छन् दीर्घतमाः पित्वः पितोः हुतशिष्टस्यान्नस्यताद्दगन्नंआसाआस्येन भक्षयितुंभिक्षेत याचेत युष्मान् किंच आविवासन् युवांसमन्तात् परिचरन् अदितिं अखण्डितंअन्यूनमेतत्कर्मउरुष्येत् रक्षेत् यथाशिष्टंभिक्षेत यथाचकर्मसमापनेनरक्षेत् तथापीपयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणपशौवपायाःएषानुवाक्या सूत्रितंच—आवांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिमायातंमित्रावरुणेति।

सैषासप्तमी—

आवांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिंनमसादेवाववसाववृत्याम् ।
अस्माकंब्रह्मपृतनासुसह्याअस्माकंवृष्टिर्दिव्यासुपारा ॥७॥२१॥

आ । वाम् । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । नमसा । देवौ ।
अवसा । ववृत्याम् । अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । सह्याः ।
अस्माकम् । वृष्टिः । दिव्या । सुऽपारा ॥ ७ ॥ २२ ॥

हेदेवौदेवनशीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वांयुवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसानमस्कारोपलक्षितेनस्तोत्रेण अवसारक्षणेननिमित्तभूतेन आववृत्यां आवर्तयेयं यद्वा नमस्कारेणअवसा अन्नेनच आववृत्यां किंच हेमित्रावरुणौ अस्माकंसंबन्धिब्रह्मेदानींक्रियमाणं परिवृढंकर्म पृतनासुसंग्रामेषु सह्याः सह्यात् शत्रूनभिभूयात् अनेनकर्मणाशत्रूनभिभवेयमित्यर्थः किंच अस्माकं दिव्यादिविभवावृष्टिः सुपारासुष्ठुपारयित्रीभवत्वितिशेषः वृष्टौसत्यांव्रीह्यादिद्वाराकर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

॥इतिद्वितीयस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः॥ २२ ॥

यजामहेवामितिचतुर्ऋचंचतुर्दशंसूक्तं दैर्घतमसंत्रैष्टुभं मैत्रावरुणं यजामहेचतुष्कमित्यनुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा–

यजामहेवांमहःसजोषाहव्येभिर्मित्रावरुणानमोभिः ।
घृतैर्घृतस्नूअधयद्वामस्मेअध्वर्यवोनधीतिभिर्भरन्ति ॥ १ ॥

यजामहे । वाम् । महः । सऽजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा ।
नमःऽभिः । घृतैः । घृतस्नू इति घृतऽस्नू । अध । यत् । वाम् ।
अस्मे इति । अध्वर्यवः । न । धीतिऽभिः । भरन्ति ॥ १ ॥

हेघृतस्नू घृतस्यस्रावयितारौ मित्रावरुणौ महोमहान्तौ वां यजामहे पूजयामः यजमानाऋत्विजश्च कीदृशाः सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः केनसाधनेनेतितदुच्यते–हव्येभिः पुरोडाशादिभिः घृतैश्चनमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः अधअपिच यद्यस्मात्कारणात्वांयुवां अस्मेअस्मदीयाध्वर्यवोन अध्वर्यवोऽपि अत्रनशब्दोप्यर्थे तेपिधीतिभिः स्वकीयैःकर्मभिः भरन्ति पोषयन्ति तस्माद्यजामहे ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

प्रस्तुतिर्वांधामनप्रयुक्तिरयामिमित्रावरुणासुवृक्तिः ।
अनक्तियद्वांविदथेषुहोतासुम्नंवांसूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ १ ॥

प्रऽस्तुतिः । वाम् । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा ।
सुऽवृक्तिः । अनक्ति । यत् । वाम् । विदथेषु । होता । सुम्नम् ।
वाम् । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ वांयुवयोः संबंधिनोः यागस्यप्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीतिसंकल्पएव नप्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगोनसंपन्नः तावतैव युवयोर्धामतेजःस्थानमयामि प्राप्नोमिसुवृक्तिः युवयोः शोभ-

नावर्जकश्चयुष्मत्परिग्रहादस्मि यत् यदातु विदथेषुयज्ञेषुवांयुवांहोताहोमनिष्पादकोयमध्वर्युः अनक्तिहविषागच्छति होमंकरोतीत्यर्थः यद्वा होतादेवानामाह्वाता एतन्नामकऋत्विक् शस्त्रादिनावांअनक्तिव्यंजयति तदासूरिर्युष्मन्माहात्म्यवित् इयक्षन्यागंकर्तुमिच्छन् अहं हेवृषणौ कामानांवर्षितारौ वांयुवयोः सुम्नंयुष्मत्संबन्धिसुखं देवत्वलक्षणंअयामीतिशेषः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

पीपायंधेनुरदितिर्ऋतायजनायमित्रावरुणाहविर्दे ।
हिनोतियद्वांविदथेसपर्यन्त्सरातहव्योमानुषोनहोता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा ।
हविःऽदे । हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः ।
मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हेमित्रावरुणामित्रावरुणौ ऋताययुष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषोदात्रे आतोमनिन्क्विनिविच् टेर्भत्वेआतोधातोरित्याकारलोपः जनाययजमानायचधेनुःप्रीणयित्रीगौः अदितिः अदीनाबहुक्षीरासतीपीपायक्षीरेणपुनःपुनः आप्यायतां प्यायतेश्छान्दसःप्रार्थनायांलिट् लिड्यङोश्चेतिपीभावः पयस्यादिहविष्कंयज्ञं पयोव्रतादिषुयजमानंचेत्यर्थः कस्मिन्कालइतिचेत्तत्राह—यत्रयदा सः प्रसिद्धोरातहव्यःएतन्नामाराजासपर्यन् स्तुत्यापूजयन्मानुषोहोतान मनुष्यस्ययजमानस्य संबन्धीएतन्नामकऋत्विगिव विदथे यज्ञेवांहिनोति हविरादिनाप्रीणयति तदापीपायेत्याह ॥३॥

अथचतुर्थी—

उतवांविक्षुमद्यास्वन्धोगावआपश्चपीपयन्तदेवीः ।
उतोनोअस्यपूर्व्यःपतिर्दन्वीतंपातंपयसउस्रियायाः ॥ ४ ॥ १३॥

उत । वाम् । विक्षु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः । च ।
पीपयन्त । देवीः । उतो इति । नः । अस्य । पूर्व्यः । पतिः ।
दन् । वीतम् । पातम् । पयसः । उस्रियायाः ॥ ४ ॥

उतअपिच हेमित्रावरुणौ वांयुवांअंधः अदनीयमन्नंपयोरूपंपुरोडाशादिरूपंवा देवीर्द्योतनशीलागावः आपश्चव्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानिचमद्यासुयुष्माभिर्मदनीयासु विक्षुप्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थंपीपयन्त आप्याययन्तु उतोअपिच नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यजमानस्य पूर्व्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निः दनद्दाताभवत्वितिशेषः अग्नौहूयमानत्वात्सर्वेषामपिहविषां यस्मादेवंतस्मात् हेमित्रावरुणौ वीतंभक्षयतं पुरोडाशादिकं उस्त्रियायाः क्षीराद्यस्त्राविण्याः गोः पयसः पयः पातं यद्वा घनीभूतंपयस्यायाः वीतंस्रवद्रूपंपातम् ॥ ४ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

विष्णोर्नुकमितिषळृचंपंचदशंसूक्तं दैर्घतमसंत्रैष्टुभंवैष्णवं अत्रानुक्रमणिका—विष्णोःषड्वैष्णवंहीति आभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्यस्तोमातिशंसनार्थं इदमादिसूक्तद्वयंविनियुक्तं स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—विष्णोर्नुकमितिसूक्तेपरोमात्रयेत्यच्छावाकइति तथातृतीयसवनेसोमातिरेकेउत्तरसंस्थोपगन्तव्याआतिरात्रात्ततोप्यतिरिक्ते तदर्थमेवशस्त्रमुपजनयितव्यं तत्रैतदेवसूक्तं सोमातिरेकइतिखण्डेसूत्रितम्—महाँइन्द्रोनृवद्विष्णोर्नुकमिति आग्निमारुतशस्त्रेआद्यानियुक्ता अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंतंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्विहीति ।

सैषाप्रथमा—

विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजांसि ।
योअस्कभायदुत्तरंसधस्थंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि । यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरम् । सधऽस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥ १ ॥

हेनराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्यवीर्याणिवीरकर्माणि नुकंअतिशीघ्रंप्रवोचं प्रब्रवीमि अत्रयद्यपिनुकमितिपदद्वयं तथापियास्केननवोत्तराणिपदानीत्युक्तत्वात् शाखान्तरेएकत्वे-

१ नि० ३. १३. ।

नपाठाच्चनुइत्येतस्मिन्नेवार्थेनुकमितिपदद्वयं कानितानीतितत्राह—योविष्णुः पार्थिवानिपृथिवीसंबन्धीनिरजांसि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनिअग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषेण निर्ममे अत्रत्रयोलोकाअपि पृथिवीशब्दवाच्याः तथाचमन्त्रान्तरं—यदिंद्राग्नीअवमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यांपरमस्यामुतस्थइति[1] । तैत्तिरीयेऽपि—योस्यांपृथिव्यांअस्यायुषेत्युपक्रम्य योद्वितीयस्यांतृतीयस्यांपृथिव्यामिति[2] । तस्माल्लोकत्रयस्यपृथिवीशब्दवाच्यत्वम् किंच यश्च विष्णुरुत्तरं उद्गततरं अतिविस्तीर्णंसधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतं अन्तरिक्षं अस्कभायत् तेषामाधारत्वेनस्कंभितवान् निर्मितवानित्यर्थः अनेनान्तरिक्षाश्रितंलोकत्रयमपिसृष्टवानित्युक्तंभवति यद्वा योविष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनिरजांसिपृथिव्याअधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् रजः शब्दोलोकवाची लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्केनोक्तत्वात् किंच यश्चउत्तरं उद्गततरंउत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकं अस्कभायत् स्कंभितवान् सृष्टवानित्यर्थः स्कंभेः स्तंभुस्तुंभ्विति विहितस्यश्नः छन्दसिशायजपीतिव्यत्ययेनशायजादेशः अथवापार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानिरजांसि लोकान्विममे भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं किंच यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषांलोकानामुपरिभूतं अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं सधस्थं उपासकानांसहस्थानं सत्यलोकं अस्कभायत् स्कंभितवान् ध्रुवंस्थापितवानित्यर्थः किंकुर्वन् त्रेधाविचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान् विविधंक्रममाणः विष्णोस्त्रेधाक्रमणं इदंविष्णुर्विचक्रमेइत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धं[3] अतएवोरुगायः उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानोवा यएवंकृतवानतादृशस्यविष्णोर्वीर्याणिप्रवोचं ॥ १ ॥

तृतीयसवनेसोमातिरेकएवशस्त्रमुपजनयितव्यं तत्रप्रतदित्ययमनुरूपस्तृचः सोमातिरेकइतिखंडेसूत्रितम्—प्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्येणेतिस्तोत्रियानुरूपाविति वाजपेयेनाधिपत्यकामइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रतत्तेअद्यशिपिविष्टनामप्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्येणेति ।

तत्रप्रथमासूक्तेद्वितीयैषा—

प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ७. २७. । २ तै० सं० १. २. १२. । ३ ऋ० सं० १. २. ७. ।

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येतिवक्ष्यमाणत्वात्सइत्यवगम्यते समहानुभावोविष्णुः वीर्येणस्वकीयेनवीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेणप्रस्तवते प्रकर्षेणस्तूयतेसर्वैः कर्मणिव्यत्ययेनशप् वीर्येणस्तूयमानत्वेदृष्टान्तः—मृगोन सिंहादिरिव यथास्वविरोधिनोमृगयितासिंहोभीमोभीतिजनकः कुचरःकुत्सितहिंसादिकर्तादुर्गमप्रदेशगंतावा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैःस्तूयते अस्मिन्नर्थे निरुक्तं—मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाःमृगइवभीमःकुचरोगिरिष्ठामृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणोभीमोबिभ्यत्यस्माद्भीष्मोप्येतस्मादेवकुचरइतिचरतिकर्मकुत्सितमथचेद्देवताभिधानंक्वायंनचरतीतिगिरिष्ठागिरिस्थायोगिरिःपर्वतःसमुद्गीर्णोभवतिपर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेति[1] । तद्वद्यमपि मृगः अन्वेष्टाशत्रूणांभीमः भयानकः सर्वेषांभीत्यपादानभूतः परमेश्वराद्भीतिः भीषास्माद्वातः पवतइत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धा किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषुसर्वासुभूमिषु लोकत्रयेषु संचारीवा तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी यद्वा गिरि मन्त्रादिरूपायांवाचि सर्वदा वर्तमानः ईदृशोयंस्वमहिम्नास्तूयते किंच यस्यविष्णोरुरुषुविस्तीर्णेषुत्रिषुत्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषुपादप्रक्षेपेषुविश्वासर्वाणिभुवनानिभूतजातानिआश्रित्यनिवसन्ति सविष्णुःस्तूयते॥ २ ॥

अथतृतीया—

प्रविष्णवेशूषमेतुमन्मगिरिक्षितउरुगायायवृष्णे ।
यइदंदीर्घंप्रयतंसधस्थमेकोविममेत्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे । यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयतम् । सधऽस्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

विष्णवे सर्वव्यापकायशूषंअस्मत्कृत्यादिजन्यं महत् बलत्वं मन्ममननंस्तोत्रं मननीयं शूषंबलंवा विष्णुमेतु प्राप्नोतु कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी कीदृशायगिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्न-

1 नि० १. २०।

तमदेशेवातिष्ठते उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णेवर्षित्रे कामानां एवंमहानुभावं शूषंप्राप्नोतु कोऽस्यविशेषइतिउच्यते—योविष्णुरिदंप्रसिद्धंदृश्यमानं दीर्घंअतिविस्तृतं प्रयतंनियतं सधस्थं सहस्थानंलोकत्रयं एकइत् एकएवअद्वितीयःसन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेणमितवान्॥३॥

अथचतुर्थी—

यस्य॒त्रीपू॒र्णामधु॑ना॒प॒दान्यक्षी॑यमाणास्व॒धया॒मद॑न्ति ।
यउं॑त्रि॒धातु॑पृथि॒वीमु॒तद्यामेको॑दा॒धार॒भुव॑नानि॒विश्वा॑ ॥ ४ ॥

यस्य॑ । त्री । पू॒र्णा । मधु॑ना । प॒दानि॑ । अक्षी॑यमाणा । स्व॒धया॑ ।
मद॑न्ति । यः । ऊ॒म् इति॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ।
एकः॑ । दा॒धार॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ ४ ॥

यस्यविष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेनपूर्णा पूर्णानि त्री त्रीणिपदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अन्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् यउ यएव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमन्तरिक्षंच विश्वाभुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च यद्वा पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनिअतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भुवआदिसप्तभुवनानि एवंचतुर्दशलोकान् विश्वाभुवनानि सर्वाण्यपितत्रत्यानि भूतजातानि त्रिधातु त्रयाणांधातूनां समाहारः त्रिधातु पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टंयथा भवतितथादाधार धृतवान् तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वं उत्पादितवानित्यर्थः छन्दोगारण्यके—तत्तेजोसृजत तदपोसृजत ताआपऐक्षन्त ताअन्नमसृजन्तेतिभूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हंताहमिमास्तिस्रोदेवतास्तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकांकरवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता यद्वा त्रिधातु कालत्रयंगुणत्रयंवा दाधारेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

आतिथ्यायांतदस्येत्येषाप्रधानस्ययाज्या अथातिथ्येतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमेतदस्यप्रियमभिपाथोअश्यामिति ।

सैषापंचमी—

तद॑स्यप्रि॒यम॒भिपाथो॑अश्यां॒नरो॒यत्र॑देव॒यवो॒मद॑न्ति ।
उ॒रु॒क्र॒मस्य॒सहिबन्धु॑रि॒त्थाविष्णोः॑प॒देप॑र॒मेमध्व॒उत्सः॑ ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति । उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

अस्यमहतोविष्णोः प्रियंप्रियभूतंतत्सर्वैःसेव्यत्वेनप्रसिद्धंपाथः अन्तरिक्षनामैतत् पाथोन्तरिक्षंपथाव्याख्यातं इतियास्केनोक्तत्वात् । अन्तरिक्षलोकाख्यंस्थानं अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः अभिअश्यां व्याप्नुयां तदेवविशेष्यते यत्रस्थानेदेवयवःदेवंद्योतनस्वभावंविष्णुं आत्मनइच्छन्तःयज्ञदानादिभिःप्राप्तुमिच्छन्तोनरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति तदश्यामित्यन्वयः पुनरपितदेवविशेष्यते उरुक्रमस्यअत्यधिकंसर्वजगदाक्रममाणस्यतत्तदात्मनाअतएव विष्णोर्व्यापकस्यपरमेश्वरस्यपरमेउत्कृष्टे निरतिशयेकेवलसुखात्मकेपदेस्थानेमध्वः मधुरस्यउत्सः निष्पन्दोवर्तते तदश्यांयत्रक्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयंनास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाःप्राप्यन्तेतादृशमित्यर्थः ततोधिकंनास्तीत्याह इत्थाइत्थंउक्तप्रकारेणसहिबन्धुःसखलुसर्वेषांसुकृतिनांबन्धुभूतः हितकरोवातस्यपदंप्राप्तवतः नपुनरावृत्तिः नसपुनरावर्ततइति श्रुतेस्तस्यबन्धुत्वं हिशब्दःसर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृङ्गाअयासः ।
अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि ॥ ६ ॥ २४ ॥

ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिऽशृङ्गाः । अयासः । अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥ २४ ॥

हेपत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थंतातानि गंतव्यत्वेनप्रसिद्धानि वास्तूनिसुखनिवासयोग्यानि स्थानानिगमध्यै युवयोर्गमनायउश्मसिकामयामहे तदर्थंविष्णुंप्रार्थयामइत्यर्थः तानीत्युक्तंका-

---

१ नि० ६. ७. ।

नीत्याह—यत्रयेषुवास्तुषुगावोरश्मयोभूरिशृंगाः अत्यंतोन्नत्युपेताः बहुभिराश्रयणीयावा अयासः अयनागन्तारः अतिविस्तृताः यद्वा अयासः गन्तारः अतादृशाःअत्यन्तप्रकाशयुक्ताइत्यर्थः अत्राहअत्रखलु वास्त्वाधारभूतेद्युलोकेउरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्यस्तुत्यस्यवृष्णः कामानांवर्षितुः विष्णोः तत् तादृशंसर्वत्रपुराणादिषुगंतव्यत्वेनप्रसिद्धंपरमंनिरतिशयंपदं स्थानंभूरिअतिप्रभूतं अवभातिस्वमहिम्नास्फुरति अयंमन्त्रोयास्केनगोशब्दोरश्मिवाचकइतिव्याचक्षाणेनव्याख्यातः—तानिवांवास्तूनिकामयामहेगमनाययत्रगावोभूरिशृंगाबहुशृंगाभूरीतिबहुनोनामधेयंप्रभवतीतिसतःशृंगंश्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोद्गतमितिवाशिरसोनिर्गतमितिवा यासोऽयनास्तत्रतदुरुगायस्यविष्णोर्महागतेःपरमंपदंपरार्ध्यस्थमवभातिभूरिपादःपद्यतेरिति[1] ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

प्रवःपान्तमितिषळृचंषोडशंसूक्तम् दैर्घतमसंजागतं पूर्वत्रवैष्णवंहीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं आद्यस्तृचःइन्द्रदेवताकश्च प्रवोजागतंत्वैन्द्रश्चाद्यस्तृचइत्यनुक्रमणिका आभिप्लविकेषूक्थ्येषुस्तोमातिशंसने उक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

प्रवः पान्तमन्धसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।
या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । अन्धसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत । या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्य्वादयः वोयुष्माकंसंबन्धिपान्तं पालनस्वभावं पातव्यंवाअन्धसः अन्धःसोमरूपमन्नंप्रार्चत प्रकर्षेणसंपादयत कस्मैधियायते स्तुतीरिच्छते महेमहतेशूराय विक्रान्तायेन्द्राय विष्णवेव्यापकायएतन्नामकायदेवायच कस्तयोरतिशयइत्युच्यते—या यौ इन्द्राविष्णूपर्वतानां

---

१ नि० २.७.।

प्रीणनवतां पूरणवतांवा पर्वतशब्दोयास्केनैवंनिरुक्तः—पर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेति[1] । उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे सर्वल्लोकेइत्यर्थः अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे पर्वतशब्दोमेघनामसूक्तत्वात् तत्रतस्थतुः तिष्ठतः कीदृशौतौ अदाभ्या अदंभनीयौ परैरनभिभाव्यौ अतएवमहः महान्तौ यद्वा महोमहसिस्वतेजसि सानुनीत्यनेनसंबन्धः तत्र दृष्टान्तः—साधुना अभिमतदेशप्रापणसमर्थेन अर्वता वेगवता अश्वेनेव तेन यथा अत्युच्छ्रितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चंपदमारूढौ तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥ १ ॥

सोमातिरेकेतृतीयसवने एषावैकल्पिकीयाज्या तथाचसूत्रितम्—त्वेषमित्थासमरणंशिमीवतोरितिवायाज्येति ।

सैषाद्वितीया—

त्वेषमित्थासमरंणंशिमींवतोरिन्द्राविष्णूसुतपावामुरुष्यति ।
यामर्त्यायप्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषम् । इत्था । सम्ऽअरंणम् । शिमींऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वाम् । उरुष्यति । या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानम् । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनाम् । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हेइन्द्राविष्णू शिमीवतोः इष्टप्रदानादिकर्मवतोः वांयुवयोः इत्था इत्थंत्वेषं प्रदीप्तं समरणं सम्यग्यागदेशगमनं सुतपाः हुतशिष्टसोमपीतयजमानउरुष्यति रक्षति यागेनपूजयति यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोः वांयुवयोः त्वेषंदीप्तंशौर्योपेतं समरणंसम्यक्परस्परगमनोपेतंवृष्टिप्रदानायमेघविदारणरूपं कर्म यजमानः उरुष्यति रक्षति स्तौतीत्यर्थः कस्तयोरतिशयइत्युच्यते—या याविन्द्राविष्णू युवांमर्त्यायमनुष्यायहविर्दात्रेयजमानायप्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपं असनां असनंचलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकं अस्तुः अभिमतक्षेप्तुः निरसितुर्वाशत्रूणां कृशानोरग्नेःसकाशात् उरुष्यथः अविच्छेदेनप्रवर्तयथः वह्नौहुतंहविः स्वीकृत्यतन्मुखादेवफलमपिदास्यथइत्यर्थः ॥ २ ॥

---

[1] नि० १. २०. ।

अथतृतीया–

तार्ईंवर्धन्तिमह्यस्यपौंस्यंनिमातरांनयतिरेतंसेभुजे ।
दधांतिपुत्रोवंरंपरंपितुर्नामंतृतीयमधिरोचनेदिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईम् । वर्धन्ति । महि । अस्य । पौंस्यंम् । नि । मातरां ।
नयति । रेतंसे । भुजे । दधांति । पुत्रः । अवंरम् । परंम् । पितुः ।
नामं । तृतीयंम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धाआहुतयोयजमानेनहुताः ईंएतदस्येन्द्रस्य महिमहत्पौंस्यंपुंसः कर्मवक्ष्यमाणरूपंबलंवर्धन्ति वर्धयन्ति ईमित्यनर्थकोवा सचेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौनिनयति नितरांप्रापयति किमर्थं रेतसेप्राणिनांपुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय भुजे तेषां भोगाय रक्षणायवा कुत्रेतितदुच्यते–दिवोद्योतमानस्यादित्यस्यअधिअधिकंरोचनेरोचमानेमण्डले नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितंसामर्थ्यं पुत्रःपुरुत्रातासर्वोजनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् यद्वा पितुः स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नंसत् अवरंनिकृष्टंनामपौत्रसंज्ञंपरंतत्उत्कृष्टं पुत्रइतिनामतदुभयापेक्षयातृतीयं पितेतिनामदधाति धारयति । त्रीणिवावरेतांसिपितापुत्रःपौत्रइतिश्रुतेः । अस्यायमर्थः अग्नौहुताःसोमाहुतयः आदित्यमण्डलंप्राप्यद्वादशात्मनःसवितुर्मूर्त्यन्तराविन्द्राविष्णूपोषयन्ति तुष्टौतौमेघद्वारावर्षतः तयावृष्ट्यासस्यादिद्वाराप्रजाःपुत्रपौत्रादिरूपेणवर्धयतइत्येवंमहानुभावाविन्द्राविष्णूइति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

तत्तदिदंस्यपौंस्यंगृणीमसीनस्यंत्रातुरंवृकस्यंमीह्लुषंः ।
यःपार्थिवानित्रिभिरिद्विगांमभिरुरुक्रमिंष्टोरुगायायंजीवसें ॥४॥

तत्ऽतंत् । इत् । अस्य । पौंस्यंम् । गृणीमसि । इनस्यं । त्रातुः ।
अवृकस्यं । मीह्लुषंः । यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगांमऽभिः ।
उरु । क्रमिंष्ट । उरुऽगायायं । जीवसें ॥४॥

---

१ तै० ब्रा० ५. ६. ८. ।

अस्यमहानुभावस्य तत्तत्पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः कीदृशस्यास्य इनस्य सर्वस्यस्वामिनः त्रातुः पालकस्य अवृकस्य वृकोहिंसकः शत्र्वादिः तद्रहितस्य मीळ्हुषः सेक्तुः नित्यतरुणस्यस्तुत्येषुपराक्रमेषुमध्यमेकमुदाहरति योविष्णुः पार्थिवानिपृथिव्यादीनिप्रथनवन्तिवासामर्थ्यात् रजांसीतिगम्यते लोकत्रयस्यापिपृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम तानित्रिभिरिद्भिगामभिः त्रिभिरेवविविधगमनैः उरुविस्तीर्णं यथाभवतितथा क्रमिष्टक्रांतवान् विचक्रमइत्यर्थः उरुगायाय उरुगातव्यायजीवसे लोकत्रयलक्षणाय यद्वा उरुगायाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी उरुगायस्यविष्णोरीदृशंपराक्रमंगृणीमसि किमर्थं जीवसेजीवनायरक्षणाय ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

द्वेइदंस्यक्रमंणेस्वर्दृशोंभिख्यायमर्त्योंभुरण्यति ।
तृतीयंमस्यनकिरादंधर्षतिवयंश्चनपतयंन्तःपतत्रिणंः ॥ ५ ॥

द्वे इतिं । इत् । अस्य । क्रमंणे इतिं । स्वःऽदृशंः । अभिऽख्यायं । मर्त्यः । भुरण्यति । तृतीयंम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयंः । चन । पतयंन्तः । । पतत्रिणंः ॥ ५ ॥

अस्यस्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्यवाद्रष्टुर्विष्णोः द्वेइत्क्रमणे द्वेएवपदे मर्त्योमनुष्यः अभिख्यायसर्वभूत्यादिनाप्रख्याय भुरण्यति गच्छति भजते भुरण्यतिःकण्ड्वादिर्गतिकर्मा भुरण्यतिशवतीतितत्कर्मसुपाठात् प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृष्ट्यागमनादन्तरिक्षंचेत्युभेक्रमणेजानाति अस्यविष्णोस्तृतीयंक्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्योनकिः नैवादधर्षति बुद्ध्यानाभिभवति ज्ञातुंनशक्नोतीत्यर्थः नकेवलं मनुष्यएवअपितुवयश्चन वेत्तारोमरुतोऽपि कीदृशास्ते पतयन्तः सर्वत्रगमनसमर्थाः तथापतत्रिणः पतनशीलागरुडादयोवायवोवा नकिरादधर्षति नैवशक्नुवन्ति धृषे र्लेट्यडागमः सत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादितिभावः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

चतुर्भिःसाकंनंवतिंचनामंभिश्चक्रंनवृत्तंव्यतींरवीविपत् ।
बृहच्छंरीरोविमिमांनऋक्वंभिर्युवाकुमारःप्रत्येत्याहवम् ॥६॥२५॥

चतुःऽभिः । साकम् । नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न ।
वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् । बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः ।
ऋक्वऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥ ६ ॥२५॥

अयमादित्यात्माविष्णुः चतुर्भिःसाकंसहितां नवतिं सचतुर्नवतिमित्यर्थः एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैः वृत्तंयथाभवतितथाव्यतीन् विविधानेव स्वभावान् वृत्तंचक्रंन बह्वरोपेतंचक्रमिव तद्यथा शत्रोरुपरिप्रक्षेपेणभ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान् कालावयवान् अवीविपत् कंपयति भ्रमयति टुवेपृकंपने ण्यन्ताल्लुङिचङिरूपं केपुनस्तउच्यन्ते—संवत्सरएकः अयनेद्वे पंचर्तवः द्वादशमासाः चतुर्विंशत्यर्धमासाः त्रिंशदहोरात्राः अष्टौयामाः एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनिद्वादशलग्नानीति मिलित्वाचतुरधिकनवतिसंख्याकान् अवीविपत् ननु आदित्यःस्वयमपि इतरवत्परिभ्रमतिकथंभ्रमयतीत्युच्यते नैषदोषः एतेषांभ्रामकस्यध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यन्तरत्वात् अथवास्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषांपरिभ्रमणस्य अतः स्वयंभ्रमयतीत्युच्यते एवंकालात्मकोविष्णुः बृहच्छरीरः विराडात्मनासर्वदेवमनुष्यादिशरीराणांस्वशरीरत्वात् बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति विमिमानः विविधमात्मानं मिमानः देवतिर्यगात्मनाविभज्यस्थापयन् यद्वा ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिर्मन्त्रवद्भिर्वाविमिमानः यद्यपिविभुः तथापि भक्त्यधीनत्वात्स्तुत्यामीयते युवा सर्वत्रमिश्रणशीलः नित्यतरुणोवा अतएवाकुमारः अनल्पः एवंभूतोमहाविष्णुराहवमाह्वानंप्रतिएतिगच्छति यज्ञदेशम् ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेपंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

भवामित्रइतिपंचर्चंसप्तदशंसूक्तं दैर्घतमसंजागतंत्वित्युक्तत्वादिदमपिजागतं वैष्णवंहीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं भवपंचेत्यनुक्रान्तं उक्थ्येतृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तम् उक्थ्येतुहोत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—भवामित्रःसंवांकर्मणेति सौम्यचरोरुभयत्वोघृतेनयष्टव्यं तत्रोपरितने घृतयागे उरुविष्णोविक्रमस्वेति प्राकृतायाज्या दशमेहनितुतस्याःस्थानेभवामित्रइत्येषाप्रयोक्तव्या दशमेहनीतिखण्डेसूत्रितम्—उरुविष्णोविक्रमस्वेतिघृतयाज्यास्थानेभवामित्रइति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

भवामित्रोनशेव्योघृतासुतिर्विभूतद्युम्नएवयाउसप्रथाः ।
अधातेविष्णोविदुषाचिदर्ध्यःस्तोमोयज्ञश्चराध्योहविष्मता ॥ १ ॥

भव॑ । मि॒त्रः । न । शेव्यः॑ । घृ॒तऽआ॑सुतिः । विभू॑तऽद्युम्नः । ए॒व॒ऽयाः ऊ॒म् इति॑ । स॒ऽप्रथाः॑ । अध॑ । ते॒ । वि॒ष्णो॒ इति॑ । वि॒दुषा॑ । चि॒त् । अर्ध्यः॑ । स्तोमः॑ । य॒ज्ञः । च॒ । राध्यः॑ । ह॒विष्म॑ता ॥ १ ॥

हेविष्णो मित्रोन मितेर्दुःखात्त्राता सखा आदित्योवा मित्रःप्रमीतेस्त्रायतेइतिनिरुक्तम् । शेव्यः साधुः सुखकर्ताघृतासुतिः घृतमुदकमासूयतेयेनसतादृशः यद्वा घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयतेयस्मैसतादृशः विभूतद्युम्नः प्रभूतयशाः प्रभूतान्नोवा एवयाः रक्षणस्यमिश्रयिताप्रापयिता सप्रथाः सर्वतः पृथुः प्रतिविशेषणंनोभवेतिसंबन्धः द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः उइतिपादपूरणः हे-विष्णो त्वंयस्मादीदृशोभवसि अधास्मात् ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषः विदुषात्वन्माहात्म्यवेदित्रा यजमानेन अर्ध्यः पुनःपुनःप्रवर्धनार्हः चित् एव एकवारकरणेनसंपूर्यतइत्यर्थः तथातेयज्ञश्च हविष्मता तेनयजमानेनराध्यः समाराधनीयः यद्वा विदुषाहोत्रासोमोराध्यः हविष्मतायज्ञ-श्चराध्यः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यःपू॒र्व्याय॑वे॒धसे॒नवी॑यसेसु॒मज्जा॑नये॒विष्ण॑वे॒ददा॑शति ।
योजा॒तम॑स्यमह॒तोमहि॒ब्रव॒त्सेदु॒श्रवो॑भि॒र्यु॒ज्यं॑चिद॒भ्य॑सत् ॥ २ ॥

यः । पू॒र्व्याय॑ । वे॒धसे॑ । नवी॑यसे । सु॒मत्ऽजा॑नये । विष्ण॑वे । ददा॑शति यः । जा॒तम् । अ॒स्य॒ । म॒ह॒तः । महि॑ । ब्रव॑त् । सः । इत् । ऊ॒म् इति॑ श्रवः॑ऽभिः । यु॒ज्य॑म् । चि॒त् । अ॒भि । अ॒स॒त् ॥ २ ॥

यः योमर्त्यः पूर्व्यायपूर्वकालीनायनित्यायेत्यर्थः वेधसेविविधजगत्कर्त्रे नवीयसेनित्यनूत-नाय अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः स्तुत्यायवा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय जनेरौणादिकइण् सुम-त्स्वयमित्यर्थइतियास्कः । यद्वा सुतरांमादयतीतिसुमत् तादृशीजायायस्यसतथोक्तः तस्मै सर्व-जगन्मादनशीलश्रीपतयइत्यर्थः बहुव्रीहौजायायानिङितिनिङादेशःसमासान्तः वलिलोपःउक्त-गुणकायविष्णवे व्यापकायददाशति हविरादिकंददाति किंच अस्य विष्णोर्महतोमहानुभावस्य महि महत् पूज्यंजातंजन्म उत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपंजन्म ब्रवत् ब्रूयात् ब्रवीतेर्लेटयडागमः

---

१ नि० १०. २१. । २ नि० ६. २२. ।

संकीर्तयेत् सेदु उशब्दोपिशब्दार्थः सोऽपिदाता स्तोताच श्रवोभिरन्नैः कीर्तिभिर्वायुक्तःसन् युज्यंचित् सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदं अभिआभिमुख्येनअसत्गच्छति प्राप्नोति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

तमुंस्तोतारःपूर्व्यंयथांविदऋतस्यगर्भंजनुषांपिपर्तन ।
आस्यंजानन्तोनामंचिद्विवक्तनमहस्तेंविष्णोसुमतिंभजामहे॥३॥

तम् । ऊम् इति । स्तोतारः । पूर्व्यम् । यथा । विद । ऋतस्यं । गर्भम् । जनुषां । पिपर्तन । आ । अस्य । जानन्तः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिम् । भजामहे ॥ ३ ॥

हेस्तोतारः तमुतमेव विष्णुं पूर्व्यं पूर्वार्हं अनादिसंसिद्धं ऋतस्यगर्भं यज्ञस्यगर्भभूतं यज्ञात्मना उत्पन्नमित्यर्थः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः। यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भंगर्भकारणंउदकोत्पादकमित्यर्थः अपएवससर्जादावितिस्मृतेः।एवंभूतंविष्णुं यथा विद जानीथ तथाजनुषाजन्मनास्वतएवकेनचिद्रत्नलाभादिना पिपर्तन स्तोत्रादिनाप्रीणयत यावदस्यमाहात्म्यंजानीथतावदित्यर्थः विदेर्लटि मध्यमबहुवचनं विदऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यकइतिप्रकृतिभावः किंच अस्यमहानुभावस्यविष्णोर्नामचित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकंविष्णुरित्येतन्नामजानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्तआसमन्तात् विवक्तन वदत संकीर्तयत यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनाय इष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मनावा परिणाममाजानन्तोयूयंविवक्तन ब्रूत स्तुत वचेर्लोटिछान्दसःशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासत्येत्वम् पूर्ववत्तनादेशः इदानीं साक्षात्कृत्याह—हेविष्णो सर्वात्मकदेव महोमहतस्तेतवसुमतिंसुष्ठुमतिं शोभात्मिकांबुद्धिं वा आभजामहे सेवामहेवयंयजमानाः ॥ ३ ॥

अग्नीषोमप्रणयनेतमस्यराजेत्येषाप्रयोक्तव्या अग्नीषोमौप्रणेष्यत्स्वितिखण्डेसूत्रितम्—तमस्यराजावरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्चआरमेदिति ।

१ ऐ० ब्रा० २. २. ।

सैषाचतुर्थी–

तमस्यराजावरुणस्तमश्विनाक्रतुंसचन्तमारुतस्यवेधसः ।
दाधारदक्षमुत्तममहर्विदंव्रजंचविष्णुःसखिवाँअपोर्णुते ॥ ४ ॥

तम् । अस्य । राजा । वरुणः । तम् । अश्विना । क्रतुम् । सचन्त । मारुतस्य । वेधसः । दाधार । दक्षम् । उत्ऽतमम् । अहःऽविदम् । व्रजम् । च । विष्णुः । सखिऽवान् । अपऽऊर्णुते ॥ ४ ॥

मारुतस्य मरुतांऋत्विजांसंघातोमारुतं तद्वतः मत्वर्थोलुप्यते मरुतांदेवानांसंबन्धिनोवावेधसः मेधाविनोऽस्ययजमानस्य तंप्रसिद्धं क्रतुंयागंयज्ञात्मकंविष्णुं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः । राजाराजमानोवरुणः सचन्तसेवते तमेवक्रतुंयागंअश्विनाअश्विनौसचेते अन्येपिदेवाः सचन्तेसेवन्ते किंच विष्णुः सवनत्रयात्मनाव्याप्तोविष्णुः सखिवान्यजमानादिसखिभिर्युक्तःसन् उत्तमंउत्कृष्टतमंअहर्विदंअहर्वेत्तारं स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः दक्षंबलंफलप्रदानसामर्थ्यरूपंदाधारधृतवान् किंच व्रजंचमेघंच व्रजइतिमेघनाम व्रजःचरुरितितन्नामसुपाठात् तंवृष्ट्युदकायअपोर्णुते अपगतावरणंकरोति आहुतिद्वारायज्ञस्यैववृष्ट्युत्पादकत्वात् यद्वा मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसःविधातुः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुंकर्मपालनादिरूपं वरुणादयःसचन्ते तदधीनत्वात् पालनस्य सच सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतःसन् उक्तलक्षणं दक्षंवृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपंबलंदाधार तथाव्रजंचापोर्णुते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

आयोविवायसचथायदैव्यइन्द्रायविष्णुःसुकृतेसुकृत्तरः ।
वेधाअजिन्वत्त्रिषधस्थआर्यमृतस्यभागेयजमानमाभजत् ॥५॥२६॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इन्द्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः । वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसधस्थः । आर्यम् । ऋतस्य । भागे । यजमानम् । आ । अभजत् ॥ ५ ॥ २६ ॥

---

१ तै० स० २. ६. ४. ।

योविष्णुः दैव्यःदिविभवः सुकृत्तरः शोभनफलप्रदानांमध्येश्रेष्ठः आविवायआगच्छति वेतेर्लिटिरूपं किमर्थं सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय कस्मैइन्द्रायइरांहविर्लक्षणान्नं द्रावयतीतीन्द्रोयजमानः इन्द्रइरांदृणातीतिइदंकरणादित्याग्रायणइतियास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापिसद्भावात् तस्माउक्तरूपाययजमानाय सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे आगत्यचवेधाअभिमतफलविधातात्रिषधस्थः त्रिसंख्योपेतसहस्थानवान् सवनत्रयस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयोवाविष्णुः आर्यंआगन्तव्यं यजमानं अजिन्वत् प्रीणयति जिविप्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम् तदर्थंऋतस्ययज्ञस्यभागेहुतशेषरूपे तंयजमानंआभजत्भजति समीपयतीत्यर्थः यद्वा ऋतस्ययज्ञस्य भागेफलेयजमानं आभजत् स्वामित्वेनस्थापयति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकविंशोनुवाकः ॥ २१ ॥

द्वाविंशेनुवाकेष्टौसूक्तानि तत्राबोध्यग्निर्ज्मइतिप्रथमंसूक्तंषळृचंदैर्घतमसं आश्विनं पूर्वत्र जागतंत्वितितुशब्दादिदमपिजागतं अन्त्येद्वेत्रिष्टुभौ अबोधिषडाश्विनंत्वंत्येत्रिष्टुभौ इत्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दस्युक्तोविनियोगः अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—अबोध्यग्निर्ज्मएषस्यभानुरिति । तत्रप्रथमा—

अबो॑ध्य॒ग्निर्ज्म उदे॑ति॒ सूर्यो॒॑ व्यू १॒॑षाश्च॒न्द्रा म॒ह्यावो अ॒र्चिषा॑ ।
आयु॑क्षाताम॒श्विना॒ यात॑वे॒ रथं॒ प्रासा॑वीद्दे॒वः स॑वि॒ता जग॒त्पृथ॑क् ॥१॥

अबो॑धि । अ॒ग्निः । ज्मः । उत् । ए॒ति॒ । सूर्यः॑ । वि । उ॒षाः । च॒न्द्रा । म॒ही । आ॒व॒ः । अ॒र्चिषा॑ । अयु॑क्षाताम् । अ॒श्विना॑ । यात॑वे । रथ॑म् । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । दे॒वः । स॒वि॒ता । जग॑त् । पृथ॑क् ॥ १ ॥

अयमग्निर्विहितःसन् ज्मः ज्मायाः पृथिव्यावेदिलक्षणायाःसंबन्धीसन् अबोधि प्रतिबोधितः ज्मेतिपृथिवीनाम ग्माज्मेतितन्नामसूक्तत्वात् किंच सूर्यउदेति तथा महीमहती उषाः अर्चिषा प्रकृष्टेनतेजसा चन्द्रा प्राणिनामाह्लादिनीसतीव्यावः तमांसिविवासयति वसेर्लुङिछान्दसश्च्लेर्लुक् छन्दस्यपिदृश्यतइत्याडागमः यतइयमुषाःउदेति यतश्चसूर्यः यतश्चायमग्निःप्रवृद्धोभवति अतःकारणात् हेअश्विना अश्विनौ युष्मत्संबन्धिनंरथं यातवे देवः देवय-

१ नि० १०. ८.।

जनगमनायरासभाभ्यांअयुक्षातांआभिमुख्येनयुंजाथां तथा सवितासर्वकर्मणोनुज्ञातादेवोजगव जंगमंप्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् प्रसौतु अनुजानातु ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यद्युञ्जाथेवृषणमश्विनारथंघृतेननोमधुनाक्षत्रमुक्षतम् ।
अस्माकंब्रह्मपृतनासुजिन्वतंवयंधनाशूरसाताभजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युञ्जाथे इति । वृषणम् । अश्विना । रथम् । घृतेन । नः ।
मधुना । क्षत्रम् । उक्षतम् । अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । जिन्वतम् ।
वयम् । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हेअश्विना अश्विनौ यत् यदावृषं वृष्ट्यादिवर्षकंरथं युंजाथेयोजयथः तदा नः क्षत्रं अस्मदीयंबलंक्षत्रियजातंवा घृतेनोदकेन मधुनामधुरेण उक्षतं सिंचतं प्रवर्धयतमित्यर्थः यद्वा घृतेनक्षरणरूपेण मधुनामधुरेण अमृतेनउक्षतं युष्मद्रथस्थेनमधुनाअस्मदीयंबलंप्रवर्धयतमित्यर्थः अश्विनोरथस्यमधुपूर्णत्वंमधुवाहनोरथइत्यादिषुप्रसिद्धम् किंच अस्माकंपृतनासुअस्मदीयासुपुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासुप्रजासु ब्रह्मब्राह्मंतेजोजिन्वतंप्रीणयतं पृतनाइतिमनुष्यनाम विवस्वन्तः पृतनाइति तन्नामसूक्तत्वात् यद्वा पृतनासु परकीयासुप्रजासु ब्रह्मतासांपरिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतं ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्चइतितन्नामसूक्तत्वात् वयंच शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिनायुक्तेसंग्रामे धनातदीयानिधनानि बहुविधानिभजेमहि लभेमहि ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अर्वाङ्त्रिचक्रोमधुवाहनोरथोजीराश्वोअश्विनोर्यातुसुष्टुतः ।
त्रिवन्धुरोमघवाविश्वसौभगः शंनआवक्षद्द्विपदेचतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । त्रिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽअश्वः । अश्विनोः ।
यातु । सुऽस्तुतः । त्रिऽवन्धुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः । शम् ।
नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनोरथःअर्वाङ् अस्मदभिमुखोयातु गच्छतु कीदृशःत्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः मधुवाहनः मधुवोढा जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्वोपेतः सुष्टुतः अतएवअस्माभिःस्तूयमानः त्रिवन्धुरः

१ उत्तरस्यामृचि ।

निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः सारथ्याश्रयस्थानंवंधुरं मघवाधनवान् अतएवविश्वसौभगः सर्वसौभाग्योपेतः ईदृशः अश्विनोरथः नोऽस्माकंद्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवेचशंसुखंआवक्षत्आवहतु वहेर्लेटचडागमः सिप् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आनुऊर्जंवहतमश्विनायुवंमधुंमत्यानःकशंयामिमिक्षतम् ।
प्रायुस्तारिंष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधंतंद्वेषोभवंतंसचाभुवां ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जंम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । मधुंऽमत्या । नः । कशंया । मिमिक्षतम् । प्र । आयुंः । तारिंष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधंतम् । द्वेषंः । भवंतम् । सचाऽभुवां ॥ ४ ॥

हेअश्विना अश्विनौ युवंयुवांनोऽस्माकंऊर्जंबलप्राणनसमर्थं अन्नमावहतंप्रापयतं किंच नोऽस्मान् मधुमत्या माधुर्योपेतयाकशया वाचा इष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतंसिंचतंप्रीणयतं कशेति वाङ्नाम कशाधिषणेतितन्नामसूक्तत्वात् यद्वा मधुमत्या माधुर्यंवृष्टिमत्यामाधुर्योपेतयाकशया प्रतोदन्या नोऽस्मान्मिमिक्षतं मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमितितन्नामसूक्तत्वात् कशया अश्वताडनेनशीघ्रमागत्यवृष्टिरूपंफलंदास्यतइतिकशायामधुमत्त्वम् किंच आयुरायुष्यं प्रतारिष्टंप्रवर्धयतं प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः तथारपांसि मृक्षतं पापानिनिःशेषेणशोधयतं रपोरिप्रमितिपापनामनीभवतइतियास्कः[1] । किंच द्वेषः द्वेष्यं अमित्रादिकंसेधतंनाशयतंइदंचभाव्यंसचाभुवासहभुवौ अस्मत्कार्येषुसहभवनवन्तौभवतं भवन्तौऐकमत्यंभजतइत्यर्थः वाक्यभेदादनिघातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

युवंहगर्भंजगंतीषुधत्थोयुवंविश्वेषुभुवंनेष्वन्तः ।
युवमग्निंचंवृषणावपश्चवनस्पतींरश्विनावैरंयेथाम् ॥ ५ ॥

युवम् । ह । गर्भंम् । जगंतीषु । धत्थः । युवम् । विश्वेंषु । भुवंनेषु । अन्तरिति । युवम् । अग्निम् । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतींन् । अश्विनौ । ऐरंयेथाम् ॥ ५ ॥

---

[1] नि० ४. २१.

हेअश्विनाअश्विनौ युवंह युवांखलु जगतीष्वन्तः गमनशीलासुगोषुमध्येगर्भंधत्थः धारयथः नकेवलंगोष्वेव अपितुयुवंयुवां विश्वेषुसर्वेषुभुवनेषुभूतजातेषु अन्तर्मध्येगर्भंधत्थः वृष्टिद्वारामिषरूपत्वेनगर्भस्थरेतसःपोषकत्वात् किंच हेवृषणौकामानांवर्षितारौ युवंयुवांअग्निंचअपश्च वनस्पतींश्चऐरयेथांप्रवर्तयेथां आहुतिभोगायाग्निं स्वीकृत्यचवृष्ट्युदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्यादिकंएतान्यस्मदर्थंप्रैरयेथाम् ॥ ५ ॥ अथषष्ठी—

युवंहस्थोभिषजांभेषजेभिरथोहस्थोरथ्याउराथ्यैभिः ।
अथोहक्षत्रमधिधत्थउग्रायोवांहविष्मान्मनसाददाश ॥६॥२७॥

युवम् । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः । अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थः । उग्रा । यः । वाम् । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥२७॥

हेअश्विनौ युवंयुवां हखलु भेषजेभिः भेषजैरौषधैः भेषजौषधभैषज्यान्यगदोजायुरगदं तत्रऔषधमितिचाभिधानात् तैर्भिषजाभिषजौस्थः हशब्दः अश्विनौहिदेवानांभिषजावित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः अथो अपिच रथ्येभिः रथवोढृभिरश्वैः रथ्यारथवन्तौस्थः आवांरथोअश्विनेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थोहशब्दः अनयोरथेनविशेषसंबन्धः युवोर्हिपूर्वंसवितोषसोरथमृतायचित्रंघृतवन्तमिष्यतीत्यादिमन्त्रान्तरेषुप्रसिद्धःअथोअपिच युवयोः क्षत्रंबलं अधिह अधिकंखलु हशब्दःप्रसिद्धौ यस्मादेवंतस्मात् हेउग्रा उद्गूर्णसामर्थ्यौ अश्विनौवांयुवाभ्यां योहविष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तोयजमानः मनसायुष्मदायत्तेनचेतसा ददाश ददाति तस्यहविरादिकंधत्थः धारयथः अत्यधिकमनुगृह्णीथइत्यर्थः प्रभूतबलौयुवांरथमारुह्य अस्मद्देवयजनमागत्य हविःप्रदंमांधृत्वाअस्मद्यज्ञं अस्मान्विचिकित्सतमितितात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः॥ २७॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥ २ ॥

ऋ० सं० १, ८, १८, । २ ऋ० सं० १. ३. ५. ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथतृतीयाध्यायआरभ्यते वसूरुद्रेत्येतदनुवाकापेक्षयाद्वितीयंसूक्तं षळृचंदैर्घतमसं पूर्वत्राश्विनंत्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं अनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभं दीर्घतमामामतेयइत्यन्त्यानुष्टुप् तथाचानुक्रान्तं—वसूअन्त्यानुष्टुबिति अस्यविशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

ॐम् वसू॑रु॒द्रापु॑रु॒मन्तू॑वृ॒धन्ता॑दश॒स्यत॑न्नोवृषणाव॒भिष्टौ॑ ।
दस्रा॑ह॒यद्रेक्ण॑औचथ्यो॒वा॑म्प्रयत्स॒स्राथे॒अक॑वाभिरू॒ती ॥ १ ॥

वसू इति॑ । रु॒द्रा । पु॒रु॒मन्तू इति॑ पु॒रु॒ऽमन्तू॑ । वृ॒धन्ता॑ । द॒श॒स्यत॑म् ।
न॒ः । वृ॒ष॒णौ॒ । अ॒भिष्टौ॑ । दस्रा॑ । ह॒ । यत् । रेक्ण॑ः । औ॒च॒थ्यः ।
वा॒म् । प्र । यत् । स॒स्राथे॒ इति॑ । अक॑वाभिः । ऊ॒ती ॥ १ ॥

हेवृषणौ कामानांवर्षितारौ दस्रा अस्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ हेअश्विनौ युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यतं दत्तं दित्सितंफलं कीदृशौवां युवां वसू वासयितारौ प्रजानांवसुनाधनेनतद्वन्तौवा मत्वर्थोलुप्यते रुद्रा रुद्रौ रुव दुःखंतद्धेतुभूतंपापंवा तस्यद्रावयितारौ संग्रामेभयंकरंशब्दयन्तौवा रुद्रौरौतीतिसतइतियास्कः[1] । पुरुमन्तू बहूनांज्ञातारौ मनेरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः वृधन्तावर्धमानौ स्तोत्रादिना अभिष्टौआभिमुख्येनपूजितौ अभीष्टसाधकौवा हशब्दउक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः किमर्थंदीयतइतिचेव यद्यस्मातऔचथ्यः उचथस्यपुत्रोदीर्घतमाः वांयुवांरेक्णः धनंस्तुतिव्याजेनप्रार्थयते तदर्थं यद्वा अयंयजमानोयद्यस्माद्रेक्णोहविर्लक्षणमन्नं वांयुवांददातीतिशेषः यस्माच्च अकवाभिः अकुत्सितैः ऊती ऊतिभिः रक्षणैः सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घः प्रसस्राथे प्रसारयथः प्रकर्षेणदत्थः तस्माद्दशस्यतं यस्मादभिमतप्रदोयस्माच्चायंप्रार्थयते ददातिवाहविः तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ नि०१०. ५. ।

अथद्वितीया—

कोवांदाशत्सुमतयेचिदस्यैवसूयद्धेथेनमसापदेगोः ।
जिगृतमस्मेरेवतीःपुरंधीःकामप्रेणेवमनसाचरन्ता ॥ २ ॥

कः । वाम् । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेथे इति । नमसा । पदे । गोः । जिगृतम् । अस्मे इति । रेवतीः । पुरम्ऽधीः । कामप्रेणऽइव । मनसा । चरन्ता ॥ २ ॥

हेवसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिन्यैअस्यैवक्ष्यमाणरूपायै सुमतयेचित् शोभनबुद्धै चित्पूजायामप्यर्थेवा स्वल्पेनैवहविषामहत्फलप्रदानरूपायै ईदृश्याअपिबुद्धेःप्रीणनायकोदाशत् कोदद्यात् दातुंशक्नुयात् युवयोःप्रभावस्यातिमहत्त्वादितिभावः दाशतेर्लेटचडागमः कथंमतेःसौष्ठवमितितदुच्यते यद्यस्मात्कारणात् गोःपदे भूम्याः सर्वैर्गन्तव्यायाःस्तुत्यायावा वेदिरूपायाःस्थाने एतावतीवैपृथिवीयावतीवेदिरिति[1]श्रुतेः । गौरितिभूमिनाम तथाचनिरुक्तं— गौरितिपृथिव्यानामधेयंयद्दूरंगताभवतियच्चास्यांभूतानिगच्छन्तिगातेर्वौकारोनामकरणइति[2] । तादृशेस्थाने अस्माभिःप्रार्थितौसन्तौ नमसा हविर्लक्षणेनयवमात्रप्रकारेणअन्नेन धेथे धारयथः बहुप्रदानविषयांबुद्धिं दधातेर्लेटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् धातोर्ह्रस्वत्वं आतोङितइति इयादेशः यस्मादेवंतस्मात् अस्मे अस्मभ्यं रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरन्धीः शरीरधारकाः शरीराभिवृद्धिहेतूर्गाः जिगृतंशब्दयतं ददतमित्यर्थः गृशब्दे छान्दसःशपःश्लुः अभ्यासस्येत्वंह्रस्वत्वंच पुनस्तावेवविशेष्येते कामप्रेणेव इवशब्दएवकारार्थः कामपूरकेणैव मनसासहचरन्ता चरन्तौयजमानस्यकामाःपूरणीयाइतिकृतसंकल्पावित्यर्थः प्रापूरणे कामंप्रीणातीतिकामप्रः आतोनुपसर्गेकः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

युक्तोहयद्वांतौग्र्यायपेरुर्विमध्येअर्णसोधायिपज्रः ।
उपवामवःशरणंगमेयंशूरोनाज्मपतयद्भिरेवैः ॥ ३ ॥

---

१ तै० सं० २. ६. ४. । २ नि० २. ५. ।

युक्तः । ह । यत् । वाम् । तौग्र्याय । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पज्रः । उप । वाम् । अवः । शरणम् । गमेयम् । शूरः । न । अज्म । पतयत्ऽभिः । एवैः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाहुः—तौग्र्यनामकंराजानं युद्धेशत्रवःपराभाव्यपाशैर्दृढंबद्ध्वासमुद्रमध्येप्रचिक्षिपुः सचोत्तरीतुमशक्तःसन् अश्विनौतुष्टाव तौचतुष्टौशीघ्रमेवरथमश्वैर्योजयित्वासमुद्रमागत्य तमुत्तार्यअपालयतामिति अयमर्थः—अजोहवीदश्विनातौग्र्यइत्यादिमन्त्रान्तरेप्रसिद्धः । सोऽत्रोच्यते—हेअश्विनौ वां युवयोःसंबन्धी पेरुः पारणकुशलोरथः युक्तोह अश्वैर्युक्तःखलु हशब्दोमन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः सचोदाहृतः कस्मैतौग्र्याय एतन्नाम्नेराज्ञे तद्बंधमोचनार्थं कुत्रेतितदुच्यते—अर्णसः अंभसोमध्येसमुद्रस्यमध्ये सचपज्रः पाजसाबलेनतीर्णःसन् विधायि धारितःस्थापितः यस्मादेवंतस्माद्वां युवयोः अवः रक्षणं शरणंउपगमेयं संप्राप्नुयां ऐहिकदुःखाद्विमुक्तोयुष्मत्स्थानंसंभजेयं गतौदृष्टान्तः—पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरोन शूरइव सयथाअज्मजित्वानिर्भयंस्वगृहंप्राप्नोतितद्वत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येन्मामामिमेपतत्रिणीविदुग्धाम् ।
मामामेधोदशतयश्चितोधाक्प्रयद्वांबद्धस्त्मनिखादतिक्षाम् ॥४॥

उपऽस्तुतिः । औचथ्यम् । उरुष्येत् । मा । माम् । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धाम् । मा । माम् । एधः । दशऽतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वाम् । बद्धः । त्मनि । खादति । क्षाम् ॥ ४ ॥

अत्राख्यानमाहुः—जराजरितगात्रंजात्यन्धंदीर्घतमसंमामतेयंवरिवसितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासाः अग्नौप्रदाहायप्रचिक्षिपुः तत्रक्षिप्तःअश्विनावस्तावीत् तौचैनमरक्षतां ततोप्यम्रियमाणमुदकेषुप्रापातयन् तत्रनिमग्नःपुनरश्विनौतुष्टाव तुष्टौसन्तौतौजलादुदहार्ष्टां एवमवध्यं तं त्रैतनोनामकःकश्चिद्दासोस्यशिरोवक्षश्चाविध्यत् ततोऽप्यपालयतामिति तदिदंऋग्द्वयेनोच्यते—हेअश्विनौ उपस्तुतिः युवांबुध्द्याउपेत्यक्रियमाणास्तुतिः औचथ्यंउचथस्यपुत्रंदीर्घतमसंमांउ-

१ ऋ० सं० १. ८. १५.।

रुष्येव रक्षेव् दाहाद्युपद्रवात् उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः। एवंसामान्येनोक्त्वा विशेषेणप्रत्यु-पद्रवपरिहारंप्रार्थयते इमेप्रसिद्धेपतत्रिणी पतनशीलेपुनरावर्तनशीलेअहोरात्रे मांमाविदुग्धाम् विशेषेणदोहगतसारं माकार्ष्टां प्राणनिर्गमनानुकूल्यं माकुरुतामित्यर्थः किंच मांदशतयोदश-वारः चितःसंचितः संपादितः एधःप्रज्वालितेन्धनसंघोमाधाक् माधाक्षीत् दहतेर्लुङिसिचिह-लन्तलक्षणावृद्धिः बहुलंछन्दसीतीडभावः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ दुःसहदुःखप्राप्तिंदर्शयति यद्यस्माद्वांयुवयोःसंबंधीअयंजनोबद्धः पाशैर्दृढंवेष्टितःसन् त्मनिआत्मनिआत्मनाक्षांभूमिंखा-दतिभक्षयति गन्तुमशक्तःसन्भूमिंपरिलुठतीत्यर्थः तस्मादुपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येदिति ॥ ४ ॥

अस्याःपंचम्याविनियोगमाहशौनकः—आततायिनमायान्तंदृष्ट्वाव्याघ्रमथोवृकम् । न-मागरन्नितिजपंस्तेभ्यएवप्रमुच्यते ॥१॥ त्रिरात्रोपोषितोरात्रौजपेदासूर्यदर्शनात्। आप्लुत्यप्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥ २ ॥पश्यंतितस्करानैनंतथान्येपापबुद्धयः। एकःशतानित्रायेतेतस्करे-भ्यश्चरन्पथीति ॥३॥

अथपञ्चमी—

नमा॑गरन्न॒द्यो॑मा॒तृत॑मादा॒सायदी॒॑सुसं॑मुब्धम॒वाधुः॑ ।
शिरो॒यद॑स्यत्रै॒तनो॑वि॒तक्ष॑त्स्व॒यंदा॒सउरो॒अंसा॒वपि॑ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा॒ । ग॒र॒न् । न॒द्यः॑ । मा॒तृऽत॑माः । दा॒साः । यत् । ई॒म् ।
सुऽसं॑मुब्धम् । अ॒व॒ऽअधुः॑ । शिरः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । त्रै॒त॒नः ।
वि॒ऽतक्ष॑त् । स्व॒यम् । दा॒सः । उरः॑ । अंसौ॑ । अपि॑ । ग्धेति॒ ग्ध ॥ ५ ॥

नद्योनद शीलाः मातृतमाः मातृवज्जगतांहितकारिण्यःआपः मामांदीर्घतमसं नगरन् न-गिरेयुः निमग्नंमाकुर्युः गॄनिगरणे लेटिव्यत्ययेनशप् गिरणप्राप्तिंदर्शयति यद्यस्माद्दासाअस्मदुप-क्षपयितारोमदीयगर्भदासाः ईंएनंदीर्घतमसंमांसुसमुब्धं सुष्ठुसंकुचितसर्वांगं स्वतीपूजायामिति प्रादिसमासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् किंच अस्यममशिरः स-त्रैतनः एतन्नामकोदासः अत्यंतनिर्घृणःसन् यद्यस्माद्वितक्षत् विविधंतष्टवान् तस्मात्सदासःस्व-यंस्वकीयमेवशिरः तक्षतु नकेवलंशिरएव अपितुमदीयमुरः वक्षःस्थलंअंसौचग्ध हतवान् विदा-रितवानित्यर्थः हंतेर्लुङिछान्दसमेतद्रूपम् ततःस्वकीयमुरः अंसावपिस्वशस्त्रेणैवतथाकृतवा-न् तद्युवयोर्माहात्म्यमितिभावः ॥ ५ ॥

---

१ नि० ५. २३.।

अथषष्ठी–

दीर्घतंमामामतेयोजुंजुर्वान्दंशमेयुगे।
अपामर्थंयतीनांब्रह्माभंवतिसारंथिः ॥ ६ ॥ १ ॥

दीर्घऽतंमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे । अपाम् । अर्थम् । यतीनाम् । ब्रह्मा । भवति । सारंथिः ॥ ६ ॥ १ ॥

दीर्घतमाः एतन्नामामहर्षिः सचमामतेयः ममतायाःपुत्रः दशमेयुगेदशयुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोःप्रभावात्पूर्वोक्ताद्दुःखाद्विमुक्तः अत्यंतसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिःसहितोजीवितवान् दशमेयुगेतीतेसति जुजुर्वान् जीर्णोवलीपलितगात्रोबभूव एवंभूतःसन् अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानंकर्मफलंस्वर्गादिकंयतीनांप्राप्नुवन्तीनां अपांअप्कार्याणांप्रजानां यद्वा अपांअपसांकर्मणांअर्थंप्रयोजनंयतीनां तासांप्रजानां ब्रह्माब्रह्मसदृशः परिवृढोभवति किंच सारथिः तद्वन्निर्वाहकोभवति देवोभवतीत्यर्थः एवमस्यवृत्तांतंमन्त्रोनोवदतिस्वयंवास्वात्मानं पारोक्ष्येणअश्विनोर्महानुभावत्वंप्रकटयितुंब्रवीति ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रद्यावेतिपंचर्चंतृतीयंसूक्तं दैर्घतमसंजागतंद्यावापृथिव्यं अनुक्रान्तंच–प्रद्यावापंचद्यावापृथिव्यंतुजागतंत्विति अग्निष्टोमेपृष्ठ्यस्यषष्ठेहनिचद्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तम् तथाचसूत्रं–प्रद्यावेतिदैर्घतमसमिति आद्याद्यावापृथिव्येपशौहविषोयाज्या तथाचसूत्रितम्–प्रद्यावायज्ञैःपृथिवीऋतावृधामृळानोरुद्रोतनोमयस्कृधीतिद्वेइति ।

सैषासूक्तेप्रथमा–

प्रद्यावांयज्ञैःपृंथिवीऋंतावृधांमहीस्तुंषेविदथेंषुप्रचेंतसा ।
देवेभिर्येदेवपुंत्रेसुदंसंसेत्थाधियावार्याणिप्रभूषंतः ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतऽवृधा । मही इति । स्तुषे । विदथेषु । प्रऽचेंतसा । देवेभिः । ये इति । देवपुंत्रे इति देवऽपुंत्रे । सुऽदंसंसा । इत्था । धिया । वार्याणि । प्रऽभूषंतः ॥ १॥

द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ दिवोद्यावेतिद्यावादेशआद्युदात्तः पृथिवीशब्दोङीषन्तोंतोदात्तः देवताद्वंद्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं समासमध्येपदान्तरपाठश्छान्दसः अहंयजमानः यज्ञैर्यागैः तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैः हविःप्रदानार्थंप्रस्तुषे प्रकर्षेणस्तौमि पुरुषव्यत्ययः कीदृश्यौते ऋतावृधा यज्ञस्यवर्धयित्र्यौमहीमहत्यौ विदथेषुयागेषुप्रचेतसाप्रकर्षेणास्मान्चेतयित्र्यौ अस्माभिश्चेतयितव्ये वा ईदृश्यौस्तुषे अनयोःकोऽतिशयइतिउच्यते–येद्यावापृथिव्यौ देवेभिःयजमानैः देवपुत्रे देवायजमानाःपुत्रस्थानीयाः शुश्रूषकाययोस्तेताद्दृश्यौ यद्वा देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा दंसइतिकर्मनाम शोभनकर्मोपेते इत्था सत्यं इत्थेतिसत्यनाम सत्राइत्थेतितन्नामसुपाठात् सत्यधियाअस्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणिवरणीयानिधनानिअस्मभ्यंप्रभूषतः अलंकुरुतः दत्तइत्यर्थः यद्वा वार्याणि हवींषिधियाकर्मणानिमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थंभूषतः प्रकर्षेणस्वीकुरुतः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

उतमंन्येपितुरद्रुहोमनोमातुर्महिस्वतंवस्तद्धवींमभिः ।
सुरेतंसापितराभूमंचक्रतुरुरुप्रजायांअमृतंवरींमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहंः । मनंः । मातुः । महिं । स्वऽतंवः । तत् ।
हवींमऽभिः । सुऽरेतंसा । पितरां । भूमं । चक्रतुः । उरु ।
प्रऽजायाः । अमृतंम् । वरींमऽभिः ॥ २ ॥

उतअपिच पितुः पितृस्थानीयायाः धात्र्याअद्रुहः अद्रोग्धुः नहिकदाचित्पिता स्वपुत्रादये द्रुह्यति तादृश्याः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तंबलं स्वयमेवास्मदनुग्रहायत्वरमाणं अतएवमहि महत् तत्तादृशं अनुग्रहयुक्तंमनश्चित्तं हवीमभिः हवमानैराह्वानैर्मन्ये जानामि प्रसादयामीत्यर्थः यद्वा तत्तादृशमुक्तलक्षणंमनः हवीमभिः हवनैः महिमन्ये अतिमहत् प्रवृद्धं मन्ये तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरन्तरिक्षस्यद्युलोकस्य मातान्तरिक्षंनिर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानीतिनिरुक्तम्। यद्वा पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः द्यौर्वःपितापृथिवीमातेतिश्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणंमनोमन्ये द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैःप्रीणयामीत्यर्थः किंच पितरा माताचपिताचपितरौ द्यावापृथिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येनप्रजायाः यजमानादिरूपायाः वरीमभिःवरिष्ठैःरक्षणविशेषैः भूमबहुतरं उरुविस्तीर्णं अमृतं अमरणभूतं अभिलषितंचक्रतुः कुरुतः ॥ २ ॥

---

१ नि० २. ८. । २ ऋ० सं० २. ५. १५. ।

अथतृतीया–

तेसूनवः स्वपसः सुदंससो मही जंज्ञुर्मातरां पूर्वचित्तये ।
स्थातुश्चं सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये । स्थातुः । च । सत्यम् । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

तेप्रसिद्धाःसूनवः युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाःप्रजाः स्वपसः शोभनकर्माणः सुदंससःशोभनदर्शनाः युवांमहीमहत्यौ मातरा मातृवद्धितकारिण्यौजज्ञुः जानन्ति महानुभावतामवगच्छन्ति किमर्थं पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धये अनुग्रहरूपायै किंच तेद्यावापृथिव्यौ स्थातुः स्थावरस्य जगतोजंगमस्य पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्यजगतः अद्वयाविनः नविद्यतेद्वयंयस्य तादृशस्यस्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तंअजानतइत्यर्थः ईदृशस्यधर्मणि धारणे रक्षणेनिमित्तभूते सति पदंस्थानंसत्यं अबाध्यं पाथः रक्षथः दत्थइत्यर्थः यद्वा तेप्रसिद्धाः सूनवः उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः सुष्ठूपक्षयन्तोवा आत्मानं स्वव्यापाराय ईदृशारश्मयः महीमहत्यौद्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानायजज्ञुः ज्ञातवन्तः द्यावापृथिव्योरन्तरालेव्याप्ताइत्यर्थः किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणिधारणे तदर्थं अद्वयाविनः मार्गद्वयरहितस्य बहुलंछन्दसीतिद्वयशब्दान्मत्वर्थीयोविनिः अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः पुत्रस्ययुष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्यपदंमार्गंसत्यंपाथः अवश्यंरक्षथः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

तेमायिनोममिरेसुप्रचेतसोजामीसयोनीमिथुनासमोकसा ।
नव्यंनव्यंतन्तुमातन्वतेदिविसमुद्रेअन्तःकवयःसुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी । मिथुना । समऽओकसा । नव्यम्ऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

तेअत्रप्रसिद्धेद्यावापृथिव्यौ मायिनः मायाःप्रज्ञाः स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तोवा सुप्रचेतसः सुष्ठुप्रकर्षेणचेतितुंशक्ताः रश्मयः ममिरे मिमते प्रमाणेनपरिच्छिन्दन्ति कीदृश्यौते जामी परस्परंभगिनीएतत्कुतइतिचेत् उच्यते–सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने मिथुनाप्राण्युत्पत्तयेमिथुनभूतेपरस्परमवियुक्तेइत्यर्थः समोकसा समानस्थाने द्युपृथिव्योरेकस्मिन्नेवावकाशरूपेअवस्थानात् समीचीनस्थानेवा किंच कवयः मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः सुदीतयः सुष्ठुद्योतनारश्मयोदिविद्योतमानेसमुद्रेन्तरिक्षेंतर्मध्ये समुद्रशब्दोंतरिक्षनामसुपाठात् तद्वचनः सचैवंयास्केननिरुक्तः–समुद्रःकस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापःसमभिद्रवंत्येनमापःसंमोदन्तेस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुनत्तीतिवेति[1] । नव्यंनव्यं तंतुंतननीयंविस्तारणीयंजात्येकवचनं रश्मीन् आतन्वते समन्ताद्विस्तारयन्ति॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

तद्राधो॑अ॒द्यस॑वि॒तुर्वरे॑ण्यंव॒यंदे॒वस्य॑प्रस॒वेम॑नामहे।
अ॒स्मभ्यं॑द्यावापृथिवीसु॒चे॒तुना॑र॒यिंध॑त्तं॒वसु॑मन्तंशत॒ग्विन॑म् ॥५॥२॥

तत् । राधः॑ । अ॒द्य । स॒वि॒तुः । वरे॑ण्यम् । व॒यम् । दे॒वस्य॑ । प्र॒ऽस॒वे । म॒ना॒म॒हे॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । सु॒ऽचे॒तुना॑ । र॒यिम् । ध॒त्त॒म् । वसु॑ऽमन्तम् । श॒त॒ऽग्विन॑म् ॥ ५ ॥ २ ॥

वयंयजमानाः सवितुः सर्वस्यप्रसवितुः देवस्यादित्यस्यांतर्यामिरूपिणः प्रसवेअनुज्ञायांसत्यां तत्तादृशंवरेण्यंवरणीयंराधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादिधनंमनामहे याचामहे मन्यतिर्याञ्चाकर्मा छान्दसःशप् यद्वा पुनःपुनरभ्यस्यामः लप्सीमहीतियावत् म्नाअभ्यासे व्यत्ययेनात्मनेपदं शपि पाघ्रादिनामनादेशः किंच अस्मभ्यंद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौसुचेतुना शोभनचेतनेनअस्मदनुग्रहबुद्ध्या रयिंधनं धत्तंदत्तं कीदृशंवसुमंतंनिवासयोग्यगृहादिविशिष्टं शतग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टम्॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

---

1 नि० २.१०.।

तेहीतिपंचर्चंचतुर्थंसूक्तं दैर्घतमसंजागतंद्यावापृथिव्यं तेहीत्यनुक्रांतं चतुर्विंशेहनिवैश्वदेवशस्त्रेद्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं तेहिद्यावापृथिवीयज्ञस्यवोरथ्यमितिवैश्वदेवमितिसूत्रितत्वात् तथा पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहनिवैश्वदेवेद्यावापृथिव्यंनिविद्धानीयं चातुर्विंशकंतृतीयसवनमित्याभिप्लविकेद्वितीयेहन्यतिदिष्टत्वात् आभिप्लविकात्द्वितीयादह्नः पृष्ठ्यस्यद्वितीयेहनिएतत्सूक्तमतिदेशतःप्राप्तं पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्तेअहनीआद्येआद्याभ्यामितिसूत्रितत्वात् प्रथमाआश्विनशस्त्रेविनियुक्ता संस्थितेष्वाश्विनायेतिसूत्रितम्—तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवाविश्वस्यदेवीमृचयस्येति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

तेहिद्यावांपृथिवीविश्वशंभुवऋतावरीरजसोधारयत्कंवी ।
सुजन्मनीधिषणेअन्तरीयतेदेवोदेवीधर्मणासूर्यःशुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावांपृथिवी इति । विश्वऽशम्भुवा ।
ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रजसः । धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।
सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अन्तः । ईयते ।
देवः । देवी इति । धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

तेहि तेखलुप्रसिद्धे द्यावापृथिवीअन्तः तयोरंतराले शुचिःशुद्धः विश्वस्यशोचयिता वा देवोदीप्यमानः सूर्योधर्मणाप्रकाशोदकदानादिधारणेनयुक्तःसन् ईयते सर्वदागच्छति ईङ्गतौ दैवादिकः तादृशंकर्मयुवयोरनुग्रहादितिस्तुतिः कीदृश्यौते विश्वशंभुवा विश्वंसुखंभावयित्र्ययोस्तेविश्वशंभुवा विश्वस्यसुखयित्र्यावित्यर्थः ऋतावरीऋतवत्यौउदकवत्यौ ऋतशब्दाच्छन्दसीवनिपावितिवनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ रजसःउदकस्य उदकोत्पत्तौ उदकंरजउच्यतेइतिनिरुक्तम्[१] । धारयत्कवी अकृच्छ्रेणधारकंकवित्वंययोस्तेतादृश्यौ उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यौइत्यर्थः यद्वा धारयत्कविर्मनीषीआदित्योययोस्तेतादृश्यौ वृष्ट्युदकधारणवित्सूर्योपेतेइत्यर्थः सुजन्मनीशोभनजन्मवत्यौ धिषणेधर्षणोपेते स्वव्यापारेषुप्रगल्भेइत्यर्थः देवीद्योत-

१ नि० ४. १९. ।

माने अत्रयद्यपिधिषणेइत्येतत्धिषणेरोदसीइतितन्नामसूक्तत्वात् द्यावापृथिवीनाम तथापिद्यावापृथिवीइत्यस्यविद्यमानत्वाद्यौगिकंद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

उरुव्यचंसामहिनींअसश्चतांपितामाताचभुवंनानिरक्षतः ।
सुधृष्टंमेवपुष्येईनरोदंसीपितायत्सींमभिरूपैरवांसयत् ॥ २ ॥

उरुऽव्यचंसा । महिनी इतिं । असश्चतां । पिता । माता । च ।
भुवंनानि । रक्षतः । सुधृष्टंमे इतिं सुऽधृष्टंमे । वपुष्येइंइतिं ।
न । रोदंसी इतिं । पिता । यत् । सीम् । अभि । रूपैः ।
अवांसयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतवचनवत्यौ अतिविस्तीर्णे महिनी अतएवमहत्यौ असश्चताअसज्यमाने परस्परवियुक्तेइत्यर्थः पिता पालयित्रीद्यौः मातानिर्मात्रीपृथिवीचेत्युभे भुवनानिभूतजातानि रक्षतः पालयतः द्यौःपितःपृथिवीमातरित्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वं किंच सुधृष्टमे अतिशयेनधृष्टे छान्दसस्तकारलोपः प्रगल्भेरोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुष्येन वपुषोहितेइव प्राणिनां पितराविव शरीररक्षकेइत्यर्थः तदेवोपपादयति यद्यस्मात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया द्यौः रूपैः निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैः निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादिभिर्वा अभ्यवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात्पितामाताचभुवनानिरक्षतः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सवह्निःपुत्रःपित्रोःपवित्रंवान्पुनातिधीरोभुवंनानिमाययां ।
धेनुंचपृश्निंवृषभंसुरेतंसंविश्वाहांशुक्रंपयोंअस्यदुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रंऽवान् । पुनातिं । धीरंः ।
भुवंनानि । माययां । धेनुम् । च । पृश्निम् । वृषभम् ।
सुऽरेतंसम् । विश्वाहां । शुक्रम् । पयंः । अस्य । धुक्षत ॥ ३॥

पित्रोः मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः पितामात्रेतिपिताशिष्यते उदात्तयणइतिपितुर्विभक्तिरुदात्ता पुत्रः पुरुत्राता पुत्रस्थानीयआदित्यः पवित्रवान्पावनरश्मियुक्तः धीरः धीमान् सर्वाह्णः फलस्यवोढाधारकःसन् मायया प्रज्ञयास्वकीयया भुवनानिभूतजातानि पुनातिपावयति प्रकाशयतीत्यर्थः किंच सएवपुत्रः पृश्निंशुक्लवर्णांधेनुं प्रीणयित्रींभूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकंवा वृषभं सेक्तारंद्युलोकंच मायया पुनाति पावयति प्रकाशयतीत्यर्थः कदा विश्वाहा सर्वाण्यप्यहानि सर्वकालमित्यर्थः किंच अस्यद्युलोकस्य कर्मणिषष्ठी इमंद्युलोकं शुक्रंपयः दीप्तंपयःसदृशमुदकंधुक्षत दोग्धि दुहेश्छान्दसेलुङि शलइगुपधादनिटःक्सइतिच्लेःक्सादेशः ईदृशोमहानुभावआदित्यस्तयोःपुत्रइतिद्यावापृथिव्योःस्तुतिः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अ॒यं दे॒वाना॑म॒पसा॑म॒पस्त॑मो॒ यो ज॒जान॒ रोद॑सी वि॒श्वश॑म्भुवा ।
वि यो म॒मे रज॑सी सुक्रतू॒यया॒जरे॑भिः॒ स्कम्भ॑नेभिः॒ समा॑नृचे ॥ ४ ॥

अ॒यम् । दे॒वाना॑म् । अ॒पसा॑म् । अ॒पःऽत॑मः । यः । ज॒जान॑ ।
रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒श्वऽश॑म्भुवा । वि । यः । म॒मे । रज॑सी॒ इति॑ ।
सु॒क्र॒तु॒ऽयया॑ । अ॒जरे॑भिः । स्कम्भ॑नेभिः । सम् । आ॒नृ॒चे ॥ ४ ॥

पूर्वंपुत्रमाहात्म्येनैतेप्रशस्येदानींस्वोत्पादकंस्तुत्यंप्रशंसति—अयंदेवानांमध्येदेवतमः अपसां अपस्तमः अपइतिकर्मनाम तेनतद्वान्लक्ष्यते कर्मवतांमध्येप्रकृष्टकर्मा अयमित्युक्तं कइत्याह—योदेवोविश्वशंभुवासर्वप्रकारेणभूतानांसुखस्यभावयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावेजजानउत्पादितवान् नकेवलमुत्पादनमात्रं अपितु योदेवोरजसी रंजनात्मिकेद्यावापृथिव्यौ रजसीइतिद्यावापृथिव्योर्नाम रजसीसदसीइतितन्नामसुपाठात् उक्तरूपेविममे विशेषेण परिछिनत्ति किंस्वोपभोगाय नेत्याह—सुक्रतूयया शोभनकर्मेच्छया येनकर्मणाप्राणिनांसुखंभवति तादृक्कर्मेच्छया अथवैतदुत्तरत्रसंबध्यते सुक्रतूयया उक्तेननिमित्तेनेमेद्यावापृथिव्यावजरेभिः अजीर्णैर्दृढतरैः स्कंभनेभिः गतिप्रतिबंधनैःशंकुभिः समानृचे सम्यक्सर्वतःपूजितवान् स्थापितवानित्यर्थः ऋचस्तुतौ लिटिरेफसामान्याद्विहल्त्वमस्तीति तस्मान्नुड्द्विहलइत्यभ्यासस्यनुट् यस्मादेवंतस्मादयमेवदेवः अयमेवापस्तमइति एवंमहानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्नेइतिस्तुतिः ॥ ४ ॥

अथपंचमी–

तेनोंगृणानेमंहिनीमहिश्रवंःक्षत्रंद्यांवापृथिवीधासथोबृहत् ।
येनाभिकृष्टीस्ततनामविश्वहांपनाय्यमोजोंअस्मेसमिन्वतम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रम् ।
द्यावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् । येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम ।
विश्वहा । पनाय्यम् । ओजः । अस्मे इति । सम् । इन्वतम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

तेप्रसिद्धे हेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ गृणानेअस्माभिः स्तूयमानेसत्यौकर्मणिकर्तृप्रत्ययः महिमहत् अतिप्रभूतंश्रवः सर्वत्रप्रसिद्धमन्नंसर्वत्रश्रूयमाणां कीर्तिवानोऽस्मभ्यं धासथः धत्तं दधातेर्लेटयडागमः सिब्बहुलमितिसिप् तथा बृहत् अतिप्रभूतंक्षत्रंबलंधासथः तदेवविशेष्यते येनबलेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाःप्रजाः अभिततनाम अभितोविस्तारयाम तनोतेर्लोटि छान्दसोविकरणस्यश्लुः आडुत्तमस्येत्याडागमः तस्य छन्दस्युभयथेति आर्धधातुकत्वात् अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावेधातुस्वरः कृष्टयइतिमनुष्यनाम कृष्टयः चर्षणयइतितन्नामसुपाठात् किंच पनाय्यं स्तुत्यं ओजः शरीरबलं अस्मेअस्मासुसम्यगिन्वतं प्रवर्धयतमित्यर्थः इन्वतिर्व्याप्तिवचनः इन्वतिननक्षेइतितन्नामसुपाठात्॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

किमुश्रेष्ठइतिचतुर्दशर्चंपंचमंसूक्तं दैर्घतमसमार्भवं अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः अनुक्रांतंच–किमुश्रेष्ठःषळूनार्भवंत्रिष्टुबंतमिति । व्यूळ्हेदशरात्रेषष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेआर्भवंनिविद्धानंद्विप्रतीकं तत्रकिमुश्रेष्ठइत्येतदंत्यवर्ज्यंप्रतीकंव्यूळ्हश्चेतिखण्डेसूत्रितम्–किमुश्रेष्ठउपनोवाजाइतित्रयोदशार्भवंचतस्रश्चेति ।

तत्रप्रथमा–

किमुश्रेष्ठःकिंयविष्ठोनआजंगन्किमीयतेदूत्यं१ंकद्यदूचिम
ननिन्दिमचमसंयोमंहाकुलोग्नेभ्रातर्द्रुणइद्भूतिमूंदिम ॥ १ ॥

किम् । ऊम् इति । श्रेष्ठः । किम् । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् ।
किम् । ईयते । दूत्यम् । कत् । यत् । ऊचिम । न । निन्दिम । चमसम् ।
यः । महाऽकुलः । अग्ने । भ्रातः । द्रुणः । इत् । भूतिम् । ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवोनामसुधन्वनस्त्रयःपुत्राः ऋभुर्विभ्वावाजइति तेचमनुष्याःसन्तः सुकर्मणादेवत्वंप्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानायप्रवृत्ताः तान्प्रति देवैःप्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपितदाकारंधृत्वा तेषुमध्ये स्वयंचतुर्थःसन्पातुंप्रवृत्तः तेचऋभवः आगतंतंसमानरूपं अवलोक्य विवेक्तुंअसमर्थाः परस्परमेवंसंदिहते—अयंकिमुश्रेष्ठः किंनुखलुअस्मत्तोऽयंप्रशस्यतमः वयसाश्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् आगमत्प्राप्तः गमेर्लङिच्छान्दसःशपःश्लुः हल्ङ्यादिलोपेमोनोधातोरितिनत्वं अजगन्नितिगतिकर्मा अगन्नजगन्नितितन्नामसुपाठात् किंयविष्ठः किंवा नःअस्माकं युवतमः अस्मत्तःकनीयान् आजगन्प्राप्तः किंवा दूत्यं दूतकर्मदेवसंबन्धिईयते गच्छति देवैःप्रेरितोदूतोऽस्मानागतोवा दूतस्यभागकर्मणीइतियत् यदूचिम यदेतद्ब्रूमः तत्कथंनिश्चेतव्यमित्यर्थः वयं तावत्त्रयएव इदानींचत्वारःसमानरूपावर्तामहे तस्मादयमधिकः किमुश्रेष्ठइति विचिकित्सा एवंसंदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्यतंप्रत्यपरोक्षेणब्रुवते—हेअग्नेभ्रातः भ्रातृवत् भागार्ह भ्रातायथाबलात् स्वकीयंभागंस्वीकरोति तद्वत्समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानायप्रवृत्तइतिभ्रातरित्युक्तं हेतादृशाग्ने चमसंननिंदिम अधिकःसमागतइतिपानमकृत्वाचमसंनदूषयामः णिदिकुत्सायां छंदसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः अदूष्यत्वेकारणमाह—यश्चमसोमहाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वष्ट्रानिर्मितत्वात् वक्ष्यतिच—त्वष्टाग्नास्वंतन्यानिजईति । अतः कारणाद्द्रुणः विकारेप्रकृतिशब्दः ततश्चतस्थे तच्छब्दः इदवधारणे दारुविकारचमसस्यभूतिं प्राप्तिं ऊदिम ब्रूमः विदेश्छान्दसेलिटि वचिस्वपीतिसंप्रसारणं ऋादिनियमादिट् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

एकंचमसंचतुरःकृणोतनयद्वोदेवाअब्रुवन्तद्वआगमम् ।
सौधन्वनायद्येवाकरिष्यथसाकंदेवैर्यज्ञियासोभविष्यथ ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ३. ४. ।

एकम् । चमसम् । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् ।
तत् । वः । आ । अगमम् । सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ ।
साकम् । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवंपृष्टोऽग्निः तान्प्रत्युवाच—हेसौधन्वनाः सुधन्वनःपुत्राः यूयंएकंचमसं त्वष्ट्रासंपादितंपूर्वमेकमेवसंतंचमसं चतुरःकृणोतन चतुःसंख्याकान्कुरुत चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वं पूर्ववत्तनप् यथाउपरितने ज्येष्ठआहचमसाद्वाकरेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठआहचतुरस्करेतेति चतुष्ट्वंनिर्धारितं नकेवलमहमेवब्रवीमि किंतुवोयुष्मान्प्रति तदुक्तंचतुर्धाकरणरूपंकर्मउत्तरत्रवक्ष्यमाणं अश्वरथादिकरणरूपंचकर्म देवाइन्द्रादयः अब्रुवन् देवत्वप्राप्त्युपायत्वेनतत्तादृशंकर्म वोयुष्माकंवक्तुमहमागमं प्राप्तोऽस्मि यस्मादेवंतस्माद्यूयंयद्येवाकरिष्यथ यद्येवंमदुक्तप्रकारेणकर्तुंशक्नुथ तथाचेद्देवैः साकंसह यज्ञियासोभविष्यथइतितैरुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्निंदूतंप्रतियदब्रवीतनाश्वःकर्त्वोरथंउतेहकर्त्वः ।
धेनुःकर्त्वायुवशाकर्त्वाद्वातानिभ्रातरनुवःकृत्व्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्वः । रथः ।
उत । इह । कर्त्वः । धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । द्वा । तानि ।
भ्रातः । अनु । वः । कृत्वी । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हेआगतदेव अग्निंअंगनादिगुणविशिष्टंदूतं दूतकर्मप्राप्तवन्तं त्वांप्रतियद्यत्कार्यं अब्रवीतन अब्रुवन्व्यत्ययेनमध्यमः पूर्ववत्तनप् किमिति अश्वः कर्त्वः एकस्मादश्वात् अश्वांतरंकर्तव्यमित्यर्थः अश्वादश्वमतक्षतेतिवक्ष्यमाणत्वात् कृत्यार्थेतवैकेनितित्वन्प्रत्ययः उत अपिच रथः कर्त्वः कर्तव्यः धेनुः कर्त्वाचर्मरहितागौः नित्यदोग्धीपुनर्नूतनाकार्या तदुत्तरत्र निश्चर्मणोगामरिणीतधीतिभिरितिवक्ष्यमाणत्वात् तथा द्वा द्वौपितरौजीर्णौसंतौ पुनर्युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्वा कर्तव्यौ हेभ्रातरग्ने तानि वः युष्माकंदेवानां तैरुक्तानिकर्माणिकृत्वा अनु पश्चात् कृ-

---

१ ऋ० सं० ३. ७. १. । २ ऋ० सं० ३. ७. १. । ३ ऋ० सं० २. ३. ५. ।

त्वी कृत्व्याकर्मणा एमसि एमः आभिमुख्येनप्राप्नुमः इणूगतौ इदन्तोमसिः यद्वा ऋषेरिदंवाक्यं हे ऋभवोयूयंआगतं अग्निंदूतंप्रतियदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपंकर्तव्यत्वेनवदथ अङ्गीकुरुथ तानिसर्वाणिसंपाद्य हेभ्रातरग्ने कृत्व्या कर्मणा एमसीति ब्रूथेतिऋषिराह ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

चकृवांसंऋभवस्तदंपृच्छतक्वेदंभूद्यःस्यदूतोनआजंगन् ।
यदावाख्यंच्चमसाञ्चतुरःकृतानादित्त्वष्टाग्नास्वन्तन्यानजे ॥ ४॥

चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । क्वं । इत् । अभूत् । यः ।
स्यः । दूतः । नः । आ । अजंगन् । यदा । अवऽअख्यंत् । चमसान् ।
चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्नासु । अन्तः । नि ।
आनजे ॥ ४ ॥

हेऋभवः तत्कार्यंयथाचकृवांसः कृतवन्तोयूयंअपृच्छत प्रश्नंकुरुत करोतेर्लिटःक्वसुः अत्रयद्यपिऋभुरितित्रयाणांमध्येएकस्यनाम तथापितस्यप्राथम्याच्छत्रिणोगच्छन्तीतिवत्सर्वेप्यृभवउच्यन्ते किमिति स्यः सदूतः क्वेदभूत कुत्रगतः सइत्युक्तंकइत्याह—यः योदूतोनोऽस्मानाजगन् आगमत्प्राप्तः एवंभूतेसति यदायंत्वष्टाचतुरःकृतान्चमसान् अवाख्यत् अभिपश्यति ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तिख्यातीतिच्लेरङादेशः आदित् अनन्तरमेव त्वष्टातस्य चमसस्योत्पादकएतन्नामकोदेवः ग्नासु स्त्रीषु मेनाग्नाइतिस्त्रीणामितिनिरुक्तं अंतर्मध्येन्यानजे न्यक्तोभूत् स्त्रियमात्मानममन्यतेत्यर्थः अंजेर्लिटितस्मान्नुट् छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

हनांमैनाँइतित्वष्टायदब्रंवीच्चमसंयेदेंवपानमनिंन्दिषुः ।
अन्यानामांनिकृण्वतेसुतेसचाँअन्यैरेंनान्कन्या३नामंभिःस्परत् ॥५॥४

हनांम । एनान् । इतिं । त्वष्टां । यत् । अब्रंवीत् । चमसम् । ये ।
देवऽपानंम् । अनिंन्दिषुः । अन्या । नामांनि । कृण्वते । सुते । सचां ।
अन्यैः । एनान् । कन्यां । नामंऽभिः । स्परत् ॥ ५ ॥ ४ ॥

एनान्वक्ष्यमाणान्हनामेति यद्यदाअब्रवीत् त्वष्टा पूजार्थंबहुवचनं एतच्छब्दस्यप्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणांप्रकृतत्वात् तेषांहननमस्माकिंदर्शयति येदेवपानं देवैःपातव्यंचमसंयेऋभवोऽनिन्दिषुः निंदांअकुर्वन् देवयोग्यंत्वाष्ट्रचमसंमनुष्याऋभवः स्वीकृत्यचतुर्धाव्यभजन् तान्हनामेति यदाब्रवीदित्यर्थः तदाप्रभृतिमनुष्याः सुतेअभिषुतेसोमेपानायप्रस्तुतेसतिसचासहपरस्परंअन्यानामानि अन्यानिहोत्रध्वर्यूद्गात्रादीनिकृण्वतेकुर्वन्ति पूर्वनामप्रच्छाद्योपहवकालेअध्वर्यउपह्वयस्वहोतरुपह्वयस्वेत्येवमन्यैरेवनामभिःआत्मानंत्वष्ट्रवधभीत्याप्रख्यापयन्तीत्यर्थः पूर्वमन्यानिनामानिकथंप्रसक्तानीत्यतआह—एनान्नरान्कन्यास्वोत्पादयित्रीमाता अन्यैरेवनामभिः स्परवप्रीणयति स्पृप्रीतिपालनयोः लेटचडागमः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथषष्ठी—

इन्द्रो॒हरी॑युयु॒जेअ॒श्विना॒रथं॒बृह॒स्पति॑र्वि॒श्वरू॑पा॒मुपा॑जत ।
ऋ॒भुर्वि॒भ्वा॒वाजो॑दे॒वाँअ॑गच्छत॒स्वप॑सो॒य॒ज्ञियं॑भा॒गमै॑तन ॥ ६ ॥

इन्द्रः॑ । हरी॒ इति॑ । यु॒यु॒जे । अ॒श्विना॑ । रथ॑म् । बृ॒ह॒स्पतिः॑ ।
वि॒श्वऽरू॑पाम् । उप॑ । आ॒ज॒त॒ । ऋ॒भुः । वि॒ऽभ्वा॑ । वाजः॑ । दे॒वान् ।
अ॒ग॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽअप॑सः । य॒ज्ञिय॑म् । भा॒गम् । ऐ॒त॒न॒ ॥ ६ ॥

पूर्वसृष्टानांक्रमेणविनियोगमाह—इन्द्रोहरीयुयुजे एतन्नामानावश्वौरथेयोजितवान् तथा अश्विनाअश्विनौ रथंयोजितवन्तौ तथाबृहस्पतिः बृहतोमन्त्रस्य पालयिता एतन्नामकोदेवो विश्वरूपां नानारूपोपेतांगांउपाजत उपागमत् स्वीकृतवानित्यर्थः यद्यप्यत्रगौरितिविशेषोनश्रुतः तथापिपूर्वं धेनुःकर्त्वेत्युक्तत्वात् परस्ताच्चयेधेनुंविश्वजुवं विश्वरूपामितिवक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपागौरित्येवाध्यवसीयते अतएवविश्वरूपामितिचतस्याश्वपंक्तिमितिकेचनव्याचक्षते तत्तदसत् युष्मत्संपादितानि रथादीनींद्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् तस्मादृभुर्विभ्वावाजश्च यूयं देवानिंद्रादीनगच्छत गत्वाच हेस्वपसः शोभनाश्वरथादिकर्मवन्तोयूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबंधिनंभागं सोमरूपं देवत्वंप्राप्तैःसेवनीयं ऐतन प्राप्नुत कर्मसामर्थ्येनहविर्भुजोभवतेत्यर्थः इत्येवमृषिराह ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

निश्चर्मणोगामरिणीतधीतिभिर्याजरन्तायुवशाताकृणोतन।
सौधन्वनाअश्वादश्वमतक्षतयुक्त्वारथमुपदेवाँअयातन ॥ ७॥

निः। चर्मणः। गाम्। अरिणीत। धीतिऽभिः। या। जरन्ता।
युवशा। ता। अकृणोतन। सौधन्वनाः। अश्वात्। अश्वम्।
अतक्षत। युक्त्वा। रथम्। उप। देवान्। अयातन ॥ ७ ॥

हेसौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणा मृतायागोःसकाशादुत्कृत्ताच्चर्मणः गांनूतनां निररिणीत निरगमयत उत्पादितवन्तः तेनैवचर्मणासंवीतांतत्सदृशीमन्यांधेनुंकृतवन्तइत्यर्थः यद्यपिपूर्वमेवाश्वादीनां विनियोगउक्तः तथापितेषामत्यन्तदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह—नकेवलं गोकरणमेव अपिच या जरंता यौजीर्णौ पितरौ ता तौ युवशा युवानौ कृणोतन अकुरुत किंच अश्वादश्वं एकेनविद्यमानेनाश्वेनाश्वान्तरमतक्षत प्रयत्नेनसंपादितवन्तः यस्मादेवं कृतवंतस्तस्माद्रथं युष्मदीयंयुक्त्वाश्वैर्योजयित्वादेवानिन्द्रादीनुपायातन देवसमीपंप्राप्नुत ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

इदमुदकंपिबतेत्यब्रवीतनेदंवाघापिबतामुञ्जनेजनम्।
सौधन्वनायदितन्नेवहर्यथतृतीयेघासवनेमादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदम्। उदकम्। पिबत। इति। अब्रवीतन। इदम्। वा। घ।
पिबत। मुञ्जऽनेजनम्। सौधन्वनाः। यदि। तत्। नःऽइव। हर्यथ।
तृतीये। घ। सवने। मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमृषिर्देवैरुक्तमर्थतान्संबोध्य यूयंऋभूनेवमुक्तवन्तःस्थेत्यनुवाचयति हेसौधन्वनाः सुधन्वनःपुत्राः यूयं इदमुदकं सोमलक्षणं पिबत इत्यब्रवीतन इत्युक्तवन्तः ब्रवीतेर्लङिमध्यमबहुवचनस्यतस्यतनबादेशे पित्त्वाद्ब्रुवईट् एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं वा अथवा घेत्यनर्थकः प्रसिद्ध्यर्थोवा इदंमुंजनेजनं मुंजवान्नामपर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं ततआहृतत्वात्तेनमुंजतृणेनशोधितं अपगततृणमित्यर्थः इदंसोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं हेऋभवः यूयंतत्र उभयसवनसंबन्धि सोमपानकार्यं नेवहर्यथ नैवकामयथ हर्यतिःकान्तिकर्मा ह-

र्येतिउशिगितितत्कर्मसुपाठात् तृतीयसवनेतु मादयाध्वै अत्यर्थं तृप्ताभवथ ऋभवोदेवाःसोमस्य मत्तन्नितितृतीयसवने तेषांसोमपानसद्भावात् एवंयूयमृभूनुक्तवन्तः अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं हेसौधन्वनाः यूयंदेवत्वंप्राप्य देवयजनंप्रतिसोमपानायरथेनागत्य श्रांतानश्वान् प्रातःसवनेइदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन तत्रयदिनेच्छथ इदंवा मुंजनेजनं मुंजेनदूषितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन पश्चात्तद्वयंयदिनेवहर्यथ हेअश्वाः यूयं तृतीयसवने मादयाध्वै तत्रापिवाजिनप्रचारात् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

आपो॒भूयि॑ष्ठा॒इत्येको॑अब्रवीद॒ग्निर्भूयि॑ष्ठ॒इत्य॒न्यो॑अब्रवीत् ।
व॒ध॒र्यन्तीं॑ब॒हुभ्य॒ःप्रैको॑अब्रवीदृ॒तावद॑न्तश्चम॒साँअ॑पिंशत ॥ ९ ॥

आप॑ः । भूयि॑ष्ठाः । इति॑ । एक॑ः । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒ग्निः । भूयि॑ष्ठः । इति॑ । अ॒न्यः । अ॒ब्र॒वी॒त् । व॒ध॒ःऽयन्ती॑म् । ब॒हुऽभ्य॑ः । प्र । एक॑ः । अ॒ब्र॒वी॒त् । ऋ॒ता । वद॑न्तः । च॒म॒सान् । अ॒पिं॒श॒त ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकालेकिमितिसत्यंमदन्तोव्यभजन्नितितदाह–एकस्त्रयाणामन्यतमः आपोभूयिष्ठाइत्यब्रवीत् नह्युदकात्प्रशस्तंलोकोपकारकंतत्वान्तरमस्त्यतआपोभूयिष्ठाइत्येवमवादीत् अपामेवश्रेष्ठत्वमपएवससर्जादावित्यादिशास्त्रात् तथान्योऽग्निर्भूयिष्ठइत्यब्रवीत् आंतरंबाह्यं चदाहपाकभुक्तजरणादिव्यापारेणाग्नेरेवजगन्निर्वाहकत्वात् अग्नेरेवभूयिष्ठत्वमित्येवमन्यते तथा वधर्यन्तींवधरितिरेफान्तोऽपिवज्रनाम वधःअर्कइतितन्नामसुपाठात् तदिच्छतिवृष्ट्युदकायेति वधर्यन्तीमेघपंक्तिरुच्यते यद्यपीयंस्ववधायवज्रंस्वयमेवनापेक्षतेतथापि वृष्ट्यर्थंवज्रेणहन्यमानत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यन्तींवधमात्मनइच्छन्तींभूमिं छान्दसोरेफोपजनः तामेवैकःबहुभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतमामब्रवीत् उदकस्यापिमेघकारणत्वात् एवम्भूता ऋतानिउक्तरूपाणि यथार्थानिवाक्यानिवदन्तः परस्परंब्रुवन्तः चमसान् अपिंशतअवयविनोऽकुरुत चतुर्धाव्यभजतेत्यर्थः पिशिअवयवे शेमुचादीनामितिनुम् इदमेवऋतवदनंअपेक्ष्यऋभुशब्दंव्याचक्षाणोयास्कः[1]–ऋभवउरुभान्तीतिवर्तेनभान्तीतिवर्तेनभवन्तीत्युक्तवान् ॥ ९ ॥

---

[1] नि० ११. १५.।

अथदशमी–

श्रोणामेकंउदकंगामवांजतिमांसमेकंःपिंशतिसूनयाभृंतम् ।
आनिम्रुचःशकृदेकोअपांभरत्किंस्वित्पुत्रेभ्यंःपितराउपांवतुः॥१०॥५॥

श्रोणाम् । एकंः । उदकम् । गाम् । अवं । अजति । मांसम् । एकंः । पिंशति । सूनयां । आऽभृंतम् । आ । निऽम्रुचंः । शकृत् । एकंः । अपं । अभरत् । किम् । स्वित् । पुत्रेभ्यंः । पितरौं । उपं । आवतुः ॥ १० ॥ ५ ॥

अत्रऋभवएवऋत्विग्रूपेणस्थित्वासर्वत्रयज्ञंनिर्वहंतीत्याह श्रोणांशोणं वाछन्दसीतिपररूपाभावः शोणवर्णमुदकंरुधिरं एकः ऋभुषुमध्येऋत्विग्गामवाजति वाह्यभूमिंप्रतिगमयति रक्षोभागत्वेनस्थापयति तथा एकोमांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिनाआभृतं संपादितंपिंशति हृदयजिह्वावक्षआद्याकारेणआहृतंसंपादितंमांसंपिंशति अवयवीकरोति स्वधितिनातत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः अथैकोनिम्रुचः निःशेषेणछिन्नान्मांसात् शकृत् कुक्षिस्थंजरत्तृणं ऊवध्यनामकं अपाभरत् अपाहरत् निरसनाय एवं ऋत्विग्रूपेणस्थितेभ्यःपुत्रेभ्यः पुरुत्रातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्यः ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरायज्ञस्यपालयितारौजायापती किंस्विदुपावतुः किंनु खलुप्राप्तुतः अवतेःप्राप्त्यर्थाच्छान्दसोलिट् सर्वैतैरेवानुष्ठितमिति तयोर्नकिंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः अथवायमर्थः एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकांगां उदकं प्रत्यवगमयति अपरः सूनयामांसविक्रयिण्याभृतंसंपादितंमांसंपिंशति पित्रोरर्थे अपरआनिम्रुचः अस्तमयादर्वागेव शकृद्गोपुरीषंहरति एवमृभुभिरनुष्ठितेसति किंस्वित् एतस्मात्परिचरणादन्यत् पुत्रेभ्यः पितरौउपावतुः उपगच्छेतामिति ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेपंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथैकादशी–

उद्वत्स्वंस्माअकृणोतनातृणंनिवत्स्वपःस्वंपस्ययांनरः ।
अगोंह्यस्ययदसंस्तनागृहेतदद्येदमृंभवोनानुंगच्छथ ॥ ११ ॥

उद्वत्ऽसु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् । निवत्ऽसु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः । अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् । अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान्सुधन्वनःपुत्रान्कर्मणादेवत्वंप्राप्तवतोऋभून्स्तुत्वावेदप्रसिद्ध्या सूर्यरश्मिरूपानृभूनिदानींस्तौति तथाचयास्कोनिरुक्तेपुराणप्रक्रियासिद्धानृभून्बहुधानिरुच्यतदुदाहरणत्वेनविष्ट्वीशमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरश्मयोऽप्यृभवउच्यन्तइत्युक्त्वातस्मिन्नर्थेएतामृचमुदाजहार—हेऋभवः उरुप्रभूतं भासमानाःऋतेनादित्येनभासमानावाऋतेनोदकेनउदकार्थमुत्पन्नावारश्मीनामुरुभासमानत्वंप्रसिद्धम् तथाआदित्यादुत्पत्तिरपिउदकार्थभवनमपिरश्मीनांघर्मकालेभूमिगतंसारमादायपुनर्वर्षकालेप्रवर्षतीतिप्रसिद्धम् आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिशास्त्राद् तथाविधानरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्नेतारोयूयं उद्वत्सुउन्नतेषुप्रदेशेषुमेर्वादिषु तृणंव्रीहियवादिरूपं अस्मैप्राणिजातायउपकारार्थंअकृणोतन कृतवन्तःस्थ उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः तथा निवत्सुप्रवणदेशेषु अस्माएवअपउदकान्यकृणोतन अकुर्वत किंस्वभोगार्थं नेत्याह स्वपस्ययाशोभनकर्मेच्छया शोभनंकर्मैभिःकृतमितियजमानाः स्तुवन्तितदिच्छयेत्यर्थः किंच यूयंअगोह्यस्याग्राह्यस्यादित्यस्यगृहेमण्डलेयत् यावत्कालंअसस्तनसुप्तवन्तःस्थ रात्रौनिर्व्यापारास्तिष्ठथ षसस्वप्ने अस्माल्लङिपूर्ववत्तस्यतनबादेशः अदादित्वाच्छपोलुक् तत्तावन्तंकालं अद्याहनिइदंइदानीं नानुगच्छथअनुसृत्यनगच्छथ यावन्तंकालंरात्रौ सूर्येनिगूढावर्तध्वे तावन्तमेवकालमहन्यपिनानुगच्छथेत्यर्थः यद्वा अगोपनीयस्यतस्यगृहेअन्तरिक्षेयत्यावन्तंकालंअसस्तन वृष्टिमदत्त्वास्वापमकुरुत तत्तावंतंकालं अद्येदानींवर्षसमये इदंसस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपंकर्मनानुगच्छथअनुसृत्यनप्राप्नुथ यावन्तंकालंविवर्षथ तावन्तमेवकालंप्रवर्षथेत्यर्थः ॥ ११॥

अथद्वादशी—

संमील्ययद्भुवनापर्यसर्पतक्वस्वित्तात्यापितरावआसतुः ।
अशपतयःकरस्नंवआददेयःप्राब्रवीत्प्रोतस्माअब्रवीतन ॥ १२ ॥

सम्ऽमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । क्व । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः । अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥ १२ ॥

---

१ नि० ११. १६. ।

हेऋभवोरश्मयोयूयं यत् यदाभुवनाभूतजातानि संमील्यसंमीलनंकृत्वाजलधरपटलैराच्छाद्यपर्यसर्पत परितःसर्पणंकुरुथ वर्षथेत्यर्थः तदा ता त्या ता तौ तायमानेवृष्ट्युदके यद्वा तात्या तासु वर्षासु छान्दसस्त्यप्रत्ययोदकारस्यात्वंच अथवा पितृविशेषणं तात्या तत्कालीनौ पितरा पितरौ जगतःपालकौसूर्याचन्द्रमसौ क्वस्विदासतुः कुत्रखलुतिष्ठतः अस्तेर्लिटि व्यत्ययेनभूभावाभावः यद्वा असतेर्गत्यर्थस्यलिटचेतद्रूपं अहोरात्राविभागेनप्रवर्षथेत्यर्थः किंच ईदृशान्वोयुष्मान्यःकोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारीराक्षसादिः करस्नं बाहुनामैतत् करस्नौबाहूइत्युक्तत्वात् अत्रत्वकारान्तं युष्मदीयंहस्तंआददेगृह्णाति प्रतिरोधंकरोति तमशपत नाशयथ यश्चप्राब्रवीत् प्रकर्षेणवाचानिरुंधे तस्मै प्रो मैवाब्रवीतन प्रकर्षेणभर्त्सनादिशब्दंकुरुथ यद्वा योनूनंस्तौति तंप्रकर्षेणस्तुतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

सुषुप्वांसंऋभवस्तदंपृच्छतागोह्यकइदंनोअबूबुधत् ।
श्वानंबस्तोबोधयितारमब्रवीत्संवत्सरइदमद्याव्यख्यत ॥ १३ ॥

सुसुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । अगोह्य । कः । इदम् । नः । अबूबुधत् । श्वानम् । बस्तः । बोधयितारम् । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अख्यत ॥ १३ ॥

हेऋभवः रश्म्यात्मकायूयं सुषुप्वांसः आदित्यमण्डले स्वपन्तोवर्षणाय स्वपेर्लिटःक्वसुः तत् तमादित्यं तद्वाक्यमपृच्छथ प्रश्नंकुरुथ किंतदितिचेदुच्यते हेगोह्य केनचिदगोपनीयादित्यस्वामिन् नोऽस्मदीयमिदंकर्मवर्षणरूपंकःअबूबुधत् बोधयति प्रेरयति साहाय्यंकरोति बुधेर्ण्यन्तात्लुङिचङिरूपं बस्तः सर्वस्यवासयिता आदित्यः वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः बवयोरभेदात् बत्वं बोधयितारंप्रेरयितारंश्वानमब्रवीत् अंतरिक्षेश्वसंतंवायुंप्रावादीत् असौयुष्मान्प्रेरयतीति अथवा वायुसाहाय्येनवर्षन्तोयूयंसंवत्सरेपूर्णेअद्येदानींइदंजगत् व्यख्यत विविधंप्रकाशितवन्तः पूर्वंसूर्याचन्द्रमसौयथानदृश्येते तथावर्षित्वेदानींवर्षकालेतीतेविश्वंजगद्व्यक्तंकुरुथेत्यर्थः ख्यातेर्लुङ्यस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥ १३ ॥

इन्द्रःप्रसिद्धः पूषापोषकोदेवोऽग्निः तयोःप्रियं आग्नेयःकृष्णग्रीवइत्युक्तत्वात् अग्नेःप्रियत्वं सर्वेपींद्रस्येतींद्रप्रियत्वं एवंरूपंपाथोन्नमप्येतिप्राप्नोतु ॥ २ ॥

अथतृतीया–

एषच्छागःपुरोअश्वेनवाजिनापूष्णोभागोनीयतेविश्वदेव्यः ।
अभिप्रियंयत्पुरोळाशमर्वतात्वष्टेदेनंसौश्रवसायजिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते ।
विश्वऽदेव्यः । अभिऽप्रियम् । यत् । पुरोळाशम् । अर्वता ।
त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एषःछागः शृंगरहितोऽजः अश्वेन वाजिनाशीघ्रव्यापकेनाश्वेनसहपूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोभजनीयः विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः अग्नेःसर्वदेवात्मकत्वात् तदर्हत्वेनसर्वदेवप्रियत्वं एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तान्नीयतेप्राप्यते यत् यस्मादेवंक्रियते तस्मात्प्रियंप्रीणयितारं पुरोडाशंपुरस्ताद्दातव्यमेनमजं त्वष्टासर्वस्योत्पादकोदेवः त्वष्टारूपाणिविकरोतीतिश्रुतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वाउभेत्वष्टुर्बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रेइतिवारणीइतिवेतियास्केनारणीबिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अरणिसंबन्धोग्नेरेवेतिगम्यते अर्वताअरणवताश्वेनसहसौश्रवसाय देवानांशोभनान्नायतन्निमित्तं अभिजिन्वति प्रीतिहेतुकंकरोति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

यद्धविष्यमृतुशोदेवयानंत्रिर्मानुषाःपर्यश्वंनयन्ति ।
अत्रापूष्णःप्रथमोभागएतियज्ञंदेवेभ्यःप्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽयानम् । त्रिः । मानुषाः ।
परि । अश्वम् । नयन्ति । अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति ।
यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

---

१ तै० सं० १. ५. ९.। २ नि० ८. १५.।

हविषांहविर्योग्यंदेवयानंदेवानांप्रापणीयमश्वंयत् यदामानुषाः ऋत्विजः ऋतुशः ऋतावृतौ कालेकाले त्रिःपरिणयन्ति पर्यग्निकुर्वन्तीत्यर्थः अत्रास्मिन्समये ऋचितुनुघेतिदीर्घः पूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोऽजःप्रथमः एतिपुरोगामीसन् गच्छति किंकुर्वन् यज्ञंदेवेभ्यःप्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

होताध्वर्युरावयाअग्निमिन्धोग्रावग्राभउतशंस्तासुविप्रः ।
तेनंयज्ञेनस्वरंकृतेनस्विष्टेनवक्षणाआपृणध्वम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निम्ऽइन्धः । ग्रावऽग्राभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः । तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

होता देवानामाह्वाता एतन्नामकऋत्विक् अध्वर्युरध्वरयुः अध्वरस्यनेता सोऽपिआवयाः आभिमुख्येनहविषांगमयिताअध्वर्योर्विशेषणमेतत् आङ्पूर्वाद्वेतेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच यद्वा आभिमुख्येनावयष्टाप्रतिप्रस्थातोच्यते अवेयजइतिण्विन् अवाप्योरुपसर्गयोरित्यल्लोपः अग्निमिंधोग्नीत् भाष्ट्राग्न्योरिंधेइतिमुम् ग्रावग्राभःग्राव्णःस्तुत्यागृह्णातीति ग्रावस्तुत् कर्मण्यण् उत अपिच शंस्ताप्रशास्ता सुविप्रइतिमेधाविनाम शोभनमेधोपेतोब्रह्मोच्यते ब्रह्मात्वोवदतिजातंविद्यामित्यत्र ब्रह्मैकोजातेजातेविद्यांवदतिब्रह्मासर्वविद्यःसर्ववेदितुमर्हतीत्युक्तत्वात् ब्रह्मैवसुविप्रशब्देनाभिधेयः सचानुक्तऋत्विगुपलक्षकः एतेसर्वेयूयंतेनप्रसिद्धेनस्वरंकृतेनसुष्ठुअरणीयंकृतेनस्वलंकृतेनवा उच्चारसौष्ठवादिनासुष्ठुसंपादितेनस्विष्टेनसुष्ठुइष्टेनयज्ञेनवक्षणाः अभितोघृतकुल्यादीन्प्रवहणस्वभावाः प्रसिद्धानदीर्वा आपृणध्वं सर्वतःपूरयत यज्ञंसम्यक्निवर्त्यफलंसाधयतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी–

यूपव्रस्काउतयेयूपवाहाश्चषालंयेअश्वयूपायतक्षति ।
येचार्वतेपचनंसंभरन्त्युतोतेषामभिगूर्तिर्नइन्वतु ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० ८. २. २४. । २ नि० १. ७. ।

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालम् । ये ।
अश्वऽयूपाय । तक्षति । ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्ऽभरन्ति ।
उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्काः यूपार्हवृक्षस्यव्रश्चनकर्तारः छेत्तारः उत येच यूपवाहाः छिन्नस्यवोढारः ये-च चषालं यूपस्योपरिस्थाप्यंयूपाग्रभागंचषालमाहुः अश्वयूपाय अश्वबंधनयूपायतक्षतीति वचनव्यत्ययः तक्षणेनतनूकुर्वंति येचार्वते अरणवतेऽश्वायपचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरंति साधुसंपादयंति उतो अपिच नोऽस्मत्संबंधिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्व-थाकरणीयमितिबुद्धिरिन्वतुव्यामोतु इन्वतिर्व्याप्तिवचनः इन्वति ननक्ष इतितद्वचनेषुपाठात् यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु यागं साधुपारं प्रापय्यफलेनयोजयत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

उपप्रागात्सुमन्मेधायिमन्मदेवानामाशाउपवीतपृष्ठः ।
अन्वेनंविप्राऋषयोमदन्तिदेवानांपुष्टेचकृमासुबन्धुम् ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् ।
आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः । अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः ।
मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम । सुऽबन्धुम् ॥ ७ ॥

मन्ममननीयंफलंसुमत् उपप्रागात् उपप्रैतु सुमत्स्वयमित्यर्थइतियास्कः । यद्वा स्वयमेव मादयितृतमे मयि अधायि धीयते फलभूतोऽश्वआगतःसचमयाधृतइत्यर्थः किमर्थंवीतपृ-ष्ठः साधुपोषणेनप्राप्तपार्श्वभागः कांतपृष्ठोवा अत्यंतंदृप्तइत्यर्थः तादृशोयं देवानामाशाः पूरयि-तुंउपगच्छतु यागार्थमागतमेनं सुबंधुं शोभनबंधनमश्वं देवानामाशास्यमानानां पुष्टे पोषणा-यचकृम कुर्मः तंच विप्रामेधाविनऋत्विजः ऋषयोतींद्रियद्रष्टारःअन्येवाविप्राऋषयश्चानुमदंति अनुमोदन्तां सम्यक्कृतमिति परितुष्यन्तु ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

यद्वाजिनोदामसंदानमर्वतोयाशीर्षण्यारशनारज्जुरस्य ।
यद्वांघास्यप्रभृतमास्ये३तृणंसर्वातातेअपिदेवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

---

१ नि० ६ . २२.।

यत् । वाजिनः । दाम । सम्ऽदानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य । यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनोवेगवतः अर्वतः अरणवतः गमनवतोश्वस्ययद्दामग्रीवाबद्धारज्जुः यच्चसंदानं सम्यगवच्छेदकं बंधकंपादबंधनंदामास्ति याचास्य शीर्षण्याशिरसि बद्धारशनामेखलाइव खलीनरज्जुरस्ति शिरःशब्दाद्भवेछन्दसीतियत् येचतद्धितेइतिशीर्षन्भावः तित्स्वरितः यद्वा घास्याश्वस्यास्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तृणमस्ति घशब्दोहार्थे सचप्रसिद्ध्यर्थः सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हेअश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वस्तुसंतु देवेषुमध्येभवंतु देवत्वंमाप्नुवंतुवा वचनव्यत्ययः अत्रोपयुक्तानांसर्वेषां देवत्वंकिल अश्वस्यतत्प्राप्तिर्नाशासनीया ॥ ८ ॥

अथनवमी–

यदश्वस्यक्रविषोमक्षिकाशयद्वास्वरौस्वधितौरिप्तमस्ति ।
यद्धस्तयोःशमितुर्यन्नखेषुसर्वातातेअपिदेवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वऽधितौ । रिप्तम् । अस्ति । यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य क्रविषः आममांसस्य यत्र यदंगं मक्षिका आशाभक्षयत् अशभोजने यद्वा कर्मणिषष्ठी अश्वस्ययन्मांसं भक्षयति वा अथवा स्वरौ पश्वंजनकाले यत्र रिप्तंलिप्तमस्ति स्वरुणापशुमनक्तीतिश्रुतेः । अथवा स्वधितौछेदनकाले अवदानकाले यद्रिप्तमस्ति शमितुर्हस्तयोर्लिप्तमस्ति विशसनकालेयच्चनखेषु लिप्तं तासर्वा तानिसर्वाणि हेअश्व तेतवसंबंधीनिदेवेष्वस्तु देवेषुसंतोषार्थायभवन्तु ॥ ९ ॥

अथदशमी–

यदूवध्यमुदरस्यापवातियआमस्यक्रविषोगन्धोअस्ति ।
सुकृतातच्छमितारःकृण्वन्तूतमेधंशृतपाकंपचन्तु ॥१०॥८॥

यत्। ऊवध्यम्। उदरस्य। अपऽवाति। यः। आमस्य। क्रविषः।
गन्धः। अस्ति। सुऽकृता। तत्। शमितारः। कृण्वन्तु।
उत। मेधम्। शृतऽपाकम्। पचन्तु॥ १०॥ ८॥

उदरस्य संबंधियदूवध्यं ईषज्जीर्णतृणं पुरीषमपवातिअपगच्छति यश्चामस्यापक्वस्यक्रविषोमांसस्यगंधोऽस्तिलेशोस्ति पाकस्यसमयेयत्किंचिदूवध्यं अपक्वस्यचलेशोऽस्तिआमगंधोस्ति तत्सर्वंशमितारोविशसनकर्तारः सुकृताकृण्वन्तु सुकृतंउक्तदोषरहितं कुर्वंतु उतअपिच मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पश्ववयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतंयथाभवतितथापचंतु पितृमनुष्यादियोग्यमतिपक्वमीषत्पक्वंचमाकुर्वन्त्वित्यर्थः॥ १०॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेऽष्टमोवर्गः॥ ८॥

अथैकादशी—

यत्तेगात्रांदग्निनांपच्यमानादभिशूलंनिहंतस्यावधावति।
मातद्भूम्यामाश्रिषन्मातृणेषुदेवेभ्यस्तदुशद्भ्योरातमस्तु॥ ११॥

यत्। ते। गात्रात्। अग्निना। पच्यमानात्। अभि। शूलम्।
निऽहतस्य। अवऽधावति। मा। तत्। भूम्याम्। आ। श्रिषत्।
मा। तृणेषु। देवेभ्यः। तत्। उशत्ऽभ्यः। रातम्। अस्तु॥ ११॥

हेअश्व तेतवाग्निनापच्यमानाद्गात्राद्यदूष्मरूपं रसोवायत्किंचिदवधावति तथानिहतस्य निःशेषेणहतस्य तव यदंगंरसरूपंशूलमभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति तत्तदंगंभूम्यामाश्रिषत् आश्लिष्टंमाभूत् श्लिषेःपुषादित्वादङ् पाकसमयेतथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छतु तर्हितत्पतितं कुत्रगच्छत्वितिचेत् उच्यते—तत्तादृशं उशद्भ्यः कृत्स्नंहविःकामयमानेभ्योदेवेभ्योरातं दत्तमस्तु॥ ११॥

अथद्वादशी—

येवाजिनंपरिपश्यन्तिपक्वंयईमाहुःसुरभिर्निर्हरेति।
येचार्वतोमांसभिक्षामुपासंतउतोतेषामभिगूर्तिर्नइन्वतु॥ १२॥

ये । वाजिनम् । परिऽपश्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति । ये । च । अर्वतः । मांसऽभिक्षाम् । उपऽआसते । उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

येपक्वंवाजिनमश्वंअश्वावयवंपरिपश्यंति परितःपावनबुद्ध्येक्षंते यईं येचैनंसुरभिः शोभनगंधःअतोनिर्हर किंचिदप्यस्मभ्यंदेहीत्याहुः यद्वा निःशेषेणदेवेभ्योहरेत्याहुः यतः सुरभिः अतोदेवयोग्यमिति किंच येचार्वतोमांसभिक्षामुपासते येनराः अस्यार्वतोऽश्वस्य हुतशिष्टमांसयाचनांउपासते कांक्षन्ते उतोअपिच तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिः अभितः उद्यमनंनोऽस्मानिन्वतु व्याप्नोतु यथास्माभिरश्वउपालब्धः एवंस्पृहयंति तथायज्ञोनिर्वाहयत्वित्यर्थः यद्वा मंत्रोदेवपरोव्याख्येयः येदेवाः वाजिनंपक्वंपरिपश्यंतिकदाहोष्यतीतिविलंबंदृष्ट्वा येच सुरभिः ईमेनंनिर्हर निःशेषेणास्मभ्यंदेहीत्याहुः येचार्वतः अश्वस्यमांसभिक्षामुपासतेतेषामभिगूर्तिर्नः इन्वतु तेषांउद्यमःसफलोभवत्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

यन्नीक्षणंमांस्पचन्या उखायायापात्राणियूष्णआसेचनानि । ऊष्मण्यापिधानाचरूणामङ्काःसूनाःपरिभूषन्त्यश्वम् ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणम् । मांस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि । ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणाम् । अङ्काः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वम् ॥ १३ ॥

मांस्पचन्याः मांसपचन्याः पचतेरधिकरणेल्युट् मांसस्यपचियुड्घञोरित्यंतलोपः उखायाः स्थाल्यायत् नीक्षणंपाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णोरसस्यक्वथितस्य आसेचनानि आसेचनसाधनानि तथाऊष्मण्या ऊष्मनिवारणार्हाणिपात्राणि तथाचरूणांपात्राणां मांसपूर्णानां अपिधाना पिधानानितत्साधनानि तथा अंकाः हृदयाद्यवयवांकनसाधनाः वेतसशाखाः सूनाः अवदानसाधनाः स्वधित्यादयः एतमश्वंअश्वावयवं परिभूषंति परितोभूषयंति स्वस्वव्यापारेणसाधयन्तीत्यर्थः भूषअलंकारे भौवादिकः ॥१३॥

अथचतुर्दशी–

निक्रमणंनिषदनंविवर्तनंयच्चपड्बीशमर्वतः।
यच्चंपपौयच्चंघासिंजघाससर्वातातेअपिदेवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निःक्रमणम्। निःसदनम्। विऽवर्तनम्। यत्। च। पड्बीशम्। अर्वतः। यत्। च। पपौ। यत्। च। घासिम्। जघास। सर्वा। ता। ते। अपि। देवेषु। अस्तु ॥ १४ ॥

यत्र निक्रमणं नितरांक्रमतेयत्रतन्निक्रमणंस्थानं नितरांसीदन्यत्रेतिनिषदनं विवर्तनं विविधवर्तनं इतस्ततोलुंठनंयत्रतत् सर्वत्राधिकरणेल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्बीशंपादबंधनं यद्वा बंधनंपट् तद्वान्प्रदेशः अत्रसर्वत्रदेवार्थस्याश्वस्यरोमादीनामपिनिरर्थकत्वाभावायतत्स्थानमपि स्वीक्रियते यद्वा क्रियापरावगंतव्या आलंभसमयेनिग्रहेणयानिक्रमणादयश्चेष्टाःसंति ताइत्यर्थः यच्चपपौ यदुदकमपिबत् तच्चघासिंअदनीयंतृणादिकंजघासअभक्षयत् हेअश्व तेतवतातानिसर्वाणिनिक्रमणादीनि देवेष्वस्तुसंतु देवेषुव्याप्नोतु तान्यपिनिरर्थकानिमाभूवन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथपंचदशी–

मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखाभ्राजन्त्यभिविक्तजघ्रिः।
इष्टंवीतमभिगूर्तंवषट्कृतंतंदेवासःप्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ १५ ॥९॥

मा। त्वा। अग्निः। ध्वनयीत्। धूमऽगन्धिः। मा। उखा। भ्राजन्ती। अभि। विक्त। जघ्रिः। इष्टम्। वीतम्। अभिऽगूर्तम्। वषट्ऽकृतम्। तम्। देवासः। प्रति। गृभ्णन्ति। अश्वम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

हेअश्व त्वात्वां धूमगंधिः धूमेनव्याप्तोऽग्निः माध्वनयीत् माध्वनयतु धूमंदृष्ट्वाशब्दंमाकुर्वित्यर्थः अश्वस्यशब्देनप्रायश्चित्तविधानात् यद्वा हेपच्यमानाश्वावयव त्वात्वांधूमगंधिरग्निर्माध्वनयीत् ध्वनौसति भांडभंगःस्यात् नोनयतीत्यादिनाचङ्प्रतिषेधः ह्म्यंतक्षणेतिवृद्ध्यभावः किंचभ्राजंतीअत्यंताग्निसंयोगेनदीप्ताउखास्थाली मा अभिविक्त अभितोमाचीचलत् तापातिशयेनमानीनशदित्यर्थः ओविजीभयचलनयोः छांदसोविकरणस्यलुक् लुङिवाझलोझलीतिसलोपः स्था-

लीविशेष्यते जघ्रिःजिघ्रतीतापेन घ्रागंधोपादाने आदृगमहनइतिकिन्प्रत्ययः तंतादृशमश्वं इष्टंहोतुमिषितं वीतंहोमायानीतं अभिगूर्तंआभिमुख्येनप्रदानायोद्यतं यद्वा इष्टंप्रयाजैराप्रीतंवीतं पर्यग्निकृतंअभिगूर्तं येयजामहेइत्यागूरित्योक्तम् वषट्कृतं वषट्कारेणदेवसंस्कृतं एवंभूतं तंदेवासोदेवाः प्रतिगृभ्णंति प्रतिगृह्णन्ति ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथषोडशी—

यदश्वा॑य॒वास॑उपस्तृ॒णन्त्य॑धीवा॒सं॑याहिर॑ण्यान्यस्मै ।
सं॒दान॒मर्व॑न्तं॒पड्वी॑शंप्रि॒यादे॒वेष्वाया॑मयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वा॑य । वास॑ः । उप॒ऽस्तृ॒णन्ति॑ । अ॒धी॒वा॒सम् । या ।
हिर॑ण्यानि । अ॒स्मै॒ । स॒म्ऽदान॑म् । अर्व॑न्तम् । पड्वी॑शम् । प्रि॒या ।
दे॒वेषु॑ । आ । य॒म॒य॒न्ति॒ ॥ १६ ॥

अश्वायसंज्ञप्यमानाय अधीवासंउपर्याच्छादनयोग्यं यत् वासउपस्तृणन्ति सर्वतआच्छादयन्ति स्तृञ्आच्छादने क्रैयादिकः तथास्मैअश्वाय या यानिहिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्यानिपात्राणिकल्पयन्ति तथाअर्वतं षष्ठ्यर्थेद्वितीया अर्वतोश्वस्यसंदानं शिरोबंधनं पड्वीशंपादेषु प्रविष्टंपादबंधनं एतानिप्रिया देवानां प्रियतराणिचात्वालेबद्ध्वा स्थापितानि देवेष्वायामयन्ति प्रापयन्ति ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

यत्ते॑सा॒देमह॑सा॒शूकृ॑तस्य॒पार्ष्ण्या॑वा॒कश॑यावातु॒तोद॑ ।
स्रु॒चेव॒ताह॒विषो॑अध्व॒रेषु॒सर्वा॒ता॒ते॒ब्रह्म॑णासूदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते॒ । सा॒दे । मह॑सा । शूकृ॑तस्य । पार्ष्ण्या॑ । वा॒ । कश॑या ।
वा॒ । तु॒तोद॑ । स्रु॒चाऽइ॑व । ता । ह॒विष॑ः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । सर्वा॑ ।
ता । ते॒ । ब्रह्म॑णा । सू॒द॒या॒मि॒ ॥ १७ ॥

महसाबलेनशूकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् शूत्कारंकुर्वतः तेतवसादेसदने गमने निमित्तभूते सति सदेर्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वं अर्थंतोगमनं कुर्वन् शूत्कारंकुर्वतस्ते त्वां पार्ष्ण्यावा

कशयावातुतोद व्यथयति यद्यस्मात्तस्मात्तेतव ता तानि सर्वा सर्वाणि अध्वरेषुयागेषु ब्रह्मणामंत्रेणसूदयामि क्षरामि आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः–अध्वरेषु यागेषु हविषः हविराज्यादिकं स्रुचेव स्रुचायथा सूदयंति तद्वत् ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी–

चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्यस्वधितिःसमेति ।
अच्छिद्रागात्रावयुनाकृणोतपरुष्परुरनुघुष्याविशस्त ॥ १८ ॥

चतुःऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वस्य ।
स्वऽधितिः । सम् । एति । अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत ।
परुःऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८॥

वाजिनोऽश्वस्यदेवबंधोः देवानांप्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्रीः एतत्संख्यान्युभयपार्श्वास्थीनि स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः समेति सम्यग्गच्छति छेदनायइतरेषांअजादीनांषड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्यवंक्रयइतिप्रैषात् हेविशसनकर्तः अस्याश्वस्यगात्राणिशरीरावयवान् अच्छिद्राणियथाभवन्तितथावयुना वयुनानि प्रज्ञानानि वयुनमितिप्रज्ञानाम वयुनंअभिख्येतितन्नामसूक्तत्वात् कृणोत कुरुत तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनिप्रज्ञायमध्येछिन्नानि माकुरुतेत्यर्थः तदर्थंपरुःपरुः प्रतिपर्वप्रतिहृदयाद्यवयवं अनुघुष्यइदमवद्यमिति संशब्द्यैवविशस्त विशसनंकुरुत शसुहिंसायां छांदसःशपोलुक् गात्रंगात्रमस्यानूनंकृणुतादितिप्रैषात् ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी–

एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ताद्वायन्तारा भवतस्तथऋतुः ।
यातेगात्राणामृतुथाकृणोमिताताुपिण्डानांप्रजुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः ।
तथा । ऋतुः । या । ते । गात्राणाम् । ऋतुऽथा । कृणोमि ।
ताऽता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्यदीप्तस्याश्वस्य विशस्ताविशसनस्यकर्ता एकएव सकः ऋतुः एतदुपलक्षितः कालात्मा तस्यैवसर्वेषामपिपर्यवसितृत्वात् यद्वा ऋतुः निःशंकंविशसनायगंताशमिता तथा द्वा द्वौ यंतारा नियमयितारौअहोरात्रेदेवौ द्यावापृथिव्यौवा ऋत्विक्षुभवतः तथाऋतुरित्यत्र ऋत्यकइतिप्रकृतिभावोह्रस्वत्वंच हेअश्व तेतवगात्राणांमध्येयायानि हृदयाद्यवयवजातानि ऋतुथा कालेकुणोमिछिनद्मिसंपादयामि पिण्डानांमध्ये ताता तानितानि प्रज्ञानानुरोधेनाग्नौजुहोमि प्रकर्षेणहुतंकरोमि॥ १९ ॥

अथविंशी–

मात्वांतपत्प्रियआत्मापियन्तंमास्वधितिस्तन्व१आतिष्ठिपत्ते ।
मातेगृध्नुरविशस्तातिहायछिद्रागात्राण्यसिनामिथूकः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयन्तम् । मा ।
स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत् । ते । मा । ते । गृध्नुः ।
अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना ।
मिथु । कुरिति कः॥ २० ॥

हेअश्व त्वात्वां अपियंतं देवान्प्रति गच्छन्तं प्रियआत्माभोगायतनत्वात् तवप्रियतरोदेहो मातपत् तप्तंमाकार्षीत् वियोगजनिताव्यथामाभूदित्यर्थः स्वधितिःशस्त्रं तेतव तन्वः तनूःअंगानि मातिष्ठिपत् त्वयिचिरमास्थितानिमाकार्षीत् स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिदितीत्वं तथा तेतवगात्राणि गृध्नुः केवलमांसग्रहणेप्सुः अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता अतिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदंगमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्याव्यर्थं असिनाछिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिन्नानिमाकः माकार्षीत् करोतेर्लुङि मंत्रेघसेतिच्लेर्लुक् गुणः हल्ङ्याब्भ्यइतितलोपः ॥ २० ॥

अथैकविंशी–

नवाउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवाँइदेषिपथिभिःसुगेभिः ।
हरीतेयुञ्जापृषतीअभूतामुपास्थाद्वाजीधुरिरासभस्य ॥ २१ ॥

न । वै । ऊम् इति । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । हरी इति । ते । युञ्जा । पृषती इति । अभूताम् । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥ २१ ॥

नवाउ नैवखलु एतन्म्रियसे वाशब्दएवकारार्थः उइत्यवधारणे नैवेदानीं इतराश्ववन्मृतोभवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अतएवनरिष्यसि नहिंस्यसे व्यर्थहिंसायाअभावात् ननुमत्यक्षतोमृतिरवयवनाशश्चदृश्यते कथमेवमुच्यतइति उच्यते सुगेभिः शोभनगमनसाधनैः पथिभिः मार्गैः देवयानलक्षणैः देवानिदेषि देवानेवप्राप्नोषि अतोयुक्तैषोक्तिः कैःसाधनैरितितत्राह–तेत्वांवोढुं हरीएतन्नामानाविंद्रस्याश्वौ तेतवयुंजा रथेयुक्तावभूतां भविष्यतः आशंसारूपत्वात् भूतार्थनिर्देशः हरीइंद्रस्येतिनिरुक्तं । तथापृषती पृषत्योमरुतांवाहनभूतौ युंजाअभूतां युक्तौभविष्यतः पृषत्योमरुतामितिचनिरुक्तं । युजेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन् युजेरसमासेइतिनुम् सुपांसुलुगित्याकारः तथारासभस्यअश्विवाहनस्य एतन्नामकस्याश्वस्य धुरिस्थानेवर्तमानः कश्चिद्वाजीउपास्थात् उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः यद्वा रासभस्यभानोर्धुरिवर्त्मनियुक्तोवाजी अश्वःउपस्थास्यति देवत्वंगच्छतस्तवगमनाय इन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वांतानितानिवाहनानिवहंति ॥ २१ ॥

उपाकरणकाले अवघ्राणावर्तने यद्यश्वोनकुर्यात् तदैषानैमित्तिकीयजमानवाचनार्थाभवति तथाचसूत्रितम्–सुगव्यंनोवाजीस्वश्व्यमितियजमानंवाचयेदिति ।

सैषासूक्तेद्वाविंशी–

सुगव्यंनोवाजीस्वश्व्यंपुंसःपुत्राँउतविश्वापुषंरयिम् ।
अनागास्त्वंनोअदितिःकृणोतुक्षत्रंनोअश्वोवनतांहविष्मान्॥२२॥१०॥

सुऽगव्यम् । नः । वाजी । सुऽअश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषम् । रयिम् । अनागाःऽत्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः । अश्वः । वनताम् । हविष्मान् ॥ २२ ॥ १० ॥

वाजीअश्वआलभ्यमानोऽस्माकं सुगव्यंशोभनेनगोसमूहेनयुक्तंविश्वापुषंरयिं विश्वस्य पोषकंधनंकृणोतुकरोतु खलगोरथादितिसमूहार्थेयत् छान्दसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्वा सामूहिकस्याणःप्रसंगेसर्वत्रगोरजादिप्रत्ययप्रसंगेइतियत् तदंतस्याद्युदात्तंद्व्यचूछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तथास्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहयुक्तं तथा पुंसः पुत्रान् पुत्रशब्दःस्त्रीपुमपत्यसाधारणः अतः पुमपत्यानीत्यर्थःयद्वा पुंसोबंध्वादीन् पुत्रान्पुरुरक्षकानात्मजान् स्त्र्यपत्यानिपुमपत्यानिचेत्यर्थः उत अपिच विश्वापुषंरयिंविश्वपोषणसमर्थंधनं किंचनोऽस्मानदितिः अदीनोश्वः अनागास्त्वं कृणोतु सर्वतोनिष्पापत्वंकरोतु उक्तानांफलानांन्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावे असंभवादपापत्वंप्रार्थ्यते किंच हविष्मान्हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वोनोऽस्माकंक्षत्रंबलंक्षात्रंतेजोवनतां संभजतांकुरुताम्॥२२॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

यदक्रंदइतित्रयोदशर्चंसप्तमंसूक्तंदैर्घतमसंत्रैष्टुभं अश्वस्यस्तूयमानत्वात्तद्देवत्यं यदक्रंदः सप्तोनेत्यनुक्रमणिका । आश्वमेधिकेमध्यमेहनिउपाकरणायावस्थितमश्वमाद्याभिरेकादशभिः स्तौति तथाच त्रीणिसुत्यानीतिखण्डेसूत्रितम्—तमवस्थितमुपाकरणाययदक्रंदइत्येकादशभिः स्तौत्यमणुवन्निति ।

तत्रप्रथमा—

यदक्रन्दः प्रथमंजायमानउद्यन्त्समुद्रादुतवापुरीषात् ।
श्येनस्यपक्षाहरिणस्यबाहूउपस्तुत्यंमहिजातंतेअर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उत्ऽयन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् । श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तुत्यम् । महि । जातम् । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हेअर्वन् अरणकुशलाश्व तेतवमहिमहत् जातंजन्मजननं उपस्तुत्यंउपेत्यसर्वैःस्तोतव्यं स्तौतेरेतिस्तुशास्वितिक्यप् ततस्तुक् कथंस्तुत्यत्वमित्युच्यते यद्यस्मात्समुद्रात् अंतरिक्षनामैतत् उदकसमुंदनापादानाद्यक्षगंधर्वादिसंमोदनाधिकरणाद्वांतरिक्षात् प्रथमंपूर्वंजायमानः उत्पन्नः यद्वा समुद्रआदित्यः समुंदनाद्वृष्ट्यातस्माद्वाजायमानः सूरादश्वंवसवोनिरतष्टेतिवक्ष्यमाणत्वात् उतवा अथवापुरीषात् सर्वकामानांपूरकात् उदकात्प्रथममुद्यन् उद्गच्छन्सतादृशस्त्वं यद्यस्मात्अक्रंदः महाशब्दमकरोः यजमानमनुग्रहीतुं किंच ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्येनस्यपक्षाविव

तौयथाशीघ्रपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः तवबाहू हरिणस्यबाहूइव तौयथावेगवंतौतादृशावित्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्तेजन्मस्तुत्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यमेनदत्तंत्रितएनमायुनगिन्द्रएणंप्रथमोअध्यतिष्ठत् ॥
गन्धर्वोअस्यरशनामगृभ्णात्सूरादश्वंवसवोनिरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । अयुनक् । इन्द्रः । एनम् ।
प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् । गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् ।
अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेननियामकेनाग्निनादत्तमेनमश्वं त्रितःपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेषुवर्तमानस्तीर्णतमोवावायुः अयुनक् रथेयोजितवान् किंचैनमश्वं इन्द्रः प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः प्रथमइतिमुख्यनाम अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् अस्यगंधर्वः सोमः सोमेनसमयाविपृक्तइतिवक्ष्यमाणत्वात् सचास्याश्वस्यरशनांनियमनरज्जुमगृभ्णात् अग्रहीत् ईदृशोश्वः कुतःसमुत्पन्नइतिचेत् उच्यते—हेवसवः रश्मयोयूयंसूरादादित्यादश्वं एवंमहानुभावं निरतष्ट निःशेषेणसाधुसंपादितवंतः यद्वा वसुशब्देनोक्ताएवयमादयः परामृश्यन्ते हेवसवः स्वस्वव्यापारेणसर्वस्याच्छादयितारोयूयं सूरादादित्यादश्वमेनंनिरतष्ट अतक्षत निरित्येषसमित्येतस्यस्थाने तक्षतिःकरोतिकर्मा सचक्रियासामान्यवचनः अत्रौचित्याद्धारणेवर्तते सम्यग्धारितवंतइत्यर्थः तक्षेर्लङिछान्दसःशपोलुक् स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

असियमोअस्यादित्योअर्वन्नसित्रितोगुह्येनव्रतेन ।
असिसोमेनसमयाविपृक्तआहुस्तेत्रीणिदिविबन्धनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः ।
गुह्येन । व्रतेन । असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः ।
ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥ ३ ॥

हेअर्वन् त्वंयमोसि नियमितान्निरसि तेनदत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः तथा आदित्योसि सू-रान्निरतष्टेत्युक्तत्वात् तथागुह्येन व्रतेन गोपनीयेनदुर्दिनरूपेणवा कर्मणा सर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्य-र्थः तेनत्रितः त्रिषुस्थानेषु तायमानोवायुरसि त्रितएनमायुनगित्युक्तत्वात् तद्रूपत्वं अथवागुह्ये-नव्रतेन गोपनीयेनकर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रितः एतन्नामकऋषिरसि किंच हेअश्व त्वं सो-मेनसमयासहविपृक्तः वीत्येषसमित्येतस्मिन्नर्थे संपृक्तोसि तेनगृहीतत्वात् हेअश्वैवंरूप तेतव दिवि द्युलोके आदित्येवावर्तमानस्य त्रीणिबंधनानि उत्पत्तिकारणान्याहुःपुराविदः वसवआ-दित्योद्युस्थानंचेतित्रीणि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

त्रीणि॑तआहुर्दि॒वि बन्ध॑नानि॒त्रीण्य॒प्सुत्रीण्य॒न्तः स॑मु॒द्रे ।
उ॒तेव॑मे॒वरु॑णश्छन्त्स्यर्व॒न्यत्रा॑तआ॒हुः प॑र॒मंज॒नित्र॑म् ॥ ४ ॥

त्रीणि॑ । ते॒ । आ॒हुः॒ । दि॒वि । बन्ध॑नानि । त्रीणि॑ । अ॒प्ऽसु ।
त्रीणि॑ । अ॒न्तरिति॑ । स॒मु॒द्रे । उ॒तऽइ॑व । मे॒ । वरु॑णः । छ॒न्त्सि॒ ।
अ॒र्व॒न् । यत्र॑ । ते॒ । आ॒हुः । प॒र॒मम् । ज॒नित्र॑म् ॥ ४ ॥

पूर्वंदिवित्रीणिबंधनानीत्युक्तं इदानीं स्थानत्रयेष्वपित्रीणिबंधनानीत्याह—हेअर्वन् तेतव दिवि बंधनानित्रीणिआहुः तानिपूर्वमुक्तानि अप्सुअबुपजीवितत्वाद्भूलोकोप्यप्शब्देनाभिधीय-ते पृथिव्यांत्रीणिबंधनान्याहुः अन्नंस्थानंबीजमितित्रीणि तथा समुद्रेअन्तः समुद्रमध्ये स-मुद्रवणादपामपादानात्समुद्रमंतरिक्षं तस्मिन्त्रीणि वृष्टयुत्पत्तिनिमित्तानि मेघोविद्युत्स्तनितमिति उतेव इवशब्दश्चार्थे अपिच हेअर्वन् अश्व वरुणः पापस्यवारकः फलस्यावर्जयितावा त्वंमेमह्यं छन्त्सि कथयसि किंकथयसीतिचेदुच्यते तेतव परमंजनित्रं निरतिशयं जन्म जनेरौणादिकइत्र-प्रत्ययः यत्रयेषुत्रिषूक्तेषुस्थानेष्वाहुः कथयन्ति यद्वा यत्रयस्मिन्नादित्येपरमंजनित्रमाहुः सूरा-दश्वंवसवोनिरतष्टेत्युक्तत्वात् तादृशंप्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेनकथयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपंचमी—

इ॒मा ते॑ वाजिन्नव॒मार्ज॑नानी॒मा श॒फानां॑ सनि॒तुर्नि॒धाना॑ ।
अत्रा॑ ते भ॒द्रा र॑श॒ना अ॑पश्यमृ॒तस्य॒ या अ॑भि॒रक्ष॑न्ति गो॒पाः ॥ ५ ॥ ११ ॥

इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा । शफानाम् ।
सनितुः । निऽधाना । अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् ।
ऋतस्य । याः । अभिऽरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेवाजिन्नश्व तेसंबंधीन्यवमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमाइमानिउक्तानिद्युलोकादीनि किंच सनिर्यातु यागसंभक्तुस्तवेमा इमानिशफानांनिधाना निधानानि स्थानानि संचारप्रदेशाइत्यर्थः किंचात्रैवतेतवभद्राः भंदनीयाः कल्याणीः रशनाग्रीवादिषुसंयुक्ताःरज्जूरत्रापश्यं एषूक्तेषुस्थानेष्वपश्यं रशनाविशेष्यन्ते यागोपाः गोपयित्र्योरशनाः ऋतस्यसत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्यवाश्वस्य कर्मणिषष्ठी ऋतमभिरक्षंति अभितःपालयन्ति ताअपश्यं दृष्टवानस्मि यद्वा इमातेतवावमार्जनानि अन्नप्रक्षालनसाधनान्युदकानि इमानि सनितुस्तव शफानांनिधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशावा अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने यारशनाःगोपास्तवपालयितारोराजपुरुषाः ऋत्विजोवाऋतस्यसंबंधिनः अभिरक्षंति ताअपश्यम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथषष्ठी–

आत्मानंतेमनसारादजानामवोदिवापतयन्तंपतङ्गम् ।
शिरोअपश्यंपथिभिःसुगेभिररेणुभिर्जेहमानंपतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा ।
पतयन्तम् । पतङ्गम् । शिरः । अपश्यम् । पथिऽभिः । सुऽगेभिः ।
अरेणुऽभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥ ६ ॥

हेअश्व तेतवआत्मानंशरीरं मनसाअस्मदीयेनप्रकृष्टमननवताचेतसा आरात् अतिदूरे स्थितंअजानांजानामि अतिव्याप्तंभावयामीत्यर्थः कथं अवः अवस्तात्सामर्थ्याद्भूमेःभूमिमारभ्य दिवा अंतरिक्षेणमार्गेणपतंगमादित्यंपतयंतं गच्छन्तंव्यामुवन्तं यद्वा यतोदिवा अंतरिक्षेणमार्गेणदिविवापतयंतंगच्छन्तं पतंगमादित्यंअवः व्याप्नोषि अतोव्याप्तंजानामि किंच शिरोपश्यं तवशिरएवंपश्यामि कथंसुगेभिः शोभनगमनसाधनैः अरेणुभिः अपापैः पथिभिर्मार्गैः आ-

दित्यमण्डलादप्युपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः तत्रप्रतिबंधाभावान्मार्गाणामुक्तरूपत्वं तथाविधैस्तैर्जेहमानं उपर्युपरिव्यामुवत् पतत्रिपतनवत् शिरोअपश्यंभावयामि एवंलोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः यद्वा तेआत्मानमेवंभावयामि मनसाधिया द्योतनात्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वा अवः अवस्तात् अवाङ्मुखंपतयन्तं यागदेशंप्रतिव्यामुवत् अतएवपतंगंपतनशीलंअधः पतदादित्यसदृशंवा एवंतवशिरोभावयामीत्यर्थः शिरश्चैवमपश्यं उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानंयज्ञदेशंव्यामुवत् पतत्रिशीघ्रगामिशिरः पश्यामि यद्यपिआत्मशब्देनसशिरस्कंशरीरमुक्तं तथापिदेहात्पूर्वंशिरसोदृश्यमानत्वात्पृथगभिधीयते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

अत्रा॑तेरू॒पमु॑त्त॒मम॑पश्यं॒जिगी॑षमाणमि॒षआप॒देगोः ।
य॒दाते॒मर्तो॒अनु॒भोग॒मान॒ळादिद्ग्रसि॑ष्ठ॒ओष॑धीरजीगः ॥७॥

अत्र॑ । ते॒ । रू॒पम् । उ॒त्ऽत॒मम् । अ॒प॒श्य॒म् । जिगी॑षमाणम् ।
इ॒षः । आ । प॒दे । गोः । य॒दा । ते॒ । मर्तः॑ । अनु॑ । भोग॑म् । आन॑ट् ।
आत् । इत् । ग्रसि॑ष्ठः । ओष॑धीः । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥ ७ ॥

एवंगमनानंतरंहेअश्व तेतवोत्तमं उक्तरूपेणोत्कृष्टतमंरूपं अत्रास्मिन्यागदेशे अपश्यंपश्यामि कीदृशंगोःभूम्याःपदेस्थानेदेवस्थाने देवयजनप्रदेशेआजिधावनस्थानेवा इषः कर्मणिषष्ठी इषंइष्यमाणमन्नं अन्नानिवा आसर्वतोजिगीषमाणंगंतुमिच्छन्तं हेअश्व तेतवयदामर्तोमनुष्योभोगंभोक्तव्यमन्नंअन्वानट् नशतिर्गतिकर्मा अनुक्रमेणसमीपंगमयति आदित् अनंतरंतदानीमेव तदनुग्रहाय विलंबमकृत्वाग्रसिष्ठः महातृष्णएव ग्रसितृतमोभक्षयितृतमः सन् ओषधीरन्नान्यजीगः गिरसिभक्षयसि महानुभावोपित्वंलौकिकाश्ववत्तुच्छेनपुरुषेणदीयमानंस्वल्पंभक्षंअनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

अनु॒त्वा॒रथो॒अनु॒मर्यो॑अर्व॒न्ननु॒गावोनु॒भगः॑क॒नीना॑म् ।
अनु॒व्राता॑स॒स्तव॑स॒ख्यमी॑यु॒रनु॑दे॒वाम॑मिरेवी॒र्यं॑ते ॥ ८

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् । अनु । व्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥ ८ ॥

इदानींकृत्स्नस्यलोकस्यापिमुख्यइतिप्रतिपादयति हेअर्वन् गमनशीलाश्व त्वात्वामनु अनुसृत्य रथोगच्छति ततःपुरतोश्वस्यगमनात् तथामर्योमर्त्यः त्वात्वामनुगच्छति जात्येकवचनं अनुगावः गावोऽपित्वामनुगच्छन्ति तथाकनीनां कन्यकानां स्त्रीणांभगोभाग्यं सौंदर्यं त्वद्भगमनु तथा व्रातासोव्राताः संघात्मकाः अन्येअश्वसमूहाः वस्वादिदेवगणावात्वामनु अनुसृत्यतवसख्यमीयुःसखिभावंगच्छंति देवाऋत्विजः द्योतमानादेवावात्वामनुसृत्य तेवीर्यं वीरकर्म ममिरे स्तुत्यामांति अतःसर्वोऽपित्वामनुसरः त्वंतुसर्वस्यश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

हिरण्यशृङ्गोयोअस्यपादामनोजवाअवरइन्द्रआसीत् ।
देवाइदस्यहविरद्यमायन्योअर्वन्तंप्रथमोअध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् । देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वोहिरण्यशृंगः हितरमणीयशृंगउन्नतशिरस्कः हृदयरमणशृंगस्थानीयशिरोरुहोवा अस्य पादा अयः अयोमयाः अयःपिंडसदृशाइत्यर्थः तथामनोजवाः मनोवेगाः अथवैतदिंद्रविशेषणं ईदृशस्याश्वस्यसामर्थ्यं प्रतिमनोवेगः इन्द्रोप्यवरोनिकृष्टआसीत् किंच अस्याश्वस्य हविरद्यं हविषःअदनं भक्षणं स्वार्थिकोयत् अदनयोग्यं हविर्वाअपेक्ष्य देवाः इत् सर्वेपिदेवाः आयन् प्राप्ताः यइन्द्रः अर्वन्तं प्रथमः प्रथमभावीसन् अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सहविष्ट्वेनस्वकीयत्वेनवा श्रितवानित्यर्थः इंद्रएणंप्रथमोअध्यतिष्ठदितिहुक्तम् ॥ ९ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ३. ११. ।

अथदशमी–

ई॒र्मान्ता॑सः॒सिलि॑कमध्यमासः॒संशूर॑णासोदि॒व्यासो॒अत्याः॑।
हं॒साइ॑वश्रेणि॒शोय॑तन्ते॒यदाक्षि॑षुर्दि॒व्यमज्म॒मश्वाः॑॥ १० ॥ १२॥

ई॒र्मऽअं॑न्तासः। सिलि॑कऽमध्यमासः। सम्। शूर॑णासः।
दि॒व्यासः॑। अत्याः॑। हं॒साःऽइ॑व। श्रे॒णि॒ऽशः। य॒त॒न्ते॒। यत्।
आक्षि॑षुः। दि॒व्यम्। अज्म॑म्। अश्वाः॑॥ १० ॥ १२ ॥

अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायंस्तूयते ईर्मांतासःईरिताः प्रेरिताः अंतायेषांतेतथोक्ताः विरलान्ता-इत्यर्थः सिलिकमध्यमासः संसृताः संगतामध्यप्रदेशायेषांतेतथोक्ताः मध्येनिविडाइत्यर्थः अ-थवा शरीरस्यैतेविशेषणे ईर्म ईरितःपुरोभागेउन्नतइत्यर्थः तादृशःपृथुरन्तोजघनप्रदेशोयेषांतेता-दृशाः तथा सिलिकमध्यमासः संसृतः संगतः संलग्नोमध्यभागोयेषांतेतादृशाः पुष्टत्वात्प्रौढपृ-ष्ठाः संलग्नमध्याश्चेत्यर्थः जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमाइत्युक्तम् समित्ययमुपसर्गोयतन्त-इत्याख्यानेनसंबंधयितव्यः शूरणासः विक्रमशीलाः दिव्यासोदिविभवाः अत्याः अतनशीलाः यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्यवक्ष्यमाणत्वात् अयंयौगिकोवगन्तव्यः ईदृशाअश्वाः श्रे-णिशः एकव्यापाराणांबहूनांसमूहःश्रेणिरित्युच्यते शीघ्रधावनायश्रेणिशः पंक्तीभूयसंयतंते सम्यक् यत्नंकुर्वन्ति तत्रदृष्टान्तः–हंसाइव तेयथाश्रेणीभूताईर्मान्तासइत्याद्युक्तरूपाःसन्तः अ-न्तरिक्षेगमनाययतंतेतद्वत् कदा उच्यते यत् यदा अश्वाः दिव्यं अज्मंगमनं गंतव्यंवामार्गंआक्षि-षुः व्याप्नुवन्तितदा । अयंमंत्रोयास्केनैवंव्याख्यातः–ईर्मान्ताःसमीरितान्ताःपृथ्व्यन्तावासिलि-कमध्यमाःसंसृतमध्यमाःशीर्षमध्यमावापिवाशिरआदित्योभवतियदनुशेतेसर्वाणिभूतानिमध्ये-चैषांतिष्ठतीदमपीतरच्छिरएतस्मादेवसमाश्रितान्येतानींद्रियाणिभवन्तिसंशूरणासोदिव्यासोअत्याः शूरःशवतेर्गतिकर्मणोदिव्यादिविजाअत्याअतनाः हंसाइवश्रेणिशोयतन्तेहंसाहन्तेर्घ्नंत्यध्वानंश्रे-णिशइतिश्रेणिश्रयतेः समाश्रिताभवन्तियदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाइति॥१०॥

॥इतिद्वितीयस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः॥ १२ ॥

---

१ नि०४. १३. ।

अथैकादशी–

तवशरीरंपतयिष्णवर्वन्तवचित्तंवातइवध्रजीमान् ।
तवशृङ्गाणिविष्ठितापुरुत्रारण्येषुजर्भुराणाचरन्ति॥ ११ ॥

तव । शरीरम् । पतयिष्णु । अर्वन् । तव । चित्तम् । वातःऽइव ।
ध्रजीमान् । तव । शृङ्गाणि । विऽस्थिता । पुरुऽत्रा । अरण्येषु ।
जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हेअर्वन् तवशरीरंपतयिष्णुपतनशीलंव्याप्तमित्यर्थः तथा तवचित्तंमनोवातइवध्रजीमान् शीघ्रगमनवान्वायुरिवतद्वत् शीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः किंच तवशृंगाणिशिरसोनिर्गताः शृंगस्थानीयाःकेशाः पुरुत्रापुरुषुबहुषुप्रदेशेषुविष्ठिता विष्ठितानि विविधंस्थितानि किंच तेएवारण्येषु जर्भुराणामनोहराणिपूर्यमाणानिवा एवंभूताः केशाश्चरन्ति यद्वा अत्राश्वस्यशृंगाभावात् तद्वदुन्नतानितेजांसिपरिगृह्यन्ते ॥ ११ ॥

आश्वमेधिकेमध्यमेहनि अध्रिगुप्रैषे मानोमित्रइतिसूक्तानंतरमुपप्रागाच्छसनमितिद्वेऋचौशंसनीये सूत्रितंच–उपप्रागाच्छसनमितिद्वेइति ।

सैषासूक्तेद्वादशी–

उपप्रागाच्छसनंवाज्यर्वादेवद्रीचामनसादीध्यानः ।
अजःपुरोनीयतेनाभिरस्यानुपश्चात्कवयोयन्तिरेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनम् । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा ।
मनसा । दीध्यानः । अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य ।
अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमर्वा अरणकुशलोवाजी अश्वः शसनं विशसनस्थानं उपप्रागात् उपप्रैति उपगच्छति किंकुर्वन् देवद्रीचामनसा देवानगच्छतामनसादीध्यानोध्यायन् कदादेवानस्मदवयवेनार्चा-

मि देवत्वंप्राप्नोमीतिवामनसिध्यायन् किंचास्यपुरः पुरस्तान्नाभिर्नेहनंबंधुभूतइत्यर्थः यद्वास्यबंधनस्थानीयः अविमुक्तत्वात् एवंभूतोऽजः पुरोनीयते पुरतःप्राप्यते अनु अनुसृत्यपश्चात् अनंतरं अत्रयद्यप्युभयोःपर्यवसितोर्थएकएव तथाप्यजाश्वोभयानंतर्यत्वप्रकटनायपदद्वयं यद्वा अन्वितिक्रिययासंबध्यते कवयः अनूचानाः रेभाः स्तोतारः ऋत्विजोयन्ति गच्छन्ति येवाअनूचानास्तेकवयइतिश्रुतेः ।यद्वा कवयइतिमेधाविनाम कविर्मनीषीतितन्नामसुपठितत्वात् रेभइतिस्तोतृनाम रेभः जरितेतितत्रपाठात् ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

उप॒प्रागा॒त्पर॒मंयत्स॒धस्थ॒मर्वाँ॒अच्छा॑पि॒तरं॑मा॒तरं॑च ।
अ॒द्यादे॒वाञ्जुष्ट॑तमो॒हिग॒म्याअथाशा॑स्तेदा॒शुषे॒वार्या॑णि ॥ १३॥ १३॥

उप॑ । प्र । अ॒गा॒त् । प॒रम॑म् । यत् । स॒धऽस्थ॑म् । अर्वा॑न् ।
अच्छ॑ । पि॒तर॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ । अ॒द्य । दे॒वान् । जुष्ट॑ऽतमः ।
हि । ग॒म्याः । अथ॑ । आ । शा॒स्ते॒ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥ १३॥ १३॥

अर्वान् अरणकुशलोयमश्वः उपप्रागात् उपगच्छति किं यत्परमंउत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्रनिवासयोग्यंस्वर्गाख्यंयदस्तितत् किमर्थंपितरंमातरंच अच्छ आभिमुख्येनप्राप्तुं हेअश्वाद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः स्वर्गंप्राप्नोमीतिहर्षयुक्तइत्यर्थः एवंभूतोदेवान्गम्याः गच्छेः हिशब्दः यज्ञेउपयुक्तस्यपशोःस्वर्गप्राप्तेः सगर्भ्योनुसखासयूथ्यइत्यादिमंत्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः अथानन्तरं यजमानः आशास्ते कस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते स्वस्मै कानि वार्याणि वरणीयानिधनानि यद्वा पुरुषस्यव्यत्ययः आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् ॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेत्रयोदशोवर्गः॥ १३ ॥

अस्यवामस्येतिद्विपंचाशत्यृचमष्टमंसूक्तंदेर्घतमसम् अत्रेयमनुक्रमणिका अस्यद्विपंचाशदल्पस्तवंत्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्रप्रायेणज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसाच पंचपादंसाकंजानांयद्वायत्रेयंसशिंक्तेसप्तार्धगर्भागौरीरिरितिजगत्यः एतदन्तंतुवैश्वदेवं तस्याःसमुद्राइतिवाचः समुद्राआपोक्षरंसाप्रस्तारपङ्क्तिः शकमयमितिशकधूमः उक्षाणंपृश्निमितिसोमस्त्रयःकेशिनइत्यग्निः

१ तै० सं० १. २. ४. ।

सूर्योवायुश्चकेशिनश्चत्वारिवाग्वाचइन्द्रंमित्रंसौर्यौद्वादशेतिसंवत्सरसंस्थंकालचक्रवर्णनं यस्ते-सरस्वत्यैयज्ञेनसाध्येभ्यःपरानुष्टुप्सौरीपर्जन्याग्निदेवतावान्त्यासरस्वतेसूर्यायवेति । अत्रस्तु-त्यावहुत्वेनस्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदंसूक्तमल्पस्तवनं नसूक्तान्तरवद्बहुस्तवनं इदमेववैल-क्षण्यंतुशब्देनद्योत्यते अस्मिन्सूक्ते प्रायेणसंशयोत्थापनादयोबहवोर्थाःप्रतिपाद्यन्ते । अ-चिकित्वांश्चिकितुषइत्यनयासंशयउत्थाप्यते पृच्छामित्वेत्यत्रप्रश्नःप्रतीयते इयंवेदिरित्यत्रप्र-तिवचनं यईचकारेत्यादिनाज्ञानप्रशंसाप्रतिपाद्यते अपश्यंगोपामित्यादिनाब्रह्मसाक्षा-त्काररूपमोक्षस्यप्रशंसा नक्षरतीत्यक्षरंब्रह्म द्वासुपर्णेत्यादिनातस्यप्रशंसा पंचपादंपितरंसाकंजा-नांसप्तथंयद्वायत्रेअधिअयंसशिंक्तेसप्तार्धगर्भागौरीर्मिमायेतिषट्जगत्यः समानमेतदित्यनुष्टुप् त-स्याःसमुद्राइतिप्रस्तारपंक्तिः तल्लक्षणंछन्दोग्रंथेसूत्रितं—प्रस्तारपंक्तिःपुरतइति । पुरतःपूर्वार्धेद्वा-दशाक्षरौजागतौपादौततोद्वावष्टाक्षरौगायत्रौसाप्रस्तारपंक्तिरितिसूत्रार्थः। अनुक्रमण्यामप्युक्तम्—आद्यौचेत्प्रस्तारपंक्तिरिति । शिष्टाअनादेशपरिभाषयात्रिष्टुभः गौरीर्मिमायेत्येतदन्तानां विश्वे-देवादेवता तस्याःसमुद्राइत्यस्याःपूर्वार्धस्यवाग्देवता उत्तरार्धस्यआपः शकमयमित्यस्याः पूर्वार्धस्यशकधूमः उक्षाणंपृश्निमित्युत्तरार्धस्यसोमोदेवता त्रयःकेशिनइत्यस्याः अग्निसूर्यवायवः चत्वारिवागित्येषावाग्देवताका इन्द्रंमित्रंवरुणंकृष्णंनियानमित्येतेसूर्यदेवते द्वादशप्रधयइत्यस्याः संवत्सरात्माकालोदेवता यस्तेस्तनइत्यस्याःसरस्वती यज्ञेनेत्यस्याःसाध्यादेवता समानमेतदित्य-स्याःसूर्यःपर्जन्योवाग्नयोवादेवता दिव्यंसुपर्णमित्यस्याःसरस्वान्सूर्योवादेवता। कृत्स्नसूक्त-स्यविनियोगंशौनकआह—स्तेयंकृत्वाद्विजोमोहात्त्रिरात्रोपोषितःशुचिः । सूक्तंजप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रंमुच्येतकिल्बिषादिति। महाव्रतेवैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवंनिविद्धानंद्विप्रतीकं तत्रास्यवामस्येत्या-दिकमेकचत्वारिंशत्यृचंप्रथमंप्रतीकं पंचमारण्यकेसूत्रितम्—अस्यवामस्यपलितस्यहोतुरिति सलिलस्यदैर्घतमसः एकचत्वारिंशतमिति ।

तत्रप्रथमा—

अ॒स्यवा॒मस्य॑प॒लि॒तस्य॒होतु॒स्तस्य॒भ्राता॑मध्य॒मोअ॒स्त्यश्नः॑ ।
तृ॒तीयो॒भ्राता॑घृ॒तपृ॑ष्ठोअ॒स्यात्रा॑पश्यंवि॒श्पतिं॑स॒प्तपु॑त्रम् ॥ १ ॥

अ॒स्य । वा॒मस्य॑ । प॒लि॒तस्य॑ । होतुः॑ । तस्य॑ । भ्राता॑ । म॒ध्य॒मः । अ॒स्ति॒ । अश्नः॑ । तृ॒तीयः॑ । भ्राता॑ । घृ॒तऽपृ॑ष्ठः । अ॒स्य॒ । अत्र॑ । अ॒प॒श्य॒म् । वि॒श्पति॑म् । स॒प्तऽपु॑त्रम् ॥ १ ॥

अत्रद्वितीयपादेतच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादेप्रतिविशेषणंयोग्यक्रियार्थसंबद्धोयच्छब्दोऽ-भ्याहार्यः योयंदिविद्योतते तस्यास्यवामस्य वननीयस्यसंभजनीयस्य आरोग्यार्थिभिःसर्वैः सेवनीयस्य पलितस्यपालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य तथायोयंदिविद्योतते तस्या-स्यहोतुः ह्वातव्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्यमध्यमोमध्यमस्थानोमध्येभवोवायुरुच्यते आदित्या-ग्नीअपेक्ष्यास्यमध्यमत्वं सचाश्नः सर्वत्रव्याप्तः नहिवायुरहितःकश्चित्प्रदेशोऽस्ति तादृशोभ्रातास्ति भ्रातृस्थानीयोभवति यथालोकेभ्रातापितृधनस्यभागंहरति तद्वन्मध्यस्थानमन्तरिक्षलोकंहरती-तिवा वृष्ट्यर्थंरश्मिभिराहृतानांभौमानांरसानांहरणाद्वाभ्रातेत्युच्यते पित्र्येणधनेनस्वार्जितेनवाभ-र्तव्योभवतीतिभ्राता मध्यमोवायुरपिवृष्ट्यर्थंरसैर्भक्तव्योभवति किञ्च घृतपृष्ठः घृतमाहुतिलक्ष-णंपृष्ठेयस्यतादृशोभ्रातातस्यतृतीयोस्तिभवति त्रयाणांपूरणस्तृतीयः उक्तोभयापेक्षयातृतीयत्वं भ्रातृत्वंप्रतिपादितप्रकारेणात्रापिद्रष्टव्यं रात्रौसवितुस्तेजोभागस्यहरणाद्दिवास्वकीयतेजसोभाग-स्यतदर्थमेवभक्तव्यत्वाद्वाभ्रातृत्वं अत्रएषुभ्रातृषुमध्येपुरोदेशेवाविश्पतिं विशांप्रजानांपालयिता-रं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं ऐतिहासिकपक्षे अदितिःपुत्रकामेतिप्रस्तुते मित्रवरुणादिष्वदि-तिपुत्रेष्वस्यादित्यस्यसप्तमपुत्रत्वं ईदृशंमहानुभावमादित्यमपश्यं अद्राक्षं भावनयात्मत्वेनसा-क्षात्करोमीत्यर्थः तद्योहंसोसौयोसौसोहमितिश्रुतिः। एवंवाअस्यवामस्य विश्वस्योद्गरितुः स्र-ष्टुरित्यर्थः पलितस्यपालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः स्वस्मिन्संहर्तुरित्य-र्थः परमेश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषुप्रसिद्धं तस्यतादृशस्यपरमेश्वरस्यभ्रा-तातद्भागहारीतदंशभूतसूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्रमध्येवर्तमानोऽस्तिजगद्धारकत्वेनवर्तते सचाश्नः व्यापनशीलः वायुनावैगोतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंरब्धानीतिश्रुतेः। वक्ष्यमाणविराडपेक्षयावामध्यमत्वं किंच अस्यपरमेश्वरस्य तृतीयः घृतपृष्ठः घृतमित्यु-दकनाम तेनतत्कार्यंशरीरमुच्यते तदेवपृष्ठं स्पर्शनीयंसर्वस्यस्पर्शकंवायस्यसतादृशः पृष्ठं-स्पृशतेरितिनिरुक्तं। यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः पृष्ठशब्दःकृत्स्नशरीरोपलक्षकः प्रकाशितशरीराभिमानी-त्यर्थः नत्वयंसूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयोभवति अत्रएषुमध्येविश्पतिं विशां प्रजानांपतिंउपलक्षणमेतत् सर्वस्यपतिमित्यर्थः सर्वस्यपतिःसर्वस्येशानइतिश्रुतेः सप्तपुत्रं सप्तलोकाः पुत्रायस्यतादृशं स्वमाययासृष्टसर्वलोकमित्यर्थः अपश्यं पश्येयं साक्षात्करोमी-त्यर्थः। अयमर्थः—स्वाधीनमायोजगत्कारणभूतःपरमेश्वरएकः ततउत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरी-

---

१ नि० ३. ३.।

राभिमानिनौद्वौविराट्सूत्रात्मानौ तेषुमध्ये द्वयोःसाक्षात्कारेणमोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणंपरमेश्वरंज्ञेयत्वेनप्रसिद्धम् श्रवणमननादिसाधनेनसाक्षात्करोमीत्यर्थः एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतयायोजयितुंशक्यं तथापिस्वरसत्वाभावाद्ग्रंथविस्तरभयाच्चनलिख्यते यत्रद्वासुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिकोऽप्यर्थःप्रतीयते तत्रतत्रप्रतिपादयामः अयंमन्त्रोयास्केनव्याख्यातः—अस्यवामस्यवननीयस्यपलितस्यपालयितुरित्यादिना तच्चव्याख्यानमत्रानुसन्धेयम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सप्तयुंञ्जन्तिरथमेकंचक्रमेकोअश्वोंवहतिसप्तनांमा ।
त्रिनाभिंचक्रमजरंमनर्वंयत्रेमाविश्वाभुवनाधितस्थुः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकऽचक्रम् । एकः । अश्वः ।
वहति । सप्तऽनांमा । त्रिऽनाभि । चक्रम् । अजरम् । अनर्वम् ।
यत्रं । इमा । विश्वां । भुवना । अधि । तस्थुः ॥ २ ॥

एकचक्रंएकरथाङ्गोपेतं यद्यपित्रीणिचक्राणितथापि तेषामेकरूपत्वात् एकचक्रमित्युच्यते रथंरंहणस्वभावं सूर्यस्यसंबन्धिनं सप्त एतत्संख्याकाअश्वायुंजन्ति अनुबध्नन्ति वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय किंवस्तुतःसप्त नेत्याह—एकोऽश्वः सप्तनामा एकएवसप्ताभिधानः सप्तधानमनप्रकारोवा एकएववायुः सप्तरूपाणि धृत्वावहतीत्यर्थः वाय्वधीनत्वादन्तरिक्षसंचारस्य एकचक्रमित्युक्तम् कीदृशंतदित्यतआह—त्रिनाभिवलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं अजरंअमरणधर्मकं अनर्वंअशिथिलं पुनस्तदेवविशेष्यते यत्रयस्मिन्चक्रे इमाविश्वाभुवना इमानिप्रसिद्धानिसर्वाणिभूतजातानि अधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति यद्वा एकचक्रं एकचारिणं असाहाय्येनसंचरन्तंरथं आदित्यमण्डलं सप्तयुञ्जन्ति सर्पणस्वभावाःसप्तसंख्यावा रश्मयः सप्तप्रकारकार्याःअसाधारणाः परस्परविलक्षणाः षळृतवः एकःसाधारणइत्येवं अथवा मासद्वयात्मकाःषट् अपरोधिकमासात्मकइत्येवं सप्तर्तवोयुञ्जन्ति एतस्यकार्यंनिर्वहन्तीत्यर्थः सचैकः असहायः अश्वोव्यापनशीलआदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां संनमयितारोरश्मयोयस्यतादृशः

---

१ नि० ४. २६. ।

सप्तऋषिभिः स्तूयमानोवा आदित्योवहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः किंत्रिनाभिचक्रं तिस्रोनाभयः नाभिस्थानीयाः संबद्धावात्रयऋतवोयस्यतत्तादृशं केते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः यद्वा भूतभविष्यवर्तमानाख्यास्त्रयःकालास्त्रिनाभयः तद्विशिष्टंचक्रं चक्रवत्पुनःपुनःपरिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रंनानाकालावयवोपेतं अयमादित्यः पुनःपुनरावर्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात् ततोयुगादीनांतदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्यचक्रत्वेननिरूपणं पुनःकीदृशं तत् यत्रयस्मिन्चक्रे इमाविश्वाभुवना इमानिसर्वाणिभूतान्यधितस्थुः आश्रित्यतिष्ठन्ति कालाधीनत्वात्सर्वस्यस्थितेः ईदृशस्यकालस्यकारणभूतपरमेश्वरज्ञानेनमोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसाचेत्यनुक्रमण्यामुक्तं अयमपिमन्त्रोयास्केन—सप्तयुञ्जन्तिरथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिनाव्याख्यातः तदत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

इमंरथमधियेसप्ततस्थुःसप्तचंक्रंसप्तवंहन्त्यश्वाः ।
सप्तस्वसारोअभिसंनवन्तेयत्रगवांनिहिंतासप्तनाम ॥ ३ ॥

इमम् । रथंम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तऽचंक्रम् ।
सप्त । वहन्ति । अश्वाः । सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्ते ।
यत्र । गवाम् । निऽहिंता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यं मण्डलाख्यंसंवत्सराख्यंवा रथंयेसप्तरश्मयोऽधितस्थुरधिष्ठिताः संवत्सरपक्षे अयनऋतुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याःसप्तावयवाअधितिष्ठन्ति कीदृशंरथं सप्तचक्रं चक्रनाच्चरणात्क्रमणाद्वाचक्राणिरश्मयः तेसप्तयस्यरथस्य तादृशमुभयविधंरथं पूर्वोक्ताअधिष्ठिताः अश्वाव्यापनशीलाः सप्तवहन्ति निर्वहन्तिचतादृशंरथंसप्तस्वसारः स्वयंसरणाः स्वरादित्यस्तेनसारिताः परस्परंस्वसृभूतावा सप्तसंख्याकारश्मयऋतवश्च अभिसंनवन्ते आभिमुख्येनसंगच्छन्ते असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः षळृतवः सर्वसाधारणएकइति सप्तत्वम् यद्वा उक्तरूपामासद्वयात्मकाःषट् त्रयोदशमासात्मकःसप्तमइतिसप्तत्वं कीदृशोरथइतितदुच्यते—

---

१ नि० ४. २७. ।

यत्रयस्मिन्रथे उभयविधेगवांवाचां स्तुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानिनाम नमनानि सप्तस्वररूपाणिनिहिता निहितानि सप्तस्वरोपेतैःसामभिःस्तुत्यंरथमित्यर्थः यद्वा गवांउदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासुस्वसृषुनिहितानि ताः स्वसारः परस्परस्वसृभूतादेवनद्यः अभिसंनवन्ते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

कोदंदर्शप्रथमंजायमानमस्थन्वन्तंयदंनस्थाबिभर्ति ।
भूम्याअसुरसृंगात्माक्वंस्वित्कोविद्वांसमुपंगात्प्रष्टुंमेतत् ॥ ४ ॥

कः । दुदर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अस्थन्ऽवन्तम् । यत् ।
अनस्था । बिभर्ति । भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । क्वं ।
स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एतत् ॥ ४ ॥

एवंप्रपञ्चस्यकालायत्ततांप्रतिपाद्य तस्यकारणभूतस्यपरमेश्वरस्याविषयत्वमाह–कोददर्श कोद्रष्टुंशक्नुयात् कदा प्रथमंसृष्टेःपूर्वं अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः किंजायमानं प्रथमभावविकारमापन्नं उत्पद्यमानंप्रपञ्चमित्यर्थः दुर्ज्ञेयत्वेहेतुमाह–यद्यस्मात् अस्थन्वन्तंअस्थिमन्तंशरीरं उपलक्षणमेतत् कार्यभावमापन्नमित्यर्थः अनस्था अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धाप्रकृतिः वेदान्तप्रसिद्धा ईश्वरायत्तामायाबिभर्ति गर्भवदन्तर्धारयति अव्याकृतावस्थायां अनस्थोऽशरीरः परमेश्वरोबिभर्ति यदाकेवलःपरमेश्वरोमायाशबलितःसन् इदंजगन्निर्मितवान् उत्पत्तिसमयेदेहादिसहितस्यकस्यचिदभावात् कोददर्श तदानींमनोनित्यं आत्माचनित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्माजानातीतिचेत् सोपिनसंभवतीत्यतआह–भूम्याःसंबन्धिपार्थिवंस्थूलशरीरं असुःप्राणः तदुपलक्षितंसूक्ष्मशरीरं असृक्शोणितंसप्तधातूपलक्षकं यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापिभूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तम् आत्मा तैःसंबद्धःचेतनः क्वस्वित्कुत्रास्ते नकश्चिदस्तीत्यर्थः नान्यत्किंचनमिषदितिश्रुतेः[1] । विद्वांसंजगत्कारणविषयज्ञानवन्तं अन्यं गुर्वादिकंएतत्कारणंप्रष्टुं कः शिष्यः अल्पमतिरुपगात् उपगच्छति तादृशोदेहेन्द्रियसंघातरूपआत्मातस्मिन्समयेकुत्रास्ति प्रष्टाप्रतिवक्ताचोभावपिनस्तइत्यर्थः नतुतद्वितीयमस्ति

---

१ ऐतरेयोपनिषत् ।

ततोऽन्यद्विभक्तंयत्पश्येदितिश्रुतेः । यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतःकारणभूतं कोददर्श कःसाक्षात्करोति जायमानमस्थन्वन्तंमानुषं अनस्थिकः परमेश्वरः शरीरं अशरीरः यद्यस्माद्बिभर्ति द्रष्टुरपितत्कार्यत्वादितिभावः शिष्टंसमानम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।
वत्से बष्कयेधि सप्ततन्तून्वितत्निरे कवय ओतवा उ ॥ ५ ॥ १४ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानाम् । एना । निऽहिता । पदानि । वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । वि । तत्निरे । कवयः । ओतवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥ १४ ॥

पाकः पक्तव्योपक्रमतिरहं मनसा संस्कृतेन अविजानन् अतिगहनंतत्त्वं विशेषेणज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि प्रश्नंकरोमि अज्ञानेकारणमाह–एना एनानि पदानिसंदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानांनिहिता निहितानि तानिदेवानामपिगूढानीत्यर्थः यद्वा देवानांपदानि तत्त्वानि निधिवद्गोपयित्वा स्थापितानि अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेतिशेषः तानिकानीत्युच्यते–वत्से सर्वस्यनिवासभूते बष्कये बटितिसत्यनाम तत्कषतीतिबष्कयआदित्यः यद्वा बष्कयोनामैकहायनोवत्सः पुनरपिवत्सशब्दस्य पृथङ्निर्देशात्बष्कयशब्देनतत्कालमात्रंलक्ष्यते तस्मिन्नादित्ये अधिअधिकं सप्ततन्तून् तायमानान्सप्तसोमसंस्थान् कवयोमेधाविनोयजमानाओतवै जगद्रूपतिर्यक्तन्तून् वेतुं वितत्निरे वितन्वन्ति यद्वा सप्ततन्तवः सप्तच्छन्दांसि तानिवितन्वन्ति किमर्थं ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्तन्तुसन्तानाय यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः यज्ञानांस्थितेःसूर्याधीनत्वादितिभावः ईदृशंतत्त्वंपृच्छामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथषष्ठी–

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।
वि यस्तस्तम्भ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥ ६ ॥

अचिकित्वान्। चिकितुषः। चित्। अत्र। कवीन्। पृच्छामि।
विद्मने। न। विद्वान्। वि। यः। तस्तम्भ। षट्। इमा। रजांसि।
अजस्य। रूपे। किम्। अपि। स्वित्। एकम्॥ ६॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषः विशेषेणतत्त्वंजानतःकवीन् क्रान्तदर्शिनः अधिगतपरमार्थान् अत्र अस्मिंस्तत्त्वविषयेपृच्छामि किमर्थं विद्मने वेदनायपरमार्थज्ञानाय किंजानन्नेवपराभवाद्यर्थं नेत्याह विद्वान्नपृच्छामि अपितु अज्ञानादेव यःपरमेश्वरः वितस्तंभ स्तंभितवाननियमितवान् अथयआत्मासेतुर्विधृतिरेषांलोकानामसंभेदायेतिश्रुतेः। किंइमा इमानि षट् रजांसि लोकान् लोकारजांस्युच्यन्तइतिनिरुक्तम् यद्यपि लोकाःसप्त तथापिसत्यलोकस्यकर्मिणांसर्वेषांसाधारणत्वाभावात् षडित्युक्तम् ननुषडेवोक्ताः सप्तमःकिमितिननिर्दिष्टइति उच्यते—अजस्यजननादिरहितस्य चतुर्मुखस्यब्रह्मणः रूपेस्वरूपेएकंसत्यलोकाख्यंपुनरावृत्तिरहितंस्थानंकिमपिस्वित् किंस्विदेव तन्नकेनाप्यधिगन्तुंशक्यमित्यर्थः कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेणगन्तव्यत्वादितिभावः यद्वा षट् रजांसिविलक्षणाःषळृतवः तानि यः स्तंभयत्तत्त्वं अजस्यगमनशीलस्यजन्मरहितस्यवादित्यस्यरूपेरूप्यमाणेदृश्यमाने मण्डले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् किंस्वित् यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यंतत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि यएषोऽन्तरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितंतत्त्वमित्यर्थः अथवा षडिमानिरजांसित्रिविधान्भूलोकांश्च यस्तस्तंभ तिस्रोभूमीर्धारयन्त्रीरुँतद्यौरितिनिर्गमः। तस्याजस्यपरब्रह्मणः रूपेनानाविकारभाजिजगति किमपिस्विदेकमेकात्मकमस्तीतिप्रश्नः अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षयाप्रश्नः अस्तीत्येवोपलब्धव्यमितिश्रुतेः॥ ६॥

अथसप्तमी—

इहब्रवीतुयईमङ्गवेदास्यवामस्यनिहितंपदंवेः।
शीर्ष्णःक्षीरंदुह्रतेगावोअस्यवव्रिंवसानाउदकंपदापुः॥ ७॥

इह। ब्रवीतु। यः। ईम्। अङ्ग। वेद। अस्य। वामस्य।
निऽहितम्। पदम्। वेरिति वेः। शीर्ष्णः। क्षीरम्। दुह्रते। गावः।
अस्य। वव्रिम्। वसानाः। उदकम्। पदा। अपुः॥ ७॥

१ तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि। २ ऋ० सं० २. ७. ७.।

इहेदानीं ईमेतद्वक्ष्यमाणंतत्त्वं अंगक्षिप्रंअविचारेण ब्रवीतु कः योवेद सः कीदृशंतत् अस्यपुरतोदृश्यमानस्य वामस्यवननीयस्य वेर्गन्तुरादित्यस्यपदं सर्वैर्गन्तव्यंस्वरूपंनिहितंगूढंवर्तते किंचास्यादित्यस्यशीर्ष्णःशिरोवदुन्नतस्यसर्वेषामुत्कृष्टस्यवागावः केचनवर्षकाळीनारश्मयःक्षीरमुदकंदुह्रते क्षरन्ति वव्रिंरूपनामैतत् रूपंवसानाः आच्छादयन्तः अतिविस्तरेणतेजसातपन्तः केचनास्यगावोरश्मयः उदकंस्वसृष्टंपदासृष्टेनैवमार्गेण अपुः पिबन्ति भूमिंनिरुदकांकुर्वन्तीत्यर्थः तस्यस्वरूपंब्रवीत्वित्यन्वयः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

मातापितरंमृतआबंभाजधीत्यग्रेमनंसासंहिजग्मे ।
साबीभत्सुर्गर्भरसानिविंद्धानमंस्वन्तइदुंपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरंम् । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनंसा । सम् । हि । जग्मे । सा । बीभत्सुः । गर्भऽरसा । निऽविद्धा । नमंस्वन्तः । इत् । उपऽवाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

मातासर्वस्यनिर्मात्रीपृथिवी पितरंपालकंद्युलोकंतत्स्थंद्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः तमाबभाजआभजते किमर्थंऋते उदकेयज्ञेवानिमित्तभूतेसति केनद्वारेण धीती धीत्याकर्मणायागादिरूपेणस्वकीयेनाज्यसोमादिहविषातर्पयतीत्यर्थः अग्रे ततःपूर्वं पिताचमनसाअस्यामभिप्रायवता चेतसासंजग्मेहि संश्लिष्टोवर्ततेखलु वृष्टिमकरोदित्यर्थः अनन्तरंसामाताबीभत्सुः गर्भबन्धनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेनगर्भोत्पत्तिनिमित्तेनरसेननिविद्धानितरांविद्धासीत् यद्वा गर्भरसः ओषध्याद्युत्पादनसमर्थउदकंयस्याः सा तादृशी उदकेनात्यन्तंक्लिन्ना निविद्धाकृषीवलैर्हलमुखेननितरांविदारिताभवति बीजावापार्थं अत्रायंसमाधिर्याकाचनयोषिदपत्यार्थंस्वपतिंयुवानंयौति सचतस्यामनुरागयुक्तःसंगतोभवति साचान्तर्वत्नीसतीपुत्रानजनयतीति तद्वदत्रापि अनन्तरंनमस्वन्तइत् भाविव्रीहिप्रियंग्वाद्यन्नवन्तएव उपवाकंउपेत्यवचनं परस्परंसम्यगभिवृद्धानि सस्यानीतिवचनमीयुः प्राप्नुवन्ति यद्वा हविर्लक्षणान्नवन्तउपेत्यवचनं प्रैषादिरूपमीयुः वृष्टौसत्यांसस्यादिद्वारायागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

युक्तामातासीद्धुरिदक्षिणायाअतिष्ठद्गर्भोवृजनीष्वन्तः।
अमीमेद्वत्सोअनुगामपश्यद्विश्वरूप्यंत्रिषुयोजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः ।
वृजनीषु । अन्तरिति । अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् ।
अपश्यत् । विश्वऽरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

मातानिर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानीतिमाताद्यौः दक्षिणायाः अभिमतपूरणसमर्थायाःपृथिव्याः धुरिनिर्वहणेयुक्तासीत् वर्षणायसमर्थाभूदित्यर्थः कथमितितदुच्यते—गर्भोगर्भस्थानीयउदकसंघोवृजनीषु उदकवत्सु मेघपङ्क्तिष्वन्तर्मध्ये अतिष्ठत्तिष्ठति अनन्तरं वत्सः पुत्रस्थानीयः उदकसंघः त्रिषुयोजनेषु मेघरश्मिवायुषुसंयुक्तेषुसत्सु अमीमेत् वर्षणसमयेशब्दयति अनन्तरं विश्वरूप्यं विश्वरूपवतींगामन्वपश्यत् अनुक्रमेणपश्यति वर्षतीत्यर्थः यद्वा त्रिषुयोजनेषुसत्सु वत्सोमेघोवर्षणायगांभूमिंप्रत्यमीमेत् अनन्तरंसर्वोजनोऽनुक्रमेणविश्वरूप्यंसस्यादिभिर्नानारूपवतींभूमिमपश्यत् पश्यति ॥ ९ ॥

अथदशमी—

तिस्रोमातृस्त्रीन्पितृन्बिभ्रदेकऊर्ध्वस्तस्थौनेमवग्लापयन्ति।
मन्त्रयन्तेदिवोअमुष्यपृष्ठेविश्वविदंवाचमविश्वमिन्वाम्॥१०॥१५

तिस्रः । मातॄः । त्रीन् । पितॄन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ ।
न । ईम् । अव । ग्लपयन्ति । मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे ।
विश्वऽविदम् । वाचम् । अविश्वऽमिन्वाम् ॥ १० ॥ १५ ॥

एकः प्रधानभूतः असहायोवापुत्रस्थानीयआदित्यः संवत्सराख्यःकालोवा तिस्रोमातॄः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः क्षित्यादिलोकत्रयानित्यर्थः तथात्रीन्पितॄन् जगतांपालयितॄन् लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान् बिभ्रत्सन् ऊर्ध्वस्तस्थौ उन्नतः अत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना सूर्यपक्षेसर्वेभ्यउन्नतः ईमेनं नावग्लापयन्ति ग्लानिंनैवकुर्वन्ति नहिकालआदि-

त्योवान्येनपराभूयते दिवः पृष्ठेद्युलोकस्योपरिअन्तरिक्षेमन्त्रयन्ते गुप्तंपरस्परंभाषन्ते देवाः किं विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थांविश्वैर्वेदनीयांवा अविश्वमिन्वां असर्वव्यापिनींवाचं गर्जितलक्षणां अमुष्य आदित्यसंबन्धिनींमन्त्रयन्तइत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथैकादशी–

द्वादशारंनहितज्जरायवर्वर्तिचक्रंपरिद्यामृतस्य ।
आपुत्राअग्नेमिथुनासोअत्रसप्तशतानिविंशतिश्चतस्थुः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्वर्ति । चक्रम् । परि । द्याम् । ऋतस्य । आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्थुः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्यवा आदित्यस्यचक्रं पुनःपुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रंवा वर्वर्ति पुनःपुनर्वर्तते संचरति कुत्र द्यांपरि द्युलोकस्यांतरिक्षस्यपरितः कीदृशंतत् द्वादशारं द्वादशसंख्याकमासात्मकैर्मेषादिराश्यात्मकैर्वा अरैः रथाङ्गावयवैर्युक्तं तच्चक्रं नहिजराय नैवखलुजरायैभवति हेअग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य यद्वा अग्नेरेवस्थानत्रये तत्तदात्मनावर्तमानत्वादसावप्यग्निरित्युच्यते अत्रास्मिन्त्वदीयेचक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परंमिथुनीभूताः सप्तशतानिविंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाःपुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनांदुःखात्त्रारोवाअहोरात्ररूपास्तस्थुः तिष्ठन्तिनिष्पद्यन्ते षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि तावत्यएवरात्रयइत्येवंतद्विभागः । सप्तचवैशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्राः सएषोहःसमानइत्यारण्यकम् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

पञ्चपादंपितरंद्वादशाकृतिंदिवआहुःपरेअर्धेपुरीषिणम् ।
अथेमेअन्यउपरेविचक्षणंसप्तचक्रेषळरआहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चऽपादम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् । अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणम् । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितम् ॥ १२॥

पञ्चपादं पञ्चसंख्याकऋत्वात्मकपादोपेतं एतत् हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायं पितरं सर्वस्यप्रीणयितारं द्वादशाकृतिं द्वादशमासाएवाकृतयोयस्यतादृशंपुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारंवा पुरीषमित्युदकनाम उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवोद्युलोकस्यपरेअर्धे तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं परस्मिन्नर्धेन्तरिक्षलक्षणेवस्थितआदित्यइत्यर्थः तस्मिन्नर्पितमाहुः एतदुत्तरस्थितमत्राप्यनुषज्यते यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः अथअपिच इमे अन्येकेचनवेदवादिनएवमाहुः किमिति उपरे उपरमन्तेऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽत्रेतिवोपरःसंवत्सरः तस्मिन् कीदृशेसप्तचक्रे सप्तादित्यरश्मयस्तद्वारेणचक्रस्थानीयायस्य सतथोक्तः यद्वा अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानिसप्त सप्तचक्राणि पुनःपुनःक्रममाणानियस्य तादृशे षळरे षळृतवएवअराः नाभौप्रत्यृताः संबद्धायस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यं अर्पितमाहुः एतदुक्तं भवति–अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्तीव्रमन्दादिभावस्यच कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः अन्येतुसंवत्सराद्यात्मकस्यकालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

पञ्चारेचक्रेपरिवर्तमानेतस्मिन्नातस्थुर्भुवनानिविश्वा ।
तस्यनाक्षस्तप्यतेभूरिभारःसनादेवनशीर्यतेसनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चऽअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा । तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चारेपञ्चर्तुरूपैररैः युक्तेचक्रे संवत्सरात्मकेपरिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेणपुनःपुनरावर्तमानेसति तस्मिन्कालचक्रे विश्वाभुवनानि सर्वाणिभूतजातानि आतस्थुः तिष्ठन्ति वर्तन्तइत्यर्थः किञ्च तस्यचक्रस्यमध्येवर्तमानः अक्षोभूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि

नतप्यते नपीड्यते किञ्च सनादेव सनातनएवसनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ नशीर्यते नभिद्यते यथालौकिकरथाक्षः भारेणभग्नोभवति अक्षघातेनचनाभिर्विवृताभवति तद्वद्त्रनास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

सनेमिचक्रमजरंविवावृतउत्तानायांदशयुक्तावहन्ति ।
सूर्यस्यचक्षूरजसैत्यावृतंतस्मिन्नार्पिताभुवनानिविश्वा ॥१४॥

सऽनेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । ववृते । उत्तानायाम् । दश । युक्ताः । वहन्ति । सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतम् । तस्मिन् । आर्पिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेमि एकप्रकारबहिर्वलयं अक्षीणनेमिचक्रं संवत्सराख्यंअजरं सदातनमपि जरारहितं विववृते पुनःपुनर्विशेषेणवर्तते उत्तानायांऊर्ध्वतनायांईषायांउपरिविरतृतभूम्यांवा दशइन्द्रादयः पञ्चलोकपालाः निषादपञ्चमाश्चत्वारोब्राह्मणादयोवर्णाः मिलित्वादशसंख्याकाः युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्तावहन्ति निर्वहन्ति कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य किञ्च सूर्यस्यादित्यस्यचक्षुः ख्यातस्वभावंसर्वस्यचक्षुःस्थानीयं वा मण्डलं चक्षुःख्यातेर्वाचष्टेर्वेतिनिरुक्तम् । रजसावृष्ट्युदकेन आवृतं व्याप्तं एतिगच्छति उदकंरजउच्यतेइतियास्कः । तादृशे मण्डले विश्वाभुवनानि सर्वाणिभूतजातानिआर्पिता अर्पितानि तदधीनत्वात्तेषाम् ॥१४॥

अथपञ्चदशी–

साकंजानांसप्तथमाहुरेकजंषळिद्यमाऋषयोदेवजाइति ।
तेषामिष्टानिविहितानिधामशःस्थात्रेरेजन्तेविकृतानिरूपशः॥१५॥१६॥

साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति । तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १५ ॥ १६ ॥

---

१ नि० ३. ३. ।   २ नि० ४. ११. ।

साकंजानांएकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानांसप्तानामृतूनांमध्ये सप्तथं सप्तममृतुं थट्छन्दसीतिथट् एकजंएकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः चैत्रादीनांद्वादशानांमासानांद्वयद्वयमेलनेनवसंताद्याःषड्ऋतवोभवंति अधिकमासेनैकउत्पद्यतेसप्तमर्तुः नचतादृशोमासएवनास्तीतिमन्तव्यं अस्तित्रयोदशोमासइत्याहुरितिश्रुतेः । तदेवोच्यते षळिद्यमाः इच्छब्दएवकारार्थः षडेवऋतवोमासद्वयरूपाः ऋषयोगन्तारः तेच देवजाः देवादादित्याज्जाताः इत्येवमाहुः सप्तमाधारस्यत्रयोदशस्यमासस्य देवाभावः निःसूर्योधिकमासःमण्डलंतपतेरवेरित्यादिस्मृतेः।तस्मात् षडेवदेवजाः अदेवजएकः तेषामृतूनांस्वरूपाणि इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामशः तत्तत्स्थानेविहितानि पृथक्पृथक्स्थापितानि रूपशः रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि सचरूपभेदस्तैत्तिरीयेराम्नातः—सरसंमहवसन्तायप्रायच्छद्यवंग्रीष्मायेत्यादि । स्थात्रे अधिष्ठात्रे तदर्थायरेजन्तेचलन्ति जगद्व्यवहारायपुनःपुनरावर्तन्तइत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथषोडशी—

स्त्रियः॑स॒तीस्ताँउ॑मेपुं॒सआ॑हुः॒पश्य॑दक्ष॒ण्वान्नविचे॑तद॒न्धः ।
क॒विर्यः॒पु॒त्रःसई॒माचि॑केत॒यस्ता॒विजा॒नात्सपि॒तुष्पि॒तास॑त् ॥१६॥

स्त्रियः॑ । स॒तीः । तान् । ऊँ॒म् इति॑ । मे॒ । पुं॒सः । आ॒हुः॒ । पश्य॑त् । अ॒क्ष॒ण्ऽवान् । न । वि । चे॒त॒त् । अ॒न्धः । क॒विः । यः । पु॒त्रः । सः । ई॒म् । आ । चि॒के॒त॒ । यः । ता । वि॒ऽजा॒नात् । सः । पि॒तुः पि॒ता । अ॒स॒त् ॥ १६ ॥

मेमदीयाः यादीधितयः स्त्रियःसंस्त्यानवत्योयोषितः सतीः सत्यः योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणात् स्त्रीत्वं एषांरश्मीनां आविष्टलिंगत्वात् स्त्रीलिङ्गता तानुउ तान्रश्मीनेव पुंसआहुः प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तॄन्पुरुषानाहुः प्रतिनिर्देशापेक्षयापुलिङ्गता अमुमर्थमत्यन्तनिगूढं अक्षण्वान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान् पश्यत् जानातिअन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः नविचेतत् नविचेतयति नजानाति किञ्च यःकविः क्रान्तदर्शीपुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनांपुत्रस्थानीयः पुरुजगतांत्रा-

---

१ तै० सं० ६. ५. ३. । २ तै० सं० ७, २. १०. ।

ता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति सईंसएवपुत्रः यद्वा ईंएनमर्थं स्त्रीणांसतीनांपश्चात्पुरुषभावं आचिकेत सर्वतोजानाति पित्रोःस्थितिंपुत्रएवजानातिनान्योयःकश्चित् ताताानि विजानात्स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणिजानीयात् सपितुः पितासत् पितावृष्ट्याजगत्पालकोरश्मिसमूहः तस्यापिपिताआदित्यः सभवति आदित्यएवभवतीत्यर्थः यद्वा लौकिकोक्तिरियं यस्तानिजानाति सएवंभवति स्वयंपितुःपुत्रःसन्नपिस्वपुत्रापेक्षयापिताचभवति पुत्रपौत्रादिसहितः चिरकालंजीवीभवतिइत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं याइदानीं स्त्रियःसतीः स्त्रीत्वंप्राप्ताआहुर्लौकिकाः ताँउ तानेवमेमह्यंपुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः कथमन्यस्यान्यभावः उच्यते एकस्यैवनिरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेणतत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः श्रूयतेहि त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारीत्यादि स्त्रीत्वंपुंस्त्वंचोभयमपिवस्तुतोनास्तीत्युक्तंभवति स्मृतिरपितदभावंबोधयति–नैवस्त्रीनपुमानेषनैवचायंनपुंसकः। यद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेनसचोद्यतइति। द्वितीयःपादःपूर्ववत् किञ्च पुत्रःवयसा अल्पोऽपियःकविःक्रान्तप्रज्ञोज्ञानीस्यात् ईमिममर्थंसविचिकेतजानाति एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनः ता तानिस्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि योविजानात् औपाधिकानिजानीयात् सपितुः स्वोत्पादकस्यापिज्ञानरहितस्यपितासत् पितृवत्पूज्योभवति उक्तमर्थमभिप्रेत्यताण्डकब्राह्मणम्–शिशुर्वांगिरसोमन्त्रकृतांमन्त्रकृदासीत् सपितॄन्पुत्रकाइत्यामन्त्रयतेत्युपक्रम्य तंपितरोब्रुवन्नधर्मंकरोषियोनःपितॄन्सतःपुत्रकाइत्यामन्त्रयतइति सोब्रवीदहंवावपितास्मियोमन्त्रकृदितिदेवानपृच्छन्त तेदेवाअब्रुवन् एषवावपितायोमन्त्रकृदिति तद्वैसउदजयदिति। मन्त्रद्रष्टुरेवकिलपितृत्वं तत्त्ववित् पितुःपितासदितिकिमाश्चर्यमित्यभिप्रायः॥ १६॥

अथसप्तदशी–

अवःपरेणपरएनावरेणपदावत्संबिभ्रतीगौरुदस्थात्।
साकद्रीचीकंस्विदर्धंपरागात्क्वस्वित्सूतेनहियूथेअन्तः ॥ १७॥

अवः। परेण। परः। एना। अवरेण। पदा। वत्सम्। बिभ्रती।
गौः। उत्। अस्थात्। सा। कद्रीची। कम्। स्वित्। अर्धम्।
परा। अगात्। क्व। स्वित्। सूते। नहि। यूथे। अन्तरिति ॥ १७॥

अत्राग्नौहूयमानाहुतिर्गोरूपेणस्तूयते गौःगोरूपागमनशीलैषाआहुतिःआहुतिसंघेनपोष्यं वत्सं वत्सस्थानीयमग्निं अवःअवस्तात् अधोदेशेपरेणपदापादद्वयेनस्वावयवेनाकृष्यबिभ्रतीधा-

रयन्ती तथा परः परस्तादुपरिदेशे एना अनेनावरेणचपदापादद्वयेनाकृष्य तमेववत्सं बिभ्रती उदस्थात्सूर्यंप्रत्युत्तिष्ठति अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठतइतिस्मृतेः। अथैवंकृतवतीसा-आहुतिः कद्रीचीक्कगतेत्यनिश्चयगमना आदित्यंप्राप्तवतीत्यर्थः कंस्वित्कंफलभाजंपुरुषंप्रति अर्धमर्धमार्गमागत्य यद्वा अर्धंऋद्धंपरागात् परागच्छतिआगत्यचक्कस्वित्सूते कुत्रप्रदेशेफल-मुत्पादयति नहीतरगोवदियं यूथेअन्तः सजातीयगोमध्ये सूतेसाधारण्येन यत्रक्कस्विन्नसूते अपितुकस्मिंश्चिदनुष्ठातरि अतःसमहान्कोनुखल्विति यद्वा आदित्यरश्मिसमूहएवगोरूपेण स्तूयते गौः उक्तलक्षणारश्मिरूपागौर्वत्संवत्सवद्रक्षणीयंयजमानंउक्तक्रमेणबिभ्रतीउदस्थात् अथतथाकृत्वा साकद्रीची अदृश्यगमनासती कंस्विदर्धंऋद्धं अर्धस्थानभाजंवा कंस्वित्पु-रुषमादित्यंपरागात् अप्रतिनिवृत्तागती तन्नयन्त्येताःसूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोधिवा-सइतिश्रुतेः। तथाकृत्वाच क्वस्वित्सूते कस्मिन्निन्द्रादिलोकेजनयति नसर्वत्र शिष्टंसमानम्॥१७॥

अथाष्टादशी—

अवःपरेणपितरंयोअस्यानुवेदंपरएनावरेण।
कवीयमानःकइहप्रवोचद्देवंमनःकुतोअधिप्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः। परेण। पितरम्। यः। अस्य। अनुऽवेद। परः। एन। अवरेण। कविऽयमानः। कः। इह। प्र। वोचत्। देवम्। मनः। कुतः। अधि। प्रऽजातम्॥ १८ ॥

अवः अवस्तात्स्थितं अस्यपितरंएतल्लोकपालकमग्निंपरेणादित्येनसहयोनुवेद अनुक्र-मेणजानाति तथापरः परस्तात्स्थितमादित्यमस्यपितरंपालकंसोपीममेवलोकं वृष्ट्यादिनापा-लयति तादृशमादित्यं एनाअनेनावरेणाग्निनासहयोनुवेद अग्न्यादित्यौव्यतिहारेणोपास्ते य-द्वा अभिभूतरजस्तमस्कौ उद्बुद्धसत्वौ अतएवस्वाधीनमायावेतौएकत्वेनयोऽधिगच्छति सतादृ-शःपुरुषः कवीयमानः कविवदाचरन्क्रान्तदर्शित्वमात्मनःख्यापयन् कइहास्मिँल्लोकेप्रवोचत् प्रब्रवीति किंच देवंद्योतमानंदेवविषयमलौकिकंवामनः कुतः कस्माददृष्टविशेषादधि आधिक्ये-नप्रजातंउत्पन्नं उभयमपिदुर्लभमित्यर्थः॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

येअर्वाञ्चस्ताँउपराचआहुर्येपराञ्चस्ताँउअर्वाचआहुः ।
इन्द्रश्चयाचक्रथुःसोमतानिधुरानयुक्तारजसोवहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊम् इति । पराचः । आहुः । ये । पराञ्चः ।
तान् । ऊम् इति । अर्वाचः । आहुः । इन्द्रः । च । या । चक्रथुः ।
सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

येसूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमानारश्मयोग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनअर्वाञ्चः अर्वागंचनाः अधोमुखाःसन्ति ताँउ तानेवपराचआहुः पुराङ्मुखांचनानूर्ध्वानाहुःकालविदः तथा प्रथमं येपराञ्चः परागञ्चनाः ताँउ तानेवअर्वाचआहुः हेसोम त्वंइन्द्रः परमेश्वरः इरांभूमिंवृष्ट्याधारकआदित्यः यद्वा द्वादशादित्यानांमध्येइन्द्रोप्येकःविवस्वदिन्द्रयुताइत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः सच युवां या यानिमण्डलपरिभ्रमणानिचक्रथुः कृतवन्तौ तानिरजसोरंजनात्मकस्यलोकस्य कर्मणिषष्ठी लोकंवहन्ति निर्वहन्ति तत्रदृष्टान्तः—धुरान शकटादौधुरियुक्ताःसंबद्धाअश्वादयोयथाधुरंवहन्तितद्वत् यद्वा एतत्पूर्वार्धेदृष्टान्तितं धुरायुक्ताः धुरिस्थितंचक्रमपिधुरशब्देनोच्यते तत्रयुक्ताः समर्पिताः पुरुषाः तत्परिभ्रमणवशेनार्वाञ्चः पराञ्चोभवन्ति पराञ्चोप्यर्वाञ्चोभवन्तितद्वत् ॥१९॥

अथविंशी—

द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते ।
तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति॥२०॥१७॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परि ।
सस्वजाते इति । तयोः । अन्यः । पिप्पलम् । स्वादु । अत्ति ।
अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥ १७ ॥

अत्रलौकिकपक्षद्वयदृष्टान्तेनजीवपरमात्मानौस्तूयेते यथालोकेद्वौसुपर्णौ सुपतनौशोभनगमनौ सयुजासमानयोगौ सखायौ समानख्यानौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते एकमेववृक्षंपरि-

षस्वजाते आश्रयतः तयोरन्यः एकः पिप्पलंपक्कंफलं स्वाद्वत्ति स्वादुतरमत्ति अपरःअनश्नन्अभिचाकशीतिअभिपश्यति तद्वत् द्वौसुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजासमानयोगौ योगोनामसंबन्धः सचतादात्म्यलक्षणः सएवात्मा परमात्मनःस्वरूपंयस्यजीवात्मनः एवमेकस्वरूपावित्यर्थः अनेनभास्करमतानुसारिणोऽतिरेकनाम्नोजीवात्मा परमात्मनोनान्यः सचपरमात्मा जीवादन्योजीवाश्रयणादितिमतंनिरस्तंभवति । ननु संबन्धोद्विष्ठः सचपक्षिणोरेवभेदमपेक्षते अतः कथमैकात्म्यमिति न औपाधिकभेदंवास्तवाभेदंचापेक्ष्यप्रवृत्तः अतएव सखायौ समानख्यानौ नान्यख्यानौ नन्वेकस्य यादृशंख्यानं तादृशमेवान्यस्येतिव्युत्पत्त्याभेदःस्फुटंप्रतिभाति कथंतादात्म्यमुच्यतइतिनवक्तव्यं नात्रपरस्परंदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः अपितुयस्ययादृशंख्यानं स्फुरणं परमात्मनः तदेवख्यानमितरस्यापि जीवात्मनइतिसखायावित्युच्यते एकरूपप्रकाशावित्यर्थः अतउपपन्नमैकात्म्यं अनेनवास्तवभेदोपिनिरस्तः समानंवृक्षंपरिषस्वजातेइत्यत्र यथाश्रयान्तराभावादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगन्तव्यम् तद्वत्सयुजासखायावित्युभयत्राप्येकयोगख्याने आश्रयणीये वृश्च्यतइतिवृक्षोदेहः सचोभयोःसमानएकएव जीवस्यभोगार्थत्वात् परमात्मनासृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपिसमानः तादृशं समानं वृक्षंपरिषस्वजाते परिष्वजतः आश्रयतः नचजीवस्यवस्तुतईश्वरत्वेकथंजीवबुद्ध्यासंसारशोकावितिवाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् तथाचाथर्वणिकाअनुमन्त्रमाम्नाय अस्यसंदेहनिवर्तकमुत्तरंमन्त्रमेवमामनन्ति—समानेवृक्षेपुरुषोनिमग्नोअनीशयाशोचतिमुह्यमानः । जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइति । अस्यायमर्थः—एकएवशरीरेपूर्णःपुरुषः परमात्मा निमग्नोनिगूढःसन् स्वयमपीश्वरोप्यनीशत्वबुद्ध्यामुह्यमानोमूढःसन्शोचति संसारेअहंकर्ता सुखीदुःखीतिजननमरणेनुभवति यदातुजुष्टं नित्यतृप्तं अन्यं संसारशोकातीतंईशंपरमेश्वरंपश्यति स्वानन्यतयासाक्षात्करोति तदावीतशोकः देहाद्व्यतिरिक्तःस्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयःसन् अस्यमहिमानमिति निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्यमहिमानं सार्वात्म्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति एति प्राप्नोति नचतद्भावान्यत्रतन्महिमाप्राप्यते अतस्तद्रूपोभवतीत्यर्थः तस्माद्वस्तुतएकएव भेदस्तुमोहकृतइतिप्रसिद्धम् । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्याभेदमभ्युपेत्योच्यते तयोरन्योजीवात्मापिप्पलंकर्मफलंस्वादुस्वादुभूतमत्तिभुंक्ते यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादुभवति अन्यः परमात्माअनश्नन् आप्तकामत्वेनाभुंजानः स्पृहायाअभावात् आप्तकामस्यकास्पृहेतिस्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्यतयोरन्यइत्युक्तम् वस्तुतस्त्वनीशयाशोचतिमुह्यमानइत्युक्तत्वादभेदएव तादृशःपरमात्मा अभिचाकशीति स्वात्मन्यध्यस्तंजगत्साक्षित्वेनेक्षते

अत्रद्वौद्वौप्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्ताराविति्यादिनिरुक्तेगतं अस्यमन्त्रस्यव्याख्यानमनुसंधेयम् ॥ २० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथैकविंशी–

यत्रा॑सु॒प॒र्णा अ॒मृत॑स्यभा॒गमनि॑मेषंवि॒दथा॑भि॒स्वर॑न्ति ।
इ॒नोविश्व॑स्य॒भुव॑नस्यगो॒पाः॒सम॒धीर॒ःपाक॒मत्राविवेश ॥ २१ ॥

यत्र॑ । सु॒ऽप॒र्णाः । अ॒मृत॑स्य । भा॒गम् । अनि॑ऽमेषम् । वि॒दथा॑ । अ॒भि॒ऽस्वर॑न्ति । इ॒नः । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । गो॒पाः । सः । मा॒ । धीरः॑ । पाक॑म् । अत्र॑ । आ । वि॒वे॒श ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमण्डलेसुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमनारश्मयः अमृतस्योदकस्यभागंभजनीयमंशंआदाय अनिमेषंअनवरतं विदथावेदनेनज्ञानेनअस्माभिरेवंकर्तव्यमितिबुद्ध्याअभिस्वरन्ति अभिप्रापयन्ति यश्चविश्वस्यभुवनस्यभूतजातस्यइनः स्वामी तथातस्यैवगोपाः गोपायिता रक्षितायमादित्यः सः परमेश्वरः धीरोधीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तःसन् मामांपाकंपक्तव्यं अपक्वप्रज्ञं अत्रास्मिन्स्वकीयमण्डले आविवेश प्रवेशयति अत्रास्मदीयेदेहेवानियामकतयाप्रविष्टइत्यधिदैवतपक्षे । अथाध्यात्मपक्षे यत्रयस्मिन्नात्मनिसुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणायगमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अमृतस्यभागं अत्रविषयावच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यते तस्यभागंभजनीयंस्वस्वांशं अनिमेषं निमेषरहितं अनारतं विदथा वेदनेनवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धानिअभिस्वरन्ति अभिप्रयन्ति आवरणापगमनेन स्फोरयन्ति किञ्च यस्त्विनः स्वाम्यस्यदेहस्य विश्वस्यभुवनस्यगोपाः गोपायिता रक्षिता यद्वा विश्वस्यभुवनस्य भूतजातस्यस्वामी अस्यदेहस्यगोपाः अनेन तत्त्वंपदार्थयोरेकत्वंप्रतिपादितंभवति सपरमेश्वरोधीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाअविक्रियः मामांपाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिना अपगतरजस्तमस्कत्वेनदर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्रिक्तमनस्कंमां आविवेश उक्तरूपेचित्ते तादृशंवस्तुस्फुरतीत्यर्थः

१ नि० १३. ४३.

यद्वा परिपक्वमनाहं पूर्वमज्ञानदशायां मदन्यईश्वरोस्तीत्यविद्वान् ततःपरमस्तिकश्चित्सर्वज्ञःसर्वेश्वरःसत्यज्ञानादिलक्षणइतिनिश्चित्य पश्चात् गुरुशास्त्राभ्यांसएवाहमस्मीतिमत्वा एवंपारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावनेव्युदस्य भावनयासाक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः अयमेव समाधीरःपाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यते नन्वनवच्छिन्नस्यपरमात्मनः सर्वत्रव्याप्तत्वात्प्राप्तिरेवनोपपद्यते संप्रत्यत्रप्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिरप्राप्तप्राप्तिश्चेति प्राप्तस्यापिकंठेचामीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारेणप्राप्तिरुपपद्यते अस्यमन्त्रस्ययन्निरुक्तं यत्रसुपर्णाःसुपतनाआदित्यरश्मयइत्यादिकंतदत्रद्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी–

यस्मिन्वृक्षेमध्वदःसुपर्णानिविशंतेसुवंतेचाधिविश्वे ।
तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवंते ।
च । अधि । विश्वे । तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु ।
अग्रे । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २२ ॥

अत्रवृक्षत्वरूपककल्पना अधिदैवतेआदित्यं अध्यात्ममात्मानंचप्रशंसति यस्मिन्नादित्येवृक्षेवृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूतेमध्वदः मध्वित्युदकनाम तददन्तीतिमध्वदःउदकस्यात्तारःसुपर्णाः सुपतनारश्मयोनिविशन्ते प्रविशन्तिरात्रौसुवतेच पुनरुदयकालेप्रकाशंजनयन्तिच यस्मादादित्यात् कुत्रअधिविश्वेविश्वस्योपरितस्यादित्यवृक्षस्यपिप्पलं पालकंफलंस्वादुरसवत् अग्रेउपरिउपासनानन्तरंआहुः कथयन्तितत्त्वविदः यद्वा सर्वस्मादुपरिवर्तमानमाहुः ईदृशंपितरं जगतःपालयितारंयोनरोनवेद नोपास्ते सतन्नोन्नशत् नशतिर्गतिकर्मा तत्फलंनप्राप्नोति वेदितुस्तु अग्रेपिप्पलमाहुरित्यर्थः इत्पूरणः इत्यधिदैवपक्षे । अथाध्यात्मपक्षे यस्मिन्परमात्मनिवृक्षे वृक्षवद्गमनादिरहिते अविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानींद्रियाणि मध्वदः मधुनोज्ञानस्यअत्तॄणितत्त ज्ञानेनज्ञानभांजीत्यर्थः निविशन्तेस्वापकालेस्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तानिआत्मनिवृत्त्यालीयन्ते पुनःप्रबोधकाले अधिविश्वेविश्वस्योपरिसुवतेचउद्यन्ति स्वस्वविषयानलभन्तइत्यर्थः तस्यपरमात्मनः पिप्पलं पालकंसंसारतउद्धारकंस्वादु आस्वादनीयंअमृतत्वलक्षणंज्ञानं यत्फला-

१ नि० ३. १२. ।

स्वादनेपुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयोनभवन्तितद्धिस्वादुतमं इतरस्वर्गादिफलानिपुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि तत्फलं अग्नेस्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः यःपुमान् पितरंपालकंज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानंवानवेद नजानाति गुरुशास्त्रात् सतत्फलंनोन्नशत् नप्राप्नोति अतआत्मानंयोवेदसएवतन्मोक्षफलंप्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतेर्ज्ञानात् अन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिंनिवारयति ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह तस्मादीदृशंपरमेश्वरंविदित्वामुक्तोभूयासमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथत्रयोविंशी—

यद्गा॑य॒त्रे अधि॑गाय॒त्रमाहि॑तं॒त्रैष्टु॑भाद्वा॒त्रैष्टु॑भं॒निरत॑क्षत ।
यद्वा॒जग॒ज्जग॒त्याहि॑तंप॒दंयइत्तद्वि॒दुस्ते अ॑मृत॒त्वमा॑नशुः ॥ २३ ॥

यत् । गा॒य॒त्रे । अधि॑ । गा॒य॒त्रम् । आऽहि॑तम् । त्रैस्तु॑भात् ।
वा॒ । त्रैस्तु॑भम् । निः॒ऽअत॑क्षत । यत् । वा॒ । जग॑त् । जग॑ति ।
आऽहि॑तम् । प॒दम् । ये । इत् । तत् । वि॒दुः । ते । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् ।
आ॒न॒शुः ॥ २३ ॥

गायत्रेअधिगायत्रमाहितं प्राथम्यात्सर्वैःस्तुत्यत्वाच्च गायत्रीभूः तदीयंस्थानंगायत्रंअधि उपरि तत्रगायत्रमाग्नेयंपदंआहितं प्रथमसृष्टत्वात् गायतित्रायतेचेतिव्युत्पत्त्याचप्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्यासहोत्पन्नत्वाद्भक्त्याग्निरपिगायत्रःगायत्रोग्निरितिश्रुतेः। भूम्यामग्निःस्थापितइति यदस्ति तथा त्रैष्टुभा द्वितीयत्वात् वृष्टिपर्जन्यविद्युद्रूपत्रिस्तोभयुक्तादन्तरिक्षात्त्रैष्टुभंत्रिस्तोभयुक्तं ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लक्षणस्तोभत्रयोपेतंवायुं निरतक्षत साधुसंपादितवन्तोदेवाइतियदस्ति वा अथवा जगति सर्वैर्गन्तव्ये उद्गततमेवातृतीयभूते द्युलोकेच जगत् गमनशीलंआदित्याख्यंपदमाहितमितियदस्ति तदिदंत्रिषुस्थानेषुत्रयाणामग्न्यादीनांपदाधानं यइत् येएवनराविदुर्जानन्ति तएवामृतत्वमानशुःअमरणरूपंपदमाप्नुवन्ति इत्यधिलोकम् ।अथाधियज्ञं गायत्रेप्रातःसवने अधिउपरिगायत्रंछन्दः पदमाहितमितियत् तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनात्सवनात् त्रैष्टुभंछन्दोनिरतक्षत तत्रआहितमितियत् वा किंचेत्यर्थः जगतितृतीयसवने जगत् जागतंपदमाहितमितियत् तत्तादृशंसवनत्रयेषुछन्दस्त्रयसंस्थापनं येनराविदुः यजमानाविदुर्जानन्ति तेअमृतत्वंज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः आप्नुवन्ति अथवागायत्रेप्रातःसवने त्रिषुसवनेषुछन्दस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपितत्तच्छन्दःशब्देनोच्यन्ते

गायत्रंप्रातःसवनं त्रैष्टुभंमाध्यंदिनंसवनं जागतंतृतीयसवनमितिश्रुतेः । तादृशेप्रातःसवनेअधिउपरि गायत्रं अष्टाक्षरात्मकं आहावप्रतिगररूपंगायत्रंपदमाहितं तद्यथाहोताशोंसावोमितित्र्यक्षरेण आह्वयते तथाशोंसामोदैवोमिति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युःप्रतिगृणाति तन्मिलित्वाऽष्टाक्षरंसंपद्यते तच्चाष्टाक्षरंगायत्रीसदृशं तस्याअपिपादस्याष्टाक्षरत्वात् इदमेकंप्रातःसवनरूपेगायत्रेगायत्रपदप्रतिष्ठापनं तथासवनान्तेऽपिशंसनानन्तरमुक्थंवाचीतिचतुरक्षरमाह होता ओमुक्थशाइतिचतुरक्षरमध्वर्युः तदष्टाक्षरंसंपद्यते एतदपरं गायत्रेगायत्रस्थापनं। तथा त्रैष्टुभान्माध्यंदिनसवनात् त्रैष्टुभंआहावप्रतिगरणरूपंपदंनिरतक्षतऋत्विजः तद्यथा—माध्यंदिनसवनेहोताध्वर्योशोंसावोमित्याह्वयते षडक्षरेण अध्वर्युश्चशंसामोदैवोमितिपञ्चाक्षरेणप्रतिगृणाति तन्मिलित्वैकादशाक्षरंसंपद्यते इदमेकंमाध्यंदिनसवनाद्दौत्रैष्टुभेत्रैष्टुभाधानं। तथासवनान्तेपि शंसनानन्तरं उक्थंवाचिइन्द्रायेति सप्ताक्षरमाह होता अध्वर्युश्चोमुक्थशाइतिचतुरक्षरेणप्रतिगृणाति तन्मिलित्वैकादशाक्षरंसंपद्यते इदमपरंत्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनं । तथा तृतीयसवनेहोताध्वर्योशोशोंसावोमितिसप्ताक्षरेणाह्वयते शंसामोदैवोमितिपञ्चाक्षरेणाध्वर्युःप्रतिगृणाति तत् द्वादशाक्षरंभवति तदिदंप्रथमंजागतेजागतोत्पादनं तथापश्चादपिशंसनानन्तरमाह—उक्थंवाचीन्द्रायदेवेभ्यइति एतदेकादशाक्षरंभवति तमिदन्द्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतइतिश्रुतेः संख्यापूर्तिः ओमित्यध्वर्युरेकाक्षरेणप्रतिगृणाति तन्मिलित्वाद्वादशाक्षरं संपद्यते तदिदमपरंजागतेजागतपदस्थापनं । एवंत्रिषुछन्दस्सु त्रिषुगायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिच्छन्दस्त्रयःपदप्रतिष्ठापनं एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे—देवविंशःकल्पयितव्याइतिखण्डेविस्पष्टमाम्नातम् । तत्तादृशंछन्दसिछन्दःस्थापनंयइत्तद्विदुः येएवजानन्ति तएवामृततत्वमानशुः प्राप्नुवन्त्यनुष्ठानद्वारा एवमजानन्तोनुष्ठानेनापिनफलंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः तस्यसाकल्याभावादितिभावः ॥२३॥

अथचतुर्विंशी—

गा॒य॒त्रेण॒ प्रति॑ मिमीते अ॒र्कम॒र्केण॒ साम॒ त्रैष्टु॑भेन वा॒कम् ।
वा॒केन॑ वा॒कं द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा॒क्षरे॑ण मिमते स॒प्त वाणीः॑ ॥ २४ ॥

गा॒य॒त्रेण॑ । प्रति॑ । मि॒मी॒ते॒ । अ॒र्कम् । अ॒र्केण॑ । साम॑ । त्रैस्तु॑भेन । वा॒कम् । वा॒केन॑ । वा॒कम् । द्वि॒ऽपदा॑ । चतु॑ःऽपदा । अ॒क्षरे॑ण । मि॒म॒ते॒ । स॒प्त । वाणीः॑ ॥ २४ ॥

---

१ तै० सं० ६-४.५. २ ऐ० ब्रा० ३. १२. ।

गायत्रेणगायत्रच्छन्दसाअर्कंअर्चनसाधनंमन्त्रंप्रतिमिमीते प्रत्येकंपरिच्छिनत्ति अर्कोमन्त्रो-भवतियदनेनार्चन्तीतिनिरुक्तं । प्रतिमन्त्रंगायत्रेणच्छन्दसोपनिबद्धंकरोति उपलक्षणमेतदन्येषां छन्दसां यद्वेतरेषांछन्दसामस्यैवचतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोनिष्पत्तेरस्यप्रकृतित्वात् प्रा-धान्येनेदमुक्तम् अर्कशब्दोजात्यभिप्रायः सर्वान्मन्त्रान्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिःप्रतिमिमीत-इत्यर्थः यद्वा प्रतिशब्दःसमित्येतस्मिन्नर्थे छन्दोभिर्मन्त्रान्संमितंकरोतीत्यर्थः अर्केणसाम उक्त-लक्षणेनमन्त्रेणसामगायत्ररथंतरसंज्ञकंसामप्रतिमिमीते नन्वेकंसामतृचेक्रियतइतितिसृष्वेकंसा-मविहितं अतोर्कैःसामेतिवक्तव्यम् कथमुच्यतेअर्केणेति न वस्तुतएकंसामैकस्यामृच्यारूढं पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यतिदेशतःप्राप्तंतिसृषुगानं अतएकवचनमविरुद्धम् त्रैष्टुभेनवा-कं अत्रत्रिष्टुबुपादानमितरच्छन्दःप्रदर्शनार्थं अथवा अनादेशेसर्वत्रत्रिष्टुभोग्रहणात् प्राचुर्याभि-प्रायेणेदमुक्तं त्रैष्टुभेनद्विवारत्रिवारावृत्तेनद्व्यचतृचरूपंवाकंवक्तव्यं एकैकंछन्दः प्रतिमिमीते अथ-वा वाकंसूक्तंएतावद्भिस्त्रिष्टुब्भिरुपनिबद्धमिदंसूक्तमितितादृशेनवाकेन वाकंवाकवर्गंअनुवाकंवा मिमीते कीदृशेनवाकेनेतिसविशेष्यते द्विपदाचतुष्पदा पादद्वयबद्धविराडादिछन्दोनिबद्धमन्त्ररूपेण चतुष्पदापादचतुष्टयोपेतेन अनुष्टुबादिमन्त्ररूपेणेति इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभि-रुपेतोवर्गः इयद्विपदरूपैर्वाकैः इयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्चपरिमितोनुवाकइति । सूक्तपक्षेएतावद्भिः सूक्तैरयमनुवाकइति किञ्चाक्षरेण अक्षरेणैवसप्तवाणीः वागधिष्ठितानिसप्तच्छन्दांसिमिमते नि-र्माणंकुर्वन्ति अष्टाक्षरागायत्रीएकादशाक्षरात्रिष्टुप् द्वादशाक्षराजगतीति अक्षरैःपादाःपरिमी-यन्ते परिमितैःपादैश्छन्दांसि ततःपादानांछंदसांअक्षरंमूलमिति तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाका-दीनांचाक्षरंमूलमित्यक्षरप्रशंसा॥ २४ ॥

अथपञ्चविंशी–

जगता सिन्धुं दिव्य॑स्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।
गायत्रस्य॑ समिधस्तिस्र आंहुस्ततो॑मह्ना प्ररि॑रिचेमहित्वा॥२५॥१८

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । रथम्ऽतरे । सूर्यम् ।
परि । अपश्यत् । गायत्रस्य॑ । सम्ऽइधः । तिस्रः । आहुः ।
ततः । मह्ना । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥ १८॥

१ नि० ५. ४. ।

जगतीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नंसाम जगत् तेन ब्रह्मासृष्टिकाले सिन्धुंस्यन्दनशीलं उदकस्य स्यंदकंवादित्यं दिवि द्युलोकेअस्तभायत् स्तंभितवान् जागतोवा एषयएषतपतीतिश्रुतेः। रथन्तरे एतन्नामके साम्नि स्तंभितं सूर्यं पर्यपश्यत् परिदृष्टवान्प्रजापतिः तदाधारभूतायामृचि स्वर्दृशमितिसूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् असौवावस्वर्दृगितिहिश्रुतिः। अतएवतत्रसूर्यदर्शनं विधीयते रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति साम ब्राह्मणेन गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्यसाम्नः समिधः समिन्धनास्तिस्रोविभक्तीराहुः पादत्रयमाहुरित्यर्थः अथवा तिस्रऋचआहुः ततोहेतोः मह्ना बलेन महित्वामहत्त्वेनप्ररिरिचे प्ररिच्यते अन्यानिसामानि पृथक्पृथङ्निर्मितवान् यद्वा गायत्रशब्दः छन्दोवाची तस्यतिस्रोमूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः यस्मादेवंततस्तस्माद्गायत्रीछन्दसांकनिष्ठासती मह्ना बलेन महत्त्वेन प्ररिरिचे सर्वाणिच्छन्दांस्यतिक्रामति येनैवबलेनसोममाहृतवती तादृशेनैवंभवति ॥ २५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्येघर्मदुघाह्वानकाले उपह्वयइत्यादिकेद्वेऋचौ उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतामितिद्वेइति सूत्रितत्वात्।

सैषाषड्विंशी—

उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतांसुहस्तोंगोधुगुतदोहदेनाम्।
श्रेष्ठंसवंसवितासाविषन्नोभीद्धोघर्मस्तदुषुप्रवोचम् ॥ २६ ॥

उप। ह्वये। सुऽदुघाम्। धेनुम्। एताम्। सुऽहस्तः। गोऽधुक्।
उत। दोहत्। एनाम्। श्रेष्ठम्। सवम्। सविता। साविषत्।
नः। अभिऽइद्धः। घर्मः। तत्। ऊम् इति। सु। प्र। वोचम् ॥ २६ ॥

अहंहोताउपह्वये उपेत्याह्वयामि किंएतां धेनुं आगच्छन्तीं क्षीरेणप्रीणयित्रींगां प्रवर्ग्यार्थी पुनःकीदृशीं सुदुघां सुष्ठुदोग्ध्रीं उत अपिच एनां उक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तः दोहनकुशलः गोधुक् गोदोग्धा अध्वर्युः दोहत् दोग्धि यस्मादेवं तस्मादुपह्वयइत्यर्थः तदर्थंसवितासर्वस्यानुज्ञातापरमेश्वरोनोऽस्मदीयं श्रेष्ठंप्रशंस्यं सवं सोमयागं क्षीरंवा साविषत् अनुजानातु कथ-

१ ऐ० ब्रा० ४. १०.।

मेवं तच्छन्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यद्यस्मात् घर्मः प्रवर्ग्यः यद्धर्मइत्यतः यत्तद्धर्मस्यघर्मत्व-मितितैत्तिरीयकम् । तत्तादृशोभीद्धः अभिदीप्तः तदु उशब्दएवकारार्थः तस्मादेवकारणात् सुप्रवोचं सुष्ठुब्रवीमिउपह्वयइति । यद्वा एतांपुरतोदृश्यमानांधेनुंवृष्ट्याप्रीणयित्रींमेघलक्षणांधेनुं उपह्वये आह्वयामि वर्षदोहाय किंचैनांधेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतोगोधुक् गोदो-ग्धा आदित्योवावायुर्दोहत् दोग्धि तदधीनत्वाद्वर्षणस्य किंच तदर्थं सविताप्रेरकः परमेश्वरो-स्मदर्थं अस्मदुपभोगाददृष्टमपेक्ष्यसाविषत् अनुजानातु प्रतिबन्धंमाकरोत्वित्यर्थः किमितीदमुच्य-तइत्युच्यते—घर्मः ग्रीष्मःअवर्षणजनितः सस्यशोषः अभीद्धः प्रवृद्धःतदुसुप्रवोचं तस्मादेवकार-णाद्ब्रवीमि ब्रवीतेर्लुङिवच्यादेशे अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङ् छान्दसोडभावः ॥ २६ ॥

अथसप्तविंशी—

हि॒ङ्कृ॒ण्व॒तीव॑सु॒पत्नी॒वसू॑नांव॒त्सम्इ॒च्छन्ती॒मन॑सा॒भ्यागा॑त् ।
दु॒हाम॒श्विभ्यां॒पयो॑अ॒घ्न्येयंसावर्ध॑तां॒मह॒तेसौभ॑गाय ॥ २७ ॥

हि॒ङ्ऽकृ॒ण्व॒ती । व॒सु॒ऽपत्नी॑ । वसू॑नाम् । व॒त्सम् । इ॒च्छन्ती॑ । मन॑सा । अ॒भि । आ । अ॒गा॒त् । दु॒हा॒म् । अ॒श्विऽभ्या॑म् । पय॑ः । अ॒घ्न्या । इ॒यम् । सा । व॒र्ध॒ता॒म् । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥ २७ ॥

यथाहूतागौः हिङ्कृण्वती वत्संप्रतिहिङ्कारंकुर्वती वसूनांवसुपत्नीक्षीरदध्याज्यादिबहु-धनानांसर्वदापालयित्री वृत्त्यवृत्तिभ्यांवसुनःपालयित्रीत्वं तस्यैवाधिक्यंचप्रतिपाद्यते पुनःकी-दृशी मनसावत्समिच्छन्ती ईदृशीसाअभ्यागात् अभ्यागमत् इयंआगता अघ्न्यागोनामैत-त् अहननीयागौः अश्विभ्यांताभ्यामर्थायपयःक्षीरंदुहांदुग्धां सातादृशीमहतेसौभगाय प्रवृ-द्धायसौभाग्याय वर्धतां प्रवृद्धाभवतु यद्वास्मैसौभगायक्षीरंवर्धयतां अत्रापिवृष्टिपरत्वेनयथा-योगंयोग्यं हिङ्कृण्वतीवर्षणायशब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनांवसुपत्नी तेषामे-वपालयित्री वत्संलोकं वत्सवत्पोषणीयंमनसाइच्छन्तीप्रीणयितुंअभ्यागात् अभिगच्छती मेघ-रूपासाचाघ्न्या अहन्तव्याप्रस्तुत्येत्यर्थः पयउदकंअश्विभ्यां व्याप्ताभ्यां स्थावरजंगमा-भ्यांअर्थाय यद्वा अश्विनौवाय्वादित्यौताभ्यांसकाशात्दुहांदुग्धां तौहि वृष्टेर्मोचयितारौ शिष्ट-मविशिष्टम् ॥ २७ ॥

---

१ तै० आ० पंचमप्रपाठके. ।

प्रवर्ग्येअभिष्टवेदोहनसमयेवत्सेमातुःसकाशादपनीयमानेगौरमीमेदित्येषा सूत्रितंच—गौरमीमेदनुवत्संमिषन्तंनमसेदुपसीदतेति ।

सैषाष्टाविंशी—

गौरमीमेदनुवत्संमिषन्तंमूर्धानंहिङ्ङकृणोन्मातवाउ ।
सृक्काणंघर्ममभिवावशानामिमातिमायुंपयतेपयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊम् इति । सृक्काणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुः मिषन्तंनिमीलिताक्षंवत्समनुप्राप्यअमीमेत् शब्दंकरोति मीमयतिःशब्दकर्मा यद्वा उक्तंवत्समनुआत्मानंप्रक्षिपति किञ्च तस्यवत्सस्यमूर्धानंमातवैमातुं निर्मातुंलेहनेनशोधयितुं उशब्दोवधारणे हिङ्ङकृणोत् हिंकारमकरोत् करोति किञ्च सृक्काणंवत्सस्यशब्दवदनप्रान्तंफेनस्यस्रष्टारं घर्मंक्षीरस्यक्षरणशीलं वत्संअभिअभिलक्ष्य वावशानाभृशंकामयमानामायुंशब्दंमिमाति निर्मातिकरोति तादृशीसतीपयोभिः प्रभूतैःक्षीरैः पयते प्यायते आप्यायनंकरोतिवत्सम् ।अत्रापि मेघपरतयायोजनीयं एवमाहूता मेघरूपा गौर्धेनुः मिषन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षलोकाख्यंपुत्रंअनुअनुसृत्यामीमेत् गर्जनशब्दंवर्षणचिह्नरूपं करोति मूर्धस्थानीयांभूमिं मातवाउ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तांकर्तुं हिङ्ङकृणोत् हिंकाररूपंशब्दमकरोत् प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः किञ्च सृक्काणंफलस्यस्रष्टारंघर्मंदीप्तंपुत्रमभिवावशाना आभिमुख्येनकामयमाना पयोभिरुदकैः पयते प्यायते आप्यायनंकरोति ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशी—

अयंसशिङ्क्तेयेनगौरभीवृतामिमातिमायुंध्वसनावधिश्रिता ।
साचित्तिभिर्निहिचकारमर्त्यंविद्युद्भवन्तीप्रतिवव्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयम् । सः । शिङ्क्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुम् । ध्वसनौ । अधि । श्रिता । सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यम् । विऽद्युत् । भवन्ती । प्रति । वव्रिम् । औहत ॥ २९ ॥

सोयंवत्सः शिंके अव्यक्तध्वनिंकरोति येनवत्सेनगौर्माताअभीवृता आगत्याभितोवेष्टि-ताभवति किञ्च सागौर्मायुंशब्दं मिमाति निर्मिमाति कुत्रस्थिता ध्वसनावधिश्रिता ध्वसन-स्थाने गवांनिवासाश्रयेधिष्ठिता सातादृशी चित्तिभिः ज्ञानैस्तत्पूर्वकैःकर्मभिर्वा मर्त्यंनिचकार हि नीचैःकरोति ज्ञानविशिष्टामनुष्याःयथा बालकस्यादनस्तनपानादिस्नेहंकुर्वन्ति ततोऽप्यति-शयमियंकरोतीत्यर्थः किञ्च विद्युद्भवन्ती बहुक्षीरतयाविद्योतमाना वव्रिंस्वकीयंरूपं वव्रिरिति रूपनाम प्रत्यौहत प्रकाशयति यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवन्ती विद्युदिवशीघ्रदर्शना-औहत अयमेकोर्थः । अर्थान्तरंचशाकपूणिर्नामनिरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवताजानामीत्य-भिमानितवान् दुर्ज्ञेयस्यतत्त्वस्यस्वरूपमसौजानातिकिलैनंव्यामोहयामीतिमनसिकृत्वासंदिग्धो-भयलिंगादेवताप्रादुरासीदथतस्यपुरतः सच तांनबुबुधे बुभुत्सयाचतांस्वरूपंप्रदर्शयेति पप्रच्छ साचायंसशिंक्तइत्येषामहंदेवता तत्रप्रतीयमानंमत्स्वरूपमित्युपदिदेश कथमत्रोभयलिंगत्वं वस्तुतःउभयलिङ्गत्वेकथंदेवतैक्यमिति उच्यते—अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथासंभवति स्त्रीपुँल्लिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिंगद्वयेनच तत्कथंअयंसयेनेति पुँल्लिङ्गवाचिनाशब्दत्रयेणमेघःप्रतीयते अधिश्रिता-सेत्यादिनास्त्रीलिंगवाचकेनमाध्यमिकावाक् अतउभयलिंगत्वं तथाविद्युद्भवन्तीत्यन्तं मध्यमलि-ङ्गं तत्रमेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोःप्रतीतेः तथासतिवव्रिमौहत इत्यत्रवर्षेणपृथिवींप्रच्छाद्य तस्यारसंप्रत्यादत्तइत्ययमर्थोविवक्षितः सचादित्यव्यापारइत्युत्तमलिंगत्वं तर्हिवस्तुतउभयलिंग-त्वप्रतीतेः उभेअपिदेवते यल्लिङ्गंसादेवतेतिन्यायात् अतःकथमेकदेवतासिद्धिरिति अयंसये-नेत्येतेषांव्यत्ययाश्रयेणसर्वदेवतानामधिष्ठानात्मिकायाः एकत्वश्रवणेनवा सर्वफलदात्रात्म-नएकत्वाश्रयणेनवादेवतैक्योपपत्तेः अनेनमध्यमोत्तमभेदेनोभयलिंगत्वपक्षेपिदेवतैक्यमुक्तं भवति अतएवैकैववामहानात्मादेवतेत्युक्तत्वाद्वस्तुतोदेवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेनभेदश्चनवि-रुध्यते अयंसशिंक्तेइयंसामाध्यमिकायावाचोधिष्ठात्रीदेवता शिंक्ते अव्यक्तध्वनिंकरोति ये-नगौरभीवृता गौरितिवाङ्नाम माध्यमिकावाक् ययाभिवृता अभितोव्याप्ताअधिष्ठितेत्यर्थः सेयं शिंक्ते। अथवा अयंसशिंक्तइतिनैवमाध्यमिकावाक्निर्दिश्यते अपितुमेघः तस्यांवाचिशिंजानायां सएवशिंक्तइत्युपचर्यते मंचाःक्रोशन्तीतिवत् अयंसमेघः शब्दंकरोति येनमाध्यमिकावागभिव्या-प्ता शब्दनेप्रकारएवोच्यते—मिमाति मायुंस्तनितलक्षणंशब्दंकरोति अथवेयंलुप्तोपमा मिनोति स्व-तेजः सर्वत्रप्रक्षिपतीतिमायुरादित्यः तमिवातिदीप्तंकरोतीत्यर्थः अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्य-सदृशंनिर्मिमीते कुत्रस्थिता ध्वसनावधिश्रिता ध्वंसनेमेघेधिश्रिता सा ईदृशीचित्तिभिः कर्मना-मैतत् स्वकर्मभिर्वृष्टिरूपैर्मर्त्यंमरणधर्माणंस्थावरजंगमरूपंकृत्स्नंजगत् निहिचकार नीचैःकरोति

मनुष्यान्प्रणतान्करोति ओषध्यादिकंफलेनावनतंकरोति अथवा चित्तिभिर्द्योतनलक्षणैः कर्मभिः विद्युतिविद्योतमानायां भीत्यासर्वेशिरांसिनतानिकुर्वन्ति कथंभूतानिनीचैःकरोतीतिउच्यते—विद्युद्भवन्तीविद्युद्रूपतामापद्यमानामतिवव्रिमोहत वव्रिरितिरूपनाम ऊहतिरत्रसामर्थ्यादुपसंहारवाची प्रत्युपसंहरति उदकलक्षणंरूपंपुनरादत्ते रश्मिद्वारावृष्टमुदकंपुनर्घर्मकालेआदत्ते एकस्यैवज्योतिषस्त्रेधाकरणाद्विद्युतःसूर्यरश्मिभावउपपद्यते तमूँअकृण्वन्त्रेधाभुवेकमितिवक्ष्यमाणत्वात् स्तनितस्यविद्युद्भावोमेघविद्युत्स्तनितानामभेदाभिप्रायेण ॥ २९ ॥

अथत्रिंशी—

अ॒न॒च्छ॑येतु॒रगा॑तु॒जी॒वमेज॑द्ध्रु॒वंमध्य॒आप॒स्त्या॑नाम् ।
जी॒वोमृ॒तस्य॑चरति॒स्व॒धाभि॒रम॑र्त्यो॒मर्त्ये॑ना॒सयो॑निः ॥ ३० ॥१९॥

अ॒नत् । श॒ये॒ । तु॒रऽगा॑तु । जी॒वम् । एज॑त् । ध्रु॒वम् । मध्ये॑ । आ । प॒स्त्या॑नाम् । जी॒वः । मृ॒तस्य॑ । च॒र॒ति॒ । स्व॒धाभिः॑ । अम॑र्त्यः । मर्त्ये॑न । स॒ऽयो॑निः ॥ ३० ॥ १९ ॥

अनेनदेहस्यासारताजीवस्यनित्यत्वंचप्रतिपाद्यते इदंशरीरंजीवावस्थायां अनत् प्राणनं कुर्वत् जीवंजीवनवत् तुरगातुस्वव्यापारायतूर्णगमनंसत् एजत् कंपमानंसत् शयेशेतेवर्तते पश्चात्प्राणापगमनानन्तरं उक्तविलक्षणंसत् ध्रुवमविचलितंसत् पस्त्यानां गृहाणांमध्ये अथैतेष्वाशेतेच स्थाणुवत्तिष्ठति आकारःपूरणोवा जीवस्यवैलक्षण्यमाह—मृतस्यशरीरस्य संबन्धीजीवः मर्त्येनमरणधर्मकेन शरीरेणसयोनिः पूर्वंसमानोत्पत्तिस्थानः यद्यपिजीवस्यनजन्मास्ति तथापिवपुषस्तत्सद्भावात् तत्संबन्धेनोपचर्यते तदेवाह—अमर्त्यः अमरणस्वभावः जीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेइतिश्रुतेः । उक्तस्वभावोजीवः स्वधाभिश्चरति पुत्रैःस्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नैश्चरति वर्तत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

प्रवर्ग्येभिष्टवे अपश्यंगोपामित्येकाविनियुक्ता सूत्रितंच—अपश्यंगोपामनिपद्यमानं सक्रेद्रप्सस्येति ।

१ ऋ० सं० ८. ४. १२. ।

सैषासूक्तेएकत्रिंशी–

अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरन्तम् ।
ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्तिभुवनेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिऽभिः ।चरन्तम् । सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३१ ॥

अहंगोपां सर्वस्यलोकस्य वृष्टिप्रकाशादिनागोपायितारं अनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषण्णं तथापथिभिः विचित्रैःमार्गैरन्तरिक्षरूपैराचरन्तंच पराचरन्तंच उदयप्रभृत्यामध्याह्नमागच्छन्तं मध्याह्नप्रभृत्यासायंपराङ्मुखंगच्छन्तं एवंमहानुभावमादित्यं अपश्यं याथात्म्येनपश्येयं किञ्च सआदित्यः सध्रीचीः सहाञ्चतीः विषूचीः विष्वगञ्चतीः रात्रावपि चन्द्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीः त्विषोवसानः आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लंकादिप्रदेशेषु अन्तर्मध्ये आवरीवर्ति उदयास्तमयंकुर्वन् पुनःपुनरावर्तते तमपश्यमित्यर्थः एषवैगोपाएषहीदंसर्वंगोपायतीत्याद्यस्मद्ब्राह्मणम् । अपश्यंगोपामित्याह असौवाआदित्योगोपाः सहीमाःप्रजागोपायतीत्यादितैत्तिरीयकंवाद्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

अथद्वात्रिंशी–

यईचकारनसोअस्यवेदयईंददर्शहिरुगिन्नुतस्मात् ।
समातुर्योनापरिवीतोअन्तर्बहुप्रजानिर्ऋतिमाविवेश ॥ ३२ ॥

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् । सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अन्तः । बहुऽप्रजाः । निःऽऋतिम् । आ । विवेश ॥ ३२॥

---

१ तै० आ० पंचमप्रपाठके. ।

अत्रगर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेनतत्परिहारायात्माज्ञातव्यइत्यर्थात्प्रतिपाद्यते यः पुमान् पुत्रार्थीईंएनंगर्भंचकारकरोति विक्षिपतिवा तत्कारणभूतस्यरेतसोविक्षेपद्वारेण नसपुमानस्यतत्त्वंवेद कर्मणिषष्ठीवा एनंगर्भंनजानाति कथंभूतः कथंवाकेनप्रयोजनेनेति सर्वात्मनानजानातीत्यर्थः यश्चमातुरुदरस्थंददर्श उदरवृद्ध्यन्यथानुपपत्त्यानुमानेनवादर्शयति सतस्माद्द्रष्टुःसकाशात सहिरुगिन्नुहि रुगित्यन्तर्हितनाम इच्छब्दएवकारार्थः नुनिश्चये अत्यन्तमन्तर्हितएवखलु यद्वा यःसंसारावस्थायांईएनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकंचकार सोस्यएतन्नवेद लोकान्तरे जन्मान्तरेवा तथा यईंएनंददर्श गिरिनदीसमुद्रबन्ध्वादिकंददर्शजीवसमये तस्माद्दृष्टाद्धिरुगिन्नुपृथगेवअत्रानुभूतंसर्वंनजन्मान्तरे लोकान्तरेवानुभवतीत्यर्थः सतादृशोमातुर्जनन्याः योना योनौ अन्तःपरिवीतः उल्बजरायुभ्यांपरितोवेष्टितःसन् बहुप्रजाः बहुजन्मभाक् अथवा उत्पन्नःसन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेनबहुप्रजाः निर्ऋतिमाविवेश एवंगर्भदुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानंप्रदुःखमनुभवति यावत्स्वरूपभूतात्मज्ञानं अतस्तत्परिहारायात्माज्ञातव्यइत्युक्तंभवति एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः। नैरुक्तानांतुमते—यईंचकारमध्यस्थानोवायुर्मेघोवाएतद्वृष्ट्युदकंकरोति सोस्यतत्त्वमितिशेषः। अथवाएतत्कर्मनजानातितयोरचेतनत्वादितिभावः यस्तुईंएतद्ददर्श पश्यति तस्मादपिहिरुक् अन्तर्हितःप्राणिकर्मवशेनकालेवर्षितापरमेश्वरआदित्यात्मनिगूढइत्यर्थः यईंहिरुक् अन्तर्हितंईमेतद्ददर्शपश्यति सवृष्टिलक्षणः पुत्रोमातुर्मिमातुरन्तरिक्षस्ययोनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेन्तरिक्षेउभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात सामान्यविशेषभावोद्रष्टव्यः अन्तरिक्षैकदेशेयोन्यामन्तर्मध्येबहुप्रजाः बहुप्रजातान्नः बहुप्राण्युपकारी अथवाजनिरत्रान्तर्भावितण्यर्थः बहूनांधाराणांसस्यनिष्पादनद्वारेणप्राणिनांप्रजनयितासन् निर्ऋतिं निरमणसाधनांभूमिमाविवेशप्रविशतिप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथत्रयस्त्रिंशी—

द्यौर्मे॑पि॒ता ज॑नि॒ता नाभि॒रत्र॒ बन्धु॑र्मे मा॒ता पृ॑थि॒वी म॒हीयम्।
उ॒त्ता॒नयो॑श्च॒म्वो३॒र्योनि॑र॒न्तरत्रा॑ पि॒ता दु॑हि॒तुर्गर्भ॑मा॒धा॑त् ॥ ३३ ॥

द्यौः। मे॒। पि॒ता। ज॒नि॒ता। नाभिः। अत्र॑। बन्धुः। मे॒। मा॒ता। पृ॒थि॒वी। म॒ही। इ॒यम्। उ॒त्ता॒नयोः। च॒म्वोः। योनिः। अ॒न्तः। अत्र॑। पि॒ता। दु॒हि॒तुः। गर्भ॑म्। आ। अ॒धा॒त् ॥ ३३ ॥

1 नि० २. ८.।

दीर्घतमाब्रवीति मेममद्यौर्द्युलोकः पितापालकः नकेवलंपालकत्वमात्रं अपितुजनिताजनयिता उत्पादयिता तत्रोपपत्तिमाह—नाभिरत्रनाभिभूतोभौमोरसोऽत्रतिष्ठतीतिशेषः ततश्चान्नंजायते अन्नाद्रेतः रेतसोमनुष्यइत्येवंपारंपर्येणजननसंबन्धिनोहेतोरसस्यात्रसद्भावात् अनेनैवाभिप्रायेणजनितेत्युच्यते अतएवबन्धुः बन्धिका तथेयं मही महतीपृथिवीमेमाता मातृस्थानीयास्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः किञ्च उत्तानयोः ऊर्ध्वतानयोः चम्वोः सर्वस्यअन्योर्भोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्रयमन्तरिक्षंवर्ततइतिशेषः अत्रास्मिन्नन्तरिक्षेपिता द्युलोकःअधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्योद्यौरुच्यते सस्वरश्मिभिः अथवाइन्द्रः पर्जन्योवादुहितुः दूरेनिहितायाः भूम्याः गर्भंसर्वोत्पादनसमर्थंवृष्ट्युदकलक्षणंआधात् सर्वतःकरोति॥ ३३ ॥

आश्वमेधिकेमध्यमेहनिब्रह्मोद्येहोत्रादयःपृच्छामित्वेत्यनयायजमानंपृच्छेयुः तथाचसूत्रितम्—एकैकशोयजमानंपृच्छन्ति पृच्छामित्वापरमन्तंपृथिव्याइति ।

सैषाचतुस्त्रिंशी—

पृच्छामि॑त्वा॒पर॒मन्तं॑पृथि॒व्याः॑पृ॒च्छामि॒यत्र॒भुव॑नस्य॒नाभिः॑ ।
पृ॒च्छामि॑त्वा॒वृष्णो॒अश्व॑स्य॒रेतः॑पृ॒च्छामि॑वा॒चः॑पर॒मं॑व्यो॑म ॥ ३४ ॥

पृ॒च्छामि॑ । त्वा॒ । पर॑म् । अन्त॑म् । पृ॒थि॒व्याः । पृ॒च्छामि॑ । यत्र॑ ।
भुव॑नस्य । नाभिः॑ । पृ॒च्छामि॑ । त्वा॒ । वृष्णः॑ । अश्व॑स्य । रेतः॑ ।
पृ॒च्छामि॑ । वा॒चः । प॒र॒मम् । विऽओ॑म ॥ ३४ ॥

हेयजमान त्वात्वांपृच्छामि प्रश्नंकरोमि किं पृथिव्याः परमन्तंउत्कृष्टांकाष्ठांयत्रसर्वापृथिवी समाप्यतेतत्पृच्छामि तथा त्वांअन्यत्पृच्छामि किंतदितिउच्यते—यत्रभुवनस्यभूतजातस्य नाभिः संनाहोबन्धनंयत्रसर्वंसन्नद्धंभवति तमित्यर्थः किञ्च त्वात्वांवृष्णोवर्षकस्याश्वस्यव्याप्तस्यआदित्यस्य असौवाआदित्योवृषाश्वइतितैत्तिरीयकम् । तस्यरेतः रेतोवत्कारणं तत्किमितिपृच्छामि तथा वाचः सर्वस्यवाग्जातस्य परमंनिरतिशयंव्योमस्थानंसर्वस्यवचसःकारणं एतत्प्रश्नचतुष्टयंपृच्छामि॥ ३४ ॥

तै० आ० ५० प्र०।

अथैवंपृष्टोयजमानइयंवेदिरित्यनयाप्रतिब्रूयात् इयंवेदिःपरोअन्तःपृथिव्याइतिप्रत्याहेतिसूत्रितत्वात् ।

सैषापंचत्रिंशी—

इयंवेदिःपरोअन्तःपृथिव्याअयंयज्ञोभुवनस्यनाभिः ।
अयंसोमोवृष्णोअश्वस्यरेतोब्रह्मायंवाचःपरमंव्योम ॥३५॥२०॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः ।
भुवनस्य । नाभिः । अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ।
ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परम् । विऽओम ॥ ३५ ॥ २० ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्याभूम्याः परोअन्तः परमन्तंपर्यवसानमियंवेदिः नहिवेद्यतिरिक्ताभूमिरस्ति एतावतीवैपृथिवीयावतीवेदिरितिश्रुतेः।तथा अयंयज्ञोभुवनस्य भूतजातस्यनाभिः संनहनं तत्रैववृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनांबन्धकत्वात् अथवृष्णोवर्षकस्यादित्यस्यरेतोऽयंसोमोरसात्मकः अग्नौहुतः सोमरसः आदित्यंप्राप्यवृष्ट्यादिफलंजनयति अयंब्रह्माप्रजापतिरेव वाचोमन्त्रादिरूपायाः परमंव्योमउत्कृष्टंरक्षकंस्थानंतत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैवपर्यवसानाच्च ॥ ३५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषट्त्रिंशी—

सप्तार्धगर्भाभुवनस्यरेतोविष्णोस्तिष्ठन्तिप्रदिशाविधर्मणि ।
तेधीतिभिर्मनसातेविपश्चितःपरिभुवःपरिभवन्तिविश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा ।
विऽधर्मणि । ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपःऽचितः ।
परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

---

२ तै० सं० २. ६. ४. ।

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्यावारश्मयः अर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धे गर्भंगर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः यद्वा ब्रह्माण्डस्यार्धेमध्येन्तरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः भुवनस्यलोकस्यरेतः सारंवृष्टिप्रदत्वेनरेतोभूताः तादृशारश्मयोविष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणिजगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्तिवर्तन्ते किञ्च तेधीतिभिः प्रज्ञाभिः मनसाजगदुपकारःकर्तव्यइतिबुद्ध्याच विश्वतः सर्वतः द्वितीयार्थेतसिः विश्वंपरिभवन्ति परितोभावयन्ति कृत्स्नंजगद्व्याप्नुवन्तीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् तेतएवविपश्चितोबुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्रव्याप्ताश्च यद्वा सप्तार्धगर्भाः सप्त महदहंकारौपञ्चतन्मात्राणीतिमिलित्वा सप्तसंख्यानितत्त्वानि अर्धगर्भाः अविकृतिरूपाः विकाराश्रयायाः मूलप्रकृतेःप्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादर्धांशेनप्रपञ्चाकारेणपरिणामादर्धगर्भाः पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः अतएवतेषांप्रकृतिविकृतित्वं यस्मादेवंतस्माद्भुवनस्य रेतः कारणंकारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्यपुरुषस्यविधर्मणिप्रदिशाप्रदेशेनतिष्ठन्ति इतरत्समानम् ॥ ३६ ॥

अथसप्तत्रिंशी—

नविजा॑नामि॒यदि॑वे॒दमस्मि॒ंनि॒ण्यः॑संन॑द्धो॒मन॑साचरामि ।
य॒दामाग॑न्प्रथम॒जाऋ॒तस्यादिद्वा॒चोअ॑श्नुवेभा॒गम॒स्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जा॒ना॒मि॒ । यत्ऽइ॑व । इ॒दम् । अस्मि॑ । नि॒ण्यः॑। सम्ऽन॑द्धः। मन॑सा । च॒रा॒मि॒ । य॒दा । मा॒ । आग॑न् । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तस्य॑ । आत् । इत् । वा॒चः । अ॒श्नु॒वे॒ । भा॒गम् । अ॒स्याः ॥ ३७ ॥

अहंयदिवेदं यदपीदंविश्वं अस्मि कृत्स्नःप्रपञ्चोप्यहमेवास्मि नामरूपांशमपरमार्थंत्यक्त्वासर्वत्रानुगतोस्मि योयंसच्चिदानन्दाकारोऽस्ति सोहमस्मीतिनविजानामि विविच्यनाज्ञासिषं परंशास्त्रजनितमिदमहमस्मीतिविज्ञानंनजातं अविवेकीअहमित्यर्थः कार्यकारणयोरभेदात् कृत्स्नप्रपञ्चस्यापिब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेवभवति इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदंसर्वं आत्मैवेदंसर्वं सईक्षत बहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्यब्रह्मानन्यत्वंसिद्धं यदा इवशब्दउपमार्थः यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभविकमस्ति तदि-

वतद्वदेवाहमस्मि इदंसर्वमहमस्मीतिज्ञानंमेजातं अपित्वेतद्दार्ष्टांतिकभूतमानुभविकंसार्वात्म्यं यदस्तितन्नविजानामि नप्राप्तोस्मि शास्त्रजनितं सार्वात्म्यंजातं नत्वानुभविकमित्यर्थः तत्रकारणमाह—यतोऽहंनिण्यः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितः मूढचित्तः चित्तप्रत्यक्प्रवणाभावेनपरिच्छिन्नइत्यर्थः तत्रोपपत्तिमाह—सन्नद्धः अविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धोवेष्टितः अतएवमनसायुक्तः भावनासहिष्णुनाबहिर्मुखेन विक्षिप्तेनचेतसायुक्तः संचरामिसंसारे अथवा मनसासन्नद्धः चरामिइन्द्रियपरवशएवसन् संसारेदुःखमनुभवामि नसार्वात्म्यंजानामीतिपरिदेवते यास्कोपीमंपरिदेवनार्थत्वेनोदाजहार—अथापिपरिदेवनाकस्माच्चिद्भावात् नविजानामियदिवेदमस्मीति बहिर्मुखचेतसःस्वरूपापरिज्ञानजनितंदुःखमन्यत्रश्रूयते पराक् विश्वानिव्यवृणव स्वयंभूस्तस्मात्पराक्पश्यतिनान्तरात्मन्निति।तर्हिकदैतद्भवतीत्याह—यदामाआगन् आगमिष्यति तदाकिंतदितिउच्यते ऋतस्य परमार्थस्य परस्यब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नः चित्तप्रत्यक्प्रवणजनितोनुभावः सयदामामांप्राप्नोति आदित् अनन्तरमेवअव्यवधानेन अस्यावाचः ऐकात्म्यप्रतिपादिकायाउपनिषद्वाचः यदिवेदमस्मीत्युक्तायावाभागंभजनीयं शब्दब्रह्मणाव्याप्तव्यंपरंब्रह्मपदं अश्नुवे प्राप्नोमि चित्तस्यबहिर्मुखतां परित्यज्यान्तर्मुखत्वैवदुःसंपादा सायदास्यात् तदानीमेवस्वरूपं द्रष्टुं सुशकंभवति पश्चाद्विलंबाभावात् यथागिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेनपतति तद्वच्चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्यदुःशकत्वमिति तत्रैवश्रूयते कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति ॥ ३७ ॥

अथाष्टत्रिंशी—

अपा॒ङ्प्राङे॑ति स्व॒धया॑ गृभी॒तोऽम॑र्त्यो॒ मर्त्ये॑ना॒ सयो॑निः ।
ता शश्व॑न्ता विषू॒चीना॑ वि॒यन्ता॒न्य१॒न्यं चि॒क्युर्न नि चि॑क्यु॒रन्यम् ॥ ३८ ॥

अपा॑ङ् । प्राङ् । ए॒ति॒ । स्व॒धया॑ । गृ॒भी॒तः । अम॑र्त्यः । मर्त्ये॑न । सऽयो॑निः । ता । शश्व॑न्ता । वि॒षू॒चीना॑ । वि॒ऽयन्ता॑ । नि । अ॒न्यम् । चि॒क्युः । न । नि । चि॒क्यु॒ः । अ॒न्यम् ॥ ३८ ॥

---

१ नि० ७. ३. ।

अमर्त्यः अमरणधर्मायमात्मा मर्त्येनमरणधर्मणाभूतात्मनादेहेनसयोनिः समानस्थानत्रयपरिच्छेदकोदेहोऽस्ति तत्रसर्वत्रसोयमपितिष्ठन्नित्यर्थः यद्वा ससमानोत्पत्तिः सहवासेनस्वस्मिन्नुत्पत्तिरुपचर्यते एवंभूतःसन् स्वधयाअन्नोपलक्षिततत्तद्भोगेनगृभीतः यद्वा स्वधाशब्देनान्नमयं शरीरंलक्ष्यते तेनगृहीतःसन्नपाङेति अशुक्लं कर्मकृत्वाधोगच्छति प्राङेति ऊर्ध्वंस्वर्गादिलोकंप्राप्नोति परमात्मैवसूक्ष्मशरीरोपाधिकःसन् नानाविधंकर्मकृत्वातद्भोगायजीवसंज्ञांलब्ध्वाशरीरत्रयेणसंबद्धोलोकान्तरेषुसंचरति स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोकेगुणत्रयान्वितःसन् परिभ्रमति तथाचश्रूयते—गुणान्वयोयःफलकर्मकर्ताकृतस्यतस्यैवसचोपभोक्ता । सविश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्माप्राणाधिपःसंचरतिस्वकर्मभिरिति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह ते तौभूतात्मकर्त्रात्मानौ शश्वन्ता अविभागेनसर्वदावर्तमानौ यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षेसर्वदासहवासउपपद्यते स्थूलशरीरपक्षेपि सात्त्विकजातेः तत्कारणानांभूतसूक्ष्माणांसद्भावात् तत्रशरीरसंबन्धउपपद्यते विषूचीनाइहलोके सर्वत्र गमनौ वियन्ता तत्तत्फलोपभोगायसर्वत्रलोकान्तरेषुगच्छन्तौवर्तेते तत्रनराः अन्यंभूतात्मानं निचिक्युः नितरांविशेषेणपश्यन्तिजानन्ति अन्यमपरं देहवच्छायातिरिक्तं नर्नानिचिक्युः नजानन्ति केचनपामरादेहव्यतिरिक्तंनजानन्ति केचनविवेकिनः कर्तृभोक्तृत्वोपेतोदेहातिरिक्तःकश्चिदस्तीत्यनुमिमते नकेपिदेहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानंजानन्ति अतोदुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथैकोनचत्वारिंशी—

ऋचोअक्षरेंपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः ।
यस्तन्नवेदकिमृचाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्तइमेसमासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि ।
विश्वे । निऽसेदुः । यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति ।
ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमन्त्रेदेहात्मजीवात्मानावुक्तौ तयोरन्यस्यजीवात्मनःपारमार्थिकंरूपंयदस्ति तदत्रोच्यते—ऋचोअक्षरे अत्रऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारोवेदाउच्यन्ते ऋगादीनामपरविद्यात्वंमुण्डकेश्रूयते—द्वेविद्येवेदितव्येइतिप्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइत्यादिना तस्याःसंबन्धिन्यक्षरे अदृश्यादिगुणके क्षरणरहिते अनश्वरे नित्येसर्वत्रव्याप्तेब्रह्मणिअक्ष-

रशब्दस्यब्रह्मवाचकत्वं एतद्वैतदक्षरस्यप्रशासनेगार्गिययातदक्षरमधिगम्यते येनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यमित्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धं ऋगक्षरयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबन्धः सर्वैःवेदैःखलुब्रह्माधिगम्यते तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामि इत्यादिश्रुतेः। ननूपनिषद्भागानांतथास्तु इतरेषांतु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते—यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारावेदनसाधनत्वेनब्रह्मविषयाभविष्यन्ति तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तीत्यादिश्रुतेः। तदेवविशेष्यते परमेउत्कृष्टेनिरतिशयेव्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येनव्योमेत्युक्तं यद्वा विशेषेणसर्वस्यरक्षके निरधिष्ठानःभ्रमः कस्यचिदस्तिसाध्यस्तस्यसर्वस्याधिष्ठानत्वेनाक्षकत्वात्तादृशेतत्त्वेसर्वमध्यस्तमित्यर्थः पुनस्तदेवविशेष्यते यस्मिन्परमात्मनिविश्वेसर्वेदेवाअधिनिषेदुः निषीदन्ति आश्रित्यतिष्ठन्ति तस्मिन् यद्वा उक्तलक्षणेवस्तुनि ऋगुपलक्षिताःसर्वेसांगावेदाः पर्यवसिताइत्यर्थः यः योमर्त्यः तत्तादृशंदेवादीनांस्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नंवेदैस्तात्पर्यप्रतिपाद्यं यद्वस्तुनवेद नजानाति समर्त्यः ऋचापूर्वोक्तेनऋगादिशब्दजालेनकिंकरिष्यति वेदनसाधनेनवेदेनवेद्यमविदित्वाकिंसाधयतीत्यर्थः प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापिवेदस्यवैफल्यादितिभावः अथवायोऽक्षरमविदित्वाकर्मणांकर्ताभवति यागादीननुतिष्ठति तेनकिंचिदपि कर्मकृतंनभवतीत्यर्थः येइत्येएवतत्त्वंविदुर्जानन्ति तइमेसमासते तएवेमेज्ञातारः समासतेसम्यक्तिष्ठन्ति अपुनरावृत्त्यास्वस्वरूपेवस्थानंसमासनं यद्वा येविदुरित् येजानंत्येव नानुतिष्ठन्ति इच्छब्दोवधारणे तइमे तएवसमासते गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तानि सहोपयन्ति सहार्थेसमशब्दः सत्रादधिकानांयागानामभावात् तेषामपिफलमेतज्ज्ञानेनैवप्राप्तंभवतीत्यर्थः कर्तॄणांबहुत्वाद्बहुवचननिर्देशः अन्येत्वन्यथावर्णयन्ति ऋचः ऋगर्चनीयआदित्यः आदित्यमण्डलंऋगादिमयंवा ऋग्भिः पूर्वाह्णेदिविदेवः आदित्योवाएषएतन्मण्डलंतपति तत्रताऋचइत्यादिश्रुतेः। तस्यसंबन्धिनि अक्षरेपरमेव्योमन्निति उक्तलक्षणेब्रह्मणि यएषोन्तरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन्सर्वेदेवाद्योतमानारश्मयोनिषेदुः वर्तन्ते यएतन्नवेद सकेवलयाऋचाकिंकरिष्यति येजानन्तिभावयन्ति तएवविद्वांसःसमासते भूम्यांसुखेनरोगादिरहिताः भोगिनःसन्तःचिरकालं जीवन्ति। अपरेप्रकारान्तरेणप्रतिपादयन्ति ऋचोअक्षरेऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिन्यक्षरेप्रणवरूपेओंकारे अविनाशिनिसर्ववेदेषुव्याप्तेवा प्रणवस्यसर्ववेदसारत्वंब्राह्मणेश्रूयते—तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयोवर्णाअजायन्ताकारउकारोमकारइतितानेकधासमभरत् तदेतदो३मितीति। परमेनिरतिशये नहिप्रणवादधिकंकिंचिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्यब्रह्मणः प्रतिपा-

---

१ तै० नारायणोपनिषदि.। २ऐ० ब्रा० ५. ३२.।

दकत्वात् यच्चान्यत्त्रिकालातीतंतदप्योंकारएव ओमितिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । वेदानांप्रणवस्यस्थान-प्रतिनिधिभावःसंबन्धः यऋचोधीतेइत्याद्युपक्रम्य यःप्रणवमधीते ससर्वमधीते ओमितिप्रतिपद्य-ते एतद्वैयजुस्त्रयींविद्यांप्रत्येषावागेतत्परममक्षरमित्यादिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वेसर्वेदेवाअधिनिषेदुः प्रणवस्यसर्वमन्त्रात्मकत्वात् मन्त्रेषुसर्वदेवतानांनिवासात् सर्वदेवनिवासत्वं ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वाब्रह्मणि सर्वदेवानांनिवासात् शिष्टमविशिष्टम् । अयंमन्त्रोनिरुक्तेव्याख्यातः–अपरेत्वन्यथावर्णयन्ति ऋ-चः ऋगर्चनीयोजीवः तस्यसंबन्धिनिअक्षरेअविनाशेव्याप्तेवापरमात्मनीत्यर्थः अतएवजीवा-पेक्षयापरमेउत्कृष्टेनिरुपाधिकेव्योमन्विशेषेणसर्वाधिष्ठानत्वेनरक्षकेव्योमसदृशेवायस्मिन्परमात्म-नि देवागमनवन्तोव्यवहरन्तोवाइन्द्रियसंज्ञकाविश्वेसर्वेपि अधिनिषेदुः निषीदन्ति आश्रित्यवर्त-न्ते यस्तन्नवेदनजानाति उपाध्यंशपरित्यागेनतद्देवस्वरूपमितिनपश्यतिस्थूलोजनः किमृचा करिष्यति केवलेनजीवेन जीवभावेन किंफलंप्राप्स्यति जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादितिभावः यइत् तद्विदुस्तइत्यादिसिद्धम् ॥ ३९ ॥

अग्निहोत्रार्थाधेनुर्यदिकुत्सितंशब्दंकुर्यात् तदानींसूयवसादित्यनयायवसादिकंप्रयच्छेत् तथाचसूत्रितम्–वाश्यमानायैयवसंप्रयच्छेतत्सूयवसाद्भगवतीहिभूयाइति । प्रवर्ग्येभिष्टवेएषै-वपरिधानीया सूत्रितंच–सूयवसाद्भगवतीहिभूयाइतिपरिदध्यादिति ।

सैषाचत्वारिंशी–

सूयवसाद्भगवतीहिभूयाअथोवयंभगवन्तःस्याम ।
अद्धितृणमघ्न्येविश्वदानींपिबशुद्धमुदकमाचरन्ती ॥४० ॥ २१ ॥

सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयम् ।
भगऽवन्तः । स्याम । अद्धि । तृणम् । अघ्न्ये । विश्वऽदानीम् । पिब ।
शुद्धम् । उदकम् । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥ २१ ॥

हेअघ्न्ये गोनामैतत् अहननीयेहेगौस्त्वं सूयवसात् शोभनयवसस्यतृणादिकस्यात्त्रीसती भगवती भगइतिधननाम सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती भूयाः भव हिःपूरणःप्रसिद्धौवा लो-केयवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिःप्रसिद्धा अथोअनन्तरमेव वयं यजमानाअपिभगवन्तः प्रभू-

१ मांडूक्योपनिषदि. २ नि० १. ८.

तेनधनेनतद्वन्तः स्याम अथैकवारंपूर्वमुक्तं इदानीं सर्वदाकर्तव्यमितिप्रार्थयते विश्वदानीं विश्व-कालंसर्वदा तृणमद्धिभक्षय आचरन्ती सर्वतोनिर्गच्छन्ती शुद्धंनिर्मलमुदकंपिब। अयंमन्त्रोयास्के-नैवंव्याख्यातः—सुयवसादिनीभगवतीहिभवाथेदानींवयंभगवन्तःस्यामाद्धितृणमघ्न्येसर्वदापिब-चशुद्धमुदकमाचरन्तीति ॥ ४० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकचत्वारिंशी—

गौरीर्मिमायसलिलानितक्षत्येकंपदीद्विपदीसाचतुंष्पदी ।
अष्टापंदीनवंपदीबभूवुषीसहस्रांक्षरापरमेव्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षंती । एकंऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुःऽपदी । अष्टाऽपंदी । नवंऽपदी । बभूवुषी । सहस्रंऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः गरणशीलामाध्यमिकावाक् सुलोपाभावश्छान्दसः मिमायशब्दयति किंकुर्वती सलिलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती संपादयित्री एकपदीएकपादोपेता एकाधिष्ठानामेघेवर्त-माना गमनसाधनेनवायुना एकपदीवा द्विपदी मेघान्तरिक्षाख्ये द्व्यधिष्ठाना आदित्योवा द्वितीयः तथा सा चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना अथाष्टापदी अवान्तरदिग-पेक्षयाष्टपादोपेता अष्टाधिष्ठाना नवपदी उपरिदिगपेक्षयासूर्येणवा नवदिगधिष्ठानाबभूवुषी एवं-भूता भवतेश्छान्दसःक्वसुः ततोङीपिवसोःसंप्रसारणं किमनयापरिगणनया सहस्राक्षरा अपरि-मितवचनोयं अपरिमितव्याप्तियुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते—परमे-व्योमन् उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेन्तरिक्षे केचिदेवमाहुः गौरीः गरणशीलाशब्दब्रह्मात्मिकावाक् मिमाय मिमतिःप्रतिष्ठार्थेधातुः प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेननिष्पादयन्ती एकपदी अव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठाना एकरूपावा प्रणवात्मनाद्विपदी सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन। अष्टापदी आमन्त्रितसहिताष्टविभक्तिभेदेनाष्टापदी नवपदी बभूवुषी साव्ययैरुक्तैरष्टभिर्नवपदी अथवा सनाभिकेषूरःकण्ठादिषुनवसुपदेषुभवन्ती पश्चाद्बहु-

१ नि० ११. ४४. ।

विधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमेव्योमन् उत्कृष्टहृदयाकाशे मूलाधारेवासहस्राक्षरा अनेकाकारेण व्याप्ता अनेकध्वनिप्रकाराभवतीत्यर्थः। अयंमन्त्रः आचार्येणैवंव्याख्यातः—गौरीर्मिमायसलिलानितक्षतीकुर्वत्येकपदीमध्यमेनद्विपदीमध्यमेनचादित्येनचचतुष्पदीदिग्भिरष्टापदीदिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चनवपदीदिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येनचसहस्राक्षराबहूदकापरमेव्यवनेइति॥ ४१॥

अथद्विचत्वारिंशी—

तस्याः॑समु॒द्रा अधि॒विक्ष॑रन्ति॒तेन॑जीवन्ति॒प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः।
तत॑क्षरत्य॒क्षर॒ंतद्विश्व॒मुप॑जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः॑। स॒मु॒द्राः। अधि॑। वि। क्ष॒र॒न्ति॒। तेन॑। जी॒व॒न्ति॒। प्र॒ऽदिशः॑। चत॑स्रः। तत॑ः। क्ष॒र॒ति॒। अ॒क्षर॑म्। तत्। विश्व॑म्। उप॑। जी॒व॒ति॒ ॥ ४२ ॥

तस्याः उक्तायाःगोःसकाशात्समुद्राः वृष्ट्युदकसमुन्दनाधिकरणभूतामेघाअधिअधिकं प्रभूतमुदकंविक्षरन्ति विविधंक्षरन्ति तेनोदकेनप्रदिशश्चतस्रः प्रशब्दोवीत्यर्थे विदिशश्चतस्रोदिशश्च अथवा प्रकृष्टादिशोमुख्याश्चतस्रः तत्स्थेषुताच्छब्द्यं तत्स्थाःपुरुषाजीवन्ति ततः पश्चात्तदक्षरमुदकंक्षरति सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः तत्सस्यादिकंविश्वंजगदुपजीवति । अयमपियास्केन व्याख्यातः—तस्याःसमुद्राअधिविक्षरन्तिवर्षन्तिमेघास्तेनजीवन्तिदिगाश्रयाणिभूतानिततःक्षरत्यक्षरमुदकंतत्सर्वाणिभूतान्युपजीवन्तीति ॥ ४२ ॥

अथत्रिचत्वारिंशी—

श॒क॒मयं॑धू॒ममा॒राद॑पश्यंविषू॒वता॑प॒र ए॒नाव॑रेण।
उ॒क्षाणं॒पृश्नि॑मपचन्तवी॒रास्तानि॒धर्मा॑णिप्रथ॒मान्या॑सन् ॥ ४३ ॥

श॒क॒ऽमय॑म्। धू॒मम्। आ॒रात्। अ॒प॒श्य॒म्। वि॒षु॒ऽवता॑। प॒रः। ए॒ना। अव॑रेण। उ॒क्षाण॑म्। पृश्नि॑म्। अ॒प॒च॒न्त॒। वी॒राः। तानि॑। धर्मा॑णि। प्र॒थ॒मानि॑। आ॒स॒न् ॥ ४३॥

---

१ नि० ११. ४०.। २ नि० ११. ४१.।

शकमयंशकृन्मयंशुष्कगोमयसंभूतंधूमंआरात् नातिदूरेअपश्यंदृष्टवानस्मि दिवाधूमस्य दूरेदृश्यमानत्वात् सएवदर्शनविषयतयोक्तः विषूवताव्याप्तिमताएनाअनेनअवरेणनिकृष्टेनधूमेन परः परस्तात् तत्कारणभूतमयमग्निमपश्यं अहंयजमानइत्यर्थः किञ्च उक्षाणंफलस्यसेक्तारं पृश्निंशुक्लवर्णं प्राश्नुतेतेनफलमितिस्वयंप्राश्नुतइतिवापृश्निर्वल्लीरूपःसोमः तंवीराः विविधेरणकुशलाऋत्विजः अपचन्त अत्रधात्वर्थानादरेणतिङ्प्रत्ययःकरोत्यर्थः सचक्रियासामान्यवचनःअत्रौचित्यादभिषवेणसंपादितवन्तइत्यर्थः तानितत्साधनानिधर्माण्यनुष्ठानानि प्रथमानिप्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयानि आसन् संपादितान्यभवन् यद्वा सोमउक्षाऽभवत्पूर्वंतंदेवाःशक्तापचन्। यज्ञार्थंतद्भवोधूमोमेघआसीत्तदुच्यते। तत्परत्वेनवामन्त्रोव्याख्येयोयंविचक्षणैः ॥ ४३ ॥

अथचतुश्चत्वारिंशी—

त्रयः॑के॒शिन॑ऋतु॒थाविच॑क्षतेसंवत्स॒रेव॑पत॒एक॑एषाम्।
विश्व॒मेको॑अ॒भिच॑ष्टे॒शची॑भि॒र्ध्राजि॒रेक॑स्यददृशे॒नरू॒पम् ॥४४॥

त्रयः॑। के॒शिन॑ः। ऋ॒तु॒ऽथा। वि। च॒क्ष॒ते॒। सं॒व॒त्स॒रे। व॒प॒ते॒।
एक॑ः। ए॒षा॒म्। विश्व॑म्। एक॑ः। अ॒भि। च॒ष्टे॒। शची॑भिः।
ध्राजि॑ः। एक॑स्य। द॒दृ॒शे॒। न। रू॒पम् ॥ ४४ ॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः तेच ऋतुथाऋतुकालेविचक्षते विविधलक्षणांभूमिंपश्यन्ति तेषांपृथक्पृथक्कार्यमाह एषांमध्येएकोऽग्निःसंवत्सरेतीतेसति वपते दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेननापितत्कार्यंकरोति एकःअन्यआदित्योविश्वंसर्वंजगत् शचीभिः स्वकीयैःप्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टेसर्वतःपश्यति एकस्यवायोः ध्राजिर्गतिर्ददृशेदृश्यतेसर्वैः नरूपं अप्रत्यक्षत्वात्स्पर्शशब्दधृतिकंपलिंगैर्गम्यतइतिहिन्यायविदोवदन्ति अयमपिमन्त्रोयास्केनैवंव्याख्यातः—त्रयःकेशिनऋतुथाविचक्षतेकालेकालेभिविपश्यन्ति संवत्सरेवपतएकएषामित्यग्निःपृथिवींदहतिसर्वमेकोभिविपश्यतिकर्मभिरादित्योगतिरेकस्यदृश्यतेनरूपमिति[1] ॥ ४४ ॥

वागृदेवतेपशौचत्वारिवागितिहविषोऽनुवाक्या चत्वारिवाक्परिमितापदानियज्ञेनवाचःपदवीयमायन्निितिसूत्रितत्वात्।

---

[1] नि० १२. २७.।

सैषापञ्चचत्वारिंशी—

चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः।
गुहात्रीणिनिहितानेङ्गयन्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि। वाक्। परिऽमिता। पदानि। तानि। विदुः। ब्राह्मणाः। ये। मनीषिणः। गुहा। त्रीणि। निऽहिता। न। इङ्गयन्ति। तुरीयम्। वाचः। मनुष्याः। वदन्ति ॥ ४५॥

वाक्वाचःकृत्स्नायाःपदानि चत्वारिपरिमिता परिमितानि लोकेयावागस्तिसाचतुर्धाविभक्तेत्यर्थः तानिपदानिब्राह्मणावेदविदः मनीषिणोमनसईषिणोमेधाविनोविदुर्जानन्ति तेषांमध्येत्रीणिगुहागुहायांनिहितास्थापितानिनेंगयन्तिनचेष्टन्ते नप्रकाशन्तइत्यर्थः वाचस्तुरीयं पदंमनुष्याअज्ञास्तज्ज्ञाश्चवदन्ति व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति कानितानिचत्वारीति अत्रबहवः स्वस्वमतानुरोधेनबहुधावर्णयन्ति सर्ववैदिकवाग्जालस्यसंग्रहरूपाभूरादयस्तिस्रोव्याहृतयः प्रणवएकइति वेदत्रयसारत्वात्तासांव्याहृतीनामेवसारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्यप्रणवस्य इतिसप्रणवासुव्याहृतिषु सर्वावाक्परिमितेतिकेचनवेदवादिनोवदन्ति। अपरेव्याकरणमतानुसारिणोनामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानंनाम प्रागुपसृज्यतेआख्यातपदस्येत्युपसर्गःप्रादिः उच्चावचेष्वर्थेषुनिपतनान्निपातःअपितुचेत्यादिः एतेष्वेवसर्वावाक्परिमितेति अखण्डायाःकृत्स्नायावाचः चतुर्धाव्याकृतत्वात् वाग्वैपराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रोमध्यतोवक्रम्यव्याकरोत्तस्मादियंव्याकृतावागुद्यतइतिश्रुतेः। अन्येतुयाज्ञिकाः मन्त्रःकल्पोब्राह्मणंचतुर्थीलौकिकीति याज्ञिकैःसमाम्नातोनुष्ठेयार्थप्रकाशकोवेदभागोमन्त्रविधानप्रतिपादकोवेदभागइतिमन्त्राः। कल्पोतऊर्ध्वमित्यादिनोक्तःकल्पः। मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशकोवेदभागोब्राह्मणं। भोगविषयागामानयेत्यादिरूपाव्यावहारिकी एष्वेवसर्वावाङ्नियमितेतियाज्ञिकाः। ऋग्यजुःसामानिचतुर्थीव्यावहारिकीतिनैरुक्ताः। सर्पाणांवाग्वयसांक्षुद्रस्यसरीसृपस्यचचतुर्थीव्यावहारिकीत्यैतिहासिकाः। पशुषुतूणवेषुमृगेष्वात्मनिचेत्यात्मवादिनः अपरेमान्त्रिकाः प्रकारान्तरेणप्रतिपादयन्ति परापश्यन्तीमध्यमावैखरीतिचत्वारीति एकैवनादात्मिकावाक्मूलाधारात् उदितासतीपरेत्युच्यते नादस्यचसूक्ष्मत्वेनदुर्निरूपत्वात्सैवहृदयगामिनीपश्यन्तीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुंशक्यत्वात्

---

१ तै० सं० ६. ४. ७.। २ नि०१३. ९.।

सैवबुद्धिंगताविवक्षांप्राप्तामध्यमेत्युच्यते मध्येहृदयाख्येउदीयमानत्वान्मध्यमा अथयदासैवव-क्त्रेस्थितातात्वोष्ठादिव्यापारेणबहिर्निर्गच्छतितदावैखरीत्युच्यते एवंचत्वारिवाचःपदानिपरिमिता-नि मनीषिणोमनसःस्वामिनःस्वाधीनमनस्काब्राह्मणावाच्यस्यशब्दब्रह्मणःअधिगंतारोयोगिनः परादिचत्वारिपदानिविदुर्जानन्ति तेषुमध्येत्रीणिपरादीनि गुहागुहायांनिहिता निहितानि हृदये-हृदयान्तर्वर्तित्वात् तुरीयंतुपदंवैखरीसंज्ञकंमनुष्याःसर्वेवदन्ति व्याकरणप्रसिद्धानामाख्या-तादिपक्षेमनीषिणोब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञावाग्योगविदस्तानिपदानिजानन्ति अ-वाग्योगविदः पामराः वाचोवाङ्मयस्यतुरीयंचतुर्थभागंवदन्तिव्यवहरन्ति अर्थप्रकाशनायप्रयु-ञ्जते अयंमन्त्रोनिरुक्तेव्याख्यातःसोत्राप्यनुसन्धेयः। अथापिब्राह्मणंभवति—सावैवाक्सृष्टाचतु-र्धाव्यभवदेष्वेवलोकेषुत्रीणिपशुषुतुरीयंयापृथिव्यांसाग्नौसारथन्तरेयान्तरिक्षेसावायौसावामदे-व्येयादिविसादित्येसाबृहतीसास्तनयित्नावथपशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मणेष्वदधुस्तस्मा-द्ब्राह्मणाउभयींवाचंवदन्तियाचदेवानांयाचमनुष्याणामिति ॥ ४५ ॥

अथषट्चत्वारिंशी—

इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान्।
एकंसद्विप्राबहुधावदन्त्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥ २२॥

इन्द्रम्। मित्रम्। वरुणम्। अग्निम्। आहुः। अथो इति। दिव्यः। सः। सुऽपर्णः। गरुत्मान्। एकम्। सत्। विप्राः। बहुधा। वदन्ति। अग्निम्। यमम्। मातरिश्वानम्। आहुः ॥४६॥ २२ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः तथामित्रंप्रमीतेर्मरणात्त्रातारं अहरभिमानिनमेत-न्नामकंदेवंआहुः वरुणंपापस्यनिवारकं रात्र्यभिमानिनंदेवमाहुः तथाग्निंअङ्गनादिगुणविशिष्टमे-तन्नामकमाहुः अथोअपिचायमेवदिव्योदिविभवः सुपर्णः सुपतनोगरुत्मान् गरणवान् पक्षवा-न्वैतन्नामकोयःपक्ष्यस्ति सोऽप्ययमेव कथमेकस्यनानात्वमिति उच्यते—अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतःसन्तं विप्रामेधाविनः देवतातत्त्वविदोबहुधावदन्ति तत्तत्कारणेनेन्द्राद्यात्मानंवदन्ति एकै-ववामहानात्मादेवता ससूर्यइत्याचक्षते इत्युक्तत्वात् किञ्च तमेववृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निंयमं नियन्तारं मातरिश्वानं अन्तरिक्षेश्वसन्तंवायुमाहुः सूर्यस्यब्रह्मणोनन्यत्वेनसार्वात्म्यमुक्तंभवति

१ नि० १३.९। २ नि० १३.९।

अत्रयेकेचिदग्निःसर्वादेवताइत्यादिश्रुतितः अयमेवाग्निरुत्तरे अपिज्योतिषीइतिमत्वाग्नेरेवसार्वात्म्यप्रतिपादकोयंमन्त्रइतिवदन्ति तत्पक्षेप्रथमोऽग्निशब्दः उद्देश्यः तमग्निमुद्दिश्येन्द्राद्यात्मकत्वं कथयन्ति अयंमन्त्रोनिरुक्तेएवंव्याख्यातः—इममेवाग्निंमहान्तमात्मानमेकमात्मानंबहुधामेधाविनोवदन्तिइन्द्रंमित्रंवरुणमग्निंदिव्यंचगरुत्मन्तंदिव्योदिविजोगरुत्मान् गरणवान्गुर्वात्मामहात्मे[2]तिवेति ॥ ४६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः॥२२ ॥

वर्षकामेष्ट्यांतिस्रःपिंडयोह्णेतव्याः तत्रकृष्णंनियानमितितृतीयस्यानुवाक्या कृष्णंनियानंहरयःसुपर्णानियुत्वन्तोग्रामजितोयथानरइति ।

सैषासप्तचत्वारिंशी—

कृष्णंनियानंहरयःसुपर्णाअपोवसानादिवमुत्पतन्ति ।
तआववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेनपृथिवीव्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णम् । नियानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् ।
उत् । पतन्ति । ते । आ । अववृत्रन् । सदनात् । ऋतस्य ।
आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णंकृष्णवर्णंनियानं नियमेनगच्छन्तंमेघं हरयः उदकस्यहर्तारः सुपर्णाः शोभनपतनारश्मयः अपोवसानाः उदकानिवासयन्तःमेघेषु अद्भिर्मेघान्पूरयन्तइत्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थाद्द्विकर्मकत्वं यद्वा कृष्णंनियानंनियमनंरात्रिः देवानांहिरात्रिर्दक्षिणायनं तत्प्रतितस्मिन्वर्षकालइत्यर्थः एवंकुर्वन्तोदिवंद्युलोकंतदाश्रितमादित्यंवोद्दिश्योत्पतन्ति ऊर्ध्वंगच्छन्ति तेरश्मयऋतस्यसदनात् उदकस्यस्थानादादित्यमण्डलादाववृत्रन् आवर्तन्तेअर्वाञ्चआगच्छन्ति आदित् अनन्तरमेव यदार्वागागच्छन्ति तदानीमेवघृतेनोदकेन पृथिवीव्युद्यते विविधंक्लिद्यते कृष्णंनिरयणंरात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णाहरणाआदित्यरश्मयइत्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥

---

१ नि० ७. १८. । २ नि० ७. २४. ।

अथाष्टाचत्वारिंशी—

द्वादशप्रधयश्चक्रमेकंत्रीणिनभ्यानिकउतच्चिकेत।
तस्मिन्त्साकंत्रिशतानशङ्कवोर्पिताःषष्टिर्नचलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नभ्यानि । कः ।
ऊम् इति । तत् । चिकेत । तस्मिन् । साकम् । त्रिऽशताः । न ।
शङ्कवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादशएतत्संख्याकाःप्रधयः परिधयः प्रहितावर्तन्ते तत्स्थानीयाः द्वादशमासाएकंअद्वितीयं चक्रंक्रमणस्वभावं संवत्सराख्यंचक्रंआश्रिताः तथा त्रीणित्रिसंख्याकानि नभ्यानिनाभ्याश्रयाणि फलकानितत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यानि आश्रितानि यथासूर्यरथचक्रस्य द्वादशपरिधयोनाभ्याश्रयाणि त्रीणिफलकानिसन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि कउ कोपिमहान् तच्चक्रं चिकेतजानाति तस्मिन्चक्रेसाकंसह शंकवोन शंकवइव अत्रपुरस्तादुपाचारोपिनशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः तस्मिन्नपिसंवत्सरचक्रे त्रिशताः एतत्संख्याकाः षष्टिर्नशब्दश्चार्थे षष्टिश्चाराअरस्थानीयान्यहानि अर्पिताः अर्पितानि कीदृशानितानि चलाचलासः एकश्चलशब्दोद्विर्भावप्राप्तः चलाःचलनस्वभावानीत्यर्थः चरिचलिपतिपदीनामच्याक्चाभ्यासस्येतिद्विर्वचनमागागमश्च ततोऽसुक् षष्टिश्चहवैत्रीणिचशतानिसंवत्सरस्याहानीतिब्राह्मणं । द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासामानादित्यादिनिरुक्तम् ॥ ४८ ॥

प्रवर्ग्येभिष्टवेयस्तेस्तनइत्येका सूत्रितंच—यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्गौरमीमेदनुवत्सं मिषन्तमिति । एषैवसारस्वतेपशौहविषोयाज्या सूत्रितंच—यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूस्त्वंसोमप्रचिकितोमनीषेतिद्वेइति ।

सैषैकोनपञ्चाशी—

यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्येनविश्वापुष्यसिवार्याणि ।
योरत्नधावसुविद्यःसुदत्रःसरस्वतितमिहधातवेकः ॥ ४९ ॥

१ ऐ० ब्रा० ३. १२. । २ नि० ४. २७. ।

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा ।
पुष्यसि । वार्याणि । यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदत्रः ।
सरस्वति । तम् । इह । धातवे । कः ॥ ४९ ॥

हेसरस्वति तेतवसंबन्धीयःस्तनःस्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूपः स्तनःशशयःशयानः तवदेहेवर्तमानः यश्चस्तनः मयोभूःरसास्वादिनां सुखस्यभावयिता येनस्तनेन विश्वासर्वाणिवार्याणिवरणीयानिअभिमतरूपाणिधनानिपुष्यसि भोक्तृभ्यः यश्चस्तनोरत्नधाः बहुविधरमणीयरत्नानां धारयिता वसुवित् वसूनांवासयितॄणां धनानां वेत्तालब्धावेदयितावा किञ्च यःस्तनः सुदत्रः शोभनदानः सुदत्रःकल्याणदानइतिनिरुक्तम् । अत्रासकृद्यच्छब्दश्रवणं स्तनस्यातिप्रशस्तत्वज्ञापनार्थं हेदेवि तंतादृशंसर्वप्राण्युपकारकंसूक्तमयंस्तनं इहास्मिन्कर्मणि इदानींवा धातवे अस्माभिर्धातुंपातुं पानाय कः कुरु ॥४९॥

अग्निमन्थने यज्ञेनयज्ञमित्येषापरिधानीया यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवाइतिपरिदध्यादितिसूत्रितत्वात् ।

सैषापञ्चाशी—

यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् ।
तेहनाकंमहिमानःसचन्तयत्रपूर्वेसाध्याःसन्तिदेवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि ।
आसन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे ।
साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥

देवाव्यवहर्तारोयजमानायज्ञेननिर्मथ्याग्निनायज्ञंहोमसाधनमाहवनीयं अयजन्त पूजितवन्तः अनुष्ठानायसंयोजितवन्तइत्यर्थः अग्निंमथित्वाप्रहरति तेनैवाग्नयआतिथ्यंक्रियतइतिहितैत्तिरीयकम् । तानिधर्माणिअग्निसाधनानिकर्माणिप्रथमानि प्रथमइतिमुख्यनाम प्रतमानिप्रकृष्टतमान्यासन् फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः तेह तेचयजमानाः नाकं नास्मिन्नकमस्तीति

---

१ नि० ६. १४. २ तै० सं० ६- २.१. ।

नाकःस्वर्गः तंमहिमानःमाहात्म्ययुक्ताः सचन्तसंगताः कीदृशंनाकं यत्रयस्मिन्नाके पूर्वेपूर्वतनाः साध्याःसाधनाः यज्ञादिसाधनवन्तः कर्मदेवाइत्यर्थः तेसन्तिनिवसन्ति तं सचन्त तस्मादिदानीमपिमनुष्यैरेवंकर्तव्यमित्यर्थः यद्वा देवाइदानींदेवभावमापन्नाः पूर्वंयज्ञेनअग्निनापशुभूतेन यज्ञंयष्टव्यमग्निंअयजन्तपूजितवन्तः अग्नेरेवमूर्तिभेदेनदेवत्वंचपशुत्वंचद्रष्टव्यं अग्निःपशुरासीत्तमालभन्ततेनायजन्तेति[१]श्रुतेः।शिष्टंपूर्ववत्।यत्रयस्मिन्स्वर्गेनिमित्तभूतेसतिपूर्वेपूर्वतनाःसाध्याःदेवाः साधनाः छन्दोभिमानिनः आदित्याअंगिरसश्चसाध्यादेवाउच्यन्ते छन्दांसिवैसाध्यादेवास्तेग्रेग्निमयजन्ततेस्वर्गंलोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्चतेग्रेग्निनाग्निमयजन्ततेस्वर्गंलोकमायन्निति ब्राह्मणम्[१]। एतेदेवाः स्वर्गेसन्तिभवन्ति स्वर्गप्राप्ताइत्यर्थः यद्वा येयज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुंअयजन्त पूजयंति तेनाकंविष्णुलोकंमहानुभावाः सचन्तसंगच्छन्ते यत्रपूर्वेसाध्यादयोदेवाः सन्तितत्स्थानं अग्निना[३]ग्निमयजन्तदेवाइत्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयम् ॥ ५० ॥

अथैकपञ्चाशी–

स॒मा॒नमे॒तदु॑द॒कमु॒च्चैत्यव॒चाह॑भिः।
भूमिं॑प॒र्जन्या॒जिन्व॑न्ति॒दिवं॑जिन्वन्त्य॒ग्नयः॑ ॥ ५१ ॥

स॒मा॒नम् । ए॒तत् । उ॒द॒कम् । उत् । च॒ । एति॑ । अव॑ । च॒ । अह॑ऽभिः ।
भूमि॑म् । प॒र्जन्याः॑ । जिन्व॑न्ति । दिव॑म् । जि॒न्व॒न्ति॒ । अ॒ग्नयः॑ ॥ ५१ ॥

एतत्प्रसिद्धमुदकंसमानं एकरूपमित्यर्थः अहभिः कैश्चिदहोभिः ग्रीष्मकालीनैरुच्चैति ऊर्ध्वंगच्छति तथाअहभिः वर्षकालीनैरहोभिः तदुदकंअवचैति अवाङ्मुखंचगच्छति चवायोगेप्रथमेतिप्रथमाविभक्तिर्नेनिहन्यते रश्मिनाडचैवभूमिंप्राप्नोति तदेवोच्यते पर्जन्याः प्रीणयितारोमेघाः भूमिंजिन्वन्ति उदकसंस्त्यायेनसस्याद्युत्पादनद्वाराभूमिष्ठान्प्रीणयन्ति तथाअग्नयआहवनीयाद्याः स्वेहुते दिवमादित्यादिद्युलोकस्थान्देवाञ्जिन्वन्ति प्रीणयन्ति ॥ ५१ ॥

सरस्वद्देवताकेपशौ दिव्यंसुपर्णमितिवपायाज्या दिव्यंसुपर्णंवायसंबृहन्तंसवावृधेनर्योयोषणास्वितिसूत्रितत्वात्।अन्वारंभणीयायांसरस्वद्यागेएषैवयाज्या सूत्रितंच–दिव्यंसुपर्णंवायसंबृहन्तमासवंसवितुर्यथेति।

---

१ तै० सं० ५. ७. २६. । १ ऐ० ब्रा० १. १६. । ३ नि० १. १६. ।

सैषाद्विपञ्चाशी–

दिव्यंसुपर्णंवायसंबृहन्तंमपांगर्भंदर्शतमोषधीनाम् ।
अभीपतोवृष्टिभिस्तर्पयन्तंसरस्वन्तमवसेजोहवीमि ॥५२॥२३॥

दिव्यम् । सुऽपर्णम् । वायसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् ।
दर्शतम् । ओषधीनाम् । अभीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयन्तम् ।
सरस्वन्तम् । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥ २३ ॥

दिव्यंदिविभवंसुपर्णंशोभनगमनं वायसंगमनशीलंबृहन्तंमहान्तं अपांगर्भंवृष्टयुदकानांगर्भ-वदुत्पादकं ओषधीनां ओषधीर्दर्शतं दर्शनायदर्शयन्तमित्यर्थः यद्वा ओषधीनांगर्भंदर्शत-मितिपृथग्विशेषणं किञ्च अभीपतः आनुकूल्येनवृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगत्प्रीणयन्तं यद्वा अभी-पतः अभिगमनवतः सलिलाधारान्तडागादीन् तर्पयन्तं अथवाअभिगन्ताहं सरस्वन्तंउदकवन्तं सरइत्युदकनाम कं देवंसूर्यंवाअवसेरक्षणायजोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि ॥ ५२ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेद्वाविंशोनुवाकः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशानुवाकेपञ्चदशसूक्तानि तत्रकयाशुभेतिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तंत्रैष्टुभं अत्रानु-क्रमणिका–कयापञ्चोनासंवादस्तृतीयाद्ययुजोमरुतांवाक्यं अन्त्यस्तृचोगस्त्यस्यच शिष्टा इ-न्द्रस्यैकादशीच मरुत्वांस्त्विन्द्रोदेवतेति । अत्रेन्द्रागस्त्यमरुतांसंवादःप्रतिपाद्यते तत्रतृतीयाप-ञ्चमीसप्तमीनवमीनांमरुद्वाक्यरूपत्वात्तएवर्षयः यस्यवाक्यंसऋषिरितिन्यायात् अन्त्यतृच-स्यागस्त्यवाक्यत्वात्सएवर्षिः शिष्टायुजःआद्याचैकादशीचेन्द्रस्यवाक्यं अतःसएवर्षिः अत्र या-तेनोच्यतेसादेवतेतिसामान्यापवादेन कृत्स्नस्यमरुत्वद्गुणकइन्द्रोदेवता संसवचातुर्विंशकयोर्म-रुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयात्पूर्वंएतत्सूक्तं यदिपर्यायान्मरुत्वतीयइतिखण्डयोःसूत्रितम्–क-याशुभेतिचमरुत्वतीयेपुरस्तात्सूक्तस्यशंसेदिति । आभिप्लविकेपञ्चमेहनिमरुत्वतीयेएतदेवसूक्तं पञ्चमस्यकयाशुभायस्तिग्मश्रृंगेइतिमाध्यंदिनेइतिसूत्रितत्वात् । महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्रे एत-त्सूक्तं पञ्चमारण्यकेकयाशुभासवयसःसनीळामरुत्वाँइन्द्रवृषभोरणायेत्युक्तत्वात् । विषुवति मरुत्वतीये एतदेवनिविद्धानीयं त्यंसुमेषंकयाशुभेतिचमरुत्वतीयमितिसूत्रितत्वात् । अस्य

विनियोगंशौनकआह–ज्ञातिपुत्रसुहृन्मित्रैर्यश्चराज्यंचिकीर्षति । नित्यंसनियतोभूत्वासूक्तंतुमनसाजपेत्र । कयाशुभेतिपैशुन्यंकृत्वाचार्यनृपद्विजैः । श्रुत्वापररहस्यंतुगुरोरप्याहशौनकइति ।

तत्रप्रथमा–

कयाशुभासवयसःसनीळाःसमान्यामरुतःसंमिमिक्षुः ।
कयामतीकुतएतासएतेर्चन्तिशुष्मंवृषणोवसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सऽवयसः । सऽनीळाः । समान्या । मरुतः ।
सम् । मिमिक्षुः । कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते ।
अर्चन्ति । शुष्मम् । वृषणः । वसुऽया ॥ १॥

इन्द्रवाक्यं सवयसः समानवयस्काः सनीळाः समानस्थानाएतेमरुतः कयाशुभाकैरपि दुर्ज्ञेययाशोभयासमान्या सर्वेषामेकरूपयामहत्यायुक्ताः यद्वा शुबित्युदकनाम उक्तरूपयाशुभा उदकेनसंमिमिक्षुः लोकंसम्यक्सिञ्चन्ति मिहिसमानार्थोमिमिक्षतिधातुः यद्वा मांयुद्धादिषु प्रवर्तमानं संमिमिक्षुः तदर्थं एतेमरुतः कयाअनिश्चेययया मती मत्या कुतोदेशादेतासः आगताः आगत्यच एतेवृषणोवर्षितारोवसूया वसूयया सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः धनेच्छया यद्वा वसवोवासयितारोवा तेनैवजसोयाजादेशः शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेअर्चन्ति पूजयंति जगतिकुर्वन्ति यद्वा ममबलंवर्धयन्तीत्यर्थः मरुतोहैनंनाजहुरितिश्रुतेः अत्रेन्द्रमरुत्संवादरूपं सर्वत्रप्राणजीवात्मपरतयापियोजनीयम् । अत्रद्वितीययापीन्द्रोब्रूते ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

कस्यब्रह्माणिजुजुषुर्युवानःकोअध्वरेमरुतआववर्त ।
श्येनाँइवध्रजतोअन्तरिक्षेकेनमहामनसारीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः ।
आ । ववर्त । श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अन्तरिक्षे । केन ।
महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

युवानोनित्यतरुणाः महानुभावामरुतः कस्यमहाभागस्य ब्रह्माणिपरिवृढानि हवींषिजुजुषुः सेवन्ते कश्चमहानध्वरे स्वकीये यागेमरुतएतानाववर्त यागान्तरेभ्योतिवर्तयन्ति दुर्निग्रहत्वेदृष्टान्तमाह—अन्तरिक्षे ध्रजतोगच्छतः श्येनान् इव शंसनीयगमनानेतन्नामकान्पक्षिणइव केनतत्प्रीतिसाधनेन महा महतामनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम रमेमहि अथमरुतइन्द्रेणोक्ताः तृतीययाऽनयाप्रतिब्रुवते ॥ २ ॥

अथतृतीया—

कुत॒स्त्वमि॑न्द्र॒माहि॑न॒ःसन्नेको॑यासिसत्पते॒किन्त॑इ॒त्था ।
सं॒पृ॑च्छसेसमरा॒णःशु॑भा॒नैर्वो॒चेस्तन्नो॑हरिवो॒यत्ते॑अ॒स्मे ॥ ३ ॥

कुत॑ः । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । माहि॑नः । सन् । एक॑ः । या॒सि॒ । स॒त्ऽप॒ते॒ ।
किम् । ते॒ । इ॒त्था । सम् । पृ॒च्छ॒से॒ । स॒म्ऽअ॒रा॒णः । शु॒भा॒नैः ।
वो॒चेः । तत् । न॒ः । ह॒रि॒ऽव॒ः । यत् । ते॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ३ ॥

हेइन्द्रसत्पते सतांपालक त्वं माहिनोमहनीयः पूजनीयः अनुचैररनुगन्तव्यइत्यर्थः तथाभूतःसन्नपि एकोऽसहायःसन् कुतोयासि कुतःकारणाद्यासि यद्वा कुत्रयासि तेतव इत्थाइत्थं किंत्वं एवमेवकिंनकोऽप्यनुचरोऽस्ति किंच त्वंसमराणः अस्माभिःसंगच्छमानः संपृच्छसे समीचीनंपृच्छसि हेहरिवः हरिभ्यांतद्वन्निन्द्र तेतव अस्मे अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्तितन्नोस्मभ्यं शुभानैःशोभमानैर्वचनैः वोचेः ब्रूहि ॥ ३॥

अथचतुर्थी—

ब्रह्मा॑णिमेम॒तय॒ःशंसु॒तास॒ःशुष्मं॑इयर्ति॒प्रभृ॑तोमे॒अद्रिः॑ ।
आशा॑सते॒प्रति॑हर्य॑न्त्युक्थेमाहरी॑वहत॒स्तानो॒अच्छ॑ ॥ ४ ॥

ब्रह्मा॑णि । मे॒ । म॒तय॑ः । शम् । सु॒तास॑ः । शुष्म॑ः । इ॒य॒र्ति॒ । प्रऽभृ॑तः ।
मे॒ । अद्रि॑ः । आ । शा॒स॒ते॒ । प्रति॑ । ह॒र्य॒न्ति॒ । उ॒क्था । इ॒मा ।
हरी॒ इति॑ । व॒ह॒त॒ः । ता । न॒ः । अच्छ॑ ॥ ४ ॥

अथैवंतैःपृष्टः अनयाचतुर्थ्येन्द्रःप्रत्याह–हेमरुतः ब्रह्माणिसर्वाणिकर्माणिहवींषिवा मेममस्वभूतानितथामतयश्चमननयुक्ताःस्तुतयश्चमेममशंसुखकार्याः यद्वा मेमतयोबुद्धयः तेषुवर्तन्तइतिशेषः तथासुतासोभिषुताःसोमाःमेमदीयाः मदर्थाएव अतोयज्ञंप्रतिगन्तव्यमित्यर्थः किञ्च मध्येराक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मः बलवान्मेमदीयोद्रिःशत्रूणांभक्षकोवज्रः प्रभृतःसन्नियर्ति गच्छत्येवलक्ष्यंप्रति नचनिवर्तते नकेवलंहविरादीनांमदीयत्वमेव अपितुयजमानाआशासतेमामेवप्रार्थयन्ते किंचोक्था उक्थानिशस्त्राणि मांप्रतिहर्यन्तिकामयन्ते मामेवशंसन्तीत्यर्थः किञ्च नोऽस्मदीयाविमाहरी इमावश्वौ ता तानिगन्तव्यानिहविरादीनि अच्छअभिप्राप्तुं मां वहतः अभिमतदेशंप्रापयतः अतएवशीघ्रंगच्छामि युष्माभिरपितत्प्राप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः अतोसहायइतिमन्तव्यमितिभावः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अतो॑व॒यम॑न्त॒मेभि॑र्यु॒जा॒नाःस्वक्ष॑त्रेभिस्त॒न्व१॒ःशुम्भ॑मानाः ।
महो॑भि॒रेताँ॒उप॑युज्महे॒न्विन्द्र॑स्व॒धामनु॒हिनो॑ब॒भूथ॑ ॥ ५ ॥ २४ ॥

अतः॑ । व॒यम् । अ॒न्त॒मेभिः॑ । यु॒जा॒नाः । स्वऽक्ष॑त्रेभिः ।
त॒न्वः॑ । शुम्भ॑मानाः । महः॑ऽभिः । ए॒तान् । उप॑ । यु॒ज्म॒हे॒ ।
नु । इन्द्र॑ । स्व॒धाम् । अनु॑ । हि । नः॒ । ब॒भूथ॑ ॥ ५ ॥ २४ ॥

एवमुक्तामरुतस्तमेवंब्रुवते–हेइन्द्र त्वंयस्मादेवंकरोषि अतःकारणाद्वयमपिअन्तमेभिः अन्तिकतमैरश्वैर्युजानाः युक्ताःसन्तः कीदृशैः स्वक्षत्रेभिः स्वायत्तबलैः किंच महोभिस्तेजोभिः तन्वः आत्मशरीराणिशुंभमानाःदीपयन्तः हर्षंप्राप्नुवानाइत्यर्थः यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेनयुक्तावयंएतानगन्तॄन्नु क्षिप्रमुपयुज्महे तवसाकंहविरादिस्वीकुर्मइत्यर्थः हेइन्द्र त्वमपिनोऽस्मत्संबन्धिस्वधांउदकं बलंवा अनुबभूथहि अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसिखलु हिशब्दःपरस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथषष्ठी–

क्व१॒स्यावो॑मरुतःस्व॒धासी॒द्यन्मामेकं॑स॒मध॑त्ताहि॒हत्ये॑ ।
अ॒हंह्यु१॒ग्रस्त॑वि॒षस्तुवि॑ष्मा॒न्विश्व॑स्यश॒त्रोरन॑मंवध॒स्नैः ॥ ६ ॥

कं। स्या। वः। मरुतः। स्वधा। आसीत्। यत्। माम्। एकम्।
सम्ऽअधत्त। अहिऽहत्ये। अहम्। हि। उग्रः। तविषः।
तुविष्मान्। विश्वस्य। शत्रोः। अनमम्। वधऽस्नैः॥ ६॥

हेमरुतः स्या सा स्वधा तदुदकंबलंवा वोयुष्माकंसंबन्धि क्वासीत् नैवासीदित्यर्थः अस्माक-मुदकंत्वमनुभवसीतिब्रूथ यत् या स्वधा एकमसहायंमांअहिहत्ये वृष्ट्यर्थंमेघहननकर्मणिवृत्रवधेवा समधत्त सहितमभूत् समासीदितिसंबन्धः असहायस्यकथमेतत्सेत्स्यतीत्यतआह—अहंहि अहं खलु उग्रः उद्गूर्णबलस्तविषोबलवान् तुविष्मान्महत्त्वोपेतोऽस्मि यस्मादतिबलोहं तस्माद्विश्वस्य कृत्स्नस्य शत्रोर्मेघस्य शत्रोरितीयंकर्मणिषष्ठी सर्वंशत्रुसंघं वधस्नैः वधरूपैःशोधनैः वधकुशलैरि-त्यर्थः यद्वा वधइतिवज्रनाम वधस्नैर्वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैरनमं अनमयं अन्तर्भावितण्यर्थो-यं वशीकरोमीत्यर्थः॥ ६॥

अथसप्तमी—

भूरिचकर्थयुज्येभिरस्मेसमानेभिर्वृषभपौंस्येभिः।
भूरीणिहिकृणवामाशविष्ठेन्द्रक्रत्वामरुतोयद्वशाम॥ ७॥

भूरि। चकर्थ। युज्येभिः। अस्मे इति। समानेभिः। वृषभ।
पौंस्येभिः। भूरीणि। हि। कृणवाम। शविष्ठ।
इन्द्र। क्रत्वा। मरुतः। यत्। वशाम॥ ७॥

अथैवमुक्तवन्तं इन्द्रंपुनराहुः हेइन्द्र वृषभ वर्षितस्त्वं भूरिचकर्थ प्रभूतं कृतवानसि सत्यमेव तथापि अस्मेअस्माकंसमानेभिः समानैः युज्येभिः अस्माभिर्युक्तैः पौंस्येभिः पुंसःकर्मभिः सामर्थ्यैरेवचकर्थ नत्वंएकएवेत्यर्थः हेशविष्ठ शवइतिबलनाम हेइन्द्र बलवत्तम वयंभूरीणिहि त्व-त्कृतादपिप्रभूतानिकर्माणिकृणवाम कृतवन्तःस्म हेइन्द्र क्रत्वाक्रतुनाकर्मणायद्यद्वृष्ट्यादिकंव-शाम कामयामहे तानित्वत्तोप्यधिकानीत्यर्थः यतोवयंमरुतः छान्दसमनुदात्तत्वं एतेनस्वमह-त्त्वंस्थापितंभवति स्वरोव्यस्तः अथवा इन्द्रस्येदंवाक्यं हेमरुतोयद्यस्यैवतत्तस्यैवभवतु तर्ह्यहंच यूयंचसहैवक्रत्वाकर्मणायद्वशाम यद्वृष्टिकर्मकामयामहे तस्मादुदकंसमानमेवेत्यर्थः एवंमरुत-इतिनिघातस्वरस्यव्याख्यानम्॥ ७॥

अथाष्टमी–

वधींवृत्रंमरुतइन्द्रियेणस्वेनभामेनतविषोबभूवान् ।
अहमेतामनवेविश्वश्चन्द्राःसुगाअपश्चकरवज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधींम् । वृत्रम् । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् । अहम् । एताः । मनवे । विश्वऽचंन्द्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रंऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिन्द्रआह–हेमरुतः अहमिन्द्रः इन्द्रियेणवीर्येणस्वेनभामेनस्वसमानकोपेन तविषोबलवान्बभूवान्भूतःसंपन्नःसन्वृत्रंवधीं हतवानस्मि कस्मैतदुच्यते–मनवे मनोरथायैताः विश्वश्चन्द्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्रसस्यादिषुगमनशीलाः अपोवृष्ट्युदकानि चकर चकार कृतवानस्मि यतोहंवज्रबाहुः अनेनसहायनैरपेक्ष्यमुक्तंभवति ॥ ८ ॥

अथनवमी–

अनुत्तमातेमघवन्नकिर्नुनत्वावाँअस्तिदेवताविदानः ।
नजायमानोनशतेनजातोयानिकरिष्याकृणुहिप्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तम् । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः । न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानींतेमरुतोहर्षेण प्रत्याहुः आइतिस्मरणे स्मृतवन्तोवयमिदानीं हेमघवन् तेत्वया अनुत्तंअप्रेरितं नकिर्नु नैवास्ति नुनिश्चये त्वयायदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः हेदेव त्वावान् त्वत्सदृशोविदानः विद्वान् व्यत्ययेनशानच् जयोपायवेदितादेवतादेवोनास्ति किञ्च हेप्रवृद्ध अतिबल जायमानोजातोवाकश्चिद्देवोमर्त्योवानास्ति त्वंयानि वृत्रवधादीनिकरिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुषे तानि न नशते नव्यामोति नशतिर्व्याप्तिकर्मा नान्यस्त्वच्चेष्टितानुकार्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

एकस्यचिन्मेविभ्व१स्त्वोजोयानुदधृष्वान्कृणवैमनीषा ।
अहंह्यु१ग्रोमरुतोविदानोयानिच्यवमिन्द्रइदीशएषाम् ॥ १० ॥२५॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु ।
दधृष्वान् । कृणवै । मनीषा । अहम् । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः ।
यानि । च्यवम् । इन्द्रः । इत् । ईशे । एषाम् ॥ १० ॥ २५॥

इदानीमिन्द्रआह मेममएकस्यचित एकस्येव विभु सर्वत्रगमनशीलमोजोबलमस्तु यद्वा बलमेकस्यैवास्तु किमर्थमितिचेत उच्यते–या यानिकर्माणि मनीषामनीषयामनसईषयादधृष्वान्धर्षितवानहंतानिनुक्षिप्रंकृणवै कर्तुंशक्तवानि हेमरुतः अहंहिअहंखलु उग्रः उद्गूर्णबलः विदानः वेदनावान् यानियानिवसूनिच्यवं अवगच्छामि एषामहमेवेन्द्रइत ईश्वरएवसन् ईशे ईश्वरोभवामि अथवा विदानोहंयानिच्यवं यान्युद्दिश्यगच्छेयं एषामीशे यतोहमिन्द्रः अतःशक्तइत्यर्थः॥१०॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथैकादशी–

अमन्दन्मामरुतःस्तोमोअत्रयन्मेनरःश्रुत्यंब्रह्मचक्र ।
इन्द्रायवृष्णेसुमखायमह्यंसख्येसखायस्तन्वेतनूभिः ॥ ११ ॥

अमन्दत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यम् ।
ब्रह्म । चक्र । इन्द्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मह्यम् । सख्ये ।
सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपीन्द्रवाक्यं हेमरुतः मामां अत्रास्मिन्नुदकोत्पादनविषये स्तोमः स्तोत्रं अमन्दत् मादयति मोदयतेवा हेनरःसखायः यूयं मे मम यत् श्रुत्यं सर्वैःश्रोतव्यं ब्रह्मपरिवृढंमेघधारणादिरूपंकर्म चक्र कृतवन्तःस्थ प्रभूतं स्तोत्रंवा अनुत्तमातइत्यादिकं इन्द्राय परमैश्वर्यगुणकायवृष्णे अभिमतवर्षित्रे सुमखायशोभनयागाय सख्ये युष्माभिःसमानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरु-

पेताय मह्यं ममतन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु यद्वा तनूभिःअस्मच्छरीरभूतैः युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

एवेदेतेप्रतिमारोचमानाअनेद्यःश्रवएषोदधानाः ।
संचक्ष्यामरुतश्चन्द्रवर्णाअच्छान्तमेछदयाथाचनूनम् ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः ।
आ । इषः । दधानाः । सम्ऽचक्ष्य । मरुतः । चन्द्रऽवर्णाः ।
अच्छान्त । मे । छदयाथ । च । नूनम् ॥ १२ ॥

हेमरुतः एवेत् एवमेव एतेयूयंमामांप्रतिरोचमानाः मद्विषये संप्रीयमाणाः मांख्यापयन्तोवाअनेद्यः अनन्तिकस्थं श्रवः कीर्तिं इषश्च अन्नानिदधानाः आइतिचार्थे यद्वा अनेद्यइतिप्रशस्यनाम प्रशस्यं यशोस्मत्तोदधानाः अस्माभिर्वाधारयमाणाः चन्द्रवर्णाः चन्द्रमितिहिरण्यनाम सुवर्णवर्णाः यूयं मे मां संचक्ष्य सम्यक्प्रकाश्य नूनंनिश्चयं अच्छान्त यशोभिराच्छादितवन्तः छदयाथ आच्छादयथच मांप्रतिसर्वदारोचमानाः मय्येवकीर्तिअन्नंचदधानाः मत्कृतैः कर्मभिः मामेवस्तुतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

कोन्वत्रमरुतोमामहेवःप्रयातनसखीँरच्छासखायः ।
मन्मानिचित्राअपिवातयन्तएषांभूतनवेदामऋतानाम् ॥ १३ ॥

कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् ।
अच्छ । सखायः । मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयन्तः । एषाम् ।
भूत । नवेदाः । मे । ऋतानाम् ॥ १३ ॥

हेमरुतोवःयुष्मान् अत्रलोकेकोनुखलुमर्त्यःममहे पूजयति हेसखायः सर्वस्यसखिवत्प्रियकारिणःसन्तः सखीन्हविःप्रदानेन सखिभूतान् यजमानान् अच्छ आभिमुख्येनप्राप्तुं प्रयातन

गच्छत हेचित्राः चायनीयाः यूयं मन्मानिमननीयानि धनानि अपि वातयन्तः संपूर्णं प्रापयन्तोभूतभवत किञ्च मे मदीयानां एषां ऋतानां अवितथानांधनानांनवेदाःभूव ज्ञातारोभवत ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

आयद्दुवस्याद्दुवसेनकारुरस्माञ्चक्रेमान्यस्यमेधा।
ओषुवर्तमरुतोविप्रमच्छेमाब्रह्माणिजरितावोअर्चत् ॥ १४ ॥

आ। यत्। दुवस्यात्। दुवसे। न। कारुः। अस्मान्। चक्रे।
मान्यस्य। मेधा। ओ इति। सु। वर्त। मरुतः। विप्रम्। अच्छ।
इमा। ब्रह्माणि। जरिता। वः। अर्चत्॥ १४ ॥

हेमरुतः यत् दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हात्स्तोत्रात् तेनस्तोत्रेणदुवसे परिचरणायपर्याप्ता कारुः कर्त्रीस्तुतिकुशलामान्यस्यमाननीयस्यविदुषोमेधाबुद्धिः अस्मान् नेतिसंप्रत्यर्थे इदानींतनानाचक्रे आभिमुख्येनकरोति प्रामोतीत्यर्थः यद्वा षष्ठीबहुवचनं इदंसूक्तंदुवस्यानां परिचरणार्हाणां दुवसेपरिचरणायेत्यर्थः अतोहेमरुतोयूयंविप्रंमेधाविनंयजमानंमामगस्त्यमच्छ आभिमुख्येनप्राप्तुं सु सुष्ठु ओवर्त ओइतिनिपातद्वयसमुदायरूपएकोनिपातः आङित्याभिमुख्ये उकारोवधारणे आवर्तध्वमेव किमर्थमेवमिति उच्यते—इमाब्रह्माणि इमानिपरिवृढानिकर्माण्युद्दिश्य जरितागरिता स्तोतावोयुष्मानअर्चत् अर्चति यस्मादेवंतस्मादावर्तध्वमित्यर्थः॥ १४ ॥

अथपञ्चदश्यां सूक्तोपक्रममारभ्यकृतांस्तुतिंमरुद्भ्योनिवेद्याभिमतमाशास्ते।

अथपञ्चदशी—

एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यकारोः।
एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १५ ॥ २६ ॥

एषः। वः। स्तोमः। मरुतः। इयम्। गीः। मान्दार्यस्य।
मान्यस्य। कारोः। आ। इषा। यासीष्ट। तन्वे। वयाम्।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम्॥ १५ ॥ २६ ॥

हेमरुतः एषःस्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारंस्तोत्रं वोयुष्मदर्थंयुष्मत्प्रीणनायभवत्वित्यर्थः तथेयंगीः स्तुतिरूपावागपिवोयुष्मदर्थाय यस्मादेवंतस्मान्मांदार्यस्य स्तुतिविशेषैःमन्दयितुः स्तुतिभिर्मदस्यप्रेरयितुर्वा मान्यस्यवरप्रदानादिनामाननीयस्यकारोः स्तोतुः इषाइच्छया आयासीष्ट आगच्छत किमर्थं तन्वेशरीरायतत्पोषायेत्यर्थः वयां वयमपि इषं अन्नंवृजनं बलंजीरदानुं जयशीलदानं एतत्सर्वं विद्याम युष्मास्वागतेषुयज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारालभेमहि ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः॥३॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १॥

इत्थंद्वितीयाष्टकगस्तृतीयोध्यायआदरात् । व्याख्यातःसायणार्येणपुरुषार्थप्रदर्शकः॥२॥

अथचतुर्थोध्यायआरभ्यते—कयाशुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेनुवाकेपञ्चदशसूक्तानि तत्रतन्विर्त्येतद्द्वितीयंसूक्तंपञ्चदशर्चं अत्रानुक्रमणिका—तन्वगस्त्योमारुतंहिद्विद्वित्रिष्टुबन्तं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसंदृष्ट्वावासतीवरेकुम्भेरेतोपतत्ततोगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्ततआन्यस्याःसूक्तसंख्यायाःइतिपरिभाषितत्वात्पञ्चदशर्चं उक्तलक्षणेनागस्त्येनदृष्टत्वात्तस्यार्षं मारुतंहीत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयंमरुद्देवताकं अन्त्येद्वेत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

ॐम् तन्नुवोंचामरभसायजन्मनेपूर्वंमहित्वंवृषभस्यकेतवे । ऐधेवयामन्मरुतस्तुविष्वणोयुधेवशक्रास्तविषाणिकर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वम् । महिऽत्वम् । वृषभस्य । केतवे । ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हेमरुतः वयंयुष्मदीयंतत्तादृशंप्रसिद्धंपूर्वंपूरकंपूर्वतनंवा महित्वंमाहात्म्यंनुक्षिप्रंवोचाम ब्रूमः किमर्थं रभसायराभस्ययुक्ताय जन्मनेवेद्यांप्रादुर्भावाय वेद्यांसन्निधानायेत्यर्थः तदपिकिमर्थमित्यतआह—वृषभस्यफलस्यवर्षितुर्यज्ञस्यकेतवेप्रज्ञानाय वायुप्रेरणेनमेघागमनंप्रसिद्धं हे तुविस्वनः गमनसंरंभेणप्रभूतध्वनियुक्ताः हेशक्राः सर्वमपिकर्तुंशक्ताः यूयं यामन् यामनियागगमनेप्रस्तुतेसतिऐधेव ऐधानि एधःसंबन्धीनितेजांसीव प्राप्येनमहत्त्वेनतविषाणिबलानिसामर्थ्यानिकर्तन कुरुतत्स्तुमइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—युधेव युद्धेनतत्तद्युद्धनिमित्तंयथातविषाणिकुरुथतद्वत् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

नित्यंनसूनुंमधुबिभ्रंतउपक्रीळंन्तिक्रीळाविदथेंषुघृष्वंयः ।
नक्षंन्तिरुद्राअवंसानमस्विनंनमंर्धन्तिस्वतंवसोहविष्कृतंम् ॥ २ ॥

नित्यंम् । न । सूनुम् । मधुं । बिभ्रंतः । उपं । क्रीळंन्ति । क्रीळाः ।
विदथेंषु । घृष्वंयः । नक्षंन्ति । रुद्राः । अवंसा । नमस्विनंम् ।
न । मर्धन्ति । स्वऽतंवसः । हविःऽकृतंम् ॥ २ ॥

नित्यंनसूनुं औरसंप्रियंपुत्रमिव मधुमधुरंहविर्बिभ्रतः धारयंतोमरुतः विदथेषुयागेषु घृष्वयः रक्षःप्रभृतीनांघर्षकाःसन्तः क्रीळाः क्रीडनशीलाः उपउपेत्यक्रीळन्ति विहरन्ति किञ्च रुद्राः रुद्रपुत्राः मरुतोपिरुद्राउच्यन्ते जन्यजनकयोरभेदात् मरुतांरुद्रपुत्रत्वंपुराणेषु तपसातुष्टौपार्वतीपरमेश्वरौ मरुतःपुत्रत्वेनस्वीचक्रतुरितिप्रसिद्धम् नमस्विनंनमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतं हविष्कृतं हविषःकर्तारं प्रदातारंयजमानं अवसारक्षणेनतर्पणेनवानिमित्तभूतेननक्षन्तिव्याप्नुवन्ति किञ्च स्वतवसः स्वायत्तबलामरुतः यजमानंनमर्धन्ति नसङ्ग्रामयन्ति नक्लेशयन्तीत्यर्थः ॥२॥

अथतृतीया–

यस्माऊमांसोअमृताअरांसतरायस्पोषंचहविषांददाशुषें ।
उक्षन्त्यंस्मैमरुतोंहिताइंवपुरूरजांसिपयंसामयोभुवंः ॥ ३ ॥

यस्मैं । ऊमांसः । अमृतांः । अरांसत । रायः । पोषंम् । च ।
हविषां । ददाशुषें । उक्षन्तिं । अस्मै । मरुतंः । हिताःऽइंव ।
पुरु । रजांसि । पयंसा । मयःऽभुवंः ॥ ३ ॥

यस्मैयजमानायहविषाददाशुषे सोमादिहविर्दत्तवतेहविषाप्रीतः ऊमासः अवितारः अमृताःअमरणधर्माणोमरुतोरायस्पोषंधनस्यपुष्टिं चशब्दात्पश्वादिपुष्टिंअरासत प्रायच्छन् रासतिर्दानार्थः अस्मैयजमानायहिताइवहिताचरणाः सखायइवसन्तोमयोभुवः सुखस्यभावयितारोमरुतोरजांसिलोकान्पुरुप्रभूतंयथाभवतितथा पयसाउदकेनसस्याद्युत्पत्त्यर्थंउक्षन्ति सिञ्चन्ति ॥३॥

अथचतुर्थी–

आयेरजांसितविषीभिरव्यंतप्रवएवासःस्वयंतासोअध्रजन् ।
भयंन्तेविश्वाभुवनानिहर्म्याचित्रोवोयामःप्रयंतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यंत । प्र । वः । एवासः ।
स्वऽयंतासः । अध्रजन् । भयंन्ते । विश्वां । भुवनानि । हर्म्या ।
चित्रः । वः । यामः । प्रऽयंतासु । ऋष्टिषु ॥४ ॥

हेमरुतःयुष्मत्संबन्धिनः येएवासः एवाअश्वविशेषाः तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः वृष्टिप्रदानादिरूपैः रजांसिलोकान्आअव्यत सर्वतः आवृण्वन्ति ते वोयुष्माकं एवासोश्वाः स्वयतासः स्वयमेवसारथिनाविनैवयुक्ताः प्राध्रजन् प्रकर्षेणागच्छन्तिव्याप्नुवन्ति किञ्च युष्मदागमनात्विश्वा भुवनानिसर्वाणिभूतजातानि विश्वाहर्म्यासर्वाणिहर्म्याणिचभयन्तेबिभ्यतिपतनात् यस्मादेवं तस्माद्वोयामः चित्रश्चायनीयः आश्चर्यभूतइत्यर्थः भीतेःकारणमाह–ऋष्टिषुयुद्धस्थासुहेतिषु प्रयतासुप्रकर्षेणोद्यतासुसतीषु अथवानीतौदृष्टान्तः–ऋष्टिषुप्रयतासुसतीषु लुप्तोपमेयंआयुधेषूद्यतेषुयथाजनाबिभ्यतितद्वत्युष्मदागमनात्बिभ्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

यत्त्वेषयामानदयन्तपर्वतान्दिवोवापृष्ठंनर्याअचुच्यवुः ।
विश्वोवोअज्मन्भयतेवनस्पतीरथीयंतीवप्रजिंहीतओषधिः ॥५॥१॥

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठम् ।
नर्याः । अचुच्यवुः । विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः ।
रथियन्तीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥ १ ॥

मरुतः त्वेषयामाः प्रदीप्तगमनाः यत्यदापर्वतान् पर्ववतोगिरेर्गह्वराणि पूरकान् मेघान्वा नदयन्तनादयन्तिवा अथवा दिवोविद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरिभागंनर्यानरेभ्योहिताःअचुच्यवुः गच्छन्ति तथावोयुष्मत्संबन्धिनि अज्मन् गमनेनिमित्तभूतेसति विश्वोवनस्पतिः वनस्यपालयितावृक्षसमूहोभयतेबिभेति तथौषधिः प्रियङ्गुव्रीह्यादिः प्रजिहीते प्रकर्षेण

गच्छतिस्वस्थानात् इतस्ततश्चलतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीयन्तीव रथमात्मनःइच्छन्तीस्त्रीरथारूढेत्यर्थः तादृशीस्त्रीव सायथाचलतितद्वत् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी—

यूयंनंउग्रामरुतःसुचेतुनारिष्टग्रामाःसुमतिंपिपर्तन ।
यत्रांवोदिद्युद्रदंतिक्रिविर्दतीरिणातिपश्वःसुधितेवबर्हणा ॥ ६ ॥

यूयम् । नः । उग्राः । मरुतः । सुऽचेतुना । अरिष्टऽग्रामाः ।
सुऽमतिम् । पिपर्तन । यत्र । वः । दिद्युत् । रदंति । क्रिविःऽदती ।
रिणाति । पश्वः । सुधिताऽइव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हेउग्राः उद्गूर्णबलामरुतोयूयं सुचेतुनाशोभनचेतसा अरिष्टग्रामाः अहिंसितसंघाःसन्तोनोस्माकं सुमतिंशोभनांबुद्धिं पिपर्तनपूरयत कस्मिन्कालेइतितदुच्यते—यत्रयस्मिन्कालेवोयुष्मत्सबन्धिनीक्रिविर्दतीविक्षेपणशीलदन्तीदिद्युतहेतिःरदति विलिखति मेघसंस्त्यायंपश्वःपशूंश्च रिणातिरेषतिहिनस्ति वायौवातिसतिपशवःशीर्यन्तइतिप्रसिद्धम् हिंसायांदृष्टान्तः—सुधिताइव सुहितासुष्ठुप्रेरिताबर्हणा हतिस्तत्साधनाहेतिर्वायथारिणातितद्वत् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

प्रस्कम्भदेष्णाअनवभ्रराधसोलातृणासोविदथेषुसुष्टुताः ।
अर्चन्त्यर्कंमदिरस्यपीतयेविदुर्वीरस्यप्रथमानिपौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कंभऽदेष्णाः । अनवभ्रऽराधसः । अलातृणासः । विदथेषु ।
सुऽस्तुताः । अर्चन्ति । अर्कम् । मदिरस्य । पीतये । विदुः ।
वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७॥

प्रस्कंभदेष्णाः प्रकर्षेणस्तंभितदानाः अविरतदानाइत्यर्थः अनवभ्रराधसःअभ्रष्टहविरादिधनाः राधइतिधननाम अलातृणासः नकारस्यस्थानेलकारः अनातृणासः आतर्दनरहिताःअथवा

अलं पर्याप्तं आतर्दनाः शत्रूणां यद्वा अत्यमत्यर्थं दातारः फलानां सुष्टुताः ऋत्विग्भिः सम्यक्स्तुताः एवंरूपामरुतः विदथेषुयागेषुअर्कमर्चनीयमिन्द्रं स्वसखीभूतं अर्चन्ति पूजयन्ति स्तुत्यादिनासंभावयन्तीत्यर्थः किमर्थं मदिरस्यमादनसाधनस्यसोमस्यपीतये पानाय तस्येन्द्रस्यमहत्त्वं कथं जानन्तीत्यतआह—हेमरुतः वीरस्यविविधंशत्रूणामीरकस्येन्द्रस्य प्रथमानिप्रतमानिमुख्यानिपौंस्यापुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणिविदुर्जानन्ति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भीरक्षतामरुतोयमावत।
जनंयमुग्रास्तवसोविरप्शिनःपाथनाशंसात्तनयस्यपुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तम् । अभिऽह्रुतेः । अघात् । पूःऽभिः । रक्षत । मरुतः । यम् । आवत । जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विऽरप्शिनः । पाथन । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हेमरुतःयूयंशतभुजिभिः शतमित्यपरिमितनाम असंख्यातभोगवद्भिःपूर्भिःपालनैःजेतव्यैः शत्रूणांनगरैर्वा तं रक्षतपालयत तमित्युक्तंकमित्याह—यंजनंअभिह्रुतेः अभिभवकारणात्कुटिलस्वभावादघात्पापात् आवतअरक्षत किञ्च हेउग्राः उद्गूर्णतेजसः हेतवसः बलवन्तोवेगवन्तोवा हेविरप्शिनःमहन्नामैतत् महान्तः यद्वा रपणीयाःशब्दारपाःतेषांयेविरप्शिनः विविधारप्शिनः स्तोतारोयेषां तेयथोक्ताः हेतादृशायूयं यंचजनंपाथनपाथरक्षथ कस्मान्निमित्तादितिउच्यते तनयस्यउपलक्षणमेतत् पुत्रादीनांपुष्टिषुपोषेषुनिमित्तभूतेषुशंसादभिशंसनात्यमेवंकुरुथ तंरक्षथेति शेषः पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेणपुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्याचरक्षथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

विश्वानिभद्रामरुतोरथेषुवोमिथस्पृध्येवतविषाण्याहिता।
अंसेष्वावःप्रपथेषुखादयोक्षोवश्चक्रासमयाविवावृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता । अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९ ॥

हेमरुतः वोरथेषुयुष्मत्संबन्धिरथेषुरंहणसाधनेषुविश्वानिभद्रा सर्वाणिकल्याणानिभोगयोग्यानिद्रव्याणि अस्मभ्यंप्रदेयानिफलानिवा आहिताआहितानि तथावः अंसेष्वावः तदुपलक्षितभुजेष्वपि आकारोप्यर्थे मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धाविषयाणितविषाणिबलानिअंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानिवाआहितानि किञ्च वःप्रपथेषु प्रगताःपन्थानोयेषुविश्रामस्थानेषुतानिप्रपथानि तेषु खादयःखाद्यानिभक्ष्याणि आहितानि यद्वा प्रगतःपन्थायैस्तेषुपादाग्रेषुखादयः स्थिराआभरणविशेषाआहिताः किञ्च वःअक्षः युष्मत्संबन्धीरथाक्षः चक्रा तत्रोपनिबद्धानिचक्राणि समयासमीपेतेषांपरिसरेविववृते विशेषेणवर्तते नकदाचिदपिचक्रेषुसंलग्नोभवतीत्यर्थः यस्मादेवंदेवयजनगमनसाधनानिसन्ति तस्मात्शीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

भूरींणिभद्रानर्येषुबाहुषुवक्षःसुरुक्मारंभसासोअञ्जयः ।
अंसेष्वेताःपविषुंक्षुराअधिवयोनपक्षान्व्यनुश्रियोंधिरे॥१०॥२॥

भूरींणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषुं । वक्षःऽसु । रुक्माः । रभसासः ।
अञ्जयः । अंसेषु । एताः । पविषुं । क्षुराः । अधिं । वयः । न ।
पक्षान् । वि । अनुं । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥ २॥

तेमरुतः नर्येषुनरेभ्योहितेषुबाहुषुभुजेषु भूरीणिप्रभूतानि भद्राभद्राणि कल्याणानिधनानि स्तोतृभ्योदातुंधिरे दधिरेधारयन्ति तथावक्षःसु उरःस्थलेषुरुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति कीदृशानि रभसासः राभस्ययुक्तानिकान्तिमन्तिवाअंसेषुभुजमूलेषुएताः शुक्लवर्णाःमालाः पविषुवज्रसदृशेषुआयुधेषुक्षुराः क्षुरधाराः अधिसप्तम्यर्थानुवादी एवमेतेमरुतः सर्वांगेषुश्रियोलक्ष्मीः अनुअनुक्रमेणविधिरे विविधंधारयन्ति तत्रदृष्टान्तः–वयोनपक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी–

महान्तोमह्नाविभ्वोविभूतयोदूरेदृशोयेदिव्याइवस्तृभिः ।
मन्द्राःसुजिह्वाःस्वरितारआसभिःसंमिश्लाइन्द्रेमरुतःपरिष्टुभः॥११॥

म॒हान्तः । म॒ह्ना । वि॒ऽभ्वः । विऽभूतयः । दू॒रे॒ऽदृशः । ये । दि॒व्याःऽइव
स्तृऽभिः । म॒न्द्राः । सु॒ऽजि॒ह्वाः । स्वरितारः । आ॒सऽभिः ।
सम्ऽमिश्लाः । इन्द्रे । म॒रुतः । प॒रि॒ऽस्तुभः ॥ ११ ॥

येमरुतोमहान्तः माहात्म्योपेताः केन मह्नामहत्त्वेनप्रभावातिशयेन तथाविभ्वंविभवः व्याप्ताः तथाविभूतयः विविधैश्वर्यवन्तः दूरेदृशः दूरेदृश्यमानाः प्रकाशमानाः दूरदर्शनेदृष्टान्तः—दिव्याःस्तृभिरिव स्तृभिरितिनक्षत्रनाम ऋक्षाःस्तृभिरितिनक्षत्राणामितिनिरुक्तत्वात् दिविभवाः देवास्तृभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथादूरेदृश्यमानाभवन्तितद्वत् किञ्च मन्द्राः मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वाः आसभिरास्यैः स्वरितारःशब्दयितारः प्रियवचनाइत्यर्थः अतएवसुजिह्वाइत्युक्तं किञ्च इन्द्रेसंमिश्लाः सम्यक्मिश्रयितारः इन्द्रसहायिनइत्यर्थः मरुतोहैनंनाजहुरितिश्रुतेः । तथापरिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः एवंमहाभागायेमरुतःसन्तितेस्मद्यज्ञमागच्छन्तीतिशेषः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

तद्वः॑सुजाता॒मरुतो॒महित्व॒नंदी॒र्घंवो॑दा॒त्रमदि॑तेरिवव्र॒तम् ।
इन्द्र॑श्च॒नत्यज॑सा॒विह्रु॑णाति॒तज्जना॑य॒यस्मै॑सु॒कृते॒अरा॑ध्वम् ॥ १२ ॥

तत् । व॒ः । सु॒ऽजा॒ता॒ः । म॒रु॒त॒ः । म॒हि॒ऽत्व॒नम् । दी॒र्घम् । व॒ः ।
दा॒त्रम् । अदि॑तेःऽइव । व्र॒तम् । इन्द्र॑ः । च॒न । त्यज॑सा । वि ।
ह्रु॒णा॒ति॒ । तत् । जना॑य । यस्मै॑ । सु॒ऽकृते॑ । अरा॑ध्वम् ॥ १२ ॥

हेसुजाताः शोभनजननाः हेमरुतः वोयुष्मदीयं महित्वनंमहत्त्वंतत्तादृक् खलु तदित्युक्तं किमित्याह—वोयुष्माकं दात्रंदानंवृष्ट्यादिरूपंदीर्घंअत्यायतंअविच्छिन्नं प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः दीर्घत्वेदृष्टान्तः—अदितेर्व्रतमिव अदीनायादेवमातुर्भूम्यावा व्रतमितिकर्मनाम तद्यथादीर्घअतिविस्तृतंतद्वत् अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्यादिमंत्रवर्णात् । किञ्च हेमरुतोयूयंयस्मैसुकृते शोभनयागादिकर्त्रेयजमानाययदभिमतंधनमराध्वं दद्ध्वं तदिन्द्रश्च इन्द्रोपित्यजसात्यागेननवि-

---

१ नि० ३. २०. । २ ऋ० सं० २. ५. १६. ।

ह्णाति नविह्वरति कौटिल्यंनकरोति चनेत्ययंयद्यपिनिपातद्वयसमुदायरूपएकोनिपातितः तथा-प्यवयवविभागेनचशब्दःसमुच्चये नशब्दोनिषेधेधिगन्तव्यः युष्मद्धनादित्यागमिन्द्रत्यागोपिनातिक्रामतीत्यर्थः यद्वा यस्मैतद्धनमराध्वंतमिन्द्रोपिनकुटलयतिननिषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

तद्वोजामित्वंमरुतःपरेयुगेपुरूयच्छंसममृतासआवत ।
अयाधियामनवेश्रुष्टिमाव्यासाकंनरोदंसनैराचिकित्रिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामिऽत्वम् । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् ।
शंसम् । अमृतासः । आवत । अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिम् ।
आव्य । साकम् । नरः । दंसनैः । आ । चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

हेमरुतः यत्वोजामित्वंबंधुत्वं अस्मद्विषयप्रेमाधिक्यंततखलुप्रसिद्धमित्यर्थः कियत्पर्यन्त-मितितदुच्यते–परेयुगे युगशब्दःकालोपलक्षकः उत्कृष्टेमहतिकालेतीतेपिवर्ततइतिशेषः तत्कथम-धिगतमित्यतआह अमृतासोऽमरणधर्माणोहेमरुतोयूयं यद्यस्माच्छंसमस्माभिःक्रियमाणांस्तु-तिंपुरुप्रभूतंयथाभवतितथाआवतरक्षथ तस्माद्युष्मत्कृतंजामित्वमविनाशीत्यर्थः किंच यूयं अ-याधिया अनया अनुग्रहात्मिकयाबुद्ध्यामनवेमनुष्यायस्तोत्रेयष्ट्रेवा अस्मदादयेश्रुष्टिमाव्यकी-र्तिंस्तुतिंवारक्षित्वासाकंसंभूयनरःनेतारः सन्तोदंसनैः कर्मभिरित्थंभूताआचिकित्रिरे सर्वतो-जानीथ ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

येनदीर्घंमरुतःशूशवामयुष्माकेनपरीणसातुरासः ।
आयत्ततनन्वृजनेजनासएभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १४ ॥

येन । दीर्घम् । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।
आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः ।
तत् । अभि । इष्टिम् । अश्याम ॥ १४ ॥

हेतुरासः वेगवन्तोमरुतोःयुष्माकेनयुष्मत्संबन्धिनायेनपरीणसायद्यप्येतद्बहुनामसुपठितम् तथापियद्बहुतन्महदपिभवतीत्यत्रमहदित्यर्थेगृह्यते महतायुष्मदभिगमनेनैषणेनवादीर्घमायतंसत्रादिरूपंकर्मशूशवाम प्रवर्धयामः किञ्च यत्येनचाभिगमनेनैषणेनवाजनासोजनाःअस्मदीयाः वृजनेसङ्ग्रामेआततनन्सर्वतोविस्तारयन्ति स्वसामर्थ्यैःसङ्ग्रामंजयन्तीत्यर्थः तदिष्टिमेषणंगमनं एभिर्यज्ञेभिः इदानींक्रियमाणैःस्तोत्रादिरूपैःपूजनैः अभिआभिमुख्येनअश्यामव्यामुयाम् ॥१४॥

अथपञ्चदशी–

एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यकारोः ।
एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १५ ॥ ३ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १५ ॥ ३ ॥

अयंमन्त्रस्तृतीयाध्यायान्तेव्याख्यातः सूक्तोपक्रमप्रभृतिक्रियमाणांस्तुतिंमरुद्भ्यः समर्प्यस्वाभीष्टमाशास्ते हेमरुतः एषःस्तोमःइदानींकृतंस्तोत्रंवोयुष्माकंयुष्मदर्थमित्यर्थः तथेयंगीः स्तुतिरूपावागपिवोयुष्माकं कस्यसंबन्धीदमितितदुच्यते–मान्दार्यस्यमन्दतेरीयतेश्चमान्दार्यः स्तुतिंप्रेरयतः मान्यस्यमाननार्हस्य कारोः स्तोतृनामैतत् स्तोतुः संबन्धि यद्वैतत्पदत्रयमुत्तरत्रसंबध्यते उक्तलक्षणस्तोतुः इषाइच्छयाकामनयातन्वेयुष्मच्छरीरवृद्ध्यै स्तुत्याहिशरीरंवर्धते आयासीष्टअभिगच्छतुस्तुतिः वयांवयंचेषमन्नंवृजनंबलंजीरदानुंचिरकालजीवनंच विद्यामलभेमहि ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

सहस्रंतइत्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभं आद्यैन्द्री शिष्टामरुद्देवताकाः पूर्वत्रहिशब्दात् सहस्रमेकादशाद्यैन्द्रीत्यनुक्रमणिका विशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा–

सहस्रन्तइन्द्रोतयोनःसहस्रमिषोहरिवोगूर्ततमाः ।
सहस्रंरायोमादयध्यैसहस्रिणउपनोयन्तुवाजाः ॥ १ ॥

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिऽवः ।
गूर्तऽतमाः । सहस्रम् । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः ।
यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेतवऊतयोरक्षाप्रकाराः सहस्रमपरिमिताइत्यर्थः नोस्मभ्यंउपयन्त्वितिसर्वत्रयोज्यं तथा हेहरिवः हरीइन्द्रस्याश्वौ ताभ्यां तद्वन्निन्द्र गूर्ततमाः अत्यन्तंगूर्णानि इषःइषणीयाः अन्नानिसहस्रंबहूनित्वदीयानि तथासहस्रंरायः अपरिमितानिधनानिमणिमुक्तादीनिमादयध्यै अस्मान्मादयितुंयानिसन्तितान्यस्मानुपयन्तु तथासहस्रिणोवाजाः गमनवन्तश्चतुष्पाद्रूपाः पशवोपिनोस्मानुपयन्तु समीपंप्राप्नुवन्तु ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

आनोवोभिर्मरुतोयान्त्वच्छाज्येष्ठेभिर्वाबृहद्दिवैःसुमायाः ।
अधयदेषांनियुतःपरमाःसमुद्रस्यचिद्धनयन्तपारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवःऽभिः । मरुतः । यान्तु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा ।
बृहत्ऽदिवैः । सुऽमायाः । अध । यत् । एषाम् । निऽयुतः । परमाः ।
समुद्रस्य । चित् । धनयन्त । पारे ॥ २ ॥

तेमरुतः अवोभीरक्षणैः सहितानोस्मानच्छ आभिमुख्येनायान्तु आगच्छन्तु सुमायाः मायेतिप्रज्ञानाम शोभनप्रज्ञाः एवंमरुतोज्येष्ठेभिः बृहद्दिवैःवा ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैर्मणिमुक्तादिधनैश्चसहिताआयान्तु वाशब्दःसमुच्चये आगमने कथमेषांसामर्थ्यमित्यतआह–अधअथैषांमरुतांयधस्मान्नियुतः एतन्नामकाः परमाःउत्कृष्टाःअश्वाः समुद्रस्यचित् चिच्छब्दोप्यर्थे समुद्रस्यापिपारेपरस्मिन्तीरे धनयन्त धनधारणंवहनंकुर्वन्ति तस्माद्रक्षणैर्धनैश्चायान्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

मिम्यक्षयेषुसुधिताघृताचीहिरण्यनिर्णिगुपरानऋष्टिः ।
गुहाचरन्तीमनुषोनयोषासभावतीविदथ्येवसंवाक् ॥ ३ ॥

मि॒म्य॒क्ष॑ । येषु॑ । सु॒ऽधि॑ता । घृ॒ताची॑ । हिर॑ण्यऽनिर्निक् । उप॑रा ।
न । ऋ॒ष्टिः । गुहा॑ । चर॑न्ती । मनु॑षः । न । योषा॑ । स॒भाऽव॑ती ।
वि॒द॒थ्या॑ऽइव । सम् । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठुनिहिता सुष्ठुहितावा लोकेघृताचीघृतंक्षरणशीलमुदकंअञ्चन्ती हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा निर्णिगितिरूपनाम एवं रूपाऋष्टिः विद्युदाख्यायुधविशेषोवा उपरान मेघमालेव येषुमरुत्सुसंमिम्यक्ष म्यक्षतिर्गतिकर्मा सङ्गताभूत् मेघपङ्क्तिर्विद्युताविमे अपि सङ्गते इत्यर्थः मेघपङ्क्तिर्विद्युच्चोभेदृष्टान्तेनविशेष्येते गुहानिगूढागुहायां वान्तरिक्षेचरन्ती तत्रदृष्टान्तः- मानुषोनयोषा मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीवत् सायथासुवेषान्तःपुरएवमध्येचरतितद्वत् किंसर्व- दैवमिति नेत्याह–सभावती सभाजनसङ्घस्तद्वतीवर्षकाले आविर्भवन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः–विद- थ्यावागिव विदथोयज्ञः तदर्हतीतिविदथ्या प्रैषस्तोत्रादिरूपावाक् सायथायज्ञसभांप्राप्याविर्भवतितद्वत् यद्वा विदथ्यावेदनार्हाविवदमानयोर्वाक् सायथाभवति तद्वत् सैवंरूपायेषुमिम्यक्ष तेमरुतो देवयजनमागच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

परा॑शु॒भ्रा अ॒यासो॑ य॒व्या सा॑धार॒ण्येव॑ म॒रुतो॑ मिमिक्षुः ।
न रो॑द॒सी अप॑ नुदन्त घो॒रा जु॒षन्त॒ वृधं॑ स॒ख्याय॑ दे॒वाः ॥ ४ ॥

परा॑ । शु॒भ्राः । अ॒यासः॑ । य॒व्या । सा॒धा॒र॒ण्याऽइ॑व । म॒रुतः॑ ।
मि॒मि॒क्षुः॒ । न । रो॒द॒सी इति॑ । अप॑ । नु॒द॒न्त॒ । घो॒राः ।
जु॒षन्त॑ । वृधं॑ । स॒ख्याय॑ । दे॒वाः ॥ ४ ॥

शुभ्राःशोभनालङ्काराअयासोभिगन्तारोमरुतः यव्यामिश्रणशीलयाविद्युतापरामिमिक्षुः प्रकर्षेणसिञ्चन्तिउदकसंस्त्यायं साधारण्येव यथालोकेसाधारणयास्त्रियासङ्गतायुवानोरेतोमुञ्चन्तितद्वत् एवंकुर्वन्तोघोराःअतिवृष्टिप्रदानेनभयङ्कराः तेरोदसीद्यावापृथिव्यौनापनुदन्त अपनोद- नं वर्षणरूपं तिरस्कारंनकुर्वन्ति द्यावापृथिवीवचनोरोदसीशब्दःसर्वत्राद्युदात्तः अत्रतुव्यत्यये- नान्तोदात्तत्वमितिद्रष्टव्यं यद्वा रोदसीशब्देनरोदनस्वभावोरुद्रः तस्यस्त्रीरोदसीतिकेचिदाहुः अपरेतुमरुतांस्त्रियोरोदसीतिनामधेयमित्याहुः अयमेवपक्षोयुक्तः उत्तरत्रैवंव्यवहारात् तत्पक्षेरो-

दसीरोदस्यांङीषन्तात् सप्तम्याईकारोलुग्वा ईदूतौचसप्तम्यर्थेइतिप्रगृह्यसंज्ञा तस्यां प्रियंधननमुश्चन्ति किन्तु देवाःमोदयितारोमादयितारोवामरुतःसख्यायवृधंवृद्धिंजुषन्तसेवन्ते द्यावापृथिवीपक्षे सख्यायजगतांसखिभावायतयोर्वृद्धिंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

जोषद्यदीमसुर्यासचध्यैविषितस्तुकारोदसीनृमणाः ।
आसूर्येवविधतोरथंगात्त्वेषप्रतीकानभसोनेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ईम् । असुर्या । सचध्यै । विसितऽस्तुका ।
रोदसी । नृऽमनाः । आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथम् । गात् ।
त्वेषऽप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥ ४ ॥

रोदसीमरुत्पत्नी विद्युद्वा एतन्नामकेयमपि ईमेनंमरुत्सङ्घं जोषत्सेवते जुषेर्लेटचडागमः किमर्थं सचध्यैसङ्गमनार्थं कीदृशीसा असुर्या असुराःक्षेप्तारोमरुतः तेषांस्वभूताविषितस्तुका विशिष्टकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघावा संभोगवशेन तथानृमणाः नृषुनेतृषुमरुत्सुमननवती मनुष्येषुवावृष्टिप्रदानमनोयुक्ता त्वेषप्रतीकादीप्तोपक्रमादीप्तावयवा ईदृशीदेवीविधतः परिचरतोमरुत्संघस्यरथमागात् आगच्छतिव्याप्नोति यागदेशंगन्तुंरथमारुह्यवायज्ञमागच्छति केव विधतःसूर्यस्यरथंत्वेषप्रतीकासूर्येवसूर्यपत्नीव यद्वा सूर्यस्यदुहिताश्विनोरथमिव सायथारोहतितद्वत् आगमनेदृष्टान्तः—नभसइत्यान अन्तरिक्षादित्ययोः साधरणोयंनभःशब्दःनभइतिषट्साधारणानीत्युक्तत्वादत्रादित्यवचनः तस्यगतिरिव सायथाशीघ्रातद्वत् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथषष्ठी—

आस्थापयन्तयुवतिंयुवानःशुभेनिमिश्लांविदथेषुपज्राम् ।
अर्कोयद्वोमरुतोहविष्मान्गायद्गाथंसुतसोमोदुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयन्त । युवतिम् । युवानः । शुभे । निऽमिश्लाम् ।
विदथेषु । पज्राम् । अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् ।
गायत् । गाथम् । सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानोमिश्रयन्तःनित्यतरुणावामरुतः युवतिं मिश्रयन्तींनित्यतरुणींवाविद्युद्रूपांरोदस्यां स्त्रियमास्थापयन्त आस्थापयन्ति देवतात्वेनरथेधारयन्ति कीदृशींतां निमिश्लांनियमेनमिश्रयन्तींपज्रांपज्रोबलंतद्वतींशुभेशोभतेदीप्यतइतिशुबुदकंवृष्टयुदकार्थंशुभेरथइतिवायोज्यं किंनिमित्तं विदथेषुयागेषुनिमित्तभूतेषु कदायत्यदाहेमरुतोवोयुष्मानअर्कः मत्वर्थोलुप्यते अर्चनसाधनमन्त्रोपेतःस्तोतावा हविष्मान्प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमः होमायाभिषुतःसोमोयंयजमानोदुवस्यन्परिचरन्गाथंगातव्यंस्तोत्रंगायत्गायति तदेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

प्रतंविवक्मिवक्म्योयएषांमरुतांमहिमासत्योअस्ति ।
सचायदींवृषमणाअहंयुःस्थिराचिज्जनीर्वहतेसुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तम् । विवक्मि । वक्म्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति । सचा । यत् । ईम् । वृषऽमनाः । अहम्ऽयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुऽभागाः ॥ ७ ॥

एषांमरुतांयोयोमहिमामहत्त्वातिशयः वक्म्यःसर्वैःस्तुत्यःसत्यःअबाध्यःअस्ति तंप्रविवक्मि प्रवच्मिवर्णयामि कथमेषांमहिमाप्राप्तइतिउच्यते—यद्यस्मादईएतेषांसबन्धिनीरोदसी वृषमणावृष्ट्यादिवर्षणमनस्काअहंयुःअहंकारवतीजगदुपकारकर्त्रीनमत्तःकाचिदस्तीत्यहंकारः स्थिराचित् चिदितिपूजायां अत्यन्तमविनश्वराईदृशीदेवीसुभगाःशोभनभाग्योपेताः जनीःजननशीलाःप्रजाः वृष्ट्युत्पत्तीर्वावहतेधारयति वृष्टौसत्यांसर्वेप्राणिनउत्पद्यन्ते यस्मादेवंतस्मान्महिमास्ति तंमहिमानंस्तौमीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

पान्तिमित्रावरुणाववद्याच्चयंतईमर्यमो अप्रंशस्तान् ।
उतच्यवन्तेअच्युताध्रुवाणिवावृधईंमरुतोदातिवारः ॥ ८ ॥

पान्ति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयते । ईम् । अर्यमो इति । अप्रऽशस्तान् । उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईम् । मरुतः । दातिऽवारः ॥ ८ ॥

हेमरुतः युष्मत्संबन्धिनोदेवाः मित्रावरुणौअहोरात्र्यभिमानिदेवौ अर्यमो अर्यमा उ इ-तिनिपातसमुदायात्मकमेकंपदं उशब्दोपिशब्दार्थे अर्यमापिएतेत्रयोपिईअमुंल्लोकंयज्ञंवाअव-द्यावगर्ह्यात् अयथानुष्ठानात् जगत्पक्षेव्यवहारप्रतिबन्धरूपात्पान्तिरक्षन्ति तथाएतेषांमध्ये अर्यमोऽप्रशस्तानक्षीणानपिपदार्थान्चयतेचायन्तिनाशयन्ति उतअपिचएतैः प्रेरितानिअच्यु-ताअच्युतानिअस्रावीणिएतएवध्रुवाणिअविचलानिमेघस्थोदकानिच्यवन्ते च्यावयन्तिवा एते अ होरात्रेवैमित्रावरुणावहोरात्राभ्यांखलुवैपर्जन्योवर्षतीतिश्रुतेः। यद्वा अच्युतानिध्रुवाणिधनानिच्य वन्ते कदेतिउच्यते हेमरुतोयुष्मदीयंईमयंकालोदातिवारः प्रदेयजलःखण्डितमेघोवायदावृ-धेवर्धते तदामित्रादयोदेवायुष्मदनुकूलव्यापारेणजगद्रक्षन्तीत्यर्थः यद्वा दातिवारोदत्तवरणीयह-विर्लक्षणधनोयजमानः हेमरुतः ईमेनान्युष्मान्ववृधेवर्धयतियदा तदेत्यर्थः॥ ८॥

अथनवमी—

न॒हीनुवो॑मरुतो॒अन्त्य॒स्मेआ॒रात्ता॑च्चि॒च्छव॑सो॒अन्तं॑मा॒पुः ।
तेधृ॒ष्णुना॒शव॑साशूशु॒वांसोऽर्णो॒नद्वेषो॑धृष॒तापरि॑ष्ठुः ॥ ९ ॥

न॒हि । नु । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । अन्ति॑ । अ॒स्मे इति॑ । आ॒रात्ता॑त् ।
चि॒त् । शव॑सः । अन्त॑म् । आ॒पुः । ते । धृ॒ष्णुना॑ । शव॑सा ।
शू॒शु॒ऽवांस॑ः । अर्ण॑ः । न । द्वेष॑ः । धृ॒ष॒ता । परि॑ । स्थुः ॥ ९ ॥

हेमरुतः वःशवसोयुष्माकंसंबन्धिनोबलस्य अन्तमवसानं अन्ति अन्तिके आरात्तात्चित्दूरादपि यद्वा चिदितिकुत्सायां अत्यन्तदूरात्अस्मेअस्मासुमध्येएकेपि नुक्षिप्रंनह्यापुः नैवखलुप्राप्नुवन्ति सन्निधावसन्निधौचनप्राप्नुवन्तीत्यर्थः अथपरोक्षेप्राप्तबलत्वमाह—तेखलुमरुतोधृष्णुनाधर्षकेण शवसाबलेनशूशुवांसोवर्धमानाः अतएवधृषतापराभिभावकेनसामर्थ्येनद्विषोद्वेष्टॄन् परिष्ठुःपरि-भवन्तिवशीकुर्वन्ति तत्रदृष्टान्तः—अर्णोन उदकमिव यथाउदकंस्वविरोधिरजआदिकमभिभ-वतितद्वत् यस्मादेवंतस्मात्शवसोन्तंनापुः॥ ९॥

वयमद्येत्येतांदशमींअस्तमितेआदित्येजपेत् तथाचसूत्रम्—वयमद्येन्द्रस्यप्रेष्ठाइत्यस्तंया-त्यादित्यइतिपाठस्तु ।

अथदशमी–

वयमद्येन्द्रस्यप्रेष्ठांवयंश्वोवोचेमहिसमर्ये ।
वयंपुरामहिचनोअनुद्यून्तन्नंऋभुक्षानरामनुष्यात् ॥ १० ॥

वयम् । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वोचेमहि ।
सऽमर्ये । वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः ।
ऋभुक्षाः । नराम् । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

अद्यास्मिन्दिनेवयंयष्टारइन्द्रस्यदेवस्यप्रेष्ठाः प्रियतमाः भवेम यद्वा प्रियतमावयमिन्द्रस्य महत्त्वंवोचेमहि स्तोतुंसमर्थाभूयास्म किञ्च वयंश्वः परस्मिन्नपिदिनेसमर्येसहमर्यामर्त्याऋत्विजोयस्मिन्समर्योयज्ञः तस्मिन्सङ्ग्रामेवाइन्द्रस्यमहत्त्वंवोचेमहि किञ्च वयंपुरापूर्वस्मिन्नतीतेपिकालेमहिमहत् बलंनोस्मदर्थंवोचेमहि तथा द्यून्दिवसाननुप्रतिदिवसमित्यर्थः अतीते आगामिनिच दिवसे सर्वदावोचेमहि तत्तस्माद्दभुक्षाः महन्नामैतत् ऋभुक्षाः उक्षाइतितन्नामसुपाठात् महानिन्द्रोनरांमनुष्याणांमध्येनोस्माननुस्यात् अनुभवतु अनुकूलमभिमतप्रदोवाभवतु॥ १० ॥

अथैकादशी–

एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यकारोः ।
एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य ।
मान्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ५ ॥

एषइत्येकादशीव्याख्याता॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

यज्ञायज्ञेतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तंआगस्त्यंमारुतं अन्त्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाःसप्त त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः यज्ञायज्ञादशत्रिष्टुबन्तमित्यनुक्रान्तं विशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

यज्ञायंज्ञावःसमनातुतुर्वणिर्धियंधियंवोदेवयाउंदधिध्वे ।
आवोर्वाचःसुवितायरोदस्योर्महेववृत्यामवसेसुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयंज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियंम्ऽधियम् । वः ।
देवऽयाः । ऊम् इति । दधिध्वे । आ । वः । अर्वाचः । सुवितार्य ।
रोदस्योः । महे । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

हेमरुतः वः समनासमीकृतिन्र्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपियज्ञेषुतुर्वणिः तूर्णवनिः त्वरमाणासंजभमानाभवति तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः । तत्तद्यागावसरेआगत्यहविः स्वीकृत्यवैकल्यपरिहारेणसमंकुरुथेत्यर्थः किञ्च वोयूयंधियंधियंयुष्मत्संबन्धिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वंकर्मदेवयाउ देवान्प्रापयितारएवसन्तोदधिध्वे धारयथधारयध्वेवा देवार्थंहविराद्युत्पादनाय वृष्टिंकुरुथेत्यर्थः यस्मादेवंकुरुथ तस्माद्वोयुष्मानर्वाचोस्मदभिमुखान्आववृत्यांआवर्तयामि किमर्थंरोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्महेमहतेअवसेरक्षणायप्रीणनायवा तदपिकिमर्थमितिउच्यते—सुवितायसुष्ठुव्यापनाय कैःसाधनैः सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

वव्रासोनयेस्वजाःस्वतवसइषंस्वरभिजायन्तधूतयः ।
सहस्रियासोअपांनोर्मयआसागावोवन्द्यासोनोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः । स्वऽतवसः । इषम् । स्वः ।
अभिऽजायन्त । धूतयः । सहस्रियासः । अपाम् । न । ऊर्मयः ।
आसा । गावः । वन्द्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

येमरुतोवव्रासोन वव्रिरितिरूपनाम रूपवन्तइव तेयथाप्रकृष्टालक्ष्यन्तेतद्वत् यद्वा अरूपाअपिसरूपाइव स्वजाः स्वयमेवस्वस्माद्वाजायमानाः अनन्यहेतुकाइत्यर्थः धूतयःकम्पनशीलाःसन्तितेइषंअन्नंहविर्लक्षणं अन्नसाधनंसस्यादिकंवा स्वः स्वर्गंचाभिजायन्त अभिलक्ष्यप्रादुर्भवन्ति

---

१ नि० ६. १४. ।

तेदृष्टान्तमुखेनश्रूयन्ते—अपांनोर्मयः उदकानामूर्मयइव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः तथावंद्यासः बहुक्षीरादिप्रदत्वेनस्तुत्यागावोन गावइव आसा समीपेएवउक्षणः वृष्ट्युदकस्यसेक्तारः तादृशामरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सोमा॑सो॒नये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो हृ॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॒नास॑ते ।
ऐषा॒मंसे॑षु र॒म्भिणी॑वरारभे ह॒स्तेषु खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॒ सं द॑धे ॥ ३ ॥

सोमा॑सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तऽअं॑शवः । हृ॒त्ऽसु । पी॒तास॑ः ।
दु॒वस॑ः । न । आस॑ते । आ । ए॒षा॒म् । अंसे॑षु । र॒म्भिणी॑ऽइव ।
र॒र॒भे । ह॒स्ते॑षु । खा॒दिः । च॒ । कृ॒तिः । च॒ । सम् । द॒धे॒ ॥ ३॥

येमरुतःसुताः अभिषुताः तृप्तांशवः तर्पितावयवाः सोमासोन सोमाइव यथावल्लीरूपाः सोमाः अभिषवात्पूर्वं आप्यायनेनतृप्तावयवाःसन्तः पश्चात्सुताःअभिषुताः रसभूताः पीतासःपीताःसन्तोहृत्सुपातॄणां हृदयेषुदुवसोनासते परिचरन्तइवासते तद्वत् येमरुतः यज्ञेआहूतास्तृप्तावयवाभवन्ति ध्यायमानाःसन्तोहृत्सुहृदयेषुदुवसोन परिचरन्तइवासते यद्वा प्राणादिरूपेणशरीरे स्थितादुवसः परिचरन्तइवगमनादिचेष्टाःकुर्वन्तः आसते एषामंसेषुरम्भिणीव युवतमांसावलम्बिनीयोषिदिवारारभे आश्लिष्यति अवलम्बते सामर्थ्यात् शक्त्याख्यायुधविशेषोभुजलक्ष्मीर्वा किञ्च हस्तेषुखादिः हस्तत्राणकश्चकृतिः कर्तनीचखड्गलतावृष्टिश्चसन्दधे सन्धीयते सम्यक्धृताभवति परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः येमरुतउक्तरूपास्तेआविर्भवन्तीत्यर्थः॥३॥

अथचतुर्थी—

अव॒ स्वयु॑क्ता दि॒व आ वृथा॑ ययु॒रम॑र्त्याः॒ कश॑या चोदत॒ त्मना॑ ।
अ॒रे॒णव॑स्तुविजा॒ता अ॑चुच्यवुर्दृ॒ळ्हानि॑ चिन्म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥४॥

अव॑ । स्वऽयु॑क्ताः । दि॒वः । आ । वृथा॑ । य॒युः॒ । अम॑र्त्याः ।
कश॑या । चो॒द॒त॒ । त्मना॑ । अ॒रे॒णव॑ः । तु॒वि॒ऽजा॒ताः । अ॒चु॒च्य॒वुः॒ ।
दृ॒ळ्हानि॑ । चि॒त् । म॒रुत॑ः । भ्राज॑त्ऽऋष्टयः ॥ ४ ॥

एतेमरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परंसंयुक्ताः स्वेनधनेनवा युक्ताःसन्तोदिवोद्युलोका-द्वृथा अनायासेनावाययुः अवाङ्मुखमागच्छन्ति हेअमर्त्यामरुतोयूयंत्मनाआत्मनास्वयमेवकश-यावाङ्मैतव् वाचास्तुतिरूपया चोदत प्रेरयत स्तोतुमितिशेषः तेचमरुतः अरेणवःअपापाः तु-विजाताः बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूताः भ्राजदृष्टयः दीप्ताः एवंभूताःसन्तोदृह्ळानिचिव् दृढान्यपिपर्वतादी-निअचुच्यवुः च्यावयन्तिचालयन्ति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

कोवोन्तर्मरुतऋष्टिविद्युतोरेजतित्मनाहन्वेवजिह्वया ।
धन्वच्युतइषांनयामनिपुरुप्रैषाअहन्योऽनैतशः ॥ ५ ॥ ६ ॥

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना ।
हन्वाऽइव । जिह्वया । धन्वऽच्युतः । इषाम् । न । यामनि ।
पुरुऽप्रैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हेमरुतः हेऋष्टिविद्युतः मेघभेदेनायुधविशेषेण विद्योतमानाः वोयुष्माकमन्तः युष्मासुमध्ये स्थित्वाकःपुमान्रेजतिचालयति प्रेरयति तर्हिकथंचालनमितिउच्यते त्मनाआत्मनैवचालने दृ-ष्टान्तः–जिह्वयाहन्वेव द्विवचनस्यआकारः हनूइव तौयथारसनयाचाल्येते तद्वत् यद्यप्येवंत-थापिइषांअन्नानां तत्साधनानां सस्यानां यामनि प्राप्तौसमृद्ध्यर्थं धन्वच्युतोन धन्वन्शब्दो-न्तरिक्षस्यवचनः तेनतत्स्थमुदकंलक्ष्यते उदकस्राविणोमेघाइव तेयथाआकांक्ष्यन्ते तथायुष्मा-न्नादिप्राप्तये पुरुप्रैषाः बहुविधं फलमिच्छन् यजमानः स्तोत्रैः बहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः त-त्रदृष्टान्तः–अहन्यः अह्निभवः एतशोन अश्वइव सयथा शिक्षकेणनानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथषष्ठी–

कस्विदस्यरजसोमहस्परंक्कावरंमरुतोयस्मिन्नायय ।
यच्च्यावयथविथुरेवसंहितंव्यद्रिणापतथत्वेषमर्णवम् ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परम् । क्व । अवरम् । मरुतः ।
यस्मिन् । आऽयय । यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । समऽहितम् ।
वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥ ६ ॥

हेमरुतः यूयंयस्मिन्नुदकनिमित्तभूतेसतिआययआगच्छत अस्यरजसोवृष्ट्युदकस्यलोकस्य वामहोमहतः परंपारं अन्तंक्वस्वित्कुत्रास्तीति नास्तीत्यर्थः तथा अवरं अवाङ्भागआदिश्च क्वस्वित्कुत्रास्ति आद्यन्तंनकोपिजानातीत्यर्थः यद्यदायूयंविथुरेवविथुराणिशिथिलानितृणानी- वसंहितंएकभूतंउदकंच्यावयथस्वस्थानाच्चालयथ तदा अद्रिणावज्रेणत्वेषंदीप्तं अर्णवं उदक- वन्तंमेघंविपतथविशीर्णंपातयथ ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

सातिर्नवोमवतीस्ववतीत्वेषाविपाकामरुतःपिपिष्वती ।
भद्रावोरातिःपृणतोनदक्षिणापृथुज्रयीअसुर्येवजञ्जती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वःऽवती । त्वेषा । विऽपाका ।
मरुतः । पिपिष्वती । भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा ।
पृथुऽज्रयी । असुर्याऽइव । जञ्जती ॥ ७ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसबन्धिनीसातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनंयथाप्रशस्तगुणंतद्वद्वोरा- तिः वृष्ट्यादिविषया अमवती अमात्यवती इन्द्रादिसहायवती यथाराजेवामवानित्यत्रामशब्दो- मात्यवचनः तद्वत् यद्वा वःसातिः संविभक्तिर्नामवतीरोगवतीनभवति किन्तुस्वर्वतीसुखवतीत्वे- षादीप्ताविपाकापरिपक्वफलापिपिष्वतीपेषणवती कृषीवलैःकर्षणवतीवृष्टौसत्यांकर्षन्तीतिप्रसिद्धम् स्वविरोधिपेषणवतीवाभद्राभन्दनीयास्तुत्या किञ्च पृणतोदातुर्धनिकस्यदक्षिणान दक्षिणेव तद्वत् समृद्धकरी पृथुज्रयीपृथुजवाशीघ्रगामिनी किञ्च असुर्येव असुरस्यस्वभूता जञ्जतीसर्वानभि- भवन्तीशक्तिरिव सायथान्येभ्योपहृत्यान्यस्मैदातुंसमर्थातद्वदियमपिमेघस्थमुदकमपहृत्यजगतो- दातुंशक्तेत्यर्थः ईदृशीरातिरस्मभ्यमस्त्वितिभावः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

प्रतिष्टोभन्तिसिन्धवःपविभ्योयदभ्रियांवाचमुदीरयन्ति ।
अवस्मयन्तविद्युतःपृथिव्यांयदीघृतंमरुतःप्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिन्धवः । पविऽभ्यः । यत् । अभ्रियाम् ।
वाचम् । उत्ऽईरयन्ति । अव । स्मयन्त । विऽद्युतः ।
पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्योमरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः सिन्धवः स्यन्दनशीलाआपः प्रतिष्टोभन्ति प्रतिचलन्ति कदा यत्यदाअभ्रियांअभ्रभवांवाचंशब्दंस्तनितलक्षणंउदीरयन्त्युच्चारयन्तिवज्राणि किञ्च विद्युताः विद्योतमानाः तडितः पृथव्यांअन्तरिक्षेपृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूरितितन्नामसूक्तत्वात् तत्रावस्मयंतस्मयन्तेअवाङ्मुखंप्रकाशन्ते पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्रवायोज्यं यदि यदा पृथिव्यांभूम्यांघृतंक्षरदुदकंमरुतः प्रुष्णुवन्तिप्रुष्णन्ति सिञ्चन्ति प्रुषेःक्रैयादिकस्यव्यत्ययेनश्नुः यदैवंतदेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

असूतपृश्निर्महतेरणायत्वेषमयासांमरुतामनीकम् ।
तेसप्सरासोजनयन्ताभ्वमादित्स्वधामिषिरांपर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् ।
अनीकम् । ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वम् । आत् । इत् ।
स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा पृश्निर्यैवैपयसोमरुतोजाताःपृश्नेःपुत्राउपमासइतिश्रुतेः । तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः सादेवी त्वेषंदीप्तंअयासां गन्तॄणांमरुतामनीकंसमूहं एकोनपञ्चाशत्संख्याकमसूत उत्पादितवती किमर्थं महतेरणायसङ्ग्रामायमेघजयायेत्यर्थः तेचमरुतःसप्सरासः समानरूपाःहिंसकावामेघानां अभ्वंमेघंजनयन्ति उत्पादितवन्तः आदित् अनन्तरमेव इषिरांसर्वैरिष्टव्यांस्वधामन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणंपर्यपश्यन् परिपश्यन्तिसर्वेजनाः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

एषवःस्तोमोमरुतइयंगीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यकारोः।
एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम्॥ १० ॥ ७ ॥

एषः। वः। स्तोमः। मरुतः। इयम्। गीः। मान्दार्यस्य।
मान्यस्य। कारोः। आ। इषा। यासीष्ट। तन्वे। वयाम्।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम्॥ १० ॥ ७ ॥

एषवइतिदशमीव्याख्याता ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

महश्चित्त्वमित्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं ऐन्द्रमागस्त्यंत्रैष्टुभं द्वितीयाचतुष्पदाविराट् अथचतुष्पदाविराट् दशकैरित्युक्तत्वात् विराजोदिशइति पिङ्गलनागेनसूत्रितत्वाच्च महोष्टौ द्वितीयाविराळित्यनुक्रमणिका। समूळ्हेदशरात्रेद्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीये इदं विश्वजितोऽग्निनरइतिखण्डेसूत्रितम्—द्वितीयस्यशंसामहांमहश्चित्त्वमिन्द्रेति।

तत्रप्रथमा—

महश्चित्त्वमिन्द्रयतएतान्महश्चिदसित्यजसोवरूता।
सनोवेधोमरुतांचिकित्वान्त्सुम्नावनुष्वतवहिप्रेष्ठा॥ १ ॥

महः। चित्। त्वम्। इन्द्र। यतः। एतान्। महः। चित्। असि।
त्यजसः। वरूता। सः। नः। वेधः। मरुताम्। चिकित्वान्।
सुम्ना। वनुष्व। तव। हि। प्रेष्ठा॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं यतःकारणात् एतान्मरुतोमहश्चित् महतोपिसामर्थ्यातिशयवत्त्वात् त्वन्निरपेक्षोपिस्नेहात्त्यजसीतिशेषः अतःकारणात् महश्चिदसि चिदितिपादपूरणः यद्वा महतोपित्यजसः त्यागात् यद्वैतत्क्रोधनाम क्रोधाद्वा वरूतावरितारक्षितासिभवसि यद्वा मरुतोपित्यागात् वृष्ट्यादिविषयात्वारयितासि यस्मादेवंतस्मात् हेमरुतांवेधः विधातः सतादृशस्त्वंचि

कित्वान्चेतनावान् अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतःसन् नोस्मभ्यं सुम्ना सुखानि मरुदायत्ता-निवृष्ट्यादिरूपाणिवनुष्व देहि तानिसुम्नानितवहिप्रेष्ठा तवखलुप्रियतमानि हिशब्दोयमिन्द्रो-मरुत्सखेत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्ध्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

अयुंञ्जन्तइंन्द्रविश्वकृंष्टीर्विदानासोनिष्षिधोमर्त्येत्रा ।
मरुतांपृत्सुतिर्हासमानास्वर्मीह्ळस्यप्रधनस्यसातौ ॥ २ ॥

अयुंञ्जन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निःऽसिधः ।
मर्त्यऽत्रा । मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वःऽमीह्ळस्य ।
प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रेमरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तंअत्रेन्द्रस्यमरुत्साहाय्यमुच्यते हेइन्द्र तेमरुतोयुञ्जनयुज्यन्ते त्वयायुक्ताभवन्तीत्यर्थः कीदृशास्ते विश्वकृष्टीः विश्वकृष्टयः राजत्वेन सर्वजनवन्तः किञ्च मर्त्य-त्रा मर्त्येषु मर्त्यार्थंनिःषिधोनिःशेषेणोदकस्यसेक्तून् मेघान् विदानासः जनानाः किञ्च येषांमरु-तां पृत्सुतिः सेनास्वर्मीह्ळस्यप्रधनस्यसुखसेक्तुः प्रकृष्टधनवतोवृत्रादिसंग्रामस्यसातौ लाभेजये निमित्तभूतेसति सेना हासमानाहासंकुर्वन्ती हर्षयुक्ताभवति यद्वा सुखेनमिह्यते जलंयस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्यसंग्रामस्यसातौमेघभेदनायेतियावत् येषामी-दृशीसेनास्ति ते मरुतोयुञ्जन्निति संबन्धः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अम्यक्सातंइन्द्रऋष्टिरस्मेसनेम्यभ्वंमरुतोजुनन्ति ।
अग्निश्चिद्धिष्मांतसेशुंशुक्वानापोनद्वीपंदधतिप्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि ।
अभ्वम् । मरुतः । जुनन्ति । अग्निः । चित् । हि । स्म ।
अतसे । शुशुक्वान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हेइन्द्र तेतव साप्रसिद्धाऋष्टिःवज्राख्यायुधविशेषोस्मेस्मद्वृष्ट्यर्थं अम्यक् प्राप्नोति मेघसमीपे एवञ्च सति मरुतोपि सनेमि अह्लायेति षट्पुराणनामानीत्युक्तत्वात् सनेमीतिपुराणनाम पुराणंचिरकालं संगृहीतं अभ्वं उदकं जुनन्तिक्षिपन्ति वर्षन्तीत्यर्थः वृष्ट्यासस्यादिसमृद्धौ सत्यामग्निश्चिद्धिस्महि स्मेतिपूरणे अग्निरपि अतसे सन्ततेकर्मणि निमित्तभूतेसति शुशुक्वान् दीप्यमानो वर्तते पश्चात्प्रयांसि चरुपुरोडाशादिहवींषिदधति धारयन्ति ददतिवायजमानाः किमिव आपोनद्वीपं द्विपार्श्वस्थोदकवान् पर्वतादिः द्वीपःतं यथा आपोधारयन्तितद्वत् यद्वा आयुधमेवोच्यते वज्राख्यायुधविशेषः अतसे काष्ठसमूहेशुशुक्वान् दीपयन्नग्निश्चित् चिच्छब्दउपमार्थे दधिचिदित्युपमार्थेइतियास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् काष्ठेज्वलन्नग्निरिव तद्वद्दीप्तोवर्तते एतदेवदीप्तत्वमपेक्ष्यसेइत्युक्तं एवंचसत्यापोद्वीपमिव वृष्ट्युदकानिप्रयांसि सस्याद्यन्नानिदधतिधारयन्ति एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्यऋष्टेःसामर्थ्यमितीन्द्रस्यस्तुतिः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

त्वंतूनंइन्द्रतंरयिंदाओजिष्ठयादक्षिणयेवरातिम् ।
स्तुतश्चयास्तेचकनन्तवायोःस्तनंनमध्वःपीपयन्तवाजैः ॥ ४ ॥

त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रयिम् । दाः । ओजिष्ठया ।
दक्षिणयाऽइव । रातिम् । स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः ।
स्तनम् । न । मध्वः । पीपयन्त । वाजैः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंतु तुअवधारणे त्वमेव तंरयिंत्वद्दानयोग्यंगवादिधनंदाः देहि यस्मादितरेभ्योपि त्वमेवबहुप्रदः अतोतिमहद्धनंदेहीत्यर्थः वयंतु ओजिष्ठयाओजस्वितमयापरिक्रमणार्हयादक्षिणयासमृद्धिसाधनयागवादिलक्षणया ऋत्विजमिवरातिंदातारंत्वांप्रीणयामइतिशेषः यद्वा दक्षिणाशब्दोदेयद्रव्यसामान्यवचनः रातिशब्दोबन्धुवचनः हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेनबन्धुंयथावशीकुर्वन्ति तद्वत् त्वांवशीकुर्मइत्यर्थः किञ्च वायोःक्षेपिष्ठस्यशीघ्रवरप्रदस्य ते कर्मणिषष्ठी वायुंत्वांस्तुतः येस्मदीयाः स्तोतारः चकनन्त कामयन्ते स्तुवन् याःस्तुतयः ताअपित्वामेवकामयन्तेतिवायोजना कनतेर्ण्यन्ताल्लुङिचङिरूपं चङ्यन्यतरस्यामितिचङः पूर्वमक्षरमुदात्तं होत्रादयोवाजैर्हविर्लक्षणै-

१ नि० १. ४.।

रत्नैःपीपयन्त आप्याययन्ति तत्रदृष्टान्तः—मध्वोमधुरस्यस्तन्यस्यलाभाय वाजैःसारवद्भिरन्नविशेषैः स्तनंन तंयथाआप्याययन्तितद्वत् वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्याहविषाप्याययामः त्वंतु दातव्यत्वेनप्रसिद्धंधनंसर्वदादेहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

त्वेरायंइन्द्रतोशतमाःप्रणेतारःकस्यंचिदृतायोः ।
तेषुणोमरुतोमृळयन्तुयेस्मापुरागातूयन्तीवदेवाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः । ते । सु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र त्वेतव रायोधनविशेषाः तोशतमाः अतिशयेनप्रीणयितारः तुष्यतेस्तोषः छान्दसं शत्वं यद्वा तेरायोरातयोबन्धवोबन्धुभूताःसखिभूताः मरुतस्तोशतमाःतोशतिर्वधकर्मा नितोशति निबर्हयतीतितन्नामसुपाठात् तोशतमाः हिंसितृतमाः अवर्षकाणांमेघानां कस्यचिदृतायोः ऋतमितियज्ञनाम कस्यापियज्ञेच्छोः यजमानस्यप्रणेतारः प्रकर्षेणनिर्वोढारः तेमरुतोनोस्मान् सुसुष्ठुमृळयन्तु सुखयन्तु केते येस्म येखलु देवाः द्योतनशीलामरुतः पुरापूर्वंगातुयन्तीव यज्ञगमनमिच्छन्तीव ते आगत्यमृळयन्तु ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथषष्ठी—

प्रतिप्रयाहीन्द्रमीह्लुषोनॄन्महःपार्थिवेसदनेयतस्व ।
अधयदेषांपृथुबुध्नासएतास्तीर्थेनार्यःपौंस्यानितस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीह्लुषः । नॄन् । महः । पार्थिवे । सदने । यतस्व । अध । यत् । एषाम् । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंमीळ्हुषः उदकसेक्तॄन्नॄन् जगन्नेतॄन्नराकारान्वा महोमहतः मेघान्प्रतिप्रयाहि अभिगच्छ मेघानांवृत्ररूपेणनराकारत्वंयुक्तं गत्वाच पार्थिवेसदने पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम तत्संबन्धिनिस्थानेयतस्व प्रयत्नंकुरु तैःसहयुध्यस्वेत्यर्थः यद्वा हविःप्रदातॄन्कर्मनिर्वाहकान्महतोयजमानान्प्रतिगच्छ गत्वाचपार्थिवेसदनेदेवयजनेयतस्व यत्नंकुरु हविर्भोजनाय अधअपिच यद्यदाएषां त्वत्सहायकारिणांमरुतांसंबन्धिनः पृथुबुध्नासोविस्तीर्णमूलाएताः पृषद्वर्णागन्तारोवाअश्वाः अर्यः अरेः शत्रोःपौंस्यानिपुंस्त्वकर्माणितीर्थे न युद्धमार्गेइव तस्थुः तिष्ठन्ति मेघानाक्रमन्ते यद्वैषां मरुतांपृथुबुध्नासः बृहन्मूलाएताः कृष्णवर्णामेघाः तिष्ठन्ति तत्रदृष्टान्तः—अर्यः अरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानिबलानितीर्थे न राजवीथ्यांयथातिष्ठन्तितद्वत् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

प्रतिघो॒रा॒णामे॒तानाम॒यासां॑म॒रुतां॑शृण्वआय॒ताम॑ुप॒ब्दिः ।
येमर्त्यं॑पृतना॒यन्त॒मूमै॑र्ऋणा॒वानं॒नप॒तयं॑न्त॒सर्गैः॑ ॥ ७ ॥

प्रति॑ । घो॒राणा॑म् । ए॒तानां॑म् । अ॒यासा॑म् । म॒रुता॑म् । शृ॒ण्वे॒ ।
आ॒ऽय॒ताम् । । उ॒प॒ब्दिः । ये । मर्त्य॑म् । पृ॒त॒ना॒ऽयन्त॑म् ।
ऊमैः॑ । ऋ॒ण॒ऽवान॑म् । न । प॒तय॑न्त । सर्गैः॑ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तेसंबन्धिनांघोराणांभयानकानांशब्दायमानानांवा एतानांएतवर्णानांअयासांअयमानानांगमनशीलानांमरुतांआयतांआगन्तॄणांमरुतांउपब्दिः उपगुर्वादिसमीपेगम्यतेज्ञायते उपपद्यतइतिवाउपब्दिः वाक्प्रतिशृण्वेश्रूयते कर्मणिकर्तृप्रत्ययः तएवविशेष्यन्ते—येमरुतोमर्त्यंमरणधर्माणंऊमैः स्वरक्षणैः उदकनिर्गमनसाधनैर्वापृतनायन्तंपृतनाआत्मनइच्छन्तंवैरिणंमेघंवा सर्गैः सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः पतयन्ति तेषामेवध्वनिःश्रूयतइत्यर्थः पातनेदृष्टान्तः—सर्गैः ऋणावानंन छन्दसीवनिपाविितिवनिप् ऋणवन्तंअधमर्णमिव तंयथापीडयित्वातदीयंधनमपहरन्तितद्वत् एवंमहानुभावामरुतस्तवानुगाइतीन्द्रस्यस्तुतिः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

त्वंमाने॑भ्यइन्द्रवि॒श्वज॑न्या॒रदा॑म॒रुद्भिः॑शु॒रुधो॒गोअ॑ग्राः ।
स्तवा॑नेभिःस्तवसेदेवदे॒वैर्वि॒द्यामे॒षं॑वृ॒जनं॑जी॒रदा॑नुम् ॥ ८ ॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वऽजन्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः ।
गोऽअग्राः । स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषम् ।
वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंमानेभ्योमानार्थंचित्तसमुन्नत्यर्थं तादर्थ्येचतुर्थी विश्वजन्याविश्वजन्यः सोराकारः विश्वेप्राणिनउत्पादनीयायस्यतादृशस्त्वंसर्वजनहितशक्तयावा मरुद्भिःसहशुरुधः शोकस्यरोधयित्रीः शोषिकाः गोअग्राःगर्जितमुदकंवाअग्रेपुरतोयासांतामेघपंक्तीः रद विलिख विदारय हेदेव द्योतमान त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिः ऋत्विग्भिर्वास्तवसे स्तूयसे उभयत्रकर्मणिकर्तृप्रत्ययः विद्यामेत्ययंव्याख्यातः ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

ननूनमस्तीतिपञ्चर्चंषष्ठंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रं अत्रानुक्रमणिका—ननूनंपञ्चागस्त्येनैन्द्रेहविषिमरुतामुद्यतइन्द्रागस्त्ययोःसंवादऐन्द्रः तत्राद्यातृतीयाचेन्द्रवाक्यं चतुर्थीचाद्यौबृहती तिस्रोनुष्टुभइतिसूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूपत्वात् आद्यातृतीयाचतुर्थीचेन्द्रवाक्यं अतस्तासांयस्यवाक्यन्यायेनसऋषिः शिष्टेअगस्त्यवाक्ये अतस्तयोःसएवर्षिः आद्याचबृहती ततस्तिस्रोनुष्टुभः अन्त्याअविशेषात्त्रिष्टुप् विशेषविनियोगोलैङ्गिकः अत्रसूक्तेयास्कः—अगस्त्यइन्द्रायहविर्निरुप्यमरुद्भ्यःसंप्रदित्सांचकारसइन्द्रएत्यपरिदेवयाञ्चक्रइति[1] ।

तत्रप्रथमा—

ननूनमस्तिनोश्वःकस्तद्वेदयदद्भुतम् ।
अन्यस्यंचित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतंविनश्यति ॥ १ ॥

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् ।
अद्भुतम् । अन्यस्य । चित्तम् । अभि । समऽचरेण्यम् । उत ।
आऽधीतम् । वि । नश्यति ॥ १ ॥

---

१ नि० १. ५. ।

परिदेवनप्रकारःप्रतिपाद्यते इन्द्रआह—अद्यतनंयदस्तितन्नूनमद्यनास्ति नूनमत्रविचिकित्सार्थे अत्राद्येतियद्यपिनास्ति तथाप्युत्तरवाक्येश्वइतिदर्शनादत्राद्येतिगम्यते तथाश्वोपिनूनंनो-उशब्दोऽवधारणे श्वस्तनमपिनैव नास्ति अद्ययथास्मदर्थंनिरुप्तमस्मभ्यंनास्तिकिल श्वःकथंलप्स्यतइतिभावः यदद्भुतंअन्यस्मैनिरुप्यान्यस्मैदत्तमितियदस्ति वैपरीत्यंतत्कोवेद यद्वा यदद्भुतं भाविकार्यंयदस्तितत्कोवेद अद्यश्वोवालभ्यतइतिआशानकार्येत्युक्तंभवति तदेवाह—अभिसञ्चरेण्यंसर्वतःसञ्चारि अन्यस्यचित्तंमानसंकोवाजानातीतिशेषः उतअपिच आधीतंआध्यातंचिन्तितमपिविनश्यति किमुसकृत्स्मृतंनश्यतीति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

किंनइन्द्रजिघांससिभ्रातंरोमरुतस्तवं ।
तेभिःकल्पस्वसाधुयामानःसमरंणेवधीः ॥ २ ॥

किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातंरः । मरुतः । तवं । तेभिः ।
कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । समऽअरंणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं हेइन्द्र नोस्माननपराधिनः किंजिघांससि हन्तुमिच्छसि कथमवध्यत्वमित्यतआह—मरुतस्तवभ्रातरः त्वयाभोगप्रदानेनभरणीयाइत्यर्थः अतोवयमवध्याइत्युक्तंभवति मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवदितिगर्भेउत्पन्नत्वात् साचोत्पत्तिःपुराणेषुप्रसिद्धा सन्तुभ्रातरः ततश्चकिमित्यतआह—तेभिस्तैर्मरुद्भिःसह साधुयासाधुत्वंकल्पस्व कल्पय हविर्भागान्तैः सहयुद्धंवानोस्मान्समरणेसङ्ग्रामेमावधीः माहिंसीः यद्वा कूर्तेर्दृष्टान्तः—सङ्ग्रामेयथाविरोधिनंहंसिनतथास्मानिति॥ २ ॥

अथतृतीया—

किंनोभ्रातरगस्त्यसखासन्नतिमन्यसे ।
विद्माहितेयथामनोस्मभ्यमिन्नदित्ससि ॥ ३ ॥

किम् । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अतिं । मन्यसे ।
विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥ ३॥

इदमिन्द्रवाक्यं हेभ्रातः हेअगस्त्य हविःप्रदानवरप्रदानाभ्यांपरस्परोपकारकत्वाद्भ्रातृत्वं तादृशस्त्वं सखासन्अस्मद्धितकार्यपिसन् नोस्मान्किमतिमन्यसे कस्मादपराधादतिक्रम्यमनुषे अपलपसि नायमपलापः किन्तु तथ्यमेवेतिचेदुच्यते मन्तव्यंतेतव मनोमानसंयथायथावत् विद्मजानीमः कथंजानीथेतिउच्यते अस्मभ्यमिन्नदित्ससि अस्मदर्थंनिरुप्तमस्मभ्यंदातुंनेच्छस्येव इदेवार्थे॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अरं॑कृण्वन्तु॒वेदिं॑स॒म॒ग्निमि॑न्धतांपु॒रः ।
तत्रा॒मृत॑स्य॒चेत॑नंय॒ज्ञंते॑तनवावहै ॥ ४ ॥

अर॑म् । कृ॒ण्व॒न्तु॒ । वेदि॑म् । सम् । अ॒ग्निम् । इ॒न्ध॒ता॒म् । पु॒रः ।
तत्र॑ । अ॒मृत॑स्य । चेत॑नम् । य॒ज्ञम् । ते॒ । त॒न॒वा॒व॒है॒ ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं अपरेगस्त्यवाक्यमाहुः हेऋत्विजोयूयंअगस्त्योङ्गीकृतवान् तस्माद्वेदिमरंकृण्वन्तु कुर्वन्तु संमार्जनपर्युक्षणादिनापरिचरन्तु तथापुरः पुरस्तात् अग्निमाहवनीयादिकंसमिन्धतांइध्मप्रक्षेपेणप्रज्वालयन्तु तत्राग्नावमृतस्यामरणलक्षणस्यदेवत्वस्यचेतनंप्रज्ञापकंयज्ञं हेअगस्त्य तेत्वदीयंत्वंचाहंचतनवावहै अगस्त्यवाक्यपक्षेशिष्टमविशिष्टं तत्र वेद्यामम्तस्यतत्साधनस्य हविषश्चेतनंप्रज्ञापनमासादनंकुरुत किञ्च आवांपत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौवा हेइन्द्र तेत्वदर्थंयज्ञंतनवावहै ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

त्वमी॑शिषेवसुपते॒वसू॑ना॒त्वंमि॒त्राणा॑ंमित्रपते॒धेष्ठः॑ ।
इन्द्र॒त्वंम॒रुद्भिः॒संव॑द॒स्वाध॒प्राशा॑नऋ॒तु॒थाह॒वींषि॑ ॥ ५ ॥ १० ॥

त्वम् । ई॒शि॒षे॒ । व॒सु॒ऽप॒ते॒ । वसू॑नाम् । त्वम् । मि॒त्राणा॑म् । मि॒त्र॒ऽप॒ते॒ । धेष्ठः॑ । इन्द्र॑ । त्वम् । म॒रुत्ऽभिः॑ । सम् । व॒द॒स्व॒ । अध॑ । प्र । अ॒शा॒न॒ । ऋ॒तु॒ऽथा । ह॒वींषि॑ ॥ ५ ॥ १० ॥

इदमगस्त्यवाक्यं हेवसूनांवसुपते अतिप्रभूतानांपुरोडाशाज्यादिधनानांस्वामिन् हेइन्द्र त्वमीशिषे ईश्वरोभवसि सर्वस्यवृत्त्यवृत्तिभ्यांबहुत्वंनित्यसंबन्धश्चप्रतिपद्यते यद्वा हेवसुपते वसूनामीशिषेइतियोजना द्वितीयोवसुशब्दोनुवादोवा तथा हेमित्राणांमित्रपते अस्मदादिमित्रस्य नित्यंपालकेन्द्र त्वंधेष्ठः सर्वस्यातिशयेनधारकोसि हेइन्द्र त्वंउक्तमहिमस्त्वंमरुद्भिः संवदस्व तैः साकंसम्यक्कृतमितिवदस्व अध अपिच त्वंऋतुथा ऋतावृतौ उपलक्षणमेतत्कालस्य तत्तद्यागकालेहवींषिआज्यचर्वादीनिप्राशनप्रकर्षेणभुंक्ष्व ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

प्रतिवइतिषळृचंसप्तमंसूक्तं आगस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतं आद्येद्वेकेवलमारुते शिष्टाश्चतस्रोमरुत्वदिन्द्रदेवताकाः प्रतिवःषण्मारुतंतुचतस्रोन्त्यामरुत्वतीयाइत्यनुक्रमणिका विशेषविनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा—

प्रतिवएनानमंसाहमेमिसूक्तेनंभिक्षेसुमतिंतुराणाम् ।
रराणतांमरुतोवेद्याभिर्निहेळोधत्तविमुंचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहम् । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे ।
सुऽमतिम् । तुराणाम् । रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि ।
हेळः । धत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

हेमरुतः वोयुष्मानहंप्रत्येमि अभिगच्छामि केनसाधनेन नमसानमस्कारेण हविषावा नमइत्यन्ननाम यथासूक्तेनशोभनवचनेनस्तुतिरूपेणतुराणांत्वरमाणानांशत्रूणांहिंसकानांवायुष्माकं सुमतिंशोभनमतिं अनुग्रहबुद्धिं भिक्षे याचे इन्द्रस्यैवपुनर्हविःप्रदानादिदंयाच्यते किञ्च हेमरुतः यूयंवेद्याभिर्वेदितव्याभिःस्तुतिभीरराणता रममाणेनमनसाइत्थंभूताःसन्तोहेळः क्रोधनामैतत् क्रोधंयुष्मदभिजनितंनिधत्त निकृष्टंधारयत त्यजतेत्यर्थः तथाऽश्वान्विमुचध्वंरथेभ्योवियोजयत क्रोधात्पुनर्गमनंमाकुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

एषवस्तोमोमरुतोनमस्वान्हृदातष्टोमनसाधायिदेवाः ।
उपेमायातमनसाजुषाणायूयंहिष्ठानमसइद्वृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः । उप । ईम् । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयम् । हि । स्थ । नमसः । इत् । वृधासः ॥ २ ॥

हेमरुतः एषवःस्तोमः इदानींक्रियमाणः प्रकारोवोयुष्माकंयुष्मदर्थइत्यर्थः कीदृशोयं नमस्वान् नमइत्यन्ननाम हविर्लक्षणान्नवान् नकेवलंस्तुतिमात्रं भक्षणायहविरपियुष्माकमित्यर्थः किञ्च हृदातष्टःयुष्मन्निवेदनबुद्ध्यासंपादितः तादृशःस्तोमोहेदेवाः देवनशीलाः मनसा अनुग्रहवता चित्तेनधायि धार्यतां तदर्थंमनसाआदरबुद्ध्याजुषाणाः ईमेनांस्तुतिंतद्धविश्चसेवमानाः उपायात उपागच्छतैव माविलंबंकुरुत यूयंनमसोन्नस्यहवीरूपस्यवृधासःस्थहि वर्धयितारोभवथखलु अतआगन्तव्यमेव इत्पूरणः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

स्तुतासोनोमरुतोमृळयन्तूतस्तुतोमघवाशंभविष्ठः ।
ऊर्ध्वानःसन्तुकोम्यावनान्यहानिविश्वामरुतोजिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयन्तु । उत । स्तुतः । मघऽवा । शम्ऽभविष्ठः । ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

तेमरुतः स्तुतासः स्तुताःसन्तोनोस्मान्मृळयन्तु सुखयन्तु उतअपिच मघवा मघमितिधननाम अस्मद्दातव्यबहुधनेन तद्वानिन्द्रः स्तुतःशंभविष्ठःसुखस्यभावयितृतमःसन् अस्मान्मृळयन्तु किञ्च हेमरुतोनोस्माकं जिगीषा जिगातेर्गतिकर्मणोजिगीषा जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यानि उत्तरत्रानुभूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि दिवसानि ऊर्ध्वा उन्नतानिउपर्युपरिश्रियायशसावोत्कृष्टानिकोम्याकोम्यानिस्पृहणीयानिवनानिसर्वैः संभजनीयानिसन्तु जिगीषाजेतुमिष्टानिजेतव्यानिचसन्त्वितिवायोज्यं एवंकृत्वामरुतइन्द्रश्चसुखयन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अस्मादहंतविषादीषमाणइन्द्राद्भियामरुतोरेजमानः ।
युष्मभ्यंहव्यानिशितान्यासन्तान्यारेचकृमामृळतानः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया ।
मरुतः । रेजमानः । युष्मभ्यम् । हव्या । निऽशितानि । आसन् ।
तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हेमरुतः श्रृणुत अहं अस्मात प्रसिद्धात्तविषात बलवतइन्द्रात्तत्सकाशात भियाभीत्याईषमाणः पलायमानः पुरतःस्थातुमशक्तः तथा रेजमानः वेपमानोभवं ततश्चकिमायातमित्यत आह—यानियुष्मभ्यंहव्याहवींषिनिशितानिसंस्कृतान्यासन् तानि तान्येव आरे चकृम दूरे कृतवन्तोवयं इन्द्रभयात अतोनोस्मानपराधिनोमृळत मृळयत सुखयत ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

येनमानासश्चितयन्तउस्राव्युष्टिषुशवसाशश्वतीनाम् ।
सनोमरुद्भिर्वृषभश्रवोधाउग्रउग्रेभिःस्थविरःसहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयन्ते । उस्राः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्वतीनाम् ।
सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः ।
स्थविरः । सहःऽदाः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र शवसाबलभूतेन त्वयानुगृहीताः मानासोमान्याः त्वयाभिमानितावा उस्रारश्मयः शश्वतीनांनित्यानांबह्वीनांउषसांव्युष्टिषुसतीषुप्रकाशेषुसत्सु चितयन्तेचेतयन्ते प्राणिनां स्वस्वव्यवहारायप्रज्ञापयन्ते ऐन्द्र्यांदिशितेनैवानुगृहीताउषसोरश्मयउद्गच्छन्तीतिप्रसिद्धं हेवृषभ वर्षितरिन्द्र सतादृशस्त्वंमरुद्भिःसहितः नः अस्माकं श्रवोधाः सर्वत्रश्रूयमाणमन्नंधेहिस्थापयदेहीत्यर्थः कीदृशस्त्वं उग्रः उद्गूर्णबलः सहोदाः पराभिभवसमर्थबलंसहस्तस्यदाता स्थविरः पुरातनः कीदृशैर्मरुद्भिः उग्रेभिः क्रूरबलैः एवं महानुभावोन्नंदेहि ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

त्वंपाहीन्द्रसहीयसोनॄन्भवामरुद्भिरवयातहेळाः ।
सुप्रकेतेभिःसासहिर्दधानोविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥६॥ ११॥

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नॄन् । भव । मरुत्ऽभिः ।
अवयातऽहेळाः । सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम ।
इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वंपाहिरक्षकान् सहीयसोनॄन् सहस्वितमान् अनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान् नेतॄन् मनुष्यानस्मान्मरुतोवा किञ्च मरुद्भिःसाकं अस्मास्ववयातहेळाभव अपगतमन्युर्भव मरुत्सुवाथाभव किञ्च सुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिःसह सासहिः शत्रूणामभिभवितासन् दधानः अस्मदभिमतस्यधारयिताभवेतिशेषः शिष्टोव्याख्यातः ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

चित्रोवइतितृचात्मकमष्टमंसूक्तमागस्त्यंमारुतंगायत्रं चित्रस्तृचंगायत्रमित्यनुक्रमणिका लैङ्गिकोविशेषविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

चित्रोवोस्तुयामश्चित्रऊतीसुदानवः । मरुतोअहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः ।
मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंयामोस्मद्यज्ञागमश्चित्रश्चायनीयः पूज्यआश्चर्यभूतोवास्तुभवतु नकेवलमागमनमेवचित्रं किन्तु हेसुदानवः शोभनदानाः हेअहिभानवः अहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबन्धीचित्रः सआगमः ऊतीऊत्यैरक्षणाय इष्टतर्पणायवा युक्तश्चभवतु भवदागमनंशोभनमस्तु अभिमतप्रदंचास्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

आरेसावःसुदानवोमरुतऋञ्जतीशरुः । आरेअश्मायमस्यथ॥२॥

आरे । सा । वः । सुऽदानवः । मरुतः । ऋञ्जती । शरुः ।
आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥ २ ॥

हेसुदानवः शोभनदानामरुतः वोयुष्माकंसंबन्धिनीऋअतीप्रसाधयन्ती स्वतेजसास्वात्मानमलंकुर्वतीप्रसिद्धिंप्राप्नुवानावा साप्रसिद्धाशरुः हिंसका ऋष्टिः आरेदूरेभवतु तथाऽयमस्यथ क्षिपथ सोऽश्माऽस्मासुव्यापकआयुधविशेषः आरेदूरनामैतत्दूरेभवतु मांनप्राप्नोतु यद्वा आरेशब्द-आराच्छब्दपर्यायः सचदूरेसमीपेचवर्तते अत्रसमीपवचनः यमस्मत्तोन्यमस्यथ तंवैरिणमस्माकं अश्मा उपलोपमः कठिनःआयुधविशेषः आरेसमीपंप्राप्नोतु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

तृणस्कन्दस्यनुविशःपरिवृङ्क्तसुदानवः । ऊर्ध्वान्नःकर्तजीवसे॥३॥१२॥

तृणऽस्कन्दस्य । नु । विशः । परि । वृङ्क्त । सुऽदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥ १२ ॥

हेमरुतः सुदानवः शोभनदानायूयं तृणस्कन्दस्य तृणवच्चलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्यवा मम विशःपुत्रभृत्यादिरूपाःप्रजाः नुक्षिप्रं परिवृङ्क्त परिवर्जयत बाधापरिहारेणरक्षत यद्वोक्तलक्षण-कालस्यासुरविशेषस्यवा प्रजाः परिवर्जयत किञ्च नोस्मानूर्ध्वान्कर्त कुरुत जीवसेचिरजीवनाय ॥ ३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

गायत्सामेतित्रयोदशर्चंनवमंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभमैन्द्रं गायत्सप्तोनेत्यनुक्रान्तं समूळ्हेदशरात्रेतृतीयेछन्दोमेमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तं विश्वजितोग्निंनरइतिखण्डेसूत्रितम्—तृतीयस्येन्द्रः स्वाहागायत्सामेति ।

तत्रप्रथमा—

गायत्सामंनभन्यंयथावेरर्चामतद्वावृधानंस्वर्वत् ।
गावोधेनवोबर्हिष्यदब्धाआयत्सद्मानंदिव्यंविवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभन्यम् । यथा । वेः । अर्चाम । तत् । ववृधानम् । स्वःऽवत् । गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्मानम् । दिव्यम् । विवासान् ॥ १ ॥

हेइन्द्र नभन्यंनभस्यंनभसिभवंनभोव्यापिनं हिंसकंवाराक्षसादिकस्य नभतिर्वधकर्मा नभतिअर्दतीतिवधकर्मसुगणनात् तादृशंसाम हेइन्द्र यथावेः येनप्रकारेणवेत्सि तथा गायत् गायति उद्गातात्तस्मात्यतःस्तौति ततःकारणात् ववृधानंवर्धमानंस्ववंत्फलभूतेनस्वर्गेणतद्वत्शस्त्रंयथावेस्तथार्चामपूजयाम शंसामेत्यर्थः स्तुतमनुशंसतीतिन्यायात् यद्वा तत् उक्तलक्षणंसाम ववृधानं सर्वत्रयथाभवतितथार्चाम किञ्च बर्हिषियज्ञेधेनवोदोग्ध्यः अदब्धाः अहिंसिताः गावः यत् सद्मानं सीदन्तंदिव्यंदिविभवमिन्द्रंत्वांआविवासान् विवासतिःपरिचरणकर्मा आगत्यपरिचरन्ति क्षीरंदुहन्तितथार्चाम ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

अर्चद्वृषावृषभिःस्वेदुहव्यैर्मृगोनाश्नोअतियज्जुगुर्यात् ।
प्रमंन्दयुर्मनांगूर्तहोताभरतेमर्योमिथुनायजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अश्नः । अति यत् । जुगुर्यात् । प्र । मन्दयुः । मनाम् । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषांवर्षितायंयजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तहविष्कैः यद्वा स्वयंप्राप्तं इदु उदकंहव्यं येषांतादृशैः वृषभिर्वर्षकैः हविःप्रदातृभिः अध्वर्य्वादिभिः विशिष्टःसन् अर्चत् अर्चयतिइन्द्रं यद्वा वृषाफलस्यवर्षितायः इन्द्रः उक्तलक्षणैरध्वर्य्वादिभिरर्च्यतेयद्यस्मादश्नोव्यापकः पानायथंधावन्मृगोन हरिणादिरिव अयमिन्द्रः अश्नः अशनशीलःसन् अतिजुगुर्यात् अत्यर्थमुघुक्तेहविर्भक्षणाययथामृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुधुङ्क्तेतथायमिन्द्रोपि यस्मादेवंतस्मादर्चति यद्वा यमिन्द्रोयत् यथा अश्नोमृगइवातिजुगुर्यात्भक्षयेत् तथार्चतीत्यर्थः किञ्च हेगूर्तउद्गूर्णेन्द्रमनां मननं स्तोत्रमिच्छतांदेवानांमन्दयुःस्तुतियुक्तोमर्योहोतामानुषएतन्नामकऋत्विक् यजत्रोयागनिष्पादकः सन् मिथुनामिथुनानि युग्मरूपाणियाज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौवा जायापतिरूपःसन् प्रभरते प्रकर्षेणसंपादयति तस्मादर्चयतीत्यर्थः॥ २ ॥

अथतृतीया–

नक्षद्धोतापरिसद्मंमितायन्भरद्गर्भमाशरदःपृथिव्याः ।
क्रन्ददश्वोनयमानोरुवद्गौरन्तर्दूतोनरोदसीचरद्वाक् ॥३ ॥

नक्षत् । होता । परि । सद्म । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ ।
शरदः । पृथिव्याः । क्रन्दत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः ।
अन्तः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

होताहोमनिष्पादकोयमग्निर्मितापरिमितानिसद्मसदनानिगार्हपत्यादिस्थानानिपरियन्परितोगच्छन्नक्षत्व्याप्नोति व्याप्यचशरदःसंवत्सरसंबन्धिनंपृथिव्याभूम्याश्चसंबन्धिनंगर्भंगर्भस्थानीयमन्नंहविर्लक्षणमाभरत् आहरति स्वीकरोति संभरन्तिवासंवत्सरपर्यन्तंवर्धितंभूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः यद्वा संवत्सरसंबन्धिनंवसन्तादिकालेज्योतिष्टोमादिषुदीयमानंपार्थिवंहविर्भरत् वसन्तेवसन्तेज्योतिषायजेतेतिश्रुतेः । तथाकृत्वाक्रन्दत्अश्वः लुप्तोपममेतत् अश्वइव क्रन्दतिहर्षातिशयात्किंकुर्वन् नयमानः नयत्इन्द्रायहविर्भारं किंच गौर्गन्तोद्गन्तावृषइवरुवत् रौतिशब्दायते किंकुर्वन् दूतोन वार्ताहरोदूतइव रोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्येरोदस्योरन्तरावाक् स्तूयमानःस्तुवन्वादेवान् चरत्चरतिगच्छति हविःस्वीकारायपृथिवींतत्प्रापणायद्युलोकंचपरिभ्रमतीत्यर्थः वक्तेःकर्तरिकर्मणिवाक्किबचीत्यादिनाक्विब्दीर्घौ संप्रसारणाभावश्च ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

ताकर्माषतरास्मैप्रच्यौत्नानिदेवयन्तोभरन्ते ।
जुजोषदिन्द्रोदस्मवर्चानासत्येवसुग्म्योरथेष्ठाः ॥ ४ ॥

ता । कर्म । अषऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयन्तः ।
भरन्ते । जुजोषत् । इन्द्रः । दस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव ।
सुग्म्यः । रथेऽस्थाः ॥ ४

ता तानि अषतरा अर्षतराणिव्याप्ततराणिवाहवींषि अस्माइन्द्रायतदर्थंकर्मकुर्मःसंपादयामः कृञश्छान्दसेवर्तमानार्थेलुङि मन्त्रेघसेनिच्लेर्लुक् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः च्यौत्नानिच्यावयितॄणिदृढानिस्तोत्राणिकर्माणिस्वकीयानिसामर्थ्यानिवा देवयन्तोदेवानात्मनइच्छन्तोयजमानाःप्रभरन्ति प्रकर्षेणसंपादयन्ति तद्द्वयमपिसंपादयामइत्यर्थः दस्मवर्चाःदर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षपणबलोवानासत्येवनासत्याविवाश्विनाविवतौहिद्यावापृथिव्यात्मानौ

ताविवसुगेभ्यः सुगम्यःसुखेनगन्तुंशक्यः रथेष्ठाःरथेवर्तमानः एवंभूतःसन् इन्द्रःजुजोषत्अस्मत्कृतंस्तोत्रादिकर्मसेवताम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

तमुंष्टुहीन्द्रंयोहसत्वायःशूरोमघवायोरंथेष्ठाः ॥
प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववव्रुषश्चित्तमसोविहन्ता ॥५॥१२॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः ।
मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः । प्रतीचः । चित् । योधीयान् ।
वृषण्ऽवान् । ववव्रुषः । चित् । तमसः । विऽहन्ता ॥ ५ ॥ १२ ॥

तमु तमेवेन्द्रंस्तुहि हेहोतः स्तुतिंकुरु किमस्याधिक्यमिति उच्यते योह यःखलु सत्वा अतिप्रभूतबलः यद्वा सत्वा सादकःशत्रूणां यश्चशूरः शौर्योपेतः मघवाबलवानन्नवान्वा यश्चरथेष्ठाः रथेवर्तमानः किञ्च प्रतीचश्चित्प्रत्यभिमुखंयोद्धुरपियोधीयान् योद्धृतमः प्रतिपूर्वादञ्चतेःक्विन्नंतात् लुप्तनकाराच्छसि अचइत्यकारलोपे चाविितिदीर्घः अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितिविभक्तिरुदात्ता वृषण्वान् वृषाणोवर्षितारोवज्रादयः तद्वान् वृषातेवज्रउततेवृषारथइतिहिनिगमः । तथाववव्रुषश्चित् आवरकस्यापितमसोमेघादेर्विहन्ताविशेषेणघातकः यस्मादेवंमहानुभावः तस्मात्स्तुहि ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अथषष्ठी–

प्रयदित्थामंहिनानृभ्योअस्त्यरंरोदंसीकक्ष्ये३नास्मै ।
संविव्यइन्द्रोवृजनंनभूमाभर्तिस्वधावाँओपशमिवद्याम् ॥ ६॥

प्र । यत् । इत्था । महिना । नृऽभ्यः । अस्ति । अरम् । रोदसी इति ।
कक्ष्ये३इति । न । अस्मै । सम् । विव्ये । इन्द्रः । वृजनम् ।
न । भूम । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशम्ऽइव । द्याम् ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ६. १८. ।

यत् यइन्द्रोमहिनामहत्त्वेनस्वैश्वर्येणनृभ्योनेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्योयजमानेभ्यः प्रास्ति प्रभवति ईष्टेस्वर्गादिप्रदानेनरक्षितुं अस्मैरक्षकायेन्द्रायरोदसीद्यावापृथिव्यौकक्ष्येकक्ष्यायतेसती-सञ्चारायनारंनालंनपर्याप्तेजगतोधीशस्येन्द्रस्यसञ्चारायाल्पत्वात् द्यावापृथिव्यौनपर्याप्तेइत्यर्थः सृज्यादपिस्रष्टुर्महिम्नोधिकत्वादितिभावः अयमिन्द्रोवृजनंनभूम भूमिंभूतानिवावृजनंन बलमिव वृजतेःकर्तनार्थस्येदंरूपं तदिव तद्यथा आवृणोतितथायमपिस्वतेजसासंविव्ये सम्यगावृणोतित्रिलो-कत्रयं किंचायंस्वधावानन्नवान्वृष्टिलक्षणोदकवान्वा द्यांदिवंभर्तिबिभर्ति धारणेदृष्टान्तः—ओ-पशमिव ईषदुपशेतेइत्योपशंशृङ्गं तत् वृषभइव यद्वा परस्परंसमीपेवर्तमानंक्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयमोपशं तदिव द्यांबिभर्ति लोकत्रयमपिबिभर्तीत्यर्थः भृञोलटिछान्दसःशपोलुक् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

समत्सुंत्वाशूरसतामुराणंप्रपथिंतमंपरितंसयध्यै ।
सजोषंसइन्द्रंमदेक्षोणीःसूरिंचिद्येअनुमदन्तिवाजैः ॥ ७ ॥

समत्ऽसु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्ऽतमम् ।
परिऽतंसयध्यै । सऽजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् ।
चित् । ये । अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

हेशूर शौर्योपेतेन्द्र समत्सुसंग्रामेषु सतांत्वामेवाश्रित्यवर्तमानानांप्राणिनामुराणं उरूणि अतिप्रभूतानिबलादीनिकुर्वाणंप्रपथितमंप्रकृष्टमार्गतमंसुकृतिनामुत्तममार्गभूतंइन्द्रंशत्रूणांदारकं त्वात्वां परितंसयध्यै अवतंसीकर्तुंभूषणीकर्तुंमदेतवमदार्थंच सजोषसःसहसेवमानाः समान-प्रीतयोवा क्षोणीः क्षोण्योविशःपरिजनाःमरुतःप्रयतन्ते कीदृशास्ते येवाजैर्बलैःअनुमदन्तिअनुकू-लंमादयन्ति संग्राममेमरुतः त्वामेवस्वामिनंकृत्वामादयन्तिहर्षयन्तीत्यर्थः यद्वा येयजमानाः वा-जैर्हविर्भिर्मादयन्तितेसमानप्रीतियुक्तास्तवमनुष्यभूताऋत्विजःयजमानभूताः प्रजाः समत्सुसहमा-दनस्थानेषुयागेषूक्तलक्षणविशिष्टंत्वामेवपूजयितुं तवमदायचप्रयतन्ते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

एवाहितेशंसवनासमुद्रआपोयत्तंआसुमदन्तिदेवीः ।
विश्वातेअनुजोष्याभूद्गौःसूरींश्चिद्यदिधिषावेषिजनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शम् । सवना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु ।
मदन्ति । देवीः । विश्वा । ते । अनु । जोष्या । भूत् । गौः ।
सूरीन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र एवाहिएवंहिसतितेतवसंबन्धीनि सवना सवनानि सूयतेसोमोत्रेतिसवनानिसोमयागाः ते शंसुखकराभवन्ति कथंसति यत्यदिदेवीः देव्योद्योतमानाआपः समुद्रेउदकसमुद्रवणापादानभूतेन्तरिक्षेआसुप्रजासुनिमित्तभूतासुतेत्वांमदन्तिमादयन्ति अन्तर्भावितण्यर्थोयं यदाप्राण्युपकारार्थंवर्षणायत्वांप्रेरयन्तिवृष्ट्युदकानि तदाखलुतवसोमयागाःसुखकराभवन्ति यज्ञसाधकवृष्टिप्रदानेनयागान्निवर्तयेत्यर्थः किञ्च हेइन्द्र तेत्वांविश्वागौःसर्वापिस्तोत्रशस्त्ररूपावाक् तेत्वां अनुक्रमेणजोष्याजोषणार्हाप्रीणयित्रीभूतभवति कदायदिसूरींश्चितरतोत्रादिप्रेरयितृन्स्तोतृजनानपिधिषाधिषणयाप्रज्ञयावृष्टिप्रदानरूपेणकर्मणावावेषिकामयसे तदासर्वापिस्तुतिस्त्वदर्थाभवति ॥ ८ ॥

अथनवमी–

असामयथासुसखायएनस्वभिष्टयोनरांनशंसैः ।
असद्यथानइन्द्रोवन्दनेष्ठास्तुरोनकर्मनयमानउक्था ॥ ९ ॥

असाम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नराम् ।
न । शंसैः । असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः ।
न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हेएन इनःईश्वरेन्द्र यथासुसखायः शोभनत्वद्रूपसहायवन्तोऽसामभूयास्म किञ्च स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाःशोभनाभीष्टाश्चासाम किमिव नरांनशंसैः नराणांराजादीनांशंसैःशंसनैरिवस्तुतिभिर्यथामनुष्याःशोभनाभीष्टाभवन्तितद्वत् इदानींपरोक्षेणाह नोस्मभ्यमिन्द्रोवन्दनेष्ठाःअस्मत्स्तुतौवर्तमानःसन् तुरोन त्वरमाणइव नोस्माकंकर्मउक्थाउक्थैः शस्त्रैर्नयमानः फलंप्रापयन्स्तुत्यातुष्टःसन् अस्मदीयेनकर्मणाफलप्रापयितातथासत्भवेत् हेऋत्विजस्तथाकुरुतेतिशेषः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

विष्पर्धसोनरांनशंसैरस्माकांसदिन्द्रोवज्रहस्तः ।
मित्रायुवोनपूर्पतिंसुशिष्टौमध्यायुवउपशिक्षन्तियज्ञैः॥१०॥१४॥

विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इन्द्रः ।
वज्रऽहस्तः । मित्रऽयुवः । न । पूःऽपतिम् । सुऽशिष्टौ ।
मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥ १४ ॥

नरांनेतॄणांमध्येसस्पर्धान्नरान्यथाविस्पर्धसःकुर्वन्तिसखिभूताः तद्वद्वयमपीन्द्रंशंसैः स्तुतिभिः सखायोवयंतथाकुर्मः सचवज्रहस्तोवीरशिक्षणायसर्वदावज्रधारीन्द्रः अस्माक अस्माकमसत विस्पर्धमनुकूलोभवतु किञ्च मित्रायुवोन मित्रेच्छवः हितैषिणइव सुशिष्टौसुशासनेवर्तमानंपूर्पतिंपुरस्वामिनंयथाभिमतदानेनपूजयन्तितथामध्यायुवः अस्माकंश्रियांयशसांचमध्येवस्थितिंकामयमानाअध्वर्य्वादयोयज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिरुपशिक्षन्तिउपेत्ययजन्ते शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥१४ ॥

अथैकादशी—

यज्ञोहिष्मेन्द्रंकश्चिदृन्धञ्जुहुराणश्चिन्मनसापरियन् ।
तीर्थेनाच्छातातृषाणमोकोदीर्घोनसिध्रमाकृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । ऋन्धन् । जुहुराणः ।
चित् । मनसा । परिऽयन् । तीर्थे । न । अच्छ । ततृषाणम् ।
ओकः । दीर्घः । न । सिध्रम् । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चितयज्ञोयज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी इन्द्रंऋन्धन्वर्धयन्हिस्मभवतिइन्द्रंयज्ञेनवर्धयतीत्यर्थः जुहुराणश्चितकुटिलगतिस्तुकश्चितमनसाकेवलेनपरियन्परितोगच्छन्लौकिकविषयादिकंध्यायन् वर्तते यद्वा परिर्वर्जनार्थः वर्जयित्वागच्छन्नेदंप्राप्नोति तत्रदृष्टान्तः—तीर्थेप्रसिद्धे मार्गेअच्छआभिमुख्येनसमीपेवर्तमानमोकः पानीयादिकंसवनंततृषाणंपिपासायुक्तं यथा अविलंबेनप्रीणातिस-

यथातत्सवनआगच्छतीत्यर्थः तद्वद्यज्ञेनकश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति कुटिलस्यदृष्टान्तः—दीर्घोन वक्रत्वेनातिदूरोध्वामार्गइव सयथासिध्रंफलंपानीयादिरूपंफलार्थिनंवापुरुषंआकृणोति अर्वाक्करोति नीचैःकरोति वर्जयतीत्यर्थः तस्माद्यज्ञमार्गमजानानोवक्रोदूरेपरिभ्रमतिनेन्द्रंतर्पयतितद्विलक्षणस्तुवर्जयत्येव ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

मोषूणंइन्द्रात्रंपृत्सुदेवैरस्तिहिष्मांतेशुष्मिन्नवयाः ।
महश्चिद्यस्यमीळ्हुषोयव्याहविष्मंतोमरुतोवन्दंतेगीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्ऽसु । । देवैः । अस्ति ।
हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः । महः । चित् । यस्य ।
मीळ्हुषः । यव्या । हविष्मंतः । मरुतः । वन्दंते । गीः ॥ १२ ॥

हेइन्द्र अत्रपृत्सु एषूपस्थितेषुसङ्ग्रामेषुवृष्ट्यर्थंमेघजयेषुदेवैर्मरुदादिभिः सहनोस्मान्मोषुमैवात्याक्षीरितिशेषः मरुत्सहितोयुध्यस्वेत्यर्थः हेशुष्मिन्बलवन्निन्द्र अस्तिहिस्मते अस्तिहिस्मतवखलु तवकिमस्तीतिउच्यते अवयाः अवयजनं अवयुज्यपृथक्कृत्ययजनंहविर्भागोस्तिमरुद्भ्यः पृथगप्यस्तिहविर्भागः केवलंमरुद्भ्यएवदीयतेनास्मभ्यं अतः कथंयोत्स्यामीतिनमन्तव्यमित्यर्थः यद्वा अवयाः शत्रूणांवर्जनायगन्तावज्रोस्तिते किञ्च हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्यमीळ्हुषोहविः प्रदातुः यद्वैतत्पदद्वयंमरुतांविशेषणं यस्यममयव्याफलेनेन्द्रेणवासहमिश्रयन्तीगीः स्तुतिशस्त्रादिरूपावाक् महश्चित् महतोपिमीळ्हुषःसेक्तॄन् हविष्मतोस्मद्दत्तहविषातद्वतोमरुतोवंदतेस्तौति ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

एषःस्तोमंइन्द्रतुभ्यंमस्मेएतेनंगातुंहरिवोविदोनः ।
आनोववृत्याःसुवितायंदेवविद्यामेषंवृजनंजीरदांनुम् ॥ १३ ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमंः । इन्द्र । तुभ्यंम् । अस्मे इति । एतेनं । गातुम् ।
हरिऽवः । विदः । नः । आ । नः । ववृत्याः । सुवितायं । देव ।
विद्यामं । इषंम् । वृजनंम् । जीरऽदांनुम् ॥ १३ ॥ १५ ॥

अथत्रयोदश्यासूक्तादिमारभ्यकृतांस्तुतिंनिगमय्यफलंप्रार्थयते—हेइन्द्र अस्मेअस्मत्संबन्धीएषस्तोमः इदानींकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषः तुभ्यंत्वदर्थं हेहरिवः हरिभ्यांतद्वन्निन्द्र एतेनस्तोत्रेणगमनेनवानोस्मदीयंगातुंदेवयजनमार्गंविदः विदस्व विद्विंवाच हेदेव सुविताय सुहितायशोभनगमनायवा नोस्मान्आववृत्याः आवर्तस्व अस्मद्यागंप्रत्यागच्छ विद्यामेत्यादिव्याख्यातम् ॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

त्वंराजेतिदशर्चंदशमंसूक्तंआगस्त्यमैन्द्रंत्रैष्टुभं त्वंराजादशेत्यनुक्रान्तं पृष्ठ्यषळहेस्तोमवृद्धौस्तोमातिप्रशंसनार्थंहोत्रकैरेतच्छस्तव्यं ऐन्द्राणित्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन्निति सूत्रम् ।

तत्रप्रथमा—

त्वंराजेन्द्रयेचदेवारक्षानॄन्पाह्यसुरत्वमस्मान् ।
त्वंसत्पतिर्मघवानस्तरुत्रस्त्वंसत्योवसवानःसहोदाः ॥ १ ॥

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नॄन् । पाहि । असुर । त्वम् । अस्मान् । त्वम् । सत्ऽपतिः । मघऽवा । नः । तरुत्रः । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहःऽदाः ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंराजा अधिपतिः सर्वस्यजगतः किञ्च येदेवाः मरुदादयःसन्तितेषामपिविशेषेण अतोहेअसुर शत्रूणांनिरसितस्त्वंनॄनस्मान् कर्मनेतॄन्यजमानान्रक्षपालय विशेषतोस्मानपिपाहिरक्ष त्वंच सत्पतिः सतांसतःकर्मफलस्यवापातामघवाधनवान् नोस्माकंतरुत्रः तारयितापापात् किञ्च त्वंसत्यः अबाध्यः सत्यफलोवा वसवानः स्वतेजसासर्वंछादयन्वसूनिवाकुर्वन् स्तोतृभ्यः सहोदाः सहसोबलस्यदाताभवेतिशेषः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

दनोविशइन्द्रमृध्रवाचःसप्तयत्पुरःशर्मशारदीर्दर्त् ।
ऋणोरपोअनवद्यार्णायूनेवृत्रंपुरुकुत्सायरन्धीः ॥ २ ॥

दर्नः । विशः । इन्द्र । मृध्रऽवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । ऋणोः । अपः । अनवद्य । अर्णाः । यूने । वृत्रम् । पुरुऽकुत्साय । रन्धीः ॥ २॥

हेइन्द्र त्वंवृत्रसंबंध्यसुराणांपुरभेदनसमयेमृध्रवाचः मर्षणवचनाः विशस्तदीयाःप्रजाः शर्म सुखंयथाभवति तथा दनः अदमयः दमेरिदंरूपं यद्वा वर्णव्यत्ययःनदःअनदःअशब्दयः असुरप्रजाः अतिभयंकरशब्दमकरोः कदेत्याह यत्यदाशारदीःप्रत्यग्राःयद्वैतत्संवत्सरः लक्षकःसंवत्सरपर्यन्तं दृढीकृताअपिसप्तपुरःएतत्संख्याकाः पुरीर्दर्त् अदारयः पुरुषव्यत्ययः दृणातेर्लङि छान्दसोविकरणस्यलुक् रात्सस्येतिनियमात्तलोपाभावः तथाकृत्वाहेअनवद्य अकातर यद्वा अनिंद्य हेइन्द्र अर्णाअरणशीलाःअपः तदीयदुर्गस्थान्युदकाश्रयाणि तटाकादीनिऋणोः अगमयः प्रावर्तयः भग्नान्यकरोः एवमुपद्रुत्यपुरुकुत्सायएतन्नाम्नेराज्ञेयूनेनित्यतरुणायतदर्थं वृत्रमेतन्नामकमसुरंरन्धीः असाधयःअहनः अयमैतिहासिकपक्षः निरुक्तरूढ्यातु हेइन्द्रमृध्रवाचोविशःमर्षणध्वनियुक्ताःवृष्टिरूपाःप्रजाःदनःअदमयःअशब्दयोवाअवर्षयइत्यर्थः कदा यत् यदासप्तपुरःशारदीर्दर्त् सर्पणस्वभावान् प्रत्यग्रान् वृष्ट्याजगत्पूरकान् मेघानदारयः तदेत्यर्थः तथाकृत्वा हेअनवद्य अर्णाअरणस्वभावाअपःऋणोःअगमयः प्रावर्तयःकुल्यादिरूपेण अनन्तरंयूने पुरुकुत्सायवृत्रंमुख्यंमेघंरन्धीःअसाधयःअहनःअयमर्थः त्वंहत्यदिन्द्रसप्तयुध्यन्नित्यादिमन्त्रान्तरेषुप्रसिद्धः[1] । यास्कस्त्वेवंव्याख्यातवान्—दनोदानमनसोमनुष्यानिन्द्रमृदुवाचःकुर्विति[2] ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अजा॒त्वतंइन्द्र॒शूर॑पत्नी॒र्द्यां॒च॒येभिः॑पुरुहूतनू॒नम् ।
रक्षो॑अ॒ग्निम॒शुषं॒तूर्व॑याणं॒सिं॒होनदमे॒अपां॑सि॒वस्तोः॑ ॥ ३ ॥

अर्ज । वृतः । इ॒न्द्र॒ । शूर॑ऽपत्नीः । द्याम् । च॒ । येभिः॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । नू॒नम् । रक्षो॒ इति॑ । अ॒ग्निम् । अ॒शुष॑म् । तूर्व॑याणम् । सिं॒हः । न । दमे॑ । अपां॑सि । वस्तोः॑ ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ३. ११. । २ नि० ६. ३१. ।

हेइन्द्र शूरपत्नीः शूरैररक्षोभिः पालिताः वृतः वर्तन्तआस्विवितवृतः असुरपुरीः यद्वा शूराय-जमानास्तैः पालिताः वृतोवेदिभूमीः अज गच्छ जेतुं तथा कृत्वाद्यांचनूनमवश्यमज किन्त्वमेक-एव न हेपुरुहूत बहुभिर्बहुधावा आहूतेन्द्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोसितैःसहितःसन् तथाकृत्वा-अशुषंआशोषयितारं अशान्तंवा तूर्वयाणंतूर्णगमनमग्निंवैद्युतंहोमाधारंवाग्निंरक्षोरक्षस्वैव किमर्थं रक्षणमित्युच्यते दमेगृहेअपांसिकर्माणिकुर्वन्वस्तोः वस्तुं यद्वा वासयितुंकारयितुमित्यर्थः यज्ञ-द्विट्सु हतेष्वग्नौसुस्थिरेसति यागाद्यनुष्ठानपरःस्थास्यामीत्यर्थः रक्षणेदृष्टान्तः–सिंहोनसिंहइव सयथा स्वाश्रयभूतंवनंगजाद्युपद्रवपरिहारेणरक्षतितद्वत् असुरपुरभङ्गगमनेवादृष्टान्तःसिंहोय-थानिर्भयोविरोधिमृगान् हन्तुंधावतितद्वत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

शेषन्नुतइन्द्रसस्मिन्योनौप्रशंस्तयेपवीरवस्यमह्ना ।
सृजदर्णांस्यवयद्युधागास्तिष्ठद्धरीधृषतामृष्टवाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रऽशंस्तये । पवीरवस्य ।
मह्ना । सृजत् । अर्णांसि । अव । यत् । युधा । गाः ।
तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र तेशत्रवः सस्मिन्सर्वस्मिन्समानेवायोनौस्वकीयेस्थानेअन्तरिक्षेवा योनिरन्तरिक्षं नुक्षिप्रंशेषन् शेरतां शीङोलेट्यडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं सिब्बहुलमितिसिप् किमर्थं प्रशस्तये प्रशंसनाय त्वत्स्तुतयेत्वन्महिमाख्यापनायेत्यर्थः किंसेवनादिसाधनेन नेत्याह पवीरवस्यकुलिश-स्यकुलिशशब्दस्यवामह्नामहिम्ना त्वद्वज्रप्रहारेणहतामेघाः शत्रवोवातत्रैवशेरतेनिपतन्ति नपलाय-न्तइत्यर्थः किञ्च यत्यदायुधाप्रहरणसाधनेनायुधेनयुद्धेनवा गाः गच्छति तदार्णांस्युदकानि सृजः अवसृजः अवाङ्मुखमपातयः पुरुषव्यत्ययः तदर्थंहरीअश्वौतिष्ठत् अध्यतिष्ठः अत्रापिपुरु-षव्यत्ययः यद्वा यदाहरीअधितिष्ठसितदाअवसृजः अथैवंकृत्वावाजानन्नानिसस्यादिलक्षणा-नि धृषताधर्षकेणसामर्थ्येन मृष्टशोधय प्रवर्धयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

वहकुत्समिन्द्रयस्मिंश्चाकन्त्स्यूमन्यूऋज्रावातस्याश्वा ।
प्रसूरश्चक्रंवृहतादभीकेभिस्पृधोयासिषद्वज्रबाहुः ॥ ५ ॥ १६ ॥

वह । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति ।
ऋज्रा । वातस्य । अश्वा । प्र । सूरः । चक्रम् । वृहतात् । अभीके ।
अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

हेइन्द्र कुत्संएतन्नामानमृषिंप्राप्तंस्यूमन्यू स्यूमकमितिसुखनाम तदिच्छन्तौसततगामिनौवाऋज्राऋजुगामिनौवातस्यवायोः समानवेगौ अश्वा तदीयावश्वौवहप्रस्थापय यस्मिन्हविषि निमित्तभूतेसतिकुत्संचाकन्कामयसेतर्पयसेवाहविरादिकंतदर्थंसूरः प्रेरकः सूर्यः चक्रंस्वमण्डलंस्वरथचक्रंवाअभीकेआसन्नदेशेप्रवृहतात् ऊर्ध्वंगमयतु प्रकाशयतु अथपरोक्षेणाह—वज्रबाहुरयमिन्द्रः स्पृधः सङ्ग्रामंकुर्वतः शत्रूनभियासिषत्अभियातु ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथषष्ठी—

जघन्वाँइन्द्रमित्रेरूञ्चोदप्रवृद्धोहरिवोअदाशून् ।
प्रयेपश्यन्नर्यमणंसचायोस्त्वयाशूर्तावहमानाअपत्यम् ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरून् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।
प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणम् । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः ।
वहमानाः । अपत्यम् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र हरिवः हरिभ्यांतद्वन्त्वंचोदप्रवृद्धःचोदनैःस्तोत्रैःप्रवृद्धःसन् अदाशून् अदातॄन् मित्रेरून्मित्राणांयजमानानांईरयितॄन्बाधकान्तद्वैरिणांमित्रत्वंगच्छतोवाजघन्वानहतवानसि किञ्च येअर्यमणंदातारंत्वात्वांप्रपश्यन्पश्यन्ति तेनराः आयोर्मनुष्यस्याध्वर्य्वादेः हविर्लक्षणान्नस्यवा सचासहशूर्ताः क्षिप्राः हविःप्रदानेत्वरमाणाः त्वयाअपत्यंकुलस्यपालयितारंपुत्रंवहमानायेसन्ति तेप्रपश्यन् यद्वा येअर्यमणंत्वांपश्यन्तितेएवंभवन्ति यद्वा येनराअर्यमणंयंकिंचिद्दातारं पश्यन् पश्यन्तः त्वामयजन्त अयोर्मनुष्यस्यसचासहायभूताः त्वयाशूर्ताः क्षिप्रावर्जिताः अपत्यंपुत्रंवहमानायेसन्ति तान्जघन्वानभवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

रपंत्कविरिंन्द्रार्कसांतौक्षांदासायोपबर्हणींकः ।
करंत्तिस्रोमघवादानुंचित्रानिदुर्योणेकुयंवाचंमृधिश्रेत् ॥ ७ ॥

रपंत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसांतौ । क्षाम् । दासायं । उपऽबर्हणीम् ।
करिरितिकः । करंत् । तिस्रः । मघऽवां । दानुंऽचित्राः । नि ।
दुर्योणे । कुयंवाचम् । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वांकविःक्रान्तदर्श्यनूचानोवाहोतार्कसातौ अर्चनीयस्यान्नस्यलाभेनिमित्तभूतेसति रपत्स्तौति यद्वा एतन्नामाकऋषिःरपत्अस्तौत् अन्नार्थंतस्यातिप्रभूतमन्नंप्रादाइत्यर्थः तथाच दासायप्राण्युपक्षपयित्रेअसुराय क्षांभूमिंउपबर्हणींशय्यांकःअकरोः हत्वाभूमावपातयइत्यर्थः करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् अथपरोक्षकृतः मघवाधनवानयमिन्द्रःतिस्रोभूमीः दार्शिकपाशुकसोमिकरूपाभूमीःक्षित्यन्तरिक्षद्युरूपावाभूमीर्दानुचित्राः दानेनदेयैर्धनैर्वाचायनीयाःकरत्करोति यद्वा तिस्रःअयोरजतहिरण्मयाःपुरीर्दानुचित्राः खण्डनेनचित्राअकरोत् तथादुर्योणेदुष्टयोनौस्थानेएतन्नामकस्यराज्ञःप्रीत्यर्थंवाकुयवाचंकुत्सितंशब्दयन्तं एतन्नामानमसुरंमृधिसङ्ग्रामेनिःश्रेत्हिंसितवान् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

सनातातंइन्द्रनव्याआगुःसहोनभोविरणायपूर्वीः ।
भिनत्पुरोनभिदोअदेवीर्ननमोवधरदेवस्यपीयोः ॥ ८ ॥

सनां । ता । ते । इन्द्र । नव्यांः । आ । अगुः । सहंः । नभंः ।
अविंऽरणाय । पूर्वीः । भिनत् । पुरंः । न । भिदंः ।
अदेवीः । ननमंः । वधंः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतवसंबन्धीनि सना सदातनानिनित्यानि ता तानि शौर्याणिनव्याःनवतराःइदानींतनाऋषयः आगुःआगच्छन्ति स्तुतिव्याजेनप्राप्नुवन्तीत्यर्थः कानितानीतिउच्यते–पूर्वीर्बह्वीर्नभोहिंसाः नभेर्हिंसार्थात्क्विप् तदन्तस्येदंरूपं ताहिंसाः अविरणायअविगतरणायसङ्ग्रामनाशनाय

सहः अभ्यभवः तदर्थंभिदः भेत्रीर्घातिकाअदेवीः आसुरीः पुरोन पुरीःअपि भिनत्वविदारितवानसि पुरुषव्यत्ययः नशब्दश्चार्थे तथा अदेवस्यअस्तुत्यस्यपीयोः हिंसकस्यासुरस्यवधः वज्रं ननमः अनमयः अनुकूलमकरोः यद्वा हेइन्द्र सनानित्यंतत्तत्कालेतेतवसबन्धिन्यः ता तानि लिङ्गव्यत्ययः ताःपूर्वीःपुरातन्यः आपः नव्याः नूत्नाः स्तुत्याः सत्यःआगुः आगच्छन्ति किमर्थं अविरणाय अविरमणायप्राणिनामविनाशाय तदर्थंनभः हिंसकान्बन्धकान्वामेघान्सहःमर्षणंअकरोः किञ्च अदेवीः पुरःअवर्षणेनादेवनशीलानउदकपुटबन्धान्भिनत् भिन्नानकरोः तथाअदेवस्यअदेवनशीलस्यपीयोः प्रतिकूलस्यवृत्रस्यवधर्वज्रंननमः अनमयः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

त्वंधुनिरिन्द्रधुनिमतीर्ऋणोरपःसीरानस्रवन्तीः ।
प्रयत्समुद्रमतिशूरपर्षिपारयातुर्वशंयदुंस्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः ।
न । स्रवन्तीः । प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्षि । पारय ।
तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्वंधुनिः कम्पयिताशत्रूणामसि अतोधुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनिर्नामजलप्रतिरोधकार्यसुरः सएवप्रतिबन्धकतयायासां तादृशीरपःऋणोः अगमयःभूमावपातयः तत्रदृष्टान्तः–स्रवन्तीःप्रवहन्तीःसीराःन नदीनामैतत् सरणवतीर्नदीरिव तद्वत्सन्तताइत्यर्थः एवंकृत्वा हेशूर यत् यदासमुद्रमतिपर्षि अतिक्रम्यपूरयस्युदकं तदानीं तुर्वशंयदुं उभावपिराजर्षी स्वस्ति अविनाशंपारय अपालयःसंपूर्णजलवर्षणेन तथाचमन्त्रान्तरं–त्वमपोयदवेतुर्वशायारमयंइति ॥ ९ ॥

अथदशमी–

त्वमस्माकमिन्द्रविश्वधस्याअवृकतमोनरांनृपाता ।
सनोविश्वासांस्पृधांसहोदाविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥१०॥१७

---

१ ऋ० सं० ४. १. ३०. ।

त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वध । स्याः । अवृकऽतमः ।
नराम् । नृऽपाता । सः । नः । विश्वासाम् । स्पृधाम् । सहःऽदाः ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वमस्माकंविश्वध विश्वस्मिन्नपिकालेविश्वप्रकारैर्वाअवृकतमः अहिंसकतमः यद्वा दातृतमइत्यर्थः स्याः भव तथानरांनृपाताअस्मदीयानांपुत्रभृत्यादिरूपाणांबहूनांमनुष्याणां सर्वदारक्षकोभव अपरोनृशब्दोनुवादः किञ्च सत्वंविश्वासांस्पृधांसर्वासांस्पर्धानिमित्तानांअस्मत्सेनानांसहोदाः तासामर्थायबलस्यदाताभव विद्यामेतिगतम् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

मत्स्यपायीतिषळृचमेकादशंसूक्तंआगस्त्यमैन्द्रं आद्यास्कन्धोग्रीवीबृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् इतरेषांत्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च द्वितीयश्चेन्द्यंकुसारिण्युरोबृहतीवास्कन्धोग्रीवीवेत्युक्तलक्षणसद्भावात् अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया आनुष्टुभन्त्विति विशेषवचनेनापोहितत्वादनुष्टुभः मत्सिषळानुष्टुबंतुत्रिष्टुबन्तंत्वाद्यास्कन्धोग्रीवीत्यनुक्रान्तम् । द्वितीयेस्वरसाम्नि आद्यस्तृचःस्तोत्रियः अभिजिद्बृहत्पृष्ठइतिखण्डेसूत्रितम्—मत्स्यपायितेमहएमेनंप्रत्येतनेति ।

तत्रप्रथमा—

मत्स्यपायितेमहःपात्रस्येवहरिवोमत्सरोमदः ।
वृषातेवृष्णइन्दुर्वाजीसहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पात्रस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरः ।
मदः । वृषा । ते । वृष्णे । इन्दुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हेहरिवः हरिभ्यांतद्वन्निन्द्र महोमहान्पूज्योयंसोमः पात्रस्येवतत्पात्रेणेवसोमपात्रेणयथाधार्यते सोमः तत्सदृशेनतेत्वया तृतीयार्थेषष्ठी यद्वा पात्रस्येवतेतवस्वभूतोमहोमहान्सोमइतिवायोजना अपायि पीयते आशंसायाविवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः यतः पिबसिअतोमत्सि माद्यसिमादयस्ववापात्रेयथासोमःपूर्यतेतथात्यधिकंपिब पीत्वाचमादयस्वेत्यर्थः किञ्च वृष्णेतेअभिमतवर्षित्रेतुभ्यं चतुर्थ्यर्थेषष्ठीमत्सरोमदसाधनः मदस्तर्पयिता वृषावर्षिता इन्दुःक्लेदयिता आह्लादकारीत्यर्थः वाजी अन्नवान् अन्नवत्तृप्तिसद्भावादन्नवानित्युच्यते सहस्रसातमः अपरिमितदातृतमः सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयोवा एवंमहानुभावः सोमः संपादितः तंपिबेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

आनंस्तेगन्तुमत्सरोवृषामदोवरेण्यः ।
सहावाँइन्द्रसानसिःपृतनाषाळमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गन्तु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।
सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेत्वांनोस्मदीयः मत्सरोमर्षणसाधनः सोमआगन्तु आगच्छतु कीदृशोयं वृषावर्षकः मदस्तर्पयितावरेण्योवरणीयः सहावान्सहायवान्सहसाबलेनतद्वान्वा सानसिः संभजनीयः पृतनाषाट्शत्रुसेनायाअभिभविता अमर्त्यः अविनाशी ईदृशःसोमस्त्वामागच्छतु यद्वा उत्तरार्धइन्द्रपरतयाव्याख्येयः हेइन्द्र सहवान्अस्मद्दत्तसोमसहायवान्सन्बलवान्वा सानसिःअस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाट् अमर्त्यश्चभवसि ॥ २ ॥

अथतृतीया–

त्वंहिशूरःसनिताचोदयोमनुषोरथम् ।
सहावान्दस्युमव्रतमोषःपात्रंनशोचिषा ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् । सहऽवान् ।
दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंहित्वंखलुशूरः शौर्योपेतः सनितादातासि अतोमनुषोमनुष्यस्यमेरथंरंहणस्वभावंस्यन्दनंमनोरथंवास्वर्गगमनसाधनंयज्ञाख्यंरथंवाचोदयः प्रेरय किञ्च त्वंसहावान्सोमसहायवान्बलवान्वाभूत्वा दस्युमुपक्षपयितारमव्रतं अकर्माणं अननुष्ठायिनंओषः दह किमिव शोचिषादीप्त्या ज्वालयाग्निः पात्रंन स्वाधारंपात्रविशेषमिव यागाधिकारीसन्योनयजतेतंदहेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

मुषायसूर्यंकवेचक्रमीशानओजसा ।
वहशुष्णायवधंकुत्संवातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशानः । ओजसा । वह ।
शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

हेकवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र ईशानःसमर्थःसन्सूर्यंसूर्यस्य सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठ्येकवचनस्यद्वितीयैकवचनादेशः तत्संबन्धिचक्रमेकं ओजसाबलेनसामर्थ्यातिशयेनमुषाय अमुष्णाः छन्दसिशायजपीतिशायजादेशः पूर्वंसूर्यरथस्यचक्रद्वयमासीत् एकमिन्द्रोमुमोषेतीतिहासः । तथाचमन्त्रान्तरं—प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्यकुत्सायान्यदिति । किञ्च शुष्णायएतन्नामकायासुरायतद्वधार्थं द्वितीयार्थेवाचतुर्थी शुष्णंहन्तुमित्यर्थः कुत्संकर्तनसाधनंवधंवज्रं वातस्य वायोरश्वैः वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तःसन् वह अवहः शुष्णंहन्तुंवज्रमधारयः यद्वा शुष्णवधायवज्रमवहः तंचहत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैः तदुपलक्षितैः तदीयैर्धनैः कुत्संमहर्षिअगमः शुष्णासुरधनंकुत्सायादाइत्यर्थः तथाचान्यत्र त्वंकुत्संशुष्णहत्येष्वाविथ कुत्सायशुष्णमशुषमित्यादीनि॥४॥

अथपञ्चमी—

शुष्मिन्तमोहितेमदोद्युम्निन्तमउतक्रतुः ।
वृत्रघ्नावरिवोविदामंसीष्ठाअश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
वृत्रऽघ्ना । वरिवःऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतवमदः सोमपानजनितः शुष्मिन्तमः बलवत्तमः हिप्रसिद्धम् उतअपिचतेक्रतुः कर्मव्यापारोस्मदर्थोद्युम्निन्तमः अतिशयेनान्नवान् यशोवान्वाउभयत्रायस्मयादीनिछन्दसीति भसंज्ञायाबाधितत्वात् नलोपः हेइन्द्र अश्वसातमः अश्वोपलक्षितबहुधनदाः त्वंवृत्रघ्ना वृत्रघातिनोवरिवोविदाधनस्यपरिचरणस्यवावेदयितारौलंभयितारौतवमदक्रतूमंसीष्ठाः अनुज्ञातवानसि शत्रुघातिनौधनदातारौचस्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ ऋ० सं० ४. १. २४. । २ ऋ० सं० १. ४. १०. ।

अथषष्ठी—

यथापूर्वेभ्योजरितृभ्यइन्द्रमयइवापोनतृष्यतेबभूथ।
तामनुत्वानिविदंजोहवीमिविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥६॥१८॥

यथा। पूर्वेभ्यः। जरितृऽभ्यः। इन्द्र। मयःऽइव। आपः। न।
तृष्यते। बभूथ। ताम्। अनु। त्वा। निऽविदम्। जोहवीमि।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

हेइन्द्र पूर्वेभ्योजरितृभ्यः पुरातनेभ्यः स्तोतृभ्योमयइवबभूथ मयः सुखंसुखस्वरूपमिवाभवः तद्वत्स्तोतृभ्योस्मभ्यं सुखस्वरूपोभव तत्रदृष्टान्तः—तृष्यतेआपोनतृषार्तस्योदकानियथासुखकराणीतितद्वत् तस्मात् तांनिविदंत्वत्प्रीतिकरींप्रसिद्धां स्तुतिंत्वातुभ्यंअनुजोहवीमिपुनःपुनःकरोमि यद्वा तांनिविदंअनु तृतीयार्थेइत्यनोःकर्मप्रवचनीयत्वं तयास्तुत्यात्वांजोहवीमिपुनःपुनराह्वयामि विद्यामेतिव्याख्यातम् ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

मत्सिनइतिषळृचंद्वादशंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रमानुष्टुभं पूर्वत्रतुशब्दात्त्रिष्टुबन्तंत्वित्युक्तत्वात् अन्त्यात्रिष्टुप् मत्सिनइत्यनुक्रान्तम् विशेषविनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा—

मत्सिनोवस्यइष्टयइन्द्रमिन्दोवृषाविश।
ऋघायमाणइन्वसिशत्रुमन्तिनविन्दसि ॥ १ ॥

मत्सि। नः। वस्यःऽइष्टये। इन्द्रम्। इन्दो इति। वृषा। आ। विश।
ऋघायमाणः। इन्वसि। शत्रुम्। अन्ति। न। विन्दसि ॥ १ ॥

हेइन्दो क्लेदयितः सोम त्वंनोवस्यइष्टये वसीयसोधनस्यप्राप्तयेउक्षणाययागायवाइन्द्रंमत्सिमादयस्व तदर्थंवृषावर्षिताकामानां त्वमिन्द्रं आविश अथतथापीतःसन्ऋघायमाणः शत्रून्हिंसयन्इन्वसिव्याप्नोषि अतः अन्तिअन्तिकेशत्रुंनविन्दसिनलभसे यतः शत्रवः त्वत्सामर्थ्येनपलायिताः अतः नविन्दसि यद्वा उत्तरार्धइन्द्रपरतयाव्याख्येयः हेइन्द्र त्वंतं सोमंपीत्वाऋघायमाणःसन् इन्वसि अन्तिकेशत्रुंनविन्दसि ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

तस्मिन्नावेशयागिरोयएकश्चर्षणीनाम्।
अनुंस्वधायमुप्यतेयवंनचर्कृषद्वृषां ॥ २ ॥

तस्मिंन्। आ। वेशय। गिरः। यः। एकः। चर्षणीनाम्।
अनुं। स्वधा। यम्। उप्यते। यवम्। न। चर्कृषत्। वृषां ॥ २ ॥

हेअन्तरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रसिद्धे इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपावाचः आवेशयस्थापय तंस्तुहीत्यर्थः यइन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतांमनुष्याणांएकः एकएवस्थानीयः यमनुयमेवेन्द्रमनु स्वधाहविर्लक्षणमन्नमुप्यते दीयतइत्यर्थः सचेन्द्रोवृषावर्षकःसन् यवंन यवमिव पक्वंयवंयथाचर्कृषत् क्रमेणाददतेकर्षकाःतद्वदादत्ते यद्वायंअनुस्वधाअन्नसाधनंव्रीह्यादिकंउप्यतेभूमौ यस्येन्द्रस्यवृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यतइत्यर्थः सचवृषावृष्टेर्वर्षितासइन्द्रोयवंन यवमिव सर्वबीजमपिचर्कृषत् पुनःपुनःकरोतिअङ्कुरयति हविःसाधनत्वप्राशस्त्यमपेक्ष्ययवशब्दःप्रयुक्तः एवंमहानुभावेइन्द्रे गिरआवेशयेति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

यस्यविश्वांनिहस्तंयोःपञ्चंक्षितीनांवसुं ।
स्पाशयंस्वयोअस्मध्रुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्यं। विश्वांनि। हस्तंयोः। पञ्चं। क्षितीनाम्। वसुं। स्पाशयंस्व।
यः। अस्मऽध्रुक्। दिव्याऽइंव। अशनिः। जहि ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्यहस्तयोः पञ्चक्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तिगच्छन्तिवाक्षितयोमनुष्याः पञ्चानां मनुष्याणांप्रीणयितॄणिविश्वानिसर्वाणि वसूवसूनि धनानि धृतानिभवन्ति देवामनुष्याः पितरःपशवःपक्षिणश्चेतिपञ्चजनाः चत्वारोवर्णानिषादपञ्चमाःपञ्चजनाइत्यन्ये हेतादृशेन्द्र त्वंस्पाशयस्व बाधयस्व योऽस्मध्रुक् अस्मभ्यंद्रुह्यतितं केनप्रकारेणेतिसउच्यते दिव्यादिविभवा अशनिरिव अशनिर्भूत्वास्मद्द्वेष्टॄन्जहि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

असुंन्वन्तंसमंजहिदूणाशंयोनतेमयः ।
अस्मभ्यंमस्यवेदंनंदद्धिसूरिश्चिंदोहते ॥ ४ ॥

असुंन्वन्तम् । समम् । जहि । दुःऽनशंम् । यः । न । ते । मयः ।
अस्मभ्यंम् । अस्य । वेदंनम् । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हेइन्द्र असुन्वन्तं सोमाभिषवमकुर्वाणंत्वामयजन्तमित्यर्थः दूणाशंदुःखेननाशनीयंसमं अयंसर्वानुदात्तःसर्वशब्दपर्यायः अयष्ट्रन्सर्वान् यद्वा समंएकोद्योगेन अविशेषेणवाजहि तेनकिमपराद्धमित्यतआह यस्तेतवमयः मयइतिसुखनाम तवसुखहेतुर्नभवति योहोमेनस्तुत्यावानमीणातितंजहि किञ्चास्यवेदनंधनमस्मभ्यंदद्धिदेहि दददानेइत्यस्माद्यत्ययेनपरस्मैपदम् छान्दसः शपोलुक् सूरिश्चिदोहते चिदेवार्थे सूरिस्तवस्तोतैव ओहते वहतिप्रामोतिधनम्॥४॥

अथपञ्चमी–

आवोयस्यंद्विबर्हसोर्केषुंसानुषगसंत् ।
आजाविन्द्रंस्येन्दोप्रावोवाजेषुवाजिनंम् ॥ ५ ॥

आवंः । यस्यं । द्विऽबर्हसः । अर्केषुं । सानुषक् । असंत् ।
आजौ । इन्द्रंस्य । इन्दो इतिं । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनंम्॥५॥

हेइन्दो सोम तवयस्यद्विबर्हसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतोयजमानस्य अर्केषु मन्त्रेषुसानुषक्सानुषङ्गः सातत्यमसन्द्भवेत् तमावः तंयजमानंरक्षसितर्पयसिवा यद्वा कर्मणिषष्ठीयं द्वयोः स्थानयोः परिवृढंयमिन्द्रं हेइन्दो यदाअर्केषुसानुषक् असत्भवेःतदा आवः अरक्षः अतर्पयोवा तस्यैवेन्द्रस्यआजौसङ्ग्रामे हेसोम वाजिनंतथान्नवन्तंतमिन्द्रंवाजेषु बलेषुअन्नेषुवानिमित्तभूतेषुप्रावः प्रकर्षेणारक्षयः पानसमयेतर्पयित्वासङ्ग्रामसमयेबलवर्धनेनजयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेनवाअरक्षइत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

यथापूर्वेभ्योजरितृभ्यंइन्द्रमयंइवापोनतृष्यंतेबभूथं।
तामनुंत्वानिविदंजोहवीमिविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम्॥ ६॥१९॥

यथा। पूर्वेभ्यः। जरितृऽभ्यः। इन्द्र। मयःऽइव। आपः। न।
तृष्यंते। बभूथं। ताम्। अनुं। त्वा। निऽविदम्। जोहवीमि।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम्॥ ६॥ १९॥

यथापूर्वेभ्यइतिषष्ठीव्याख्याता॥ ६॥

॥इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः॥ १९॥

आचर्षणिप्राइतिपञ्चर्चंत्रयोदशंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रंत्रैष्टुभं आचर्षणिप्राःपञ्चेत्यनुक्रमणिका। होत्रकशस्त्रेषुस्तोमवृद्धावस्यविशेषविनियोगः ऐन्द्राणित्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन्निति सूत्रितत्वात्।

तत्रप्रथमा—

आचर्षणिप्रावृषभोजनानांराजाकृष्टीनांपुरुहूतइन्द्रः।
स्तुतःश्रवस्यन्नवसोपमद्रिग्युक्त्वाहरीवृषणायाह्यर्वाङ्॥ १॥

आ। चर्षणिऽप्राः। वृषभः। जनानाम्। राजा। कृष्टीनाम्।
पुरुऽहूतः। इन्द्रः। स्तुतः। श्रवस्यन्। अवसा। उप। मद्रिक्।
युक्त्वा। हरी इति। वृषणा। आ। याहि। अर्वाङ्॥ १॥

अयमिन्द्रः चर्षणिप्राः चर्षणयोमनुष्याः तेषांधनादिना प्रीणयिता जनानां सर्वेषां वृषभः कामानांवर्षिता तथाकृष्टीनां मनुष्यनामैतत्मनुष्याणांराजास्वामीपुरुहूतः बहुभिराहूतईदृशइन्द्रोस्मानाजानात्वागच्छतुवा उत्तरार्धःपरोक्षवादः हेइन्द्र स्तुतोस्माभिः श्रवस्यन् हविर्लक्षणान्नमिच्छन् अवसाअस्मद्रक्षणेनतर्पणेनवायुक्तःसन् मद्रिक् मदभिमुखमञ्चन् वृषणावर्षकौयुवानौ हरीअश्वौयुक्त्वारथेयोजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छ॥ १॥

अथद्वितीया–

येतेवृषणोवृषभासइन्द्रब्रह्मयुजोवृषरथासोअत्याः।
ताँआतिष्ठतेभिरायाह्यर्वाङ्हवामहेत्वासुतइन्द्रसोमे ॥ २ ॥

ये। ते। वृषणः। वृषभासः। इन्द्र। ब्रह्मऽयुजः। वृषऽरथासः।
अत्याः। तान्। आ। तिष्ठ। तेभिः। आ। याहि। अर्वाङ्।
हवामहे। त्वा। सुते। इन्द्र। सोमे ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवसबन्धिनोवृषणोवर्षकायुवानः वर्षणवन्तोवा वृषभासः श्रेष्ठाः ब्रह्मयुजः परिवृढेनमन्त्रेणयुज्यमानाः वृषरथासः वर्षणरथवन्तः तत्रनियुक्ताइत्यर्थः ईदृशाःअत्याः अश्वाः येसन्तितानातिष्ठ आश्रय आरोह तेभिस्तैःअर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छ वयंच हेइन्द्र सोमेसुतेसति त्वात्वांहवामहे आह्वयामः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

आतिष्ठरथंवृषणंवृषातेसुतःसोमःपरिषिक्तामधूनि।
युक्त्वावृषभ्यांवृषभक्षितीनांहरिभ्यांयाहिप्रवतोपमद्रिक् ॥ ३ ॥

आ। तिष्ठ। रथम्। वृषणम्। वृषा। ते। सुतः। सोमः।
परिऽसिक्ता। मधूनि। युक्त्वा। वृषऽभ्याम्। वृषभ। क्षितीनाम्।
हरिऽभ्याम्। याहि। प्रऽवता। उप। मद्रिक् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंरथमातिष्ठ आश्रय यज्ञगमनार्थं कीदृशंरथं वृषणंवर्षकंकामानां किमर्थमिति चेदुच्यते–तेत्वदर्थंवृषावर्षकः सोमः सुतोभिषुतः तथामधूनिमधुराणिघृतक्षीरादीनिपरिषिक्तापरितः सिक्तानिसंपादितानि यद्वा मधूनिमधुराः सोमरसाः चमसेषुपूरिताः आगमनप्रकारउच्यते हेवृषभवर्षकेन्द्र वृषभ्यांवर्षकाभ्यांहरिभ्यांयुक्त्वारथंयोजयित्वाक्षितीनांकर्मसुनिवसतांयजमानानामस्माकमनुग्रहाय क्षितीनांवृषभेतिवायोज्यं प्रवतावेगवतारथेनमद्रिक्मदभिमुखमञ्चन् मदाभिमुख्येनोपयाहि॥ ३ ॥

अयंयज्ञइत्येषाचतुर्थीअहर्गणेषुमध्येष्वहस्सुहारियोजनग्रहस्ययाज्या अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमइतिखण्डेसूत्रितम्–अयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइतीतरेष्विति।

अथचतुर्थी–

अयंयज्ञोदेवयाअयंमियेधइमाब्रह्मांण्ययमिन्द्रसोमः।
स्तीर्णंबर्हिरातुशक्रप्रयाहिपिबानिषद्यविमुचाहरीइह ॥ ४ ॥

अयम्। यज्ञः। देवऽयाः। अयम्। मियेधः। इमा। ब्रह्माणि
अयम्। इन्द्र। सोमः। स्तीर्णम्। बर्हिः। आ। तु। शक्र।
प्र। याहि। पिब। निऽसद्य। वि। मुच। हरी इति। इह ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अयंयज्ञोदेवयाः देवानगच्छन्नवतितथायंयज्ञोमियेधः मेधः पशुः पशुर्वैमेधइतिहि-श्रुतेः। इमाइमानिब्रह्माणिमन्त्राः अयंसुतःसोमः स्तीर्णंबर्हिः आसनायास्तृतादर्भाः एतेपदार्था-स्त्वदुचिताएवंसंपादिताः हेशक्रशक्तेन्द्र तुपुनः किमित्युक्ते आप्रयाहिप्रकर्षेणशीघ्रमागच्छ आ-गत्यचनिषद्यबर्हिष्युपविश्यपिबसोमं तदर्थं इहास्मिन्देवयजनेहरीअश्वौविमुच वियोजय छा-न्दसोनुमभावः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

ओसुष्टुतइन्द्रयाह्यर्वाङुपब्रह्माणिमान्यस्यकारोः।
विद्यामवस्तोरवसागृणन्तोविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥५॥२०॥

ओ इति। सुऽस्तुतः। इन्द्र। याहि। अर्वाङ्। उप। ब्रह्माणि।
मान्यस्य। कारोः। विद्याम। वस्तोः। अवसा। गृणन्तः।
विद्याम। इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥ २० ॥

हेइन्द्र सुष्टुतः अस्माभिः सम्यक्स्तुतःसन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि आगच्छैव मा-विलंबय किमुद्दिश्यमान्यस्यमाननीयस्यकारोःस्तोतुः होतुः कर्तुर्यजमानस्यवाब्रह्माणिमन्त्रान् उप उपलक्ष्यगृणन्तः स्तुवन्तः अभिमतंशब्दयन्तोवावयं अवसात्वद्रक्षणेनरक्षिताःसन्तोवस्तोर्वस्तुंसु-खेनसंस्थातुं अहनिवा सर्वेष्वहस्सुअन्नादिकंविद्याम लभेमहि विद्यामेत्यादिव्याख्यातम्॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

यद्धस्येतिपञ्चर्चंचतुर्दशंसूक्तं आगस्त्यमैन्द्रंत्रैष्टुभं यद्धस्येत्यनुक्रमणिका विशेषविनियोगः पूर्ववत्।

तत्रप्रथमा—

यद्धस्यातंइन्द्रश्रुष्टिरस्तिययांबभूथंजरितृभ्यंऊती ।
मानःकामंमहयन्तमाधग्विश्वांतेअश्यांपर्यापंआयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । ययां । बभूथं ।
जरितृऽभ्यंः । ऊती । मा । नः । कामंम् । महयंन्तम् । आ ।
धक् । विश्वां । ते । अश्याम् । परिं । आपंः । आयोः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यत् या स्या सा हप्रसिद्धाश्रुष्टिः सर्वत्रश्रूयमाणासमृद्धिस्तेतवास्ति यया जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ऊती ऊत्यैरक्षणायबभूथसमर्थोभवसि नोस्माकंमहयन्तं अस्मान्महतःकुर्वाणंकामं अभीष्टं माआधक् माधाक्षीः तेतवसंबन्धीनिविश्वासर्वाणिभोगजातानि आपः आप्तव्यानि यद्वा विश्वासर्वाआपः आप्ताश्रुष्टीः समृद्धीः आयोर्मनुष्यस्योचिताः पर्यश्यां परितोव्याप्नुयाम् ॥१॥

अथद्वितीया—

नघाराजेन्द्रआदंभन्नोयानुस्वसांराकृणवंन्तयोनौं ।
आपंश्चिदस्मैसुतुकांअवेषन्गमंन्नइन्द्रंःसख्यावयंश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजां । इन्द्रंः । आ । दभत् । नः । या । नु ।
स्वसांरा । कृणवंन्त । योनौं । आपंः । चित् । अस्मै । सुऽतुकांः ।
अवेषन् । गमंत् । नः । इन्द्रंः । सख्या । वयंः । च ॥ २ ॥

अयंराजा राजमानईश्वरोवा इन्द्रः नोस्मदीयानिकर्माणिनादभत् सर्वतोनहिंस्यात् घपूरणः कानीतिउच्यते या यानिकर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा परस्परंस्वसृभूतेस्वयंसरणभूते अहोरात्रे नुपूरणः योनौस्वकीयेस्थानेकृणवन्त द्विवचनस्थानेबहुवचनं कुरुतः कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः बहुलग्रहणाच्छप् तानीन्द्रोप्यनुजानातित्यर्थः स्वसृभूतावध्वर्युयजमानौवा कुरुतः यद्वा स्वसारोङ्गुलयोयोनौफलोत्पादनस्थानेयज्ञे यानिकृतवत्यस्तानीतियोज्यं किञ्च अस्माइन्द्रायसुतुकाः शोभनबलहेतून्यापः अप्कार्याणिहवींषि अवेषन्व्याप्नुवन्तिनोस्मभ्यमिन्द्रः सख्यासख्यानिवयश्चप्रभूतमन्नंचगमत्गमयतु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

जेतानृभिरिन्द्रःपृत्सुशूरःश्रोताहवंनाधमानस्यकारोः ।
प्रभर्तारथंदाशुषउपाकउद्यन्तागिरोयदिचत्मनाभूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इन्द्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवम् ।
नाधमानस्य । कारोः । प्रऽभर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके ।
उत्ऽयन्ता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः शूरोविक्रान्तःसन् नृभिः सङ्ग्रामनेतृभिर्मरुद्भिःसहितःसन् पृत्सुसङ्ग्रामेषुजेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्यत्वदनुग्रहंयाचमानस्यकारोः स्तोतुः हवमाह्वानंश्रोताभवति किञ्च यदिच यदाच त्मनाआत्मना अन्यप्रेरितः एवंगिरः स्तुतिरूपाणिवचांसिस्तोतॄन्वा उद्यन्ता उच्छ्रयिताभूत् भवेत् तदादाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्य उपाके समीपनामैतत् समीपएवयागदेशेरथंप्रभर्ता सम्यक् प्रभरन्भवति जेतेत्यादिषुतृन्नन्तेषु नलोकाव्ययेत्यादिनाकर्मणिषष्ठीप्रतिषेधः यदा स्तुतिंश्रोतुमिच्छति तदास्वयमेवशीघ्रंरथंधावयित्वायागंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

एवानृभिरिन्द्रःसुश्रवस्याप्रखादःपृक्षोअभिमित्रिणोभूत् ।
समर्यइषस्तवतेविवाचिसत्राकरोयजमानस्यशंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इन्द्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि ।
मित्रिणः । भूत् । सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सत्राऽकरः ।
यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रोनृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तंपृक्षोहविर्लक्षणमन्नं सुश्रवस्याशोभनान्नेच्छयाअन्नेच्छुर्वाप्रखादः प्रकर्षेणखादितएव एवमेवपूर्वंयथातथैवमित्रिणः सहायवतोपियजमानस्यशत्रूनभिभूत्अभिभवति यद्वा नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिःसहितोयमिन्द्रःसुश्रवस्याप्रखादःसन्नेवमेवमित्रिणऋत्विग्रूपमित्रवतोयजमानस्यार्थे तदभिमताय अभिभूत् अभीत्यनर्थकःभवति आभिमुख्येनवाभवति तस्यहविःस्वीकृत्यतदभिमतायभवतीत्यर्थः अथ तथाभूतःसन् विवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्तेसमर्थेसंग्रामे विविधस्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्तेसमर्ये मर्त्ययुक्तेयज्ञे वा

तन्निमित्तंयजमानस्यशंसःशंसकःसन् सत्राकरःफलानांसत्यकार्ययमिन्द्रइषोहविर्लक्षणमन्नंस्त-वते स्तौति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

त्वयांवयंमंघवन्निन्द्रशत्रूंनभिष्यांममहतोमन्यंमानान् ।
त्वंत्रातात्वमुंनोवृधेभूर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

त्वयां । वयम् । मघऽवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम ।
महतः । मन्यंमानान् । त्वम् । त्राता । त्वम् । ऊँ इति ।
नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र त्वयासहायेनवयं यजमानाः महतोमन्यमानान् अतिबलानवध्यान् मन्यमानान् शत्रूनाभिष्याम अभिभवितारोभवेम हेइन्द्र त्वंत्रातात्वमेवास्माकंरक्षकःअतस्त्वमु त्वमेवनोस्माकंवृधे धनादिवर्धनायभूर्भव विद्यामेत्यादिगतम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

पूर्वीरहमितिषळृचंपञ्चदशंसूक्तंत्रैष्टुभं उपान्त्याबृहती अत्रत्रयाणांद्वचानांलोपामुद्राग-स्त्यतच्छिष्यैर्दृष्टत्वात्तएवर्षयः सूक्तप्रतिपाद्योर्थोरतिर्देवता अत्रानुक्रमणिका–पूर्वीःषट् जायाप-त्योर्लोपामुद्रायाअगस्त्यस्यचद्व चाभ्यांरत्यर्थंसंवादंश्रुत्वान्तेवासीब्रह्मचार्यंत्येबृहत्यादीअपश्यदि-ति विशेषविनियोगोलैङ्गिकः।

तत्रप्रथमा–

पूर्वीरहंशरदःशश्रमाणादोषावस्तोरुषसोंजरयंन्तीः ।
मिनातिश्रियंजरिमातनूनामप्यूनुपत्नीर्वृषंणोजगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः ।
जरयंन्तीः । मिनाति । श्रियम् । जरिमा । तनूनाम् । अपि ।
ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

लोपामुद्रा आह हेअगस्त्य अहंलोपामुद्रापूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान् संवत्सरान् दोषारात्रीः वस्तोरहानितथादेहंजरयन्तीरुषसः उषःकालांश्च सर्वत्रात्यन्तसंयोगेद्वितीया अद्यतनकालपर्यन्तंबहुसंवत्सरंकात्स्न्येंनत्वच्छुश्रूषयाशश्रमाणाश्रान्ताभूवं इदानींतुजरिमाजरातनूनामङ्गानांश्रियंसौन्दर्यमिनातिहिनस्ति एवमपिनानुगृह्णासीत्यर्थः अप्यूनु अपिःसंभावनायांउइत्यवधारणे नुइतिवितर्के इदानीमपिकिंसंभावनीयं लोकेहिपत्नीः स्त्रियः वृषणः सेक्तारःपुरुषाः जगम्युः गच्छेयुः संभोगंकुर्युः अतोमांकिमित्यवमन्यसे इदानीमपिवासंभावयेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

येचिद्धिपूर्वऋतसापआसन्त्साकंदेवेभिरवदन्नृतानि ।
तेचिदवासुर्नह्यन्तमापुःसमूनुपत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतऽसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि । ते । चित् । अव । असुः । नहि । अन्तम् । आपुः । सम् । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः । जगम्युः ॥ २ ॥

सातमेवाह हेपते अगस्त्य येचिद्धियेपितु पूर्वेपुरातनाऋतसापः सत्यस्यापवितारः व्याप्नुवानामहर्षयः आसन्तेदेवेभिर्देवैःसाकंसह ऋतानिसत्यवाक्यान्यवदन्वदन्ति येमहत्तपोयज्ञंवा-अनुतिष्ठन्तियेचदेववाक्यानिदेवस्मृतिरूपाणिवदन्ति तेचित्चिदप्यर्थे तेपि अवासुः अवक्षिपन्तिरेतः स्यतिरुपसृष्टोविमोचनेवर्तते तेनह्यन्तमापुः नहिब्रह्मचर्यादेरन्तंप्रापुवन् ब्रह्मचारिणोप्यनिषिद्धऋतुकालगमनमपिकुर्वन्तीत्यर्थः तथापत्नीः पत्न्यश्चतपस्यमानाः वृषभिर्भोगवर्षकैःपतिभिः सहसमूनुंजगम्युः उन्वितिपूरणौ सङ्गच्छेरन् अतस्त्वंकथंमांनानुभवसीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

नमृषाश्रान्तंयदवन्तिदेवाविश्वाइत्स्पृधोअभ्यंश्नवाव ।
जयावेदत्रंशतनीथमाजिंयत्सम्यञ्चामिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न। मृषा। श्रान्तम्। यत्। अवन्ति। देवाः। विश्वाः। इत्।
स्पृधः। अभि। अश्नवाव। जयाव। इत्। अत्र। शतऽनीथम्।
आजिम्। यत्। सम्यञ्चा। मिथुनौ। अभि। अजाव॥ ३॥

अगस्त्यस्तामाह भोःपत्नि त्वया मयाचनमृषाश्रान्तं व्यर्थनैवखिन्नमावाभ्यां यत् यस्मात् देवाअवन्तिरक्षन्ति तपोभिःप्रीताः आवांविश्वाइत् सर्वाअपिस्पृधःस्पर्धमानाःसेनाःअभ्यश्नवाव अभितोव्याप्नुवाव अत्रास्मिन्संसारे शतनीथं अपरिमितभोगप्राप्तिसाधनमाजिंप्राप्तिंपरस्परं जयाव जयलक्षणं सुरतसङ्ग्रामं वा जयाव यत्यस्मात् सम्यञ्चासम्यक्परस्परं गच्छन्तौपूजयन्तौवामिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुषरूपौ सन्तौ अभ्यजाव त्वंचाहमपिपरस्परमभिजयावेत्येवंतयोर्कंसंभोगं संभावयामास॥ ३॥

अथचतुर्थ्याप्यगस्त्यआह—

नदस्यमारुधतःकामआगन्नितआजातोअमुतःकुतश्चित्।
लोपामुद्रावृषणंनीरिणातिधीरमधीराधयतिश्वसन्तम्॥ ४॥

नदस्य। मा। रुधतः। कामः। आ। अगन्। इतः। आऽजातः।
अमुतः। कुतः। चित्। लोपामुद्रा। वृषणम्। निः। रिणाति।
धीरम्। अधीरा। धयति। श्वसन्तम्॥ ४॥

हेजाये नदस्यनदनस्य जपशब्दयितुःजपाध्ययनकर्तुःरुधतोरेतोनिरोद्धुः ब्रह्मचर्यमास्थितस्य उभेकर्मणिषष्ठ्यौ उक्तलक्षणं मामांकामआगन् आगमत् नदस्यमारुधतः कामआगमदितिनिरुक्तम्[1]। कस्यहेतोरिति उच्यते इतःत्वत्सङ्गमनिमित्तात् तथा अमुतोवसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वतउत्पन्नः यद्वा इतएतल्लोकजनितादमुतोलोकान्तरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात्कामात्कथमिति उच्यते इयंलोपामुद्रावृषणंरेतसःप्रवर्तकंमां नीरिणातिनितरांगच्छति किञ्चधीरंधीमन्तं नियमादविचालिनं श्वसन्तंमहाप्राणं महाबलं अधीराकातरैषायोषित् धयतिउपभुङ्क्ताम्॥ ४॥

---

1 नि० ५. ३.।

अथानयोर्दम्पत्योः संभोगसँल्लापंश्रुत्वातत्प्रायश्चित्तंचिकीर्षुरुत्तराभ्यामाह—अनयोर्विनियोगःशौनकेनोक्तः—इमंनुसोममित्येतेद्वेऋचौप्रयतोजपन् । सर्वान्कामानवाप्नोतिपापेभ्यश्चप्रमुच्यतइति ।

तयोर्मध्येप्रथमासूक्तेपञ्चमी—

इमंनुसोममन्तितोहृत्सुपीतमुपब्रुवे । यत्सीमागश्चकृमातत्सुमृळतुपुलुकामोहिमर्त्यः ॥ ५ ॥

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । हृत्ऽसु । पीतम् । उप । ब्रुवे । यत् । सीम् । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

अन्तितः समीपेवर्तमानंपीतंपीयमानंहृत्सुहृदयप्रदेशेषुस्थितंइमंसोमंसींसर्वतः नुक्षिप्रंउपब्रुवे उपेत्यमनसाप्राप्यप्रार्थयते किंब्रवीषि उच्यते यदागः गुर्वोः कामप्रलापः श्रवणविषयंपापंचकृमकृतवन्तोवयंतत्तस्मादागसः ससोमः सुसम्यक्मृळतुसुखयतु पापजनितदुःखंमाकरोत्वित्यर्थः महत्पापमनुभुज्यमानंप्रार्थनयाकथंलुप्यतेइत्यतआह—हियस्मान्मर्त्योमनुष्यः पुलुकामोबहुकामनावान् अल्पेनैवकर्मणाबहुकामानाकलयति यस्मादेवंतस्मात्परिहरेत्यर्थः यद्वा पापमपवर्जनीयतयाप्राप्यतइवेत्याह पुरुकामोहिखलुमर्त्यः कामहतःसन्कामेननिरुद्धएववर्तते अतस्तयोरुत्सेकोयुक्तः तच्छब्दश्रवणदोषोपिप्रामादिकोस्माकंप्राप्तोनेनसोमेनपरिहर्तव्यइत्यर्थः यद्वायंमन्त्रः चन्द्रपरोव्याख्येयः मनसोभिमानित्वाच्चतस्यपापस्यापिमनस्येवसंभावितत्वात् अस्मिन्पक्षेहृत्सुपीतंहृदयस्थितमित्यर्थः शिष्टंस्पष्टम्॥ ५ ॥

अथविनियुक्तयोर्मध्येद्वितीययासूक्तेषष्ठ्यान्तेवास्येवाह—

अगस्त्यःखनमानःखनित्रैःप्रजामपत्यंबलमिच्छमानः । उभौवर्णावृषिरुग्रःपुपोषसत्यादेवेष्वाशिषोजगाम ॥ ६ ॥ २२ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनित्रैः । प्रऽजाम् । अपत्यम् । बलम् । इच्छमानः । उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आऽशिषः । जगाम ॥ ६ ॥ २२ ॥

अयमगस्त्योमहुरुः खनित्रैः फलस्योत्पादनसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन्प्रजांप्रकर्षेणपुनःपुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतनसाधनंपुत्रादिकंबलंचेच्छमानः सन्नयद्वा प्रजांभृत्यादिरूपांचेच्छन् ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टामहानुभावः उग्रः उद्गूर्णः संसारेसञ्चरन्नप्यपापःसन्नुभौवर्णावर्णौवर्णनीयाकारौकामंचतपश्चपुपोष सत्याआशिषोदेवेषुदेवेभ्योजगाम प्राप्तवान् यतोयंमहानुभावः तस्मादस्मान्पातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोविंशोनुवाकः ॥ २३ ॥

अथचतुर्विंशेनुवाकेद्वादशसूक्तानि तत्रयुवोरजांसीतिदशर्चंप्रथमंसूक्तंआगस्त्यंत्रैष्टुभं तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तपञ्चकमाश्विनं युवोर्दशाश्विनंवाइत्यनुक्रमणिका एतदादीनितृतीयवर्जितानिपञ्चसूक्तानिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियुक्तानि अथाश्विनइतिखण्डे सूत्रितम्—युवोरजांसीतिपञ्चानांतृतीयमुद्धरेदिति ।

तत्रप्रथमा—

युवोरजांसिसुयमासोअश्वारथोयद्वांपर्यर्णांसिदीयत् ।
हिरण्ययावांपवयःप्रुषायन्मध्वःपिबन्ताउषसःसचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुऽयमासः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अर्णांसि । दीयत् । हिरण्ययाः । वाम् । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हेअश्विनौ युवोः युवयोरश्वाः रथवोढारोरजांसिरंजकान्लोकान् सुयमासः शोभननियमाःलोकत्रयसञ्चारिणइत्यर्थः कदेत्याह यत्यदावांरथः अर्णांसि अरणीयानभिमतदेशान्परिदीयत्परिगच्छेत् परितोगच्छतिवा तदेत्यर्थः दीयतिर्गतिकर्मा तकतिदीयतीतितत्कर्मसुपाठात् किञ्च त्वदागमनकालेयुवांयुवयोः पवयः वज्रारथनेमयोवाहिरण्याः हिरणमयाः प्रुषायन्पुष्णन्तिअभिमतं यद्वाहिरणमयानिपवयोमधुपात्राणिवांयुवाभ्यामर्थायस्मादेवंतस्मात्युवांमध्वोमधुनोमधुसदृशस्यसोमरसस्य कर्मणिषष्ठी सोमरसंपिबन्तावास्वादयन्तौउषसः उषःसबन्धिनिकाले सचेथे यज्ञंसङ्गच्छेथे अत्रक्रमोनविवक्षितः उषःकालएवागत्यमधुरंसोमरसंपिबतमित्यर्थः ॥१॥

अथद्वितीया—

युवमत्यस्यावंनक्षथोयद्विपंत्मनोनर्यस्यप्रयंज्योः ।
स्वसायद्वांविश्वगूर्तीभरांतिवाजायेट्टेमधुपाविषेचं ॥ २ ॥

युवम् । अत्यंस्य । अवं । नक्षथः । यत् । विऽपंत्मनः । नर्यस्य ।
प्रऽयंज्योः । स्वसां । यत् । वाम् । विश्वगूर्तीइतिं विश्वऽगूर्ती ।
भरांति । वाजांय । ईट्टे । मधुऽपौ । इषे । च ॥ २ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांयत्यदा अत्यस्यातनशीलस्यसततसञ्चारिणोविपत्मनः विविधगमनस्यविचित्रगमनस्यवानर्यस्यमनुष्याणांहितस्य प्रयज्योःप्रकर्षेणपूज्यस्यएतानिकर्मणिषष्ठचन्तानि उक्तरूपंरथं अव अवस्तात् तदुदयात्पूर्वंनक्षथोव्यामुथोदेवयजनंगन्तुं किञ्च यत्यदाहेविश्वगूर्तीसर्वस्तुत्यौसर्वदोद्गूर्णौवावांयुवयोः स्वसास्वसृस्थानीयाः स्वयंसारिणीवोषाः भराति पोषते त्वदागमनायप्रभातंकरोति यदाहेमधुपौ मधुरस्यसोमरसस्यपातारौ युवांयजमानोवाजाय बलायगमनायवा इषेप्रभूतान्नायईट्टेस्तौति तदारथंप्रामुथइत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

युवंपयंउस्रियांयामधत्तंपक्वमामायामवपूर्व्यंगोः ।
अन्तर्यद्वनिनोंवामृतप्सूह्वारोनशुचिर्यजंतेहविष्मांन् ॥ ३ ॥

युवम् । पयंः । उस्रियांयाम् । अधत्तम् । पक्वम् । आमायांम् ।
अवं । पूर्व्यंम् । गोः । अन्तः । यत् । वनिनंः । वाम् ।
ऋतप्सूइत्यृंतऽप्सू । ह्वारः । न । शुचिः । यजंते । हविष्मांन् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांउस्रियायां गोनामैतत् भोगोत्स्राविण्यांगवि पयः अधत्तं अधारयतं स्थापितवन्तौ तथाआमायां अपक्वायांपक्वंपरिपक्वंभोगयोग्यंगोसंबंधिदुग्धंपूर्व्यंपूर्वभवंतत्रैवोत्पन्नं अव अवस्तादधारयतं गविक्षीरमुत्पाद्यपुनर्भोगायपृथक्कृतवन्तावित्यर्थः यत्यस्मात्हेऋतप्सू सत्यस्वरूपौयज्ञियहविर्भक्षयितारौवा हेअश्विनौ वांवनिनः उदकवतः उदकोपलक्षितहविष्मतो-

यज्ञस्य अन्तर्मध्येहविष्मान् प्रदेयहविषातद्वान् शुचिः शुद्धोयजमानोयजतेपूजयतियुवां तस्मादेवमकुरुतं यद्वा यदैवंयजमानःकरोतितदेत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—वनिनोवनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यान्तर्मध्येह्वारोन चोरइव सयथाजागरूकोवर्तते तथायजमानोपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

युवंहघर्मंमधुमन्तमत्रयेपोनक्षोदोवृणीतमेषे ।
तद्वांनरावश्विनापश्वइष्टीरथ्येवचक्राप्रतियन्तिमध्वः ॥ ४ ॥

युवम् । ह । घर्मम् । मधुऽमन्तम् । अत्रये । अपः । न । क्षोदः ।
अवृणीतम् । एषे । तत् । वाम् । नरौ । अश्विना । पश्वःऽइष्टिः ।
रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः—प्रवर्ग्येणप्रचरन्तमत्रिंराक्षसास्तप्तेघर्मेपातयन् सचतप्यमानोश्विनौतुष्टाव तौचस्तुत्याहृष्टमनसावरक्षतामिति अपरेग्नौक्षिप्तमपालयतमित्याहुरिति हेअश्विनौ युवंयुवांमधुमन्तंपयोघृतरूपाभ्यांमधुभ्यां तद्वन्तंघर्मंदीप्तंप्रवर्ग्यंएषेसौख्यमिच्छते अत्र येएतन्नाम्नेमहर्षये क्षोदः क्षोदांसिक्षोद्यमानानि अपोन उदकानीव अवृणीतं अवारयतं औष्ण्येशैत्यसुखंकृतवन्तौतप्तघर्मसकाशाद्रक्षितवन्तावित्यर्थः यद्वा अत्रयेक्षोदः उदकनामैतत् तेनतत्स्थंशैत्यंलक्ष्यते अपःक्षोदोन अपइतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया उदकानांशैत्यंयथाभवतितद्वत् पक्षान्तरेतुघर्मंदीप्तमग्निंमधुमन्तं कृत्वा वृणीतंसुखयतमित्यर्थः तथाचमन्त्रान्तरं—तप्तंघर्ममोम्यावन्तमत्रयइति । तत्तस्मात्यस्मादेवंतस्मात् हेनरौ नेतारौ नराकारौवा अश्विना अश्विनौवांयुवाभ्यांपश्वइष्टिः पशुरित्यग्नेर्नाम अग्निःपशुरासीदित्यादिश्रुतेः । यद्वा पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते तस्याग्नेरिष्टिर्भवति अग्नौयागःसर्वोयुष्मदर्थंप्रवर्ततइत्यर्थः यद्वा पशुसाध्योयागोयुवाभ्यांप्रवर्ततइतिशेषः आश्विनंधूम्रललाममालभेत योदुर्ब्राह्मणःसोमंपिपासेदित्यादिनाप्यश्विभ्यांपशुर्विहितः । तथामध्वामधुसदृशाःसोमरसाअपियुवाभ्यांप्रतियन्ति अभिगच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—रथ्येवचक्रा रथसंबन्धीनिचक्राचक्राणीव तानियथाप्रवणदेशमभिगच्छन्तितद्वत् ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ७. ३४. । २ तै० सं० ५. ७. २६. । ३ तै० सं० २. १. १०. ।

अथपञ्चमी—

आवांदानायंववृतीयदस्रागोरोहेंणतौग्र्योनजिव्रिंः।
अपःक्षोणीसंचतेमाहिंनावांजूर्णोवामक्षुरंहंसोयजत्रा ॥५॥२३॥

आ। वाम्। दानायं। ववृतीय। दस्रा। गोः। ओहेंन। तौग्र्यः। न। जिव्रिंः। अपः। क्षोणी इति। सचते। माहिंना। वाम्। जूर्णः। वाम्। अक्षुः। अंहंसः। यजत्रा ॥ ५ ॥ २ ३ ॥

हेदस्राशत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वांयुवयोर्दानाय अस्मदभिमताययुवाभ्यां वाहयितुं आववृतीय आवर्तयामियागदेशं वृतेरन्तर्भावितण्यर्थस्येदं केनसाधनेनेतितदुच्यते गोःस्तुतिरूपायावाचः ओहेनवहनेनसाधनेन यद्वा आवर्तनकालउच्यते गोर्गंत्र्याउषसोवहनेनजिव्रिः जीर्णोजयशीलोवातौग्र्योन तुग्राख्यस्यराज्ञःपुत्रोभुज्युरिव सयथाशत्रुभिःसंताड्यसमुद्रेपातितो-युवांपरितोष्यस्वोद्धारायस्वसमीपमानयततद्वदित्यर्थः इयमाख्यायिकातुग्रोहंभुज्युमंहसःपिपृथोनासत्याभुज्युमित्यादिषुप्रसिद्धाच किमाश्चर्यमहमावर्तयामीति किन्तु अपः क्षोणी अपइत्यन्तरिक्षनाम क्षोणी क्षोणीतिपृथिवीनाम द्यावापृथिव्यावपिवांयुवयोर्माहिनामाहात्म्येनयुवयोः प्रसादेनसर्वोपकारिण्यावितिख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा सचते सेवतेप्रत्येकं यद्वा वांमाहिनायोयजमानोद्यावापृथिव्यौसचते किञ्च हेयजत्रायष्टव्यौवांयुवयोः प्रसादादयमृषिः जूर्णः जरयाजीर्णाङ्गःसन्नंहसःपापात् जरालक्षणात्प्रमुच्य अक्षुः चिरकालव्याप्तोदीर्घजीवीभूयात् यद्वा हेयजत्रा वांप्रसादात् जूर्णो जीर्णोयजमानः अंहसोदुरितस्यहन्त्रीरपः उक्तलक्षणानिसोमरसरूपाण्युदकानिक्षोणीक्षोण्यां सप्तम्यर्थेप्रगृह्यम् भूम्यांचिरकालं अक्षुर्व्याप्तःसन् महिनामाहात्म्येनसचते द्वितीयोवामित्ययमादरार्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेत्रयोविंशोवर्गः ॥२३॥

अथषष्ठी—

नियद्युवेथेनियुतःसुदानूउपस्वधाभिःसृजथःपुरंधिम्।
प्रेषद्वेषद्वातोनसूरिरामहेदंदेसुव्रतोनवाजंम् ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. ८.।

नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानू इति सुऽदानू । उप ।
स्वधाभिः । सृजथः । पुरम्ऽधिम् । प्रेषत् । वेषत् । वातः । न । सूरिः ।
आ । महे । ददे । सुऽव्रतः । न । वाजम् ॥ ६ ॥

हेसुदानू शोभनदानावश्विनौ यत्यदानियुतोश्वान् नियुवेथेनियुञ्जाथेनियोजयथःताभिर-स्मद्यज्ञगमनायसंयुक्तोभवथः तदास्वधाभिरन्नैस्तत्कारणैरुदकैर्वापुरन्धिबहूनांधात्रींपृथिवींउप-सृजथःउपसृष्टांकुरुतः एवंसति सूरिःस्तोतायोयजमानोवातोन वायुरिव तद्वत्क्षिप्रंयुवांप्रेषव तर्पयतु वेषत् व्याप्नोतु कामयतांवा प्रीणातेर्वेतेश्चलेटिरूपे अनन्तरंसुव्रतोन अतिप्रशस्तकृष्या-दिकर्मवानिव वाजमन्नंमहेमहत्त्वायअयंयजमानआददे आदत्तेस्वीकरोति आङोदोनास्यविहरणे इत्यात्मनेपदं लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः यद्वा छान्दसेलिटिरूपम् स्वीकृत्यस्वमहत्त्वाययुवा-मेवतर्पयत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

वयंचिद्धिवांजरितारःसत्याविपन्यामहेविपणिर्हितावान् ।
अधाचिद्धिष्माश्विनावनिन्द्यापाथोहिष्मावृषणावन्तिदेवम् ॥७॥

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे ।
वि । पणिः । हितऽवान् । अध । चित् । हि । स्म । अश्विनौ ।
अनिन्द्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिऽदेवम् ॥ ७ ॥

वयंचिद्धि वयमपिजरितारः तवस्तोतारःसत्याःसत्यफलाःसन्तोविपन्यामहेविविधंस्तुमः पणिःपणाधारोद्रोणकलशोविहितवान् स्थापितरसवानासीत् यद्वा पणिर्वणिक्लुब्धकःअयष्टा-हितवान्नियतधनोधनाढ्योप्ययष्टा वि वियुज्यतां उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः अध अपिच चिद्धिष्मएतेत्रयःपूरणाः हेअश्विनौ अनिन्द्याप्रशस्यनामैतत् हेप्रशस्यौवृषणौ हेका-मानांवर्षितारौ युवां अन्तिदेवंदेवानामन्तिके पाथः सोमंपिबथःयद्वा अन्तिकेवर्तमानं देवान्प्राप्नु-वानं सोममितियोज्यम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

युवांचि॒द्धिष्मा॑श्विना॒वनु॒द्यून्विरु॑द्रस्यप्र॒स्रव॑णस्यसा॒तौ ।
अ॒गस्त्यो॑न॒रांनृषु॒प्रश॑स्तः॒कारा॑धुनीवचितयत्स॒हस्रैः॑ ॥ ८॥

यु॒वाम् । चि॒त् । हि । स्म॒ । अ॒श्वि॒नौ॒ । अनु॑ । द्यून् । विऽरु॑द्रस्य ।
प्र॒ऽस्रव॑णस्य । सा॒तौ । अ॒गस्त्यः॑ । न॒राम् । नृषु॑ । प्र॒ऽश॑स्तः ।
कारा॑धुनी इव । चि॒त॒य॒त् । स॒हस्रैः॑ ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ युवां चिद्धिष्मेतित्रयःपूरणाः अनुद्यून् प्रतिदिनंविरुद्रस्यविशिष्टोष्णरूपदुःख-द्रावणस्यविविधरोरूयमाणद्रवणवतोवाप्रस्रवणस्य वृष्ट्युदकसंस्त्यायस्य सातौलाभेनिमित्त-भूतेसति अगस्त्यएतन्नामामहर्षिःनरांनेतॄणांकर्मनिर्वाहकानांमनुष्याणांनृषुयेषुताद्दशामनुष्याः सन्ति तेषु प्रशस्तः प्रशस्यतरोयंसहस्रैः अपरिमितैःस्तोत्रैःचितयत्चेतयति स्तुत्याप्रबोधयति तत्र दृष्टान्तः–काराधुनीव काराशब्दस्तस्यधूनयिता उत्पादयिताशंखादिः सइव यद्वैतदप्यगस्त्यवि विशेषणं कारःशब्दयिताहोत्रादिः तस्यधुनिः कंपयिता प्रेरकइव इवेतिसंप्रत्यर्थे अस्त्युपमा-र्थस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइतिनिरुक्तम्[1] ॥ ८ ॥

अथनवमी–

प्रयद्वहे॑थेमहि॒नारथ॑स्यप्र॒स्प॑न्द्रायाथो॒मनु॑षो॒नहोता॑ ।
ध॒त्तंसू॒रिभ्य॑उ॒तवा॒स्वश्व्यं॒नास॑त्यारयि॒षाचः॑स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहे॑थे॒ इति॑ । म॒हि॒ना । रथ॑स्य । प्र । स्प॒न्द्र॒ । या॒थः॒ ।
मनु॑षः । न । होता॑ । ध॒त्तम् । सू॒रिऽभ्यः॑ । उ॒त । वा॒ । सु॒ऽअ॒श्व्यम् ।
नास॑त्या । र॒यि॒ऽसाचः॑ । स्या॒म ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ युवांरथस्यगमनसाधनस्यमहिनामहत्त्वेन यत् यस्मात्प्रवहेथे धारयेथेयज्ञं यद्वा रथस्यस्वर्गगमनसाधनस्ययागस्यधुरंवहतः तथाहेस्पन्द्रा स्पन्दनशीलौयुवां याथोगच्छथः स्व-

---

[1] नि० ७. ३१. ।

स्थानंयज्ञारंभेआगच्छथः यज्ञसमाप्तौपुनर्गच्छथश्च तत्रदृष्टान्तः—मनुषोहोतान मनुष्यस्ययजमानस्य होतायथायज्ञप्रारंभे आगच्छति कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निर्गच्छति तद्वत् आगमनसमये सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः धत्तं धारयतं फलं उतवा स्वश्व्यंशोभनाश्वसमूहंधत्तं नासत्या सत्युभवौ सत्यौ नसत्यौअसत्यौ नअसत्यौनासत्यौ हेतादृशौ त्वदनुग्रहाद्वयिसाचोधनसमवायिनः स्यामभवेम ॥ ९ ॥

अथदशमी—

तंवांरथंवयमद्याहुवेमस्तोमैरश्विनासुवितायनव्यम् ।
अरिष्टनेमिंपरिद्यामियानंविद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ १०॥२४॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना ।
सुवितायं । नव्यम् । अरिष्टऽनेमिम् । परिं । द्याम् । इयानम् ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ २४ ॥

हेअश्विनाअश्विनौ वांयुवयोःसवन्धिनंतंशोघ्रगमनेनस्तुत्यंरथंवयमगस्त्याअद्यास्मिन्सुत्येहनिहुवेम आह्वयेम केनसाधनेनेतिउच्यते स्तोमैःस्तोत्रैःकिमर्थंसुवितायसुष्ठुप्राप्तये कीदृशं नव्यं स्तुत्यंनूतनंवा तथाअरिष्टनेमिं अहिंसितचक्रवलयं द्यां परीयानंद्युलोकस्यपरितोगच्छन्तं विद्यामेत्यादिगतम् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कदुप्रेष्ठावितिनवर्चंद्वितीयंसूक्तं आगस्त्यंत्रैष्टुभमाश्विनं कदुनवेत्यनुक्रान्तं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगःपूर्वसूक्तएवोक्तः ॥

तत्रप्रथमा—

कदुप्रेष्ठाविषांरयीणामध्वर्यन्तायदुन्निनीथोअपाम् ।
अयंवांयज्ञोअकृतप्रशस्तिंवसुधितीअवितारजनानाम् ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रेष्ठौ । इषाम् । रयीणाम् । अध्वर्यन्ता । यत् ।
उत्ऽनिनीथः । अपाम् । अयम् । वाम् । यज्ञः । अकृत ।
प्रऽशस्तिम् । वसुधिती इति वसुऽधिती । अविंतारा । जनानाम् ॥१॥

हेअश्विनौ प्रेष्ठौप्रियतमौवांयुवांकदुकदा इषां इष्यन्तेइतिइषः तेषांइष्यमाणानामन्नानांरयीणां कर्मणिषष्ठ्यौ अन्नानिधनानिचउन्निनीथः ऊर्ध्वंप्रापयथः अध्वर्यंताअध्वरंपारयितुमिच्छन्तौयुवां अपांवृष्ट्युदकानांवृष्ट्युदकानिचोन्निनीथः उत्कृष्टं अधःप्रापयथइतियत् तत्कदाकस्मादेवमुच्यतइतिउच्यते अयंयज्ञोस्माभिरनुष्ठीयमानोवांयुवयोरेवप्रशस्तिंप्रशंसांस्तुतिमकृतकरोति यज्ञेशंसनीयानिशस्त्राणियुवामेवप्रशंसन्तीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् हेवसुधिती वसुनोधनस्यधातारौ वस्तव्यकर्माणौ तथा हेजनानामवितारावुक्तलक्षणौयुवांकदान्नानांधनानांचदातारौभवथइति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

आवामश्वांसःशुचंयःपयस्पावातंरंहसोदिव्यासोअत्याः ।
मनोजुवोवृषंणोवीतपृष्ठाएहस्वराजोअश्विनावहन्तु ॥ २ ॥

आ । वाम् । अश्वांसः । शुचंयः । पयःऽपाः । वातंऽरंहसः ।
दिव्यासंः । अत्याः । मनःऽजुवंः । वृषंणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह ।
स्वऽराजंः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

अश्विना अश्विनौशोभनाश्वयुक्तौ वांयुवां अश्वासः युष्मदीयाइहास्मिन्यज्ञेआवहन्तु प्रापयन्तु अवशिष्टान्यश्वविशेषणानि कीदृशास्ते शुचयः शुद्धादीप्तावा पयस्पाः वृष्ट्युदकस्य पातारःवातरंहसः वायुवेगाः दिव्याः दिविभवाः अत्याःअतनशीलाः मनोजुवःमनोजवाः वृषणोवर्षकायुवानइत्यर्थः वीतपृष्ठाःकान्तपृष्ठाः वपुष्मन्तइत्यर्थः स्वराजः स्वयमेवराजमानाः ईदृशाः वहन्तु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आवांरथोवनिर्नप्रवत्वान्त्सृप्रवंन्धुरःसुवितायंगम्याः ।
वृष्णंःस्थातारामनंसोजवीयानहंपूर्वोयंजतोधिष्ण्यायः ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथंः । अवनिंः । न । प्रवत्वान् । सृप्रऽवंन्धुरः ।
सुवितायं । गम्याः । वृष्णंः । स्थातारा । मनंसः । जवीयान् ।
अहम्ऽपूर्वः । यजतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रेश्वव्याजेनाश्विनोरागमनमुक्तं अनेनरथव्याजेनोच्यते हेधिष्ण्याउन्नतस्थानार्हौ स्थातारास्वरथाधिष्ठानौ वांयुवयोर्योरथोस्तिससुवितायशोभनफलायागम्याः अस्मद्यज्ञमागच्छतु पुरुषव्यत्ययः कीदृशोरथइतिसविशेष्यते अवनिर्नप्रवत्वान् भूमिरिवात्यन्तविस्तारवान्सृप्रवन्धुरः विस्तीर्णपुरोभागः वृष्णः वर्षकस्याश्वस्य मनसोपिजवीयान् मनोवेगवानित्यर्थः अहंपूर्वः अहंकारपूर्वः मनस्वीवात्युदारः यजतोयष्टव्यः ईदृशोरथआगच्छतु ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

इ॒हेह॑जा॒तासम॑वावशीताम॒रे॒पसा॑त॒न्वा॒३॒॑नाम॑भिः॒स्वैः ।
जि॒ष्णुर्वा॑मि॒न्यः॑सु॒मं॑खस्य॒सू॒रि॑र्दि॒वो अ॒न्यः॑सु॒भगः॑पु॒त्र ऊ॑हे ॥ ४ ॥

इ॒ह॒ऽइ॑ह । जा॒ता । सम् । अ॒वा॒व॒शी॒ता॒म् । अ॒रे॒प॑सा॑ । त॒न्वा॑ । नाम॑ऽभिः । स्वैः । जि॒ष्णुः । वा॒म् । अ॒न्यः । सु॒ऽमं॑खस्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒ऽभगः॑ । पु॒त्रः । ऊ॒हे॒ ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ युवांसमवावशीतांसहसम्यग्वा पुनःपुनः सूयेथेकामयेथांवायज्ञं पुरुषव्यत्ययः कीदृशौयुवां इहेहजाता उभाभ्यामिहशब्दाभ्यांमध्यमोत्तमस्थानेउच्येते तयोःसंभूतौसूर्याचन्द्रमसावितियावत् सूर्याचन्द्रमसावित्येकइतिनिरुक्तम्[1]। अरेपसाअपापौ आथर्वणस्यगुरोःशिरश्छेदनादिनापापलेपरहिताविभावः आथर्वणायाश्विनादधीचेश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतमित्यादि मंत्रवर्णात्[2]। केनहेतुनेतिउच्यते—तन्वाशरीरेणशरीरसौन्दर्येणनिमित्तेन स्वैर्नामभिः स्वीयैर्माहात्म्यविशिष्टैः अश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपिरमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्चहेतोः संस्तूयेथेइत्यर्थः यद्वा अरेपसातन्वेतियोज्यं उक्तप्रकारेणगुरुशिरश्छेदादप्यपापेनशरीरेण तादृङ्महत्त्वख्यापनेनेतियावत् किञ्च वांयुवयोरन्यएकोमध्यमस्यान्तरिक्षस्यपुत्रः पुत्रस्थानीयः सोमः जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्यशोभनस्ययज्ञस्य सूरिःप्रेरयितासन् ऊहे वहति विश्वंजगद्धारयति चन्द्रात्मनस्तस्योदयेसतिह्योषधिवनस्पत्यादयोवर्धन्ते अन्यः अपरः उत्तमस्थानोदिवोद्युलोकस्यपुत्रः पुत्रस्थानीयआदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधनः ऊहेवहतिकृत्स्नं एवंपृथक्जगन्निर्वाहकौमहानुभावौयुवांसहस्तूयेथे अत्रनिरुक्तम्—इहचेहचजातौसंस्तूयेथेपापेनालिप्यमानयातन्वा नामभिश्चस्वैर्जिष्णुर्वामन्यःसुमहतोबलस्येरयितामध्यमोदिवोन्यःसुभगःपुत्रऊह्यतआदित्यइति[3]॥४॥

---

१ नि० १२. १. । २ ऋ०सं० १. ८. १७. । ३नि० १२. ३. ।

अथपञ्चमी–

प्रवांनिचेरुःककुहोवशाँअनुपिशङ्गरूपःसदनानिगम्याः ।
हरीअन्यस्यपीपयन्तवाजैर्मथ्नारजांस्यश्विनाविघोषैः ॥५॥२५॥

प्र । वाम् । निऽचेरुः । ककुहः । वशान् । अनु । पिशङ्गऽरूपः ।
सदनानि । गम्याः । हरी इति । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः ।
मथ्ना । रजांसि । अश्विना । वि । घोषैः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हेअश्विना अश्विनौ वांयुवयोर्मध्येअन्यस्यैकस्यककुहः श्रेष्ठः पिशङ्गरूपः हिरण्यरूपः पीतवर्णोवा बहुभिरक्षाद्यवयवैःनिरूप्यमाणोवारथोवशान् अनुकामाननुलक्ष्ययथाकामं अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः यद्वा वशान्स्वाधीनाः ककुहः दिशः दिगन्तरालानुक्रमेणनीचैरुच्चैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनाभिमुखंगच्छन्सदनानि अस्मद्यागगृहाणिप्रगम्याः प्रकर्षेणगच्छतु पुरुषव्यत्ययः अत्रयद्यप्यन्यस्येतिनोक्तं तथाप्युत्तरवाक्येतथोक्तत्वादत्रापिलभ्यते अन्यस्ययुवयोरन्यतमस्यहरी अश्वौ रजांसिलोकाः अत्रलोकशब्दोजनवाचकः तेयजमानरूपाजनाइत्यर्थः तेचमथ्नामथनेनालोडनेननिष्पादितैर्वाजैरन्नैरामिक्षादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्च आह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वापीपयन्त आप्याययन्ति॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथषष्ठी–

प्रवांशरद्वान्वृषभोननिष्षाट्पूर्वीरिषश्चरतिमध्वइष्णन् ।
एवैरन्यस्यपीपयन्तवाजैर्वेषन्तीरूर्ध्वानद्योनआगुः ॥ ६ ॥

प्र । वाम् । शरत्ऽवान् । वृषभः । न । निष्षाट् । पूर्वीः । इषः । चरति ।
मध्वः । इष्णन् । एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वेषन्तीः ।
ऊर्ध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ युवांयुवयोरन्यतमोमध्यमस्थानः शरद्वान् शरणवान्मेघः वृक्षपर्णादीनांविशरणवान् अथवाबहुसंवत्सरः पूर्वतनोनित्यइत्यर्थः वृषभोनवर्षितैवेन्द्रः सइवशत्रूणांनिःषाट्निःसारयितासन् पूर्वीर्बह्वीः पुरातनीर्वाइषः अन्नानिसस्यादीन्युद्दिश्यप्रचरतिप्रकर्षेणगच्छति मध्यमस्थानश्चन्द्रइतिपक्षेशरद्वान्शरत्कालवान् तस्मिन्नृतौहिचन्द्रःसन्नद्धोभवति तेनचतृणगुल्मौषध्यादीनिवर्धन्ते सकिमर्थमेवंकरोतीतिउच्यते मध्वइष्णन् मधुनोमधुसदृशस्यहविषः कर्मणिषष्ठी हविरिच्छन्तदर्थमेवंकरोति तथान्यस्योत्तमादित्यस्यएवैः कामैः गमनैर्वानिमित्तभूतैः पीपयन्त आप्याययन्ति हविर्भिर्यजमानाः तुष्टेनतेनप्रेरिताः वेषन्तीः व्यापयन्तीः ऊर्ध्वाउन्नताउत्तीरानघोन नदनशीलायथानोस्मदर्थं आगुः आगच्छन्ति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

असर्जिवांस्थविरावेधसागीर्बाह्लेअश्विनात्रेधाक्षरन्ती ।
उपस्तुतावक्तंनाधमानंयामन्नयामञ्छृणुतंहवंमे ॥ ७ ॥

असर्जि । वाम् । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाह्ले । अश्विना ।
त्रेधा । क्षरन्ती । उपऽस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् ।
अयामन् । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

हेवेधसा विधातारावश्विनौ वांयुवयोः बाह्लेदृढेरथैर्येनिमित्तभूतेसति गीःस्तुतिरूपावाक् असर्जिसृज्यते कीदृशीसा स्थविरा अत्यन्तंस्थिरा नित्यावेदमयी त्रेधामन्त्रादिभेदेनत्रिप्रकारा क्षरन्तीयुवां गच्छन्ती इदृशीस्तुतिःकृतेत्यर्थः तथाउपस्तुतौसन्तौनाधमानं अभिमतफलंयाचमानमवतंरक्षतंतर्पयतंवा किञ्च यामन्नयामन् गमनेअगमनेच मे हवमाह्वानंशृणुतम् ॥७॥

अथाष्टमी–

उतस्यावांरुशतोवप्ससोगीस्त्रिबर्हिषिसदसिपिन्वतेनॄन् ।
वृषावांमेघोवृषणापीपायगोर्नसेकेमनुषोदशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वाम् । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि ।
पिन्वते । नॄन् । वृषा । वाम् । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः ।
न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोरुशतोदीप्तस्यवप्ससोरूपस्यैववपुषोवाख्यापयित्रीगीः स्तुतिवाक् त्रिर्बर्हिषित्रिधान्वास्तीर्णबर्हिष्केसदसियागसदनेनृन्कर्मनेतॄन् अस्मान्पिन्वतेआप्याययति आप्याययतुवोचितप्रदानादिना केनप्रकारेण उच्यते हेवृषणावर्षितारौकामानां वांयुवयोः स्वभूतोमेघः सेक्ताजलदः प्रदानविशेषोवा वृषावर्षकःसन् मनुषोमनुष्यान्प्रतिदशस्यन्प्रयच्छन्पीपाय आप्याययति आप्यायनेदृष्टान्तः—गोर्नसेके उदकसेकइव सान्त्वनात्सेकउदकस्येव तद्यथा आप्याययतितद्वदित्यर्थः यद्वा नेतिसंप्रत्यर्थे गोरुदकस्यसेकेनिमित्तभूतेसतिपीपायेतिसंबन्धः ॥८॥

अथनवमी

युवांपूषेवांश्विनापुरंन्धिरग्निमुषांनजंरतेहविष्मांन् ।
हुवेयद्वांवरिवस्यागृंणानोविद्यामेषंवृजनंजीरदांनुम् ॥ ९ ॥ २६॥

युवाम् । पूषाऽइंव । अश्विना । पुरम्ऽधिः । अग्निम् । उषाम् । न । जरते । हविष्मांन् । हुवे । यत् । वाम् । वरिवस्या । गृणानः । विद्यामं । इषंम् । वृजनंम् । जीरऽदांनुम् ॥ ९ ॥ २६॥

हेअश्विनौ युवांपुरन्धिर्बहुप्रज्ञः पूषेवपोषकइव हविष्मान्हविर्युक्तोजरतेस्तौति यद्वा पुरन्धिः बहूनांधारयित्रोपूषेवपृथिवीव द्वितीयार्थेप्रथमा तांयथास्तौतितद्वत् किमिव अग्निमुषांन अग्निमुषसंचयथातथायुवामपिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनक्रतुवदाग्नेयोषस्ययोरपिसद्भावादितिभावः कदेत्याह यत्यदावरिवस्यावरिवस्ययापरिचर्ययायुक्तोगृणानः स्तोतावांयुवांहुवेस्तौति तदायजमानोपिजवतइत्यर्थः विद्यामेत्यादिगतम् ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अभूदिदमित्यष्टर्चंतृतीयंसूक्तमाश्विनंजागतं अवविद्धमितिषष्ठी तद्वान्नरानासत्यावित्यष्टमीचोभेत्रिष्टुभौ अभूदिदमष्टौषठचन्त्येत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दस्यस्यविनियोगः—तथाचसूत्रितम् अभूदिदंयोवांपरिज्मेतित्रीणि ।

तत्रप्रथमा—

अभूदिदंवयुनमोषुभूंषतारथोवृषंण्वान्मदंतामनीषिणः ।
धियंजिन्वाधिष्ण्यांविश्पलावसूदिवोनपातासुकृतेशुचिंव्रता ॥१॥

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण्ऽवान् । मदत । मनीषिणः । धियम्ऽजिन्वा । धिष्ण्या । विश्पलावसू इति । दिवः । नपाता । सुऽकृते । शुचिऽव्रता ॥ १ ॥

हेमनीषिणः मनस्विनोमेधाविनऋत्विजः अस्माकमिदंवयुनंप्रज्ञानमभूत् उत्पन्नं कीदृशंतदिति उच्यते वृषणवान् अभिमतवर्षणवान् रथः अश्विनोःसंबन्धोगमनसाधनोरथः आगतइतिशेषः तत्स्थावश्विनौओषुभूषत ओइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकेकोनिपातः सुष्ठ्वाभूषत अभिमुखाभवतस्तोतुं तादृशौमहानुभावावश्विनौमदत अन्तर्भावितण्यर्थोयं मादयतसंभावयत अश्विनौविशेष्येते सुकृते सुष्ठुकृतवते मह्यंधियंजिन्वा कर्मणोबुद्धेर्वाप्रीणयितारौधिष्ण्याधिषणार्हौस्तुत्यौ विश्पलावसू विशांप्रजानां अस्माकंपालयितृधनौविश्पलाख्यायाः छिन्नजङ्घायाः हिरणमयजंघाप्रदानेनतथाभूतौ सद्योजंघामायसींविश्पलायाइत्यादिनिगमः । दिवः आदित्यस्यनपाता नप्तारौ नपातयितारौवा शुचिव्रता दीप्तकर्माणौ ईदृशावश्विनौमदत ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

इन्द्रतमाहिधिष्ण्यामरुत्तमादस्रादंसिष्ठारथ्यारथीतमा ।
पूर्णंरथंवहेथेमध्वआचितंतेनदाश्वांसमुपयाथोअश्विना ॥ २ ॥

इन्द्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्ऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथिऽतमा । पूर्णम् । रथम् । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितम् । तेन । दाश्वांसम् । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हेअश्विनौ युवामिन्द्रतमाहि ईश्वरतमौखलु एवंप्रतिविशेषणंहिःसंबंध्यः तथा धिष्ण्या स्तुत्यर्हौ मरुत्तमा मरुद्वद्वेगगामिनौमितरागिणौमितराविणौवा दस्रा उपक्षपयितारौशत्रूणां दंसिष्ठा अतिशयकर्माणौ रथ्यारथार्हौरथवन्तौ यथारथिनोनेतारः तेषांश्रेष्ठौरथीरध्वराणामितिनेतृपरतयाव्याख्यातत्वात् ईदृशौयुवांमध्वोमधुसदृशस्योदकस्यामृतस्यवापूर्णंपूरितं आचितंसर्वतः सन्नद्धंरथं वहेथे नयथः तेनोक्तगुणविशिष्टेनरथेन हेअश्विना अश्विनौउक्तगुणविशिष्टौ सन्तौ दाश्वांसंउपयाथः यज्ञमभिप्राप्नुथः ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. १०.।

अथतृतीया—

किमत्रदस्राकृणुथःकिमासाथेजनोयःकश्चिदहविर्महीयते।
अतिक्रमिष्टंजुरतंपणेरसुंज्योतिर्विप्रायकृणुतंवचस्यवे ॥ ३ ॥

किम्। अत्र। दस्रा। कृणुथः। किम्। आसाथे इति। जनः।
यः। कः। चित्। अहविः। महीयते। अति। क्रमिष्टम्। जुरतम्।
पणेः। असुम्। ज्योतिः। विप्राय। कृणुतम्। वचस्यवे ॥ ३ ॥

हेदस्रा उपक्षपयितारौयुवां अत्रास्मिन्मनुष्येकिंकृणुथः कुरुथः हविषोभावादितिभावः तत्रैवकिमासाथे किंतिष्ठथः अत्रेत्युक्तंकुत्रेत्याह—यःकश्चिज्जनोजन्मवान् अहविः यज्ञार्थहवीरहितोमहीयतेपूज्यतेस्वयं नयुष्मान्पूजयति तंजनमतिक्रमिष्टं पराभूयतिष्ठतं नकेवलमतिक्रममात्रं किन्तु पणेर्वणिग्भूतस्यलुब्धकस्यायष्टुः तस्यासुंप्राणंजुरतं आहिंसिष्टं अनीनशतं विप्रायमेधाविनेवचस्यवे वचसःस्तोत्ररूपस्ययुवाभ्यामिच्छतेमह्यंज्योतिःकृणुतं युष्मद्यजनविषयज्ञानंकुरुतम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

जंभयतमभितोरायतःशुनोहतंमृधोविदथुस्तान्यश्विना।
वाचंवाचंजरितूरत्निनींकृतमुभाशंसंनासत्यावतंमम ॥ ४ ॥

जंभयतम्। अभितः। रायतः। शुनः। हतम्। मृधः। विदथुः।
तानि। अश्विना। वाचम्ऽवाचम्। जरितुः। रत्निनीम्। कृतम्।
उभा। शंसम्। नासत्या। अवतम्। मम ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ रायतःनिन्दतः शब्दयतोस्मान्हन्तुं आगच्छतोवा शुनः श्वसदृशानभितोजंभयतंनाशयतं तथामृधस्तेषांसङ्ग्रामान् सङ्ग्रामंकुर्वतोवा हतं मारयतं तानिहननोपायान् विदथुः जानीथः किञ्च जरितुर्युष्मान् स्तोतुर्वाचंवाचंतांतांस्तुतिलक्षणांवाचंरत्निनीं कृतंसर्वामपिस्तुतिंरमणीयफलवतीं कुरुतं हेनासत्या सत्यभूतौ युवामुभाउभौ मममदीयांशंसंस्तुतिं अवतं रक्षतम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

युवमेतंचक्रथुःसिन्धुंपुप्लवमात्मन्वन्तंपक्षिणंतौग्र्यायकम् ।
येनदेवत्रामनसानिरूहथुःसुपप्तनीपेतथुःक्षोदसोमहः ॥ ५ ॥ २७॥

युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुंषु । प्लवम् । आत्मन्ऽवन्तम् ।
पक्षिणम् । तौग्र्याय । कम् । येन । देवऽत्रा । । मनसा । निःऽऊहथुः ।
सुऽपप्तनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥ २७ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवां सिन्धुषुसमुद्रोदकेषुएतंप्लवं प्रसिद्धप्लुतिसाधनं प्लवंनावं आत्मन्वन्तं दार्ढ्यवन्तं पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनरथवन्तं तौग्र्यायतुग्रनाम्नोराज्ञःपुत्राय भुज्युनाम्नेराज्ञेकंसुखकरंचक्रथुः तौग्र्योभुज्यूराजासमुद्रवर्तीससेनः परचक्रंप्रमथितुंप्रस्थितः तंप्रतीपबलान्यागत्यापातयन् सचप्रसादफलकराश्विनौस्तुत्वास्वात्मानंचररक्षेत्ययमितिहासोबहुधापूर्वंप्रपञ्चितः यद्वा कमितिपदपूरणः तस्यजलसञ्चारिरथस्य सहायभूतान्बहूनूरथादीनकुरुतमित्यर्थः अयमर्थस्तुतमूहथुर्नौभिःश्वतस्रोनावस्त्रिभीरथैरित्यादिमन्त्रान्तरेषुप्रसिद्धः । येनयुष्मद्दत्तेनप्लवेनदेवत्रादेवेषुमध्येमनसानुग्रहयुक्तयाबुद्ध्यायेनमनसेतिवायोज्यं निरूहथुः निर्गमनंकुरुथः तथासुपप्तनिशोभनपतनंयथाभवति सुपतनौयुवांमहोमहतःक्षोदसः उदकनामैतत् उदकात्पेतथुः तदधःपतथ उत्तरीतुम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथषष्ठी–

अवविद्धंतौग्र्यमप्स्व१न्तरनारंभणेतमसिप्रविद्धम् ।
चतस्रोनावोजठलस्यजुष्टाउदश्विभ्यामिषिताःपारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविद्धम् । तौग्र्यम् । अप्ऽसु । अन्तः । अनारंभणे । तमसि ।
प्रऽविद्धम् । चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् ।
अश्विऽभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ८. ८. ।

अप्स्वन्तर्मध्येअवविद्धंअवस्ताच्छत्रुभिःपातितं अनारंभणेआलंभनरहिते तमसितमोवत्तमः दृष्टिश्वासादिप्रतिबन्धकेजलमध्येप्रविद्धंप्रकर्षेणपीडितंतौग्र्यंभुज्युंजठलस्यजठरस्यजठरवदुदकधारकस्यमध्येजुष्टाः सेविताः यद्वा कर्मणिषष्ठी जठरंप्राप्ताः अन्तर्जलंप्रविष्टाः अश्विभ्यामिषिताः चतस्रोनावउत्पारयन्ति ऊर्ध्वंप्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

कःस्विंद्वृक्षोनिष्ठिंतोमध्येअर्णसोयंतौग्र्योनांधितःपर्यषंस्वजत् ।
पर्णामृगस्यंपतरोरिवारभउदंश्विनाऊहथुःश्रोमंतायकम् ॥ ७ ॥

कः । स्वित् । वृक्षः । निःऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौग्र्यः ।
नाधितः । परिऽअसंस्वजत् । पर्णा । मृगस्य । पतरोःऽइव ।
आऽरभे । उत् । अश्विनौ । ऊहथुः । श्रोमंताय । कम् ॥ ७ ॥

कःस्वित् कश्चिदनुग्राहकोवृक्षः वृक्षविकारोरथः विकारेप्रकृतिशब्दः यद्वा संस्तवाभिप्रायमेतत् स्तोत्राख्योवृक्षइत्यर्थः कीदृशोरथः निष्ठितः निश्चलंवर्तमानः कुत्रेतिउच्यते अर्णसः उदकस्यमध्येयंवृक्षंतौग्र्यः तुग्रपुत्रोभुज्युर्नाधितोयाचमानः पर्यषस्वजत् परिष्वक्तमकरोत् आलम्बने दृष्टान्तः—पतरोः पतनशीलस्यमृगस्यमार्जयितुः शोधयितुर्हिंसकादेरारभे आलंबनायपर्णानीव तानियथा आलंबनायप्रभवन्ति तद्वत् हेअश्विनौ श्रोमतायकीर्तिमत्त्वायउदूहथुः ऊर्ध्वं प्रापयथः स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यंवृक्षमाश्रितवन्तंतमूहथुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

तद्वांनरानासत्यावनुंष्याद्यद्वांमानांसउचथमवोंचन् ।
अस्मादद्यसदंसःसोम्यादाविद्यामेषंवृजनंजीरदांनुम् ॥८॥२८॥

तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनुं । स्यात् । यत् । वाम् । मानांसः ।
उचथंम् । अवोंचन् । अस्मात् । अद्य । सदंसः । सोम्यात् । आ ।
विद्यामं । इषंम् । वृजनंम् । जीरऽदांनुम् ॥ ८ ॥ २८ ॥

हेनरा नेतारौकर्मणोनराकारौवा हेनासत्या असत्यरहितौसत्यफलौवा वांयुवांतत्तादृशं स्तोत्रंअनुस्यात् अनुकूलंभवतु अनुभवतुवा वांतदित्युक्तंयदित्याह वांप्रतिमानासः पूजावन्तोस्मदीयाहोत्रादयोयत् उचथंस्तोत्रमवोचन् अकुर्वन् तद्वामनुष्यात् हेअश्विनौ अद्यास्मिन्प्रधानयागदिने अस्मादस्माभिः क्रियमाणात् सदसःसंबन्धिनः सोम्यात्सोमयागसंपादकात् आइत्यप्यर्थे अस्माभिर्यजमानैरद्यक्रियमाणादपिस्तोत्रात्प्रीणयतमिति विद्यामेतिगतम् ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

तंयुञ्जाथामितिषळृचंचतुर्थंसूक्तंत्रैष्टुभमागस्त्यंआश्विनं अनुक्रमणिका—तंयुञ्जाथांषट् ।

तत्रप्रथमा—

तंयुंञ्जाथांमनंसोयोजवींयात्रिवन्धुरोवृंषणायस्त्रिचक्रः ।
येनोंपयाथःसुकृतोंदुरोणंत्रिधातुंनापतथोविर्नपर्णैः ॥ १ ॥

तम् । युञ्जाथाम् । मनंसः । यः । जवींयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः । येनं । उपऽयाथः । सुऽकृतंः । दुरोणम् । त्रिऽधातुंना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥ १ ॥

हेवृषणा वर्षकौकामानांयुवांतंवक्ष्यमाणगुणविशिष्टंरथंयुञ्जाथांयोजयतं तमित्युक्तंकमित्याह योरथःत्रिवन्धुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः वन्धुरंरथिनःस्थानमित्याहुः आयात्सर्वोङ्कुपवन्धुरेष्ठाइत्यादिमन्त्रान्तरात् । यश्च त्रिचक्रः चक्रत्रितयोपेतः पुनःसएवविशेष्यते येनरथेनोपयाथःउपागच्छथः किं सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतोयजमानस्यदुरोणं गृहनामैतत् यागगृहंयेनेत्युक्तंकेनेत्याह त्रिधातुनात्रिप्रकारस्थानोपेतेनसुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेनवारथेन गमनेदृष्टान्तः—विर्नपर्णैः पक्षीपक्षैर्यथाशीघ्रमप्रयत्नेनगच्छति तद्वदुक्तलक्षणेनरथेनपतथः गच्छथः ॥ १॥

अथद्वितीया—

सुवृद्रथोंवर्ततेयन्नभिक्षांयत्तिष्ठंथःक्रतुंमन्तानुंपृक्षे ।
वपुंर्वपुष्यासंचतामियंगीर्दिवोदुंहित्रोषसांसचेथे ॥ २ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ३. ७. ।

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः ।
क्रतुऽमन्ता । अनु । पृक्षे । वपुः । वपुष्या । सचताम् । इयम् ।
गीः । दिवः । दुहित्रा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

हेअश्विनौ युवयोरथः सुवृत्शोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणः यन्गच्छन् क्षामभिवर्तते देवयजनभूमिंप्रतिगच्छति यत्रयंरथंक्रतुमन्तासंकल्पवन्तौकर्मवन्तौवापृक्षे अन्ननामैतत् हविषि निमित्तभूतेसति अनु अधीत्यर्थे अधितिष्ठथः आश्रयथः तादृशोरथोदेवयजनंप्रत्यागतइत्यर्थः अनन्तरंवपुष्यायुष्मद्वपुषिहिताशरीरवर्धनीयंगीः इदानींक्रियमाणप्रकारास्तुतिरूपावाक् वपुः सचतांयुवांचदिवोद्युलोकस्यादित्यस्यवादुहित्रादुहितृस्थानीयया उषसा उषोदेवतयासचेथे यज्ञं सङ्गच्छेथे उषस्याश्विनयोःसमानकालत्वादितिभावः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

आतिष्ठतंसुवृतंयोरथोवामनुव्रतानिवर्ततेहविष्मान् ।
येननरानासत्येषयध्यैवर्तिर्याथस्तनयायत्मनेच ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतम् । सुऽवृतम् । यः । रथः । वाम् । अनु । व्रतानि ।
वर्तते । हविष्मान् । येन । नरा । नासत्या । इषयध्यै । वर्तिः ।
याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवांसुवृतं शोभनवर्तनंरथं आतिष्ठतं आश्रयतं योरथोहविष्मान् षष्ठ्यर्थे प्रथमा हविष्मन्तोयजमानस्यव्रतानिकर्माण्यनुवर्तते यद्वा यजमानायदत्तहविषातद्वान्येनचरथेनहेनरानेतारौहेनासत्या असत्यरहितौ युवामिषयध्यै यज्ञंप्राप्तुमिच्छतमितिशेषः तेनरथेनवर्तिः गृहनामैतत् यजमानस्ययज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभायत्मनेआत्महितायचयाथः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

मावांवृकोमावृकीरादधर्षीन्मापरिवर्क्तमुतमातिधक्तम् ।
अयंवांभागोनिहितइयंगीर्दस्राविमेवांनिधयोमधूनाम् ॥ ४ ॥

मा । वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि ।
वर्क्तम् । उत । मा । अति । धक्तम् । अयम् । वाम् । भागः ।
निऽहितः । इयम् । गीः । दस्रौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥ ४ ॥

हेदस्रौशत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वांयुवयोरनुग्रहादितिशेषः वृकोहिंसकोरण्यश्वादिर्मादधर्षीत् धर्षणंमाकार्षीन्मां तथावृकीः वृक्योहिंसकाःअन्याअपिमादधर्षीत् वचनव्यत्ययः धर्षणंमाकार्षुः युवामेववामादधर्षीदितियोज्यं तथा युवांमापरिवर्क्तं परितोमावर्जयतंमां उतअपिच मातिधक्तं अस्मानतिक्रम्यान्यस्मैमादत्तं किमर्थमेवमितिउच्यते वांयुवयोरर्थायभागोभजनीयोहविरंशोनिहितः तथेयंचगीः स्तुतिरूपावागपिनिहितेतिशेषः हेदस्रावश्विनौवांयुवाभ्यां इमे इमानिमधूनांसोमरसानांनिधयोनिधानानिस्थापितानि ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

युवांगोतमःपुरुमीळ्होअत्रिर्दस्राहवतेवसेहविष्मान् ।
दिशंनदिष्टामृजूयेवयन्तामेहवंनासत्योपयातम् ॥ ५ ॥

युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दस्रा । हवते । अवसे ।
हविष्मान् । दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजुयाऽइव । यन्ता । आ ।
मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥ ५ ॥

हेदस्रा दस्रौ अश्विनौयुवांगोतमश्चपुरुमीळ्हश्चअत्रिश्चमहर्षयश्चएतेष्वेकैकोहविष्मान्सन् अवसेयुष्मत्तर्पणाययुष्मद्रक्षणायवाहवते आह्वयति एवमहमपि आह्वयामि फलसाधनाह्वानेदृष्टान्तः–यन्ताउपगन्ता उपगन्तुकामः ऋजूयाइव द्वितीयायाआकारः ऋजुगामिनंमार्गज्ञमिवदिष्टांदिशंन गन्तव्यांअभिमतांदिशंप्रतियथातथावामपियथाध्वगामीस्वगन्तव्यस्यशीघ्रगमनायमार्गज्ञंऋजुगामिनमाह्वयतितद्वत् यद्वा ऋजूयाएव इवशब्दएवार्थे यंतागंताऋजुनैवमार्गेणदिष्टांदिशमिव तथायुष्मत्प्रीणनेनमार्गेणस्वाभिमतंफलंप्रामोति हेनासत्या अश्विनौ मेममहवमाह्वानं आलक्ष्योपयातं उपगच्छतम् ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

अतारिष्मतमसस्पारमस्यप्रतिवांस्तोमोअश्विनावधायि ।
एहयातंपथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ६ ॥ २९ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः ।
अश्विनौ । अधायि । आ । इह । यातम् । पथिऽभिः ।
देवऽयानैः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ २९ ॥

हेअश्विनौ युवयोःप्रसादादस्यतमसः तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबन्धरूपस्यदुःखस्यपारंपर्यन्तभूमिं अतारिष्म उत्तीर्णाःस्मः हेअश्विनौ वांप्रतिस्तोमः स्तोत्रं अधायि अकारीत्यर्थः युवांदेवयानैर्देवगन्तव्यैर्मार्गैरिहास्मद्यज्ञे आयातं आगच्छतं शिष्टोव्याख्यातः ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यचतुर्थेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
द्वितीयाष्टकमध्यस्थश्चतुर्थोध्यायआदरात्। व्याख्यातःसायणार्येणपञ्चमोव्याकरिष्यते ॥ २ ॥

तत्रतावामितीदंप्रथममण्डलस्यचतुर्विंशेनुवाकेपञ्चमंसूक्तम् पूर्वसूक्तेषळित्युक्तत्वात् सूक्तसंख्यानुवर्ततेइतिपरिभाषितत्वात्षळृचं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयागस्त्यं तथाश्विनंवाइत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमप्याश्विनं अनादेशपरिभाषयात्रैष्टुभम् तावामित्यनुक्रान्तम् युवोरजांसीत्यादीनांपंचसूक्तानांतृतीयवर्जितानांप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगउक्तः तत्रेदंपञ्चमं सूक्तम्।

तत्रप्रथमा—

ॐम् तावांमद्यतावंपरंहुवेमोच्छन्त्यांमुषसिवह्निरुक्थैः।
नासत्याकुहंचित्सन्तांवर्योदिवोनपातासुदास्तराय ॥ १ ॥

ॐम् ता। वाम्। अद्य। तौ। अपरम्। हुवेम। उच्छन्त्याम्।
उषसि। वह्निः। उक्थैः। नासत्या। कुहं। चित्। सन्तौ। अर्यः।
दिवः। नपाता। सुदाःऽतराय ॥ १ ॥

ता तौरक्षकत्वनेप्रसिद्धौवांयुवां अद्यास्मिन्यागदिनेहुवेम आह्वयामइत्याशीः तथा अपरं अपरस्मिन्नपिदिनेतौयुवांहुवेम अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थेसमभिव्याहारात् अद्याचनोमृळयतापरंचेत्यादिमन्त्रान्तरेतथादर्शनाच्च अपरयागंप्रत्यपीतिवाकस्मिन्काले उषसि उषोदेवतायामुच्छन्त्यांतमोविवासयन्त्यांसत्यां उषःकालेहिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रेप्रयुज्येते उक्तेकालेहेनासत्या असत्यरहितौ दिवोनपाता द्युलोकस्यनपातयितारौनप्तृस्थानीयौवाकुहचित्संतौ कुत्रचिद्देशेवर्तमानौयुवांवह्निः स्तुतेर्वोढा अर्यईरयितास्तुतेः ईश्वरोवाईदृशोहंहोतासुदास्तराय अत्यर्थशोभनहविर्दात्रेयजमानाय तदर्थंतौयुवांउक्थैः शस्त्रैः हुवेमेतिसंबन्धः अत्राख्यातंपदमेकवचनतयानेतव्यं वह्निरर्यशब्दौ-वाबहुवचनत्वेननेतव्यौ अथवावाक्यद्वयंयस्माद्वह्निरर्योहोताउक्तगुणकौयुवांशंसति तस्माद्वयंयजमानास्तौयुवामाह्वयामइति॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अस्मेऊषुवृंषणामादयेथामुत्पणीँहंतमूर्म्यामदंन्ता ।
श्रुतंमेअच्छोंक्तिभिर्मतीनामेष्टांनरानिचेंताराचकर्णैंः ॥ २ ॥

अस्मे इतिं । ऊँ इतिं । सु । वृषणा । मादयेथाम् । उत् । पणीन् ।
हतम् । ऊर्म्या । मदंन्ता । श्रुतम् । मे । अच्छोंक्तिऽभिः । मतीनाम् ।
एष्टा । नरा । निऽचेंतारा । च । कर्णैंः ॥ २ ॥

हेवृषणा कामानांवर्षकावश्विनौ युवां अस्मेउ अस्मास्वेवसुमादयेथां सुष्ठुतृप्यतं अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतम् तथापणीन्वणिजोलुब्धकानयष्टॄन् उत् उन्मूल्यहतंनाशयतम् कीदृशौयुवां ऊर्म्या रात्रिनामैतत् रात्रौमदन्ता माद्यन्तौ यद्वोर्मिरितिसोमनाम ऊर्मिर्यस्तेपवित्रआइत्यादिषुतथाप्रयोगात् अस्मदीयेनसोमेनमदन्तौताहृशौयुवांमेममाच्छोक्तिभिराभिमुख्यकरैर्निर्मलवेदवाक्यैरचिताः मतीनां कर्मणिषष्ठी मननसाधनाः स्तुतीःकर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतंशृणुतं हेनरा नेतारौयुवांखलु एष्टा अन्वेष्टारावस्मत्स्तुतीनांतथाचनिचेतारालब्धानांतासांसञ्चयकर्तारौ निरित्येषसमित्येतस्यस्थाने यस्मादेवंविधौतस्माच्छृणुतमिति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

श्रियेपूंषन्निषुकृतेंवदेवानासंत्यावहतुंसूर्यायाः ।
वच्यन्तेंवांककुहाअप्सुजातायुगाजूर्णेवव‍रुंणस्यभूरेः ॥ ३ ॥

श्रियें । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासंत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।
वच्यन्तें । वाम् । ककुहाः । अप्ऽसु । जाताः । युगा । जूर्णाऽईंव ।
वरुंणस्य । भूरेः ॥ ३ ॥

सवितासूर्यः दुहितरंसूर्याख्यांप्रदातुमनाः देवानाहूयसामर्थ्यसमीक्षणायाजिंपरिकल्प्य इमांजेष्यतिसएतांकन्यकामृक्सहस्रकॢप्तंस्तोत्रंचलभेत इत्यकल्पयत् तामग्निःप्रथममजयत्

१ ऋ० सं० ७. १. ३८. ।

तमन्वश्विनावपिजित्वाग्निंप्रधृष्यऋक्सहस्रंकन्यकांचालभेतां ततइन्द्रउषाश्चाजयतां तौचतैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौस्वशस्त्रस्यकंचित्कंचिद्भागंतेभ्यःपरिकल्प्य सूर्यांस्वरथेधारयतामिति अयमितिहासोब्राह्मणे प्रजापतिर्वैसोमायराज्ञेइत्यत्राम्नातोस्माभिःप्रथमाष्टके आवांपतित्वंसख्यायेत्यत्रप्रपंचितःतत्राह—हेपूषन् पोषकसूर्य एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणम् सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्वित्वात् सूर्याचन्द्रमसावित्येकइतियास्केनोक्तत्वात् अतःपूषन्नित्युक्तेपोषकावश्विनावित्युक्तंभवति हेपोषकौ हेनासत्या असत्यरहितौदेवादेवौ युवांश्रियेश्रेयसेशस्त्रस्यकन्यायाश्चलाभायेत्यर्थः इषुकृतेव इवशब्दएवार्थे आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौकृतावेवसन्तौ सूर्यायाः एतन्नामिकायाः सवितुःपुत्र्याः कर्मणिषष्ठी सूर्यांवहतुं रथेधारयितुमाजिमुदजयतामित्यर्थः यस्मादेवंतस्मादप्सु जाताः कर्मसुसंपादिताः ककुहाःशस्त्ररूपाः स्तुतयः भूरेः अविच्छिन्नप्रवाहस्यवरुणस्यफलप्रतिबन्धकपापनिवारकस्ययागस्यसिद्ध्यर्थंतत्संबन्धिन्योवांप्रतिवच्यन्ते उच्यन्तेहोत्रादिभिः युवामेवशस्त्रगतमन्त्रैर्यागकालेचस्तुवन्तीत्यर्थः युगाजूर्णेवजीर्णानियुगानीव इवशब्दःसंप्रत्यर्थे पुरातनाः यागकालायथातद्वदद्यतनाअपीत्यर्थः पूर्वकालेयथायुवामेवस्तुवन्ति तद्वदिदानीमपीतितात्पर्यम्॥३॥

अथचतुर्थी—

अ॒स्मे सा वां॑ माध्वी रा॒तिर॑स्तु॒ स्तोमं॑ हिनोतं मा॒न्यस्य॑ का॒रोः ।
अनु॒ यद्वां॑ श्रव॒स्या॑ सुदानू सु॒वीर्या॑य चर्ष॒णयो॒ मद॑न्ति ॥ ४ ॥

अ॒स्मे इति॑ । सा । वा॒म् । मा॒ध्वी॒ इति॑ । रा॒तिः । अ॒स्तु॒ । स्तोम॑म् ।
हि॒नो॒त॒म् । मा॒न्यस्य॑ । का॒रोः । अनु॑ । यत् । वा॒म् । श्र॒व॒स्या॑ ।
सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू । सु॒ऽवीर्या॑य । च॒र्ष॒णयः॑ । मद॑न्ति ॥ ४ ॥

हेमाध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तौअश्विनौ वांयुवयोःसंबन्धिनीसाप्रसिद्धारातिर्दानमस्मेअस्माकमस्तुभवतु तदर्थंमान्यस्यमाननीयस्यकारोः स्तोतुरगस्त्यस्यस्तोमंस्तुतिंहिनोतंप्रीणयतं हेसुदानूशोभनफलदानौ वांयुवांश्रवस्याकीर्तेरन्नस्यवाइच्छयायत्यस्मात् सुवीर्यायजमानाय शोभनबलायवा चर्षणयोमनुष्माकृतिग्रूपाः अनुमदन्ति अनुक्रमेणमाद्यन्तियुवाभ्यांसहस्वयंवा॥४॥

---

१ ऐ० ब्रा० ४. २. । २ ऋ० सं० १. ८. २१. ।

अथपञ्चमी—

एषवांस्तोमोअश्विनावकारिमानेभिर्मघवानासुवृक्ति ।
यातंवर्तिस्तनयायत्मनेचागस्त्येनासत्यामदन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना ।
सुऽवृक्ति । यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये ।
नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥

हेअश्विनौ हेमघवानाहविर्लक्षणान्नवन्तौ वांयुवाभ्यांएषस्तोमः स्तोत्रंसुवृक्तिसुष्टुपापवर्जनं यथाभवतितथा यद्वासुसमाप्ति अकारिकृतः कीदृशोयंमानेभिर्मानैः हविःप्रदानरूपैः सहितः हेनासत्याअसत्यरहितौयुवां अगस्त्येएतन्नाम्निमहर्षौमयिमदन्तामाद्यन्तौ सन्तौ वर्तिर्गृहंयज्ञसंबन्धि यातंप्राप्नुतं किमर्थंतनयायपुत्रादिलाभाय त्मनेआत्मनेचहिताय ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

अतारिष्मतमसस्पारमस्यप्रतिवांस्तोमोअश्विनावधायि ॥
एहयातंपथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ६ ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः ।
अश्विनौ । अधायि । आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १ ॥
अतारिष्मेतिषष्ठी व्याख्याता ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

कतरापूर्वेतिएकादशर्चंषष्ठंसूक्तं द्यावापृथिवीदेवताकं आगस्त्यंत्रैष्टुभं कतरैकादश द्यावापृथिवीयमित्यनुक्रान्तम् आभिप्लविकेषष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेद्यावापृथिव्यनिविद्धानमिदं तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—कतरापूर्वाेषासानक्तेतिवैश्वदेवमिति महाव्रतेपिवैश्वदेवशस्त्रेइदमेवद्यावापृथिव्यनिविद्धानं उत्तमादाभिप्लविकात्तृतीयसवनमित्यतिदेशात् ।

तत्रप्रथमा–

कतरापूर्वाकतरापरायोःकथाजातेकवयःकोविवेद ।
विश्वंत्मनाबिभृतोयद्धनामविवर्तेतेअहनीचक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद । विश्वम् । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोरनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरापूर्वापूर्वमुत्पन्ना कतरावा अपरापश्चाद्भाविनी एवं पौर्वापर्यप्रश्नः उभयोरविनाभावेनसहैववर्तमानत्वादितिभावः तथाकथाकेनहेतुनाजातेकिमनयोरुत्पादकमित्यर्थः हेकवयः क्रान्तदर्शिनः अतीन्द्रियज्ञायूयंवदत कोविवेदपौर्वापर्यं कारणंचविशेषेणविविच्यवाजानाति नकेनापिज्ञायतइत्यर्थः अज्ञानेकारणमाह—यद्यस्मात्खलु हेतोर्नामप्रसिद्धम् विश्वंकृत्स्नमपिजगदविशेषेण त्मना आत्मनैव अन्यनैरपेक्ष्येणैवबिभृतोधारयः यद्वायद्धनामयत्किंचित्पदार्थजातमस्ति विश्वंतत्सर्वमात्मनाबिभृतः अनेनयत्कारणंब्रूमः तदप्याभ्यामेवभ्रियतइतिकारणाभावःप्रतिपादितइति उत्तरेणपौर्वापर्याभावउच्यते अहनीअहोरात्रेएतयोः द्यावापृथिव्योः चक्रियेवचक्रयुक्तेइव विवर्तेते अत्रकतरापूर्वाकतरापरैनयोरित्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

भूरिंद्वेअचरन्तीचरन्तंपद्वन्तंगर्भमपदीदधाते ।
नित्यंनसूनुंपित्रोरुपस्थेद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥ २ ॥

भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पत्ऽवन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति । नित्यम् । न । सूनुम् । पित्रोः । उपऽस्थे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अचरन्तीअविचलेद्वेएवैतेद्यावापृथिव्यौ भूरिंबहुतरंचरन्तंपद्वन्तंपादयुक्तंगर्भंगर्भवदाश्रितंकृत्स्नंप्राणिजातं अपदीस्वयंपादरहितेदधातेधारयतः अनयोर्मध्येखलुसर्वंजगत्क्षेमेणवर्तते धारणे-

दृष्टान्तः–पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थेउत्संगेवर्तमानंनित्यंध्रुवंसूनुंन आत्मजंपुत्रमिव यथास्नेहेनवर्धयन्तौधारयतोमातापितरौतद्वत् अथप्रत्यक्षेणाह–हेद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ इतरेतरापेक्षया-द्वित्वमुभयोः नोस्मानभ्वात्महतोभयहेतोःपापाद्रक्षतंपालयतं यद्वाअभ्वात् अभ्वंमहत् अत्यर्थमित्यर्थः अभ्वेतिमहन्नाम द्वन्द्वेकृतद्यावादेशस्यद्यावापृथिवीशब्दस्यमध्येरक्षतमितिपदप्रयोगश्छान्दसः आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेननिघाताभावः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अनेहोदात्रमदितेरनर्वंहुवेस्वर्वदवधंनमस्वत्।
तद्रोदसीजनयतंजरित्रेद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः। दात्रम्। अदितेः। अनर्वम्। हुवे। स्वःऽवत्। अवधम्। नमस्वत्। तत्। रोदसी इति। जनयतम्। जरित्रे। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात् ॥ ३ ॥

अदितेः एतदन्तरिक्षस्याप्युपलक्षणं अखण्डनीयायाःपृथिव्यास्तादृशस्यान्तरिक्षस्यचसंबन्धिदात्रंधनंहुवे आह्वयामि स्पृहयामीत्यर्थः कीदृशंतद्धनं अनेहः अपापंदुःखरहितंसुखात्मकं अनर्वं अनरणं अक्षीणमित्यर्थः स्वर्वत्फलभूतेनस्वर्गेणतद्वत् अवधं अहिंसितं नमस्वत् अन्नवदीदृशंधनंहुवे तदस्माभिःकांक्षितंउक्तलक्षणंधनं हेरोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रेस्तोत्रेयजमानायजनयतंउत्पादयतं द्यावेत्यादिव्याख्यातम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अतप्यमानेअवसावन्तीअनुष्यामरोदसीदेवपुत्रे।
उभेदेवानामुभयेभिरह्नांद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति। अवसा। अवन्ती इति। अनु। स्याम। रोदसी इति। देवपुत्रेइतिदेवऽपुत्रे। उभे इति। देवानाम्। उभयेभिः। अह्नाम्। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात् ॥ ४ ॥

अवसास्वतोधिकेनकेनचित्कृतेन अवनेनसमृद्ध्या अतप्यमाने अनीश्वरे तपऐश्वर्यकर्मणइदंरूपम् यद्वाअतप्यमाने अन्यैरपीडयमाने अवसा अन्नेन अवन्तीतर्पयन्त्यौदेवपुत्रे देवाः व्य-

वहर्तारोमनुष्याःपुत्रस्थानीयाययोः तादृश्यौलोकद्वयस्थामनुष्यादेवाश्चतदुपजीव्यत्वात्पुत्राइत्यु-च्यन्ते ईदृश्यौ उभेरोदसीद्यावापृथिव्यौदेवानामह्नां एतद्रात्रेरप्युपलक्षणम् द्योतमानानामह्नांरात्री-णांचसंबन्धिभिः उभयेभिरुभयविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्धनैर्निमित्तभूतैः तेषांलाभाये-त्यर्थः तदर्थंयुवां अनुष्याम अनुभवेम शिष्टोव्याख्यातः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

संगच्छमानेयुवतीसमन्तेस्वसाराजामीपित्रोरुपस्थे।
अभिजिघ्रन्तीभुवनस्यनाभिंद्यावारक्षतंपृथिवीनोअभ्वात्॥५॥२॥

सङ्गच्छमाने इति सम्ऽगच्छमाने। युवती इति। समन्ते इति सम्ऽअन्ते। स्वसारा। जामी इति। पित्रोः। उपऽस्थे। अभिजिघ्रन्तीइत्यभिऽजिघ्रन्ती। भुवनस्य। नाभिम्। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात्॥ ५॥ २॥

सङ्गच्छमानेपरस्परमुपकारित्वेनसहयुज्यमाने वृष्टिहविषोश्चपरस्परंउपकार्योपकारकभावः यद्वा पूर्वंसंसृष्टेएवसत्यौ पश्चाद्वियुज्यवृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौपश्चान्मनुष्यैःप्रार्थितैर्देवैः विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः अयमर्थोद्यावापृथिवीसहास्तामित्यादिब्राह्मणेसमाम्नातः युवतीनि-त्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौवासर्वेषुभावेषु समन्ते समानान्तिके समानपर्यन्तेवा स्वसारापरस्परंस्वसृ-भूते जामीबन्धुभूते प्रजापतेःसकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परंजामित्वम् तथाचनिगमौ–दिवश्च-पृथिवीचान्तरिक्षमथोस्वः। यतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुरिति। पित्रोःसर्वस्यपितृस्थानीययोः पालकयोः तयोरुपस्थे उत्सङ्गेस्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिंबन्धकमुदकं अभिजिघ्रन्ती अभिघ्राणंकुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ समानमेतदुदकमित्यादिमन्त्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्वंप्रसिद्धम् ईदृ-श्यौनोरक्षतम्॥ ५॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेद्वितीयोवर्गः॥ २॥

---

१ ऋ० सं० ८. ८. ४८.। २ ऋ० सं० ८. ३. १६.। ३ ऋ० सं० २. ३. २३.।

अथषष्ठी–

उर्वीसद्मनीबृहतीऋतेनंहुवेदेवानामवंसाजनित्री ।
दधातेयेअमृतंसुप्रतीकेद्यावारक्षंतंपृथिवीनोअभ्वांत् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सद्मनी इति । बृहती इति । ऋतेनं । हुवे । देवानाम् ।
अवंसा । जनित्री इति । दधाते इति । ये इति । अमृतम् । सुप्रतीके-
इतिसुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षंतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वांत् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तीर्णे सद्मनी सदनाधारभूते बृहती बृहत्यौ महानुभावे देवानामुपलक्षणमेतत् देवमनुष्यादीनां अवसाप्रीत्या निमित्तेनजनित्री वृष्टिसस्ययोर्जनित्र्यौ वृष्ट्यादेः देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेनयज्ञेनच निमित्तभूतेन हुवेआह्वयामि देवानांहविरर्थमस्मद्यज्ञायेत्यर्थः येसुप्रतीकेशोभनरूपे अमृतमुदकं दधाते धारयतम् तेयुवामाह्वयामि शिष्टंस्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

उर्वीपृथ्वीबंहुलेदूरेअंन्तेउपंब्रुवेनमंसायज्ञेअस्मिन् ।
दधातेयेसुभगेसुप्रतूंर्तीद्यावारक्षंतंपृथिवीनोअभ्वांत् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेअंन्तेइतिदूरेऽअंन्ते ।
उपं । ब्रुवे । नमंसा । यज्ञे । अस्मिन् । दधाते इति । ये इति ।
सुभगेइतिसुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति सुऽप्रतूर्ती । द्यावा । रक्षंतम् ।
पृथिवी इति । नः । अभ्वांत् ॥ ७ ॥

उर्वीउर्व्यौ महत्यौपृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रकारेणप्रथमाने बाह्याकारे दूरेअन्ते विप्रकृष्टान्तदेशेअपारेइत्यर्थः ईदृश्यौ युवामस्मिनयज्ञे नमसानमःसाधनेनस्तोत्रेणउपब्रुवे उपेत्यब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः पुनःकीदृश्यौ येसुभगे शोभनभाग्ये सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदाने दधातेविश्वं जगत् तेयुवामुपब्रुवेस्तौमि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

देवान्वायच्चंकृमाकच्चिदागःसखायंवासदमिज्जास्पतिंवा।
इयंधीर्भूयाअवयानमेषांद्यावारक्षंतंपृथिवीनोअभ्वात् ॥ ८ ॥

देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायम् ।
वा । सदम् । इत् । जाःऽपतिम् । वा । इयम् । धीः । भूयाः ।
अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षंतम् । पृथिवी इति । नः ।
अभ्वात् ॥ ८ ॥

हेद्यावापृथिव्यौ वयंदेवान्देवान्प्रतियत्कच्चित् आगोपराधंतत्तद्यागकालेतेषांतेषां अयागलक्षणंसदमित्सर्वंदैवचकृमच कृतवन्तोवयं सखायंवामियंमित्रंवाप्रतियच्चकृम जास्पतिं जाः पुत्र्यस्तासांपतिंजामातरंवाजायापतिंप्रतिदोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपंयत्सर्वंदैवचकृम एषामुक्तरूपाणांपापानां अवयानमपगमंकर्तुमियंधीर्युष्मत्स्तुतिरूपमिदंकर्मभूयाः भूयाद्भवतु द्यावेत्यादिगतम् अत्रसर्वत्रप्रकारान्तरेणमन्त्रमन्तरेणरक्षतंरक्षतमितिप्रार्थनं तयोरश्विन्यादिबहुमननासंभवादुचितमेव तस्मात्स्वस्थानेएवस्थिते अनुकूलेभवतमित्येवप्रार्थ्यते ॥८ ॥

अथनवमी–

उभाशंसानर्यामामविष्टामुभेमामूतीअवसासचेताम् ।
भूरिचिदर्यःसुदास्तरायेषामदन्तइषयेमदेवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् ।
ऊती इति । अवसा । सचेताम् । भूरि । चित् । अर्यः ।
सुदाःऽतराय । इषा । मदन्तः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

उभाशंसाद्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपिशंसौ नर्यानरेभ्योहितौ ईदृश्यावुभयाश्रयेस्तुतीमामविष्टांरक्षतां यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेवशंसशब्देनाभिधानात्पुँल्लिङ्गता तथाउभेऊतीरक्षिकेद्यावापृथिव्यौमामवसारक्षणेनसचेतांसेवेतां यद्वा प्राणिभ्योहितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयौशंसौमामविष्टांप्रामुतां तथोभेअप्यूतीतयोःसंबन्धिनोःअभिमानिदेवयोरवसास्मत्तर्प-

णेननिमित्तेनसचेतां हेदेवाः द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेपिदेवाः अर्यः स्तोतारोवयंसुदास्तराय अतिशयेनशोभनदातृत्वाय इषान्नेनसोमलक्षणेनमदन्तः मादयन्तः सन्तोभूरिचित् चित्रपूजायामभिपूजितंधनमिषयेमइच्छेम यद्वाअर्यइतिषष्ठ्यारूपं ईश्वरस्यराजादेरपिसुदास्तरायेत्यर्थः शिष्टंसमानम् ॥ ९ ॥

ऋतंदिवइतिद्वेद्यावापृथिवीयेपशौपुरोडाशहविषोनुवाक्ये अग्नीषोमाविति खण्डेसूत्रितम्— ऋतंदिवेतदवोचंपृथिव्याइतिद्वेइति ।

अथदशमी—

ऋतंदिवेतदवोचंपृथिव्याअभिश्रावायप्रथमंसुमेधाः ।
पातामवद्याद्दुरितादभीकेपितामाताचरक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

ऋतम् । दिवे । तत् । अवोचम् । पृथिव्यै । अभिऽश्रावाय ।
प्रथमम् । सुऽमेधाः । पाताम् । अवद्यात् । दुःऽइतात् ।
अभीके । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवःऽभिः ॥ १० ॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोहंदिवेद्युदेवतायैपृथिव्यैपृथिवीदेवतायैतत्तत्प्रीतिकरंऋतंस्तोत्रंप्रथमं मुख्यनामैतत् प्रतमंप्रकृष्टतमंअवोचंब्रवीमि किमर्थं अभिश्रावाय अभितःसर्वतःश्रवणाय किञ्च पितापालकोद्युलोकः मातासस्यादेर्निर्मात्रीपृथिवीचोभेअवद्यान्निन्दितात् दुरितात् दुःखप्रापकादंहसःसकाशात्पातां रक्षतां तथा अभीके अन्तिकनामैतत् समीपेएवावोभिरभिमततर्पणैः रक्षतांपालयताम् ॥ १० ॥

अथैकादशी—

इदंद्यावापृथिवीसत्यमस्तुपितर्मातर्यदिहोपब्रुवेवाम् ।
भूतंदेवानामवमेअवोभिर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः । मातः । यत् ।
इह । उपऽब्रुवे । वाम् । भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवःऽभिः ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

हेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इदमस्माभिःक्रियमाणंस्तोत्रंसत्यमस्तु अवितथंभवतु फलव-द्भवत्वित्यर्थः इदमित्युक्तंकिंतदित्याह—हेपितर्द्यौःहेमातःपृथिवि वांयुवांप्रतिइहास्मिन्यज्ञेयत्स्तो-त्रमुपब्रुवे उपेत्यब्रवीमि तत्सत्यमस्तु देवानांस्तोतॄणामस्माकं अवमेअन्तिकनामैतत् नित्यसंनि-हितेयुवां अवोभिः तर्पणैर्युक्तेभूतंभवतम् अवशिष्टंगतम ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

आनइळाभिरितिसप्तमंसूक्तमेकादशर्चंआगस्त्यंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं आनोवैश्वदेवमित्यनुक्रा-न्तम् विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

आ न॒ इळा॑भिर्वि॒दथे॑ सुश॒स्ति वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒व ए॑तु ।
अपि॒ यथा॑ युवानो॒ मत्स॑था नो॒ विश्वं॒ जग॑दभिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥ १ ॥

आ । न॒ः । इळा॑भिः । वि॒दथे॑ । सु॒ऽश॒स्ति । वि॒श्वान॑रः ॥ स॒वि॒ता । दे॒वः । ए॒तु॒ । अपि॑ । यथा॑ । यु॒वा॒नः॒ । मत्स॑थ । न॒ः । विश्व॑म् । जग॑त् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । म॒नी॒षा ॥ १ ॥

नोविदथेस्मदीयेयज्ञेसुशस्ति सुपोलुक् सुशस्तिभिः शोभनशंसनैःस्तुतिभिः इळाभिःप्र-देयैरन्नैःसह यद्वा इळाभिः तदाश्रितेषुताच्छब्द्यं भूमिस्थानाभिर्देवताभिःसहविश्वानरःसर्वप्रा-णिहितकार्यग्निःसवितापेरकआदित्यश्चदेवआएतुआगच्छतु हेयुवानोनित्यतरुणायज्ञस्यमिश्र-यितारोवायूयं नोस्मानअभिपित्वेअभिपतनीयेस्मद्यज्ञेमनीषामनीषयामनसईशितृत्वेनस्वेच्छये-त्यर्थः अपिःसंभावनायां अप्यस्मान्मत्सथ मादयथ तथाविश्वंजगत् एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणं यद्वाकृत्स्नमपञ्चंमत्सथ तथास्मानपि यद्वा जगच्छब्दोयजमानरूपमनुष्यवाची सर्वानपियज-मानान् यथामत्सथ तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

वैश्वदेवेपशौआनोविश्वइत्येषाहविषःपुरोनुवाक्या आनोदेवानामुपवेतुशंसआनोविश्व-आस्क्रागमन्तुदेवाइति ।

सैषाद्वितीया—

आनोविश्वआस्क्रागमन्तुदेवामित्रोअर्यमावरुणःसजोषाः ।
भुवन्यथानोविश्वेवृधासःकरन्त्सुषाहाविथुरंनशवः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्क्राः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा ।
वरुणः । सऽजोषाः । भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् ।
सुऽसहा । विथुरम् । न । शवः ॥ २ ॥

नोस्माकंयज्ञंविश्वेसर्वेदेवाःआस्क्राः शत्रूणामास्कन्दयितारः आक्रमितारोवा आगमन्तु आगच्छन्तु केते मित्रोर्यमावरुणश्च त्रयोपिसजोषाः समानप्रीतयःसन्तः आगच्छन्तु किन्तु विश्वे देवाः नोस्माकं वृधासोवर्धयितारः यथाभुवन्भवेयुः तथासुषाहा सुष्टु शत्रूणामभिभवेननोस्मदीयंशवोन्नंविथुरंहीनं यथानकरन्नकुर्युः तथाआगच्छन्तु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

प्रेष्ठंवोअतिथिंगृणीषेग्निंशस्तिभिस्तुर्वणिःसजोषाः ।
असद्यथानोवरुणःसुकीर्तिरिषश्चपर्षदरिगूर्तःसूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । शस्तिऽभिः ।
तुर्वणिः । सऽजोषाः । असत् । यथा । नः । वरुणः । सुऽकीर्तिः ।
इषः । च । पर्षत् । अरिऽगूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंप्रेष्ठंप्रियतमंसर्वेषामाह्लादकत्वात् हविर्वहनाच्चाग्निर्देवानां प्रियतमः तमतिथिंगृणीषेगृणेस्तौमि व्यत्ययेनमध्यमः केनसाधनेन शस्तिभिःशंसनैःस्तुतिभिः कीदृशोहंतुर्वणिस्तूर्णवनिः शीघ्रंसंभक्ता सजोषाः युष्माभिः सहप्रीयमाणःयद्वैतेअग्निविशेषणे यस्तुर्वणिः शीघ्रंयज्ञस्यसंभक्ता सजोषाः युष्माभिः सहप्रीयमाणःतमग्निंगृणीषे यथायेनप्रकारेणनोस्माकंवरुणः एतन्नामकोदेवःसुकीर्तिः शोभनकीर्तिमानसत् सुकीर्तिंभिक्षेवरुणस्यभूरेरित्यादिमन्त्रवर्णेषुवरु-

णात्सुकीर्तिरन्वेषणीया अरिगूर्तः अरिषुअदातृषुसदाशब्दितःअरीणां हननायोद्युक्तोवासूरिः प्रेरयितायंवरुणः इषश्चान्नानि पर्षत् पूरयेत् तथातमपिस्तुमइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

उपवएषेनमसाजिगीषोषासानक्तासुदुघेवधेनुः ।
समानेअहन्विमिमानोअर्कंविषुरूपेपयसिसस्मिन्नूधन् ॥ ४ ॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उषसानक्ता । सुदुघाऽइव । धेनुः । समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्कम् । विषुऽरूपे । पयसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ४ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंनमसाहविषानमस्कारेणवाउपउपेत्य जिगीषा पापानांजिगीषया आईषेइच्छामि इषगतावित्यस्यवेषतेर्वागत्याद्यर्थस्यलिटिउत्तमैकवचने इदंरूपं भजामि कस्मिन्काले उषासानक्ताअहनिरात्रौच यद्वा अहोरात्रदेवतेअप्यभिगच्छामि गतौदृष्टान्तः–सुदुघाधेनुरिव सुदोग्ध्रीधेनुर्यथा दोहायदोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् किंकुर्वन् सस्मिन्समानेऊधन्ऊधसि उत्पन्नेविषुरूपेनानारूपेपयसिक्षीरघृतादिके अर्कमर्चनीयमन्नंचरुपुरोडाशादिकंविमिमानः विविधंमिमानः कस्मिन्कालेसमानेअहन् षष्ठेहनिएकस्मिन्नेवाहनिसर्वदैववेत्यर्थः एकस्मिन्नेवाहनिसमानऊधस्युत्पन्ने नानारूपेपयसित्वदर्थंहविर्मिमानः उपगच्छामीत्यर्थः यद्वा सस्मिन्सर्वस्मिन्नूधसिफलाख्यक्षीरोत्पादकेयज्ञेनिमित्तभूतेसतिविषुरूपेपयसिनानारूपेसोमलक्षणोदकेअर्कमन्त्रसाधनंस्तोत्रंविमिमानोहंयुष्मानभिगच्छामि ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

उतनोहिर्बुध्न्योमयस्कःशिशुंनपिप्युषीववेतिसिन्धुः ।
येननपातमपांजुनामंमनोजुवोवृषणोयंवहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । मयः । करितिकः । शिशुम् । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिन्धुः । येन । नपातम् । अपाम् । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः । यम् । वहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

उतअपिच नोस्माकमहिः अन्तरिक्षगामीअहन्तावाअहीनोवाअहन्यमानोवाएतन्नामको- देवः सएवबुध्न्यः बुध्नंबन्धकमन्तरिक्षं तदर्हतीतिबुध्न्योन्तरिक्षचारीएतन्नामकोदेवोमयः सुखं कः करोतु करोतेर्लङ्गिरूपं किञ्च पिप्युषीव इवशब्दएवार्थःपूरणोवा अस्मान् रसेनाप्याययन्तीसिन्धुर्नामनदीवेतिआगच्छतु तत्रदृष्टान्तः–शिशुंन यथाशिशुं प्याययन्तीगौर्गच्छतितद्वत् अपान्नपातं उदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वोदकानांनप्तारंतृतीयंपुत्रंअद्भ्यओषधिवनस्पतयः तेभ्योग्निरितिनप्तृत्वं तादृशमग्निंयेनजुनामस्तुतिभिःसंगछेम जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः यंदेवं मनोजुवोमनोवेगः वृषणः वर्षकामेघाश्वावहन्तिससुखंकरोतु ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथषष्ठी–

उ॒तनं॒ईं॒त्वष्टाग॒न्त्वच्छा॒स्मत्सू॒रिभि॑रभिपि॒त्वेस॒जोषाः॑ ।
आवृ॑त्र॒हेन्द्र॑श्चर्षणि॒प्रास्तु॒विष्ट॑मोन॒रांन॑इ॒हग॑म्याः ॥ ६ ॥

उ॒त । न॒ः । ई॒म् । त्वष्टा॑ । आ । ग॒न्तु । अच्छ॑ । स्मत् । सू॒रिऽभिः॑ ।
अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । स॒ऽजोषाः॑ । आ । वृ॒त्र॒ऽहा । इन्द्रः॑ । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ।
तु॒विःऽत॑मः । न॒राम् । न॒ः । इ॒ह । ग॒म्या॒ः ॥ ६ ॥

उतापिचत्वष्टादेवोपिनोस्मान् अच्छअभिप्राप्तुं इदानीमेनंयज्ञंवाआगन्तु आगच्छतु आगत्यचस्मत् सहार्थेप्राशस्त्येवावर्तते अत्रप्रशंसायां प्रशस्तंयथातथा अभिपित्वेअभिगन्तव्येयज्ञेनिमित्तभूतेसतिसूरिभिःस्तोतृभिः ऋत्विग्भिः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विितिशेषः तथावृत्रहावृत्रघातीइन्द्रः चर्षणिप्राः चर्षणयोमनुष्यायजमानाः कामैस्तेषांपूरकः तुविष्टमोबहुतमोमहत्तमः इहास्मिन्कर्मणिनरानृणांनोस्माकमुक्तगुणोपेतःसन्नागम्याः आगच्छतु ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

उ॒तनं॒ईंम॒तयोश्व॑योगाः॒शिशुं॒नगावस्त॑रुणंरिहन्ति ।
तमीं॒गिरो॒जन॑यो॒नपत्नीः॑सुर॒भिष्ट॑मंन॒रांन॑सन्त ॥ ७ ॥

उत। नः। ईम्। मतयः। अश्वऽयोगाः। शिशुम्। न। गावः।
तरुणम्। रिहन्ति। तम्। ईम्। गिरः। जनयः। न। पत्नीः।
सुरभिःऽतमम्। नराम्। नसन्त॥ ७॥

उतअपिचईएनंतरुणंनित्ययुवानमिन्द्रंनोस्माकंमतयः बुद्धयोश्वयोगाः अश्वसमानप्राप्तयोरिहन्तिआस्वदयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—गावोदोग्ध्र्योधेनवः शिशुंन शिशुमिववत्समिव तंयथालिहन्तितद्वत् तदेवाह तमींतमेवैनंनरांनराणांयजमानानां सुरभिष्टमंअतिशयेनसुरभिंजनयः फलस्योत्पादयित्र्योगिरः स्तुतयोनसन्तव्याप्नुवन्ति नसतिर्व्याप्तिकर्मा तत्रदृष्टान्तः—जनयोन उत्पादयित्र्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव॥ ७॥

अथाष्टमी—

उतनंईंमरुतोवृद्धसेनाःस्मद्रोदसीसमनसःसदन्तु।
पृषदश्वासोवनयोनरथारिशादसोमित्रयुजोनदेवाः॥ ८॥

उत। नः। ईम्। मरुतः। वृद्धऽसेनाः। स्मत्। रोदसी इति।
सऽमनसः। सदन्तु। पृषत्ऽअश्वासः। अवनयः। न। रथाः।
रिशादसः। मित्रऽयुजः। न। देवाः॥ ८॥

उतअपिचनोस्मदीयंईइदानीमेनंयागंवा मरुतःस्मत्सहसदन्तुगच्छन्तु कुतोदेशात्रोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योःसकाशात् यद्वारोदस्यावपिगच्छन्ती कीदृशास्तेमरुतः वृद्धसेनाःप्रवृद्धबलाः समनसः समानमनस्काः पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः पृषत्योमरुतामितियास्कः। अवनयोन यथैवनमनस्वभावाः रथारंहणस्वभावाः रथवन्तोवा मत्वर्थोलुप्यते यद्वा अवनयोरक्षकारथाइवस्थिताः रिशादसः रिशाःशत्रवःतेषामत्तारः मित्रयुजोदेवान मैत्रीयुक्ताव्यवहर्तारऋत्विजइव यद्वा मैत्रीयुक्ताअन्येदेवायथागच्छन्ति तद्वत्॥ ८॥

अथनवमी—

प्रनुयदेषांमहिनाचिकित्रेप्रयुंजतेप्रयुजस्तेसुवृक्ति।
अधयदेषांसुदिनेनशरुर्विश्वमेरिणंप्रुषायन्तसेनाः॥ ९॥

१ निघंटु. १. १५.।

प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते ।
प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति । अध । यत् । एषाम् । सुऽदिने ।
न । शरुः । विश्वम् । आ । इरिणम् । प्रुषायन्त । सेनाः ॥ ९ ॥

एषांमरुतांमहिनामहिमा वृष्टिलक्षणोयत्यस्मात् प्रचिकित्रेप्रज्ञायते यद्वैषांमहत्त्वेनयुक्ता-नराः चिकित्रेजानन्त्यनुष्ठेयं नुइतिपूरणः ततस्तेज्ञातारः सुवृक्ति सुपोलुक् सुष्टुतीनांप्रयुजः प्रयो-गान्प्रयुञ्जते अधअथप्रयोगानन्तरं यत्यस्मात् एषांसेनाःवृष्ट्युत्पादकाः विश्वंसर्वंभुवनं इरिणं ऊषरप्रदेशं यथातथासर्वतः प्रुषायन्त उत्पादयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सुदिनेमेघावरणादिरहितेदि-ने शरुर्न अन्धकारहिंसकःप्रकाशइव सयथासर्वमावृणोति तथामरुत्सेनाअवृष्ट्यासर्वमूषरंक-रोति यद्वामरुन्महिमावृष्टिर्भवति तदासस्यादिसमृद्धौसत्यांप्रयोगंकुर्वन्तियदायजन्ति तदामरु-त्सेनाः सर्वांमहीमुंदन्तीत्येवंमहानुभावामरुतइतितेषांस्तुतिः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

प्रोअश्विनाववसेकृणुध्वंप्रपूषणंस्वतवसोहिसन्ति ।
अद्वेषोविष्णुर्वातऋभुक्षाअच्छासुम्नायववृतीयदेवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । स्वऽतवसः ।
हि । सन्ति । अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ ।
सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हेऋत्विजः अश्विनौएतन्नामकौदेवावुद्दिश्य अवसेस्मद्रक्षणायप्रोकृणुध्वं स्तुतिंप्रकर्षेणकृ-णुध्वं पूषणंहि पोषकमेतन्नामकंदेवमप्यवसे प्रकर्षेणस्तुतिं कृणुध्वं किञ्च येस्वतवसः स्वायत्त-बलाःसन्ति तानपिप्रकृणुध्वं केते अद्वेषः द्वेषरहितोविष्णुर्व्याप्तः एतन्नामकोदेवः प्रथममनाहूतो-पिनकुप्यतीतिवक्तुमद्वेषइत्युक्तं तथावातः सर्वत्रसंचारीवायुःऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्चएतानपिप्रकृणु-ध्वं अतोहं स्वायत्तबलान् सर्वानपिदेवान् सुम्नायसुखायअच्छ आभिमुख्येनववृतीयस्तोत्रैर-भिवर्तयेयम् ॥ १० ॥

अथैकादशी–

इयंसावोअस्मेदीधितिर्यजत्राअपिप्राणीचसदनीचभूयाः ।
नियादेवेषुयततेवसूयुर्विद्यामेषंवृजनंजीरदानुम् ॥ ११ ॥ ५ ॥

इयम् । सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः । नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ५ ॥

हेयजत्राः यष्टव्यादेवाः वोयुष्मत्सबन्धिनीसाइयंप्रसिद्धादीधितिर्दीप्तिरस्मे अस्माकमपिप्राणीसर्वदाचेष्टयित्रीसदनीचनिवासवतीचभूयाः भूयात्भवतु यादीधितिर्वसूयुः वसुमतीदेवेषुनियतते नियमेनप्रयत्नंकरोति तानपिप्रकाशितुंसैवभूयात् विद्यामेतिगतः ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

पितुंन्वित्येकादशर्चमष्टमंसूक्तंआगस्त्यमन्नदेवताकंगायत्रंआद्यानुष्टुब्गर्भोष्णिक् आद्यःपञ्चकस्त्रयोष्टकाअनुष्टुप्गर्भाइत्युक्तत्वात् तृतीयापञ्चमीषष्ठीसप्तम्येकादशीचेतिपञ्चानुष्टुभः तथाचानुक्रमणिका–पितुंन्वन्नस्तुतिर्गायत्रंत्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयान्त्येअन्त्या बृहतीवा पञ्चम्याद्याश्चतस्रोनुष्टुभइतिविनियोगंशौनकआह–पितुंन्वित्युपतिष्ठेतनित्यमन्नमुपस्थितम् । पूजयेदशनंनित्यंभुंजीयादविकुत्सयन् १ नास्यस्यादन्नजोव्याधिर्विषमप्यमृतंभवेत् । विषंचपीत्वैतत्सूक्तंजपेत्विषविनाशनं २ नावाग्यतस्तुभुञ्जीतनाशुचिर्नजुगुप्सितम् । दद्याच्चपूजयेच्चैवजुहुयाच्चहविःसदा ३ क्षुद्भयंनास्यकिञ्चित्स्यान्नान्नजंव्याधिमाप्नुयात् इति ।

तत्रप्रथमा–

पितुंनुस्तोषंमहोधर्माणंतविषीम् ।
यस्यत्रितोव्योजसावृत्रंविपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणम् । तविषीम् । यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विऽपर्वम् । अर्दयत् ॥ १ ॥

अहमगस्त्यः नुक्षिप्रंपितुंपालकमन्नंस्तोषंस्तौमि महोमहान्तंधर्माणंसर्वस्यधारकंतविषीं बलात्मकं यद्वा महतोलोकस्यधारकंयस्यान्नस्यौजसाबलेनसामर्थ्येनत्रितोविस्तीर्णतमः प्रख्यात-कीर्तिस्त्रिषुक्षित्यादिस्थानेषुतायमानोपीन्द्रः वृत्रंविपर्वंविच्छिन्नसन्धिकंयथातथाव्यर्दयत् हिं-सितवान् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

स्वादोंपितोमधोंपितोवयंत्वांववृमहे ।
अस्माकंमविताभव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । ववृमहे । अस्माकंम् । अविता । भव ॥ २ ॥

हेस्वादो आस्वादनीयपितोपालक मधोमाधुर्योपेतपितो हेपानसाधनान्न वयंत्वात्वांववृमहे सेवामहे अत्रसर्वत्रानुदात्तानांपूर्वस्यासामान्यवचनत्वेनानिघातत्वम् अनुदात्तानांतुविशेषवचन-त्वान्निघातत्वं असकृत्पितुशब्दश्रवणंतस्यप्राशस्त्यज्ञापनार्थं हेपितो अस्माकमवितातर्पयिता भव ॥ २ ॥

अथतृतीया–

उपंनःपितवाचंरशिवःशिवाभिरूतिभिः ।
मयोभुरंद्विषेण्यःसखांसुशेवोअद्वंयाः ॥ ३ ॥

उपं । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । ऊतिऽभिः मयःऽभुः । अद्विषेण्यः । सखां । सुऽशेवः । अद्वंयाः ॥ ३ ॥

हेपितो यतस्त्वंशिवः मङ्गलः अतः शिवाभिः मङ्गलयुक्ताभिःऊतिभीरक्षणैः नोस्मान्उप-समीपंआचरआगच्छ आगत्यचमयोभुः सुखस्यभावयिता अद्विषेण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरसइ-त्यर्थः सखासखिवत्प्रियकारी सुशेवः अतएवसुष्ठुसुखकरः अद्वयाः द्वयरहितः उक्तगुणएव नतु तद्विपरीतोभवेत्यर्थःअथवादृष्टान्तवादोयं सुशेवः अद्वयाः मनःकर्मविसंवादरहितः सखायथा मयोभुरद्वेष्यश्चभवति तद्वत् त्वमपिभवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

तवत्येपितोरसारजांस्यनुविष्ठिताः ।
दिविवाताइवश्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्ये । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽस्थिताः ।
दिवि । वाताःऽइव । श्रिताः ॥ ४ ॥

हेपितो तव त्वत्संबन्धिनः त्येतेस्वाद्वम्लादिषड्रसाः रजांसिलोकान्लोकस्थानर्थाननुआनुकूल्येनविष्ठिताः विविधंस्थिताः विविधस्थितौदृष्टान्तः—दिविद्युलोकेन्तरिक्षेश्रितावाताइववायवः तेयथाव्याप्तास्तद्वत् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

तवत्येपितोददतस्तवस्वादिष्ठतेपितो ।
प्रस्वाद्मानोरसानांतुविग्रीवाइवेरते ॥ ५ ॥ ६ ॥

तव । त्ये । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ठ । ते । पितो इति ।
प्र । स्वाद्मानः । रसानाम् । तुविग्रीवाःऽइव । ईरते ॥ ५ ॥ ६ ॥

हेपितो पालकान्न त्येतेत्वदर्थिनोनरास्तवभोक्तारोभवन्तीतिशेषः केतेनराः हेस्वादिष्ठस्वादुतम पितोपालक तवत्वदनुग्रहाद्येतेत्वांददतः प्रयच्छन्तोभवन्ति यद्वातेपितोइत्यादरार्थं अभ्यासेहिभूयांसमर्थंमन्यन्ते किञ्च तवरसानां स्वाद्वम्लादीनांषण्णांस्वाद्मानः स्वादयितारोभक्षयितारएवतुविग्रीवाइव तुवीतिबहुनाम प्रवृद्धग्रीवाएवप्रेरतेप्रकर्षेणगच्छन्ति संचरन्ति इवशब्दएवकारार्थःपूरणो वा भूलोकेअत्तारएवदृढाङ्गाभवन्तीतिप्रसिद्धं अनशनेहिग्रीवाअधोलंबते यद्वा तवरसानामत्तारः असंख्यातग्रीवाइवभवन्ति रसानांबाहुल्यादितिभावः एवंबहुरसोपेतमन्नमितितस्यस्तुतिः ॥५॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथषष्ठी—

त्वेपितोमहानांदेवानांमनोहितम् ।
अकारिचारुकेतुनातवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानाम् । देवानाम् । मनः । हितम् ।
अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिम् । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हेपितो महानांपूज्यानांमहतांवादेवानामिन्द्रादीनांमनस्त्वेत्वयिहितंनिहितं अकारिकृतं अमृतंविहायत्वय्येववर्तते हेपितो तवचारुसमीचीनेनकेतुनात्वत्कृतेनप्रज्ञालक्षणेनअवसारक्षणेनअहिंमेघंवृत्रंवाअवधीत् हतवानिन्द्रः अन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेः। अथवात्वत्केतुनाजगद्रक्षणेन निमित्तेनेतियोज्यं जगद्रक्षणार्थंहीन्द्रेणाहिर्भिद्यते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

यददोपितोअजगन्विवस्वपर्वतानाम् ।
अत्राचिन्नोमधोपितोरंभक्षायगम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानाम् । अत्र ।
चित् । नः । मधो इति । पितोइति । अरम् । भक्षाय । गम्याः॥७॥

हेपितोअन्न त्वांयद्यदाविवस्व सुपोलुक् अन्त्यलोपश्छान्दसः विवासनवतांविद्युद्रूपप्रकाशनवतांउदकलक्षणधनवतांवापर्वतानांमेघानांसंबन्धिअदः प्रसिद्धंतदुदकं अजगन् अगमत् गच्छेत् अत्रचित् अस्मिन्कालेहेमधोहेपितोमाधुर्योपेतान्नत्वंनोस्मान्अरंअलंसंपूर्णंभक्षायभक्षणायगम्याः गच्छसन्निहितोभव ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

यदपामोषधीनांपरिंशमारिशामहे ।
वातापेपीवइद्भव ॥ ८ ॥

यत् । अपाम् । ओषधीनाम् । परिंशम् । आऽरिशामहे ।
वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यत्येनअपामोषधीनांचसंबन्धिपरिंशंपरितःलेशं परितःसुखकरमन्नमारिशामहे आस्वादयामःभक्षयामः तेनान्नोदकसारेण हेवातापेवातेनप्राणेनाप्नोतिस्वनिर्वाहमितिवा तेनाप्यायत-

---

१ छान्दोग्योपनिषत् ।

इतिवावातापिशरीरं हेशरीर त्वंपीवइत्आप्यायितएवभव अन्नोदकाभ्यांशरीरवृद्धिःप्रसिद्धा यद्वा यद्यप्यपामोषधीनांपरिंशंलेशमास्वादयामः तथापिहेवातापे वातवत्सर्वव्यापकपितो त्वमल्पमपि पीवइत्पीवएवभव ॥ ८ ॥

अथनवमी–

यत्तेंसोमगवांशिरोयवांशिरोभजामहे ।
वातांपेपीवइद्भंव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआंशिरः । यवंऽआशिरः । भजांमहे ।
वातांपे । पीवंः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसाम्येनस्तुत्वेदानींसोमलक्षणमन्नंस्तौति हेसोम तेतवयत्यमंशंगवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रपणद्रव्यं यवाशिरःयवविकाराश्रपणद्रव्यंभजामहे सेवामहे तेन हेवातापे शरीरपीवोभव ॥ ९ ॥

अथदशमी–

करम्भओंषधेभवपीवोंवृक्कउंदारथिः ।
वातांपेपीवइद्भंव ॥ १० ॥

करम्भः । ओषधे । भव । पीवंः । वृक्कः । उदारथिः ।
वातांपे । पीवंः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभः यः करंभादिरूपःसक्तुपिंडोस्ति तदात्मकहेओषधेत्वंपीवः स्थौल्यवान्वृक्कः व्याधेर्वर्जयिताभव उदारथिः ऊर्ध्वगमनः इन्द्रियाणांउद्दीपयिताभव शिष्टोगतः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

तंत्वांवयंपितोवचोंभिर्गावोनहव्यासुंषूदिम ।
देवेभ्यंस्त्वासधमादंमस्मभ्यंत्वासधमादम् ॥ ११ ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पितो इतिं । वचंःऽभिः । गावंः । न । हव्या । सुसूदिम ।
देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादंम् । अस्मभ्यंम् । त्वा । सधऽमादम् ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेपितोअन्नसोमरूप तंतादृशंस्तुतंत्वात्वांमहानुभावंवचोभिः स्तुतिवाग्भिः वयंसुषूदिम क्षारयामोरसान् तत्रदृष्टान्तः—गावोनहव्या गावोयथाहवींषिउत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात्सोमंसुषूदिम किमर्थंकीदृशंचेतिचेदुच्यते—देवेभ्यइन्द्रादिभ्यः तदर्थंत्वात्वांसधमादंतेषांसहमादयितारं नकेवलंदेवेभ्यएव किन्तुसधमादं अस्माभिःसहमादयितारं हुतशेषरूपं त्वात्वां अस्मभ्यमस्मदर्थमपि ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धोअद्येत्येकादशर्चंनवमंसूक्तमागस्त्यं पूर्वंगायत्रंत्वित्युक्तत्वादिदंगायत्रं समिद्धाग्नितनूनपादादयःएकादशप्रत्यृचंदेवताः यास्केनअथर्किंदेवताःप्रयाजाइत्युपक्रम्याग्नेयाः प्रयाजाः ऋतुदेवताः छन्दोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवताआत्मदेवताः इत्यादिनाबहून्पक्षानुपन्यस्यब्राह्मणानिचप्रदर्श्याग्नेयाएवेतिसिद्धान्तितं समिद्धआप्रियइत्यनुक्रान्तम् पशावगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाप्रीसूक्तम् ।

तत्रप्रथमा—

समिद्धोअद्यराजसिदेवोदेवैःसहस्रजित् । दूतोहव्याकविर्वह ॥१॥

सम्ऽइद्धः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् । दूतः । हव्या । कविः । वह ॥ १ ॥

हेअग्ने देवैर्व्यवहर्तृभिः ऋत्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितोदेवः अतएवदीप्यमानः समिद्धैर्वादेवैःसहितः समिद्धःसन् अद्यास्मिन्यागदिनेराजसिईशिषे हेसहस्रजित् सहस्रस्यधनस्यैतत्संख्याकानांशत्रूणांवाजेतः ततः दूतः देवानांदूतवत् यज्ञादिवार्ताहरः आह्वातावा अग्निर्देवानांदूतआसीदितिश्रुतेः । कविः क्रान्तदर्शी ईदृशस्त्वंहव्याअस्मदीयानिहवींषिवह देवेभ्यः प्रापय ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

तनूनपादृतंयतेमध्वायज्ञःसमंज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

---

१ नि० ८. २१. । २ तै० सं० २. ५. ८. ।

तनूऽनपात् । ऋतम् । यते । मध्वां । यज्ञः । सम् । अज्यते ।
दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

तनूनपात् यज्ञशरीरस्यनपातयिता यद्वा आपोत्रतन्वउच्यन्तइत्युक्तत्वादपान्नपातयिता तासांनप्तावा अद्भ्यओषधयः ओषधीभ्योग्निरितिनप्तृत्वं यज्ञःपूज्यः यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वायज्ञः ईदृशोग्निः ऋतंयज्ञंयते गच्छते अनुतिष्ठतेयजमानायतदभिमतार्थं मध्वामधुरेणआज्यसोमादिद्रव्येणसमज्यते सम्यगक्तःक्रियते किंकुर्वन्नयं सहस्रिणीः एतत्संख्याकानि इषोन्नानिदधत् यजमानेभ्योधारयन् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आजुह्वानोनईड्योदेवाँआवक्षियज्ञियान् ।
अग्नेसहस्रसाअसि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् ।
अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हेअग्ने आजुह्वानः अस्माभिराहूयमानःसन्ईड्योस्माभिःस्तुत्यः इड्नामकः त्वन्नोस्मदर्थंयज्ञियान्यज्ञभाजोदेवान् आवक्षि आवह हेअग्ने त्वं सहस्रसाअसि अपरिमितधनस्यदातासि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

प्राचीनंबर्हिरोजसासहस्रवीरमस्तृणन् ।
यत्रादित्याविराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरम् । अस्तृणन् । यत्र ।
आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनंप्रागग्रं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याकावीराः शत्रूणांविशेषेणईरयितारोदेवायस्यतत्तादृक् यद्वा अपरिमितावीराः पुत्रादयोयेनतादृक् बर्हिरोजसामन्त्रलक्षणबलेनोपेताऋत्विजःअस्तृणन् आच्छादयन् यत्रयस्मिन्बर्हिषि आदित्याःअदितेःपुत्रायूयं विराजथ विविधंराजध्वे तद्बर्हिरस्तृणन् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

विराट्सम्राड्विभ्वीःप्रभ्वीर्बह्वीश्चभूयसीश्चयाः ।
दुरोघृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥ ८ ॥

विऽराट् । सम्ऽराट् । विऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च । भूयसीः ।
च । याः । दुरः । घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥ ८ ॥

विराट् विशेषेणराजतइति व्यत्ययेनैकवचनं सम्राट् सम्यगतिपूज्यतरंराजमानाः अत्रापिव्यत्ययेनैकवचनम् विभ्वीर्विभ्व्योविविधंभवित्र्यः प्रभ्वीःप्रभ्व्यः प्रकर्षेणभवित्र्यः बह्वीर्बह्व्यः भूयसीः लोकप्रसिद्धसंख्याभिर्भूयस्यश्चयाःदुरोयज्ञगृहद्वारःसन्ति ताघृतान्युदकानिप्राण्युपकारार्थमक्षरन्क्षरन्ति यद्वा बह्वीर्भूयसीरित्येतेसंख्यावचने शिष्टानितासांनामधेयानि ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथषष्ठी—

सुरुक्मेहिसुपेशसाधिश्रियाविराजतः ।
उषासावेहसीदताम् ॥ ६ ॥

सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया ।
विऽराजतः । उषसौ । आ । इह । सीदताम् ॥ ६ ॥

सुरुक्मे शोभनदीप्ताभरणे हिप्रसिद्धे सुपेशसाशोभनरूपे ईदृश्यावहोरात्रदेवतेअधिअधिकं श्रियासौंदर्येणविराजतः विशेषेणदीप्येते हियोगादनिघातः तादृश्यावुषसौ एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं उषःशब्दोदिवसस्योपलक्षकः रात्रिरुषाश्चोभे इहास्मिन्दिनेआसीदतां आगत्यतिष्ठतांआगछतांवा ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

प्रथमाहिसुवाचसाहोतारादैव्याकवी ।
यज्ञंनोयक्षतामिमम् ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ७ ॥

प्रथमा मुख्यनामैतत् प्रतमौप्रकृष्टतमौ हिप्रसिद्धौ सुवाचसाप्रियवचनौ दैव्यादेवार्हौ होतारादेवानामाह्वातारौहोमनिष्पादकौवा कवीमेधाविनावेतौनोस्मदीयमिमंयज्ञं यक्षतांयजतांगच्छतांवा ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

भारतीळेसरस्वतियावःसर्वाउपब्रुवे ।
तानश्चोदयतःश्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इळे । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे ॥
ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हेभारति भरतआदित्यःतस्यसंबन्धिनीभारती तादृशिद्युलोकदेवते हेइळेभूदेवि हेसरस्वति सरोवाउदकंवातद्वत्यन्तरिक्षदेवते तादृशिदेवि एताःक्षित्यादिदेवताः एतास्तिस्रः आदित्यप्रभावविशेषरूपाइत्याहुः यास्तिस्रः सर्वावोयुष्मान्उपब्रुवे उपेत्यस्तौमि ताः यूयंनोस्मान्श्रियेसंपदे चोदयत प्रेरयत ॥ ८ ॥

अथनवमी–

त्वष्टारूपाणिहिप्रभुःपशून्विश्वान्त्समानजे ।
तेषांनःस्फातिमायज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । समऽआनजे ।
तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टायज्ञसाधनपात्राभिमानीदेवोरूपाणियोनौसृष्टानिरेतांसिरूपाणिकर्तुंप्रभुर्हि हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः योनौवैरेतसःसिक्तस्यत्वष्टारूपाणिविकरोतीतिश्रुतेः । सदेवोविश्वान्सर्वानपिपशूनस्मदीयान्गवादिकान्समानजे सम्यगनक्ति व्यक्तीकरोति संपूर्वादनक्तेर्लिटितस्मान्नुडितिनुट् अथप्रत्यक्षः तेषामक्तानांपशूनांस्फातिंवृद्धिंनोस्मदर्थमायज सर्वतःपूजय कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

तै० सं० १. ५. ९. ।

अथदशमी–

उपत्मन्यांवनस्पतेपाथोंदेवेभ्यःसृज ।
अग्निर्हव्यानिसिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्यां । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज ॥
अग्निः । हव्यानि । सिस्वदत् ॥ १० ॥

हेवनस्पतेयूपाभिमानिदेव त्मन्याआत्मनैवदेवेभ्योग्न्यादिभ्यःपाथः पशुरूपमन्नंउपसृज उत्पादय यूपाभावेपशुनियोजनाभावेनहविषोभावात् त्वय्येवंकृतवतिसतिअग्निर्हव्यानिहवींषि सिस्वदत् स्वादयतु स्वादूकरोतु ॥ १० ॥

अथैकादशी–

पुरोगाअग्निर्देवानांगायत्रेणसमंज्यते ।
स्वाहांकृतीषुरोचते ॥ ११ ॥९॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम् । अज्यते ।
स्वाहांऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥ ९ ॥

अयमग्निर्देवानांपुरोगाः असुरयुद्धंप्रतिपुरोगामी यद्वा देवानांमध्येयज्ञंप्रत्यग्निरेवपुरोगामी अतएवाग्रणीत्वादेवाग्निशब्दोनिष्पन्नः अग्निःकस्मादग्रणीर्भवतीतिनिरुक्तम्[1] । तादृशोयंगायत्रेण एतदुपलक्षितमन्त्रेणसमज्यते सम्यक्लक्ष्यते स्वाहाकृतीषुस्वाहाकारेषुसत्सुहविःषुदीयमानेषु रोचते अत्यर्थंदीप्यते एताःप्रयाजदेवताः यज्ञावयवाभिमानिन्यः तद्वारायज्ञएवस्तूयतइतिकेषांचिन्मतं अग्नेरेवनामान्तरमित्यन्ये ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अग्नेनयेतिदशमंसूक्तमष्टर्चमागस्त्यंत्रैष्टुभमाग्नेयं अग्नेनयाष्टावाग्नेयमित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियोगः अथैतस्याइत्यत्राग्नेनयाग्नेबृहन्नित्यष्टा-

---

१ नि० ७. ११.।

नामुत्तमादुत्तमास्तिस्रउद्धरेदितिसूत्रितत्वात् अत्रशौनकः—उत्पथप्रतिपन्नोयोभ्रष्टोवापिपथः क्वचित्। पन्थानंप्रतिपद्येतकृत्वावाकर्मगर्हितम् ॥ १ ॥ अग्नेनयेतिसूक्तेनप्रत्यृचंजुहुयाद्घृतम्। जपेच्चप्रयतोनित्यमुपतिष्ठेतवानलमिति ॥ २ ॥ आद्याश्वतस्रःश्रवणाकर्मणिविनियुक्ताः श्रावण्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम् अग्नेनयसुपथारायेअस्मानितिचतसृभिःप्रत्यृचंहुत्वेति आग्नेयेपशौवपापुरोडाशयोराद्येद्वेअनुवाक्ये तथाचसूत्रितम्—अग्नेनयसुपथारायेअस्मान्पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैरिति आद्याप्रायणीयेष्टौआग्नेयस्यानुवाक्यासैवोदयनीयेयाज्या तदहःप्रायणीयेष्टिरित्यत्रसूत्रितम्—अग्नेनयसुपथारायेअस्मानादेवानामपिपंथामगन्मेतिविपरीताश्चयाज्यानुवाक्याइतिच।

तत्रसूक्तेप्रथमा—

अग्ने॒नय॑सु॒पथा॑रा॒येअ॒स्मान्विश्वा॑निदेववयु॒ना॑निवि॒द्वान्। यु॒यो॒ध्य१॒॑स्मज्जु॑हुरा॒णमेनो॒भूयि॑ष्ठांते॒नम॑उक्तिंविधेम ॥ १ ॥

अग्ने॑। नय॑। सु॒ऽपथा॑। रा॒ये। अ॒स्मान्। विश्वा॑नि। दे॒व॒। व॒युना॑नि। वि॒द्वान्। यु॒यो॒धि। अ॒स्मत्। जु॒हु॒रा॒णम्। एनः॑। भूयि॑ष्ठाम्। ते॒। नमः॑ऽउक्तिम्। वि॒धे॒म॒ ॥ १ ॥

हेअग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्ट देवद्योतमान विश्वानिवयुनानिसर्वाणिप्रज्ञानानि अनेनैतदनुष्ठितमिदंप्रायणीयमितियदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः यतोविद्वान् अतस्त्वमस्मान्सुपथा शोभनेनमार्गेण रायेगन्तव्यायस्वर्गादिधनाय द्वितीयार्थेवाचतुर्थी प्रापणीयंरायंप्रतिनय तदर्थं जुहुराणंकुटिलकार्येनःपापंफलप्रतिबन्धरूपमस्मत् अस्मत्तोयुयोधिपृथक्कुरु तेतववयंभूयिष्ठांअतिप्रवृद्धांनमउक्तिंनमस्कारोक्तिंस्तुतिंविधेम परिचरेम कुर्मः ॥ १॥

आयुष्कामेष्ट्यांअग्नेत्वंपारयेतिद्वेस्विष्टकृतोयाज्ये पाहिनइतिचतुर्थीअनुवाक्या पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैरग्नेत्वंपारयानव्योअस्मानितिसंयाज्येइतिसूत्रितम् एतेएवस्वस्त्ययन्यामपिसंयाज्येइतिसूत्रितत्वात्।

सैषाद्वितीया—

अग्ने॒त्वंपा॑रया॒नव्यो॑अ॒स्मान्स्व॒स्तिभि॒रति॑दु॒र्गाणि॒विश्वा॑। पूश्च॑पृ॒थ्वीब॑हु॒लान॑उ॒र्वीभवा॑तो॒काय॒तन॑याय॒शंयोः ॥ २॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति ।
दुःऽगानि । विश्वा । पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव ।
तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंनव्योनवतरःस्तुत्योवात्वमस्मान्यागानुष्ठातॄन्पारय कर्मसमापय्यातिपारय अतिक्रामय केनसाधनेन स्वस्तिभिः अस्तिरभिपूजितःसुशब्दःशोभनवचनः अत्यन्तंपूजितैर्यज्ञादिसाधनैः कानि विश्वासर्वाणिदुर्गाणिदुर्गमनानिपापानिअनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यानिअतिपारय किञ्च नोस्माकंपृथ्वीपृथुतरापूश्चपुर्यपिभवत्विति शेषः चशब्दोवक्ष्यमाणेनसहसमुच्चयार्थः पूरितिजात्येकवचनं पुराण्यपिभवंत्वित्यर्थः तथानोस्माकंउर्वीपृथ्व्यपिबहुलासस्यादिनाबहुतराभवतु त्वंतुतोकायअपत्याय तनयायपुत्राय तोकशब्दोपत्यसामान्यवचनः तनयशब्दःपुत्रवचनः शंसुखंयोर्मिश्रयिताभव यद्वारोगाणांशमनंभयानांयावनंचभव कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अग्नेत्वमस्मद्युयोध्यमीवाअनंग्नित्राअभ्यमंन्तकृष्टीः ।
पुनरस्मभ्यंसुवितायदेवक्षांविश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वम् । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽत्राः । अभि ।
अमन्त । कृष्टीः । पुनः । अस्मभ्यम् । सुवितायं । देव । क्षाम् ।
विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वंअमीवाः रोगान्अस्मत्अस्मत्तोयुयोधि व्यावर्तय याअनग्नित्राः अग्निनाअपालिताः कृष्टीः प्रजाःअभ्यमन्तअभिमिमते हिंसंतिअस्मान् यच्छब्दाध्याहारादनिघातः तायुयोधियुष्मतोवियोजयः यद्वा ताः अनग्नित्राः पापिन्यः कृष्टयः प्रजाः अभ्यमन्त त्वयाभ्यमितुंअभितोरोगैः प्रापयितुमर्हन्ति वयंतुनतादृशाः अतोस्मत्तोवियोजयेत्यर्थः नकेवलंवियोगमात्रं अपितुपुनःपुनरिदंकर्तव्यं अस्मभ्यंअस्मदर्थंसुवितायशोभनफलाय हेयजत्रयष्टव्यदेवद्योतमानाग्ने विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिः अन्यैर्यष्टव्यैर्देवैःसह क्षांपृथिवींदेवयजनलक्षणामागच्छेतिशेषः ॥ ३ ॥

पाहिनइत्यस्याविनियोगद्वयमग्नेत्वंपारयेत्यत्रोक्तं तथाग्नेयपशावेषैवहविषोनुवाक्या तथाचसूत्रितं—पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैःप्रवःशुक्रायभानवेभरध्वमिति ।

सैषाचतुर्थी—

पाहिनोअग्नेपायुभिरजस्रैरुतप्रियेसदनआशुशुक्कान् ।
मातेभयंजरितारंयविष्ठनूनंविदन्मापरंसहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदने । आ । शुशुक्कान् । मा । ते । भयम् । जरितारम् । यविष्ठ । नूनम् । विदत् । मा । अपरम् । सहस्वः ॥ ४ ॥

हेअग्ने नोस्मानजस्रैः अनवरतैरविच्छिन्नैःपायुभिः पालनप्रकारैः पाहिपालय उतअपिच प्रियेसदनेतवप्रियभूतेयागगृहे आसर्वतः शुशुक्कान्दीप्यमानोभवेतिशेषः किञ्च हेयविष्ठ युवतम तेतवजरितारं गरितारंस्तोतारंमांनूनमद्यभयंमाविदत् मालभतां माप्नोतु हेसहस्वःबलवन्नग्ने अपरमपरस्मिन्काले भयंमाविदत् अपरंमदन्यंवामाविदत् ॥ ४ ॥

अच्युतायभौमायैककपालपुरोडाशहोमेमानोअग्नइत्यनयाआशयमभिजुहोति तथाच सूत्रितम्—मानोअग्नेवसृजोअघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोतीति ।

सैषापञ्चमी—

मानोअग्नेवसृजोअघायाविष्यवेरिपवेदुच्छुनायै ।
मादत्वतेदशतेमादतेनोमारीषतेसहसावन्परादाः ॥ ५ ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै । मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥ १० ॥

हेअग्ने नोस्मान् अघायहिंसकायाविष्यवे अविष्यतिरत्तिकर्मा भक्षणेच्छवे दुच्छुनायै शुनंसुखंदुष्टसुखकारिणे दुःखकारिणइत्यर्थः तस्मैरिपवेमावसृजः मात्याक्षीः तदधीनं माकुर्वित्यर्थः तथानोस्मान्दत्वते दंतवते दशतेखादते सर्पादयोमावसृजः तथानोस्मान् अदतेअदंतकायश्रृङ्गादिभिर्घातिने नावसृजथः तथारिषतेहिंसकायतस्कर राक्षसादये हेसहसावन् सहस्विन् मापरादाः पराभूतंमादेहि सर्वथानदेहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथषष्ठी–

विघ्रत्वावाँ॑ऋतजातयंसद्गृणानोअ॑ग्नेतन्वे॒॑वरू॑थम् ।
विश्वा॑द्रिरिक्षोरुतवा॑निनित्सोर॑भिह्रुतामसिहिदे॑वविष्पट् ॥ ६ ॥

वि । घ । त्वाऽवा॑न् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने ।
तन्वे॑ । वरू॑थम् । विश्वा॑त् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः ।
अभिऽह्रुता॑म् । असि॑ । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥

हेऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नाग्ने वरूथंवरणीयं त्वांतन्वे शरीरपोषायगृणानःस्तुवन् त्वावान् त्वयादेवतयातद्वान् जनोविघयंसत विमोचयतिखल्वात्मानं कस्मात्सकाशात् विश्वात्सर्वस्मात् रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोश्चौरादेःसकाशात् उतवाअथवा निनित्सोः निन्दितुमिच्छतः हेदेव अभिह्रुतांआभिमुख्येनकुटिलंकुर्वतांद्विषां विष्पट् विशेषेणबाधकोसिहि अतस्त्वदनुग्रहादयंजनोवियंसत ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

त्वंताँअ॑ग्नउभया॑न्विविद्वान्वेषि॑प्रपित्वेमनु॑षोयजत्र ।
अभिपित्वेमन॑वेशास्यो॑भूर्मर्मृजेन्य॑उशिग्भिर्ना॑क्रः ॥ ७ ॥

त्वम् । तान् । अग्ने । उभया॑न् । वि । विद्वान् । वेषि॑ । प्रऽपित्वे ।
मनु॑षः । यजत्र । अभिऽपित्वे । मन॑वे । शास्यः॑ । भूः ।
मर्मृजेन्यः॑ । उशिक्ऽभिः॑ । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हेयजत्रयष्टव्याग्ने त्वंतान् यष्टॄनयष्टॄंश्चोभयान् मनुषोमनुष्यान् विविविच्यविद्वान् जानन् प्रपित्वेसन्निहितएवकालेवेषि कामयसे यष्टॄन् तथाकुर्वन्अक्रः आक्रमितात्वं मनवे षष्ठ्यर्थेचतुर्थी मनुष्यस्ययजमानस्यअभिपित्वे अभिप्राप्तकालेअभिगमनवतियज्ञेवाशास्योभूः शिक्षणीयोभव इदंकुर्विदंकुर्वितिविधेयोभव तत्रदृष्टान्तः–मर्मृजेन्यः शोधयितायजमानः उशिग्भिर्न कामयमानैर्ऋत्विग्भिरिव ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

अवो॑चाम॒ निव॑च॑नान्यस्मि॒न्मान॑स्य सू॒नुः स॑ह॒सा॒ने अ॒ग्नौ ।
व॒यंस॒हस्र॒मृषि॑भिः सनेम वि॒द्यामे॒षं॑ वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

अवो॑चाम । नि॒ऽवच॑नानि । अ॒स्मि॒न् । मान॑स्य । सू॒नुः ।
स॒ह॒सा॒ने । अ॒ग्नौ । व॒यम् । स॒हस्र॑म् । ऋषि॑ऽभिः । स॒ने॒म ।
वि॒द्याम॑ । इष॑म् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

वयंअस्मिन्नग्नौनिवचनानिनियमपूर्वकाणिवचांसिस्तोत्ररूपाणिअवोचामब्रूमः अग्निर्वि-शेष्यते मानस्यसूनुः मीयतइतिमानोमन्त्रः तस्यसूनुरग्निः मन्त्रेणोत्पाद्यमानत्वात् सप्तम्यर्थेप्रथमा मानस्यसूनौ सहसानेशत्रूणामभिभवितरिअग्नौअवोचाम वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकै-र्मन्त्रैःसाधनैः सहस्रमपरिमितंधनं सनेम संभजेमहि विद्यामेतिगतम् ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशंसूक्तमागस्त्यंबार्हस्पत्यंत्रैष्टुभं अनर्वाणंबार्हस्पत्यमित्यनुक्रान्त-म् श्रौतविनियोगोलैङ्गिकः अत्रशौनकः—स्नात्वाजपेदनर्वाणंनमस्कृत्यबृहस्पतिम्।वीरान्धनंच-प्राप्नोतिसौश्लोक्यंचनियच्छतीति ।

तत्रप्रथमा—

अ॒न॒र्वाणं॑ वृ॒ष॒भं म॒न्द्रजि॑ह्वं बृ॒ह॒स्पतिं॑ वर्धया॒ नव्य॑म॒र्कैः ।
गा॒था॒न्यः॑ सु॒रुचो॒ यस्य॑ दे॒वा आ॑शृ॒ण्वन्ति॒ नव॑मानस्य॒ मर्ताः॑ ॥ १ ॥

अ॒न॒र्वाण॑म् । वृ॒ष॒भम् । म॒न्द्रऽजि॑ह्वम् । बृ॒ह॒स्पति॑म् । व॒र्ध॒य॒ ।
नव्य॑म् । अ॒र्कैः । गा॒था॒न्य॑ः । सु॒ऽरुच॑ः । यस्य॑ । दे॒वाः ।
आ॒ऽशृ॒ण्वन्ति॑ । नव॑मानस्य । मर्ताः॑ ॥ १ ॥

हेहोतः नव्यंनवतरंस्तुत्यंवा तमनर्वाणं अगन्तारंस्तोतुरधीनमित्यर्थः वृषभंअपांफलानां वर्षितारंमन्द्रजिह्वंमादकवाचंबृहस्पतिं मन्त्रस्यपालयितारंएतन्नामकंदेवं अर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रै-र्वर्धय प्रवृद्धंकुरु सुरुचः शोभनदीप्तेर्नवमानस्यस्तूयमानस्य कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यस्यबृहस्पतेः कर्मणिषष्ठ्यः रोचमानंस्तूयमानं गाथान्यः गाथेतिवाङ्नाम स्तुतिवचसोनेतारोदेवाव्यवहर्ता

रोमर्तामनुष्याहोत्रादयः यद्वा नवमानस्यस्तुवानस्ययजमानस्यसंबन्धिनस्तेआश्रृण्वन्ति आश्रावयन्तिपुरातंबृहस्पतिंवर्धय अत्रानर्वणप्रत्यृतमन्यस्मिन्नित्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

बार्हस्पत्येपशौ तमृत्वियेत्येषावपायाज्या सूत्रितश्च—बृहस्पतेअतियदर्योअर्हात्तमृत्वियाउपवाचःसचन्तइति ।

सैषाद्वितीया—

तमृत्वियाउपवाचंःसचन्तेसर्गोनयोदेवयतामसर्जि ।
बृहस्पतिःसह्यञ्जोवरांसिविभ्वाभंवत्समृतेमातरिश्वा ॥ २ ॥

तम् । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः ।
देवऽयताम् । असर्जि । बृहस्पतिः । सः । हि । अञ्जः । वरांसि ।
विऽभ्वा । अभवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तंबृहस्पतिंऋत्वियाः वर्षर्तुसंबन्धिन्योवाचोमाध्यमिकाउपसचन्ते समीपेसेवन्ते यःसर्गोन उदकस्यस्रष्टापि नशब्दोप्यर्थे देवयतांदेवानिच्छतांयजमानानां असर्जिफलं यद्वा देवत्वमिच्छतांमनुष्याणांअसर्जिसृष्टवान् वृष्ट्युदकम् यद्वा ऋत्वियाः प्राप्तकालीनावाचः होत्रादिप्रेरितावाचः उपसचन्ते तंयःसर्गोन उदकसृष्टिरिव सः सएवबृहस्पतिः अञ्जोहि व्यञ्जकःखलु तस्मिन्वर्षतिसर्वेभवन्ति अतएवविभ्वाविभुर्व्याप्तोमातरिश्वावृष्टिनिर्मातर्यन्तरिक्षेचेष्टमानोवायुसदृशोवावरांसिवरणीयानिवृष्ट्यादिफलानिसंपादयन् ऋतेउदकेनिमित्तभूतेसतिसमभवत् संभूतः अथवा अञ्जोयज्ञियानांव्यञ्जकोमातरिश्वाफलस्यनिर्मातरियज्ञेश्वसितावर्तमानः सबृहस्पतिः ऋतेयज्ञेनिमित्तभूतेसतिवरांसिवरणीयानिहवींषीच्छन् विभ्वाविभुः समभवत् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उपस्तुतिंनमंसउद्यतिंचश्लोकंयंसत्सवितेवप्रबाहू ।
अस्यक्रत्वांहन्योयोअस्तिमृगोनभीमोअरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

१नि० ४. २७. ।

उप॑ऽस्तुतिम् । नम॑सः । उत्ऽय॑तिम् । च॒ । श्लोक॑म् । यं॒स॒त् ।
स॒वि॒ताऽइ॑व । प्र । बा॒हू इति॑ । अ॒स्य । क्रत्वा॑ । अ॒ह॒न्य॑ः ।
यः । अस्ति॑ । मृ॒गः । न । भी॒मः अ॒र॒क्षस॑ः । तुवि॑ष्मान् ॥ ३ ॥

अयंबृहस्पतिरुपस्तुतिंयजमानेनोपेत्यक्रियमाणांस्तुतिंनमसः हविर्लक्षणस्यान्नस्योद्यतिंउ-द्धारंचश्लोकंअन्योयोमन्त्रविशेषोस्तितंचप्रयंसत प्रकर्षेणयततेस्वीकर्तुं यजमानोवातत्सर्वंप्रय-च्छत्यस्मै तत्रदृष्टान्तः—सवितेव सूर्यइव सयथास्तोत्रादिकंस्वीकरोतितद्वत् यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्यप्रसवितासूर्यइव सयथाबाहुभ्यः प्रकाशादिप्रयच्छतितद्वत् बाहूबाहुभ्यांयजमा-नोपीत्यर्थः तस्यमहत्त्वमाह—अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्यबृहस्पतेः क्रत्वाकर्मणासाम-र्थ्येनाहन्योहिंसाधुर्यःसूर्योस्तिसभीमोमृगोन भयजनकःसिंहादिरिव भीमोभयहेतुस्तुविष्मा-न्बलवान्परिभ्रमतीतिशेषः यस्यमाहात्म्येनमन्त्राभिमानिनोबृहस्पतेःसामर्थ्यान्मन्देहाद्यसुरा-न्जित्वातितेजस्वीभवति तादृशोमहानुभावोयजमानदत्तंहविरादिकंस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अ॒स्यश्लोको॑दि॒वीय॑तेपृथि॒व्यामत्यो॒नयं॑सद्यक्ष॒भृद्विचे॑ताः ।
मृ॒गाणा॒ंनहे॒तयो॒यन्ति॑चे॒माबृह॒स्पते॒रहि॑मायाँ॒अ॒भिद्यून् ॥ ४ ॥

अ॒स्य । श्लोक॑ः । दि॒वि । ई॒य॒ते॒ । पृ॒थि॒व्याम् । अत्य॑ः ।
न । यं॒स॒त् । य॒क्ष॒ऽभृत् । विऽचे॑ताः । मृ॒गाणा॑म् । न । हे॒तय॑ः ।
यन्ति॑ । च॒ । इ॒माः । बृह॒स्पते॑ः । अहि॑ऽमायान् । अ॒भि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मकाकीर्तिः गर्जितवाग्वा दिविद्योतमानेद्युलोकेपृथिव्यां चईयतेगच्छति व्याप्नोति योबृहस्पतिरत्योनअतनशीलआदित्यइव यक्षभृत्पूजितंहविरादिकंदधा-नः विचेताः विविधंचेतयिता प्राणिनांविशिष्टप्रज्ञायुक्तोवायंसत् नियच्छतिफलं किञ्चमृगाणां ह-न्तुमन्विष्यतां हेतयोनआयुधानीवास्यबृहस्पतेरिमाहेतयः हिंसाण्यायुधानियन्तिगच्छन्तिच चवा-योगेप्रथमेतिननिघातः अहिमायानआगत्यहंत्र्योऽन्तरिक्षचारिण्योवामायायेषांवृत्रादीनांता-नसुरान् द्यून्दिवसान् कालाध्वनोरितिद्वितीया तान्यायुधान्यभिलक्षयन्तिच उपसर्गश्रुतेर्योग्य-क्रियाध्याहारः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

येत्वांदेवोस्रिकंमन्यंमानाःपापाभद्रमुंपजीवंन्तिपज्राः ।
नदूढ्येऽअनुंददासिवामंबृहंस्पतेचयंसइत्पियांरुम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

ये । त्वा । देव । उस्रिकम् । मन्यंमानाः । पापाः । भद्रम् ।
उपऽजीवंन्ति । पज्राः । न । दुःऽढ्यें । अनुं । ददासि ।
वामम् । बृहंस्पते । चयंसे । इत् । पियांरुम् ॥ ५ ॥१२॥

हेदेवबृहस्पते येपापाः पापबुद्धयः अल्पाः पज्राः हविर्लक्षणान्नवन्तः पापेनजीर्णावानराः भद्रंकल्याणंत्वात्वांउस्रिकं उस्रियेतिगोनाम कुत्सितामल्पक्षीरोत्स्राविणींगांजीर्णमनड्वाहंवामन्यमानाः उपजीवंति उपेत्यप्राणंति अल्पंयाचन्तइत्यर्थः दूढ्येदुर्धिये वचनव्यत्ययः दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यो- वामंवननीयंधनंनानुददासि अनुकूलंनवितरसि हेबृहस्पतेदेव पियारुंसोमपानशीलंसोमेनयष्टारं महाफलंलिप्सुंचयसइत् गच्छस्येवअनुग्रहीतुं चयगतावित्यस्येदंरूपं यद्वा हेबृहस्पते पियारुंहिंसकं पीयतेर्हिंसाकर्मणइदंरूपं तंप्राणिहिंसकंचयसइत् हंस्येव बृहस्पतेयच्चातयसिदेवपीयुमितिनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथषष्ठी–

सुप्रैतुंःसूयवंसोनपन्थांदुर्नियन्तुःपरिंप्रीतोनमित्रः ।
अनर्वाणोअभियेचक्षंतेनोपींवृताअपोर्णुवन्तोअस्थुः ॥ ६ ॥

सुऽप्रैतुंः । सुऽयवंसः । न । पन्थाः । दुःऽनियन्तुंः । परिंऽप्रीतः ।
न । मित्रः । अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षंते । नः ।
अपिंऽवृताः । अपऽऊर्णुवन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हेबृहस्पते त्वंसुप्रैतुः सुष्ठुगन्तुः मनुष्यस्यसुयवसः शोभनान्नस्य पन्थानमार्गइव सुष्ठुयज्ञ- मार्गगामिनोगमनेसुयवसः पन्थाइवसुखकारीभवेत्यर्थः किञ्च दुर्नियन्तुः दुःखेननियमितुः राज्ञः

१ नि० ४. २५. ।

परिप्रीतः सर्वप्रकारेणसंतुष्टः द्वेषादिरहितः मित्रोनसुहृन्मंत्रीव सयथादुर्नयान्निवर्तयतितद्वत् त्वमपितथास्मभ्यंकुर्वित्यर्थः सखिवदमार्गान्निवर्त्यमार्गेयज्ञादिरूपेयोजयित्वातत्रापिफलप्रदोभवेत्यर्थः किञ्च अनर्वाणः अपापाः येनरानोस्मानभिआभिमुख्येनचक्षतेबोधयन्ति तेअपीवृताः अज्ञानेनावृताअपिअपोर्णुवन्तः अपगतावरणवन्तोज्ञानवन्तोऽस्थुः तिष्ठन्तु यद्वा अनर्वाणः त्वाम प्राप्नुवन्तोयेस्मद्विरोधिनोस्मान्अभिचक्षते अभिवदन्तिनिन्दन्ति तेपीवृताः आच्छादितारक्षिताअपिअपोर्णुवन्तः अपगतरक्षणाभवन्ति ॥ ६ ॥

संयंस्तुभइत्येषाबार्हस्पत्येपशौपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितश्च—संयंस्तुभोवनयोनयन्त्येवापित्र- इति ॥

सैषासप्तमी—

सं॒यंस्तु॒भो॒व॒नयो॒नय॑न्तिंसमु॒द्रंनस्र॒वतो॒रोध॑चक्राः ।
सवि॒द्वाँउ॒भयं॑चष्टेअ॒न्तर्बृ॑ह॒स्पति॒स्तर॒आप॑श्च॒गृध्रः॑ ॥ ७ ॥

सम् । यम् । स्तुभः॑ अ॒वन॑यः । न । यन्ति॑ । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ ।
रोध॑ऽचक्राः । सः । वि॒द्वान् । उ॒भय॑म् । च॒ष्टे॒ । अ॒न्तः ।
बृ॒ह॒स्पति॑ः । तरः॑ । आप॑ः । च॒ । गृध्रः॑ ॥ ७ ॥

यंबृहस्पतिंस्तुभः स्तोत्राणिअवनयोन सर्वाअवनयोभूमयोमनुष्यायथास्वामिनंकर्मप्रतिवासंयन्ति सङ्गच्छन्तितद्वत् यथासमुद्रंरोधचक्राः नदीनामैतत् रोधनशीलानिचक्राणियासु तास्तादृश्यः कूलंक्रममाणावास्रवतोन स्रवन्त्योनद्योयथायन्ति तद्वत्सर्वाअपिस्तुतयः त्वामेवप्राप्नुवन्ति गृध्रः गर्धनशीलः वृष्टिमाकांक्षमाणः सबृहस्पतिः विद्वान्वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरः तरणंजलाभिवृद्धिं आपः उदकानिचोभयंअन्तर्मध्येस्थित्वाचष्टे पश्यति करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

ए॒वाम॒हस्तु॑विजा॒तस्तु॒विष्मा॒न्बृह॒स्पति॑र्वृष॒भोधा॑यिदे॒वः ।
सनः॑स्तु॒तोवी॒रव॑द्धातु॒गोम॑द्वि॒द्यामे॒षं॑वृ॒जनं॑जी॒रदा॑नुम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

ए॒व । म॒हः । तु॒वि॒ऽजा॒तः । तु॒विष्मा॑न् । बृ॒ह॒स्पति॑ः । वृ॒ष॒भः ।
धा॒यि॒ । दे॒वः । सः । न॒ः । स्तु॒तः । वी॒रऽव॑त् । धा॒तु॒ । गोऽम॑त् ।
वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

महः महान् तुविजातः बह्वर्थमुत्पन्नः तुविष्मान्बलवान् वृषभोपांवर्षितादेवोबृहस्पतिरेवएवं स्तुतिप्रकारेणधायि धीयते स्तूयतइत्यर्थः सस्तुतोदेवोनोस्माकंवीरवत्पुत्राद्युपेतं गोमद्गोभिर्युक्तंफलंधातुधारयतु करोत्वित्यर्थः विद्यामेतिगतः ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

कङ्कतइतिषोडशर्चंद्वादशंसूक्तं ऋषिरगस्त्यः अप्तृणसूर्यास्त्रयोदेवताः त्रिष्टुपछन्दः सूर्येविषमित्याद्यास्तिस्रोमहापङ्क्तयः अष्टकौसप्तकः षट्कोदशकोनवकश्चेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् नवानामित्येषात्रयोदशीमहाबृहती चत्वारोष्टकाजागतश्चमहाबृहतीइतिह्युक्तं अत्रयद्यप्यक्षराणिन्यूनानि तथापिव्यूहेनपूरणीयानि अत्रानुक्रमणिका—कङ्कतःषोडशोपनिषदानुष्टुभमप्तृणसौर्यंविषशङ्कावानगस्त्यःप्राब्रवीद्दशम्याद्यास्तिस्रोमहापंक्तयोमहाबृहतीचेति उपनिषदितिरहस्यमित्यर्थः विषशङ्कायुक्तोगस्त्यः तत्परिहारायेदमुक्तवान् श्रौतस्यविशेषविनियोगोलैङ्गिकः अत्रशौनकः कङ्कतोनेतिसूक्तंतुविषार्तःप्रयतोजपेत् । विषंनक्रमतेचास्यसर्पाद्दष्टिविषादपि ॥ १ ॥ यवकीटलूतासुविषंदंष्ट्रिवृश्चिकतश्चयत् । मूलंचकृत्रिमंचैवजपन्सर्वमपोहतीति ॥ २ ॥

तत्रप्रथमा—

कङ्कतोनकङ्कतोथोसतीनकंङ्कतः ।
द्वावितिप्लुषीइतिन्य१दृष्टाअलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्कतः । न । कङ्कतः । अथो इति । सतीनऽकंङ्कतः ।
द्वौ । इति । प्लुषी इति । इति । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्कतः अल्पविषः कश्चिन्नकङ्कतः तद्विपरीतः अनल्पविषोमहारोगादिः तकतेर्गत्यर्थस्यवर्णव्यत्ययेनकङ्कतइतिसरन्भवति अथोअपिचसतीनकङ्कतः सतीनमित्युदकनाम सतीनंगहनमितितन्नामसुपाठात् उदकचारीअल्पविषवानकश्चितडुंडुभादिः एवंद्वावितिअल्पविषमहाविषभेदेनजलस्थलभेदेनवाद्विप्रकारौइतिप्लुषीइतिप्लोषणावितिप्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोःप्रतिपादनायेतिकारद्वयं तथाअदृष्टाअदृश्यमानरूपाः एतत्संज्ञकाश्चकेचित् विषधराएवमुक्तप्रकारायेसन्ति तेनूनंमांन्यलिप्सत निःशेषेणलिंपन्ति सर्वाण्यङ्गानिविषमावृणोति केनैवंकृतमितिनज्ञायतेइतिभावः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथोहन्तिपरायती।
अथोअवघ्नतीहन्त्यथोपिनष्टिपिंषती ॥ २ ॥

अदृष्टान्। हन्ति। आऽयती। अथो इति। हन्ति। पराऽयती।
अथो इति। अवऽघ्नती। हन्ति। अथो इति। पिनष्टि। पिंषती ॥२॥

अनेनविषघ्नयोषधिःस्तूयते आयतीविषदष्टस्यसकाशमागछन्ती विषनिर्हरणसाधनौषधिः अदृष्टान्अदृश्यमानान् विषधरान्हन्तिहिनस्ति अथोअपिच परायतीपरागच्छन्ती संमार्जनसमये वाक्प्रवृत्ताहन्तिनाशयतिजलचरविषधरान् अथोअपिच अवघ्नती कर्मणिकर्तृप्रत्ययः अवहन्यमानौषधिः स्वगन्धेनहन्तिबहुविषान् यद्वा काचिदोषधिः दंशकान्मारयत्येव अथोअपिच पिंषतीपेषणंकर्त्रीदृषदपिष्यमाणावौषधिःपिनष्टि चूर्णीकरोत्यल्पविषान् अथवासर्वेषुवाक्येष्वविशेषेणसर्वविषकारिणांनाशउक्तः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

शरासःकुशरासोदर्भासःसैर्याउत।
मौञ्जाअदृष्टावैरिणाःसर्वेसाकंन्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः। कुशरासः। दर्भासः। सैर्याः। उत। मौञ्जाः।
अदृष्टाः। वैरिणाः। सर्वे। साकम्। नि। अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्चविषहेतूनाह शरासः शरावेणुदण्डसदृशाअन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः कुशरासः कुत्सितशराः अल्पच्छिद्राः शरसदृशाः तृणविशेषाः दर्भासोदर्भाः कुशाः सैर्याः तटाकादिप्रान्तोद्भवाः तृणविशेषाः अश्ववालाइतिप्रसिद्धाः उतापिचमौञ्जाः मुञ्जाःप्रसिद्धाः वैरिणाः वीरणप्रकाराः एतेषुवर्तमानाः अदृष्टाः उक्तरूपाः सर्वेविषधराः साकंमिलित्वा न्यलिप्सत निलिपन्तिस्म ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

निगावोगोष्ठेअसदन्निमृगासोअविक्षत।
निकेतवोजनानांन्यदृष्टाअलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।
नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

गावोगोष्ठेन्यसदन् निषीदन्ति मृगासोमृगाः न्यविक्षत निविष्टाः स्वस्वस्थानउपरताःजनानांप्राणिनांकेतवः प्रज्ञानानि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः नीचान्यभवन् एतस्मिन्समयेअदृष्टाअदृश्यमानरूपाः सन्तोन्यलिप्सत निलिंपन्तिविशेषेण ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

एतउत्येप्रत्यदृश्रन्प्रदोषंतस्कराइव ।
अदृष्टाविश्वदृष्टाःप्रतिबुद्धाअभूतन ॥ ५ ॥ १४ ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । प्रति । अदृश्रन् । प्रऽदोषम् । तस्कराःऽइव ।
अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥ १४ ॥

त्येतेएतेसर्पाःप्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते रात्रौश्वासादिलिङ्गेन उःपूरणः यद्वा तेरात्रौहन्तारः दिवाएतेप्रतिदृश्यन्ते तत्रदृष्टान्तः–प्रदोषंरात्रिर्दोषारात्रिंप्रतितमसाभिभूतासुरात्रिषुतस्कराइव हिंसकाश्चोरादृश्यन्ते तथातद्वत् कीदृशास्ते अदृष्टाः अपरिदृश्यमानाः विश्वदृष्टाः विश्वंदृष्टंयैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते अतोहेनराः प्रतिबुद्धाअभूतन भवत ॥ ५॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेचतुर्दशोवर्गः ॥१४ ॥

अथषष्ठी–

द्यौर्वःपितापृथिवीमातासोमोभ्रातादितिःस्वसा ।
अदृष्टाविश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयतासुकम् ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता ।
अदितिः । स्वसा । अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । तिष्ठत ।
इलयत । सु । कम् ॥ ६ ॥

अतः परंविषचिकित्सा तत्रतावत् हेसर्पाः वोयुष्माकंद्यौः पिता पृथिवीमातासोमोभ्राता अदितिर्देवमातास्वसा एवंमहानुभावामहोरगाअदृष्टाः अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयंतुविश्वदृष्टाः सर्वस्यद्रष्टारोयूयंतिष्ठतस्वस्वस्थाने मांप्रतिमागच्छत सुसुतरांकंसुखंयथातथा इलयत ईरयतगच्छत सोमशब्देनसोमाधारोद्युलोकउच्यते पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्थाःसर्पाःस्वस्वस्थानंप्रामुत अस्मद्बाधांमाकुरुतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

येअंस्यायेअंग्यांःसूचीकायेप्रंकङ्कृताः ।
अदृंष्टाःकिंञ्चनेहवःसर्वेसाकंनिजंस्यत ॥ ७ ॥

ये । अंस्याः । ये । अंग्याः । सूचीकाः । ये । प्रऽकङ्कृताः ।
अदृंष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे । साकम् ।
नि । जस्यत ॥ ७ ॥

येअंस्याः अंसार्हाः अंसगाः अंसेभवाः अंसाभ्यांखादन्तोवा तथायेअंग्याःअङ्गगाः अङ्गेनशरीरेणहन्तारोवालूतिकादयः सूचीकाः सूचीदृशः पुच्छरोमाणोवृश्चिकाद्याः येचप्रकङ्कृताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनोवामहोरगाः अदृष्टाः अदृश्यमानाः किञ्चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति इहास्मिन्समीपेवोयुष्माकंकिमस्ति अतःयूयंसर्वेसाकंसहनिजस्यत नितरांजस्यत मुञ्चतास्मान् जसुमोक्षणे दैवादिकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

उत्पुरस्तात्सूर्यएतिविश्वदृंष्टोअदृष्टहा ।
अदृष्टान्त्सर्वाञ्जंभयन्त्सर्वाश्चयातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ।
अदृष्टान् । सर्वान् । जंभयन् । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

असौसूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिउत्उदेति कीदृशःसः विश्वदृष्टः विश्वेद्रष्टव्यायस्यसतादृशः अदृष्टहादृष्टाविषविशेषाः विषधरविशेषावा तेषांहन्ता यद्वा अदृष्टंदर्शनमज्ञानंअन्धकारस्त-

स्यहन्ता सूर्येउदितेसतिसर्वेविषधराः विषाणिवापलायन्ते किंकुर्वन्नुदेतीतिचेदुच्यते—सर्वान्अ-दृष्टान्अदृष्टव्यान्विषराक्षसादीन्जंभयन्हिंसयन् तथासर्वायातुधान्यश्चयातवोयातनाः तीव्रवे-दनाः तासांधात्रीरुत्पादयित्रीर्महोरगीराक्षसीर्वाजंभयन् पुरस्तादुदेति अतोस्मत्तोनिजस्यते-तिसंबन्धः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

उदंपप्तद्सौसूर्यःपुरुविश्वानिजूर्वन् ।
आदित्यःपर्वतेभ्योविश्वदृष्टोअदृष्टहा ॥ ९ ॥

उत् । अपप्तत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वन् ।
आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ॥ ९ ॥

असौपुरस्ताद्दृश्यमानःसूर्यः सर्वस्यप्रेरकआदित्यः उदपप्तत् ऊर्ध्वंगच्छति पततेर्लुङि पुमागमेरूपं किंकुर्वन् विश्वानिबहूनिविषाणि पुरुप्रभूतंजूर्वन्हिंसन् कीदृशोसौ पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यः प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय आदित्यः विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टः विश्वंदृष्टंयेनतादृशः अदृष्टहा अदृष्टानांविषविशेषाणांहन्ता एवंमहानुभावः सूर्यऊर्ध्वमारोहति अतोविषशङ्कानकार्या॥९॥

अथदशमी—

सूर्येविषमासंजामिदृतिंसुरावतोगृहे ।
सोचिन्नुनमरातिनोवयंमरामारेअस्ययोजनंहरिष्ठामधुत्वामधु ।
लाचकार ॥ १० ॥ १५ ॥

सूर्ये । विषम् । आ । सजामि । दृतिम् । सुराऽवतः । गृहे ।
सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।
अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥१०॥१५॥

आदित्यमण्डलेचतुर्थेनाङ्गुलिनाविषमादायमधुकृत्ययोजयित्वानिर्विषोभवेदितियदेतद्वि-षविद्यायामुक्तं तदिदमत्रोच्यते—अहंविषावृतोगस्त्यः सूर्येसर्वस्यप्रेरयितरिमधुविद्यारूपेसूर्यम-ण्डलेविषमावृत्यवर्तमानंसूर्येआसजामिआसक्तंकरोमि तत्रदृष्टान्तः—सुरावतोगृहेसुरानिर्मातृ-

सदने दृतिमिव चर्ममयसुरापात्रमिव यथातत्कर्तुर्नदोषायभवति तद्वद्विषमादित्यस्यनबाधकमित्यर्थः सोचित् चित्पूजायां नुःप्रसिद्धौ पूज्यःससूर्यःखलुनमराति नम्रियते नोवयंमराम तदनुग्रहात्तत्रैवविषस्ययोजितत्वाद्वयमपिनम्रियांमहे उभयोरमरणेकारणमाह–हरिष्ठाः हरयोश्वाः तेषुस्थितआदित्यः आरेदूरेअस्यविषस्ययोजनंप्रापणंचकार तदेवोच्यते हेविष त्वात्वांमधुअमृतंचकार विषस्यविषभावंदूरेपनोद्यामृतीचकारेति एषैवमधुलामधुदात्रीनिर्विषीकर्त्रीमधुविद्या यदेतदादित्यस्यमण्डलेविषयोजनं तेनचामृतीकरणंयदस्तिएषामधुविद्या ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथैकादशी–

इ॒य॒त्ति॒काश॑कुन्ति॒कास॒काज॑घासतेवि॒षम् । सोचि॒न्नुनम॑रा॒ति॒नोव॒यंम॑रा॒मा॒रेअ॑स्य॒योज॑नंहरि॒ष्ठाम॒धुं॑त्वाम॒धु॒लाचं॑कार ॥११॥

इ॒य॒त्ति॒का । श॒कु॒न्ति॒का । स॒का । ज॒घा॒स॒ । ते॒ । वि॒षम् ।
सो इतिं । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति॒ । नो इतिं । व॒यम् । म॒रा॒म॒ । आ॒रे॒ ।
अ॒स्य॒ । योज॑नम् । ह॒रि॒ऽस्थाः । मधुं॑ । त्वा॒ । म॒धु॒ला । च॒का॒र॒ ॥११॥

इयत्तिकाइयत्तांकुर्वाणाइयत्तावतीवाबालेत्यर्थः शकुन्तिका शकुन्तः शकुनः तस्यस्त्रीतांकपिञ्जलीमाहुः सकासातेतवविषंजघास भक्षितवती साविषहर्त्रीतिप्रसिद्धा सोचित्साउइतिनिपातसमुदायएकंपदं सापिशकुन्तिकानम्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य शिष्टंव्याख्यातचरं अनेनविद्यायांयद्देहावृतंविषंतस्यशकुनेभ्यआदित्यायचप्रदानमस्तीत्युक्तंभवति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

**त्रिः॒स॒प्तवि॑ष्पुलिङ्ग॒कावि॒षस्य॒पुष्प॑मक्षन् ।
ता॒श्चि॒न्नुनम॑रन्ति॒नोव॒यंम॑रा॒मा॒रेअ॑स्य॒योज॑नंहरि॒ष्ठाम॒धुं॑ ।
त्वाम॒धु॒लाचं॑कार ॥ १२ ॥**

त्रिः । स॒प्त । वि॒ष्पु॒लि॒ङ्ग॒काः । वि॒षस्य॑ । पुष्प॑म् । अ॒क्ष॒न् । ताः ।
चि॒त् । नु । न । म॒र॒न्ति॒ । नो इतिं । व॒यम् । म॒रा॒म॒ । आ॒रे॒ । अ॒स्य॒ ।
योज॑नम् । ह॒रि॒ऽस्थाः । मधुं॑ । त्वा॒ । म॒धु॒ला । च॒का॒र॒ ॥ १२ ॥

त्रिःसप्त त्रिगुणिताःसप्तसंख्याकाविष्पुलिङ्गकाः विविधाः ष्पुलिङ्गकाः सप्तसुजिह्वासुलोहितशुक्लकृष्णभेदैनैकविंशतिर्यासांताः यद्वा त्रिःसप्त एकविंशतिभेदाविष्पुलिङ्गकाः सूक्ष्मचटिकाविषप्रतिपक्षभूताः विषस्यास्मदावरकस्यपुष्पंपोषमक्षन् अदन्तु नाशयन्तु ताश्चनमरन्तिनवयमपि शिष्टमविशिष्टम् ॥ १२ ॥ अथत्रयोदशी–

नवानांनवतीनांविषस्यरोपुंषीणाम् ।
सर्वासामग्रभंनामारेअस्ययोजनंहरिष्ठामधुत्वामधुलाचकार ॥ १३ ॥

नवानाम् । नवतीनाम् । विषस्य । रोपुंषीणाम् ।
सर्वासाम् । अग्रभम् । नाम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः ।
मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

नवानांनवतीनांनवाधिकानांनवतिसंख्याकानांनदीनां पुनःकीदृशीनां विषस्यास्मद्व्यापकस्यसर्वस्यविषस्यरोपुषीणां लोपयित्रीणांछेत्रीणांसर्वासामुक्तानांगङ्गादिनदीनांनामाग्रभं गृह्णामि संकीर्तयामि ग्रहेश्छान्दसेलुङि छान्दसश्श्लेर्लुक् हृग्रहोर्भः अस्ययोजनमित्यादिगतम् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

त्रिःसप्तमयूर्यःसप्तस्वसारोअग्रुवः ।
तास्तेविषंविजभ्रिरउदकंकुंभिनीरिव ॥ १४ ॥

त्रिः । सप्त । मयूर्यः । सप्त । स्वसारः । अग्रुवः ।
ताः । ते । विषम् । वि । जभ्रिरे । उदकम् । कुंभिनीःऽइव ॥ १४ ॥

त्रिःसप्त एकविंशतिसंख्याकाः मयूर्योमयूरस्त्रियः ताः विषकारिसर्पद्वेषिण्यइतिप्रसिद्धाः नागद्वेषिगरुडपक्षादुत्पन्नत्वात् तथासप्त एतत्संख्याकाः सर्पणस्वभावाःस्वसारः स्वयमेवसरणाः अग्रुवः नदीनामैतत् गंगाद्याःप्रसिद्धाःसप्तनद्यःसन्ति तास्ते हेदेह तवविषंविजभ्रिरे विशेषेणहरन्तु तत्रदृष्टान्तः–उदकंकुंभिनीः कुंभिन्यःकुंभवत्यः कुंभेनजलहारिण्यइव तायथातद्धरन्ति तद्वन्नद्योमयूर्यश्चातिप्रभूतंहरन्तु ॥१४॥ अथपञ्चदशी–

इयत्तकःकुषुंभकस्तकंभिनद्म्यश्मना ।
ततोविषंप्रवावृतेपराचीरनुसंवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः । कुषुंभकः । तकम् । भिनद्मि । अश्मना ।
ततः । विषम् । प्र । ववृते । पराचीः । अनु । सम्ऽवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकःकुत्सितेयत्तः अल्पप्रमाणइत्यर्थः कुषुंभकःकुंपृथ्वीं सुंभति विलिखतीति सर्पाणांकुत्सितंसुंभयितानिग्रहीतावाकुषुम्भकोनकुलः सतेविषंहरत्वितिशेषः यदिनतथासकरोति तकंकुत्सितंतन्नकुलमश्मनाभिनद्मि विदारयामि विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमंतंपाषाणानुघातमनुतिष्ठन्तितद्विदः तदिदमत्रोक्तं ततः एवं प्रयोगेसति विषंप्रवावृते विषावृताद्देहाद्विषंप्रवर्तते निर्गच्छतु काःप्रति उच्यते पराचीः परागञ्चनवतीरतिदूरगाः संवतः संविभागवतीर्दिशःअनु अनुलक्षीकृत्यदिगन्तं प्रतिगच्छतु नमांप्रतिगच्छत्वित्यर्थः ॥ १५॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोःकुषुंभकस्तदित्यन्त्याविनियुक्ता दधिसक्तून्जुहोतीत्युपक्रम्यकुषुम्भकस्तदब्रवीदितिसूत्रितत्वात् ।

सैषाषोडशी—

कुषुंभकस्तदंब्रवीद्गिरेःप्रंवर्तमानकः ।
वृश्चिकस्यारसंविषमंरसंवृश्चिकतेविषम् ॥ १६ ॥ १६ ॥

कुषुभकः । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । प्रऽवर्तमानकः । वृश्चिकस्य ।
अरसम् । विषम् । अरसम् । वृश्चिक । ते । विषम् ॥ १६ ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमंमण्डलम् ॥

एवंमहानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोच्यमानेसति गिरेःसकाशात्प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानोतिशीघ्रमभिगच्छन् कुषुंभकोनकुलः तदब्रवीत् तद्वाक्यमाचख्यौ किंतदितिउच्यते—वृश्चिकस्यैतद्विषं अरसं असारं बाधकंनभवतीत्यर्थः तथा लोकेपिसर्पदष्टमपिक्रिम्यादिदंशनमेव अतोनबाधइतिहिवदन्ति एवमभिवचनेनसोपिनिर्विषोभवत् अथतंवृश्चिकंप्रतिनकुलआह हेवृश्चिक तेविषमरसं अतस्तद्दृर्षिंकिंकरिष्यति तस्मात्परिहरेति यदैवमवादीत् तदाप्रभृतिवृश्चिकविषमसारमभवत् एषाविषनिर्हरिण्युपनिषत् ॥ १६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेचतुर्विंशोनुवाकः ॥२४॥

॥ प्रथमंमण्डलंसमाप्तम् ॥ १ ॥

॥ अथद्वितीयंमण्डलम् ॥

शतर्चिनंप्रथमंमण्डलंव्याख्यातम् अथगार्त्समदंद्वितीयंमण्डलंव्याख्यायते त्वमग्नेद्युभिरित्यादिकेद्वितीयेमण्डलेचत्वारोनुवाकाः तेषुप्रथमेनुवाके एकादशसूक्तानि तत्रत्वमग्नेद्युभिरितिषोडशर्चंप्रथमंसूक्तम् मण्डलद्रष्टागृत्समदऋषिः सचपूर्वमाङ्गिरसकुलेशुनहोत्रस्यपुत्रःसन्यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीतः इन्द्रेणमोचितः पश्चात्तद्वचनेनैवभृगुकुलेशुनकपुत्रोगृत्समदनामाभूत् तथाचानुक्रमणिकायआङ्गिरसःशौनहोत्रोभूत्वाभार्गवःशौनकोभवत्सगृत्समदोद्वितीयंमण्डलमपश्यदिति । तथातस्यैवशौनकस्यवचनमृष्यनुक्रमणे त्वमग्नइतिगृत्समदःशौनकोभृगुतांगतःशौनहोत्रःप्रकृत्यातुयआंगिरसउच्यतइति। तस्मान्मण्डलद्रष्टाशौनकोगृत्समदऋषिः जगतीच्छन्दः मण्डलादिपरिभाषयाग्नेयं अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्नेजागतंत्विति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दसीदमादिसूक्तद्वयस्यविनियोगः त्वमग्नेद्युभिरितिसूक्तेइतिसूत्रितत्वात् उपाकरणोत्सर्जनयोरप्याद्याविनियुक्ता ।

तत्रप्रथमा—

त्वम॑ग्ने द्यु॒भि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ ।
त्वंवने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वंनृ॒णांनृ॑पतेजायसे॒शुचिः॑ ॥१॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्युऽभिः॑ । त्वम् । आ॒शु॒शु॒क्षणिः॑ । त्वम् । अ॒त्ऽभ्यः । त्वम् । अश्म॑नः । परि॑ । त्वम् । वने॑भ्यः । त्वम् । ओष॑धीभ्यः । त्वम् । नृ॒णाम् । नृ॒ऽप॒ते॒ । जा॒य॒से॒ । शुचिः॑ ॥ १ ॥

हेअग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हेनृणांनृपते नृणांमनुष्याणांमध्ये येनरोयष्टारःसन्ति तेषां विशेषेणपालयितः यद्वोभाभ्यांपदाभ्यांबहुत्वंनित्यस्वामित्वंचप्रतिपाद्यते सर्वेषामपिनराणांनित्यपालकेत्यर्थः नृणामित्यस्यनिघाताभावश्छान्दसः तादृश हेदेव त्वंद्युभिर्यागदिवसैः निमित्तभूतैर्जायसे यागार्थंमथनेनोत्पद्यसइत्यर्थः यद्वा तादृशैर्दिवसैः सहितोजायसे तत्तद्यागदिवसेषुप्रसिद्धोभवसीत्यर्थः तथात्वमाशुशुक्षणिः जायसे आसर्वतोदीप्यमानोभवसि आङ्उपपदेशुचदीप्तावित्येतस्यसन्नन्तस्यछान्दसमिदंरूपं यद्वा आशुशीघ्रंशुच्दीप्तःसन् यतः संसेव्यसइतिआशुशुचंशोकंसनोतिददातिशत्रुभ्योदाहादिनेत्याशुशुक्षणिः तादृशोभवसि एवंसर्वत्रप्रतिविशेषणं जायसइतियोज्यं हेअग्ने त्वं अद्भ्योवृष्ट्युदकेभ्योजायसे वैद्युतरूपेणवाडवरूपेणवासमुद्रोदके-

भ्यः त्वंअश्मनोमेघात् पाषाणाद्वापरिजायसे योअश्मनोरन्तरग्निंजजानेतिहिमन्त्रान्तरम् । त्वंवने भ्यःवृक्षादिसमूहेभ्योदावरूपेण त्वमोषधीभ्यःवैश्वानररूपेण एवंमहानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन्सर्वात्मकोभवसीत्यर्थः शुचिरेवजायसे यद्वा शुचिरादित्यरूपोजायसइत्यर्थः अत्रत्वमग्नेद्युभिरहोभिरित्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

तवाग्नेहोत्रंतवपोत्रमृत्वियंतवनेष्ट्रंत्वमग्निदृतायतः ।
तवप्रशास्त्रंत्वमध्वरीयसिब्रह्माचासिगृहपतिश्चनोदमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् । तव । नेष्ट्रम् ।
त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः । तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् ।
अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥२॥

हेअग्ने होत्रं होतुःकर्मशस्त्रयाज्यादिलक्षणंयदस्तितदपितवैव त्वदर्थमित्यर्थः तथापोत्रं पोतुः कर्मयदस्ति तदपितवैव तथाऋत्वियंप्राप्तकालमार्त्विज्यंतवैवनेष्ट्रं नेष्टुःकर्मप्रस्थितयाज्यादिरूपं तव हेअग्ने त्वमग्निद्आग्नीध्रश्चत्वमेवासि तथाऋतायतोयज्ञमिच्छतस्तवैवप्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मैत्रावरुणस्यकर्मतत् हेअग्ने त्वमध्वरीयसि अध्वरंयज्ञंकामयसेअध्वर्युर्भवसीत्यर्थः तथाध्वर्युशब्दव्युत्पत्तेः अध्वर्युरध्वरयुरध्वरंकामयतइतिवेतिहिनिरुक्तम्।तथाब्रह्माचब्राह्मणाच्छंस्यप्यसि तथानोदमेस्मद्यज्ञगृहेगृहपतिश्चासीति ॥ २ ॥

अथतृतीया–

त्वमग्नइन्द्रोवृषभःसतामसित्वंविष्णुरुरुगायोनमस्यः ।
त्वंब्रह्मारयिविद्ब्रह्मणस्पतेत्वंविधर्तःसचसेपुरंध्या ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० २. ६. ६. । २ नि० ६. १. । ३ नि० १. ८. ।

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः । त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विऽधर्तः । सचसे । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वंयतः सतांवृषभोवर्षितासि अतइन्द्रोसि यद्वा सतांसाधूनां इन्द्रोसि कामानांवर्षितासि त्वंविष्णुरसि यतउरुगायः बहुभिर्गीयमानः अतोनमस्यः नमस्कार्यश्चभवसि हेब्रह्मणस्पते परिवृढस्यकर्मणोमन्त्रस्यवापालयितः त्वं यतः रयिवित्गवादिधनस्यवेत्ता अतोब्रह्मासि हेविधर्तः विविधकारक वैश्वानररूपाग्ने त्वंपुरन्ध्याबहुप्रकारयाबुद्ध्यासचसे सहवर्तसे सर्वदाबुद्ध्यास्तूयसइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

त्वमंग्नेराजावरुणोधृतव्रतस्त्वंमित्रोभंवसिदस्मईड्यः ।
त्वमर्यमासत्पतिर्यस्यसंभुजंत्वमंशोविदथेदेवभाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः । त्वम् । अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । सम्ऽभुजम् । त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंयतोधृतव्रतः धारितकर्मासि अतोवरुणोराजासि यतोदस्मः शत्रूणामुपक्षपयिताईड्यःस्तुत्यश्च अतोत्वंमित्रः एतन्नामकोदेवोसि यतः त्वंसत्पतिः सतामभिमतप्रदानेनपालयिता अतः अर्यमाभवसि दातृत्वंचार्यम्णोलिङ्गं अर्यमेतितमाहुर्योददातीतियस्यार्यम्णोदानंसंभुजंसन्ततभुजंव्यापकंभवति यद्वा यस्यधनंसंभुजं सम्यग्भोगायसाधुग्रहीतॄणां तथात्वंअंशः सूर्यमूर्त्यन्तरभूतएतन्नामकोदेवोसि तादृशहेदेव विदथेस्मदीययज्ञे भाजयुः फलानांभाजयितापापयितासि॥४॥

अथपञ्चमी–

त्वमंग्नेत्वष्टाविधतेसुवीर्यंतवग्नावोमित्रमहःसजात्यम् ।
त्वमांशुहेमांररिषेस्वश्व्यंत्वंनरांशर्धोअसिपुरूवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यम् । तव । ग्नावः । मित्रऽमहः ।
सऽजात्यम् । त्वम् । । आशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअश्व्यम् ।
त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्ने त्वष्टाफलस्यसाधुसंपादयितात्वं विधतेपरिचरतेजनाय सुवीर्यंशोभनवीर्यंधनं तद्धेतुर्भवसि ग्नावः याः स्तुतिवाचःसन्ति तास्तव स्वभूताः हेमित्रमहः हितकारितेजः सजात्यं अस्माकंबान्धवंभजसइत्यर्थः हेअग्ने आशुहेमा आशुप्रेरयितात्वं स्वश्व्यंशोभनाश्वसमूहोपेतंफलं ररिषेददासि हेअग्ने पुरूवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरांनराणां शर्धोबलस्थानीयोसि ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी–

त्वमग्नेरुद्रोअसुरोमहोदिवस्त्वंशर्धोमारुतंपृक्षईशिषे ।
त्वंवातैररुणैर्यासिशंगयस्त्वंपूषाविधतःपासिनुत्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् ।
पृक्षः । ईशिषे । त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्ऽगयः ।
त्वम् । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं महोदिवोमहतोद्युलोकात् उपलक्षणमेतत् लोकत्रयात् असुरः शत्रूणांनिरसिता रुद्रोसि रुद्दुःखं दुःखहेतुर्वापापादिः तस्यद्रावयिताएतन्नामकोदेवोसि रुद्रोवाएषयदग्निरित्यादिष्वग्नेरुद्रशब्देनव्यवहारात् यद्वा त्वंरुद्रः रौति मामनिष्ट्वानरादुःखेपतिष्यन्तीतिरुद्रः तादृशोसि रुद्रोरौतीतिसतइतिनिरुक्तम्[1] । तथामहोमहतोदिवोद्युलोकस्यसंबन्धी असुरोसि असुर्बलंतस्यदाताआदित्यरूपश्चत्वमसि अग्नेर्द्युलोकसंबन्ध्यसुरत्वमुतवादिवोअसुरायमन्मेत्यादिषु तथात्वंमारुतंशर्धः मरुत्समूहरूपंबलमसि वायुरूपश्चत्वमसीत्यर्थः एवमग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वंपृक्षोन्नस्य हविर्लक्षणस्य ईशिषे ईश्वरोभवसि यस्मादेवं तस्मात्त्वंवातैर्वायुसदृशैररुणैररुणवर्णैरश्वैः शङ्गयः सुखस्यगृहरूपआवासभूतःसन् यासिप्राप्नोषियागगृहं यद्वा अरुणैर्गमनशीलैर्वातैर्वायुभिरुत्पन्नः

१ नि० १०. ५.।

सन्यासिवने तथात्वंपूषासर्वस्यपोषकःसन् नुक्षिप्रं त्मना आत्मना अनुग्रहरूपयास्वबुद्ध्यैव विधतः परिचरतोयजमानान् पासि ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

त्वमंग्नेद्रविणोदाअरंकृतेत्वंदेवःसंविितारत्नधाअंसि ।
त्वंभगोंनृपतेवस्वंईशिषेत्वंपायुर्दमेयस्तेविधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणःऽदाः । अरम्ऽकृते । त्वम् । देवः । सविता ।
रत्नऽधाः । असि । त्वम् । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् ।
पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हेअग्ने त्वं अरंकृतेत्वामलंकुर्वतेयजमानायद्रविणोदाः हिरण्यस्यदातासि देवोद्योतमानः सविितासर्वस्यसत्कर्मसुप्रेरकस्त्वंरत्नधा रमणीयानांधनानांमणिमुक्तादीनांधारयितासि तथा हेनृपते नृणांपालकाग्ने त्वंभगोभजनीयःसन् वस्वोवसुनोधनस्य ईशिषे समर्थोभवसिदातुं योयजमानोदमेयज्ञगृहेतेत्वांअविधत् परिचरति तस्यपायुः पालकस्त्वमसि ॥ ७॥

अथाष्टमी—

त्वामंग्नेदमआविश्पतिंविशस्त्वांराजानंसुविदत्रंमृञ्जते ।
त्वंविश्वानिस्वनीकपत्यसेत्वंसहस्राणिशतादशप्रति ॥ ८॥

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् ।
सुऽविदत्रम् । ऋञ्जते । त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे ।
त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८॥

हेअग्ने विश्पतिंयजमानानांपालकं त्वां विशः यजमानादमेस्वकीयेयज्ञगृहे आ आसादयन्ति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः तथाकृत्वाराजानंदीप्यमानं सुविदत्रंशोभनदानं अस्मदनुकूलचेतस्कंसुधनंवात्वांऋञ्जते प्रसाधयन्ति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः । यतएवं ततोहेस्वनी-

क शोभनज्वालारूपसेन त्वंविश्वानिसर्वाणिहवींषीतिशेषः षष्ठ्यर्थेद्वितीया विश्वेषांहविषामाज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे ईश्वरोभवसि ईश्वरनामैतत् इरज्यतिपत्यतइतितन्नामसुपाठात् यद्वा पतिभावमाचरसि त्वंतुसहस्राणिशताशतानिदशएतत्संख्याकानिप्रतिएतत्संख्याकानामभिमतसाधनानांप्रतिनिधिरित्यर्थः प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिकर्मप्रवचनीयत्वं तैर्यत्फलंभवति तत्त्वयालभ्यतइत्यर्थः ॥८॥

अथनवमी—

त्वामग्नेपितरमिष्टिभिर्नरस्त्वांभ्रात्रायशम्यातनूरुचम् ।
त्वंपुत्रोभवसियस्तेविधत्त्वंसखासुशेवःपास्याधृषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिऽभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्या । तनूऽरुचम् । त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुऽशेवः । पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हेअग्ने पितरंपालकंत्वांनरोनेतारोयजमानाः इष्टिभिरेषणसाधनैर्यागैर्यजन्तइतिशेषः पितृवत्पालनाययजन्तइत्यर्थः तथातनूरुचंशरीराणांदीपकंशरीरेषुदीप्यमानंवैश्वानरात्मनात्वांभ्रात्रायभ्रातृत्वायसौभ्रात्राय शम्या कर्मनामैतत् कर्मणायजन्तइतिशेषः यद्वोभयत्रवक्ष्यमाणेनाविधदित्यनेनसंबन्धः हेअग्ने योनरस्तेत्वांअविधत्परिचरति तस्यत्वंपुत्रोभवसि पुत्रवत्पालयिताभवसि तथात्वं सखासमानख्यानः सखिवद्धितकारी सुशेवः शेवइतिसुखनाम सुष्ठुसुखकारीसन् आधृषः आधर्षकात्मा पासिरक्षसि पितृत्वकामायपितृत्वेनभ्रातृत्वकामायभ्रातृत्वेनपुत्रत्वकामायपुत्रस्थानीयोभवसि त्रिप्रकारेणरक्षसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

त्वमग्नऋभुराकेनमस्य[1]स्त्वंवाजस्यक्षुमतोरायईशिषे ।
त्वंविभास्यनुदक्षिदावनेत्वंविशिक्षुरसियज्ञमातनिः ॥१०॥१९॥

---

१ नि० ६. २१.।

त्वम् । अग्ने । ऋभुः ।आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे । त्वम् । वि । भासि । अनु । धक्षि । दावने । त्वम् । विऽशिक्षुः । असि । यज्ञम् । आऽतनिः ॥ १० ॥ १८ ॥

हेअग्ने त्वंऋभुः उरुभासमानोमेधावीवा त्वमाके अन्तिकेसन्निधावेव नमस्योनमस्कार्यः स्तुत्यइत्यर्थः इतरदेवतावन्मन्त्रप्रतिपाद्याकारेणस्तुत्योनभवसि किन्तुप्रत्यक्षइत्यर्थः तथात्वंक्षुमतः शब्दवतः सर्वत्रश्रूयमाणस्यवाजस्यान्नस्यरायोधनस्य ईशिषेस्वामीभवसि अतस्तद्देहीत्यर्थःहेअग्ने त्वंविभासिविशेषेणदीप्यसे तदर्थमनुअनुक्रमेणैव धक्षिदहसिकाष्ठादीन् दहेर्लेटिसिपिरूपं संहितायांभष्भावाभावश्छान्दसः किमर्थमेवं दावनेछेदनायान्धकारस्य यद्वा हविषोदानवतेयजमानाय वा किञ्च त्वंयज्ञंविशिक्षुः विशेषेणशिक्षयितासाधयितासि नलोकाव्ययेतिषष्ठ्यानिषेधः तथा आतनिः फलस्यसर्वतोविस्तारयिता ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी–

त्वमग्नेअदितिर्देवदाशुषेत्वंहोत्राभारतीवर्धसेगिरा ।
त्वमिळाशतहिमासिदक्षसेत्वंवृत्रहावसुपतेसरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा । त्वम् । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वम् । वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हेअग्ने देव त्वंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायादितिरखण्डयिता परिपालयितासि यद्वा अदीनाभूमिरसि किञ्च त्वंहोत्राहोमनिष्पादिकाभारतीभरतस्यादित्यस्यसंबन्धिनीरश्मिरूपासतीगिरास्तुत्यावर्धसेप्रवृद्धोभवसि किञ्च त्वंशतहिमा हिमशब्दःकालोपलक्षकः अपरिमितकाला नित्या इळा भूमिरसि तादृशीसतीदक्षसेदानायसमर्थाभवसि तिङउत्तरत्वादनिघातः तथाहेवसुपतेधनपालक वृत्रहापापादेर्हन्तात्वंसरस्वती सरणवान्वायःतत्संबन्धिनीएतन्नियामकामाध्यमिकावागसि आदित्याग्निवायूनांसंबन्धिन्योभारतीळासरस्वत्याख्यायास्तिस्रोदेव्यःसन्ति ताअपित्वमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

त्वम॑ग्नेसु॒भृ॑तउत्त॒मंवय॒स्तव॑स्पा॒र्हेवर्ण॒आसं॒दृशि॒श्रिय॑ः ।
त्वंवाजः॑प्र॒तर॑णोबृ॒हन्न॑सि॒त्वंर॒यिर्ब॑हु॒लोवि॒श्वत॒स्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽभृ॑तः । उ॒त्ऽत॒मम् । वय॑ः । तव॑ । स्पा॒र्हे । वर्णे॑ । आ । स॒म्ऽदृशि॑ । श्रिय॑ः । त्वम् । वाज॑ः । प्र॒ऽतर॑णः । बृ॒हन् । अ॒सि॒ । त्वम् । र॒यिः । ब॒हु॒लः । वि॒श्वत॑ः । पृ॒थुः ॥ १२ ॥

हेअग्ने त्वंसुभृतः सुष्ठुपोषितःसन् उत्तमंनिरतिशयंवयः अन्नमायुष्यंवात्वमसि तत्संपादकोसीत्यर्थः तथातवस्पार्हेस्पृहणीयेवर्णेलोहितशुक्लादिलक्षणेसन्दृशिसम्यग्दर्शनीयेश्रियः ऐश्वर्याणिकान्तयोवाआश्रित्यवर्तन्ते उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः किञ्च त्वंवाजः अन्नंतत्साधकत्वात्ताच्छब्द्यं अन्नसाधकइत्यर्थःप्रतरणः प्रतारयितापापात् अतएवबृहन्महानसि तथात्वंरयिर्धनरूपोसि बहुलःसर्वविषयबाहुल्योपेतः विश्वतः सर्वतः पृथुः विस्तीर्णः प्रख्यातइत्यर्थः ॥१२॥

अथत्रयोदशी–

त्वाम॑ग्नआदि॒त्यास॑आ॒स्य॑१॒ंत्वांजि॒ह्वांशुच॑यश्चक्रिरेकवे ।
त्वांरा॑ति॒षाचो॑अध्व॒रेषु॑सश्चिरे॒त्वेदे॒वाह॒विर॑द॒न्त्याहु॑तम् ॥ १३ ॥

त्वाम् ॥ अ॒ग्ने॒ । आ॒दि॒त्यास॑ः । आ॒स्य॑म् । त्वाम् । जि॒ह्वाम् । शुच॑यः । च॒क्रि॒रे॒ । क॒वे॒ । त्वाम् । रा॒ति॒ऽसाच॑ः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । स॒श्चि॒रे॒ । त्वे इति॑ । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आऽहु॑तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वांआदित्यासः अदितेःपुत्राइन्द्रादयः आस्यंस्वकीयंमुखंभक्षणपानादिसाधनं चक्रिरइतिवक्ष्यमाणेनसंबन्धः तथा हेकवे क्रान्तप्रज्ञ त्वामेवशुचयः शुद्धादीप्तावादेवाजिह्वांस्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादनसाधनंचक्रिरे त्वन्मुखेनैवभक्षयन्ति त्वज्जिह्वयैवास्वादयन्तीत्यर्थः तथा त्वामेवरातिषाचः रातिर्दानंदत्तंहविरादिधनंवा तेनसमवेताः देवाः अध्वरेषुयज्ञेषुसश्चिरे सेवन्ते त्वामेवप्रतीक्षन्ते विनात्वयास्वेषांहविर्भक्षणायोगात् एवंकृत्वात्वेत्वयिदेवाः सर्वे आहुतंसर्वतोदत्तंहविरदन्तिभक्षयन्ति एवंसर्वदेवोपकारिणंमहानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

त्वेअंग्नेविश्वेंअमृतांसोअद्रुहंआसादेवाहविरंदन्त्याहुंतम् ।
त्वयामर्तांसःस्वदन्तआसुतिंत्वंगर्भोंवीरुधांजज्ञिषेशुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतांसः । अद्रुहंः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुंतम् । त्वया । मर्तांसः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हेअग्ने त्वेत्वयि विश्वेसर्वे अमृतासः अमरणधर्माणःअद्रुहःअद्रोग्धारोदेवाआसात्वदीयेना-स्येनाहुतंहविरदन्ति भक्षयन्ति आस्यशब्दस्यतृतीयैकवचनेपद्दन्नोमासित्यादिनाआसन्नादेशः ऊडिदंपदादीतिविभक्तेरुदात्तत्वं तथा मर्तासोमनुष्याःअपित्वयासाधनभूतेनासुतिंरस-रूपमन्नादिकं स्वदन्ते आस्वादयन्ति त्वमेववीरुधांलतादीनांगर्भोगर्भस्थानीयः तेषांमध्येव-स्थानात् वसुः सर्वेषांनिवासभूतः शुचिः शुद्धःसन् जज्ञिषे उत्पादयसिसस्याद्यन्नम् ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

त्वंतान्त्सञ्चप्रतिंचासिमज्मनाग्नेंसुजातप्रचंदेवरिच्यसे ।
पृक्षोयदत्रंमहिनावितेभुवदनुद्यावांपृथिवीरोदंसीउभे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मनां । अग्ने । सुऽजात । प्र । च । देव । रिच्यसे । पृक्षः । यत् । अत्रं । महिना । वि । ते । भुवंत् । अनुं । द्यावांपृथिवी इति । रोदंसी इति । उभे इति ॥ १५॥

हेअग्ने त्वंमज्मनाबलेनतान् प्रसिद्धान्देवान् संचासि सङ्गच्छसि तैःसहितोपिभवसि तथा सामर्थ्येन प्रतिचासि प्रत्येकंतैर्विभिन्नःप्रतिनिधिर्वाभवसि प्रतिस्वीकारसमयेतैःसहितोभवसि वियुक्तश्चभवसीत्यर्थः हेसुजात शोभनजनन मन्त्रसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेःसुजन्मत्वं तादृ-शाग्ने हेदेव प्ररिच्यसेच तैर्बलेनचाधिकोभवसि आधिक्येकारणमाह यत्यस्मात्–अत्रास्मिन्य-ज्ञेपृक्षः सर्वमप्यन्नं व्यत्ययेनबहुवचनं तेतवैवविभुवत् समर्थंभवति महिनामाहात्म्येन यतो-महत्त्वमस्ति अतइत्यर्थः कुत्रेतितदुच्यते रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभेद्यावापृथिवीद्यावा-पृथिव्यावनुतेप्रतितयोर्मध्येव्याप्तइत्यर्थः त्वयिहुतमन्नंत्वन्महत्त्वेनलोकत्रयेव्याप्तमित्यर्थः ॥१५॥

अथषोडशी–

येस्तोतृभ्योगोअंग्रामश्वंपेशसमग्नेरातिमुंपसृजन्तिसूरयः।
अस्माञ्चताँश्चप्रहिनेषिवस्यआबृहद्वंदेमविदथेसुवीराः॥१६॥१९

ये। स्तोतृऽभ्यः। गोऽअंग्राम्। अश्वंऽपेशसम्। अग्ने। रातिम्। उपऽसृजन्ति। सूरयः। अस्मान्। च। तान्। च। प्र। हि। नेषि। वस्यः। आ। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः॥ १६ ॥ १९ ॥

अनयाहोतास्तुतिनिगमव्याजेनाभिमतमाशास्ते हेअग्ने सूरयोमेधाविनः प्रेरयितारोवाये यजमानाः स्तोतृभ्यःस्तुतिकर्तृभ्योगोअग्रांगावोग्रगामिन्योयस्यास्तादृशींगोप्रमुखांअश्वपेशसं पेशइतिरूपनाम अश्वेननिरूपणीयांएतद्द्वयंप्राधान्याभिप्रायं गौश्चाश्वश्चाजाश्चेतिदक्षिणापरिगणनेषुगवाश्वयोःप्राथम्यात् तादृशींरातिंउपसृजन्तिददते तान्यजमानानस्मांश्चर्त्विजोवस्वोवसीयः श्रेष्ठंस्वर्गादिस्थानंआसर्वतः प्रहिणेषि प्रकर्षेणनयसिखलु नयेत्यर्थः हिप्रसिद्धौ वयंचसुवीराशोभनपुत्रादिसहिताविदथेयज्ञेबृहत्महत्मन्त्रजातंवदेम उच्चारयामः स्तुमइत्यर्थः॥ १६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः॥ १९ ॥

यज्ञेनवर्धतेतित्रयोदशर्चंद्वितीयंसूक्तं मण्डलद्रष्टुर्गृत्समदस्यार्षं मण्डलादिष्वाग्नेयमितिपरिभाषयाग्नेयं तुशब्दानुकर्षादिदमपिजागतम् यज्ञेनसप्तोनेत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दस्यस्यविनियोगः सूत्रंतुपूर्वसूक्तएवोक्तम् तथाचतुर्विंशिकेतृतीयसवनेजातवेदस्य निविद्धानीयमिदं यज्ञेनवर्धतेत्याग्निमारुतमितिसूत्रितत्वात् पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहन्यपिजातवेदस्यनिविद्धानमिदम् चातुर्विंशिकंतृतीयसवनमिति चतुर्विंशादतिदिष्टत्वात्।

तत्रप्रथमा–

यज्ञेनवर्धतजातवेदसमग्निंयंजध्वंहविषातनागिरा।
समिधानंसुप्रयसंस्वर्णरंद्युक्षंहोतारंवृजनेषुधूर्षदम्॥ १ ॥

यज्ञेन। वर्धत। जातऽवेदसम्। अग्निम्। यजध्वम्। हविषा। तना। गिरा। समऽइधानम्। सुऽप्रयसम्। स्वःऽनरम्। द्युक्षम्। होतारम्। वृजनेषु। धूःऽसदम्॥ १ ॥

हेयजमानाऋत्विजोवा यूयं जातवेदसंजातानांवेदितारंजातधनंजातप्रज्ञंवाग्निं यज्ञेनयागेन वर्धतप्रवर्धयत सामान्येनोक्त्वाविशेषेणाह—हविषाचरुपुरोडाशादिनातनाविस्तृतयागिरास्तुत्या-चयजध्वं पूजयध्वं कीदृशंतं समिधानंसमिध्यमानं सुप्रयसंशोभनान्नं स्वर्नरंस्वर्गेनेतव्यायजमा-नायस्यतादृशं यद्वा स्वरितिसर्वपर्यायः स्तुतीनांनेतारः स्तोतारः बहुस्तोतारमित्यर्थः द्युक्षंदीप्तंद्यु-निवासिनंवाहोतारंहोमसंपादकं वृजनेषुबलेषुधूर्षदंबलस्यकर्तारमित्यर्थः अग्नेःपाटवेसतिशरीरं बलवद्भवतीतिप्रसिद्धम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अ॒भित्वा॒नक्तीॆ॑रु॒षसो॑ववाशि॒रेऽग्ने॑व॒त्सं॑नस्वस॑रेषु॒धे॒नवः॑ ।
दि॒वइ॒वेद॑र॒तिर्मानु॑षायु॒गाक्षपो॑भासिपुरुवारसं॒यतः॑ ॥ २ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । नक्तीः॑ । उ॒षसः॑ । व॒वा॒शि॒रे॒ । अग्ने॑ । व॒त्सम् । न । स्वस॑रेषु । धे॒नवः॑ । दि॒वःऽइ॑व । इत् । अ॒र॒तिः । मानु॑षा । यु॒गा । आ । क्षपः॑ । भा॒सि॒ । पु॒रु॒ऽवा॒र॒ । स॒म्ऽयतः॑ ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वात्वांअभिप्रतिनक्तीः रात्रीः उषसः अहानिसर्वासुरात्रिषुसर्वेष्वप्यहस्सु यद्वा नक्तशब्दःसायंकालंलक्षयति सायंप्रातरग्निहोत्रस्यसद्भावात् सर्वेषुकालेषुसायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरे आकांक्षन्तेयजमानायष्टुं यद्वा अहानिरात्रयश्चत्वामेवकामयन्ते होतुंकालेकर्मणश्चो-दनात् कालानांकामनमुपचर्यते तत्रदृष्टान्तः—स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहस्सुसरणाधिकरणे-षुगोष्ठेषुवा धेनवोवत्संन वत्समिव किञ्च हेपुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने संयतोनियतस्त्वं दिवइव द्युलोकस्येवअरतिः व्याप्तोविस्तृतः तत्रत्यानांदेवानांहविःप्रदानायैवसर्वत्रव्याप्तइत्यर्थः मानुषा मानुषाणांयजमानानांसंबन्धीनि युगायुगानि युगशब्दःकालोपलक्षकः प्रातरादिसवनानिसर्वे-षुसवनेषु अत्यन्तसंयोगेद्वितीया क्षपोइवरात्रीः सर्वासुरात्रिष्वपिआभासि समन्ताद्दीप्यसे ॥२॥

अथतृतीया—

तंदे॒वाबु॒ध्नेरज॑सःसु॒दंस॑संदि॒वस्पृ॑थि॒व्योर॑र॒तिंन्ये॑रिरे ।
रथ॑मिव॒वेद्यं॑शु॒क्रशो॑चिषम॒ग्निंमि॒त्रंनक्षि॒तिषु॑प्र॒शंस्य॑म् ॥ ३ ॥

तम् । दे॒वाः । बु॒ध्ने । रज॑सः । सु॒ऽदंस॑सम् । दि॒वःपृ॑थि॒व्योः । अ॒र॒तिम् ।
नि । ए॒रि॒रे । रथ॑म्ऽइव । वेद्य॑म् । शु॒क्रऽशो॑चिषम् । अ॒ग्निम् ।
मि॒त्रम् । न । क्षि॒तिषु॑ । प्र॒ऽशंस्य॑म् ॥ ३ ॥

तंप्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाःप्रसिद्धाव्यवहर्तारऋत्विजोवा रजसोरंजनात्मकस्यलोकस्यबुध्नेमूलेपृथिव्यांवेद्यामित्यर्थः तत्रन्येरिरेनितरामीरयन्ति व्यापारयन्तिस्वस्वहविर्लाभाय ऋत्विक्पक्षे स्तोत्रादिनानितरांगच्छन्तिभजन्ते कीदृशमित्याह सुदंससंशोभनदर्शनंदिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः अरतिंईश्वरंगन्तारंव्याप्तंवा वेद्यंवेदोधनं तस्मैहितं रथमिवरथंयथास्वाभिमतलाभायाश्रयन्तेतद्वत् यद्वा रथमिवप्राप्तिसाधनत्वेनवर्तमानंवेद्यंवेदितव्यंशुक्रशोचिषंदीप्तवर्णंअग्निंमित्रंन सखिवत् कार्यसाधकं यद्वा आदित्यमिव क्षितिषुयागभूमिषुमनुष्येषुवाप्रशंस्यंप्रकर्षेणस्तुत्यं एवंमहानुभावमग्निंन्येरिरइति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

तमु॒क्षमा॑णं॒रज॑सि॒स्वआदमे॑च॒न्द्रमि॑वसु॒रुचं॑ह्वा॒रआद॑धुः ।
पृश्न्याः॑पत॒रंचि॒तय॑न्तम॒क्षभिः॑पा॒थोनपा॒युंजन॑सीउ॒भेअनु॑ ॥ ४ ॥

तम् । उ॒क्षमा॑णम् । रज॑सि । स्वे । आ । दमे॑ । च॒न्द्रम्ऽइ॑व ।
सु॒ऽरुच॑म् । ह्वा॒रे । आ । द॒धुः॒ । पृश्न्याः॑ । प॒त॒रम् । चि॒तय॑न्तम् ।
अ॒क्षऽभिः॑ । पा॒थः । न । पा॒युम् । जन॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । अनु॑ ॥४॥

तंस्तुत्यतरंरजस्यन्तरिक्षेआउक्षमाणंसर्वतःसिञ्चन्तंवृष्टिजलं रजसिपृथिव्यांवेद्यांघृतादिना आसिच्यमानंवा स्वेस्वकीयेह्वारेविजनेदमेयागगृहेआदधुः आदधते कीदृशंतं चन्द्रमिवसुरुचं चन्द्रमितिहिरण्यनाम हिरण्यमिवशोभनदीप्तिं पश्चात्प्रवृद्धावस्थायांपृश्न्याःपतरंद्युलोकस्यान्तरिक्षस्यागन्तारं अक्षभिःस्वकीयैर्ज्वालारूपैःअवयवैःचितयंतं चेतयमानं पाथोनपायुं उदकमिवरक्षकं उभेजनसी सर्वस्यजनयित्र्यौद्यावापृथिव्यावनुव्याप्तंभूम्यांहोमाधारत्वेनस्थित्वाहविःप्रापणायद्युलोकगामिनमितिभावः एवंरूपमग्निमादधते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

सहोताविश्वंपरिभूत्वध्वरंतमुहव्यैर्मनुषऋञ्जतेगिरा ।
हिरिशिप्रोवृधसानासुजर्भुरद्द्यौर्नस्तृभिश्चितयद्रोदसीअनु॥५॥२०॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति ।
हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा । हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु ।
जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृऽभिः । चितयत् । रोदसी इति । अनु ॥५॥२०॥

सोग्निर्होताहोमनिष्पादकःसन्विश्वंसर्वंअध्वरंयागंपरिभूतु परितोभवतु तमुतमेवाग्निंहव्यैर्हविभिःगिरास्तुत्याच मनुषोमनुष्याऋञ्जते प्रसाधयन्ति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मा हिरिशिप्रोहरणशीलहनुः दीप्तोष्णीषोवा शिप्राःशीर्षसुविततादिहिरण्ययीरित्यादिमन्त्रान्तरात्। वृधसानासुप्रवर्धमानास्वोषधीषुज्वालासुवाजर्भुरत् पूर्यमाणोयज्ञगन्ता शत्रंतंपदं यद्वा द्वितीयार्थेसप्तमी वर्धमानाओषधीर्जर्भुरत् पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः द्यौर्द्युलोकोन्तरिक्षंस्तृभिर्न नक्षत्रैरिवरोदसीअनुद्यावापृथिव्यावनुचितयत् चेतयति ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्चभुवमन्तक्षिरंचव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी–

सनोरेवत्समिधानःस्वस्तयेसंददस्वान्रयिमस्मासुदीदिहि ।
आनःकृणुष्वसुवितायरोदसीअग्नेहव्यामनुषोदेववीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । सम्ऽइधानः । स्वस्तये । सम्ऽददस्वान् । रयिम् ।
अस्मासु । दीदिहि । आ । नः । कृणुष्व । सुवितार्य । रोदसी इति ।
अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हेअग्ने सतादृशस्त्वंनोस्माकं स्वस्तये स्वस्तीत्यविनाशिनाम क्षेमायरेवत्रयिमत् रयिंधनं उ पर्युपरिवृद्धिमत् दानयोग्यंवाधनंअस्मासुसंददस्वान् सम्यक्प्रयच्छन् समिधानोस्माभिःसम्यगिध्यमानःसन्दीदिहि दीप्यस्व यद्वा रेवदितिक्रियाविशेषणं राःधनंसमृद्धिमत्यथातथादीप्य-

[1] ऋ० सं० ४. ३. १६.।

स्वेति तथाभूतःसन्नोस्मभ्यंसुविताय सुहिताय शोभनफलाय रोदसीद्यावापृथिव्यावाकृणुष्व सर्वतःकुरुष्व उभौलोकौभोगप्रदौकुर्वित्यर्थः किमर्थमितितदुच्यते हेदेवाग्ने मनुषोमनुष्यस्ययजमानस्य ममसंबन्धीनि हव्याहवींषिवीतयेदेवेभ्योभक्षणायपुनःपुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

दानोअग्नेबृहतोदाःसहस्रिणोदुरोनवाजंश्रुत्याअपावृधि ॥
प्राचीद्यावापृथिवीब्रह्मणाकृधिस्व१र्णशुक्रमुषसोविदिद्युतुः ॥७॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् ।
श्रुत्यै । अप । वृधि । प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा ।
कृधि । स्वः । न । शुक्रम् । उषसः । वि । दिद्युतुः ॥ ७ ॥

हेअग्ने नोस्मभ्यं बृहतोमहतः प्रभूतान्गवाश्वादिधनविशेषान् दाःदेहि तथासहस्रिणः सहस्रसंख्योपेतान् पुत्रभृत्यादीन्दाः देहि ददातेश्छान्दसेलुङिरूपम् वाक्यभेदादनिघातः श्रुत्यैकीर्त्यै वाजमन्नं दुरोनतस्य द्वाराण्यपि नशब्दश्चार्थे अपावृधि अपवृणु प्रेरयेत्यर्थः यद्वा द्वाराणीव तत्प्राप्त्युपायान्विशदयति तदर्थंद्यावापृथिवीब्रह्मणापरिवृढेनकर्मणाप्राचीप्रकृष्टाञ्चने अस्मदनुकूले कृधिकुरु स्वर्ण आदित्यइवयथाजगत्प्रकाशयति तद्वत् शुक्रंदीप्तंत्वामुषसः उषःकालाविदिद्युतुः विद्योतयन्ति उषःकालेह्यग्नयःप्रज्वाल्यन्ते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

सइधानउषसोराम्याअनुस्व१र्णदीदेदरुषेणभानुना ।
होत्राभिरग्निर्मनुषःस्वध्वरोराजाविशामतिथिश्चारुरायवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उषसः । राम्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरुषेण ।
भानुना । होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् ।
अतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

सोग्निःराम्यारमणहेतुभूताः उषसःअनुअनुलक्ष्यइधानः इध्यमानः दीपितःसन् अरुषेणरोचमानेनभानुनातेजसास्वर्णआदित्यइवदीदेत् दीप्यते सोग्निर्मनुषोमनुष्यस्यहोतुः होत्राभिः होत्रेतिवाङ्नाम होमसाधनभूताभिःस्तुतिभिःस्तूयमानः स्वध्वरः शोभनयागोविशांप्रजानां राजाराजमानः स्वामीआयवे मनुष्याय यजमानायतदर्थं चारुः चरणशीलः अतिथिः अतिथिवत्पूज्योभवति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

एवानोंअग्नेअमृतेंषुपूर्व्यधीष्पीपायबृहद्दिवेषुमानुषा ।
दुहानाधेनुर्वृजनेंषुकारवेत्मनांशतिनंपुरुरूपमिषणि ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । अमृतेंषु । पूर्व्य । धीः । पीपाय । बृहत्ऽदिवेषु । मानुषा । दुहाना । धेनुः । वृजनेंषु । कारवें । त्मनां । शतिनंम् । पुरुऽरूपंम् । इषणि ॥ ९ ॥

बृहद्दिवेषुप्रभूतद्युतिषुअमृतेषुदेवेषुमध्ये हेपूर्व्य पूर्वभाविन्नग्ने त्वांमानुषामनुष्याणांमध्ये नोस्मदीयाधीर्बुद्धिःस्तुतिकर्मवा एवएवंपीपायप्याययति यद्वा मानुषामनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्मवाप्याययतु तथात्वदीयाधीः वृजनेषुयज्ञेषुकारवेस्तोत्रेदुहाना धेनुः दोग्धीधेनुरिव लुप्तोपममेतत् त्मनाआत्मनैव इषणिएषणायां सत्यां शतिनं अपरिमितसंख्याकं पुरुरूपंगवाश्वादिरूपेणनानारूपं धनसमूहं दुहानाभवति ॥ ९ ॥

अथदशमी—

वयमंग्नेअर्वंतावासुवीर्यंब्रह्मंणावाचितयेमाजनाँअति ।
अस्माकंद्युम्नमधिपञ्चंकृष्टिषूच्चास्वर्णशुंशुचीतदुष्टरंम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्ने । अर्वंता । वा । सुऽवीर्यंम् । ब्रह्मंणा । वा । चितयेम । जनान् । अति । अस्माकंम् । द्युम्नम् । अधि । पञ्चं । कृष्टिषुं । उच्चा । स्वः । न । शुशुचीत । दुस्तरंम् ॥ १० ॥

हेअग्ने वयंयजमानाः सुवीर्यंशोभनसामर्थ्योपेतंयथातथा अर्वतावा अरणकुशलेनाश्वेन वाशब्दश्चार्थे ब्रह्मणावाअन्नेनचत्वद्दत्तेनजनानस्मत्समानानतिचितयेम अतिक्रम्यज्ञायेमहि कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यद्वा त्वद्दत्तेनान्नेनचसुवीर्यंचितयेम प्रकाशायतदर्थमस्माकंपञ्च पञ्चसुकृष्टिषुजनेषुनिषादपञ्चमेषुचतुर्षुवर्णेषुउच्चाउच्चैःअतिप्रभूतं दुस्तरं अन्येनाप्राप्तंद्युम्नंधनं स्वर्ण सूर्यइव अधि अधिकं शुशुचीतदीप्यतां अधीत्ययमनर्थकोवा ॥ १० ॥

अथैकादशी–

सनो॑बोधिसहस्य॒प्रशं॑स्यो॒यस्मि॑न्त्सु॒जा॒ता॒इ॒षयं॑न्तसू॒रयः॑ ।
यम॑ग्ने॒य॒ज्ञमु॑प॒यन्ति॑वा॒जिनो॒नित्ये॑तो॒के॑दी॑दि॒वांसं॒स्वेद॑मे ॥ ११ ॥

सः । नः॒ । बो॒धि॒ । स॒ह॒स्य॒ । प्र॒ऽशंस्यः॑ । यस्मि॑न् । सु॒ऽजा॒ताः ।
इ॒षयं॑न्त । सू॒रयः॑ । यम् । अ॒ग्ने॒ । य॒ज्ञम् । उ॒प॒ऽयन्ति॑ । वा॒जिनः॑ ।
नित्ये॑ । तो॒के॑ । दी॒दि॒ऽवांसं॑म् । स्वे । दमे॑ ॥ ११ ॥

हेअग्ने सहस्यशत्रूणामभिभवितः बलप्रभववा प्रशंस्यः स्तुत्यः सत्वंनोस्मदीयंस्तोत्रादिकं बोधिबुध्यस्व सइत्युक्तंकइत्याह—यस्मिन्नग्नौसुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतारऋत्विजः इषयन्त गमयन्तिस्तोत्राणि किञ्च हेअग्नेयज्ञंयजनीयंयंवाजिनोहविर्लक्षणान्नवन्तोयजमानानित्येतोकेऔरसेपुत्रेनिमित्तभूतेसति यद्वा तस्मिन्यथादीप्यतेपुत्रगृहेयथापितादीप्यतेतद्वत् स्वेदमे स्वकीयेयागगृहेसवनीयादिस्थानेदीदिवांसंदीप्यमानमुपयन्ति हविःस्तोत्रादिनासबोधीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

उ॒भया॑सोजातवेदःस्यामते॒स्तो॒तारो॑अग्नेसू॒रय॑श्च॒शर्म॑णि ॥
वस्वो॑रा॒यः॒पु॑रुश्च॒न्द्रस्य॒भूय॑सः॒प्र॒जाव॑तः॒स्वप॒त्यस्य॑शग्धिनः ॥ १२ ॥

उ॒भया॑सः । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । स्या॒म॒ । ते॒ । स्तो॒तारः॑ । अ॒ग्ने॒ । सू॒रयः॑ ।
च॒ । शर्म॑णि । वस्वः॑ । रा॒यः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रस्य॑ । भूय॑सः । प्र॒जाऽव॑तः ।
सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑ । श॒ग्धि॒ । नः॒ ॥ १२ ॥

हेजातवेदः जातानांवेदितरग्ने स्तोतारः त्वांस्तुवन्तऋत्विजः सूरयोमेधाविनोयजमानाश्चेत्यु-भयासः उभयेवयंशर्मणिसुखेनिमित्तभूतेसति तेत्वत्संबन्धिनःस्याम भवेम यद्वा तेशर्मणिस्याम त्वंचनोस्माकंवस्वोनिवासहेतोर्वसिष्ठस्यरायोगवादिधनस्यपुरुश्चन्द्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्यबहु-हिरण्योपेतस्यवाभूयसः प्रभूतस्यप्रजावतोभृत्याद्युपेतस्यपुत्रादिभोगपर्याप्तस्यवा स्वपत्यस्य शोनपुत्रस्य ईदृग्रूपंधनंनोस्मभ्यंशग्धि देहि दातुंशक्तोभवसि ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

येस्तोतृभ्योगोअंग्राम्श्वंपेशसमग्नेंरातिमुंपसृजन्तिसूरयंः।
अस्मांश्चतांश्चप्रहिनेषिवस्यआबृहद्वदेमविदथेंसुवीरांः॥१३॥२१॥

ये। स्तोतृऽभ्यंः। गोऽअंग्राम्। अश्वंऽपेशसम्। अग्नें। रातिम्।
उपऽसृजन्तिं। सूरयंः। अस्मान्। च। तान्। च। प्र। हि।
नेषिं। वस्यंः। आ। बृहत्। वदेम। विदथें। सुऽवीरांः॥ १३॥२१॥

येस्तोतृभ्यइतित्रयोदशीव्याख्याता ॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

समिद्धोअग्निरित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभं सप्तमीजगती समिद्धोग्निर्नराशंसः तनूनपादादयएकादशप्रयाजदेवताः समिद्धएकादशाप्रंसप्तमीजगतीत्यनुक्रमणिका पशौशुन-कानामिदमाप्रीसूक्तं गृत्समदस्यापिशुनकत्वात् समिद्धोअग्निरितिशुनकानामितिहिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमा—

समिंद्धोअग्निर्निहिंतःपृथिव्यांप्रत्यङ्विश्वांनिभुवंनान्यस्थात्।
होतांपावकःप्रदिवंःसुमेधादेवोदेवान्यंजत्वग्निरर्हंन्॥ १ ॥

सम्ऽइंद्धः। अग्निः। निऽहिंतः। पृथिव्याम्। प्रत्यङ्। विश्वांनि।
भुवंनानि। अस्थात्। होतां। पावकः। प्रऽदिवंः। सुऽमेधाः।
देवः। देवान्। यजतु। अग्निः। अर्हंन्॥ १ ॥

पृथिव्यांवेदिलक्षणायांसमिद्धः सम्यक्दीप्तः एतन्नामकोग्निः निहितः स्थापितःसन् वि-श्वानिसर्वाणि भुवनानिभूतजातानिप्रत्यङ् अभिमुखःसन् अस्थात् तिष्ठति यथासर्वेजनाः प-

श्यन्ति तथा प्रवृद्धोभवदित्यर्थः किञ्च सोग्निर्होताहोमनिष्पादकोदेवानामाह्वातावापावकः शोधकः प्रदिवः पुराणः सुमेधाः शोभनप्रज्ञोदेवोद्योतमानः एवंमहानुभावोग्निः अर्हन् यागयोग्यः सन् देवान्यजतु अत्रयष्टव्यानिन्द्रादीन्पूजयतु ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

नराशंसःप्रतिधामांन्यञ्जन्तिस्रोदिवःप्रतिमह्नास्वर्चिः ।
घृतप्रुषामनंसाहव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्यसमंनक्तुदेवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अञ्जन् । तिस्रः । दिवः । प्रति ।
मह्ना । सुऽअर्चिः । घृतऽप्रुषा । मनसा । हव्यम् । उन्दन् ।
मूर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः नरैर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयएतन्नामकोग्निः स्वर्चिः शोभनज्वालःसन् धामानिस्थानानिआहुत्यधिकरणानितेजांसिप्रतिप्रत्येकंमह्नास्वमहिम्ना अञ्जन्व्यक्तीकुर्वन् तिस्रोदिवः घोतमानांस्त्रीन्भूम्यादिलोकांश्चप्रतिप्रत्येकमञ्जन् स्थित्याभूमिंप्रकाशेनान्तरिक्षंहविःप्रापणेनदिवमित्यभिप्रायः यद्वा लोकानांप्रत्येकंत्रित्वोपेतत्वात् तिस्रोदिवइत्यविरुद्धं तिस्रोदिवः पृथिवीस्तिस्रइत्यादिमन्त्रवर्णात् । त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाइतिब्राह्मणाच्च । तथाघृतप्रुषाघृतंसिञ्चता मनसाहव्यंउन्दन् क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्यमूर्धन् मूर्धनिमुखेहोमसमयेदेवान्यष्टव्यान् समनक्तु सम्यक्व्यक्तीकरोतु तर्पयत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

ईळितोअंग्नेमनंसानोअर्हन्देवान्यंक्षिमानुंषात्पूर्वोअद्य ।
सआवंहमरुतांशर्धोअच्युंतमिन्द्रंनरोबर्हिषदंयजध्वम् ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् ।
पूर्वः । अद्य । सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् ।
इन्द्रम् । नरः । बर्हिऽसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. १७.।

हेअग्ने ईळितोस्माभिःस्तुतःसन् मनसास्मदनुरक्तेनदेवानांयागबुध्यावाअर्हन् यागयोग्यःसन् मानुषाद्धोतुःपूर्वः पूर्वभावी नोस्मदर्थमद्यास्मिन्दिनेदेवान्यष्टव्यान् यक्षि त्वमेवयजसि सताद्दशोयष्टात्वमावहआकारय कान् मरुतांशर्धोगणंअच्युतमक्षीणमिन्द्रंतदविनाभूतमिन्द्रमपि यद्वा मरुद्वलोपेतमिन्द्रंअनन्तरं हेनरोनेतारऋत्विजःबर्हिषदंबर्हिषिसीदन्तंतमिन्द्रंयजध्वम् पूजयध्वम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

देवंबर्हिर्वर्धमानंसुवीरंस्तीर्णंरायेसुभरंवेद्यस्याम् ।
घृतेनाक्तंवसवःसीदतेदंविश्वेदेवाआदित्यायज्ञियासः ॥ ४ ॥

देवं । बर्हिः । वर्धमानम् । सुऽवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुऽभरम् । वेदी इति । अस्याम् । घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

हेबर्हिःदेव एतदभिमानिन्नग्ने वर्धमानं सुवीरं शोभन वीरसंपादकं सुभरंसुपूर्णंस्तीर्णं अस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तृतं भव किमर्थं रायेधनाय अस्यांवेदीवेद्यां सप्तम्यर्थेप्रगृह्यसंज्ञा संहितायां यणादेशश्छान्दसः घृतेनाज्येनाक्तमिदंस्निग्धंबर्हिःसीदत के हेवसवः एतन्नामकाः हेविश्वेसर्वे देवाः हेआदित्याः यज्ञियासोयज्ञार्हास्तेयूयमिदंबर्हिः सीदत अस्मिन्बर्हिषिनिषीदतेत्यर्थः ॥४॥

अथपञ्चमी–

विश्रयन्तामुर्वियाहूयमानाद्वारोदेवीःसुप्रायणानमोभिः ।
व्यचस्वतीर्विप्रथन्तामजुर्यावर्णंपुनानायशसंसुवीरम् ॥ ५ ॥२२॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः । व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

द्वारोदेवीः अग्नेर्द्वाराभिमानिन्योदेव्योविश्रयन्तां विविच्यश्रयन्तां विवृतापिधानाभवन्तु कीदृशस्ताः उर्विया उर्व्यःमहत्यः नमोभिर्नमस्कारोपेतैःस्तोत्रैर्हूयमानाः सुप्रायणाः

सुष्टुप्रकर्षेणगन्तव्याः ईदृश्योदेव्योविश्रयन्तां किञ्च व्यचस्वतीः व्याप्तिमत्यः अजुर्याः अहिंस्याः अजननावा सुवीरंशोभनपुत्राद्युपेतं यशसंयशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयंरूपविशेषं पुनानाः यजमानायशोधयित्र्यः संपादयित्र्योदेव्योविप्रथन्तां विशेषेणप्रख्याताभवन्तु ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथषष्ठी–

साध्वपांसिसनतानउक्षितेउषासानक्तावय्येवरण्विते ।
तन्तुंततंसंवयन्तीसमीचीयज्ञस्यपेशःसुदुघेपयस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता ।
वय्याःऽइव । रण्विते इति । तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति
समऽवयन्ती । समीची इति समऽईची । यज्ञस्य । पेशः ।
सुदुघे इति सुऽदुघे । पयस्वती इति ॥ ६ ॥

साधुसाधूनि नोस्मदीयानि अपांसि कर्माणि उद्दिश्य सनता सनातनेन अविच्छिन्नप्रवृत्तिकेनस्तोत्रादिना उक्षिते पूजिते यद्वा पुराणवाचीविभक्त्यन्तःसनच्छब्दोस्ति तस्यप्रथमाद्विवचनस्याकारः सनातने नित्येइत्यर्थः अस्मिन्पक्षे उक्षिते फलस्यसेचयित्र्यौ कर्तरिनिष्ठा उषासानक्ता अहोरात्रदेवते वय्याइव कुशलेइव रण्विते शब्दितेस्तुते परस्परंगच्छन्त्यौवा ततं विस्तृतं तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयन्ती सम्यक् चित्रं सहवा वयन्त्यौ उत्पादयित्र्यौ समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले किमर्थंसंवयन्ती यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्यपेशोरूपंनिर्मातुमितिशेषः यज्ञंनिवर्तयितुं तदवयवानुक्रमेणानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः अहोरात्राभ्यांहियज्ञास्तन्यन्ते सुदुघे सुष्ठु फलस्यदोग्ध्र्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अहोरात्राभ्यांखलुवृष्टिर्जायते एवंमहानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

दैव्याहोताराप्रथमाविदुष्टरऋजुयक्षतःसमृचावपुष्टरा ।
देवान्यजंन्तावृतुथासमंजतोनाभापृथिव्याअधिसानुषुत्रिषु ॥७॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुःऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सम् ।
ऋचा । वपुःऽतरा । देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम् ।
अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या दिविभवोदिव्योग्निः तस्माद्दिव्यादग्नेर्जातौ होताराआह्वातारौ देवानांहोमनिष्पादकौवाग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ प्रथमाप्रथमंयष्टव्यौ विदुष्टराविद्वत्तमौ वपुष्टराप्रकृष्टवपुषौदेवावृचा मन्त्रेण ऋजुअविकलं यथातथासम्यक्यक्षतः पूजयतः ऋतुथातत्तदृतौ तत्रतत्रकाले देवान् यष्टव्यान् यजन्तौ देवौ पृथिव्याः नाभानाभौ उत्तरवेद्यां अधिउपरि त्रिषुसानुषुसमुच्छ्रितेषु प्रदेशेषुगार्हपत्यादिषु समञ्जतः समांक्तां अञ्जतेर्लेटचडागमः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सरस्वतीसाधयन्तीधियंनइळादेवीभारतीविश्वतूर्तिः ।
तिस्रोदेवीःस्वधयाबर्हिरेदमच्छिद्रंपान्तुशरणंनिषद्य ॥ ८॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती ।
विश्वऽतूर्तिः । तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् ।
अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोस्मदीयां धियंबुद्धियागंवासाधयन्ती निवर्तयन्ती सरस्वती इळाएतन्नामिकादेवीभारतीचविश्वतूर्तिर्विश्वानितूर्णानियस्याः सातादृशीसर्वविषयगतावाक् एतदुभयविशेषणं तिस्रोदेवीः एतास्तिस्रोदेव्यः स्वधयाअस्मद्दत्तहविषा निमित्तेनेदंबर्हिर्यज्ञं अच्छिद्रंयथातथापान्तु किंकृत्वा शरणंयागगृहं आनिषद्यआश्रित्य यद्वा स्वधयेदं बर्हिरिमंयज्ञमागत्यास्मदीयंशरणं गृहं निषद्याच्छिद्रंयथातथापान्तु ॥ ८ ॥

अथपिशङ्गरूपइतिनवमीत्वाष्ट्रेपशौपुरोडाशस्ययाज्या पिशङ्गरूपःसुभरोवयोधाः प्रथमभाजंयशसंवयोधामितिसूत्रितत्वात् ।

सैषानवमी–

पिशङ्गरूपःसुभरोवयोधाःश्रुष्टीवीरोजायतेदेवकामः ।
प्रजांत्वष्टाविष्यंतुनाभिमस्मेअथादेवानामप्यैतुपाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते ।
देवऽकामः । प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति ।
अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपःसुवर्णवर्णःनानारूपोवासुभरःशोभनयज्ञःशोभनभरणोवा वयोधावयसोन्नस्य धारयितादातावा श्रुष्टीक्षिप्रगुणः वीरोविविधमीरयिता देवकामः देवाःकाम्यन्तेयेनतादृशः पुत्रोजायते जायतामुत्पाद्यतांत्वष्टुरनुग्रहाव सचत्वष्टाएतन्नामकोदेवोस्मेस्मभ्यंनाभिंकुलस्यबन्धिकांप्रजां पुत्रादिरूपांविष्यतु विमुञ्चतु वितरत्वित्यर्थः अथअपिचदेवानांसंबन्धिपाथोन्नमप्यस्मानेतु गच्छतु अपिःक्रिययावासंबध्यते गच्छत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

वनस्पतिरवसृजन्नुपस्थादग्निर्हविःसूदयातिप्रधीभिः ।
त्रिधासमक्तंनयतुप्रजानन्देवेभ्योदैव्यःशमितोपहव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति ।
प्र । धीभिः । त्रिधा । सम्ऽअक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः ।
दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिःयूपाभिमानीएतन्नामकोग्निः अवसृजनअस्मदीयंकर्मानुजानन्उपास्मत्समीपे स्थात्तिष्ठतु अग्निःपाकाधारोग्निश्चहविःपशुरूपंधीभिःकर्मविशेषैःपाकसाधनैः प्रप्रकर्षेणसूदयातिक्षारयति अपाकाधिकपाकादिराहित्येनहविःपचतीत्यर्थः किञ्च दैव्योदेवसंबन्धीआहुत्यधिकरणभूतोग्निःशमिताहविषःसंस्कर्ता यद्वा दैव्यः शमिताएतन्नामकोग्निः अग्निर्वैदेवानांश-

मितेतिश्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारंउपस्तरणावदानाभिघारणैःसमक्तंसम्यक्सिक्तंहव्यंहविःप्रजानन्
विद्वान्नयनप्रकाराभिज्ञःसन् देवेभ्यउपनयतु समीपंप्रापयतु ॥ १० ॥

अथैकादशी—

घृतंमिमिक्षेघृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृतम्वस्यधाम ।
अनुष्वधमावहमादयस्वस्वाहाकृतंवृषभवक्षिहव्यम् ॥११॥२३॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् ।
ॐ इति अस्य । धाम । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ।
स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११॥२३॥

अस्याग्नेर्घृतमाज्यंमिमिक्षे सिञ्चामि यतोस्यघृतं योनिःकारणं उत्पन्नोपिघृतेश्रितःआश्रितः अस्याग्नेर्घृतमेवधामतेजःघृतेनह्ययंदीप्यते इदानींसंबोध्योच्यते—हेअग्ने वृषभ फलस्यवर्षितस्त्वंअनुष्वधंप्रतिहविःसर्वेष्वपिहविःषुदीयमानेषुआवह देवान्आहूयतान्मादयस्वप्रीणय ततस्त्वंस्वाहाकृतंस्वाहाकारेणदत्तंहव्यंचरुपुरोडाशादि वक्षि वह ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

हुवेवइतिनवर्चंचतुर्थंसूक्तं भार्गवःसोमाहुतिनामकऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुपछन्दः हुवेनवसोमाहुतिर्भार्गवोहेत्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसीदं सूत्रितश्च—हुवेवःसुद्योत्मानंनिहोताहोतृषदनइतिसूक्तेइति ।

तत्रप्रथमा—

हुवेवःसुद्योत्मानंसुवृक्तिंविशामग्निमतिथिंसुप्रयसम् ।
मित्रइवयोदिधिषाय्योभूद्देवआदेवेजनेजातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुऽद्योत्मानम् । सुऽवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् ।
अतिथिम् । सुऽप्रयसम् । मित्रःऽइंव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् ।
देवः । आऽदेवे । जने । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

हेयजमानाःवोयुष्मदर्थं अग्निंहुवेआह्वयामि कीदृशंतं सुद्योत्मानं सुष्ठुद्योतमानंसुवृक्तिं सुवर्जितंपापैः शोभनस्तुतिंवाविशांयजमानानांअतिथिं अतिथिवत्सदापूज्यंसुप्रयसंशोभनहविर्लक्षणान्नं किञ्चजातवेदाः जातानांवेदितायोदेवोग्निर्मित्रइव सखेवआदित्यइववादिधिषाय्यः धारयिता भूत्भवति कुत्रेतिउच्यते आदेवेदेवपर्यन्तेजनेमनुष्यप्रभृतिदेवपर्यन्तेषु तेषांधारकोभवदित्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

इमंविधन्तोअपांसधस्थेद्वितादधुर्भृगवोविक्ष्वायोः ।
एषविश्वान्यभ्यस्तुभूमादेवानामग्निरर्तिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः ।
विक्षु । आयोः । एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम ।
देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीरऽअश्वः ॥ २ ॥

इममग्निंविधन्तः परिचरन्तोभृगवोस्मत्पूर्वेमहर्षयः अपांसधस्थेसहस्थानेन्तरिक्षेआयोर्मनुष्यस्ययजमानस्यस्वभूतासुविक्षुप्रजास्वृत्विक्षुतेषांमध्येचद्विताद्वयोःस्थानात् अदधुः अधारयत् दधातेर्लुङिरूपं एषोग्निर्भूमभूम्नाअत्यर्थंविश्वानिभूतजातान्यस्मद्विरोधीन्यभ्यस्तुअभिभवतु सकीदृशः देवानामरतिरीश्वरः तेषांमध्येशीघ्रंअरणशीलोवास्मद्यागंप्रति तथाजीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अग्निंदेवासोमानुषीषुविक्षुप्रियंधुःक्षेष्यन्तोनमित्रम् ।
सदीदयदुशतीरूर्म्याआदक्षाय्योयोदास्वतेदमआ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विक्षु । प्रियम् । धुः । क्षेष्यन्तः । न । मित्रम् । सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासोदेवाः क्षेष्यन्तः स्वर्गंप्रतिगच्छन्तःसन्तः पूर्वमानुषीषुमनुष्यसंबन्धिनीषुविक्षुप्रजासु प्रियंदेवानांप्रीणयितारमग्निं धुः अधुः स्थापितवन्तः तत्रदृष्टान्तः—क्षेष्यन्तोमित्रंन रायंप्रतिगच्छन्तोनरामित्रंप्रियंसखायंस्वगृहरक्षार्थंस्थापयन्ति तद्वत् एवंदेवैःस्थापितोयोग्निर्दास्वतेहविर्दत्तवतेयजमानायतदर्थंदमेतदीयेयागगृहेआआहितः स्थापितः दक्षाय्यः समर्धयितादातावा सोग्निः उशतीः कामयमानाः ऊर्म्याः रात्रीः सर्वासुरात्रिषुआदीदयत् दीप्यतेसर्वतः सर्वरात्रीरादीपयतिवा॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अस्यरण्वास्वस्येवपुष्टिःसंदृष्टिरस्यहियानस्यदक्षोः । वियोभरिभ्रदोषधीषुजिह्वामत्योनरथ्योदोधवीतिवारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यऽइव । पुष्टिः । सम्ऽदृष्टिः । अस्य । हियानस्य । धक्षोः । वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्याग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः रण्वारमणीयाशब्दयुक्तावा तत्रदृष्टान्तः—स्वस्यपुष्टिरिवयथालोके स्वकीयापुष्टिः स्वस्मैरमणीयाभवतितद्वत् यद्वास्याग्नेःसंबन्धिनीपुष्टिः यथायजमानविषयारण्वातद्वत् किञ्च हियानस्यसमृद्धिंगच्छतोव्याप्नुवतोधक्षोः काष्ठानिदिधक्षोःदग्धुमिच्छोरस्याग्नेः सन्दृष्टिः सन्दर्शनाविर्भावोपिरण्वा योग्निरोषधीषुकाष्ठेषुजिह्वांज्वालां जात्येकवचनं ज्वालाः विभरिभ्रत् अत्यर्थंविहरतिकम्पयतीत्यर्थः हरतेर्यङ्लुगन्तत्वेनदाधर्त्यादिषुनिपातिताल्लेटयडागमः यद्योगादनिघातः तत्रदृष्टान्तः—रथ्योरथार्होऽत्योन वाजीयथा वारान्दंशवारणसाधनान् बालान् दोधवीति कम्पयतितद्वत् योग्निर्ज्वालाःकम्पयति अस्याग्नेःपुष्टिःरण्वेति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

आयन्मेअभ्वंवनदःपनन्तोशिग्भ्योनामिमीतवर्णम् ॥ सचित्रेणचिकितेरंसुभासाजुजुर्वांयोमुहुरायुवाभूत् ॥ ५ ॥ २४॥

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ऽभ्यः । न ।
अमिमीत । वर्णम् । सः । चित्रेण ।चिकिते । रमऽसु । भासा ।
जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

यद्यस्याभ्वं महत्त्वंमेममसंबन्धिनोवनदः संभक्तारः यद्वा वनदःअवनदः भृशंशब्दयन्तः स्तोतारः अवशब्दोभृशार्थवाचीतत्पूर्वान्नदेःक्विप् अवाप्योरित्यकारलोपः आपनन्त समन्तात्स्तुवन्ति सोग्निरुशिग्भ्योस्मदीयंरूपंकामयमानेभ्यः ऋत्विग्भ्योवर्णं स्वसदृशंरूपंनामिमीत नशब्दश्चार्थे निर्मिमीतेच रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषुनिमित्तेषु चित्रेणभासाकनकादिनानावर्णयादीप्त्याचिकिते विज्ञायते किञ्च योग्निःजुजुर्वान् जीर्णःसन् ज्वालोपशमेसएवमुहुःपुनःपुनःआयुवासर्वतोमिश्रयितातरुणोवाभूत् भवतिपुनराज्यादिसंयोगात् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः॥ २४ ॥

अथषष्ठी–

आयोवनातातृषाणोनभातिवार्णपथारथ्येवस्वानीत् ।
कृष्णाध्वातपूरण्वश्चिकेतद्यौरिवस्मयमानोनभोभिः ॥६॥

आ । यः । वना । ततृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा ।
रथ्याऽइव । स्वानीत् । कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत ।
द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

योग्निर्वनावनानिवृक्षसमूहान् ततृषाणोनतृषितइव त्वरमाणइत्यर्थः आभातिआभासयति ददहतीत्यर्थः यद्वा वनावनेआभाति किञ्चवार्णउदकमिव पथाप्रवणेनमार्गेणगच्छति तद्वत् इतस्ततोगच्छति रथ्येवरथस्यवोढाश्वइवस्वानीत्शब्दयति यद्वा रथशब्दात्सोडर्थादेशः यथारथोयुद्धमार्गेणगच्छन्स्वनतितद्वत् किञ्च कृष्णाध्वाकृष्णवर्त्मा तपुस्तापकः रण्वोरमणीयः एवंभूतः सन् चिकेतज्ञायते प्रकाशतइत्यर्थः कइव नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानोद्यौरिवद्युलोकइव यद्वा नभोभिरन्तरिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानोद्यौरादित्यइवनीलवर्णांतरिक्षचार्यादित्योयथाज्ञायतेतद्वत् स्वसंचारेणकृष्णीभूतेमार्गेज्ञायते प्रकाशयतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

सयोव्यस्थादभिदक्षदुर्वीपशुर्नैतिस्वयुरगोपाः ।
अग्निःशोचिष्माँअतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयंनभूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । धक्षत् । उर्वीम् । पशुः । न ।
एति । स्वऽयुः । अगोपाः । अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि ।
उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

योग्निर्व्यस्थात् विविधंतिष्ठति व्याप्नोतिविश्वंतथायोग्निरुर्वीविस्तृतं पृथिवींसर्वांअभिधक्षत् आभिमुख्येनप्रवर्धमानोभवति उभेअपियच्छब्दयोगान्ननिहन्येते सोग्निःपशुर्नपशुरिव यथा जातःपशुः स्वच्छन्देनचरति तथास्वयुः स्वयमेवगच्छन् अगोपाः गोपरहितः नियामकवर्जितइत्यर्थः एतिगच्छति किंकुर्वन् शोचिष्मान्प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णप्राप्तादग्धाव्यथाकराःकण्टकादयोयेन तादृशःसन् भूमअत्यधिकंअस्वदयत्न आस्वादयतीववृक्षगतान्रसान्अतसानिसततानिनीरसानिवातरुगुल्मादीनिउष्णन्दहन्नेति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

नूतेपूर्वस्यावसोअधीतौतृतीयेविदथेमन्मशंसि ।
अस्मेअग्नेसंयद्वीरंबृहन्तंक्षुमन्तंवाजंस्वपत्यंरयिंदाः ॥ ८॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे ।
मन्म । शंसि । अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् ।
क्षुऽमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

हेअग्ने तेतवसंबन्धिनः पूर्वस्यपूर्वयागसमये कृतस्यावसोभिमततर्पणस्यअधीतौस्मरणे सति तत्स्मृत्यानु अद्यापितृतीयेविदथेयागेतृतीयसवने यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनांआग्नेयोषस्याश्विनानांमध्येअन्यतमेतृतीयेक्रतौ मन्मममननीयंस्तोत्रंशंसि अशंसि शस्यतेस्माभिः हेअग्ने त्वंचा-

स्मेअस्मभ्यंसंयद्वीरंसंयतोवीरायस्मिन्तादृशं बृहन्तंमहान्तं क्षुमन्तंशब्दवन्तंकीर्तिमन्तंवाजंउक्तलक्षणमन्नं स्वपत्यंरयिंचदाःदेहि ॥ ८ ॥

अथनवमी–

त्वयायथागृत्समदासोअग्नेगुहावन्वन्तउपराँअभिष्युः ।
सुवीरासोअभिमातिषाहःस्मत्सूरिभ्योगृणतेतद्वयोधाः ॥९॥२५॥

त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् ।
अभि । स्युरिति स्युः । सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् ।
सूरिऽभ्यः ।गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥ २५॥

हेअग्ने त्वयारक्षकेणवन्वन्तः त्वांसंभजंतः गृत्समदाऋषयः आत्मनिपारोक्ष्येणवचनं यथागुहागुहायांवर्तमानान् उपरानउपरमणसाधनानउपरिउत्कृष्टेवर्तमानान्वाधनविशेषानभिस्युः अभिभवेयुःस्वाधीनानकुर्युः यद्वा गूढानुपरानउपरिअधिकत्वेनवर्तमानान्पापानभिस्युःअभिभवेयुः तथाकुर्वित्यर्थः कीदृशाः सुवीरासः शोभनपुत्राद्युपेताः अभिमातिसहः वैरिणांपापादीनांसोढारः किञ्च सूरिभ्योमेधाविभ्योयजमानेभ्योगृणते व्यत्ययेनैकवचनं शब्दयद्भ्यः स्तोतृभ्यः यद्वा सूरिभ्योयजमानेभ्योगृणतेस्तोत्रेचस्मतसुमतअतिप्रभूतंतत्तादृशंप्रसिद्धंवयोन्नंधाःधेहि॥९॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेपञ्चविंशोवर्गः ॥२५॥

होताजनिष्टेत्यष्टर्चंपञ्चमंसूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभं होताष्टावानुष्टुभमित्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतावस्यविनियोगः सूत्रितश्च–अग्नायोहोताजनिष्टेतिचतुर्विंशेहन्यपीदमेवाज्यंसूत्रितम्–चतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्याऽज्यमिति आभिप्लविकेद्वितीयेहनीदमेवाज्यं द्वितीयस्यचतुर्विंशेनाज्यमित्यतिदिष्टत्वात ।

तत्रप्रथमा–

होताजनिष्टचेतनःपितापितृभ्यऊतये ।
प्रयक्षंजेन्यंवसुशकेमवाजिनोयमम् ॥ १ ॥

होता॑ । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । चेत॑नः । पि॒ता । पि॒तृऽभ्यः॑ । ऊ॒तये॑ ।
प्र॒ऽयक्ष॑न् । जेन्य॑म् । वसु॑ । श॒केम॑ । वा॒जिनः॑ । यम॑म् ॥ १ ॥

होताहोमनिष्पादकः चेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्यपितापालकोस्मद्यज्ञस्यईदृशोग्निरजनिष्ट उत्पन्नः किमर्थंपितृभ्यःपालकेभ्योयजमानेभ्यः षष्ठ्यर्थेचतुर्थी तेषामूतयेरक्षणायच वयं चवाजिनः हविर्लक्षणान्नवन्तःसन्तः प्रयक्षंप्रकर्षेणपूज्यं जेन्यंजेतव्यं यमंयमयितव्यं वसुधनं शकेम शक्ताभूयास्म लब्धुमितिशेषः यद्वा वाजिनोन्नस्ययमंयमनंकर्तुंशकेमप्रयक्षंजेन्यंवसुधनमित्युपमानंउक्तलक्षणंधनमिवतत् यथावरोद्धुंशक्नुमस्तद्वत् ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

**आयस्मि॒न्त्स॒प्त र॒श्मय॑स्त॒ता य॒ज्ञस्य॑ ने॒तरि॑ ।
म॒नु॒ष्वद्दैव्य॑मष्ट॒मं पोता॒ विश्वं॒ तदि॑न्वति ॥ २ ॥**

आ । यस्मि॑न् । स॒प्त । र॒श्मयः॑ । त॒ताः । य॒ज्ञस्य॑ । ने॒तरि॑ ।
म॒नु॒ष्वत् । दैव्य॑म् । अ॒ष्टमम् । पोता॑ । विश्व॑म् । तत् । इ॒न्व॒ति॒ ॥ २ ॥

यज्ञस्यनेतरियागस्यनिर्वाहकेयस्मिन्नग्नौसप्तरश्मयः सप्तसंख्याकारश्मिवद्व्याप्ताहोत्रकाः आतताः स्वस्वकर्मभिःसर्वतोव्याप्ताभवन्ति सपोतापावकोदेवानांपोत्राख्यऋत्विग्रूपोवाग्निर्मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यंदेवोयज्ञस्तत्संबन्धिअष्टममष्टर्त्विक्संबन्धितद्विश्वंकर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैःसहस्वयमष्टमःसन्इन्वति व्याप्नोति यद्वा तदित्यस्यलिङ्गव्यत्ययः सपोतेतिसंबन्धः सप्तहोत्रकैः सहाष्टमोभूत्वातद्यज्ञंनिर्वहतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

**द॒ध॒न्वे वा॒ यदी॒मनु॒ वोच॒द्ब्रह्मा॑णि॒ वेरु॒ तत् ।
परि॒ विश्वा॑नि॒ काव्या॑ ने॒मिश्च॒क्रमि॑वाभवत् ॥ ३ ॥**

द॒ध॒न्वे । वा॒ । यत् । ई॒म् । अनु॑ । वोच॑त् । ब्रह्मा॑णि । वेः । ऊँ॒
इति॑ । तत् । परि॑ । विश्वा॑नि । काव्या॑ । ने॒मिः । च॒क्रम्ऽइ॑व ।
अ॒भ॒व॒त् ॥ ३ ॥

पूर्वेमन्त्रेहोत्रादिवत् स्वयमपियज्ञंनिर्वहतीत्युक्तं अत्रतुसर्वंतत्तदात्मनास्थित्वास्वयमेवनिर्वहतीत्याह—वाअथवाईमेनंयज्ञंअनुलक्षीकृत्य यद्धविरादिकंदधन्वेधारयत्यध्वर्य्वादिरूपः यानिब्रह्माणिशस्त्रादीनिअनुवोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः अत्रवाइत्येतद्योज्यं तत्सर्वंवेःउवेरेवकामयते जानातिवास्वयमनुष्ठातुं अयमग्निर्विश्वानिसर्वाणिकाव्याकाव्यानिकवयोमेधाविनऋत्विजस्तत्संबन्धीनिकर्माणिपर्यभवत् परिभवतिस्वायत्तानिकरोति व्याप्नोतीत्यर्थः व्याप्तौदृष्टान्तः—नेमिः बहिर्वेष्टनवलयः चक्रमिवरथाङ्गंयथा कात्स्न्येंनव्याप्नोतितद्वत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

साकंहिशुचिनाशुचिःप्रशास्ताक्रतुनाजनि ।
विद्वाँअस्यव्रताध्रुवावयाइवानुरोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रऽशास्ता । क्रतुना । अजनि ।
विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाःऽइव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिःस्वयंशोधकः प्रशास्तादेवानां एतन्नामकऋत्विक्प्रशासितावायज्ञविघ्नानां शुचिना क्रतुनाशोधकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा साकंहिसहैवाजनिउत्पन्नःजातमात्रएवशुद्धः सर्वस्यप्रशास्ता चसन्नग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः अस्याग्नेर्ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रताव्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानोवयाइवविस्तृताः शाखाइवानुरोहते क्रमेणानुतिष्ठति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

ताअस्यवर्णमायुवोनेष्टुःसचन्तधेनवः ।
कुवित्तिसृभ्यआवरंस्वसारोयाइदंययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः । कुवित् ।
तिसृऽभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

याःवक्ष्यमाणलक्षणाअंगुलयः इदमनुष्ठीयमानं कर्मययुः प्राप्नुवन्ति अनुतिष्ठन्ति ताआयुवः गंत्र्यः व्याप्ताधेनवः प्रीणयित्र्यः स्वसारः स्वयंसारिण्योंगुलयोनेष्टुः हविर्याचितुः भक्ष-

यितुः शोधयितुः पोषयितुःनेतुर्वास्याग्नेः यद्वैतन्नामकऋत्विग्रूपस्य तिसृभ्यःआ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपिवरंवर्णंकुवित् बहुकृत्वः सचन्त सेवन्तेपरिचरन्ति ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

यदीं॑मा॒तुरुप॒स्वसा॑घृ॒तंभर॒न्त्यस्थि॑त ।
तासां॑मध्व॒र्युराग॑तौ॒यवो॑वृ॒ष्टीव॑मोदते ॥ ६ ॥

यदि॑ । मा॒तुः । उप॑ । स्वसा॑ । घृ॒तम् । भर॑न्ती । अस्थि॑त । तासा॑म् ।
अ॒ध्व॒र्युः । आऽग॑तौ । यवः॑ । वृ॒ष्टीऽइ॑व । मो॒द॒ते ॥ ६ ॥

यदियदामातुः सर्वस्यनिर्मातुर्भूम्याः वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वसृस्थानीयाजुहूर्घृतंभरन्ती सती उपास्थित उपतिष्ठेदग्निं एकवचनमविवक्षितं जुहूपभृद्ध्रुवाः घृतंभरन्त्यः तिष्ठन्तीत्यर्थः तदातासां जुह्वादीनामागतौ यागायप्राप्तौ सत्यां अध्वर्युः एतन्नामकऋत्विग्रूपः अध्वरं कामयमानोवायमग्निः मोदते हृष्यति यवोवृष्टीव वृष्ट्यायथामोदते तद्वत् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

स्वःस्वाय॒धाय॑सेकृणु॒तामृ॒त्विगृ॒त्विजं॑म् ।
स्तोमं॑य॒ज्ञंचादरं॑व॒नेमा॑ररि॒मावयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय॑ । धाय॑से । कृ॒णु॒ताम् । ऋ॒त्विक् । ऋ॒त्विज॑म् । स्तोम॑म् ।
य॒ज्ञम् । च॒ । आत् । अर॑म् । व॒नेम॑ । र॒रि॒म । व॒यम् ॥ ७ ॥

अयमग्निः स्वः स्वयमेवस्वाय स्वकीयाय धायसेकर्मणेहविषांधारणायवा ऋत्विक्होता जनिष्टेत्यादिनोक्तलक्षणोहोतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विग्रूपःसन्ऋत्विजंआर्त्विज्यं भावप्रधानोयंनिर्देशः देवर्त्विग्रूपःसन् ऋत्विजंमानुषमार्त्विज्यंकृणुतांकरोतु वयंचतदनुग्रहात् आदनन्तरमेवस्तोत्रं यज्ञं चतदाश्रयं यागमपिअरंअलमत्यर्थंवनेम संभजेमहि ररिम ददेमहिचहविः यद्वा स्तोमंवनेमयज्ञं यज्ञयोग्यंहवीररिम ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

यथा॑वि॒द्वाँअरं॒कर॒द्विश्वे॑भ्योयज॒तेभ्यः॑ ।
अ॒यम॑ग्ने॒त्वेअपि॒यंय॒ज्ञंच॑कृ॒मावयम् ॥ ८ ॥ २६ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः । अयम् ।
अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥ २६॥

हेअग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञोवा यजमानोवा यथाविश्वेभ्योयजतेभ्यः सर्वेभ्योयजनीयेभ्योदेवेभ्यःअरंपर्याप्तंकरत् कुर्यात् तथात्वमनुगृहाणेत्यर्थः वयमपियंयज्ञंयागविशेषंचकृमकुर्महेसयागस्त्वेअपि अपिरेवार्थे तवैव त्वत्प्रीत्यर्थः त्वमेवतस्मात्त्वंसर्वदेवार्थयागं तत्तद्दतिविग्रूपःसन् निर्वहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

इमांमइत्यष्टर्चैषष्ठंसूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयंगायत्रं इमांमेगायत्रंहीत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रेछन्दस्यस्यविनियोगः सूत्रितञ्च—इमांमेअग्नेसमिधमिमामितित्रयाणामुत्तमामुद्धरेदिति अपराह्णिक्यामुपसदीमांमेअग्नेसमिधमितितिस्रऋचस्त्रिरभ्यस्तानवसामिधेन्यः कृत्वाविनियोक्तव्याः अथोपसदितिखण्डेसूत्रितं—इमांमेअग्नेसमिधमिमामितितुसामिधेन्यइति ।

तत्रप्रथमा—

इमांमेअग्नेसमिधमिमामुपसदंवनेः । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ १ ॥
इमाम् । मे । अग्ने । समऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।
इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हेअग्नेमेमदीयामिमां आधीयमानांसमिधं इमामुपसदंउपसदनसाधनामाहुतिंउपसद्यागेक्रियमाणांवावनेः संभजेथाः तथेमाउ इमाअपिगिरः स्तुतीः सु सुष्ठुश्रुधि शृणु ॥१॥

अथद्वितीया—

अयातेअग्नेविधेमोर्जोनपादश्वमिष्टे । एनासूक्तेनसुजात ॥ २ ॥
अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे ।
एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हेअग्ने तेत्वां अयाअनयाआहुत्याविधेम परिचरेम हेऊर्जोनपात् बलस्यनप्तः तस्यनपातयितर्वा हेअश्वमिष्टेव्यापकयज्ञ यद्वा आशुक्रियमाणंकर्माश्वंतदिच्छतीतिअश्वमिष्टिः संत्वरमाणाह्युपसदाचरन्ति तेकर्मभिःसमत्वरन्ततेतिस्रःसामिधेनीरनूच्यतिस्रोदेवताअयजन्निितिब्राह्मणं । तादृशाग्ने तेत्वांअनयाहुत्याविधेमपरिचरेमतथाहेसुजातशोभनजननएनाएतेनसूक्तेनस्तोत्रेणप्रीणयेमेतिशेषः यद्वा स्तुत्युपबृंहितेनविधेम॥ २ ॥

अथतृतीया—

तंत्वांगीर्भिर्गिर्वणसंद्रविणस्युंद्रविणोदः । सपर्येमसपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः ।
सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हेद्रविणोदः धनस्यदातः अग्ने तंतादृशंगिर्वणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयंद्रविणस्युंहविर्लक्षणधनेच्छुंत्वात्वांसपर्यवः परिचरणकर्तारोवयंगीर्भिःस्तुतिभिःसपर्येम परिचरेम ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

सनोबोधिसूरिर्मघवावसुपतेवसुदावन् । युयोध्य[1]स्मद्द्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् ।
युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

वसुपतेधनपते वसुदावन् मघवाअन्नवान्सूरिर्विद्वान्प्रेरकोवा सउक्तलक्षणकस्त्वंबोधि बुद्ध्यस्व अस्मदीयंस्तोत्रं किञ्च हेअग्ने द्वेषांसिद्वेष्टॄनस्मदस्मत्तोयुयोधि पृथक्कुरु ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

सनोवृष्टिंदिवस्परिसनोवाजमनर्वाणम् । सनःसहस्रिणीरिषः॥५॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।
सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ४५. ।

सः सएवाग्निः नोस्मदर्थंदिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात्परीतिपञ्चम्यर्थानुवादी वृष्टिंकरोतीतिचशेषः सएवनोस्मदर्थमनर्वाणमविचलमनल्पंवाजंबलंददातु तथासहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि इषः अन्नानि सएवाग्निर्नोस्मभ्यंददातु ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

ईळ्ानायावस्यवेयविष्ठदूतनोगिरा । यजिष्ठहोतरागहि ॥ ६ ॥

ईळ्ानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा ।
यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हेयविष्ठ युवतम दूत देवानांयज्ञादिसूचक यजिष्ठ अतिशयेनयष्टव्य होतः देवानामाह्वातरग्ने नोगिराअस्मदीययास्तुत्याईळानाय पूजयित्रे अवस्यवेस्वरक्षणमिच्छतेमदर्थं आगहि आगच्छ॥६॥ अथसप्तमी–

अन्तर्ह्यग्नईयसेविद्वाञ्जन्मोभयाकवे । दूतोजन्येवमित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्ने । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे ।
दूतः । जन्याःऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हेकवे मेधाविन्नग्ने अन्तर्जनानांहृदयेईयसेहि गच्छसिजानासिवा हिः संहोतासेदुदूत्यंचिकित्वाँअंतरीयसइत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः कीदृशस्त्वं उभयाउभयविधानिजन्मजन्मानि यष्टॄणांयजमानानांयष्टव्यानांदेवनांचसंबन्धीनि विद्वान्जानन्सन्ईयसइतिसंबन्धः तत्रदृष्टान्तः– जन्योजनेभ्योहितः मित्र्योविशेषेणमित्रेभ्योहितोदूतइव सयथाप्रजानांचित्तवृत्तिज्ञानायराज्ञाप्रेरितः तासांमनोजानातितद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयसइत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

सविद्वाँआचपिप्रयोयक्षिचिकित्वआनुषक् ।
आचास्मिन्त्सत्सिबर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः ।
आनुषक् । आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

---

१ ऋ० सं० ३.५.८.।

हेअग्ने सत्वंविद्वान्विशेषाभिज्ञःसन् आचपिप्रयः सर्वतोस्मान्पूरयचकामैः हेचिकित्वश्चेतनावान् आनुषक् अनुक्रमेणयक्षि यज देवान् आसत्सिआसीदचास्मिन्स्तीर्णेबर्हिषि ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

श्रेष्ठंयविष्ठेतिषड्टचंसप्तमंसूक्तंसोमाहुत्यार्षमाग्नेयंगायत्रं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रेछन्दस्यस्यविनियोगःपूर्वसूक्तएवोक्तः श्रवणाकर्मण्याद्याविनियुक्ता।

सैषासूक्तेप्रथमा–

श्रेष्ठंयविष्ठभारताग्नेद्युमन्तमाभर। वसोपुरुस्पृहंरयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम्। यविष्ठ। भारत। अग्ने। द्युऽमन्तम्। आ। भर।

वसो। इति। पुरुऽस्पृहम्। रयिम् ॥ १ ॥

हेअग्ने यविष्ठयुवतम हेभारत भरताऋत्विजः तेषांसंबन्धीभारतः अध्वर्य्वादिभिःमन्थनहविःस्तोत्रादिनाभ्रियमाणत्वात् तादृश हेवसोवासकव्याप्तवा एवंरूपाग्ने श्रेष्ठंअतिप्रशस्यंद्युमन्तंदीप्तिमन्तंपुरुस्पृहंबहुभिरर्थिभिःस्पृहणीयंरयिंआभर आहर ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

मानोअरातिरीशतदेवस्यमर्त्यस्यच। पर्षितस्याउतद्विषः ॥ २ ॥

मा। नः। अरातिः। ईशत। देवस्य। मर्त्यस्य। च।

पर्षि। तस्याः। उत। द्विषः ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वदनुग्रहान्नोस्मानरातिः अदानंशत्रुत्वं यद्वा छंदस्यरातिशब्दःशत्रुवाचीस्त्रीलिङ्गोभवति अदाताशत्रुः माईशत पराभवितुंशक्तोमाभूत् माविषयीकुर्यात् अरातिर्विशेष्यते देवस्यचमर्त्यस्यचसंबन्धिनी तैःकारिता उतअपिचतस्याउभयविधायाः द्विषः अस्मदरातेः पर्षि पूरय॥ २ ॥　　अथतृतीया–

विश्वाउतत्वयावयंधाराउदन्याइव। अतिगाहेमहिद्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः। उत। त्वया। वयम्। धाराः। उदन्याःऽइव।

अति। गाहेमहि। द्विषः ॥ ३ ॥

उतअपिचहेअग्ने वयंत्वदनुग्रहात्विश्वाद्विषः सर्वानपिद्वेष्टॄन्उदन्याधाराइवउदकसंबन्धिनीर्धाराअल्पस्तुतीरिवत्मनाआत्मनैवअन्यनिरपेक्षेणातिगाहेमहि अभिक्रम्यगच्छेम॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

शुचिःपावकवन्द्योग्नेबृहद्विरोचसे । त्वंघृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥
शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे ।
त्वम् । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ ४ ॥

हेपावकशोधकाग्ने शुचिः शुद्धोवन्द्यः नमस्कार्यःसन् बृहत् महत् अत्यधिकंविरोचसे विविधंदीप्यसे यतस्त्वंघृतेभिः घृतैराहुतः समन्तात्सिक्तः अतोविरोचसे ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

त्वंनोअसिभारताग्नेवशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥५॥
त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षऽभिः ।
अष्टाऽपदीभिः । आऽहुतः ॥५॥

हेभारत ऋत्विजांपुत्रस्थानीयाग्नेनोस्मदीयः त्वंवशाभिः वन्ध्याभिः गोभिः उक्षभिः सेक्तृभिर्बलीवर्दैःअष्टापदीभिर्गर्भिणीभिश्चाहुतः आराधितोसि ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

द्र्वन्नःसर्पिरासुतिःप्रत्नोहोतावरेण्यः । सहसस्पुत्रोअद्भुतः ॥६॥२८॥
द्रुऽअन्नः । सर्पिःऽआसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ।
सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

द्र्वन्नः समिद्रूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयतेआसिच्यतेयस्मिन्तादृशः प्रत्नःपुरातनः होताहोमनिष्पादकः वरेण्योवरणीयः सहसस्पुत्रः सहसोबलस्यपुत्रस्थानीयः बलेनोत्पन्नत्वात् अद्भुतआश्चर्यभूतोरमणीयइत्यर्थः एवंमहानुभावोग्निः मामनुजानात्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

वाजयन्निवेतिषड्चमष्टमंसूक्तं सोमाहुतेर्हशब्दानुवृत्तस्याभावान्मण्डलद्रष्टागृत्समदऋषिः अग्निर्देवता हिशब्दाद्गायत्रीछन्दःअन्त्यानुष्टुप् वाजयन्निवान्त्यानुष्टुबित्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेनास्योत्तमावर्जितस्यविनियोगउक्तः ।

तत्रप्रथमा—

वाजयन्निवनूरथान्योगाँअग्नेरुपस्तुहि। यशस्तमस्यमीळ्हुषः॥१॥

वाजयन्ऽइव। नु। रथान्। योगान्। अग्नेः। उप। स्तुहि।
यशःऽतमस्य। मीळ्हुषः॥ १॥

हेअन्तरात्मन् नुक्षिप्रंअग्नेर्योगानश्वान् उपस्तुहि कीदृशस्याग्नेः यशस्तमस्यप्रवृद्धयशसः त्वमर्थोलुप्यते मीळ्हुषः सेक्तुः फलस्य ईदृशस्ययोगान् स्तुहि होतरितिवासंबोध्यं स्तुतौदृष्टान्तः— वाजयन्निवअन्नमिच्छन् पुरुषइव सयथाअश्वान् गमनायस्तौतितद्वत् यद्वोक्तलक्षणस्याग्नेर्गमनसाधनान् रथान् स्तुहि॥ १॥ अथद्वितीया—

यःसुनीथोददाशुषेजुर्योजरयन्नरिम्। चारुप्रतीकआहुतः॥ २॥

यः। सुऽनीथः। ददाशुषे। अजुर्यः। जरयन्। अरिम्।
चारुऽप्रतीकः। आऽहुतः॥ २॥

सुनीथःशोभननयनः अजुर्यः अजरणीयः अनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमोयोस्तिसोग्निः ददाशुषेहविर्दत्तवते यजमानायतदर्थं अरिंतस्यशत्रुं जरयन् नाशयन् आहुतः समन्तात् आराधितोभवति॥ २॥ अथतृतीया—

यउश्रियादमेष्वादोषोषसिप्रशस्यते। यस्यव्रतंनमीयते॥ ३॥

यः। ऊँ इति। श्रिया। दमेषु। आ। दोषा। उषसि।
प्रऽशस्यते। यस्य। व्रतम्। न। मीयते॥ ३॥

योग्निःश्रियाज्वालयायुक्तःसन्दमेषु गृहेषुआ आगत्य दोषारात्रिषु उषसि अहःसुच प्रशस्यते स्तूयते यस्याग्नेर्व्रतंकर्मनमीयते नहिंस्यते नक्षीयतेवा उःपूरणः॥ ३॥

अथचतुर्थी—

आयःस्व१र्णभानुनाचित्रोविभात्यर्चिषा। अञ्जानोअजरैरभि॥४॥

आ। यः। स्वः। न। भानुना। चित्रः। विऽभाति। अर्चिषा।
अञ्जानः। अजरैः। अभि॥ ४॥

योग्निश्चित्रः चायनीयः नानावर्णोवाअर्चिषाज्वालयारश्मिसमूहेन आविभाति सर्वतोभासते तत्रदृष्टान्तः–स्वर्नभानुना किरणेनसूर्यइव सयथाविभातितद्वत् किंकुर्वन् अजरैर्नित्यैः ज्वालासमूहैः अभिसर्वतःअञ्जानः व्यञ्जयन् प्रकाशयन्॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अत्रिमनुस्वराज्यमग्निमुक्थानिवावृधुः। विश्वाअधिश्रियोदधे॥५॥

अत्रिम्। अनु। स्वऽराज्यम्। अग्निम्। उक्थानि। वृवृधुः।
विश्वाः। अधि। श्रियः। दधे॥ ५॥

अत्रिंशत्रूणामन्नानां वाभक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानंस्वाराज्यमनु अभिलक्ष्यवाग्निं उक्थानिशस्त्राणिववृधुः वर्धयन्ति सचाग्निर्विश्वाः सर्वाःश्रियःशोभाः अधिदधे अधिकं धारयति ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

अग्नेरिन्द्रस्यसोमस्यदेवानामूतिभिर्वयम्।
अरिष्यन्तःसचेमह्यभिष्यामपृतन्यतः॥ ६ ॥ २९ ॥

अग्नेः। इन्द्रस्य। सोमस्य। देवानाम्। ऊतिऽभिः। वयम्॥
अरिष्यन्तः। सचेमहि। अभि। स्याम। पृतन्यतः॥ ६ ॥ २९ ॥

अरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानावयं अग्नेरिन्द्रस्यसोमस्यदेवानामन्येषामपिऊतिभीरक्षाभिः सचेमहि सङ्गच्छेमहि युक्ताभवेम तथारक्षायुक्तावयंपृतन्यतः पृतनामात्मनइच्छन्तः शत्रूनभिष्याम अभिभवेम पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्यवर्णलोपः ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपञ्चमेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेपञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे । यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥ २ ॥

निहोतेतिषळृचंनवमंसूक्तंगृत्समदस्यार्षं निहोतेत्यनुक्रान्तत्वात् अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयेक्रतौत्रैष्टुभेछन्दस्यस्यविनियोगः अथैतस्याइतिखण्डेसूत्रितम्—निहोताहोतृषदनइतिसूक्तेइति अग्निप्रणयनेआद्येऋचौविनियुक्ते पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितिखण्डेसूत्रितम्—निहोताहोतृषदनेविदानइतिद्वेइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

ॐम् निहोताहोतृषदनेविदानस्त्वेषोदीदिवाँअसदत्सुदक्षः ।
अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठःसहस्रंभरःशुचिजिह्वोअग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् ।
असदत् । सुऽदक्षः । अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्ऽभरः ।
शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदःस्तौति होतादेवानामाह्वाताविदानोविद्वान् त्वेषः प्रवृद्धः दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः शोभनबलः अदब्धव्रतप्रमतिः अदब्धानिअहिंसितानिव्रतानिकर्माणियस्याःसाअदब्धव्रतप्रमतिः प्रकृष्टाबुद्धिःयस्य सतथोक्तः वसिष्ठः सर्वस्यवासयितृतमः वासयतेस्तृजन्तस्यइष्ठनिरूपं सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्यभर्ताविहरणेननानाविधरूपस्यधारकइत्यर्थः यद्वा सहस्रस्यसर्वस्यभर्ता तथाचवाजसनेयकम्—सर्ववैसहस्रंसर्वंभरइत्येवतदाहेति। शुचिजिह्वः शुचिर्दीप्ताजिह्वाज्वालायस्यसतथोक्तः एवंभूतोग्निः होतृषदने होतात्रसीदतीतिहोतृषदनमुत्तरावेदी अधिकरणेल्युट् तत्रन्यसदत् नितरांसीदतु उक्तार्थेब्राह्मणम्—निहोताहोतृषदनेविदानइत्यग्निर्वैदेवानांहोतातस्यैतद्धोतृषदनंयदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषोदीदिवाँअसदत्सुदक्षइत्यासन्नोहिसतर्हिभवत्य-

दग्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठइत्यग्निर्वैदेवानांवसिष्ठःसहस्रंभरःशुचिजिह्वोअग्निरित्येषाहवाअस्यसहस्रंभरतायदेनमेकंसन्तंबहुधाविहरंन्तीति ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

त्वंदूतस्त्वमुनःपरस्पास्त्वंवस्यआवृषभप्रणेता ।
अग्नेतोकस्यनस्तनेतनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्बोधिगोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊँ इति । नः । परःऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ ।
वृषभ । प्रऽनेता । अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् ।
अप्रऽयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हेवृषभ अभिमतफलवर्षक हेअग्ने त्वंदूतः अस्मदीययज्ञेदेवाह्वानार्थंदूतोभव त्वमुत्वमेवनोस्माकं परस्पाः आपद्भ्यः पारयितापाताचभव किञ्च त्वंवस्योवसुनोधनस्यआप्रणेताअस्मदाभिमुख्येनप्रापयिताभव अप्रयुच्छन्अप्रमाद्यन्दीद्यद्दीदयतिर्दीप्तिकर्मा शोभमानः त्वंनोस्माकं तोकस्यपुत्रस्यतने तनोतिविस्तारयतिकुलमितितनःपौत्रः तस्मिन्अस्मदीयानांतनूनांगोपाः गोपायितातथाचब्राह्मणम्[1]–अग्निर्वैदेवानांगोपाअग्निमेवतत्सर्वतोगोप्तारंपरिदत्तआत्मनेचयजमानायचेति । तादृशस्त्वंचगोपायिताभवामीतिबोधिबुध्यस्व ॥ २ ॥

अथतृतीया–

विधेमंतेपरमेजन्मन्नग्नेविधेमस्तोमैरवरेसधस्थे ।
यस्माद्योनेरुदारिथायजेतंप्रत्वेहवींषिजुहुरेसमिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे ।
सधऽस्थे । यस्मात् । योनेः । उत् । आरिथ । यजे । तम् । प्र ।
त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । समऽइद्धे ॥ ३ ॥

हेअग्ने परमेउत्कृष्टेजन्मन्जायतेप्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानंद्यौः तस्मिन्द्युलोकेवस्थितायतेतुभ्यंविधेम स्तुतिभिःपरिचरेम अवरेद्युलोकादधस्तनेसधस्थेन्तरिक्षेस्थितायतुभ्यंस्तोमैः

---

[1] ऐ० ब्रा० १. २८. । [2] ऐ० ब्रा० १. १. २८. ।

स्तोत्रैर्विधेम परिचरेम यद्यस्माद्योनेःपृथिवीरूपात्तस्थानात्त्वमुदारिथ उद्गतोसि प्रादुर्भूतोसि तं पृथिवीप्रदेशंयजेपूजयामि तत्रहिसमिद्धेसमिद्भिःसमिध्यमानेत्वेत्वयि हवींषिपुरोडाशादीनि प्रजुहुरेअध्वर्य्वादयः प्रजुह्वति जुहोतेर्लिटिरूपम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अग्ने॒यज॑स्वह॒विषा॒यजी॑याञ्छ्रु॒ष्टीदे॒ष्णम॒भिगृ॑णीहि॒राधः॑ ।
त्वंह्यसि॑रयि॒पती॑रयी॒णांत्वंशु॒क्रस्य॒वच॑सोम॒नोता॑ ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । यज॑स्व । ह॒विषा॑ । यजी॑यान् । श्रु॒ष्टी । दे॒ष्णम् । अ॒भि ।
गृ॒णी॒हि॒ । राधः॑ । त्वम् । हि । असि॑ । र॒यि॒ऽपतिः॑ । र॒यी॒णाम् ।
त्वम् । शु॒क्रस्य॑ । वच॑सः । म॒नोता॑ ॥ ४ ॥

हेअग्ने यजीयान् यष्टृतमस्त्वं हविषास्मद्दत्तेनयजस्व देवान्संयोजयदेष्णंदेयंराधोन्नंश्रुष्टी श्रुष्टीतिक्षिप्रनाम क्षिप्रंअभिगृणीहि देवानांपुरतः इदंस्वादुतरमिदंस्वादुतरमितिब्रूहि यद्वा श्रुष्टी-क्षिप्रकारी त्वंदेष्णंदेयंराधोधनंअभिगृणीहि अस्मदाभिमुख्येनब्रूहिप्रयच्छेत्यर्थः दानसामर्थ्यं-दर्शयति त्वंरयीणांधनानांमध्येरयिपतिः उत्तमधनस्यपतिरसिहि यद्वा रयीणांरयिपतिरित्य-नेकोरयिशब्दोनुवादः त्वंशुक्रस्यदीप्तस्यवचसः अस्मदीयस्यस्तोत्रस्यमनोताप्रज्ञाताभवसि यद्वा मानयिता ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

उ॒भयं॑ते॒नक्षी॑यतेवस॒व्यं॑दि॒वेदि॑वे॒जाय॑मानस्यदस्म ।
कृ॒धिक्षु॒मन्तं॑जरि॒तार॑मग्नेकृ॒धिपतिं॑स्वप॒त्यस्य॑रा॒यः ॥ ५ ॥

उ॒भय॑म् । ते॒ । न । क्षी॒य॒ते॒ । व॒स॒व्य॑म् । दि॒वेऽदि॑वे । जाय॑मानस्य ।
द॒स्म॒ । कृ॒धि । क्षु॒ऽमन्त॑म् । ज॒रि॒तार॑म् । अ॒ग्ने॒ । कृ॒धि । पति॑म् ।
सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑ । रा॒यः ॥ ५ ॥

दस्मदर्शनीयहेअग्ने दिवेदिवेप्रतिदिनमग्निहोत्रकालेजायमानस्यते तवउभयंवसव्यंदिव्यं भौमंचवसु वस्वादित्वात्स्वार्थिकोयप्रत्ययः तादृशमुभयंवसुनक्षीयते नहीयतेअस्योभयविधध-

नसद्भावेमन्त्रवर्णः त्वंह्यग्नेदिव्यस्यराजसित्वंपार्थिवस्येत्यत्रोक्तः । अतस्त्वंजरितारं तवस्तोत्रंकुर्वाणमिमंयजमानंक्षुमन्तमन्नवन्तं कीर्तिमन्तंवाकृधिकुरु किञ्च स्वपत्यस्यशोभनापत्ययुक्तस्यरायोधनस्यपतिं स्वामिनंकृधिकुरु ॥ ५ ॥

साकमेधेपर्वणिपूर्वेद्युरनुसवनंतिस्रइष्टयःकर्तव्याः प्रथमायामग्नेरनीकवतःसैनानीकेनेतियाज्या तथाततःसाकमेधाइतिखण्डेसूत्रितम्—सैनानीकेनसुविदत्रोअस्मेइति ।

सैषासूक्तेषष्ठी—

सैनानीकेनसुविदत्रोअस्मेयष्टादेवाँआयजिष्ठःस्वस्ति ।
अदब्धोगोपाउतनःपरस्पाअग्नेद्युमदुतरेवद्दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे । इति यष्टा । देवान् ।
आऽयजिष्ठः । स्वस्ति । अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परःऽपाः ।
अग्ने । द्युऽमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

हेअग्ने सतादृशस्त्वं एना अनेनानीकेन ज्वालासमूहेनयुक्तस्त्वं सुविदत्रः सुप्रज्ञः सुधनोवास्मेअस्माकंभव देवान्यष्टा देवानांहविःप्रदानेनपूजकः आयजिष्ठः यष्टृतमः अदब्धः केनाप्यतिरस्कृतः गोपाःदेवानां गोपायिता उतापिचनोस्माकंपरस्पाः दुरितेभ्यःपारयिताचत्वं द्युमत्कान्तियुक्तं उतापिचरेवत् धनयुक्तंयथाभवतितथास्वस्तिदिदीहि क्षेमेणसर्वतोदीप्यस्व ॥६॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

जोहूत्रइतिषळ्चंदशमंसूक्तंगात्र्समदं त्रैष्टुभमाग्नेयं जोहूत्रइत्यनुक्रान्तत्वात् सूक्तविनियोगः पूर्वेणसहोक्तः ।

अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

जोहूत्रोअग्निःप्रथमःपितेवेळस्पदेमनुषायत्समिद्धः ।
श्रियंवसानोअमृतोविचेतामर्मृजेन्यःश्रवस्यः[१]सवाजी ॥ १ ॥

---

१ ऋ० सं० २. २. १३. ।

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा ।
यत् । सम्ऽइद्धः । श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः ।
मर्मृजेन्यः । श्रवस्यः ।सः । वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थंह्वातव्योहोतव्योवा ह्वयतेर्जुहोतेर्वारूपम् तादृशः प्रथमः अग्निर्वै-देवानामवमइत्याम्नानात् । मुख्योयोग्निः यत् यदाइळः इलायाःपदेउत्तरवेद्यात्मकेस्थाने मनु-षामनुष्येणयजमानेनसमिद्धःसोग्निः पितेवदेवानांहविःप्रापणेनपालकोभवति श्रियंदीप्तिंव-सानः आच्छादयन् अमृतः मरणधर्मरहितः विचेताःविविधप्रज्ञः श्रवस्यः श्रवइत्यन्ननाम तस्मै हितः वाजीबलवान् सोग्निर्मर्मृजेन्यः सर्वैःपरिचरणीयोभवति यङ्लुगन्तात् केन्यप्रत्ययः॥१॥

अथद्वितीया—

श्रूयाअग्निश्चित्रभानुर्हवंमेविश्वाभिर्गीर्भिरमृतोविचेताः ।
श्यावारथंवहतोरोहितावोतारुषाहचक्रेविभृत्रः ॥ २ ॥

श्रुयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीःऽभिः ।
अमृतः । विऽचेताः । श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत ।
अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

अमृतोमरणधर्मरहितोविचेताविशिष्टप्रज्ञः चित्रभानुः विचित्रदीप्तिः चायनीयदीप्तिर्वा सोग्निः विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं मे मम हवं स्तोत्रंश्रूयाः श्रृणो-तु तस्याग्नेरथं श्यावाश्याववर्णौ अश्वौवहतः वाअपिवा रोहितारोहिद्वर्णौ उतापिच अरुषाआ-रोचमानावश्वौरथं वहतः रोहिद्वर्णयोरश्वयोःश्यावादिवर्णपरिग्रहःस्वेच्छयाभवति विभृत्रः नानास्थानेषु विहृतःचक्रेअहकृतिविगिभरकारिखलु करोतेःकर्मणिलिट् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतंभुवदग्निःपुरुपेशासुगर्भः ।
शिरिणायांचिदक्तुनामहोभिरपरीवृतोवसतिप्रचेताः ॥ ३ ॥

ऐ० ब्रा० १. १.।

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः । शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महःऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायामुत्तानेशयायामरण्यांसुषूतंअग्निहोत्रार्थंसुष्ठुप्रेरितमग्निमजनयन् अध्वर्य्वाद-यउदपादयन् सोग्निःपुरुपेशासु पेशइतिरूपनाम बहुरूपास्वोषधीषुगर्भोभुवत् अन्तर्वर्तमानत-यागर्भइवभवेत् भवतेर्लिङिरूपं शिरिणायांचित्शीर्यंतेस्यांभूतानीतिशिरिणारात्रिः तस्यामपिअ-क्तुनाअञ्जनादक्तुस्तमः तेनतमसाअपरिवृतःअसंस्पृष्टः अतएवमहोभिस्तेजोभिर्युक्तः प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञःसन्वसति दीप्यमानोवर्तते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

जिघर्म्यग्निंहविषाघृतेनप्रतिक्षियन्तंभुवनानिविश्वा ।
पृथुंतिरश्चावयसाबृहन्तंव्यचिष्ठमन्नैरभसंदृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा । पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

विश्वासर्वाणिभुवनानिप्रतिक्षियन्तंवैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुंमहान्तं तिरश्चासर्वतःप्रव-र्तमानेनवयसापेशसाबृहन्तंप्रवृद्धं अन्नैर्हविर्लक्षणैर्व्यचिष्ठंव्याप्तं रभसंबलवन्तंदृशानं एवंगुणवत्त-यादृश्यमानमग्निंपुरोडाशादिलक्षणेनहविषाघृतेनचजिघर्मि सिञ्चामि प्रतिक्षेषसर्वाणिभूतानिक्षेति पृथुंतिरश्चावयसाधूमेनबृहन्तंव्यचिष्ठमन्नैरभसंदृशानमित्यवकाशनवन्तमन्नैरन्नादंदीप्यमानमित्ये तदाविश्वतइत्यासर्वतःप्रत्यंचंजुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेनमनसेदंजुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरितिमर्य-श्रीरित्येषस्पृहयद्वर्णोअग्निर्नाभिमृशइतिनह्येषमृशेतदीप्यमानोभवतीति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

आविश्वतःप्रत्यञ्चंजिघर्म्यरक्षसामनसातज्जुषेत ।
मर्यश्रीःस्पृहयद्वर्णोअग्निर्नाभिमृशेतन्वा३जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् ।
जुषेत । मर्यऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे ।
तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंप्रत्यंचंयज्ञंप्रत्यागच्छन्तं आग्निंयेनघृतेनआजिघर्मि आसिञ्चामि अरक्षसाबाधकरहितेनमनसास्तोत्रेणसहतदाज्यंजुषेत भवान्सेवेत मर्यश्रीः मर्यैर्मर्त्यैः श्रयणीयोभजनीयः स्पृहयद्वर्णयादृशंवर्णयजमानःस्पृहयति तादृशवर्णोपेतः तन्वातेजसाजर्भुराणः पूर्यमाणोग्निः नाभिमृशे अतितेजस्वित्तयाअभिमर्शनीयोनभवति अभिपूर्वान्मृशेःकृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

ज्ञेयाभागंसहसानोवरेणत्वादूतासोमनुवद्वदेम ।
अनूनमग्निंजुह्वावचस्यामधुपृचंधनसाजोहवीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् ।
वदेम । अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् ।
धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

वरेणवारयत्यनेनशत्रूनितिवरंतेजः तेनसहमानः शत्रूनभिभवन्त्वंभागंभजनीयंस्तोत्रंज्ञेयाः जानीहि आशीर्लिङि वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वं त्वादूतासः त्वंदूतोयेषामसितेत्वादूतासः यद्वा त्वयाप्रेरितावयंमनुवत्मनुरिव वदेम स्तोत्रं ब्रूयाम जुह्वा हूयतेस्यामितिजुहूर्ज्वालापात्रविशेषोवा तयाअनूनंसंपूर्णमधुपृचं मधुनाकर्मफलेनयजमानंसंयोजयन्तमग्निंधनसाः धनस्यसंभक्ताहंवचस्यास्तुतिकामनयाजोहवीमि आह्वयामि॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

श्रुधीहवमित्येकविंशत्यृचमेकादशंसूक्तम् गार्त्समदं अत्रानुक्रमणिका श्रुधिसैकैन्द्रंविराट्स्थानमृतेन्स्यामिति विराट्स्थानात्रिष्टुप् तल्लक्षणमनुक्रमण्यामुक्तम्—नवकौवैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौवावैराजौनवकस्त्रैष्टुभश्चविराट्स्थानेति । अन्त्यात्रिष्टुप् विशेषस्यानुक्तत्वात् इन्द्रोदेवता पूषन्य-

स्यचतुर्थेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेद्वेसूक्तेनिविद्धाने तत्रेदंतृतीयंसूक्तं चतुर्थेहनीतिखण्डेसूत्रितं—श्रुधीहवमिन्द्रमरुत्वाँइन्द्रेतिमरुत्वतीयमिति ।

अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

श्रुधीहवमिन्द्रमारिषण्यःस्यामतेदावनेवसूनाम् ।
इमाहित्वामूर्जोवर्धयन्तिवसूयवःसिन्धवोनक्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने ।
वसूनाम् । इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः ।
सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृत्समदःस्तौति हेइन्द्र मेहवंमदीयमिदंस्तोत्रं श्रुधि शृणु मारिषण्यः माहिंसीः इदमल्पं नसाधीयइतिमानिराकार्षीः दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिनिपातितः वयंतेतववसूनांदावनेदानायस्यामपात्रभूताभवेम इमाः अस्माभिर्दत्तानिवसूयवः दातुर्यजमानस्यधनमिच्छन्ति छन्दसिपरेच्छायांक्यच् तादृशानिक्षरंतः स्रवन्तः सिन्धवइव घृतक्षरणोपेतानिऊर्जोहविर्लक्षणान्यन्नानि त्वांवयर्धन्तिहि ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सृजोमहीरिन्द्रयाअपिन्वःपरिष्ठिताअहिनाशूरपूर्वीः ।
अमर्त्यंचिद्दासंमन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वावृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः ।
अहिना । शूर । पूर्वीः । अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् ।
अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूरशत्रूणांहिंसक हेइन्द्र याअपोऽपिन्वः अवर्धयः पूर्वीः प्रभूतास्ताअहिनामेघेनवृत्रेण वापरिष्ठिताः अधिष्ठिताः आक्रान्ताः ततस्त्वंतस्मादहेःसकाशात्महीः महतीः अपः सृजः व्यसृजः उक्थैःशस्त्रैर्वावृधानोवर्धमानस्त्वंदासंसर्वस्योपक्षपयितारंअमर्त्यंचितमरणधर्मरहितमेवात्मानंमन्यमानंतमसुरंअवाभिनत् अवाङ्मुखंयथाभवतितथाहिंसितवानित्यर्थः भिदिर्विदारणे लङिसिपिरूपम् ॥ २ ॥

अथतृतीया–

उक्थेष्विन्नुशूरयेषुंचाकन्स्तोमेष्विन्द्ररुद्रियेषुच ।
तुभ्येदेतायासुमन्दसानःप्रवायवेसिस्रतेनशुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र ।
रुद्रियेषु । च । तुभ्यं । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र ।
वायवे । सिस्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हेशूरेन्द्र येषुहोत्रादिभिःक्रियमाणेषुशस्त्रेषुरुद्रियेषु रुद्रियंसुखं तत्साधनभूतेषु यद्वा रुद्राः स्तोतारः तत्कृतेषुउद्गातॄणांस्तोमेषुचनुक्षिप्रंचाकन् स्तुतीःकामयसे कमतेःकनतेर्वायङ्लुकिरूपम् इत्पूरणः यासुस्तोत्रशस्त्ररूपासुस्तुतिषुमन्दसानोहृष्यन्अवसिताएताःशुभ्राः दीप्यमानाः स्तुतयः वायवेअस्मदीयंयज्ञं प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेवप्रसिस्रते त्वदर्थमेवप्रसरन्ति नसम्प्रत्यर्थे ताअधुनासेवस्व ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

शुभ्रंनुतेशुष्मंवर्धयन्तःशुभ्रंवज्रंबाह्वोर्दधानाः ।
शुभ्रस्त्वमिन्द्रवावृधानोअस्मेदासीर्विशःसूर्येणसह्याः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाह्वोः ।
दधानाः । शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः ।
विशः । सूर्येण । सह्याः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र तेतवशुभ्रंशोभनंशुष्मंबलंस्तोत्रैर्वर्धयन्तः शुभ्रंदीप्तंवज्रमायुधंनुक्षिप्रंतवबाह्वोर्दधानाः निदधानाः स्तूयमानोहीन्द्रोसुरवधायवज्रमादत्तइतीत्थंरूपेणायुधंदधानाभवामः वावृधानः स्तोत्रैर्वर्धमानः शुभ्रः तेजसायुक्तः त्वंअस्मेअस्माकंदासीः उपक्षपयित्रीः विशः आसुरीः प्रजाः सूर्येणसुष्टुप्रेरकेणआयुधंहिप्रेरयति त्वंयुध्यस्वेति एवंरूपेणबाह्वोर्निहितेनवज्रेणसह्याः अभिभव सहतेर्व्यत्ययेनलिङ्परस्मैपदम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

गुहांहितंगुह्यंगूळ्हमप्स्वपींवृतंमायिनंक्षियन्तंम् ।
उतोअपोद्यांतस्तभ्वांसमहन्नहिंशूरवीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

गुहां । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्ऽसु । अपिऽवृतम् ।
मायिनम् । क्षियन्तम् । उतो इति । अपः । द्याम् । तस्तभ्वांसम् ।
अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेशूरेन्द्र गुहागुहायांहितंनिहितं अतएवगुह्यं अप्रकाश्यंगूळ्हंगूढं अप्सुउदकेषुअपीवृतंतिरोहितं अत्रैकस्मिन् तिरोधानरूपेर्थेपुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः अभ्यासेहिभूयानर्थोभवति यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति तादृशंमायिनंमायाविनंअसुरंक्षियन्तं निवसंतं उतोअपिचअपोद्यां दिवंचतस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येनस्तंभयन्तं इत्थंभूतमहिमसुरंमेघंवावीर्येणसामर्थ्यभूतेन वज्रेण अहन् हतवानसि हनहिंसागत्योरित्यस्यलङिरूपम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथतस्मिन्सूक्तेषष्ठी–

स्तवानुतंइन्द्रपूर्व्यामहान्युतस्तवामनूतनाकृतानि ।
स्तवावज्रंबाह्वोरुशन्तंस्तवाहरीसूर्यस्यकेतू ॥ ६ ॥

स्तवं । नु । ते । इन्द्र । पूर्व्या । महानि । उत । स्तवाम । नूतना ।
कृतानि । स्तवं । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । स्तवं । हरी इति ।
सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हेइन्द्र पूर्व्यापुरातनानिमहानि महान्तितेतवकर्माणिनुक्षिप्रंस्तवस्तवाम उतअपिच नूतना अधुनातनानिकृतानिकर्माणिस्तवस्तवाम बाह्वोरुशन्तंदीप्यमानंवज्रंस्तवस्तवाम किञ्च सूर्यस्यसुष्ठुप्रेरकस्यसुवीर्यस्यवासूर्यात्मनोवाइन्द्रस्यकेतूप्रज्ञापकौ हरीएतन्नामकावश्वौ स्तव स्तवाम ष्टुञ्स्तुतौ तिङांतिङोभवन्तीतिउत्तमबहुवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

हरीनुतंइन्द्रवाजयन्ताघृतश्चुतंस्वारमस्वार्ष्टाम् ।
विसमनाभूमिरप्रथिष्टारंस्तपर्वतश्चित्सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतऽश्चुतम् । स्वारम् ।
अस्वार्ष्टाम् । वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरंस्त ।
पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र वाजयन्ता वेगंकुर्वन्तौ तत्करोतीतिणिच् तेतवहरीएतन्नामकावश्वौ घृतश्चुतंघृतस्योदकस्यच्यावयितारंस्वारंमेघध्वनिंनुक्षिप्रंअस्वार्ष्टां अशब्दयतांस्वरतिःशब्दकर्मा पाकंपचतीतिवदेकधातुरनुवादः लुङिरूपं समनासमस्थला यद्वा समनासर्वतोऽप्यप्रथिष्टगर्जनंश्रुत्वाममोपरिवृष्टिर्भवतीतिप्रथिताभूत् तथापर्वतश्चित्मेघोपिसरिष्यन् वर्षणार्थमितस्ततोगमिष्यन् अरंस्त अरमत रमतेर्लुङिरूपम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

निपर्वतःसाद्यप्रयुच्छन्त्संमातृभिर्वावशानोअक्रान् ।
दूरेपारेवाणींवर्धयन्तइन्द्रेषितांधमनिंपप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रऽयुच्छन् । सम् । मातृऽभिः । वावशानः ।
अक्रान् । दूरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रऽइषिताम् ।
धमनिम् । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छनअप्रमाद्यन् वर्षणेसावधानःपर्वतोमेघःनिषादि नभसिनिषण्णआसीत् मातृभिरद्भिःमाध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वासंवावशानःसहशब्दंकुर्वाणःअक्रान्अक्रमीत् इतस्ततःसञ्चारमकरोत् क्रमतेर्लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् दूरेपारेअतिदूरेन्तरिक्षेस्थितांवाणींमाध्यमिकांवाचंवर्धयन्तः स्तोत्रैःसमृद्धांकुर्वन्तःस्तोतारोमरुतोवाइन्द्रेषितामिन्द्रेणप्रेरितांधमनिंशब्दंकुर्वाणांतांवाचं नि नितरांपप्रथन् अप्रथयन् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

इन्द्रोमहांसिन्धुमाशयानंमायाविनंवृत्रमस्फुरन्निः ।
अरेजेतांरोदसीभियानेकनिक्रदतोवृष्णोअस्यवज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । महान् । सिन्धुम् । आऽशयानम् । मायाऽविनम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः । अरेजेताम् । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवानिन्द्रः महांमहान्तंसिन्धुं स्यन्दतेइतस्ततःसञ्चरतीतिसिन्धुर्मेघः तमाशयानं तमधिष्ठायशयानंमायाविनंवृत्रमसुरं यद्वा सिन्धुरुदकंतदधिष्ठायशयानं वृत्रंवृणोत्याकाशमिति वृत्रोमेघः तंनिरस्फुरत् निरहन् वृष्णःवर्षकस्यअस्येन्द्रस्यकनिक्रदतः शब्दंकुर्वाणाद्वज्रात् भियानेभयंप्राप्तेरोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेतांदाधर्तिदर्धर्तीत्यादिनाकनिक्रदच्छब्दोनिपातितः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

अरोरवीद्वृष्णोअस्यवज्रोमानुषंयन्मानुषोनिजूर्वात् ।
निमायिनोदानवस्यमायाअपादयत्पपिवान्त्सुतस्य ॥१०॥४॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् । मानुषः । निऽजूर्वात् । नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पपिऽवान् । सुतस्य ॥ १० ॥ ४ ॥

वृष्णः कामानांवर्षकस्येन्द्रस्यवज्रः अरोरवीत् भृशंशब्दमकरोत् कदेत्यपेक्षायामाह–यद्यदाअमानुषंमनुष्याणांरहितं यद्वा मानुषोहंनभवामीत्येवंमन्यमानं तमसुरं मानुषोमनुष्याणांहितकारी यद्वा मतिमानिन्द्रोनिजूर्वात् नितरांहिंस्यात् जिघांसतीत्यर्थः जूर्वतेर्हिंसाकर्मणोलेटिरूपं सुतस्याभिषुतंसोमंपपिवान्पीतवान्मायिनोमायाविनोदानवस्यदानुर्नामवृत्रमाता दानुःशयइत्यादिषुदृष्टत्वात् तस्याःपुत्रस्यवृत्रस्यमायाः वंचनानिन्यपादयत् न्यपातयत् बबाधइतियावत् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

अथतस्मिन्सूक्तेएकादशी–

पिबापिबेदिन्द्रशूरसोमंमन्दन्तुत्वामन्दिनःसुतासः।
पृणन्तस्तेकुक्षीवर्धयन्त्वित्थासुतःपौरइन्द्रमाव ॥ ११ ॥

पिबऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा ।
मन्दिनः । सुतासः । पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु ।
इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

शूर बलवन् हेइन्द्र पिबपिबेत् अभिषुतमिमंसोमंपिबैव आदरार्थैषावीप्सा मन्दिनोमदकराः सुतासोभिषुताः सोमाः त्वामन्दतु त्वांमान्दयन्तु। मदिस्तुत्यादिषु व्यत्ययेनपरस्मैपदम् तेसोमास्तेतवकुक्षीउदरस्योभौपार्श्वौपृणन्तः पूरयन्तः सन्तः त्वांवर्धयन्तु इत्थाअनेनप्रकारेण पौरः उदरपूरकः सुतोभिषुतः सोमः इन्द्रंत्वामाव तर्पयतु अवतेस्तर्पणार्थस्यलिटिरूपम्॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

त्वेइन्द्राप्यभूमविप्राधियंवनेमऋतयासपन्तः।
अवस्यवोधीमहिप्रशस्तिंसद्यस्तेरायोदावनेस्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम ।
ऋतऽया । सपन्तः । अवस्यवः । धीमहि । प्रऽशस्तिम् ।
सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हेइन्द्र विप्रामेधाविनोवयंत्वेत्वयित्वद्धृदयेअभूम अपिसानुनयप्रश्नेवर्तते तेतवहृदयेकिंवर्तामहइति ऋतयाऋतंकर्मफलंतत्कामनयासपन्तः त्वांपरिचरणाख्येनकर्मणास्पृशन्तोवयंधियं त्वदुद्देशेनक्रियमाणंकर्मवनेम संभजेमहि वनषणसंभक्तौ आशीर्लिङिलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः किञ्च अवस्यवः त्वत्तोरक्षणमिच्छन्तः प्रशास्तिंशस्तिःशंसनं प्रकृष्टशंसनंस्तोत्रं धीमहि त्वयिनिदधीमहि ततः तेत्वदीयस्यरायोधनस्यदावनेदानायपात्रभूताः सद्यः स्याम इदानींभवेम ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

स्यामतेतंइन्द्रयेतंऊतीअंवस्यवऊर्जंवर्धयंन्तः ।
शुष्मिन्तंमंयंचाकनांमदेवास्मेरयिंरांसिवीरवंन्तम् ॥१३॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवंः । ऊर्जम् ।
वर्धयंन्तः । शुष्मिन्ऽतंमम् । यम् । चाकनांम । देव । अस्मे इतिं ।
रयिम् । रासि । वीरऽवंन्तम् ॥ १३ ॥

हेइन्द्र तेतवऊतीऊत्याप्रणयनेन अवतेःप्राप्त्यर्थस्यक्तिनिरूपम् तेतवअवस्यवोरक्षाकामाऊर्जंहविर्लक्षणमन्नंवर्धयन्तोभवन्ति येवयंतेतवस्यामत्वदधीनाभवेम देवद्योतमान हेइन्द्र शुष्मिन्तमं दानभोगायार्हतयाबलवत्तमम् यद्वा शत्रूणांशोषयितृतमंयंरयिंचाकनाम कामयामहे कनतेःकान्त्यर्थस्ययङ्लुगन्तस्यलोटिरूपं वीरवन्तं पुत्रपौत्रैःसहितंतादृशंरयिमस्मे अस्मभ्यंरासि देहि॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

रासिक्षयंरासिंमित्रमस्मेरासिशर्धइन्द्रमारुतंनः ।
सजोषंसोयेचंमन्दसानाःप्रवायवंःपान्त्यग्रंणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयंम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इतिं । रासि शर्धः । इन्द्र ।
मारुतम् । नः । सऽजोषंसः ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवंः ।
पान्ति । अग्रंऽनीतिम् ॥ १४ ॥

हेइन्द्र क्षयं क्षियन्तिनिवसन्त्यत्रेतिक्षयोगृहं तदस्मभ्यंरासिदेहि तथामित्रं सखायं अस्मेअस्मभ्यंरासि वाक्यभेदादनिघातः मारुतं मरुतांदेवविशांसंबन्धिशर्धोबलंनोस्मभ्यंरासि एतेनमरुतामप्यागमनंप्रार्थ्यते येचमरुतः सजोषसः सहप्रीयमाणाः मन्दसानामदन्तोमोदमानावायवोयज्ञं प्रतिगन्तारःसन्तः अग्रणीतिं अग्रेनीयमानं सोमं प्रपांति प्रकर्षेणपिबन्ति तेषांशर्धइतिसमन्वयः यद्वा येचवायवोग्रेनीयमानं सोमंपिबन्ति तेषांवायूनां बलंरासि वायवइतिपूजायांबहुवचनं वायुर्हिसोमस्याग्रपातेति ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

व्यन्त्विन्नुयेषुंमन्दसानस्तृपत्सोमंपाहिद्रह्यदिन्द्र ।
अस्मान्त्सुपृत्स्वातंरुत्रावंर्धयोद्यांबृहद्भिरर्कैः ॥ १५ ॥५॥

व्यन्तुं । इत् । नु । येषुं । मन्दसानः । तृपत् । सोमम् । पाहि ।
द्रह्यत् । इन्द्र । अस्मान् । सु । पृत्ऽसु । आ । तरुत्र । अवंर्धयः ।
द्याम् । बृहत्ऽभिः । अर्कैः ॥ १५ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र येषुतवसहायभूतेषुमरुत्सु मन्दसानोमाद्यन्भवसि तेमरुतोनुक्षिप्रंव्यन्तु सोमंभक्षयन्तु इत् इवार्थे द्रह्यत् दंहतेरिदंरूपं आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वंतृपत् तर्पयन्तमिमंसोमंपाहि पिब तरुत्र शत्रूणांहिंसकहेइन्द्र बृहद्भिर्बलवद्भिः अर्कैरर्चनीयैर्मरुद्भिःसहितस्त्वं आइतिचार्थे तेनास्मान् द्यांच सुसुष्ठुपृत्सुसङ्ग्रामेषु पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मत्पालनेनचदिवमवर्धयः यद्वा येषुसोमेषुमन्दसानोमोदमानोभवसि तेसोमाव्यन्तु त्वांगच्छंतु शेषंपूर्ववत् ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथषोडशी–

बृहन्तइन्नुयेतेतरुत्रोक्थेभिर्वासुम्नमाविवासान् ।
स्तृणानासोबर्हिःपस्त्यांवत्त्वोताइदिन्द्रवाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुम्नम् ।
आऽविवासान् । स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यंऽवत् । त्वाऽऊताः ।
इत् । इन्द्र । वाजम् । अग्मन् ॥ १६ ॥

तरुत्रआपद्भिस्तारकहेइन्द्र येपुमांसः सुम्नं सुखकरं त्वामुक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः आविवासान्परिचरेयुः विवासतेर्लेटचडागमः तेइत् तएवपुमांसः नुक्षिप्रंअविलंबेनबृहन्तोमहान्तः भवन्ति वेतिपूरणः किंच बर्हिःस्तृणानासः वेद्यांबर्हिराच्छादयन्तः येत्वांपरिचरन्ति तेत्वोताइत् त्वयारक्षिताःसन्तएवपस्त्यावत् गृहसहितंवाजमन्नमग्मन् गच्छन्ति ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी–

उग्रेष्विन्नुशूरमन्दसानस्त्रिकंद्रुकेषुपाहिसोममिन्द्र।
प्रदोधुवच्छ्मश्रुंषुप्रीणानोयाहिहरिभ्यांसुतस्यपीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिऽकंद्रुकेषु । पाहि ।
सोमम् । इन्द्र । प्रऽदोधुवत् । श्मश्रुषु । प्रीणानः । याहि ।
हरिऽभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

हेशूर बलवन्निन्द्र उग्रेषुउद्गूर्णेषुबहुस्तोत्रशस्त्रवत्सुत्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्लविकेष्वहस्सुमन्दसानोहृष्यन्नुक्षिप्रंसोमंपाहिपिब इदितिपूरणः ततः प्रीणानः सोमपानेनप्रीतोभवन् श्मश्रुषुलिप्तंसोमंप्रदोधुवत् धूञ्कम्पने यङ्लुगन्तस्यशतरिरूपम् पुनःपुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्यपीतिंपानमुद्दिश्यहरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तःसन्याहिगच्छ ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी–

धिष्वाशवःशूरयेनवृत्रमवाभिनद्दानुमौर्णवाभम् ।
अपावृणोर्ज्योतिरार्यायनिसव्यतःसादिदस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिनत् । दानुम् ।
और्णऽवाभम् । अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः ।
सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

शूरहेइन्द्र शवस्तादृशंबलंधिष्वधारय दधातेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेति वाआर्धधातुकत्वादिडागमः येनबलेनदानुंदानोःपुत्रंवृत्रं और्णवाभं ऊर्णनाभिः कीटविशेषः और्णवाभइत्युच्यते तमिवअवाभिनत् बिभेदिथ यद्वा और्णः ऊर्णनाभिः तदाभंतत्सदृशमित्यर्थः ततस्तमोरूपस्यहननादार्यायकर्मणामनुष्ठात्रेजनाय कुत्सायराजर्षयेवा ज्योतिः प्रकाशकमादित्यमपावृणोः उद्घाटितवानसि दस्युः कर्मणामुपक्षपयितासवृत्रः सव्यतः तवसव्यपार्श्वेनिषादि त्वयानितरांसन्नोबाधितोवर्तते ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

सनेमयेतऊतिभिस्तरन्तोविश्वाःस्पृधआर्येणदस्यून् ।
अस्मभ्यंतत्त्वाष्ट्रंविश्वरूपमरन्धयःसाख्यस्यत्रितायं ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिऽभिः । तरन्तः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण ।
दस्यून् । अस्मभ्यम् । तत् । त्वाष्ट्रम् । विश्वऽरूपम् । अरन्धयः ।
साख्यस्य । त्रितायं ॥ १९ ॥

सनेम तान्पुरुषान्संभजेम येते तवोतिभिःपालनैः विश्वाः स्पृधःस्पर्धमानाःसर्वाविशःतरन्तःहिंसन्तः तथाआर्येणआर्यभावेनदस्यूनुपक्षपयितॄन्हिंसन्तोभवन्ति तदस्मभ्यंवशमानय किंतत्तदाह—त्वाष्ट्रंत्वष्टुःसुतंविश्वरूपमेतन्नामकमसुरंअरन्धयः रध्यतिर्वशगमने वशमानयः यद्वा तमसुरमवधोः रधहिंसासंराध्योः रधिजभोरचीतिनुम् इन्द्रः त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थः तैत्तिरीयके—विश्वरूपोवैत्वाष्ट्रइत्यत्रमहताप्रबंधेनप्रपञ्चितः । किञ्च साख्यस्यसखिभावस्यअनुपालनाय त्रितायमहर्षयेवशमानयः यद्वा सनेमतेवयंप्रवृद्धाभवेम येवयंतवरक्षाभिःस्पर्धमानाःप्रजादस्यूंश्च तरन्तोतिक्रामन्तोभवेम सनेमेतिवृद्ध्यर्थआद्युदात्तः यथासनेममित्रावरुणासनन्तइति । सकर्मकश्चेन्मध्योदात्तः सनेमवाजंतवेति । तरन्तः तॄप्लवनतरणयोः शतरिरूपं संज्ञावचनश्चेदन्तोदात्तः यथा तरन्तइवमंहनेति ॥ १९ ॥

अथविंशी—

अस्यसुवानस्यमन्दिनस्त्रितस्यन्यर्बुदंवावृधानोअस्तः ।
अवर्तयत्सूर्योनचक्रंभिनद्वलमिन्द्रोअङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् । ववृधानः ।
अस्तरित्यस्तः । अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । वलम् ।
इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

---

1 तै० सं० २. ५. १. । 2 ऋ० सं ५. ४. १९. । 3 ऋ० सं० ४. ३. २७. ।

मन्दिनोस्यमदकरमिमंसुवानस्यसुतवतःत्रितस्यतीर्णतमस्यमहर्षेरर्थेवावृधानः सोमेनवर्धमानइन्द्रःअर्बुदंअंबूनिददातीतिअर्बुदोमेघः अनुस्वारस्यरेफश्छान्दसः यद्वा नामैतवअर्बुदाख्यमसुरंन्यस्तः स्तृहिंसायामित्यस्यलङितिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् गुणेकृतेहल्ङ्याादिनातिलोपः नितरामवधीत् महान्तंचिदर्बुदंनिक्रमीःपदेत्यादिषुअर्बुदवधःस्पष्टमुक्तः किंच अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिःसहितइन्द्रःअवर्तयत् असुरहननार्थंवज्रमभ्रामयत् सूर्योन यथासूर्यश्चक्रं भ्रामयति तद्वत् यद्वा यस्मादसुरात् भियासूर्यःस्वकीयंरथचक्रंनावर्तयत्निषेधार्थीयोत्रनकारः वर्तयितुंनाशकत्तंबलंपणीनांप्रभुमसुरंभिनत् वज्रेणाभिनत् यद्वा द्विचक्रोहिपूर्वंसूर्यस्यरथःतस्यैकंचक्रमिन्द्रेणापहृतं सूर्यइति सुपांसुलुगितिषष्ठ्येकवचनस्यसुः सूर्यस्यसंबन्धिअपहृतंतदेकं चक्रमवर्तयत् रक्षोहननार्थंअभ्रामयत् तेनचक्रेणबलमभिनच्च नश्चार्थे ॥ २० ॥

अहर्गणेषुमाध्यन्दिनसवनेषुतायमानरूपेषुअच्छावाकस्यअहरहःशस्यसंज्ञकमभितष्टेवेतिसूक्तम् नूनंसातइत्येषातस्यान्तेशंसनीया सूत्रितंच--नूनंसातइत्यन्तमुत्तममिति ।

सैषासूक्तेएकविंशी--

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥२१॥६॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ २१ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यादक्षिणादक्षमुत्साहनंकरोतीतिदक्षिणास्तोतृभ्योदेया सातेत्वत्संबन्धिनीमघोनी धनवतीजरित्रेस्तोत्रेवरंश्रेष्ठमभिमतमर्थंनूनंप्रतिदुहीयत् इदानींप्रतिदोग्धि संपादयतीत्यर्थः तादृशींदक्षिणांस्तोतृभ्योस्मभ्यंशिक्षप्रयच्छ किञ्च भगोभजनीयः त्वमातिधक् दहेर्दानार्थस्यलुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् नोस्मानतिक्रम्यअन्येभ्योदक्षिणांमादाः प्रथममस्मभ्यंदत्त्वापश्चादन्येभ्योदीयतामित्यर्थः यद्वा नोस्माकंकामान्माधक् माधाक्षीः अपेक्षितफलदानेनपूरयेत्यर्थः सुवी-

ऋ० सं० १. ४. १०. ।

राःशोभनपुत्रपौत्राःसन्तोवयंविदथेस्मिन्यज्ञेबृहत्प्रभूतंस्तोत्रंवदेम त्वामुद्दिश्यब्रवाम अत्रसा-
तेप्रतिदुग्धामितिप्रकृत्यवीरोवीरयत्यमित्रान्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मणोवीरयतेर्वेत्यन्तंनिरुक्तमनुसन्धे-
यम् ॥ २१ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

॥ इतिगार्त्समदेमण्डलेप्रथमोनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयेनुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रयोजातइतिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमै-
न्द्रं संसवेनिष्केवल्येनिविद्धानीयस्यपुरस्ताद्योजातएवेतिशंस्येत् यदिपर्यायानितिखण्डेसूत्रि-
तम्—योजातएवेतिनिष्केवल्यइति। आभिप्लविकेतृतीयेहनिनिष्केवल्येयोजातएवेतिनिविद्धानी-
यं सूत्रितञ्च—तृतीयस्यत्र्यर्यमायोजातएवेतिमध्यन्दिनइति। विश्वजितिमाध्यन्दिनसवनेमैत्राव-
रुणः स्वशस्त्रेप्राकृतात्सूक्तात्पूर्वंयोजातइतिसामसूक्तंशंसेत् विश्वजितोग्निंनरइतिखण्डेसूत्रितम्—
सत्रामदासोयोजातएवाभूरेकइतिसामसूक्तानीति।अग्निष्टुन्निष्केवल्येनिविद्धानमिदं श्येनाजिराना-
मितिखण्डेसूत्रितम्—तिष्ठाहरीयोजातएवेतिमध्यन्दिनइति। महाव्रतेनिष्केवल्येयोजातएवेतिसूक्तं
उरूइतिखण्डेसूत्रितम्—वनेनवायोन्यधायिचाकन्योजातएवप्रथमोमनस्वानिति । अत्रेतिहासो-
बृहद्देवतायामुक्तः—संयुज्यतपसात्मानमैन्द्रंबिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यतमुहूर्तेनदिविचव्योम्निचेह-
च ॥ १ ॥ तमिन्द्रइतिमत्वातुदैत्यौभीमपराक्रमौ । धुनिश्चचुमुरिश्चोभौसायुधावभिपेततुः ॥२ ॥
विदित्वासतयोर्भावमृषिःपापंचिकीर्षतोः । योजातइतिसूक्तेनकर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥ ३ ॥
अन्येत्वन्यथावर्णयन्ति—पुराकिलेन्द्रादयोवैन्ययज्ञंसमाजग्मुः गृत्समदोपितत्रागत्यसदस्यासी-
त् दैत्याश्चेन्द्रजिघांसयातत्रसमागमन् तान्दृष्ट्वानिर्जगामेन्द्रोयज्ञात्गृत्समदाकृतिः सचगृत्समदो-
वैन्येनपूजितोयज्ञवाटान्निरगच्छत् निर्गच्छंतंतमृषिंदृष्ट्वाअयमेवेन्द्रइतिमन्यमानास्तमसुराः प-
रिवव्रुः नाहमिन्द्रस्तुच्छः किन्त्वेवंगुणोपेतः सइत्यनेनसूक्तेनतान्प्रत्युवाच । अपरेत्वेवंकथय-
न्ति—गृत्समदस्ययज्ञेप्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रंज्ञात्वाअसुराःपरिवव्रुः सइन्द्रोगृत्समदरूपेणयज्ञवा-
टान्निर्गत्यस्वर्गंजगाम ततःअसुराः इन्द्रोविलम्बितइत्यन्तःप्रविश्यगृत्समदंदृष्ट्वा पूर्वमेवगृत्सम-
दोगतः अयंत्विन्द्रोस्मद्भयात्गृत्समदरूपेणास्तइति तंजगृहुः सतान्नाहमिन्द्रोयमित्यनेनसूक्तेन
प्रत्युवाच अयमेवार्थोमहाभारतेमपञ्चितः ।

---

१ नि० १.७.।

तत्रैषासूक्तेप्रथमा—

योजातएवप्रथमोमनस्वान्देवोदेवान्क्रतुनापर्यभूषत् ।
यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतांनृम्णस्यमह्नासजनासइन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना ।
परिऽअभूषत् । यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् ।
नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते—जनासोजनाः हेअसुराः यः जातएवजायमानएव सन्प्रथमः देवानांप्रधानभूतः मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः देवोद्योतमानःसन् क्रतुनावृत्रवधादिलक्षणेनस्वकीयेनकर्मणादेवान्सर्वान्यागदेवान्पर्यभूषत रक्षकत्वेनपर्यग्रहीत् भूषअलंकारे भौवादिः लङिरूपं यद्वा सर्वान्न्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् अस्मिन्पक्षेभवतेर्व्यत्ययेनक्सः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः यस्येन्द्रस्यशुष्मात्शारीरात् बलात् रोदसीद्यावापृथिव्यौअभ्यसेतां अबिभीतां भ्यसभये अनुदात्तेत् भ्यसभयवेपनयोरितिनैरुक्ताः। अभ्यसेतांअवेपेतांवा तथाचमन्त्रान्तरम्—इमेचित्तवमन्यवेवेपेतेभियसामहीइति । नृम्णस्यसेनालक्षणस्यबलस्यमह्नामहत्त्वेनयुक्तः । सइन्द्रोनाहमिति अत्रनिरुक्तम्—योजातएवप्रथमोमनस्वीदेवोदेवान्क्रतुनाकर्मणापर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यतिक्रामदितिवायस्यबलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतांनृम्णस्यमह्नाबलस्यमहत्त्वेनसजनासइन्द्रइत्यृषेर्दृष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्तेति[3] ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यःपृथिवींव्यथमानामदृंहद्यःपर्वतान्प्रकुपिताँअरम्णात् ।
योअन्तरिक्षंविममेवरीयोयोद्यामस्तभ्नात्सजनासइन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् । यः । पर्वतान् ।
प्रऽकुपितान् । अरम्णात् । यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः ।
यः । द्याम् । अस्तभ्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

---

१ नि० ३. २१. । २. ऋ० सं० १. ५. ३१. । ३ नि० १०. १०. ।

हेजनाः यः इन्द्रः व्यथमानांचलन्तींपृथिवींअदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत् दृहदृहिवृद्धौ यश्चप्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान्पर्वतान्अरम्णात् नियमितवान् स्वेस्वेस्थानेस्थापितवान् अरम्णात् रमुक्रीडायां अन्तर्भावितण्यर्थस्यव्यत्ययेनश्नाप्रत्ययः यश्चवरीयउरुतममन्तरिक्षं विममे निर्ममे विस्तीर्णंचकारेत्यर्थः यश्चद्यांदिवमस्तभ्नात् तस्तंभ निरुद्धामकरोत् स्तंभुरोधनेइतिसौत्रोधातुः सएवेन्द्रोनाहमिति ॥ २ ॥

अथतृतीया–

योहत्वाहिमरिंणात्सप्तसिन्धून्योगाउदाजंदपधावलस्यं ।
योअश्मंनोरन्तरग्निंजजानंसंवृक्समत्सुसजंनासइन्द्रंः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिंम् । अरिंणात् । सप्त । सिन्धूंन् । यः । गाः ।
उत्ऽआजंत् । अपऽधा । वलस्यं । यः । अश्मंनोः । अन्तः ।
अग्निम् । जजानं । सम्ऽवृक् । समत्ऽसुं । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥३॥

यः अहिंमेघं हत्वा मेघहननंकृत्वासप्तसर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीलाअपः अरिणात् प्रैरयत् यद्वा सप्तगंगायमुनाद्यामुख्यानदीररिणात् रीङ्श्रवणे क्र्यादिः यश्चबलस्यबलनामकस्यासुरस्यअपधा तत्कर्तृकात्तिरोधानान्निरुद्धागाउदाजत् निरगमयत् अपधा अपपूर्वाद्दधातेरातश्चोपसर्गेइतिभावेअङ्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिपञ्चम्याआकारः यश्चअश्मनोः अश्नुतेव्यामोत्यन्तरिक्षमित्यश्मामेघः अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोरन्तर्मध्येवैद्युतमग्निंजजान उत्पादयामास यश्चसमत्सु संभक्षयन्तियोद्धृणामायूंषीतिसमदःसङ्ग्रामाः तेषुसंवृक्हिनस्ति वृणक्तेर्हिंसार्थस्यक्विपिरूपं सइन्द्रोनाहमिति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

येनेमाविश्वाच्यवंनाकृतानियोदासंवर्णमधरंगुहाकंः ।
श्वघ्नीवयोजिगीवाँल्लक्षमाददर्यःपुष्टानिसजंनासइन्द्रंः ॥ ४ ॥

येनं । इमा । विश्वां । च्यवंना । कृतानिं । यः । दासंम् । वर्णम् ।
अधंरम् । गुहां । अकरित्यकंः । श्वघ्नीऽइंव । यः । जिगीवान् ।
लक्षम् । आदंत् । अर्यः । पुष्टानिं । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ ४ ॥

येनेन्द्रेणइमा इमानिविश्वाच्यवना नश्वराणिभुवनानिकृतानि स्थिरीकृतानि यश्चदासंवर्णं शूद्रादिकं यद्वा दासमुपक्षपयितारंअधरंनिकृष्टमसुरंगुहागुहायांगूढस्थानेनरकेवाअकः अकार्षीत् करोतेर्लुङिमन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुकिरूपं लक्षंलक्ष्यंजिगीवान् जिजयेक्सौ सन्लिटोर्जेरिति अभ्यासादुत्तरपदस्यकुत्वम् दीर्घश्छान्दसः जितवान् अर्यः अरेः षष्ठ्येकवचनेछान्दसोयणादेशः शत्रोः संबन्धीनिपुष्टानिसमृद्धानिधनानिआदत् आदत्ते तत्रदृष्टान्तः—श्वघ्नीव श्वभिर्मृगान् हन्तीतिश्वघ्नीव्याधः यथाव्याधोजिघृक्षितंमृगंपरिगृह्णातितद्वत् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

यंस्मा॑पृ॒च्छन्ति॒कुह॒सेति॑घो॒रमु॒तेमा॑हु॒र्नैषोअ॒स्तीत्ये॑नम् ।
सोअ॒र्यः॑पु॒ष्टीर्विज॑इ॒वामि॑नाति॒श्रद॑स्मैधत्त॒सज॑नास॒इन्द्रः॑ ॥५॥७॥

यम् । स्म॒ । पृ॒च्छन्ति॑ । कुह॑ । सः । इति॑ । घो॒रम् । उ॒त । ई॒म् । आ॒हुः॒ । न । ए॒षः । अ॒स्ति॒ । इति॑ । ए॒न॒म् । सः । अ॒र्यः । पु॒ष्टीः । विज॑ःऽइव । आ । मि॒ना॒ति॒ । श्रत् । अ॒स्मै॒ । ध॒त्त॒ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥५॥७॥

अपश्यन्तोजनाघोरंशत्रूणांघातकंयंपृच्छन्तिस्मकुहसेति सइन्द्रः कुत्रवर्ततइति सेति सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपेगुणः नक्कचिदसौतिष्ठतीतिमन्यमानाजनाएनमिन्द्रमाहुः एषइन्द्रोनास्तीति तथाचमन्त्रे—नेन्द्रोअस्तीतिनेमउत्वआहेति । ईमितिपूरणः उतापिचसइन्द्रोविजइव इवशब्दएवार्थे उद्वेजकएवसन् अर्येरिःसंबन्धीनिपुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनिधनानि आमिनाति सर्वतोहिनस्ति मीङ्हिंसायां मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वः तस्मात् श्रदस्माइन्द्रायधत्तसइन्द्रोस्तीतिविश्वासमत्रकुरुत यद्यप्यसौविशेषतोस्माभिर्नदृश्यते तथापिअस्तीतिविश्वासंकुरुत एवंनिर्धारणमहिमोपेतःसइन्द्रोनाहमिति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

---

१ ऋ० सं० ६. ७. ४.।

अथतस्मिन्सूक्तेषष्ठी–

योरध्रस्यचोदितायःकृशस्ययोब्रह्मणोनाधमानस्यकीरेः ।
युक्तग्राव्णोयोविितासुशिप्रःसुतसोमस्यसजनासइन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः ।
नाधमानस्य । कीरेः । युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः ।
सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

यःरध्रस्य रधहिंसासंराध्योः समृद्धस्यचोदिताधनानां प्रेरयिताभवति यश्चकृशस्यचद-रिद्रस्यच यश्चनाधमानस्य नाथृनाधृयाञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु याचमानस्यकीरेः करोतेःकीर्तय-तेर्वा स्तोतुः ब्रह्मणोब्राह्मणस्यच धनानांप्रेरयिता यश्चसुशिप्रःशोभनहनुः सुशीर्षकोवासन् यु-क्तग्राव्णः अभिषवार्थमुद्यतग्राव्णः सुतसोमस्याभिषुतसोमस्ययजमानस्याविता रक्षिताभवति सएवेन्द्रोनाहमिति ब्रह्मशब्दस्यत्वन्नपरत्वेह्याद्युदात्ततास्यात् तथाब्रह्मवन्वानोअजरंसुवीरमि-ति[1] । अयंत्वन्तोदात्तःपठ्यतइतिनान्नपरः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

यस्याश्वासःप्रदिशियस्यगावोयस्यग्रामायस्यविश्वेरथासः ।
यःसूर्ययउषसंजजानयोअपांनेतासजनासइन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः ।
यस्य । विश्वे । रथासः । यः । सूर्यम् । यः । उषसम् ।
जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्यसर्वान्तर्यामितयावर्तमानस्यप्रदिशि प्रदेशनेनुशासने अश्वासोश्वावर्तन्ते यस्या-नुशासनेगावः यस्यानुशासनेग्रामाः ग्रसन्तेत्रेति ग्रामाजनपदाः यस्याज्ञायांविश्वेसर्वेरथासो-रथावर्तन्ते यश्चवृत्रंहत्वासूर्यजजान जनयामास यश्चोषसं तथामन्त्रः–जजानसूर्यमुषसंसुदं-साइति[2] । यश्चमेघभेदनद्वारा अपांनेताप्रेरकः सइन्द्रइत्यादिप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. १. ३. । २ ऋ० सं० ३. २. १०. ।

अथाष्टमी–

यंक्रन्दंसीसंयतीविह्वयेंतेपरेवंरउभयांअमित्राः ।
समानंचिद्रथंमातस्थिवांसानानांहवेतेसजंनासइन्द्रंः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दंसी इतिं । संयती इतिं सम्ऽयती । विह्वयेंते इतिं विऽह्वयेंते । परें । अवंरे । उभयाः । अमित्राः । समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसां । नानां । हवेते इतिं । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ ८ ॥

यंक्रन्दसीरोदसीशब्दंकुर्वाणेमानुषीदेवीचद्वेसेनेवासंयती परस्परंसङ्गच्छन्त्यौयमिन्द्रंविह्वयेते स्वरक्षार्थंविविधमाह्वयतः परेउत्कृष्टाः अवरेअधमाश्चोभयाः उभयविधाः अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति समानंइन्द्ररथसदृशंरथमातस्थिवांसाआस्थितौद्वौरथिनौचित् तमेवेन्द्रंनानापृथक्पृथक्हवेतेआह्वयेते यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नीहवेतेयज्ञार्थंयजमानैःपृथगाहूयेते तयोरन्यतरः सइन्द्रोनाहमिति ॥ ८ ॥

अथनवमी–

यस्मान्नऋतेविजयंन्तेजनांसोयंयुध्यंमानाअवंसेहवंन्ते ।
योविश्वंस्यप्रतिमानंबभूवयोअंच्युतच्युत्सजंनासइन्द्रंः ॥ ९ ॥

यस्मांत् । न । ऋते । विऽजयंन्ते । जनांसः । यम् । युध्यंमानाः । अवंसे । हवंन्ते । यः । विश्वंस्य । प्रतिऽमानंम् । बभूवं । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ ९ ॥

यस्मादृते जनासोजनाः नविजयन्ते विजयंनप्राप्नुवन्ति अतः युध्यमानायुद्धंकुर्वाणाजनाअवसेस्वरक्षणाययंइन्द्रं हवन्तेआह्वयन्ति यश्चविश्वस्यसर्वस्यजगतः प्रतिमानंप्रतिनिधिर्बभूव यश्चाच्युतच्युत अच्युतानांक्षयरहितानांपर्वतादीनांच्यावयितासइन्द्रइत्यादिपसिद्धम् ॥९॥

अथदशमी–

यःशश्वंतोमह्येनोदधांनानमंन्यमानाञ्छर्वाजघानं ।
यःशर्धंतेनानुददांतिशृध्यांयोदस्योर्हन्तासजंनासइन्द्रंः ॥ १०॥८॥

यः । शश्वंतः । महिं । एनंः । दधांनान् । अमंन्यमानान् । शर्वा ।
जघानं । यः । शर्धंते । न । अनुऽददांति । शृध्याम् । यः ।
दस्योंः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ १० ॥ ८ ॥

यः महिमहत् एनः पापंदधानान् शश्वतोबहून्अमन्यमानान्आत्मानमजानतः इन्द्रम-पूजयतोवाजनान् शर्वा शृणातिशत्रूननेनेतिशरुर्वज्रः तेनायुधेनजघान हन्तेर्लिटिरूपं यश्चश-र्धतेउत्साहंकुरुते अनात्मज्ञायजनायशृध्यां उत्साहनीयंकर्मनानुददाति नप्रयच्छति अनुपूर्वात् डुदाञ्दाने जौहोत्यादिकः अभ्यस्तानामादिरितितिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः यश्चदस्योरु-पक्षपयितुःशत्रोर्हन्ताघातकः सइन्द्रइत्यादिपूर्ववत् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी–

यःशंबंरंपर्वंतेषुक्षियन्तंचत्वारिंश्यांशरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमानंयोअहिंजघानदानुंशयांनंसजंनासइन्द्रंः ॥ ११ ॥

यः । शंबंरम् । पर्वंतेषु । क्षियन्तंम् । चत्वारिंश्याम् । शरदिं ।
अनुऽअविन्दत् । ओजायमांनम् । यः । अहिंम् । जघानं ।
दानुंम् । शयांनम् । सः । जनासः । इन्द्रंः ॥ ११ ॥

यःपर्वतेषुक्षियन्तंइन्द्रभियाबहून्संवत्सरान्प्रच्छन्नोभूत्वापर्वतगुहासुनिवसन्तंशंबरंएतन्ना-मकंमायाविनमसुरंचत्वारिंश्यांशरदि चत्वारिंशेसंवत्सरेअन्वविन्दत् अन्विष्यालभत लब्ध्वाचयः ओजायमानं कर्तुःक्यङ्सलोपश्च ओजसोप्सरसोनित्यमितिसकारलोपः बलमाचरन्तंअहिंआ-हन्तारं दानुंदानवं शयानंशंबरमसुरंजघान हतवान्सइन्द्रोनाहमिति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

यःसप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवेसप्तसिन्धून् ।
योरौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहन्तंसजनासइन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् । यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्याम् । आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यःसप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्यारश्मयोयस्य तेचरश्मयः वराहवःस्वतपसोविद्युन्महसोधूपयःश्वापयोगृहमेधाश्चेत्येते येचमेशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्तपृथिवीमभिवर्षन्तिवृष्टिभिरितितैत्तिरीयारण्यकेह्याम्नाताः । वृषभोवर्षकः तुविष्मानवृद्धिमान्बलवान्वा सप्त सर्पणस्वभावाः सिन्धूनपः सर्तवेसरणायअवासृजत् अवसृष्टवान् यद्वा गंगाद्याः सप्तमुख्यानदीरवासृजत् यश्चवज्रबाहुःसन् द्यांदिवमारोहन्तंरौहिणमसुरंअस्फुरत् जघान स्फुरस्फुरणेतुदादिः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

द्यावाचिदस्मैपृथिवीनमेतेशुष्माच्चिदस्यपर्वताभयन्ते ।
यःसोमपानिचितोवज्रबाहुर्योवज्रहस्तःसजनासइन्द्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते । यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

अस्मै इन्द्रायद्यावापृथिवी इतरेतरापेक्षयाद्विवचनं प्रमित्रयोर्वरुणयोरितिवत् नमेतेचित् स्वयमेवप्रह्वीभवतः णमप्रह्वत्वे कर्मकर्तरि नदुहस्नुनमांयक्चिणावितियकःप्रतिषेधः चिदपिच अस्येन्द्रस्यशुष्मात्बलात्पर्वताभयन्तेबिभ्यति यः सोमपाः सोमस्यपातानिचितः सर्वैः यद्वाअन्येभ्योपिदेवेभ्योदृढाङ्गः वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः यश्चवज्रहस्तः वज्रयुक्तकरः सइन्द्रइत्यादिप्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

---

१ तै० आ० प्रथमप्रपाठके । २ ऋ० सं० ५. ५. ८. ।

अथचतुर्दशी–

यःसुन्वन्तमवतियःपचन्तंयःशंसन्तंयःशशमानमूती।
यस्यब्रह्मवर्धनंयस्यसोमोयस्येदंराधःसजनासइन्द्रः॥ १४ ॥

यः। सुन्वन्तम्। अवति। यः। पचन्तम्। यः। शंसन्तम्। यः।
शशमानम्। ऊती। यस्य। ब्रह्म। वर्धनम्। यस्य। सोमः।
यस्य। इदम्। राधः। सः। जनासः। इन्द्रः॥ १४ ॥

यः सुन्वन्तंसोमाभिषवंकुर्वन्तंयजमानमवतिरक्षति यश्चपुरोडाशादीनिहवींषिपचन्तंयश्चउतीऊतये सुपांसुलुगितिचतुर्थ्याःपूर्वसवर्णदीर्घः स्वरक्षायैशस्त्राणिशंसन्तंयश्चशशमानं अवति स्तोत्रंकुर्वाणंरक्षति ब्रह्मपरिवृढंस्तोत्रंयस्यवर्धनंवृद्धिकरंभवति तथायस्यसोमोवृद्धिहेतुर्भवति यस्यचइदमस्मदीयंराधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नंवृद्धिकरंभवति सइन्द्रइत्यादिप्रसिद्धम्॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

यःसुन्वतेपचतेदुध्रआचिद्वाजंदर्दर्षिसकिलासिसत्यः।
वयन्तइन्द्रविश्वहप्रियासःसुवीरासोविदथमावदेम॥ १५ ॥ ९ ॥

यः। सुन्वते। पचते। दुध्रः। आ। चित्। वाजम्। दर्दर्षि। सः।
किल। असि। सत्यः। वयम्। ते। इन्द्र। विश्वह। प्रियासः।
सुऽवीरासः। विदथम्। आ। वदेम॥ १५ ॥ ९ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रंप्रतिप्रब्रूते हेइन्द्र योदुध्रः दुर्धरःसन् सुन्वतेसोमाभिषवं कुर्वतेपुरोडाशादिहवींषिपचतेयजमानायवाजमन्नंबलंवाआदर्दर्षि भृशंप्रापयसि सतादृशस्त्वंसत्यः चित् यथार्थभूतएवासि नपुनर्नास्तीतिबुद्धियोग्योसि किलेतिप्रसिद्धौ तेतवप्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तोवयंविश्वह सर्वेष्वहस्सुविदथंस्तोत्रंआवदेम ब्रूयाम ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

ऋतुर्जनित्रीतित्रयोदशर्चंद्वितीयंसूक्तंगार्त्समदं ऋतुःसप्तोनांत्यात्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका अ-स्मञ्ऽयंतद्वसोइति त्रयोदशीत्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः इन्द्रोदेवता उक्थेतृतीय-सवनेच्छावाकशस्त्रेअस्यसूक्तस्यविनियोगः सूत्रितञ्च—ऋतुर्जनित्रीनूमर्तोभवामित्रइति दशरा-त्रेषष्ठेहन्यपितृतीयसवनेच्छावाकशस्त्रेएतत्सूक्तम् ऋतुर्जनित्रीतिनित्यान्यैकाहिकानीतिसूत्रितम्।

अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

ऋतुर्जनित्रीतस्यांअपस्परिमक्षूजातआविंशद्यासुवर्धते ।
तदांहनाअंभवत्पिप्युषीपयोंशोःपीयूषंप्रथमंतदुक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुः । जनित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षु । जातः । आ ।
अविशत् । यासु । वर्धते । तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी ।
पयः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुर्वर्षाख्यःकालः जनित्री सोमस्यजनयित्रीजननीभवति तस्याःपरि तस्याः जनन्याः सकाशाज्जातः सोमः अपउदकानिमक्षुशीघ्रमाविशत् यास्वप्सुसोमोवर्धते ताअविशदित्यन्वयः तत्तस्मादप्सुप्रविष्टत्वात् सोमआहनाआहन्तव्योअभिषोतव्योभवति आहनाइतिसकारान्तमि-दंपदम् तथाचमन्त्रवर्णः—येतेमदाआहनसोविहायसइति । याचांशुरूपासोमलता पयः सारभूतं पिप्युषीवर्धयन्त्यभवत् प्यायतेर्लिटिक्सौलिडचङोश्चेतिपीभावः वसोःसम्प्रसारणं उगितश्चेति ङीप् अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूषंरसभूतंपयः उक्थंप्रशस्यं हविरिन्द्रस्यतत्प्रथमंमुख्यं भवति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सध्रीमायन्तिपरिबिभ्रंतीःपयोंविश्वप्स्न्यायप्रभंरन्तभोजंनम् ।
समानोअध्वाप्रवतामनुष्यदेयस्ताकृणोःप्रथमंसास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

१ ऋ० सं० ७. २. ३३ ।

स॒ध्री । ई॒म् । आ । य॒न्ति॒ । परि॑ । बिभ्र॑तीः । पय॑ः । वि॒श्वऽप्स्न्या॑य ।
प्र । भ॒र॒न्त॒ । भोज॑नम् । स॒मा॒नः । अध्वा॑ । प्र॒ऽवता॑म् । अ॒नु॒ऽस्यदे॑ ।
यः । ता । अकृ॑णोः । प्र॒थ॒मम् । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्य॑ः ॥ २ ॥

सध्री अञ्चतेर्लुक् छान्दसःसहस्यसध्रिरितिसध्यादेशः अन्तोदात्तत्वेननिपातितः सध्रीचीनाः पयउदकंपरिपरितोबिभ्रतीर्बिभ्राणाः ईंएतानद्यः आयन्तिसर्वतोगच्छन्ति तानद्योविश्वप्स्न्याय विश्वासामपामाश्रयभूतायसमुद्रायभोजनंभुज्यतइतिभोजनंपयः प्रभरन्त प्रकर्षेणसंपादयन्ति कुतएतत्तदाह प्रवतांप्रवणवतांनिम्नगानांपयसामनुष्यदे कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकेन्प्रत्ययः अनुष्यन्दनीयोध्वामार्गः समानएकोहियस्तातानिसोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनिकर्माणिप्रथमंपूर्वंअकृणोः अकरोः सतादृङ्महिमोपेतस्त्वंउक्थ्योसि सर्वैःप्रशस्योभवसि ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अन्वेको॑वदति॒यद्ददा॑ति॒तद्रूपामि॒नन्तद॑पा॒एकं॒ईयते ।
विश्वा॒एकं॑स्यवि॒नुद॑स्तितिक्षते॒यस्ताकृ॑णोःप्रथ॒मंसास्युक्थ्य॑ः ॥ ३ ॥

अनु॑ । एकः॑ । व॒द॒ति॒ । यत् । ददा॑ति । तत् । रू॒पा । मि॒नन् ।
तत्ऽअ॑पाः । एकः॑ । ई॒य॒ते॒ । विश्वाः॑ । एक॑स्य । वि॒ऽनुद॑ः ।
ति॒ति॒क्ष॒ते॒ । यः । ता । अकृ॑णोः । प्र॒थ॒मम् । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्य॑ः ॥ ३ ॥

यजमानोयद्धविर्देवेभ्योददाति तदेकोहोतानुवदतियाज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताःस्मारयति एकोध्वर्युः रूपा पश्वादीनांरूपाणिमिनन्हिंसन्तदपाः तद्विशसनाख्यमपःकर्मयस्यतादृशः सन्तत्वईयते देवयजनेसर्वत्रगच्छति एकस्याध्वर्योर्विश्वाविनुदः सर्वाणितत्कर्तृकाणिविक्षेपणरूपाणिकर्मवैगुण्यानितितिक्षते तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेनब्रह्मासहते गुप्तिज्किद्भ्यःसन् क्षमायामिष्यते तानिहविःप्रदानादीनिकर्माणियस्त्वमकृणोरकरोः सत्वमुक्थ्योसि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

प्र॒जाभ्य॑ःपु॒ष्टिंवि॒भज॑न्तआसतेर॒यिमि॑वपृ॒ष्ठंप्र॒भव॑न्तमाय॒ते ।
असि॑न्वन्दंष्ट्रैःपि॒तुर॑त्तिभोज॑नं॒यस्ताकृ॑णोःप्रथ॒मंसास्युक्थ्य॑ः ॥ ४ ॥

प्रऽजाभ्यः । पुष्टिम् । विऽभजन्तः । आसते । रयिम्ऽइव । पृष्ठम् ।
प्रऽभवन्तम् । आऽयते । असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अत्ति ।
भोजनम् । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥४॥

हेइन्द्र पुष्टिंत्वयादत्तंपोषकंधनंस्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः विभजन्तः अस्यैतावदस्यैतावदिति विभागंकुर्वन्तोगृहमेधिनआसते स्वस्वगृहेषुनिवसन्ति तत्रदृष्टान्तः—आयतेगृहंप्रत्यागच्छतेतिथयेपृष्ठंधारकं प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं रयिमिवधनंयथाविभज्यप्रयच्छन्तितद्वत् असिन्वन्सेतुबन्धादिकंकर्मकुर्वन्लोकः पितुः पालयित्र्यादिवःसकाशात्आगतंभोजनमुदकंतत्कार्याओषधीः दंष्ट्रैर्दन्तैरत्तिभक्षयति यद्वा असिन्वन् अव्याप्रियमाणोग्निः पितुःपालकस्ययजमानस्यसंबन्धिभोजनंहविर्लक्षणमन्नंदंष्ट्रैर्दन्तरूपैर्ज्वालैरत्ति यस्ताकृणोरित्यादिसिद्धम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अधाकृणोःपृथिवींसंदृशेदिवेयोधौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।
तंत्वास्तोमेभिरुदभिर्नवाजिनंदेवंदेवाअजनन्सास्युक्थ्यः ॥५॥१०॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । सम्ऽदृशे । दिवे । यः । धौतीनाम् ।
अहिऽहन् । अरिणक् । पथः । तम् । त्वा । स्तोमेभिः । उदऽभिः ।
न । वाजिनम् । देवम् । देवाः । अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ।५।१०।

हेइन्द्र अधापिचत्वंदिवेद्योतमानायसूर्यायपृथिवींचलितांसतींदृढीकृत्यसन्दृशेसन्दर्शनीयामकृणोरकरोः दृशेविख्येचेतिकेन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितः यश्चत्वं धौतीनांचलन्तीनांनदीनांपथः मार्गान्अरिणक्अरेचयः गन्तुंयोग्यानकरोरित्यर्थः रिचिर्विरेचने लङिसिप् तस्यहल्ङ्याब्भ्य इत्यादिनालोपः अहिहन्अहेर्वृत्रस्यमेघस्यवाहन्तः हेइन्द्र देवाःस्तोतारस्तंतादृशंदेवंत्वात्वांस्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् अवर्धयन् तत्रदृष्टान्तः—उदभिर्नवाजिनं यथावाजिनमश्वंउदभिः उदकैर्वर्धयन्ति तद्वत् पद्दन्नोमासित्यादिनाउदकस्यउदन्भावः शेषंसिद्धम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथषष्ठी—

योभोजनंचदयसेचवर्धनमार्द्रादाशुष्कंमधुमद्दुदोहिथ ।
सशेवधिंनिदधिषेविवस्वतिविश्वस्यैकईशिषेसास्युक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आर्द्रात् । आ ।
शुष्कम् । मधुऽमत् । दुदोहिथ । सः । शेवऽधिम् । नि । दधिषे ।
विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ६॥

हेइन्द्र यस्त्वंभोजनंभुज्यतेइतिभोजनमन्नादिच दयसे यजमानेभ्यःप्रयच्छसि दयदानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु आत्मनेपदी किञ्च वर्धनंवृद्धिकरंधनंबलंवादयसे तथाआर्द्रात्काण्डाद्वशुष्कमनार्द्रंव्रीह्यादिकं मधुमतमधुररसोपेतंआदुदोहिथ दुग्धवानसि दुहेर्लिटिक्रादिनियमादिडागमः सतादृशस्त्वंविवस्वति तेपरिचरणंकुर्वाणेयजमानेशेवधिंधनसदनंनिदधिषे निदधासि किंबहुना- विश्वस्यसर्वस्यजगतः एकः अद्वितीयःएवसन् ईशिषे स्वामीभवसि ईशऐश्वर्ये ईशःसेइतीडागमः सइत्यादिसिद्धम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

यःपुष्पिणीश्चप्रस्वश्चधर्मणाधिदानेव्य१वनीरधारयः ।
यश्चासमाअजनोदिद्युतोदिवउरुरूर्वाँअभितःसास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने ।
वि । अवनीः । अधारयः । यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः ।
दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥७॥

हेइन्द्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्चप्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमानावा अवनीरवित्रीरोषधीः दानेधि दीयन्ते उपलूयन्तेसस्यान्यत्रेतिदानंक्षेत्रं अधिकरणेल्युट् तस्मिन्क्षेत्रे धर्मणा सकललक्षणेनकर्मणाच व्यधारयः न्यदधाः यश्चत्वंदिवोद्योतमानस्य सूर्यस्यअसमाः विषमाः नानाप्रकारादिद्युतः दीप्तीःरजनः अजनयः यद्वा दिवोनक्षत्राणि जनेर्लङिव्यत्ययेनशप् यश्चोरुः महांस्त्वं अभितः सर्वतः ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान्वा अजनयः शिष्टंस्पष्टम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

योनांमुरंसुहवंसुंनिहंन्तवेपृक्षायंचदासवेंशायचावंहः ।
ऊर्जयंन्त्याअपंरिविष्टमास्यंमुतैवाद्यपुरुकृत्सास्युक्थ्यंः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सुहऽवंसुम् । निऽहंन्तवे । पृक्षायं । च । दासऽवेंशाय । च । अवंहः । ऊर्जयंन्त्याः । अपंरिऽविष्टम् । आस्यंम् । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यंः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरूणांकर्मणांकर्तःहेइन्द्र यस्त्वं नार्मरंनॄन् मनुष्यान्मारयतीतिनृमरः कश्चिदसुरः तस्यापत्यंनार्मरः तं सहवसुं वसुनासहवर्ततइतिसहवसुः असुरनामैतत् एतन्नामकमसुरं निहन्तवे हन्तेस्तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् निहन्तुंऊर्जयन्त्याः बलवत्याः वज्रधारायाः अपरिविष्टंमल्लादिभिरव्याप्तंआस्यंअद्यैवअवहन्तमसुरंप्रापयः यद्वा ऊर्जयन्त्याः पिशाचिकायाः आस्यंप्रापयः किमर्थं पृक्षायतवहविर्लक्षणान्नलाभाय उतापिचदासवेशायदासानां दस्यूनांवेशायविनाशायच यद्वा अस्माकमन्नलाभायदस्युविनाशायच ॥ ८ ॥

अथनवमी–

शतंवायस्यदशंसाकमाद्यएकंस्यश्रुष्टौयद्धंचोदमाविंथ ।
अरज्जौदस्यून्त्समुंनब्दभीतंयेसुप्राव्योंअभवःसास्युक्थ्यंः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्यं । दशं । साकम् । आ । अद्यंः । एकंस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविंथ । अरज्जौ । दस्यूंन् । सम् । उनप् । दभीतंये । सुप्रऽअव्यंः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यंः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र एकस्यएकाकिनःश्रेष्ठस्यवायस्यतेश्रुष्टौसुखनिमित्तेतदर्थंशतंदश दशशतानिहरयः साकंसहवाहनार्थंभवन्ति तथाचमन्त्रवर्णः–इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेति[1] । वाअपिच यश्चआअद्यः सर्वेषांसर्वतः उपजीव्यः नतस्येशेयंनाद्याद्यद्वैनंनाद्युरितिहिश्रुतिः । यद्ध यश्च त्वंचोदंस्तोतॄणांप्रेरकंयजमानंआविथ रक्षितवानसि किञ्च यस्त्वंअरज्जौरज्जुव-

---

१ ऋ० सं. ४. ७. ३३. ।

जितेबन्धनागारेदस्यूनुपक्षपयितॄन् दभीतयेदभीतिर्नामकश्चिदृषिः तदर्थंसमुनप् हिंसितवानसि उभातेर्हिंसाकर्मणोलङिव्यत्ययेनश्नम् हल्ङ्यादिनासिपोलोपः अडभावश्छान्दसः किञ्च सुमाव्यः सुखेनसर्वैरुपसर्पणीयोभवः शिष्टंसिद्धम् ॥ ९ ॥

अथदशमी–

विश्वेदनुरोधनाअस्यपौंस्यंददुरस्मैदधिरेकृत्नवेधनम् ।
षळस्तभ्नाविष्टिरःपञ्चसंदृशःपरिपरोअभवःसास्युक्थ्यः ॥१०॥११॥

विश्वाः । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै ।
दधिरे । कृत्नवे । धनम् । षट् । अस्तभ्नाः । विऽस्तिरः । पञ्च ।
सम्ऽदृशः । परि । परः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥१०॥११॥

विश्वेत् सुपांसुलुगितिजसआकारः सर्वाएवरोधनाः रोधस्वत्योनद्यः अस्येन्द्रस्यपौंस्यंपुंसोभावःपौंस्यं वीर्यमितियावत् अनु तद्वीर्यमनुवर्तन्ते अस्मैइन्द्रायददुः हविर्लक्षणमन्नंयजमानाःप्रयच्छन्ति किञ्च कृत्नवेकर्मणांकर्त्रेइन्द्रायधनंदधिरे सर्वजनाधारयन्ति तथाचमन्त्रः– इन्द्रायद्यावओषधीरुतापोरयिंरक्षन्तिजीरयोवनानीति[1] । विष्टिरोविस्तीर्णः षट्संख्याकाऊर्वीः ताश्चद्यौश्चपृथिवीचाहश्चरात्रिश्चापश्चौषधयइत्येवंरूपाः ताअस्तभ्नाः नियमितवानसि सन्दृशः सम्यक्पश्यन्तीतिसन्दृशोजनाः पञ्चसन्दृशः पञ्चजनान्परिसर्वतः परः पारयितापालयितावा अभवः भवसि गतमन्यत् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथैकादशी–

सुप्रवाचनंतववीरवीर्यंयदेकेनक्रतुनाविन्दसेवसु ।
जातूष्ठिरस्यप्रवयःसहस्वतोयाचकर्थसेन्द्रविश्वास्युक्थ्यः ॥ ११॥

सुऽप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन । क्रतुना ।
विन्दसे । वसु । जातूऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या ।
चकर्थ । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. ३. १६. ।

वीर बलवन् हेइन्द्र तववीर्यंसामर्थ्यंसुप्रवाचनंसुष्ठुप्रवचनीयं सर्वैःश्लाघनीयमित्यर्थः किंत-त् एकेनक्रतुनाकर्मणावसुविन्दसे शत्रूणांधनंलभसे विद्लृलाभे तुदादिःस्वरितेत् यद्वा तदीयंधनं स्तोतॄन् प्रापयसि इतियत् तत्प्रशस्यमित्यर्थः किञ्च सहस्वतोबलवतोजातूष्ठिरस्यएतन्नामकः कश्चित्तस्यवयोन्नंप्रादाः यद्वा जातूष्ठिरस्यजातुकदाचित् सर्वदास्थिरस्यसहस्वतः बलवतोय-ज्ञादेःकर्मणः संबन्धिवयोहविर्लक्षणमन्नंप्रविन्दसइतिसमन्वयः यायानीमानिअन्याविश्वासर्वा-णिकर्माणिचकर्थ कृतवानसि सतादृशस्त्वंउक्थ्यः सर्वैःप्रशंसनीयोसि भवसि ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अरं॑मयः॒सर॑पस॒स्तरा॑य॒कंतु॒र्वीत॑येचव॒य्या॑यच॒स्रुतिम् ।
नी॒चास॑न्त॒मुद॑नयःप॒रावृजं॒प्रान्धंश्रो॒णंश्र॒वय॒न्त्सास्यु॒क्थ्यः॑ ॥१२॥

अर॑मयः । सर॑ऽपसः । तरा॑य । कम् । तु॒र्वीत॑ये । च॒ । व॒य्या॑य । च॒ ।
स्रु॒तिम् । नी॒चा । सन्त॑म् । उत् । अ॒न॒यः॒ । प॒रा॒ऽवृज॑म् । प्र ।
अ॒न्धम् । श्रो॒णम् । श्र॒वय॑न् । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥ १२ ॥

हेइन्द्र सरपसः सरणमपःकर्मयासांताः सरपसः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् ताअपः कंसु-खेन तराय तरणायअरमयः अक्रोडयः किञ्च तुर्वीतयेतुर्वीतिर्नामकश्चिद्राजर्षिः तस्मैवय्यायच वय्योनामकश्चित् तस्मै ताभ्यांस्रुतिंसरणं प्रतिअरमयः तौहिजलपूर्णांमहानदींदृष्ट्वातरायतरोतुम-समर्थावास्तां तौचत्वयातारितौ परावृजं परितः पापानिवृणक्तिदहतीतिपरावृक् कश्चिदृषिः तम-प्सुनिमग्नंतथानीचानीचंसन्तंउदनयः आपद्भ्यःऊर्ध्वंनीतवानसि किञ्च अन्धंसन्तं श्रोणंपङ्गुंसन्तं चक्षुर्दानादपङ्गुकरणाच्चउदनयः किंकुर्वन् प्रकर्षेणश्रवयन् आत्मानंकीर्तिमन्तं कुर्वन् उदनयइ-तिसमन्वयः सइत्यादिसिद्धम् ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अ॒स्मभ्यं॒तद्व॑सोदा॒नाय॒राधः॒सम॑र्थयस्वब॒हुते॒वस॒व्य॑म् ।
इन्द्र॒यच्चि॒त्रंश्र॑व॒स्याअनु॒द्यून्बृ॒हद्व॑देमवि॒दथे॑सु॒वीराः॑ ॥ १३ ॥ १२॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् । इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥१२॥

वसो सर्वस्यवासकवसुमन्वा हेइन्द्र स्तोतृभ्योस्मभ्यंतद्राधोधनंदानायउपलक्षणमेतत् भोगायचसमर्थयस्व देहि अस्मान्सङ्गमयेत्यर्थः अर्थयाचने चुरादिरदन्तआत्मनेपदी तेतवतद्बहुप्रभूतंवसव्यंवस्वेववसव्यंवस्वादित्वात्स्वार्थिकोयत् तादृशंप्रभूतंधनमस्तिखलु चित्रंचायनीयं यद्धनंअनुद्यून् अन्वहंकालाध्वनोरितिद्वितीया श्रवस्याः भोग्यमिच्छेः अन्तर्णीतण्यर्थत्वादकर्मकत्वम् यथारोदितीति सत्वन्यः द्वेह्यत्रकर्मणीउद्देश्यकर्मचविधेयकर्मान्तर्भूतम् उद्देश्यकर्मणासकर्मकोभविष्यति यथामाणवकः पुत्रीयतीतिभाष्येउदाहृतम् श्रवःशब्दाच्छन्दसिपरेच्छायांक्यच् तदन्तस्यलेट्यडागमेरूपम् सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राःसन्तोवयंविदथेस्मिन् यज्ञेबृहत्प्रभूतंशस्त्रादिकंवाक्यंवदेम ॥ १३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अध्वर्यवोभरतेतिद्वादशर्चंतृतीयंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रं अध्वर्यवोद्वादशेत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रयाज्याअध्वर्यवइत्येषा अध्वर्यवोभरतेन्द्रायसोममितियाज्येतिसूत्रितम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

अध्वर्यवोभरतेन्द्रायसोममामत्रेभिःसिञ्चतामद्यमन्धः ।
कामीहिवीरःसदमस्यपीतिंजुहोतवृष्णेतदिदेषवष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत । मद्यम् । अन्धः । कामी । हि । वीरः । सदम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते अध्वर्यवः अध्वरस्यनेतारः अध्वरंयजमानायेच्छन्तः कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्यकारलोपः अत्रयास्कः—अध्वर्युरध्वरयुरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेताध्वरंकामयतइति। हेअध्वर्यवः इन्द्रायदेवायसोमंहविर्धानादुत्तरवेदिंप्रतिभरतहरत आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वादनिघातः हत्वाअमत्रेभिः अमासहअदंत्यत्रहोत्रादयइतिअमत्राणिचमसाः तैः मद्यंमदकरमन्धः सोमलक्षणमन्नंआसिञ्चतअग्नौप्रक्षिपत अत्रयास्कः—आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोमत्रंपात्रममा-अस्मिन्नदन्तीति। वीरःसइन्द्रः अस्यसोमस्यपीतिंपानंप्रतिसदंसदैवकामीहि कामयमानोहि तस्मात्वृष्णेवर्षित्रे इन्द्रायसोमंजुहोतजुहुत हुदानादनयोः लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः एषइन्द्रः तदिव तदेवसोमद्रव्यंवष्टि कामयते॥ १॥

अथद्वितीया—

अध्व॑र्यवो॒यो अ॒पो व॑व्रि॒वांसं॑ वृ॒त्रं ज॒घाना॒शन्ये॑व वृ॒क्षम्।
तस्मा॑ ए॒तं भ॑रत त॒द्व॒शाय॑ँ ए॒ष इन्द्रो॑ अर्हति पी॒तिम॑स्य॥ २॥

अध्व॑र्यवः। यः। अ॒पः। व॒व्रि॒ऽवांस॑म्। वृ॒त्रम्। ज॒घान॑। अ॒शन्या॑ऽइव। वृ॒क्षम्। तस्मै॑। ए॒तम्। भ॒र॒त। त॒त्ऽव॒शाय॑। ए॒षः। इन्द्रः॑। अ॒र्ह॒ति॒। पी॒तिम्। अ॒स्य॒॥ २॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः अपउदकानिवव्रिवांसंआवृत्यस्थितंवृत्रं वृणोत्याकाशमितिवृत्रोमेघः तंमेघंवज्रेणजघानहतवान् अशन्येव यथाअशन्यावैद्युताग्निनावृक्षंदहतितद्वत् तस्मैतद्वशायसोमकामायतस्माइन्द्रायएतंसोमंभरत उत्तरवेदिंप्रतिहरत एषइन्द्रः अस्यसोमस्यपीतिंपानमर्हति॥२॥

अथतृतीया—

अध्व॑र्यवो॒ यो दृभी॑कं ज॒घान॒ यो गा उ॒दाज॒दप॒ हि व॒लं वः।
तस्मा॑ ए॒तम॒न्तरि॑क्षे॒ न वात॒मिन्द्रं॒ सोमै॒रोर्णु॑त॒ जूर्न वस्त्रैः॑॥ ३॥

---

१ नि० १, ८.। २ नि० ५, १.।

अध्वर्यवः । यः । दृभीकम् । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् ।
अप । हि । वलम् । ववः । तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न ।
वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः दृभीकंसर्वान्विदारयति भियंकरोतीतिदृभीकोनामासुरः तमसुरंजघान यश्चवलासुरेणनिरुद्धागाउदाजतनिरगमयत् ततश्चतमेववलमसुरंअपववः अपावृणोत् हिंसितवानित्यर्थः हि प्रसिद्धः वृणोतेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् हल्ङ्याबादिनातिपोलोपः तस्माइन्द्रायएतं सोमं अन्तरिक्षेवातंन वातमिव धाराभिर्व्याप्तंकुरुत तदेवाह सोमैरिन्द्रंआऊर्णुत सर्वतआच्छादयत ऊर्णुञ्आच्छादने आदादिकः लोटिरूपम् तत्रदृष्टान्तः—जूःन जीर्णोयथावस्त्रैरङ्गमाच्छादयति तद्वत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अध्वर्यवोयउरणंजघाननवंचख्वांसंनवतिंचबाहून् ।
योअर्बुदमवनीचाबबाधेतमिन्द्रंसोमस्यभृथेहिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चख्वांसम् । नवतिम् ।
च । बाहून् । यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । बबाधे । तम् ।
इन्द्रम् । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः नवनवतिंचएकोनशतंबाहून् चख्वांसं चष्टेरिदंरूपं यद्वा खनतेःक्वसौरूपं जनेलोपः छान्दसंरूपं सर्वस्यदर्शयन्तम् यद्वा आत्मनोदेहेनिखातवन्तं उरणं एतन्नामकमसुरं जघान यश्चअर्बुदं एतन्नामकमसुरंचनीचाधोमुखंकृत्वाअवबबाधेतमेनमिन्द्रंसोमस्यभृथे सोमंबिभ्रति पात्रेहिनोतवर्धयत यद्वा सोमस्यभृथेभरणेसंपादनेसतिहिनोत स्तोत्रैःप्रीणयत हिगतिवृद्ध्योः स्वादिः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अध्वर्यवोयःस्वश्नंजघानयःशुष्णमशुषंयोव्यंसम् ।
यःपिप्रुंनमुचिंयोरुधिक्रांतस्माइन्द्रायान्धसोजुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्नम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् ।
यः । विऽअंसम् । यः । पिप्रुम् । नमुचिम् । यः । रुधिक्राम् ।
तस्मै । इन्द्राय । अन्धसः । । जुहोत ॥ ५ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः अश्नंअश्नाति भक्षयति प्राणिजातमिति यद्वा अश्नुते स्वतेजसासर्वं व्याप्नोतीतिअश्नः कश्चिदसुरः तमसुरंसुसुष्ठुजघान यःअशुषंकेनाप्यशोषणीयंशुष्णमसुरं यश्च तं असुरंव्यंसंअंसहीनंकृत्वाजघान यश्चपिप्रुंतेजसाजगद्व्याप्यवर्तमानंएतन्नामकमसुरंनमुचिंचासुरं जघान यश्च तैत्तिरीयके–नमुचिमासुरंनालभतेतिप्रकृत्यफेनेनशिरउदवर्तयदित्यन्तेनवाक्यसन्दर्भेणनमुचिवधःप्रपञ्चितः । तथामन्त्रश्च–अपांफेनेननमुचेःशिरइन्द्रोदवर्तयइति । रुधिक्रांएतन्नामकमसुरंयश्चजघानतस्माइन्द्रायअन्धसोहविर्लक्षणान्यन्नानिजुहोतजुहुत ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

अध्वर्यवोयःशतंशम्बरस्यपुरोबिभेदाश्मनेवपूर्वीः ।
योवर्चिनःशतमिन्द्रःसहस्रमपावपद्भरताःसोममस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शंबरस्य । पुरः । बिभेद । अश्मनाऽइव ।
पूर्वीः । यः । वर्चिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् ।
भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः शंबरस्यमायाविनोसुरस्यपूर्वीः पुरातनीः शतंपुरः पुरीः अश्मनेवअश्मसदृशेनवज्रेणबिभेद यश्चेन्द्रोवर्चिनः वर्चदीप्तौ गमेरिनिरितिविधीयमानइनिर्बहुलवचनादस्माद्भवति यद्वा नामैतत् तस्यासुरस्यशतंसहस्रंएतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान्पुत्रान् अपावपत् युगपदेवभूम्यामपातयत् तथाचमन्त्रवर्णः–शतंवर्चिनःसहस्रंचसाकंहथोअप्रत्यसुरस्यवीरानिति । अस्मैइन्द्रायसोमंभरत ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

---

१ तै० ब्रा० १. ७. १. । २ ऋ० सं० ६. १. १६. । ३ ऋ० सं० ५. ६. २४. ।

अथसप्तमी—

अध्वर्यवोयःशतमासहस्रंभूम्याउपस्थेवपज्जघन्वान्।
कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्यवीरान्यावृणग्भरतासोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः। यः। शतम्। आ। सहस्रम्। भूम्याः। उपऽस्थे।
अवपत्। जघन्वान्। कुत्सस्य। आयोः। अतिथिऽग्वस्य।
वीरान्। नि। अवृणक्। भरत। सोमम्। अस्मै ॥ ७ ॥

हेअध्वर्यवः आजघन्वान् पूर्वंशत्रून्हतवान् यइन्द्रः शतं सहस्रमसुरान् भूम्याउपस्थे उत्सङ्गेअवपत् एकैकेनप्रकारेणापातयत् किञ्च यःकुत्सस्यएतन्नामकस्यराजर्षेः आयोः पौरूरवस्यराजर्षेः अतिथिग्वस्यदिवोदासस्य एतेषांत्रयाणांवीरानभिगन्तॄन् प्रतिद्वन्द्विनः शुष्णादीनसुरान् न्यावृणक् वृणक्तिर्हिंसाकर्मा अवधीत् तथाचमन्त्रवर्णः—त्वंकुत्संशुष्णहत्ये ष्वाविथारन्धयोतिथिग्वायशंबरमिति । तादृशायास्मै इन्द्राय सोमं भरत ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

अध्वर्यवोयन्नरःकामयाध्वेश्रुष्टीवहन्तोनशथातदिन्द्रे।
गभस्तिपूतंभरतश्रुतायेन्द्रायसोमंयज्यवोजुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः। यत्। नरः। कामयाध्वे। श्रुष्टी। वहन्तः। नशथ।
तत्। इन्द्रे। गभस्तिऽपूतम्। भरत। श्रुताय। इन्द्राय। सोमम्।
यज्यवः। जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणांनेतारःहेअध्वर्यवः यदभिलषितमर्थंकामयाध्वे कामयतेर्लेटचडागमः श्रुष्टी क्षिप्रं इन्द्रेसोमंवहन्तः प्रापयन्तोयूयंतदभिलषितंफलंनशथप्राप्नुत श्रुतायलोकेप्रसिद्धायेन्द्राय-गभस्तिपूतंहस्ताभ्यांमार्जनदोहनादिभिःशोधितंसोमंभरत उत्तरवेदिंप्रतिहरत ततोयज्यवः यागंकुर्वाणाहेअध्वर्यवः आहृतंसोममिन्द्रायजुहोतजुहुत अग्नौप्रक्षिपत ॥ ८ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ४. १०. ।

अथनवमी–

अध्वर्यवःकर्तनाश्रुष्टिमस्मैवनेनिपूतंवनउन्नयध्वम् ।
जुषाणोहस्त्यमभिवावशेवइन्द्रायसोमंमदिरंजुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तन । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निऽपूतम् । वने ।
उत् । नयध्वम् । जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः ।
इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥ ९ ॥

हेअध्वर्यवः अस्माइन्द्रायसोमंश्रुष्टिंसुखकरंकर्तनकुरुत करोतेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वान्ननिघातः किञ्च वनेसंभजनीयेवनेउदकेनिपूतमाप्यायनेनशोधितंसोममुन्नयध्वंऊर्ध्वंनयत यद्वा वनेतद्विकारेचमसेनिपूतंदशापवित्रेणशोधितंसोमं वनेचमसे उन्नयध्वं जुषाणः प्रीयमाणः सइन्द्रः वोयुष्माकंहस्त्यंहस्ताभ्यामभिषुतंसोमंअभिवावशे कामयते वशकान्तौ यङ्लुगन्तस्यलटिव्यत्ययेनात्मनेपदं लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः मदिरंमदकरमिमंसोमंइन्द्रायजुहोत इन्द्रोद्देशेनाग्नौप्रक्षिपत ॥ ९ ॥

अथदशमी–

अध्वर्यवःपयसोधर्यथागोःसोमेभिरींपृणताभोजमिन्द्रम् ।
वेदाहमस्यनिभृतंमएतद्दित्सन्तंभूयोयजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊधः । यथा । गोः । सोमेभिः । ईम् ।
पृणत । भोजम् । इन्द्रम् । वेद । अहम् । अस्य । निऽभृतम् ।
मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

हेअध्वर्यवः यथागोरूधःपयसापूर्णंतद्वदीमेनंभोजंफलस्यदातारंरक्षितारंचेन्द्रंसोमेभिः सोमैः पृणतपूरयत मेमदीयस्यास्यसोमस्यएतत्एतंनिभृतंगूढंसुखसाधनस्वभावमहमेववेदजानामि इतिपूर्वंनपरस्मैकथितं तथापियुष्मभ्यंब्रवीमीत्येवंदित्सन्तंसोमंदातुमिच्छन्तंयजमानंयजतोयष्टव्यइन्द्रोभूयोतिशयेनचिकेतजानाति दित्सतं डुदाञ्दाने इच्छायांसन् सनिमीमाघ्वितिआकारस्यइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः सःस्यार्धधातुकइतिसकारस्यतत्वम् ॥ १० ॥

अथैकादशी–

अध्वर्यवोयोदिव्यस्यवस्वोयःपार्थिवस्यक्षम्यस्यराजा।
तमूर्दरंनपृणतायवेनेन्द्रंसोमेभिस्तदपोवोअस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य ।
राजा । तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमेभिः ।
तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हेअध्वर्यवः यइन्द्रः दिव्यस्यद्युलोकार्हस्यवस्वोवसुनोराजाभवति यश्चपार्थिवस्य पृथिवीशब्देनविस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते तत्रत्यंधनंपार्थिवं तस्यराजा यश्चक्षम्यस्यक्षमाभूमिः तत्रत्यंधनंक्षम्यंतस्यचराजाभवति तमेवंविधमिन्द्रंसोमेभिःसोमैः पृणतपूरयत तत्रदृष्टान्तः–ऊर्दरंन ऊर्ध्वंदीर्णमूर्दरंकुसूलं यथायवेनपूर्णंतद्वदिन्द्रंपूरयतेति तत् तादृशंसोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणमपःकर्म वोयुष्माकमस्तु ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

अस्मभ्यंतद्वसोदानायराधःसमर्थयस्वबहुतेवसव्यम् ।
इन्द्रयच्चित्रंश्रवस्याअनुद्यून्बृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १२ ॥१४॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व ।
बहु । ते । वसव्यम् । इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु ।
द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥

अस्मभ्यंतदिति एषाऋग्व्याख्याता॥ १२ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

प्रघान्वस्येतिदशर्चंचतुर्थंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रम् अत्रानुक्रमणिका–प्रघदशेति । दशरात्रे षष्ठेहनिनिष्केवल्येत्रीणिसूक्तानि तत्रेदंद्वितीयं षष्ठस्येतिखण्डेसूत्रितम्–एन्द्रयाह्युपनः

प्रघान्वस्याभूरेकइतिनिष्केवल्यमिति त्र्येकमामकेनिष्केवल्येप्रघान्वस्येत्येषासूक्तमुखीया उ-शनसःस्तोमेनेतिखण्डेसूत्रितम्—त्र्यर्यमामनुषोदेवताताप्रघान्वस्यमहतोमहानीति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

प्रघा॒न्व॑स्यमह॒तोम॒हानि॑स॒त्यास॒त्यस्य॒कर॑णानिवो॑चम् ।
त्रिक॑द्रुकेष्वपिबत्सु॒तस्या॒स्यमदे॒अहि॒मिन्द्रो॑जघान । १ ॥

प्र । घ॒ । नु । अ॒स्य॒ । म॒ह॒तः । म॒हानि॑ । स॒त्या । स॒त्यस्य॑ ।
कर॑णानि । वो॒च॒म् । त्रिऽक॑द्रुकेषु । अ॒पि॒ब॒त् । सु॒तस्य॑ । अ॒स्य ।
मदे॑ । अहि॑म् । इन्द्रः॑ । ज॒घा॒न॒ ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते महतोबलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्यास्येन्द्रस्य सत्या सत्यानियथार्थानि म-हानिमहान्तिकरणानि अस्मिन् सूक्तेवक्ष्यमाणानिकर्माणिनुअद्यप्रवोचं प्रकर्षेणब्रवीमि वचपरि-भाषणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ् वचउम् घेतिप्रसिद्धौ कानितानिउच्यन्ते त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वाभिप्लविकेष्वहस्सु सुतस्याभिषुतंसोमं इन्द्रोपिबत् ततःपीतस्यास्यसोमस्यमदेहर्षेसंजातेसति इन्द्रः अहिंवृत्रमसुरंजघानहतवान् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अ॒वं॒शेद्यामं॑स्तभायद्बृ॒हन्त॒मारोद॑सीअपृण॒दन्तरि॑क्षम् ।
सधा॑रयत्पृथि॒वींप॒प्रथ॑च्च॒सोम॑स्य॒तामद॒इन्द्र॑श्चकार ॥ २ ॥

अ॒वं॒शे । द्याम् । अ॒स्त॒भा॒य॒त् । बृ॒हन्त॑म् । आ । रोद॑सी॒ इति॑ ।
अ॒पृ॒ण॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् । सः । धा॒र॒य॒त् । पृ॒थि॒वीम् । प॒प्रथ॑त् ।
च॒ । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒का॒र॒ ॥ २ ॥

अवंशेआकाशेद्यांद्योतमानंसूर्यंद्युलोकंवा अस्तभायत् इन्द्रः अस्तभ्नात् अनवलंबनस्यत-स्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः स्तंभुइतिसौत्रोधातुः त्र्यादिः लङिव्यत्ययोबहुलमितिअहावपि

शायजादेशः बृहंतंमहदन्तरिक्षं रोदसीद्यावापृथिव्यौचआअपृणत् स्वतेजसापूरितवान् किञ्च सइन्द्रः पृथिवींविस्तीर्णांभूमिंधारयत् अधारयत् तथा पप्रथच्च एनांभूमिंअप्रथयत् प्रथप्रख्याने ण्यन्तस्यलुङिचङिरूपम् चङ्यन्यतरस्यामितिमध्योदात्तत्वं सोमस्यमदेहर्षेसञ्जातेसति ता तानीमानिकर्माणीन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अथतृतीया–

सद्मे॑वप्राचो॒विमि॑माय॒मानै॒र्वज्रे॑ण॒खान्य॑तृणन्न॒दीना॑म् ।
वृथा॑सृजत्प॒थिभि॑र्दीर्घया॒थैः सोम॑स्य॒तामद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ३ ॥

सद्म॑ऽइव । प्राचः॑ । वि । मि॒मा॒य॒ । मानैः॑ । वज्रे॑ण । खानि॑ ।
अ॒तृ॒ण॒त् । न॒दीना॑म् । वृथा॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । प॒थिऽभिः॑ । दी॒र्घ॒ऽया॒थैः ।
सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒का॒र॒ ॥ ३ ॥

सद्मेव यथायज्ञगृहान्मानैः षट्त्रिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैःपरिमाणैः प्राक्प्रवणान्कुर्वन्ति तद्वत्सिन्धून्लोकान्वानृजून्मानैःपरिमाणैः प्राचः प्राङ्मुखान्विमिमाय इन्द्रोविशेषेणनिर्मितवान् तथानदीनांखानिनिर्गमनद्वाराणिवज्रेणचअतृणत्अखनत् तृहिहिंसानादरयोः रुधादिलङ् तथाचमन्त्रः–इन्द्रोअस्माँअरदद्वज्रबाहुरिति । तथादीर्घयाथैः बहुकालंगन्तव्यैः पथिभिर्मार्गैः वृथासृजत् अनायासेनतानदोःसृष्टवान् सोमस्येतिसिद्धार्थइति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

सप्रवो॒ळ्हॄन्प॑रि॒गत्या॑द॒भीते॒र्विश्व॑मधा॒गायु॑धमि॒द्धे अ॒ग्नौ ।
सङ्गोभि॒रश्वै॑रसृज॒द्रथे॑भिः॒ सोम॑स्य॒तामद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्र॒ऽवो॒ळ्हॄन् । प॒रि॒ऽगत्य॑ । द॒भीतेः॑ । विश्व॑म् । अ॒धा॒क् ।
आयु॑धम् । इ॒द्धे । अ॒ग्नौ । सम् । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् ।
रथे॑भिः । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒का॒र॒ ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० ३. २. १३. ।

प्राक्किलचुमुरिधुनिप्रभृतयोसुराः दभीतेःपुरंसंरुध्यतंपरिगृह्यतस्मात्पुरान्निरगुरितिकथा सइन्द्रः दभीतेः दभीतिर्नामकश्चिद्राजर्षिः तस्यप्रवोळ्हन्प्रवोढ्न् सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् प्रकर्षेणतंदभीतिंवहतस्तानसुरान्मध्येमार्गेपरिगत्यतेषांविश्वंसर्वमायुधमिद्धेइद्धौदीप्यमानेवह्नौअ-धाक्अधाक्षीत् दहेर्लुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् पश्चात्तंदभीतिंगोभिरश्वैरथेभिः रथैश्चसमसृ-जत् संयोजितवान् सोमस्येत्यादिसिद्धमिति ॥ ४ ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहेमरुत्वतीयेसूक्तमुखीया अतिमूर्तिनेतिखण्डेसूत्रितम्—सईंमहींधुनि-मेतोररम्णादिति ।

अथपञ्चमी—

सईंम॒हींधुनि॒मेतो॑ररम्णा॒त्सो अ॑स्ना॒तॄन॑पारयत्स्व॒स्ति ।
तउ॒त्स्नायं॑र॒यिम॒भिप्रत॑स्थुः॒सोम॑स्य॒तामद॒इन्द्र॑श्चकार ॥ ५ ॥१५॥

सः । ई॒म् । म॒हीम् । धुनि॑म् । एतोः॑ । अ॒र॒म्णा॒त् । सः । अ॒स्ना॒तॄन् । अ॒पा॒र॒य॒त् । स्व॒स्ति । ते । उ॒त्ऽस्नाय॑ । र॒यिम् । अ॒भि । प्र । त॒स्थुः॒ । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒का॒र॒ ॥ ५ ॥ १५ ॥

सइन्द्रः ईंमेनांमहींमहतीं धुनिं धुनोतिस्तोतॄणांपापानीतिधुनिः परुष्णीनदी तां एतोः ईश्व-रपदासन्निधानेपि तोसुन्प्रत्ययः ऋषीणांगमनार्थंअरम्णात् उपाशमयत् महाजलांनदींअल्पोद-कामकरोदित्यर्थः सइन्द्रः अस्नातॄन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृषीन् स्वस्तिक्षेमेणअपारयत् तेमहर्षयः उत्स्नायतांनदीमुत्तीर्येयंरयिमपेक्ष्यगच्छन्ति तंरयिंअभिलक्ष्यप्रतस्थुः प्रतस्थिरे शि-ष्टंसिद्धम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषष्ठी—

सोद॑ञ्चं॒सिन्धु॑मरिणान्महि॒त्वाव॒ज्रे॒णान॑उ॒षस॒ः संपि॑पेष ।
अ॒ज॒वसो॑ज॒विनी॑भिर्वि॒वृ॒श्चन्त्सोम॑स्य॒तामद॒इन्द्र॑श्चकार ॥ ६ ॥

सः। उदञ्चम्। सिन्धुम्। अरिणात्। महिऽत्वा। वज्रेण। अनः।
उषसः। सम्। पिपेष। अजवसः। जविनीभिः। विऽवृश्चन्।
सोमस्य। ता। मदे। इन्द्रः। चकार॥ ६॥

सइन्द्रः सिन्धुंप्राञ्चंसन्तंमहित्वास्वकीयेनमहिम्नाउदञ्चमरिणात् उदङ्मुखमकरोत् सिन्धुशब्दः छन्दसिपुंल्लिङ्गः उषसः उषोदेव्याः अनः शकटंवज्रेणसंपिपेष चूर्णीचकार एतच्चदिवश्चिद्घादुहितरमित्यत्रस्पष्टंवक्ष्यते किंकुर्वन् अजवसः जवहीनादुर्बलाःसेनाःजविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः विवृश्चन् विशेषेणभिन्दन् पिपेषेतिसमन्वयः ओव्रश्चूछेदने शतरिग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं शिष्टंस्पष्टम्॥ ६॥

अथसप्तमी–

सविद्वाँअपगोहंकनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक्।
प्रतिश्रोणःस्थाद्व्य१नगचष्टसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार॥ ७॥

सः। विद्वान्। अपऽगोहम्। कनीनाम्। आविः। भवन्। उत्।
अतिष्ठत्। पराऽवृक्। प्रति। श्रोणः। स्थात्। वि। अनक्।
अचष्ट। सोमस्य। ता। मदे। इन्द्रः। चकार॥ ७॥

पुराकिलकन्यकाःचक्षुर्हीनंपादहीनंपरावृजंजिघृक्षुमृषिंदृष्ट्वाभिदुद्रुवुः ततःसऋषिः इन्द्रं स्तुत्वाचक्षुःपादंचलेभे तदेतदाह सःकनीनांकन्यकानांअपगोहंअपगोहनंतिरोभावं विद्वान् परावृगृषिः आविर्भवन् सर्वेषांप्रत्यक्षोभवन् उदतिष्ठत् श्रोणः पूर्वपङ्गुरिदानीमिन्द्रस्यप्रसादाद्विभग्नजानुः ताः कन्याः प्रतिस्थात् पूर्वमन्धः अधुनाचक्षुर्लाभाद्व्यचष्ट ताःकन्यकाःविशेषेणपश्यति स्म तानीमानिकर्माणि सइन्द्रश्चकार॥ ७॥

अथाष्टमी–

भिनद्वलमङ्गिरोभिर्गृणानोविपर्वतस्यदृंहितान्यैरत्।
रिणग्रोधांसिकृत्रिमाण्येषांसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार॥ ८॥

---

१४ ऋ० स० ३. ६. २९.।

भिनत् । वलम् । अङ्गिरःऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृंहितानि ।
ऐरत् । रिणक् । रोधांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य ।
ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥

अङ्गिरोभिर्गृणानः स्तूयमानः सइन्द्रः वलंवलनामकमसुरंभिनत् अभिनत् तथागवांनिरोधकस्यपर्वतस्यदृंहितानिशिलाभिर्दृढीकृतानिद्वाराणि व्यैरत् उद्घाटितवान् तदेवाह एषांपर्वतानां कृत्रिमाणिक्रिययानिर्वृत्तानिरोधांसिनिरुद्धानिद्वाराणिरिणक् उदघाटयत् गतमन्यत् ॥ ८ ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्येसूक्तमुखीयास्वप्नेनेत्येषा सूत्रितम्—स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिंधुनिंचेतिसूक्तमुखीयेति ।

सैषासूक्तेनवमी—

स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिंधुनिंचजघन्थदस्युंप्रदभीतिमावः ।
रंभीचिदत्रविविदेहिरण्यंसोमस्यतामदइन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ ।
दस्युम् । प्र । दभीतिम् । आवः । रंभी । चित् । अत्र । विविदे ।
हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

सत्वंदस्युंसर्वस्योपक्षपयितारंचुमुरिंधुनिंच एतन्नामानावसुरौस्वप्नेनदीर्घनिद्रयाअभ्युप्य संयोज्यजघंथहतवानसि ततस्ताभ्यांयुध्यमानंदभीतिंराजर्षिंप्रावः रक्षितवानसि तथाचमन्त्रवर्णः—त्वंनिदस्युंचुमुरिंधुनिंचास्वापयोदभीतयेसुहंन्त्विति । आवः अवतेरक्षणार्थस्यलङिसिपिरूपम् रंभीचित्वेत्रधारीचास्यदौवारिकः अत्रास्मिन्युद्धेतयोरसुरयोर्हिरण्यंधनंविविदेलेभे विद्लृलाभे स्वरितेत् तानीमानिकर्माणिसोमस्यमदेसतिचकारेति ॥ ९ ॥

अथदशमी—

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

---

१ ऋ० सं० ५. २. २९. ।

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र ।
दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् ।
भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १०॥३६ ॥

एषाऋग्व्याख्याता ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

प्रवःसतामितिनवर्चंपञ्चमंसूक्तंगार्त्समदमैन्द्रम् अत्रानुक्रमणिका—प्रवोनवान्त्यात्रिष्टुबिति नवमीत्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः तृतीयेपर्यायेच्छावाकशस्त्रेप्रवःसतामितिसूक्तम् अतिरात्रेइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रवःसतांप्रोद्रोणेहरयःकर्माग्मन्निितियाज्येति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

प्रवःसतांज्येष्ठतमायसुष्टुतिमग्नाविवसमिधानेहविर्भरे ।
इन्द्रमजुर्यंजरयन्तमुक्षितंसनाद्युवानमवसेहवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठऽतमाय । सुऽस्तुतिम् । अग्नौऽइव ।
समऽइधाने । हविः । भरे । इन्द्रम् । अजुर्यम् । जरयन्तम् । उक्षितम् ।
सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते हेयजमानाः वोयुष्मदर्थंसतांमहतांदेवानांज्येष्ठतमायअतिशयेनश्रेष्ठायइन्द्रायतदर्थंअग्नाविवसमिधाने इवशब्दएवार्थः दीप्यमानएवाग्नौहविःप्रभरे संपादयामि ततः परंसुष्टुतिंशोभनांस्तुतिंकरोमि भरेति भृञ्भरणे ञित्त्वादुभयपदी लटिरूपं अजुर्यमजरणीयंजरयन्तंसर्वमन्यज्जरयन्तं उक्षितंसोमेनसिक्तंसनात्सनातनंयुवानंनित्यतरुणंतादृशमिन्द्रमवसेस्माकंरक्षणायतस्यतर्पणायवा हवामहे आह्वयामः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यस्मादिन्द्राद्बृहतःकिंचनेमृतेविश्वान्यस्मिन्त्संभृताधिवीर्या ।
जठरेसोमंतन्वीउसहोमहोहस्तेवज्रंभरतिशीर्षणिक्रतुम् ॥ २ ॥

यस्मा॑त् । इन्द्रा॑त् । बृ॒ह॒तः । किम् । च॒न । ई॒म् । ऋ॒ते । विश्वा॑नि । अ॒स्मि॒न् । सम्ऽभृ॑ता । अधि॑ । वी॒र्या॑ । ज॒ठरे॑ । सोम॑म् । त॒न्वि॑ । सहः॑ । महः॑ । हस्ते॑ । वज्र॑म् । भर॑ति । शी॒र्षणि॑ । क्रतु॑म् ॥ २॥

बृहतोमहतः यस्मादिन्द्रादृतेकिमपिईमिदंजगवचननास्तीत्यर्थः चेतिनेतिनिपातद्वयसमुदायश्चनेति चेतिचिदित्यर्थे नेतिनिषिद्धार्थे ऐकपद्यंतुसांप्रदायिकं उक्तार्थेमन्त्रः—नेन्द्रादृतेपवतेधामकिश्चनेति । यद्वा इन्द्रादृतेईमिदंजगवकिंचनक्षुद्रमत्यल्पमित्यर्थः कुतएतत्तदेवोच्यते—अस्मिन्निन्द्रेविश्वानिसर्वाणिवीर्यावीर्याणिसामर्थ्यानिअधिसंभृताधिकंसंभृतान्यासुते यश्चेन्द्रोजठरेस्वोदरेसोममभिषुतंसोमरसंभरतिबिभर्ति किञ्च तन्वि तन्वांस्वकीयेसर्वस्मिन्शरीरेसहोबलंमहस्तेजश्चबिभर्ति हस्तेवज्रमायुधंबिभर्ति शीर्षणिशिरसिक्रतुंविज्ञानंभरतिबिभर्ति यद्वृत्तयोगादनिघातः वाक्यभेदाद्वानिघाताभावः शीर्षणि शीर्षश्छन्दसीति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

नक्षो॒णीभ्यां॑परि॒भ्वे॑तइन्द्रि॒यंनस॑मु॒द्रैःपर्व॑तैरिन्द्रते॒रथः॑ ।
नते॒वज्र॒मन्व॑श्नोति॒कश्च॒नयदा॒शुभिः॒पत॑सि॒योज॑नापु॒रु ॥ ३ ॥

न । क्षो॒णीभ्या॑म् । प॒रि॒ऽभ्वे॑ । ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । न । स॒मु॒द्रैः । पर्व॑तैः । इन्द्र॑ । ते॒ । रथः॑ । न । ते॒ । वज्र॑म् । अनु॑ । अ॒श्नो॒ति॒ । कः । च॒न । यत् । आ॒शुऽभिः॑ । पत॑सि । योज॑ना । पु॒रु ॥ ३ ॥

हेइन्द्र तेतवइन्द्रियंबलंक्षोणीभ्यांद्यावापृथिवीभ्यांनपरिभ्वे नपरिभवनीयंकृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिकेन्प्रत्ययः उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वं किञ्च तेरथः समुद्रैः पर्वतैश्चनपरिभवनीयः तेवज्रमायुधंकश्चनपुमान्नान्वश्नोति नव्याप्नोतिपरिभवितुं अशूव्याप्तौव्यत्ययेनपरस्मैपदम् यद्यदाऽसुरवधार्थेदिग्विजयकाले आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः पुरुपुरूणिबहूनियोजनायोजनानिपतसि गच्छसि तदातवबलादिनपरिभवनीयमितिसमन्वयः ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० ७. २. २२. ।

अथचतुर्थी—

विश्वेह्यस्मैयजतायधृष्णवेक्रतुंभरन्तिवृषभायसश्चते ।
वृषायजस्वहविषाविदुष्टरःपिबेन्द्रसोमंवृषभेणभानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति ।
वृषभाय । सश्चते । वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःऽतरः । पिब ।
इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हेयजमान विश्वेसर्वेजनाः यजतायसर्वैर्यजनीयाय धृष्णवेशत्रूणांधर्षणशीलाय वृषभायकामानांवर्षित्रेसश्चतेसज्जमानायस्तुत्यादिकमेवस्तुस्तोतृषुएतादृशायास्माइन्द्रायक्रतुंयज्ञादिलक्षणंकर्मभरन्तिहि हरन्तिखलु प्रणयन्तीत्यर्थः भरन्ति हियोगादनिघातः यस्मादेवंतस्माद्वृषासोमरससेचनसमर्थः विदुष्टरः विद्वच्छब्दात्तरपिछान्दसंसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिसंहितायांषत्वम् विद्वत्तरस्त्वंहविषातमिन्द्रंयजस्व इदानीमिन्द्रंसंबोध्यआह—हेइन्द्र वृषभेणकामानांवर्षकेणभानुनादीप्यमानेनाग्निनासहसोमंपिब ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

वृष्णःकोशःपवतेमध्वऊर्मिर्वृषभान्नायवृषभायपातवे ।
वृषणाध्वर्यूवृषभासोअद्रयोवृषणंसोमंवृषभायसुष्वति ॥५॥१७॥

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय ।
पातवे । वृषणा । अध्वर्यू इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् ।
सोमम् । वृषभाय । सुस्वति ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वृष्णः फलस्यवर्षितुः मध्वः मदकरस्यसोमस्यकोशोरसः ऊर्मिः अनुष्ठातॄणां पातॄणांचप्रेरकःसन् पवतेगच्छति पवगतौ अनुदात्तेत् किमर्थं वृषभान्नाय बलवर्षकानिअन्नानि यस्यसतथोक्तः तादृशायवृषभायकामानांवर्षित्रे इन्द्रायपातवेपानार्थंपवतइतिसमन्वयः किञ्च वृषणासोमरससेचनसमर्थौअध्वर्यूअध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौवृषभासः वर्षकाअद्रयोभिषवग्रावा-

णश्चवृषणंस्वर्गादिफलस्यसेक्तारं सोमंवृषभायदेवानांश्रेष्ठायतुभ्यंसुष्वति सुन्वन्ति सुनोतेर्लटिब-हुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः अदभ्यस्तादितिझेरदादेशः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी—

वृषांतेवज्रंउततेवृषारथोवृषंणाहरींवृषभाण्यायुंधा ।
वृष्णोमदंस्यवृषभत्वमींशिषइन्द्रसोमंस्यवृषभस्यंतृप्णुहि ॥ ६ ॥

वृषां । ते । वज्रंः । उत । ते । वृषां । रथंः । वृषंणा । हरी इतिं ।
वृषभाणिं । आयुंधा । वृष्णंः । मदंस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे ।
इन्द्रं । सोमंस्य । वृषभस्यं । तृप्णुहि ॥ ६ ॥

वृषभ कामानांवर्षक हेइन्द्र तेतववज्रः वृषाकामवर्षकः तथातेरथोपिवृषा तेहरीएतन्नाम-कावश्वौवृषणावर्षकौतवआयुधावज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपिवृषभाणि वृष्णोवर्षकस्यमदस्य मदकरस्यसोमस्यत्वमेवईशिषे स्वामीभवसि हेइन्द्र वृषभस्यवर्षकेणसोमस्यसोमेनतृप्णुहि तृप्तो-भव तृपप्रीणने स्वादिः क्षुभ्नादिषु नृमन तृमोतोतिपठितं तथापिसर्वेविधोनांछन्दसिविकल्पित-त्वादत्रणत्वप्रतिषेधोनभवति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

प्रतेनावंनसमंनेवचस्युवंब्रह्मंणायामिसवंनेषुदाधृंषिः ।
कुविन्नोंअस्यवचंसोनिबोधिषदिन्द्रमुत्संनवसुंनःसिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावंम् । न । समंने । वचस्युवंम् । ब्रह्मंणा । यामि ।
सवंनेषु । दधृंषिः । कुवित् । नः । अस्य । वचंसः । निऽबोधिषत् ।
इन्द्रंम् । उत्संम् । न । वसुंनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

दाधृषिः त्वत्प्रसादात् शत्रूणांधर्षकोहं समनेसंग्रामेवचस्युवं अमि तन्वादित्वादुवङादेशः स्तो-त्रमिच्छन्तंनावंन नावमिव आपद्भ्यस्तारकं तेत्वांसवनेषुत्रिषुब्रह्मणास्तोत्रेणप्रयामिप्राप्नोमि कि-ञ्च नोस्माकंअस्यवचसः स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं कुविद्बहुनिबोधिषत् इन्द्रोनितरांबुध्यतां बुधअ-

वगमने लिटिसिब्बहुलमितिसिप् कुविद्योगादनिघातः तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः वयंचउत्सं न जलस्यनिधानभूतंकूपमिव वसुनोनिधानभूतमिन्द्रंसिचामहे सोमेनसिंचामः सिचिर्क्षरणे स्वरितेत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

पुरासंबाधादभ्यावंवृत्स्वनोधेनुर्नवत्संयवंसस्यपिप्युषीं ।
सकृत्सुतेंसुमतिभिःशतक्रतोसंपत्नींभिर्नवृषंणोनसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सम्ऽबाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सम् ।
यवंसस्य । पिप्युषीं । सकृत् । सु । ते । सुमतिऽभिः । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । सम् । पत्नींभिः । न । वृषंणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र संबाधात् शत्रुजन्यात्संबाधात्पुरानोस्मान् अभ्यावववृत्स्व आवर्तय यथासंबाधोस्मान् नस्पृशति तथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः–धेनुर्नवत्सं यथायवसस्यघासेनपिप्युषी आप्यायिता धेनुर्वत्संक्षुद्बाधात्परावर्तयति तद्वत् हेशतक्रतो वयंसुमतिभिः त्वद्विषयैःशोभनैःस्तोत्रैः सकृत्सकृदपिसुनसीमहि सुष्ठुव्याप्येमहि तत्रदृष्टान्तः–वृषणोन सेक्तारोयुवानःयथापत्नीभिर्व्याप्यन्तेतद्वत् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुंहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनीं ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोंनोबृहद्वंदेमविदथेंसुवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रतिं । वरंम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र ।
दक्षिणा । मघोनीं । शिक्षं । स्तोतृऽभ्यंः । मा । अतिं । धक् ।
भगंः । नः । बृहत् । वदेम । विदथें । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनंसातइतिव्याख्याता ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

तदस्माइतिनवर्चंषष्ठंसूक्तंगार्त्समदमैन्द्रं अत्रानुक्रमणिका तदस्मैद्वित्रिष्टुबन्तमिति अन्त्येद्वेत्रिष्टुभे शिष्टाःसप्तजगत्यः अतिरात्रेद्वितीयेपर्यायेअच्छावाकशस्त्रे तदस्माइतिसूक्तम् अतिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डेसूत्रितम् तदस्मैनव्यमस्यपिबयस्यजजानइन्द्रेतियाज्येति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा–

तद॑स्मै॒ नव्य॑मङ्गिर॒स्वद॑र्चत॒ शुष्मा॒ यद॑स्य प्र॒त्नथो॒दीर॑ते ।
विश्वा॒ यद्गो॒त्रा सह॑सा॒ परी॑वृता॒ मदे॒ सोम॑स्य दृंहि॒तान्यैर॑यत् ॥ १ ॥

तत् । अ॒स्मै॒ । नव्य॑म् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । अ॒र्च॒त॒ । शुष्माः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । उ॒त्ऽईर॑ते । विश्वा॑ । यत् । गो॒त्रा । सह॑सा । परि॑ऽवृता । मदे॑ । सोम॑स्य । दृं॒हि॒तानि॑ । ऐर॑यत् ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते हेस्तोतारः नव्यंनवतरमन्येष्वदृष्टपूर्वंतत्तादृशंस्तोत्रमङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवास्माइन्द्रायार्चतब्रूत यद्यस्माज्जातमात्रस्यास्येन्द्रस्य शुष्माः शत्रूणांशोषकाणितेजांसिप्रत्नथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेथाल्प्रत्ययः प्रत्नानि पुरातनानीव उदीरते उद्गच्छन्ति ईरगतौ अनुदात्तेत् तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः यद्यस्माच्च विश्वासर्वान् गोत्रामेघान् गाः उदकानित्रायन्तेरक्षन्तीतिगोत्रामेघाः परीवृतावृत्रेणाक्रान्तान् सर्वत्रसुपोडादेशः तान्दृंहितानितेनदृढीकृतान्मेघान् सोमस्यमदे हर्षेसञ्जातेसति सहसाबलेनऐरयत् उद्घाटयत् मेघभेदनेनापःप्रेरयामासेत्यर्थः यद्वा विश्वा सर्वाणिपरीवृता वृत्रासुरेणाक्रान्तानिदृंहितानि पर्वतबिले निरुद्धानि गोत्रा इनित्रकटच्चश्चेतिसमूहार्थेत्रप्रत्ययः गवांवृन्दानि सहसाऐरयत् तस्माद्बिलान्निरगमयत् तस्मादर्चतेतिसमन्वयः ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्तस्यलङिरूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

स भू॑तु॒ यो ह॑ प्रथ॒माय॒ धाय॑स॒ ओजो॒ मिमा॑नो महि॒मान॒माति॑रत् ।
शूरो॒ यो यु॒त्सु त॒न्वं॑ परि॒व्यत॑ शी॒र्षणि॒ द्यां म॑हि॒ना प्रत्य॑मुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भू॒तु॒ । यः । ह॒ । प्र॒थ॒माय॑ । धाय॑से । ओजः॑ । मिमा॑नः । म॒हि॒मान॑म् । आ । अति॑रत् । शूरः॑ । यः । यु॒त्ऽसु । त॒न्व॑म् । प॒रि॒ऽव्यत॑ । शी॒र्षणि॑ । द्याम् । म॒हि॒ना । प्रति॑ । अ॒मु॒ञ्च॒त॒ ॥ २ ॥

सइन्द्रोभूतुभवतु वर्धतामित्यर्थः यइन्द्रः ओजस्तेजोबलंमिमानः कुर्वाणःसन् प्रथमाय प्राथमिकायधायसे धेट्पाने सोमपानायमहिमानमातिरत् अवर्धयत् तिरतेर्व्यत्ययेनशः यद्यो-

गादनिघातः शूरः शत्रूणांशातयितायइन्द्रः युत्सु युद्धेषुतन्वंस्वकीयंशरीरंपर्य्व्यत वर्मणापरिवीतमकरोत् सइन्द्रोमहिनास्वकीयेनमहिम्नाशीर्षणिस्वर्गे शरसिद्यांप्रत्यमुञ्चत अधारयत्॥ २ ॥

अथतृतीया–

अधाकृणोःप्रथमंवीर्यंमहद्यदस्याग्रेब्रह्मणाशुष्ममैरयः ।
रथेष्ठेनहर्यश्वेनविच्युताःप्रजीरयःसिस्रतेसध्र्य१क्पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य ।
अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः । रथेऽस्थेन । हरिऽअश्वेन ।
विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्र्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अधापिच हेइन्द्र त्वंप्रथमंमुख्यंमहद्वीर्यंसामर्थ्यमकृणोरकरोः किंतत् ब्रह्मणास्तोत्रेणस्तुतिसाधनभूतेनवेदवाक्येनास्यवीर्यस्यस्तोतुर्जनस्याग्रेपुरतः यत्शुष्मंशत्रूणांशोषकंबलमैरयः उदगमयः जीरयोजरयितारोबाधकाअसुराः रथेष्ठेनरथस्थितेनहर्यश्वेनत्वयाविच्युताः स्वस्थानात् च्याविताःसन्तः सध्र्यक्सधीचीनाः परस्परंसंगताः पृथक्भीत्यावियुक्ताःसन्तः प्रसिस्रते प्रकर्षेणधावंति सृगतौ जुहोत्यादिः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं सध्र्यगितिसहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वेननिपातनादुदात्तस्वरितयोरितियणःस्वरितत्वम्॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अधायोविश्वाभुवनाभिमज्मनेशानकृत्प्रवयाअभ्यवर्धत ।
आद्रोदसीज्योतिषावह्निरातनोत्सीव्यंतमांसिदुधितासमव्ययत् ॥४॥

अध । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशानऽकृत् ।
प्रऽवयाः । अभि । अवर्धत । आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः ।
आ । अतनोत् । सीव्यन् । तमांसि ! दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥४॥

अधापिचप्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनोवायइन्द्रः विश्वाभुवनासर्वान् लोकान् मज्मनाबलेनअभिअभिभूयईशानकृत् आत्मानंसर्वस्याधिपतिंकुर्वन् यद्वा अग्न्यादीन्देवान् तत्तल्लोकाधिपतीन्कुर्वन् अभ्यवर्धत सर्वतःप्रवृद्धोभवत् आदनन्तरं वह्निः जगतांवोढासइन्द्रः ज्योतिषास्वीये-

नतेजसारोदसी द्यावापृथिव्यावातनोत्व्याप्नोत् किञ्च तमांसितमोरूपाणि रक्षांसिदुधितादुःस्थानिदुर्गतानिसीव्यन् विस्तारयन् समव्ययत् आवृणोत् जगद्व्याप्यवर्ततइत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

सप्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।
अधारयत्पृथिवींविश्वधायसमस्तभ्नान्माययाद्यामवस्रसः ॥५॥१९॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृंहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अपः । अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वऽधायसम् । अस्तभ्नात् । मायया । द्याम् । अवऽस्रसः ॥ ५॥ १९ ॥

सइन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततःप्रकर्षेणाञ्चतोगच्छतः सपक्षान् पर्वतान् ओजसाबलेन दृंहत् पक्षच्छेदंकृत्वाभूमौदृढीचकार अचलानकरोदित्यर्थः अपांमेघस्थितानामुदकानामपः स्यन्दनलक्षणंकर्मअधराचीनंअधः प्रदेशमञ्चतिगच्छतीत्यधराचीनं तादृशमकृणोत् मेघभेदनंकृत्वाअपोभूमावपातयदित्यर्थः किञ्च विश्वधायसंविश्वस्यधात्रींपृथिवींबलेनाधारयत् माययाप्रज्ञया उपायेनद्यांद्युलोकंअवस्रजः स्रंसुगतौ संपदादिलक्षणोभावेक्विप् अवपतनादस्तभ्नात् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथषष्ठी–

सास्माअरंबाहुभ्यांयंपिताकृणोद्विश्वस्मादाजनुषोवेदसस्परि ।
येनापृथिव्यांनिक्रिविंशयध्यैवज्रेणहत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुऽभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् । विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि । येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हत्वी । अवृणक् । तुविऽस्वनिः ।६।

सतादृशइन्द्रः अस्मैजगते अरमलं पर्याप्तोबभूव रक्षकत्वेनस्वामीबभूवेत्यर्थः पितासर्वस्यपालकः प्रजापतिः विश्वस्मात् सर्वस्माज्जनुषोजनात् परिततोप्युत्कृष्टाद्वेदसोज्ञानात्तद्विशिष्टं बाहुभ्यांस्वकीयाभ्यांबाहुभ्यांयमाकृणोत् तुविष्वणिः बहुकीर्तिः महास्वनोवासइन्द्रः येनज्ञानेनक्रिविंएतन्नामानमसुरं वज्रेणहत्वी स्नात्व्यादयश्चेतित्वी हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यांभूमौशयध्यै शयनायदीर्घनिद्रायैन्यवृणक् वृणक्तिर्हिंसाकर्मा न्यवधीत् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

अमाजूरिवपित्रोःसचासतीसमानादासदसस्त्वामियेभगम् ।
कृधिप्रकेतमुपमास्याभरदद्धिभागंतन्वोयेनमामहः ॥ ७ ॥

अमाजूःऽइव । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ ।
सदसः । त्वाम् । इये । भगम् । कृधि । प्रऽकेतम् । उप । मासि ।
आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । ममहः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र अमाजूःइव यावज्जीवंगृहेएवजीर्यन्ती पित्रोःसचा मातापितृभ्यांसहभवन्ती तयोः शुश्रूषणपरापतिमलभमानासतीदुहिता समानादात्मनःपित्रोश्चसाधारणात्सदसोगृहात् अधिकरणेचोपसंख्यानमितिपञ्चमी गृहउपस्थायैवयथाभागंयाचतितथास्तोताहंभगंभजनीयं धनं त्वामिये ईगत्यादिषु लिटचुत्तमइतिव्यत्ययेनात्मनेपदं इयङादेशः त्वांयाचे तत्रदेयंधनंप्रकेतंप्रकर्षेणज्ञातव्यंविश्वजनीयंकृधिकुरु तत्रउपमासि एतावदिदंधनमितिकुरु आभर तत्रधनंसंपादय भागंभजनीयंधनंतन्वः शरीरायमह्यमितियावत् दद्धिदेहि येनधनेन ममहः स्तोतॄनिमान्आपूजयसि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

भोजंत्वामिन्द्रवयंहुवेमददिष्ट्वमिन्द्रापांसिवाजान् ।
अविड्ढीन्द्रचित्रयानऊतीकृधिवृषन्निन्द्रवस्यसोनः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र ।
अपांसि । वाजान् । अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती ।
कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र भोजंपालयितारंभोजयितारंवात्वांवयंहुवेम ह्वयतेर्लिङिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् हेइन्द्र त्वंअपांसिकर्माणिवाजानन्नानिददिः दाण्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिड्वद्भावादभ्यासादिकार्यम् नलोकाव्ययनिष्ठेतिषष्ठीप्रतिषेधः दाताखलु हेइन्द्र चित्रयानानाप्रकारयाऊतीऊत्यापालनेननोस्मानविड्ढिरक्ष वृषन्कामानांवर्षकहेइन्द्र नोस्मान्वस्यसः अतिशयेनवसुमतः कृधिकुरु ॥ ८ ॥

अथनवमी–

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥९॥२०॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

नूनंसातइतिव्याख्याता ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

प्रातारथइतिनवर्चंसप्तमंसूक्तं गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रं प्रातरित्यनुक्रान्तम् लैङ्गिकोविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

प्रातारथोनवोयोजिसस्निश्चतुर्युगस्त्रिकशःसप्तरश्मिः ।
दशारित्रोमनुष्यःस्वर्षाःसइष्टिभिर्मतिभीरंह्योभूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तऽरश्मिः । दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

रथोरंहणाद्रथोयज्ञः सचनवोनूयतेस्तूयतेत्रेतिनवःस्तुतिमान् सस्निः स्नाशौचे आदृगम-हनेतिकिन्प्रत्ययः शुद्धः एवंविधोयज्ञः प्रातः प्रातःकालेयोजि अयोज्यस्माभिः चतुर्युगः युज्य-न्तइतियुगानिग्रावाणः चत्वारियुगानियस्यसतथोक्तः अध्वर्य्वाद्यृत्विगभिप्रायंवा त्रिकशः ति-स्रः कशावाचोमन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपायस्यसतथोक्तः सवनत्रयाभिप्रायंवा सप्तरश्मिः अश्नुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीतिरश्मयः छन्दांसिसप्तसंख्याकानिगायत्र्यादीनिच्छन्दांसियस्यसतथोक्तः दशारित्रः अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्तइतिअरित्राग्रहाः दशसंख्याकाग्रहायस्यसतादृशः चमसा-ध्वर्य्वभिप्रायंवा मनुष्योमनुष्याणांहितः स्वर्षाः स्वर्गस्यदाता सएवंविधोयज्ञः इष्टिभिः प्रायणी-यातिथ्यादिभिः मतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैःरंह्यः शब्दनीयोभूदभूत् यद्वा नवोभिनवः सस्निः स-

नोतेर्द्विर्वचनादि कामानांदातारथः रमन्तेस्मिन्निति रथः स्यन्दनः प्रातःसवनेचसोमपानार्थंयो-जि अश्वैरयोजि कीदृशःचतुर्युगः त्रिकशः तिस्रःकशायस्यसतथोक्तः सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः द-शारित्रोदशवकः मनुष्यः मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्यसङ्गमयिताइन्द्ररथः इष्टिभिःयागैर्मतिभिः स्तोत्रैश्चव्याप्तव्योभवति ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

सास्मा अरंप्रथमंसद्वितीयंमुतोतृतीयंमनुषःसहोता ।
अन्यस्यागर्भमन्यऊंजनन्तसोअन्येभिःसचतेजेन्योवृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता । अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊँ इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

सयज्ञः सोमोवाअस्माइन्द्रायप्रथमंप्रातःसवनेअरंपर्याप्तोभूत् सचद्वितीयं माध्यन्दिनेस-वनेपर्याप्तोभूत् उतोअपिचसतृतीयं तृतीयेसवनेपर्याप्तोभूत् सर्वत्रकालाध्वनोरितिद्वितीया सय-ज्ञः सोमोवामनुषोमनुष्यस्यहोताशुभानांवोढाभवति किञ्च अन्येऋत्विजः अन्यस्याः पृथि-व्याः वेदात्मिकायावाचोवागर्भंसन्तं सोमंयज्ञं वाजनन्त अजनयन्त उप्रसिद्ध्यर्थः वृषाअभिमत-फलवर्षकः जेन्योजयसमर्थः सयज्ञः सोमोवाअन्येभिः अन्यैरिन्द्रादिभिःदेवैःसचते सङ्गच्छते सचसमवाये अनुदात्तेत् ॥ २ ॥

अथतृतीया–

हरीनुकंरथइंद्रस्ययोजमायैसूक्तेनवचसानवेन ।
मोषुत्वामत्रबहवोहिविप्रानिरीरमन्यजमानासोअन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन । मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिनिरथे हरीएतन्नामकावश्वौनुक्षिप्रंकंसुखेनआयैगमनायनवेनअन्यैरकृत पूर्वेणवचसावेदात्मकेनसूक्तेनसाधनेनयोजंयुनज्मि युजिर्योगे लुङि इरितोवेतिच्लेरङादेशः अत्रास्मिन्यज्ञेबहवोविप्रामेधाविनः स्तोतारोभवंतिहि तथापिअन्येमद्व्यतिरिक्तायजमानास्तेयजमानाः त्वां सु सुष्ठु मोनिरीरमन् नितरांमारमयन्तु अतोस्मदीयंयज्ञमागत्यसोमंपिबेतिभावः रीरमन् रमतेर्ण्यन्तस्यलुङिचङिसन्वद्भावादभ्यासस्येत्वदीर्घौ वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेननिघातः॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आद्वाभ्यांहरिभ्यामिन्द्रयाह्याचतुर्भिराषड्भिर्हूयमानः ।
आष्टाभिर्दशभिःसोमपेयमयंसुतःसुमखमामृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुःऽभिः ।
आ । षट्ऽभिः । हूयमानः । आ । अष्टाभिः । दशऽभिः । सोमऽपेयम् ।
अयम् । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र होतृभिराहूयमानस्त्वं द्वाभ्यांहरिभ्यामश्वाभ्यामिमंयज्ञंप्रति सोमपानार्थमायाहि चतुर्भिर्हरिभिरायाहि तथाषड्भिरागच्छ सोमपेयं पापाने कर्मणिअचोयत् ईद्यतीतीत्वं पातव्यंसोमंप्रतिअष्टाभिरश्वैरायाहि अष्टनोदीर्घादितिविभक्तेरुदात्तत्वं दशभिर्हरिभिरागच्छ सुमख सुयज्ञ सुधनवा हेइन्द्र अयंसोमस्त्वदर्थंसुतः अभिषुतः अतोयज्ञस्यमृधोहिंसाः माकः माकार्षीः करोतेर्लुङिमन्त्रेघसेत्यादिनाचेर्लुक् गुणेकृते हल्ङ्यादिनासिपोलोपः यद्यपीन्द्रस्यद्वावेवहरीतथापितयोर्विभूतिभेदान्नानात्वं अतोश्वबहुत्वमविरुद्धम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

आविंशत्यात्रिंशतायाह्यर्वाङाचत्वारिंशताहरिभिर्युजानः ।
आपञ्चाशतासुरथेभिरिन्द्राषष्ट्यासप्तत्यासोमपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता ।
हरिऽभिः । युजानः । आ । पञ्चाशता । सुऽरथेभिः । इन्द्र ।
आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र सोमपेयंपातव्यंसोमंप्रतिअर्वाङस्मदभिमुखःसन्विंशत्याविंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि त्रिंशतात्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ चत्वारिंशताचत्वारिंशत्संख्याकैर्हरिभिर्युजानोयुज्यमान-स्त्वंसोमपानंप्रत्यायाहि सुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः पञ्चाशताहरिभिरायाहि तथाषष्ट्याषष्टि-संख्याकैर्हरिभिः सप्तत्याएतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानंप्रत्यागच्छ ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथषष्ठी–

आशीत्यानंवत्यायांह्यर्वाङाशतेनहरिंभिरुह्यमांनः ।
अयंहितेंशुनहोंत्रेषुसोमइन्द्रंत्वायापरिंषिक्तोमदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेनं ।
हरिंऽभिः । उह्यमानः । अयम् । हि । ते । शुनःऽहोंत्रेषु । सोमः ।
इन्द्रं । त्वाऽया । परिंऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

अशीत्या अशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङस्मदभिमुखःसन्आयाहि नवत्याएत-त्संख्याकैरश्वैरागच्छ शतेनशतसंख्याकैर्हरिभिरुह्यमानोधार्यमाणस्त्वंआयाहि हेइन्द्र हि-यस्मात्तेमदायहर्षायशुनहोत्रेषु सुखेनहूयतेसोमोयेभिरितिशुनहोत्राःपात्रविशेषाः तेषुअयंसोमः त्वाया त्वत्कामनयापरिषिक्तः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

ममब्रह्मेन्द्रयाह्यच्छाविश्वाहरीधुरिधिष्वारथस्य ।
पुरुत्राहिविहव्योबभूथास्मिञ्छूरसवनेमादयस्व ॥ ७ ॥

ममं । ब्रह्मं । इन्द्र । याहि । अच्छं । विश्वां । हरी इतिं । धुरि ।
धिष्व । रथंस्य । पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथं । अस्मिन् ।
शूर । सवंने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हेइन्द्र ममब्रह्मअस्मदीयामेवस्तुतिमच्छाभिलक्ष्यायाहि विश्वाव्याप्तौहरीरथस्यधुरियुग-प्रान्तेधिष्व संयोजय पुरुत्रापुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः त्वंविहव्योविविधंह्वातव्योबभूथ बभूविथ

बभूथाततंथजगृभ्मववर्थेतिनिपातनादिडभावः हिप्रसिद्धः हेशूर अस्मिन्सवनेयज्ञेमादयस्व सोमपानेनहृष्टोभव ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

नमइन्द्रेणसख्यंवियोषदस्मभ्यंमस्यदक्षिणादुहीत ।
उपज्येष्ठेवरूथेगभस्तौप्रायेप्रायेजिगीवांसःस्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य ।
दक्षिणा । दुहीत । उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ । प्रायेऽप्राये ।
जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इन्द्रेणसहमेममसख्यंयष्टृयष्टव्यलक्षणंसख्यंनवियोषत् कदाचिदपिनवियुज्यतां यौतेर्लेटिसिब्बहुलमितिसिप् अडागमः अस्येन्द्रस्यदक्षिणाइन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यंदुहीत अभिमतफलं दुग्धां दुहेर्लिङिरूपं ज्येष्ठेअतिशयेनप्रशस्येवरूथे आपदांवारकेवरणीयेवागभस्तौ बाहौउपसमीपेवर्तिनः स्याम इन्द्रस्यहस्तस्पर्शयोग्याभवेमेत्यर्थः किञ्च प्रायेप्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्ययज्ञशालायांप्रवेशेप्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणांजेतारोभवेम यद्वा प्रायेप्रायेप्रकर्षेणईयतेगम्यतेयोद्धृभिरितिप्रायंयुद्धं तस्मिन्युद्धेजिगीवांसः शत्रून्जितवन्तोभवेम ॥ ८ ॥

अथनवमी—

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा ।
मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

नूनंसातइतिव्याख्याता ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अपाय्यस्येतिनवर्चमष्टमंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रम् अपायीत्यनुक्रान्तम् लैङ्गिकः सूक्तविनियोगः द्वितीयेपर्यायेहोतृशस्त्रयाज्या अपाय्यस्यान्धसोमदायेतियाज्येसूत्रितम् ।

सैषासूक्तेप्रथमा–

अपा॑य्य॒स्यान्ध॑सो॒ मदा॑य॒ मनी॑षिणः सु॒वा॒नस्य॒ प्रय॑सः ।
यस्मि॒न्निन्द्रः॑ प्र॒दिवि॑ वावृधा॒न ओको॑ द॒धे ब्र॑ह्म॒ण्यन्त॑श्च॒ नरः॑ ॥ १ ॥

अपा॑यि । अ॒स्य । अन्ध॑सः । मदा॑य । मनी॑षिणः । सु॒वा॒नस्य॑ ।
प्रय॑सः । यस्मि॑न् । इन्द्रः॑ । प्र॒ऽदिवि॑ । व॒वृ॒धा॒नः । ओकः॑ ।
द॒धे । ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । च॒ । नरः॑ ॥ १ ॥

सुवानस्यसोमाभिषवंकुर्वाणस्यमनीषिणः प्राज्ञस्ययजमानस्यसंबन्धिनः प्रयसः प्रीङ् तर्पणे असुन् प्रीतिकरस्यअस्यसोमलक्षणस्यान्धसः अन्नस्यमदायअपायि एतदन्नमिन्द्रेणपीतं इत्यर्थः यद्वा अपायीतिपातेर्व्यत्ययोबहुलमितिचिण्कर्तरिभवति छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् प्रीतिकरस्यान्धसः मदायअपायि शेषविवक्षयाकर्मणिषष्ठी इन्द्रः सोमंपिबतु प्रदिविपुराणेयस्मिन्सोमलक्षणेन्धसिवावृधानोवर्धमानइन्द्रःओकोदधे सेव्यतयानिवासंचकार किञ्च ब्रह्मण्यन्तः इन्द्रायस्तोत्रमिच्छन्तः नरः कर्मणांनेतारऋत्विजः यस्मिन्निवासंदधिरे तदेतदपायीति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

अ॒स्य म॑न्दा॒नो मध्वो॒ वज्र॑ह॒स्तोऽहि॒मिन्द्रो॑ अर्णो॒वृतं॒ वि वृ॑श्चत् ।
प्र यद्वयो॒ न स्वस॑रा॒ण्यच्छा॒ प्रयां॑सि च न॒दीनां॒ चक्र॑मन्त ॥ २ ॥

अ॒स्य । म॒न्दा॒नः । मध्वः॑ । वज्र॑ऽहस्तः । अहि॑म् । इन्द्रः॑ ।
अ॒र्णः॒ऽवृत॑म् । वि । वृ॒श्च॒त् । प्र । यत् । वयः॑ । न । स्वस॑राणि ।
अच्छ॑ । प्रयां॑सि । च॒ । न॒दीना॑म् । चक्र॑मन्त ॥ २ ॥

अस्यमध्वः तृतीयार्थेषष्ठी अनेनमदकरेणसोमेनमन्दानोहृष्यन्वज्रहस्तः वज्रयुक्तोहस्तोयस्यसइन्द्रः अर्णोवृतंउदकस्यावरकंउदकेनावृतंवा अहिंवृत्रंमेघंवाविवृश्चत् विशेषेणाच्छिनत् ओव्रश्चूछेदने तौदादिकः लङि ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम् किञ्च यद्यदाअहिभेदनेजाते नदीनांप्रयांसिप्रीणयितॄणिजलानिअच्छसमुद्रमभिलक्ष्यप्रचक्रमन्त गन्तुमुपाक्रमन् तत्रदृष्टान्तः– वयोन यथापक्षिणःस्वसराणि सुष्ठुअर्यन्तेप्राप्यन्तेइतिस्वराणिस्वसराणि कुलायाः तानभिलक्ष्य गच्छन्तितद्वत् ॥ २ ॥

अथतृतीया–

समाहिनइन्द्रोअर्णोअपांप्रैरयदहिहाच्छासमुद्रम् ।
अजनयत्सूर्यंविददाअक्तुनाह्नांवयुनानिसाधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिनः । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिऽहा । अच्छ । समुद्रम् । अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्नाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

माहिनोमहनीयःपूजनीयः यद्वा महिमोपेतः अहिहाअहिंमेघंहतवानिन्द्रःब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् बहुलंछन्दसीतिभूतकालेक्विप् सइन्द्रःअपामर्णःऋगतौ स्रोतोलक्षणंप्रवाहंसमुद्रमच्छाभिलक्ष्यप्रै- रयत् किञ्च सइन्द्रः अङ्गिरसांबिलान्तर्वर्तिनीनामावृतानांगवांलाभायसूर्यमजनयत् ततःगाः पणिभिरपहृतागाः विददलभत विदिर्लाभे लुङिइरितोवेतिच्लेरङादेशः वाक्यभेदादनिघातः तथाक्तुनातेजसाअह्नांदिवसानांवयुनानिप्रज्ञानानिप्रकाशान्साधत्असाधयत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

सोअप्रतीनिमनवेपुरूणीन्द्रोदाशद्दाशुषेहन्तिवृत्रम् ।
सद्योयोनृभ्योअतसाय्योभूत्पस्पृधानेभ्यःसूर्यस्यसातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् । सद्यः । यः । नृऽभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

सइन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेमनवेमनुष्याययजमानायपुरूणिबहूनिअप्रतीन्युत्कृष्टानिधनानि दाशद्ददाति किञ्च वृत्रमसुरंहन्ति कीदृशः यइन्द्रःसूर्यस्यसातौ सातिःसंभजनं सूर्यसंभजनवि- षयभूतेपस्पृधानेभ्यः अहमेवप्रथमंसूर्यंप्राप्नुयामितिस्पर्धमानेभ्यः नृभ्यः स्तोतृभ्यः सद्यस्तदा- नीमेवअतसाय्यस्तत्प्राप्तिहेतुभूतःसन् समाश्रयणीयोभूत्अभूत् यद्वा सूर्यस्यसातौ षोन्तकर्मणि अधिकरणेक्तिन् सूर्यस्यसंबन्धिनियुद्धेपस्पृधानेभ्यः सूर्येणसहस्पर्धमानेभ्यःअतसाय्योभूत् स- ततंगमनीयोभवत् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

ससुन्वतइन्द्रःसूर्यमादेवोरिणङ्मर्त्यायस्तवान् ।
आयद्रयिंगुहदवद्यमस्मैभरदंशंनैतंशोदशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय ।
स्तवान् । आ । यत् । रयिम् । गुहत्ऽअंवद्यम् । अस्मै । भरंत् ।
अंशंम् । न । एतंशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

स्तवान्एतशेनस्तूयमानः देवोद्योतमानःसइन्द्रः सुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेमर्त्यायमनुष्यायएतशायसूर्यमारिणक् एतशेनस्पर्धमानंसूर्यंबलेनारेचयत् तथाचनिगमः–प्रैतशंसूर्येपस्पृधानंसौवश्व्येसुष्विमावार्दिंद्रइति । यद्यस्मात्एतशः सौवश्व्योराजादशस्यन्यजमानः अस्माइन्द्रायगुहदवद्यंप्रच्छन्नावद्यंरयिंसोमरूपमाभरत् सम्पादयामास तत्रदृष्टान्तः–अंशंन यथापिता अंशं भागंपुत्रायभरतितद्वत् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथषष्ठी–

सरंन्धयत्सदिवःसारथयेशुष्णमशुषंकुयवंकुत्साय ।
दिवोदासायनवतिंचनवेन्द्रःपुरोव्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथये । शुष्णम् । अशुषम् ।
कुयवम् । कुत्साय । दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः ।
पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

सदिवः दीप्तियुक्तः सइन्द्रः सारथये आत्मनःसारथ्यंकुर्वतेकुत्सायराजर्षयेशुष्णंशोषयतिसर्वमितिशुष्णः कश्चिदसुरः तमशुषंनकेनापिशोषणीयंकुयवंएतन्नामानमसुरंरन्धयत् रध्यतिर्वशगमने वशमनयत् यद्वा रधहिंसासंराध्योरित्यस्यण्यन्तस्यरधिजभोरचीतिनुम् अवधीत् किञ्च सइन्द्रः दिवोदासायएतन्नामकायराज्ञेशंबरस्यासुरस्यनवनवतिंपुरः व्यैरत् विदारितवान् ॥ ६ ॥

---

१ ऋ. सं. १. ४. २९. ।

अथसप्तमी—

एवातंइन्द्रोचथंमहेमश्रवस्यानत्मनांवाजयंन्तः ।
अश्यामतत्साप्तंमाशुषाणाननमोवधरदेवस्यपीयोः ॥ ७ ॥

एव । ते । इन्द्र । उचथंम् । अहेम । श्रवस्या । न । त्मनां ।
वाजयंन्तः । अश्यामं । तत् । साप्तंम् । आशुषाणाः । ननमंः ।
वधंः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र श्रवस्या सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घः अन्नेच्छयावाजयन्तः त्वांबलिनंकुर्वन्तः यद्वा श्रवस्यायशःकामनया वाजयन्तोन्नमिच्छन्तः इच्छायामपिणिचूदृश्यते अश्वायन्तोगव्यन्तोवाजयन्तइतिक्यजन्तत्वेचित्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वंस्यात् वाजयन्तः शतक्रतुमितियथा तादृशावयंतेएव तुभ्यमेव उचथंस्तोत्रं त्मना आत्मनास्वयमेव न अहेम इदानींप्रापयेम अहिगतौ नसम्प्रत्यर्थे आशुषाणाः अश्नोतेःकानचिव्यत्ययोबहुलमितिलिटचपिविकरणद्वयं उप्रत्ययः त्वामश्नुवानाः वयंतदभिलषितं तत्साप्तंसप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनंसख्यं अश्याम व्यामुयाम अदेवस्य देवानिन्द्रादीनजानतः पीयोः पीयतिर्हिंसाकर्मा हिंसकस्यासुरस्यवधः वध्यन्तेशत्रवोनेनेतिवधरायुधंननमः ततअधोनमय ननमः णमुप्रह्वत्वे ण्यंतस्यलुङिचङिरूपं मितांह्रस्वइतिह्रस्वः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

एवातेंगृत्समदाःशूरमन्मांवस्यवोनवयुनांनितक्षुः ।
ब्रह्मण्यन्तंइन्द्रतेनवीयइषमूर्जंसुक्षितिंसुम्नमंश्युः ॥ ८ ॥

एव । ते । गृत्सऽमदाः । शूर । मन्मं । अवस्यवंः । न । वयुनांनि ।
तक्षुः । ब्रह्मण्यन्तंः । इन्द्र । ते । नवीयः । इषंम् । ऊर्जंम् ।
सुऽक्षितिम् । सुम्नम् । अश्युः ॥ ८ ॥

शूरबलवन् हेइन्द्र गृत्समदाः अत्रयास्कः—गृत्समदोगृत्समदनः गृत्सइतिमेधाविनाम गृणातेःस्तुतिकर्मणइति[1] । तथाविधाःमन्ममननीयं स्तोत्रंतेएवतुभ्यमेव तक्षुः ततक्षुःचक्रुःतत्रदृष्टा-

१ नि० ९. ५. ।

न्तः—अवस्यवोन अवः गत्यर्थादवतेरसुनिरूपमवइति अवोगमनमिच्छन्तः पुमांसोवयुनानि मार्गान् यथाकुर्वन्तितद्वत् किञ्च नवीयः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् नवीयसोनवतरस्यते तवब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रंकर्तुमिच्छन्तः गृत्समदाः सुक्षितिमिषं शोभननिवासोपेतमन्नंऊर्जंबलं सुम्नं सुखं चाश्युः प्राप्नुयुः एकस्मिन्गृत्समदेबहुवचनंपरोक्षनिर्देशश्च ॥ ८ ॥

अथनवमी—

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥९॥२४॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २४ ॥

नूनंसातइतिसिद्धार्था ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वयंतेवयइतिनवर्चंनवमंसूक्तम् गार्त्समदंत्रैष्टुभमैन्द्रम् वयन्तइत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगोलिङ्गादवधार्यताम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

वयंतेवयइन्द्रविद्धिषुणःप्रभरामहेवाजयुर्नरथम् ।
विपन्यवोदीध्यतोमनीषासुम्नमियक्षन्तस्त्वावतोनॄन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः । न । रथम् । विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्नम् । इयक्षन्तः । त्वाऽवतः । नॄन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेतुभ्यंवयंवयः सोमलक्षणमन्नं प्रभरामहे प्रकर्षेणसंपादयामः तत्रदृष्टान्तः—वाजयुर्नयथान्नमात्मनइच्छन्पुमान्रथंशकटंसंपादयतितद्वत् एवंहविःसंपादकान्नोस्मान् सुसुष्ठु वि-

द्विजानीहि विदेर्ज्ञानार्थस्यलोटिरूपं वाक्यादित्वादनिघातः किंकुर्वन्तोवयं विपन्यवः तवस्तोत्रं कुर्वाणाः मनीषामनसईषयास्तुत्यादीध्यतोदीप्यमानाः दीधीङ्दीप्तिदेवनयोः व्यत्ययेनशतृ त्वावतः युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् त्वत्सदृशान् नृन् नेतॄन् अग्न्यादीन्सुम्नं सुखमियक्षन्तः याचमानाः यद्वा सुम्नंसुखेननृन् नेतॄन्अग्न्यादीन् देवान् इयक्षन्तः इयक्षतिर्गतिकर्मा हविषातान्प्राप्नुवन्तोवयंभरामहइतिसमन्वयः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

त्वंनंइन्द्रत्वाभिरूतीत्वायतोअभिष्टिपासिजनान् ।
त्वमिनोदाशुषोवरूतेत्थाधीरभियोनक्षतित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा ।
असि । जनान् । त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्थाऽधीः ।
अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंत्वाभिःत्वदीयाभिरूती ऊतिभिः पालनादिभिःनोस्मान् पाहि किञ्च त्वायतः सुपआत्मनःक्यच् शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वं त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा सुपांसुलुगितिसोराकारः अभिष्टयोभिगन्तारः शत्रवः तेभ्यः पातारक्षकोसिभवसि दाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्यत्वमिनः ईश्वरःखलु वरूता ग्रसितस्कभितेतिनिपातनादीकारस्यऊकारः बाधकानांनिवारकोसि किञ्च त्वंतस्यस्तोतुरित्थाधीः एवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि यस्त्वात्वामभिनक्षति हविषापरिचरति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सनोयुवेन्द्रोजोहूत्रःसखाशिवोनरामस्तुपाता ।
यःशंसन्तंयःशशमानमूतीपचन्तंचस्तुवन्तंचप्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् ।
अस्तु । पाता । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।
पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

युवातरुणोयष्टॄणांपापस्यशमयितावा जोहूत्रः स्तोतृभिराह्वातव्यः होतव्योवासखासखिभूतः सुखकरः सइन्द्रः नरांनृशब्दस्यामिछान्दसोगुणः नरशब्दस्यवाआमि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुडभावः कर्मनेतॄणां नोस्माकंपाताअस्तु पालकोभवतु यःशस्त्राणिशंसन्तंयश्च शशमानं शशप्लुतगतौ क्रियाःकुर्वाणं पुरोडाशादिहवींषिपचन्तं स्तुवन्तंचसामभिः स्तोत्रं कुर्वाणंस्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेनभेदस्यप्रतिपादितत्वादत्रपृथङ्निर्देशः एवंयजमानंऊती ऊत्यारक्षणेनप्रणेषत् नयतेर्लेटि सिब्बहुलमितिसिप् अडागमः तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः कर्मणांपारंप्रापयत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

तमुं॒स्तु॒षइन्द्रं॒तंगृ॒णी॒षे॒यस्मि॒न्पु॒रावा॑वृ॒धुःशाशदु॒श्च॑ ।
सवस्वः॒कामं॑पीपरदिया॒नोब्र॑ह्मण्य॒तोनू॒तंनस्या॒योः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । स्तु॒षे॒ । इन्द्र॑म् । तम् । गृ॒णी॒षे॒ । यस्मि॑न् ।
पुरा । व॒वृधुः । शा॒श॒दुः । च॒ । सः । वस्वः॑ । काम॑म् । पी॒प॒र॒त् ।
इ॒या॒नः । ब्र॒ह्म॒ण्य॒तः । नूत॑नस्य । आ॒योः ॥ ४॥

तमुतमेवेन्द्रंस्तुषेस्तौमि तथातमिन्द्रंगृणीषेशंसामि उभयत्रपुरुषव्यत्ययः यस्मिन्निन्द्रेपुरापूर्वं स्तोतारोवावृधुःप्रवृद्धाअभवन् शाशदुश्च शत्रून्हिंसितवन्तश्च शद्लृशातने लिटि तुजादीनामित्यभ्यासस्यदीर्घः इयानः स्तोतृभिर्याच्यमानः सइन्द्रः ब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतोनूतनस्यायोर्मनुष्यस्ययजमानस्यवस्वः वसुनःकाममभिलाषंपीपरत् अभिलषितफलदानेनपूरयतु ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

सोअङ्गि॑रसामु॒चथा॑जुजु॒ष्वान्ब्रह्मा॑तूतो॒दिन्द्रो॑गा॒तुमि॒ष्णन् ।
मु॒ष्णन्नु॒षसः॒सूर्ये॑णस्त॒वानश्व॑स्यचिच्छिश्नथत्पू॒र्व्याणि॑ ॥ ५ ॥ २५ ॥

सः । अङ्गि॑रसाम् । उ॒चथा॑ । जु॒जु॒ष्वान् । ब्रह्म॑ । तू॒तो॒त् । इन्द्रः॑ ।
गा॒तुम् । इ॒ष्णन् । मु॒ष्णन् । उ॒षसः॑ । सूर्ये॑ण । स्त॒वान् । अश्व॑स्य ।
चि॒त् । शि॒श्न॒थ॒त् । पू॒र्व्याणि॑ ॥ ५ ॥ २५ ॥

अङ्गिरसांसंबन्धीनिउचथाउक्थानिजुजुष्वान् जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्यलिटिक्कसौरूपं सेवमानःसइन्द्रः गातुंपणिभिरुपद्रुतानामङ्गिरसांमार्गमिष्णनप्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रंकामप्रदानेन तूतोत् तुवृद्धावित्यस्यलङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः अवर्धयत् किञ्च स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमानःसूर्येणस्वात्मभूतेनउषसोमुष्णन अपहरन् उदितेहिसूर्येउषसोव्यावर्तन्ते तादृशः सइन्द्रः अश्नस्य अश्नुतेस्वतेजसासर्वंजगदित्यश्नःकश्चिदसुरः तस्यपूर्व्याणिपुरातनानि पुराणिबलानिवा शिश्नथत् अश्नथयत् शिथिलीचकार चित्पूरणः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथषष्ठी–

सहंश्रुतइन्द्रोनामंदेवऊर्ध्वोंभुवन्मनुंषेदस्मतंमः ।
अवंप्रियमंर्शसानस्यंसाह्वाञ्छिरोंभरद्दासस्यंस्वधावांन् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रंः । नामं । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुंषे । दस्मऽतंमः । अवं । प्रियम् । अर्शसानस्यं । सह्वान् । शिरंः । भरत् । दासस्यं । स्वधाऽवांन् ॥ ६ ॥

देवोद्योतमानः श्रुतः कीर्तिमान्अतएवदस्मतमः सर्वैरतिशयेनदर्शनीयः सइन्द्रः मनुषेमनोरर्थंउर्ध्वोभुवत् कामप्रदानेप्रवृत्तेउदङ्मुखोभवतु नामप्रसिद्धौ हेतिपूरणः तदुच्यते साह्वान् शत्रूनभिभवन्स्वधावान्बलवानिन्द्रः अर्शसानस्यलोकंबाधमानस्यदासस्यएतन्नामकस्यासुरस्यप्रियंशिरः अवभरत् अधःपातयतु हरतेर्लेटयडागमः हृग्रहोर्भः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

सवृत्रहेन्द्रःकृष्णयोंनीःपुरन्दरोदासींरैरयद्वि ।
अजंनयन्मनंवेक्षामपश्चंसत्राशंसंयजंमानस्यतूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रंः । कृष्णऽयोंनीः । पुरम्ऽदरः । दासींः । ऐरयत् । वि । अजंनयत् । मनंवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसंम् । यजंमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृत्रहावृत्रस्यहन्तापुरन्दरः शंबरपुरांदारयितासइन्द्रः कृष्णयोनीर्निकृष्टजातीःदासीरुपक्षपयित्रीरासुरीःसेनाः व्यैरयत् व्यनुदत् किञ्च मनवेमनोरर्थंक्षांपृथिवीमपउदकानिचअजनयत् यजमानस्यसत्रामहान्तंशंसमभिलाषंतूतोत् कामप्रदानेनपूरयतु तुवृद्धाविति सौत्रोधातुः शपःश्लुः तुजादित्वाद्दीर्घः यद्वा सत्रामहत् शंसंशंसनीयंशस्त्रंकामप्रदानेनवर्धयतु यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासुरेणनिषिक्तरेतस्काः दासीर्भार्याव्यैरयत् व्यनुदत् तथामन्त्रः—यःकृष्णगर्भानिरहन्नृजिश्वनेति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

तस्मैतवस्य१मनुदायिसत्रेन्द्रायदेवेभिरर्णसातौ ।
प्रतियदस्यवज्रंबाह्वोर्धुर्हत्वीदस्यून्पुरआयसीर्नितारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनु । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः ।
अर्णऽसातौ । प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाह्वोः । धुः । हत्वी ।
दस्यून् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवनशीलैः स्तोतृभिः अर्णसातौ उदकलाभेनिमित्ते तस्माइन्द्रायतवस्यंतवसे बलायहितं बलवर्धनंहविः सत्रासन्ततं सर्वेष्वहस्सुअनुअनुक्रमेणसवनत्रयेदायिअदायि यद्वा तवस्यंयद्बलं प्रवृद्धायदीयते तत्तवस्यं देवेभिर्देवैरुदकभजने अनुक्रमेणतद्बलंतस्माइन्द्रायादायि तथामन्त्रः—अनुतेदायिमहइन्द्रियायेति । यद्यदाअस्येन्द्रस्यबाह्वोर्वज्रंप्रतिधुः स्तोतारोसुरवधसूचकेनस्तोत्रेणप्रतिनिदधुः स्तूयमानोहीन्द्रोदस्युवधार्थं वज्रमादत्ते दधुः दधातेर्लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिझेर्जुस् ततस्तेनवज्रेणदस्यूनसुरान् हत्वीहत्वा तदीयाआयसीरयोमयीः पुरोनितारीत् नितरामनाशयत् ॥ ८ ॥

अथनवमी—

नूनंसातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिन्द्रदक्षिणामघोनी ।
शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ९ ॥ २६ ॥

---

१ ऋ० सं० १. ७. १२. । २ ऋ० सं० ४. ६. २०. ।

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र ।
दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् ।
भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २६ ॥

नूनंसातइतिव्याख्याता ॥ ९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

विश्वजितइतिषळृचंदशमंसूक्तं गार्त्समदमैन्द्रं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाःपञ्चजगत्यः तृतीये-पर्यायेहोतुःशस्त्रएतत्सूक्तं सूत्रितञ्च—विश्वजितेतिष्ठाहरीरथआयुज्यमानेतियाज्याइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

विश्वजितेधनजितेस्वर्जितेसत्राजितेनृजितउर्वराजिते ।
अश्वजितेगोजितेअब्जितेभरेन्द्रायसोमंयजतायहर्यतम् ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वःऽजिते । सत्राऽजिते । नृऽजिते ।
उर्वराऽजिते । अश्वऽजिते । गोऽजिते । अप्ऽजिते । भर । इन्द्राय ।
सोमम् । यजताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

हेअध्वर्यो इन्द्राय सोमंभर संपादय कीदृशायविश्वजिते सर्वस्यजेत्रे तदेवप्रपञ्चयति—धनजिते शत्रुविजयेनतदीयधनानांजेत्रे स्वर्जिते स्वर्गस्यजेत्रे अधिपतये सत्राजिते सत्रासन्ततं जयशीलायमहतोजेत्रेवा नृजिते नृणांनायकानांजेत्रे उर्वराजिते उर्वरासर्वसस्याढ्याभूः तस्याजेत्रे अश्वजिते गोजितेबलेनापहतानांगवांजेत्रे अब्जिते वृत्रेणाक्रान्तानामपांजेत्रे यजताय यजनीयाय तस्माइन्द्रायहर्यतं हर्यगतिकान्त्योः भृमृदृशीत्यादिनाकर्मण्यतच् कमनीयं स्पृहणीयंवा सोमंभरेतिसमन्वयः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अभिभुवेभिभङ्गायवन्वतेषाह्लायसहमानायवेधसे ।
तुविग्रयेवह्नयेदुष्टरीतवेसत्रासाहेनमइन्द्रायवोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभञ्जाय । वन्वते । अषाळ्हाय । सहमानाय ।
वेधसे । तुविऽग्रये । वह्नये । दुस्तरीतवे । सत्राऽसहे । नमः ।
इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे अभिभञ्जायअसुराणांभञ्जकाय वन्वतेवनषणसंभक्तौ व्यत्ययेनउप्रत्ययः शत्रूणांधनानांसंभक्त्रे अषाळ्हाय सहेःकर्मणिनिष्ठा उत्वाभावश्छान्दसः शत्रुभिरनभिभूतायसहमानायसर्वंसहायवेधसे सर्वस्यविधात्रेतुविग्रये पूर्णग्रीवाय यद्वा गृशब्दे औणादिकःकर्मणिकप्रत्ययः तुविभिर्बहुभिःस्तोतव्यायवह्नयेसर्वस्यवोढ्रेदुष्टरीतवेअन्यैर्दुस्तरायदुर्हिंसायवासत्रासहेसर्वदाभिभवित्रेमहतोभिभवित्रेवा एवंविधायेन्द्रायनमःनमःशब्दपूर्वकंस्तोत्रंवोचत हेस्तोतारोयूयंब्रूत ब्रूञोलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङित्यङादेशः वचउमित्युम् गुणः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सत्रासाहोजनभक्षोजनंसहश्च्यवनोयुध्मोअनुजोषमुक्षितः ।
वृतंचयःसहुरिर्विक्ष्वारितइन्द्रस्यवोचंप्रकृतानिवीर्या ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनम्ऽसहः । च्यवनः । युध्मः ।
अनु । जोषम् । उक्षितः । वृतम्ऽचयः । सहुरिः । विक्षु ।
आरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

सत्रासाहः बहूनामभिभविताजनभक्षः जनानांयजमानानांकामप्रदानेनसंभक्ता तैःसंभजनीयइतिवा जनंसहःबलिनांजनानामभिभविता च्यवनःशत्रूणांच्यावयितास्वस्थानात् युध्मः योद्धा जोषमनुप्रीतिमनुउक्षितः सिक्तःसोमेन वृतंचयःवृतस्याभीष्टस्याचेतासंचेतादातेत्यर्थः यद्वा वर्ततेपुनःपुनरभिमुखमागच्छतीतिवृतःशत्रुः तंचयतेहिनस्तीतिवृतञ्चयः चयतिर्हिंसाकर्मा तथाचब्राह्मणं—योवैभागिनंभागान्नुदतेचयतेवैनंसयदिवैनंनचयतेथपुत्रमथपौत्रंचयतेत्वेवैनमिति[1] ।
सहुरिः जसिसहोरुरिन्निति उरिन्प्रत्ययः अभिभविताशत्रूणांविक्षुप्रजासुआरितः पालकत्वेनप्रापितोभवति तादृशस्येन्द्रस्यकृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्यासामर्थ्यानिप्रवोचं प्रकर्षेणवदामि ॥ ३ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. ७. ।

अथचतुर्थी–

अनानुदोवृषभोदोधतोवधोगम्भीरऋष्वोअसमष्टकाव्यः ।
रध्रचोदःश्नथनोवीळितस्पृथुरिन्द्रःसुयज्ञउषसःस्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अनुनुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः ।
असमष्टऽकाव्यः । रध्रऽचोदः । श्नथनः । वीळितः । पृथुः ।
इन्द्रः । सुऽयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

अननुदः अनुपश्चाद्ददातीत्यनुदः आतश्चोपसर्गइतिकर्तरिकः सनास्तियस्यसतथोक्तः प्रभूतधनदानेनास्यसमानोनास्तीत्यर्थः अतएववृषभः कामानांवर्षितादोधतः दुधिर्हिंसाकर्मा हिंसकस्यासुरस्यवधः हन्ता गंभीरः महत्त्वेनगांभीर्योपेतः ऋष्वः महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः असमष्टकाव्यः अशूव्याप्तौ कर्मणि निष्ठा उदित्त्वादिड्विकल्पः नञ्समासः अन्यैरव्याप्तकर्मा रध्रचोदः रधहिंसासंराध्योः रध्राणांसमृद्धानांप्रेरकः यद्वा शत्रूणांहिंसकानांनोदकः श्नथनः शत्रूणांबलापहारेणशातयिता वीळितोदृढाङ्गः पृथुः स्वतेजसाजगद्व्याप्यवर्तमानः सुयज्ञः सुकर्माएतादृशइन्द्रः उषसः स्वः सूर्यंज्योतिः स्वःसूर्यइतिहिब्राह्मणम्[1]। सूर्यंचजनत् प्रादुश्चकार ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

यज्ञेनगातुमप्तुरोविविद्रिरेधियोहिन्वानाउशिजोमनीषिणः ।
अभिस्वरानिषदागाअवस्यवइन्द्रेहिन्वानाद्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्ऽतुरः । विविद्रिरे । धियः । हिन्वानाः ।
उशिजः । मनीषिणः । अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः ।
इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियोहिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रेप्रेरयन्तः उशिजः इन्द्रंकामयमानाः मनीषिणोमेधाविनोङ्गिरसः अप्तुरः अपांप्रेरकाः इन्द्राद्गातुंगवांमार्गंयज्ञेनतपसाविविद्रिरे लेभिरे ततः अवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः इन्द्रे गाः स्तुतीर्हिन्वानाः हिगतिवृद्ध्योः स्वादिः प्रेरयन्तः तेङ्गिरसः अभिस्वराअभितः स्वरः स्वरणंशब्दनंयस्यतेनस्तोत्रेणनिषदाउपसदनेनचद्रविणानिगोधनानिआशत आप्नुवन् अश्नोतेर्लुङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

---

1 ऐ० ब्रा० २. ३१.।

अथषष्ठी–

इन्द्रश्रेष्ठानिद्रविणानिधेहिचित्तिंदक्षस्यसुभगत्वमस्मे ।
पोषंरयीणामरिष्टिंतनूनांस्वाद्मानंवाचःसुदिनत्वमह्नाम् ॥६॥२७॥

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य ।
सुभगऽत्वम् । अस्मे इति । पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् ।
स्वाद्मानम् । वाचः । सुदिनऽत्वम् । अह्नाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेइन्द्र श्रेष्ठान्युत्तमानिद्रविणानिधनानिअस्मभ्यंधेहि निधेहि दक्षस्य दक्षेर्भावेघञ् कर्मकरणसामर्थ्यस्यचित्तिंख्यातिंधेहि अस्मेअस्मभ्यंसुभगत्वंशोभनधनत्वंसौभाग्यंवानिधेहि रयीणांत्वयादत्तानांधनानांपोषंसमृद्धिंधेहि तनूनामङ्गानां यद्वा तायतेएभिःकुलमितितन्वः पुत्राः तनोतेः करणेउप्रत्ययः तेषामरिष्टिंअहिंसांधेहि तथास्मदीयायावाचः स्वाद्मानंस्वादुतांअह्नांसुदिनत्वंशोभनदिनत्वंचधेहि येषुहीन्द्रादयोदेवाइज्यन्ते तानिसुदिनानि तेषांभावःसुदिनत्वम् ॥६॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

त्रिकद्रुकेष्विति चतुर्ऋचमेकादशंसूक्तं गार्त्समदमैन्द्रं अत्रेयमनुक्रमणिका त्रिकद्रुकेषुचतुष्कमष्ट्याद्यतिशाक्ररमन्त्याष्टिर्वेति आद्या अष्टिच्छन्दाः चतुःषष्ट्यक्षरा अवशिष्टाःषष्ट्यक्षराः अतिशर्यः अन्त्याष्टिर्वा षोडशिशस्त्रे त्रिकद्रुकेष्वितितृचः सूत्रितम्–त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंप्रोष्वस्मैपुरोरथमितितृचावातिच्छन्दसाविति अविवाक्येहनिमरुत्वतीयेप्रतिपत्तृचस्यत्रिकद्रुकेष्वितिप्रथमा दशमेहनीतिखण्डेसूत्रितम्–आत्वारथंयथोतयइत्येतस्याःस्थानेत्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमिति इतिआश्वमेधिकेमध्यमेहनिमरुत्वतीयेआद्या तस्यविशेषान्वक्ष्यामइतिखण्डेसूत्रितम्–त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमिति मरुत्वतीयस्यप्रतिपदिति महाव्रतेपिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःस्तोत्रियस्तृचः त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमितिस्तोत्रियइतिसूत्रितम् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा–

त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंतुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुनासुतंयथावशत् ।
सईंममादमहिकर्मकर्तवेमहामुरुंसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिन्द्रंसत्यइन्दुः ॥१॥

त्रिऽकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरम् । तुविऽशुष्मः । तृपत् ।
सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवशत् । सः । ईम् ।
ममाद । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् । सः । एनम् ।
सश्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

गृत्समदोब्रूते महिषः महान्पूज्यः तुविशुष्मः बहुबलः तृपत् तृपप्रीणनेतुदादिः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः तृप्यन्निन्द्रः त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषुआभिप्लविकेष्वहस्सुसुतमभिषुतंयवाशिरंयवमयैःसक्तुभिर्मिश्रितं आङ्पूर्वस्यश्रीणातेःक्विपिअपस्पृधेथामित्यादिनाशिरइत्यादेशः तंसोमंविष्णुनासहापिबत् यथा वशत् पूर्वंयथा तं सोममकामयततथापिबत् वशकान्तौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः पीतः ससोमः महांमहान्तमुरुंतेजसाविस्तीर्णंईमेनमिन्द्रं ममादअमादयत् किमर्थं महिमहद्वृत्रहननादिलक्षणं कर्मकर्तवेकर्तुं सत्यंयथार्थभूतः इन्दुः स्रवन् देवोदीप्यमानः ससोमः सत्यंयथार्थभूतं देवंसोमंकामयमानमेनमिन्द्रं सश्चत् सश्चतिर्व्याप्तिकर्मा व्याप्नोतु ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अधत्विषीमाँअभ्योजसाक्रिविंयुधाभवदारोदसीअपृणदस्यमज्मनाप्रवावृधे ।
अधत्तान्यंजठरेप्रेमरिच्यतसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिन्द्रंसत्यइन्दुः॥२॥

अध । त्विषिऽमान् । अभि । ओजसा । क्रिविम् । युधा ।
अभवत् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना ।
प्र । वदृधे । अधत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत ।
सः । एनम् । सश्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः ।
इन्दुः ॥ २ ॥

अधअथ सोमपानानन्तरं त्विषीमान्दीप्तिमानिन्द्रः ओजसाबलेनक्रिविं तन्नामासुरंयुधायुद्धेनअभ्यभवत् अभिभूतवान् किञ्च सइन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आपृणत् स्वतेजसासमन्तात्पूरयामास तथाअस्यपीतस्यसोमस्यमज्मना बलेनप्रवावृधे प्रकर्षेणवर्धते यद्वा अस्यक्रिवेरसुर-

स्यमज्मनासारेणरोदसीअपूरयत् सइन्द्रः सोमंद्वेधाविभज्यान्यंभागंस्वकीयेजठरेअधत्त ईमेन-मपरं भागंदेवेभ्यः प्रारिच्यत प्रारेचयत् एतेनार्धमिन्द्रायअर्धमन्येभ्योदेवेभ्यइत्युक्तंभवति तथा तैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रःप्रतितस्मादिन्द्रोदेवतानांभूयिष्ठभाक्तमंइति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

साकंजातःक्रतुनासाकमोजसावववक्षिथ-
साकंवृद्धोवीर्यैःसासहिर्मृधोविचर्षणिः ।
दाताराधःस्तुवतेकाम्यंवसुसैनंसश्चद्देवोदेवंसत्यमिन्द्रंसत्यइन्दुः ॥३॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ ।
साकम् । वृद्धः । वीर्यैः । ससहिः । मृधः । विऽचर्षणिः । दाता ।
राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सः । एनम् । सश्चत् । देवः ।
देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

क्रतुनाकर्मणाप्रज्ञयावासाकं सहजातः साकमोजसाबलेनसहववक्षिथ विश्वंवोढुमिच्छसि वहेःसन्नंतस्यलिटिमन्त्रत्वादाम्नभवति किञ्च त्वंवीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणैःपराक्रमैःसाकं सह वृद्धः प्रवृद्धः मृधोहिंसकान्संग्रामान्वासासहिः नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः तेषामभिभविता विचर्षणिः पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्चविशेषेणद्रष्टा स्तुवतेस्तोत्रंकुर्वाणाययजमानायराधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसुधनं दातासन्ववक्षिथेतिसमन्वयः सैनमितिपरोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥३॥

अथचतुर्थी—

तवत्यंनर्यंनृतोपइन्द्रप्रथमंपूर्व्यंदिविप्रवाच्यंकृतम् ।
यद्देवस्यशवसाप्रारिणाअसुंरिणन्नपः ।
भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसाविदादूर्जंशतक्रतुर्विदादिषम् ॥ ४॥२८॥

---

१ तै० सं० ५. ४.८.।

तव॑ । त्यत् । नर्य॑म् । नृतो॒ इति॑ । अपः॑ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒थ॒मम् । पू॒र्व्य॑म् । दि॒वि । प्र॒ऽवाच्य॑म् । कृ॒तम् । यत् । दे॒वस्य॑ । शव॑सा । प्र । अरि॑णाः । असु॑म् । रि॒णन् । अ॒पः । भुव॑त् । विश्व॑म् । अ॒भि । अदे॑वम् । ओज॑सा । वि॒दात् । ऊर्ज॑म् । श॒तऽक्र॑तुः । वि॒दात् । इष॑म् ॥ ४ ॥ २८॥

नृतोसर्वेषांनर्तयितः हेइन्द्र नर्यंनराणांहितकरंप्रथमंप्रततं प्रथमंप्रततमितियास्कः । पूर्व्यं पूर्वकालभवंत्वयाकृतं तवत्यत् ततअपःकर्म दिविस्वर्गलोकेप्रवाच्यंप्रकर्षेणवक्तव्यं श्लाघनीय-मित्यर्थः किंतत् देवस्यविजिगीषोरसुरस्यशवसाबलेनअसुंप्राणंरिणन्हिंसन्त्वंअपः तेननि-रुद्धान्युदकानि प्रारिणाः प्रैरयः इतियदेतत्कर्मतत्प्रवाच्यमितिसमन्वयः परोक्षनिर्देशोवशिष्टः सइन्द्रः विश्वंव्याप्तंअदेवंतमोरूपमसुरंओजसाबलेनअभिभुवत् अभिभवतु किञ्च शतक्रतुरिन्द्रः ऊर्जंबलंविदात् लभतु इषंहविर्लक्षणमन्नंचविदात् विदिर्लाभे शविकरणी लेटयाडागमः ॥ ४ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

॥ इतिगार्त्समदेद्वितीयेमण्डलेद्वितीयोनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयेनुवाकेदशसूक्तानि तत्रेदमेकोनविंशत्यृचंगार्त्समदंप्रथमंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका गणानामेकोनाब्राह्मणस्पत्यंहबार्हस्पत्यास्तुदृष्टलिङ्गाःपञ्चदश्यन्तेत्रिष्टुभाविति पञ्चदशीएको-नविंशीचत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः यासुबृहस्पतिशब्दःश्रूयतेताबार्हस्पत्याः शिष्टाब्राह्मणस्पत्याः प्रवर्ग्येभिष्टवएतत्सूक्तं स्पृष्ट्वोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—गणानांत्वाप्रथश्चयस्येति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमा—

ग॒णानां॑त्वाग॒णप॑तिंहवामहेक॒विंक॑वी॒नामु॑प॒मश्र॑वस्तमम् ।
ज्ये॒ष्ठ॒राजं॒ब्रह्म॑णांब्रह्मणस्पत॒आनः॑शृ॒ण्वन्नू॒तिभिः॑सीद॒साद॑नम् ॥ १ ॥

१ नि० २. २२. ।

गणानाम् । त्वा । गणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् ।
उपमश्रवःऽतमम् । ज्येष्ठऽराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।
आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सदनम् ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोन्नस्यपरिवृढस्यकर्मणोवापतेपालयितः गणानांदेवादिगणानांसंबन्धिनंगणपतिंस्वीयानांपतिंकवीनांक्रान्तदर्शिनांकविंउपमश्रवस्तमं उपमीयतेनयेत्युपमा सर्वेषामन्नानामुपमानंश्रवोन्नंयस्यसतथोक्तः अतिशयेनोपमश्रवाः उपमश्रवस्तमः माङ्माने आतश्चोपसर्गे करणेअङ्प्रत्ययः ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोरितिह्रस्वत्वम् ज्येष्ठराजं ज्येष्ठाःप्रशस्यतमाः तेषांमध्येराजन्तं ब्रह्मणांमन्त्राणांस्वामिनंत्वात्वांहवामहे अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः किञ्च नोस्माकं स्तुतीः आशृण्वन् त्वंऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनंसीदंत्यस्मिन्निति सदनंयज्ञगृहमासीदोपविश ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

देवाश्चित्तेअसुर्यप्रचेतसोबृहस्पतेयज्ञियंभागमानशुः ।
उस्राइवसूर्योज्योतिषामहोविश्वेषामिज्जनिताब्रह्मणामसि ॥२॥

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् ।
भागम् । आनशुः । उस्राःऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः ।
विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणांहन्तः हेबृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः तेत्वदीयादेवाश्चित् देवाअपि यज्ञियंयज्ञार्हंभागमानशुः प्राप्नुवन् यद्वा प्रचेतसइतिबृहस्पतेर्विशेषणं प्रकृष्टज्ञानवतस्तेतवसंबन्धिनोदेवाइतियोजनीयं यद्वा प्रचेतसः विभक्तिपरिणामः प्रचेतसित्वयिसतिदेवाः यज्ञियं भागमानशिरे कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणात् नवैब्रह्मण्वद्रिष्यतीतिश्रवणात् । ज्योतिषातेजसामहः मंहनीयः सूर्यउस्राइव उस्राः किरणाः स्फायितंचीत्यादिनारक्प्रत्ययः यथाकिरणान् जनयति तथाविश्वेषां सर्वेषांब्रह्मणांमन्त्राणां जनितेत् जनयितैवासि जनितामन्त्रेइतिनिपातनाण्णिलोपः ॥ २ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० १. १३. ।

अथतृतीया—

आविबाध्यांपरिरापस्तमांसिचज्योतिष्मन्तंरथंमृतस्यंतिष्ठसि ।
बृहंस्पतेभीमममित्रदम्भंनंरक्षोहणंगोत्रभिदंस्वर्विदंम् ॥ ३ ॥

आ । विऽबाध्यं । परिऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथंम् ।
ऋतस्यं । तिष्ठसि । बृहंस्पते । भीमम् । अमित्रऽदम्भंनम् ।
रक्षःऽहनंम् । गोत्रऽभिदंम् । स्वःऽविदंम् ॥ ३ ॥

हेबृहस्पते परिरपः परितःरपःपापरूपंरक्षः यद्वा रपलपव्यक्तायांवाचि क्विप् परिवदतोनिन्दकान् तमांसिचविबाध्यतेजसानिराकृत्य ज्योतिष्मंतंज्योतिषातद्वन्तं ऋतस्ययज्ञस्यप्रापकं भीमंशत्रूणांभयंकरं अमित्रदंभनं शत्रूणां हिंसकं तदेवाह रक्षोहणं रक्षसांहन्तारं गोत्रभिदं मेघानांभेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्यलंभकंरथमातिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

सुनीतिभिर्नयसित्रायंसेजनंयस्तुभ्यंदाशान्नतमंहोंअश्नवत् ।
ब्रह्मद्विषस्तपंनोमन्युमीरंसिबृहंस्पतेमहितत्तेंमहित्वनम् ॥ ४ ॥

सुनीतिऽभिंः । नयसि । त्रायंसे । जनंम् । यः । तुभ्यंम् । दाशांत् ।
न । तम् । अंहंः । अश्नवत् । ब्रह्मऽद्विषंः । तपंनः । मन्युऽमीः ।
असि । बृहंस्पते । महिं । तत् । ते । महिऽत्वनम् ॥ ४ ॥

हेबृहस्पते सुनीतिभिः शोभनानीतयोयेषुतेसुनीतयः सन्मार्गाःतैर्जनंनयसि अपेक्षितफलंप्रापयसि त्रायसेजनमापद्भ्योरक्षसिच किञ्च योयजमानःतुभ्यं हविर्लक्षणमन्नंदाशात् प्रयच्छेत् दाश्रृदाने लेट्याडागमः तमंहः पापंपापरूपदारिद्र्यं वानाश्नवत् नप्राप्नुयात् अश्नोतेर्लेटिव्यत्ययेनपरस्मैपदं अडागमः ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानांमन्त्राणांवाद्वेष्टुः तपनः तापकोसि किञ्च मन्युमीः मन्योःक्रोधस्यपरेषांज्ञानस्यवाहिंसकोसि मीङ्हिंसायां क्विप् तेतवतत्तादृशं महिमहत्प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

नतमंहोनदुरितंकुतश्चननारातयस्तितिरुर्नद्वयाविनः ।
विश्वाइदस्माध्वरसोविबाधसेयंसुगोपारक्षसिब्रह्मणस्पते॥५॥२९॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः ।
तितिरुः । न । द्वयाविनः । विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः ।
वि । बाधसे । यम् । सुऽगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥२९॥

हेब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठुपालयितात्वंयंजनंरक्षसि पालयसि तंजनंअंहः आहन्तव्यं दुःखंनबाधते दुरितंतत्कारणंपापंचनबाधते अरातयः हिंसकाः तंजनंकुतश्चन सर्वासुदिक्षुन तितिरुः तिरतिर्हिंसाकर्मा लिट् नहिंसन्ति तथाद्वयाविनःमनस्यन्यक्रियायांचान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्तितेद्वयाविनोवञ्चकाः तेपितंजनंनबाधन्ते किञ्चअस्मात् ध्वरसोहिंसिकाः विश्वाः सर्वाः सेनाः तदर्थंविबाधसेइत् विशेषेणबाधसएव ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकोनत्रिंशोवर्गः॥ २९ ॥

अथषष्ठी-

त्वंनोगोपाःपथिकृद्विचक्षणस्तवव्रतायमतिभिर्जरामहे ।
बृहस्पतेयोनोअभिह्वरोदधेस्वातंमर्मर्तुदुच्छुनाहरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय ।
मतिऽभिः । जरामहे । बृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्वरः । दधे ।
स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हेबृहस्पते त्वंनोस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत्सन्मार्गकृच्चभवसि विचक्षणः विशेषेण द्रष्टासर्वज्ञस्त्वं तवव्रतायत्वत्संबन्धिनेयज्ञाय मतिभिःस्तोत्रैःजरामहे स्तुमः जरतिःस्तुतिकर्मा यःपुमान्नोस्मानभिअभिलक्ष्यह्वरः ह्वृकौटिल्येभावेअसुन् कौटिल्यंदधेविदधाति तंस्वास्वीयादुच्छुनादुर्बुद्धिः हरस्वती वेगवतीसती मर्मर्तु मारयतु मृङ्प्राणत्यागे अन्तर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकिलोटिरूपम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

उतवायोनोमर्चयादनागसोरातीवामर्तःसानुकोवृकः ।
बृहस्पतेअपतंवर्तयापथःसुगंनोअस्यैदेववीतयेकृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽइव । मर्तः ।
सानुकः । वृकः । बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुऽगम् ।
नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उतवाअपिचहेबृहस्पते अरातीवाअभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः सानुसमुच्छ्रितमितियास्कः । वृकः वृकआदाने धनादीनामादाता योमर्तोमनुष्यः अनागसोपराधहीनान्नोस्मान्मर्चयात् मर्चयतिर्हिंसाकर्मा हिंस्यात् तंमर्तं पथोवैदिकान्मार्गादपवर्तय निवर्तय नोस्माकं अस्यैदेववीतये देवानांवीतिंसोमभक्षणमर्चयतीतिदेववीतिर्यज्ञः अस्यै देववीतयेअस्मै यज्ञायनोस्माकंसुगंसुष्ठुगन्तव्यंमार्गंकृधिकुरु यज्ञानुष्ठानायसुमतिंदेहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

त्रातारंत्वातनूनांहवामहेवस्पर्तरधिवक्तारमस्मयुम् ।
बृहस्पतेदेवनिदोनिबर्हयमादुरेवाउत्तरंसुम्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पर्तः । अधिऽवक्तारम् ।
अस्मऽयुम् । बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःऽएवाः ।
उत्ऽतरम् । सुम्नम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

अवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः यद्वा अवसारक्षणेनआपद्भ्यः पारयितः हेबृहस्पते तनूनामङ्गानां पुत्रादीनांवात्रातारंपालयितारंअधिवक्तारं अस्मासुपक्षपातेनअधिकंवक्तारं अस्मयुं हविःप्रदानस्मान् कामयमानं त्वात्वांहवामहे अस्मिन्कर्मणिआह्वयामः किञ्च देवनिदोदेवनिन्दकानसुरान्निबर्हय विनाशय दुरेवाः दुष्टगमनादुर्बुद्धयः शत्रवः उत्तरंउत्कृष्टतरं सुम्नंसुखंमाउन्नशन् माव्यामुवन्तु ॥ ८ ॥

---

१ नि० २. २४. ।

अथनवमी–

त्वयांवयंसुवृधांब्रह्मणस्पतेस्पार्हावसुंमनुष्यादंदीमहि ।
यानोंदूरेतळितोयाअरांतयोभिसन्तिजम्भयाताअंनमसंः ॥ ९ ॥

त्वयां । वयम् । सुऽवृधां । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसुं । मनुष्यां । आ । ददीमहि । याः । नः । दूरे । तळितः । याः । अरांतयः । अभि । सन्तिं । जम्भयं । ताः । अनमसंः ॥ ९ ॥

हेब्रह्मणस्पते सुवृधासुष्ठुवर्धयित्रा त्वयाहेतुनावयं स्पार्हास्पृहणीयानिवसुधनानिमनुष्या सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्याकारः मनुष्येभ्योदातृभ्यः आददीमहि गृह्णीमहि आङोदोना-स्यविहरणेइत्यात्मनेपदम् दूरेदूरदेशेयाअरातयः याश्चतळितोन्तिकेअरातयः नोस्मानभिसन्ति अभिभवन्ति अनमसः कर्महीनान् ताः अरातीः तान्शत्रून्जंभय नाशय जभिनाशनेचुरादिः अत्रनिरुक्तम्[1]–त्वयावयंसुवर्धयित्राब्रह्मणस्पतेस्पृहणीयानिवसूनिमनुष्येभ्यआददीमहियाश्चनो-दूरेतळितोयाश्चान्तिकेरातयोदानकर्माणोवादानप्रज्ञावाजंभयताअनमसोमइतिरूपनामेति ॥ ९ ॥

अथदशमी–

त्वयांवयमुंत्तमंधीमहेवयोबृहंस्पतेपप्रिंणासस्निनायुजा ।
मानोंदुःशंसोंअभिदिप्सुरींशतप्रसुशंसांमतिभिंस्तारिषीमहि ॥ १० ॥ ३० ॥

त्वयां । वयम् । उत्ऽतमम् । धीमहे । वयंः । बृहंस्पते । पप्रिंणा । सस्निंना । युजा । मा । नः । दुःऽशंसंः । अभिऽदिप्सुः । ईशत । प्र । सुऽशंसाः । मतिऽभिंः । तारिषीमहि ॥ १० ॥ ३० ॥

हेबृहस्पते पप्रिणा पृपालनपूरणयोः आदृगमहनेतिकिन्प्रत्ययः छान्दसोयणादेशः कामा-नांपूरकेण सस्निनाशुद्धेनयुजासहायेनत्वयाहेतुनाउत्तमंवयोहविर्लक्षणमन्नंवयंधीमहे धारयामः धीधारणे दैवादिकः दुःशंसःदुःशंसनीयः अभिदिप्सुः अभिदंभितुंअभिभवितुमिच्छुः पुरुषः नो-

[1] नि० ३. ११.।

स्माकंमाईशत मा ईशिष्ट ईश्वरोमाभवतु ईशऐश्वर्येलेटचडागमः वयंमतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः प्रतारिषीमहि प्रकर्षेणवर्धेमहि ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

अथैकादशी–

अनानुदोवृषभोजग्मिराहवंनिष्टप्ताशत्रुंपृतनासुसासहिः ।
असिसत्यऋणयाब्रह्मणस्पतउग्रस्यंचिद्दमितावीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अनुनुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निःऽतप्ता । शत्रुम् ।
पृतनासु । ससहिः । असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते ।
उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

हेब्रह्मणस्पते अनानुदः अनुपश्चाद्ददातीत्यनुदः सयस्यनास्तीत्यननुदः दात्रन्तरशून्यइत्यर्थः अतएववृषभः कामानांवर्षिताआहवंआहूयतेत्रेतिआहवोयुद्धं आङियुद्धइतिअप्प्रत्ययः संप्रसारणंच तद्युद्धंजग्मिःगन्ता आदृगमहनेतिकिन्प्रत्ययः लिड्वद्भावादाहवमित्यत्रषष्ठीप्रतिषेधः शत्रुंशातयितारं निष्टप्तानितरांतस्यतापकः तृन्नन्तत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः निसस्तपतावनासेवनेइतिषत्वम् तादौचनितीतिगतेःस्वरः पृतनासुसङ्ग्रामेषुसासहिः शत्रूणामभिभविता एतादृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञोवासि ऋणयाः ऋणस्ययावयितासि युमिश्रणामिश्रणयोः ण्यन्तस्यक्विपिणिलोपेलोपोव्योर्वलीतिवलोपः किञ्च उग्रस्यचित् ओजस्विनोपि दमिताउपशमयितावीळुहर्षिणः दृढहर्षस्यकामुकस्यनास्तिकस्यदमयितासि ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

अदेवेनमनसायोरिषण्यतिशासामुग्रोमन्यमानोजिघांसति ।
बृहस्पतेमाप्रणक्तस्यनोवधोनिकर्मन्मन्युंदुरेवस्यशर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः ।
जिघांसति । बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि ।
कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यःपुमान् अदेवेनदेवानमन्यमानेन यद्वाआसुरवृत्तिविशिष्टेनमनसास्मान् रिषण्यति हिनस्ति दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिनिपातितः यश्चोग्रः पापचित्तः मन्यमानः आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान्शासां उक्थस्यशंसितारं यद्वा अस्माकमाशंसांशासितॄणां उग्र इतिवायोजनीयं अस्मान् जिघांसतिहन्तुमिच्छति हन्तेःसनिअज्झनगमांसनीतिदीर्घः हेबृहस्पते तस्यवधः वध्यतेनेनेतिवधआयुधं नोस्मान् मापृणक् मासंपर्कयतु पृचीसंपर्के श्नम्विकरणी व्यत्ययेनअमागमः चादिलोपेइतिननिघातः व्यत्ययेनाद्युदात्तः किञ्च दुरेवस्यदुष्टगमनस्यशर्धतोबलवतः यद्वा दुष्टाभिसन्धेःवेगंकुर्वतः तस्यमन्युं क्रोधंज्ञानंवानिकर्म त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

भरेषुहव्योनमसोपसद्योगन्तावाजेषुसनिताधनंधनम् ।
विश्वाइदर्योअभिदिप्स्वो३मृधोबृहस्पतिर्विववर्हारथाँइव ॥१३॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता ।
धनम्ऽधनम् । विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः ।
बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

सबृहस्पतिः भरेषुसङ्ग्रामेषुहव्यः योद्धृभिःस्वरक्षणार्थमाह्वातव्यः नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः किञ्च वाजेषुगन्तासंग्रामेषुरक्षार्थंगमनशीलः तथाधनंधनंसनितासंभक्तादातावा तृन्नन्तत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः तथाअर्यः स्वामीबृहस्पतिः अभिदिप्स्वः अभिभवनेच्छावतीः विश्वाइत् सर्वाएवमृधः हिंसकाः सेनारथानिवयुद्धेवेगेनपरकीयान् रथानिवविववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार यद्वा इवशब्दाश्चार्थे रथांश्चविववर्ह लडर्थेलिट् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

तेजिष्ठयातपनीरक्षसस्तपयेत्वानिदेदधिरेदृष्टवीर्यम् ।
आविस्तत्कृष्वयदसत्तउक्थ्यं१बृहस्पतेविपरिरापोअर्दय ॥ १४ ॥

तेजिंष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे ।
दृष्टऽवीर्यम् । आविः । तत् । कृष्व । यत् । असंत् । ते । उक्थ्यम् ।
बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्दय ॥ १४ ॥

हेबृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेनतिग्मया तपनीतापकारिण्याहेत्यारक्षसोराक्षसांस्तप तापय येराक्षसाः दृष्टवीर्यंयुद्धेषुदृष्टपराक्रमं त्वात्वांनिदेनिन्दायाविषयंदधिरे कृतवन्तः तान्तापयेतिसमन्वयः तेतवउक्थ्यंसर्वैःप्रशंसनीयंयद्वीर्यमसत्पूर्वमासीत् तदधुनाआविष्कृष्व प्रकटीकुरु तेनचवीर्येणपरिरापः परिवदतोनिन्दकानसुरान् व्यर्दय विशेषेणबाधस्व ॥ १४ ॥

बार्हस्पत्येपशौएषाहविषोनुवाक्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—बृहस्पतेअतियदर्यो-अर्हात्तमृत्वियाउपवाचःसचन्तइति एषैवाश्विनशस्त्रेपरिधानीया सूत्रितञ्च—बृहस्पतेअतियदर्योअर्हादितिपरिधानीयेति ।

सैषासूक्तेपञ्चदशी—

बृहस्पतेअतियदर्योअर्हाद्युमद्विभातिक्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवसऋतप्रजाततदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रम्॥१५॥३१॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति ।
क्रतुंऽमत् । जनेषु । यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतऽप्रजात । तत् ।
अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्नहेबृहस्पते अर्यःश्रेष्ठोब्राह्मणः सर्वान्कामानतिअतीत्ययद्ब्रह्मवर्चसं तेजः अर्हात्पूजयेत् अर्हपूजायां लेट्याडागमः जनेषुब्राह्मणेषुद्युमत् दीप्तियुक्तंक्रतुमत् ज्ञानोपेतंयद्ब्रह्मवर्चसंविभाति विशेषेणदीप्यते यच्चशवसाबलेनस्वाश्रयंजनंदीदयत् दीदयतिर्दीप्तिकर्मा दीपयति चित्रंचायनीयंतद्ब्रह्मवर्चसरूपंद्रविणंअस्मासुधेहिनिधेहि यद्वा अर्यउदारोपि त्वयादत्तंधनंअतीवार्हात् श्रद्दधीत यच्चत्वद्दत्तंधनंजनेषुतवस्तोत्रंकुर्वाणेषुदीप्तियुक्तंकर्मसाधनंचविभाति यच्चधनं शवसान्नादिसमृद्ध्यादीदयत् स्वाश्रयंदीपयति तादृशं धनमस्मासुधेहि तथाच ब्राह्मणम्—बृहस्पतेअतियदर्योअर्हादित्येतयापरिदध्यात्तेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामोतीववान्यान्ब्र-

ह्मवर्चसमर्हतिद्युमदितिद्युमदिववैब्रह्मवर्चसंविभातीतिवीववैब्रह्मवर्चसंभातियद्दीदयच्छवसऋतप्र-जातेतिदीदायेववैब्रह्मवर्चसंतदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रमितिचित्रमिववैब्रह्मवर्चसंब्रह्मवर्चसीब्रह्मय-शसीभवंतीति ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अथषोडशी–

मानः॑स्ते॒नेभ्यो॒येअ॒भिद्रु॒हस्प॒देनि॑रा॒मिणो॑रि॒पवोन्ने॑षुजागृ॒धुः ।
आदे॒वाना॒मोह॑ते॒विव्रयो॑हृ॒दिबृह॑स्पते॒नप॒रःसाम्नो॑विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः॒ । स्ते॒नेभ्यः॑ । ये । अ॒भि । द्रु॒हः॑ । प॒दे । नि॒रा॒मिणः॑ ।
रि॒पवः॑ । अन्ने॑षु । जा॒गृ॒धुः । आ । दे॒वाना॑म् । ओह॑ते । वि । व्रयः॑ ।
हृ॒दि । बृह॑स्पते । न । प॒रः॑ । साम्नः॑ । वि॒दुः॒ ॥ १६ ॥

हेबृहस्पते नोस्मान्स्तेनेभ्यः स्त्यानमस्तियेषुइतिस्तेनाश्चौराः तेभ्योमादाः तान्दर्शयति येचौराद्रुहः प्राणद्रोहस्यपदेस्थानेनिरामिणः नितरांरमणशीलाः रिपवः हिंसकाःसन्तः अ-न्नेषुपरकीयेषु अभिजागृधुः अभिकांक्षन्ति गृधुअभिकांक्षायां लिटिरूपं येचदेवानांविव्रयः वि-विशेषेणवर्जनं व्रीव्लीइतिधातूवर्जनेवर्तेते यएवंविद्वान्दक्षिणांप्रतिगृह्णातिनैनंदक्षिणाव्लीनाती-तिएकस्यवर्जनार्थेदृष्टत्वादपरस्यापिवर्जनार्थत्वम् तत्हृदिस्वकीयेहृदयेआओहतेआवहन्ति दे-वानांयागान्स्तुतींश्चनकरवामेतिमन्यन्तइतियावत् तेभ्योस्मान्मादाइतिसमन्वयः येपुमांसः सा-म्नः साममयात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टंसामयद्रक्षोघ्नं सामवैरक्षोहमितिश्रुतेः । नविदुर्न-जानन्ति किन्तु सर्वसाधकंसामत्वामेवविदुषोस्मान् स्तेनेभ्योमादाः ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी–

विश्वे॑भ्यो॒हित्वा॒भुव॑नेभ्य॒स्परि॒त्वष्टाज॑न॒त्साम्नः॑साम्नः॒कविः ।
सऋ॑ण॒चिदृ॑ण॒याब्रह्म॑ण॒स्पति॑र्द्रु॒होह॒न्ताम॒हऋ॒तस्य॑ध॒र्तरि॑ ॥ १७ ॥

१ ऐ० ब्रा० ४. ११. । २ तै० सं० ६. ६. ३. ।

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि ।
त्वष्टा । अजनत् । साम्नःऽसाम्नः । कविः ।
सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता ।
महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हेब्रह्मणस्पते त्वष्टाप्रजापतिः विश्वेभ्योभुवनेभ्यस्परिसर्वेभ्योभूतजातेभ्यः उत्कृष्टंत्वात्वां अजनद्धि अजीजनत्खलु ततस्त्वंसाम्नःसाम्नः सर्वस्यापिसाम्नःकविः कुशब्दे अचइरितिइप्रत्ययः उच्चारयिताकर्तासि यद्वा कविःक्रान्तदर्शीत्वष्टासाम्नःसाम्नः सर्वस्यापिसाम्नःसारेण त्वामजीजनत् किञ्च सब्रह्मणस्पतिः महोमहतऋतस्ययज्ञस्यधर्तरि धारकेयजमानेऋणचित् स्तोतृकाममृणमिवचिनोतीतिऋणचित् किञ्च ऋणयाः पापरूपस्यऋणस्ययावयितापृथक्कर्ताचद्रुहः कर्मणोद्रोग्धुरसुरस्यहन्ताभवेति ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

तवश्रियेव्यजिहीतपर्वतोगवांगोत्रमुदसृजोयदङ्गिरः ।
इन्द्रेणयुजातमसापरीवृतंबृहस्पतेनिरपामौब्जोअर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् ।
उत्ऽअसृजः । यत् । अङ्गिरः । इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतम् ।
बृहस्पते । निः । अपाम् । औब्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः आङ्गिरसहेबृहस्पते गवामावारकोबलेनाधिष्ठितः पर्वतः तवश्रियेआश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् ततस्त्वंयद्यदागोत्रं इनित्रकटचचश्चेतिसमूहार्थेत्रप्रत्ययः गवां समूहमुदसृजोनिरगमयः तदाइन्द्रेणयुजासहायेनयुक्तस्त्वंतमसावृत्रासुरेणपरीवृतंपरितआक्रान्तंअपामर्णवंस्थानभूतं मेघंनिरौब्जः नितरामधोमुखमकार्षीः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

ब्रह्मणस्पतेत्वमस्ययन्तासूक्तस्यबोधितनयंचजिन्व ।
विश्वंतद्भद्रंयदवन्तिदेवाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १९ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि ।
तनयम् । च । जिन्व । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति ।
देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १९ ॥ ३२ ॥

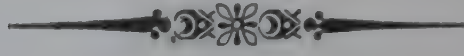
हेब्रह्मणस्पते ब्रह्मणांस्तोत्राणामधिपते अस्यजगतोयन्तानियामकस्त्वं सूक्तस्यअस्मदीय-मिदं ब्राह्मणस्पत्यंसूक्तंबोधि बुध्यस्व त्वंतनयंपुत्रपौत्रादिलक्षणंसन्तानंचजिन्व जिविःप्रीणनार्थः लोटिरूपम् प्रीणय भवादृशादेवायदवन्तिरक्षन्ति तत्तादृशंविश्वंसर्वंभद्रंकल्याणंभवति अतोवयं विदथेस्मिन् यज्ञेसुवीराः शोभनपुत्रपौत्राःसन्तः बृहत्प्रभूतमिदंस्तोत्रंवदेमब्रूयाम ॥ १९ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यषष्ठेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसा-यणाचार्येणविरचिते माधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगपुरःसरंसप्तमो व्याख्यायते गार्त्समदस्यद्वितीयमण्डलस्य तृतीयेनुवाकेदशसूक्तानि तत्रैकंसूक्तं व्याकृतम् सेमामितिषोळशर्चंद्वितीयंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—सेमांषोळशान्त्यात्रिष्टुप्द्वादशीचसैन्द्रीचेति मण्डलद्रष्टागृत्समदऋषिः द्वादशीषोडश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाचतुर्दशजगत्यः ब्राह्मणस्पत्यंहेत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमादीनित्रीणिसूक्तानिब्राह्मणस्पत्यानि अस्यसूक्तस्यद्वादशीऐन्द्रीइन्द्रदेवत्या चशब्दात् ब्राह्मणस्पत्याच सामान्यविनियोगःपूर्वमेवोक्तः विशेषस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रैषाप्रथमा—

ॐम् सेमामविड्ढिप्रभृतिंयईशिषेयाविधेमनवयामहागिरा ।
यथानोमीढ्वान्त्स्तवतेसखातवबृहस्पतेसीषधःसोतनोमतिम् ॥ १ ॥

सः । इमाम् । अविड्ढि । प्रऽभृतिम् । यः । ईशिषे । अया ।
विधेम । नवया । महा । गिरा । यथा । नः । मीढ्वान् । स्तवते ।
सखा । तव । बृहस्पते । सीसंधः । सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

हेबृहस्पते यस्त्वंईशिषेसर्वस्यजगतईश्वरोभवसि सत्वंइमामस्मदीयांप्रभृतिंप्रकर्षेणभृतां स्तुतिंअविड्ढिप्राप्नुहि अवतेःप्राप्त्यर्थस्यलोटचेतद्रूपम् वयंचत्वांअयाअनयाछान्दसोवर्णलोपः नवयानूतनयाप्रत्यग्रयामहामहत्यागिरावेदरूपयास्तुतिलक्षणयावाचाविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्मा उतअपिचनोस्माकं मध्येमीढ्वानसेक्तास्तुतेर्वर्षिता कर्तेतियावत् तवसखामित्रभूतः सन् यथायेनप्रकारेणयत्कामनयास्तवतेत्वांस्तौति हेबृहस्पते बृहतोब्रह्मणोमन्त्रस्यस्वामिन् सत्वं नोस्माकंमतिं तदभिमतंफलंसीषधः साधय छान्दसेलुङिचङिएतद्रूपम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया

योनन्त्वान्यनमन्न्योजसोतादर्दर्मन्युनाशम्बराणिवि ।
प्राच्यावयदच्युताब्रह्मणस्पतिराचाविशद्वसुमन्तंविपर्वतम् ॥ २॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना ।
शम्बराणि । वि । प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः ।
आ । च । अविशत् । वसुऽमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

योब्रह्मणस्पतिः नन्त्वानि नमनीयानिराक्षसादीनिओजसाबलेनन्यनमत् नितरामनमयत् प्रह्वीभूतान्यकरोत् उतअपिच सब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मनुनाक्रोधेनवा मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणःक्रोधकर्मणोवधकर्मणोवेतियास्कः । शंबराणि मेघनामैतत् मेघान्व्यदर्दः वर्षणार्थंविदारितवान् दृविदारणेइत्यस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङ्येतद्रूपम् तदनन्तरंअच्युताअच्युतानिनैश्चल्येनमेघेवस्थितान्युदकानि प्राच्यावयत् प्रकर्षेणगमयत् मेघान्निरगमयदित्यर्थः तथावसुमंतंगोरूपधनवन्तं पर्वतंबलनाम्नासुरेणबिलद्वारेपिधानार्थंनिहितं शिलोच्चयंआचआभिमुख्येनचेत् चशब्दश्चेदर्थः समुच्चयार्थत्वेतुचवायोगेप्रथमेतिपूर्वस्याच्यावयदित्यस्याद्युदात्तत्वंस्यात् अस्यचसर्वानुदात्तत्वं चेदर्थेतु निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधःसिध्यति व्यविशत् विशेषेणप्रविशति तदानींतद्गोरूपंधनं प्रापोदित्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

तद्देवानांदेवतमायकर्त्वमश्रथ्नन्दृळ्हाव्रदन्तवीळिता ।
उद्गाआजदभिनद्ब्रह्मणावलमगूहत्तमोव्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्वम् । अश्रथ्नन् । दृळ्हा ।
अव्रदन्त । वीळिता । उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा ।
वलम् । अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वः३रितिस्वः ॥ ३ ॥

१ नि० १०. २९. ।

देवानामिन्द्रादीनांमध्येदेवतमाय अतिशयेनदानादिगुणयुक्ताय षष्ठ्यर्थेचतुर्थी ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतेस्तत्कर्त्वैकर्तव्यंकर्म किंपुनस्तदितिचेदुच्यते—दृह्ळा दृढानिपर्वतादीनि अश्रथन् श्रंथविमोचनप्रतिहर्षणयोः अस्यबलेनश्रथितानि विश्लिष्टान्यभूवन् तथावीळितावीळितानिसंस्तंभितानिदृढीकृतानिवृक्षादीनि वीळयतिश्चव्रीडयतिश्चसंस्तंभकर्माणावितियास्कः। अव्रदन्त मृदून्यभवन् व्रदतिर्मृदूभावकर्मा अपिचसब्रह्मणस्पतिः बलेनापहतागाः उदाजत् अजगतिक्षेपणयोः देवान्प्रत्युदगमयत् तथाब्रह्मणाआत्मीयेनमन्त्रेणबलंसर्वस्यावरकमसुरंअभिनत् मन्त्रसामर्थ्येनाभैत्सीत् तदनन्तरंबलेनोत्पादितंतमः ध्वान्तंअगूहत् गुहूसंवरणे गूढमदृश्यमकरोत् तदनन्तरं स्वरादित्यंव्यचक्षयत् तमसोनिराकरणेनतत्स्थमदर्शयत् चष्टिःपश्यतिकर्मा ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अश्मांस्यमवतंब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसातृणत् ।
तमेवविश्वेपपिरेस्वर्दृशोबहुसाकंसिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारम् । अभि । यम् । ओजसा । अतृणत् । तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वःऽदृशः । बहु । साकम् । सिसिचुः । उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणोमन्त्रस्यपतिः पालयितादेवः अश्मास्यं अश्मवद्दृढतरास्यम् यास्कस्त्वाह—अशनवन्तमास्यन्दनवन्तमिति। व्यापनवन्तम् आसेचनवन्तमितितस्यार्थः मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारायस्यतादृशम् अवतंअवस्तात्ततंविस्तृतं यंमेघंओजसाबलेनअभ्यतृणत् उतृदिर्हिंसानादरयोः अहिंसीत् वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः तमेवमेघंविश्वेसर्वेस्वर्दृशः स्वरादित्यः तस्यसंबन्धिनोद्रष्टारोरश्मयः पपिरे धर्मकालेपिबन्ति मेघेनवृष्टस्योदकस्यपानात्तमेवपिबन्तीत्युच्यते तेचरश्मयोवर्षासुउत्सं उत्सेचनवन्तंउद्रिणंउदकवन्तंमेघंसाकंसहयुगपदेवबहुसिसिचुः घर्मकालेयत्पीतं ततोपिबहुतरंसहस्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

सनाताकाचिद्भुवनाभवीत्वामाद्भिःशरद्भिर्दुरोवरन्तवः ।
अयंतन्ताचरतोअन्यदन्यदिद्याचकारवयुनाब्रह्मणस्पतिः ॥५॥१॥

---

१ नि० ५. १६.। २ नि० १०. १३.।

सना॑ । ता । का । चि॒त् । भुव॑ना । भवी॑त्वा । मा॒त्ऽभिः॑ ।
श॒रत्ऽभि॑ः । दुर॑ः । व॒र॒न्त॒ । व॒ः । अय॑तन्ता । च॒र॒त॒ः । अ॒न्यत्ऽअ॑न्यत् ।
इत् । या । च॒कार॑ । व॒युना॑ । ब्रह्म॑णः । पति॑ः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः वोयुष्मदर्थंसना सनातनानि ता तानिकाचित् कानिचित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवनाभुवनानां सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःलुक् भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरोद्वाराणिमाद्भिः मासैः पद्दन्नित्यादिनामासशब्दस्यमासूभावः स्वतवस्मासोषसांचइष्यते इतितत्वम् शरद्भिः संवत्सरैश्चवरंत विवृण्वन्ति तत्कालेवर्षणार्थंमेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः कानिपुनस्तानि ब्रह्मणस्पतिर्यायानि वयुना ज्ञाननामैतत् ज्ञानानिमन्त्रविषयाणिचकार कृतवान् तदनन्तरं अयतन्ता अयतमानौ अप्रयत्नौ उभौलोकौद्यौश्च पृथिवीच अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेवपृथिवीवृष्टिजलं दिव्यमुदकंद्यौः उदककार्यं हविर्लक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्परव्यतिहारेणचरतोभुञ्जाते चरगतिभक्षणयोः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी–

अ॒भि॒नक्ष॑न्तोअ॒भियेतमा॑न॒शुर्नि॒धिंप॑णी॒नांप॒र॒मंगुहा॑हि॒तम् ।
तेवि॒द्वांसः॑प्रति॒चक्ष्यानृ॑ता॒पुन॒र्यत॑उ॒आय॒न्तदुदी॑युरा॒विश॑म् ॥ ६ ॥

अ॒भि॒ऽनक्ष॑न्तः । अ॒भि । ये । तम् । आ॒न॒शुः । नि॒ऽधिम् । प॒णी॒नाम् ।
प॒र॒मम् । गुहा॑ । हि॒तम् । ते । वि॒द्वांस॑ः । प्र॒ति॒ऽचक्ष्य॑ । अनृ॑ता । पुन॑ः ।
यत॑ः । ऊँ॒ इति॑ । आय॑न् । तत् । उत् । ई॒यु॒ः । आ॒ऽविश॑म् ॥ ६ ॥

गोसमूहेपणिभिरसुरैरपहृतेसति पणीनांस्थानं सरमाख्ययादेवशुन्याज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिनासृष्टाअङ्गिरसस्तत्स्थानंप्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मितामायाश्चदृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धूतेनाग्निनादग्ध्वा प्रत्यागच्छन् तदेतदृचेनोच्यते अभिनक्षन्तः अभितोगच्छन्तोयेङ्गिरसःतंनिधिगोसमूहरूपं निधानं धनं परममुत्कृष्टं पणानां तृतीयार्थेषष्ठी पणिभिः गुहागुहायां हितंनिहितं स्थापितं अभ्यानशुः अभिलक्ष्यानशिरे प्राप्तवन्तः विद्वांसोभिज्ञास्तेङ्गिरसः अनृताअनृतानिअसुरैः कृतामायाः प्रतिचक्ष्यदृष्ट्वा आविशं आवेष्टुंप्रवेष्टुंयतउपतएव स्थानादायन् अच्छगन् तत्स्थानं पुनरुदीयुः उदगच्छन् उत्कर्षेणप्राप्ताः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

ऋतावानःप्रतिचक्ष्यानृतापुनरातआतस्थुःकवयोमहस्पथः ।
तेबाहुभ्यांधमितमग्निमश्मनिनकिःषोअस्त्यरणोजहुर्हितम् ॥७॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ ।
तस्थुः । कवयः । महः । पथः । ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् ।
अग्निम् । अश्मनि । नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तम् ॥७॥

ऋतावानः ऋतमितिसत्यनामधेयं तद्वन्तः कवयः क्रान्तदर्शिनः सर्वज्ञाअङ्गिरसः अनृताअनृतानिप्रतिचक्ष्यपूर्वोक्तप्रकारेणदृष्ट्वाअतः अस्मात्स्थानात् पुनराजिगमिषवः महस्पथोमहतोमार्गान्प्रतिआतस्थुः अवतस्थिरे अवतिष्ठमानाश्चते बाहुभ्यांहस्ताभ्यांधमितंमन्थनेनोत्पादितं प्रज्वालितं तमग्निंअश्मनिपणीनांनिवासभूतेशिलोच्चयेजहुर्हि दग्धुंत्यक्तवन्तःखलु अरणः अरमयितादाहेनदुःखकारीसोग्निः पूर्वंतत्रनकिरस्तिनविद्यते अविद्यमानमग्निंस्वसामर्थ्यादुत्पाद्यतत्रप्रचिक्षिपुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

ऋतज्येनक्षिप्रेणब्रह्मणस्पतिर्यत्रवष्टिप्रतदश्नोतिधन्वना ।
तस्यसाध्वीरिषवोयाभिरस्यतिनृचक्षसोदृशयेकर्णयोनयः ॥८॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् ।
अश्नोति । धन्वना । तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति ।
नृऽचक्षसः । दृशये । कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतज्येन ऋतंसत्यमेवज्यायस्यतेनक्षिप्रेण इषूणांक्षेपकेणधन्वनाधारणभूतेनधनुषायः ब्रह्मणस्पतिःब्रह्मणोमन्त्रस्यपालयितादेवः यत्रयस्मिन्विषयेवष्टिकामयतेतत्प्राश्नोति प्रकर्षेणव्याप्नोति अश्नोतेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् तस्यधनुषः साध्वीः साधिकास्ताइषवोभवन्ति याभिरिषुभिः ब्रह्मणस्पतिरस्यति राक्षसादीन्क्षिपति कीदृश्यस्ताः नृचक्षसः नॄन्पश्यतः उपलक्षणमेतत् सर्वज्ञस्यब्रह्मणस्पतेः दृशयेदर्शनायज्ञानायजाताः कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेणग्राह्यमन्त्रपूताआकर्णकृष्टावा बाणाः ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेवसर्वंसाधयतीतिभावः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

ससंनयःसविनयःपुरोहितःससुष्टुतःसयुधिब्रह्मणस्पतिः ।
चाक्ष्मोयद्वाजंभरतेमतीधनादित्सूर्यस्तपतितप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । सम्ऽनयः । सः । विऽनयः । पुरःऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः । चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितोदेवैःपुरतोत्रस्थापितः सब्रह्मणस्पतिः संनयः विश्लिष्टानांमन्त्रैःसंगमयिताभवति विनयः संगतानांविविधंनेतापृथक्कर्तापिसएव तथा ससुष्टुतः शोभनंस्तोतृभिःस्तुतश्च भवति तथायुधिसंग्रामेसस्तोतॄणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीतिशेषः यद्यदाचाक्ष्मः चष्टेः क्षमतेर्वा सर्वस्यद्रष्टासर्वसहोवा ब्रह्मणस्पतिः वाजमन्नंमतीमननीयंप्रशस्तंधनाधनंचस्तोतॄणामर्थायभरते बिभर्ति वृष्टिद्वारापोषयति आदित्अनन्तरमेवतप्यतुस्तापकःसूर्यः वृथा अनायासवचनमेतत् अनायासेनतपतिदीप्यते ब्रह्मणस्पतिनादत्तैरन्नैर्धनैश्चयज्ञस्यसिद्धत्वात्स्वयंकेवलंहवींषिभुञ्जानएववर्ततइत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

विभुप्रभुप्रथमंमेहनावतोबृहस्पतेःसुविदत्राणिराध्या ।
इमासातानिवेन्यस्यवाजिनोयेनजनाउभयेभुञ्जतेविशः ॥ १० ॥ २ ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदत्राणि । राध्या । इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥ २ ॥

विभुविभूनिव्याप्तानि प्रभुप्रभूणिप्रौढानि प्रथमं प्रथमानिमुख्यानि एवंभूतानिमेहनावतः वर्षणवतोवृष्टिमदस्यबृहस्पतेः बृहतोमन्त्रस्यपालयितुः संबन्धीनिसुविदत्राणि विद्लृलाभे सुविदेः कत्रन् सुष्ठुलब्धव्यानि सुविदत्रंधनंभवतीतियास्कः । राध्याराध्यानिसम्यक्साधनीयानिप्राप्तव्यानीतियावत् इमासातानीमानिधनानिवेन्यस्यकमनीयस्यवाजिनो न्नवतोबृहस्पतेः तृतीयार्थे

षष्ठी बृहस्पतिनादत्तानियेनधनेनउभयेउभयविधाजनाः स्तोतारोयजमानाश्चदेवामनुष्याश्चवा विशोनिविष्टाः सन्तोभुञ्जते भोगानलभन्ते तत्सर्वंबृहस्पतिनादत्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी–

योवरेवृजनेविश्वथाविभुर्महामुरण्वःशवसाववक्षिथ ।
सदेवोदेवान्प्रतिपप्रथेपृथुविश्वेदुतापरिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महाम् । ऊँ इति ।
रण्वः । शवसा । ववक्षिथ । सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु ।
विश्वा । इत् । ऊँ इति । ता । परिऽभूः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथासर्वप्रकारेणविभुर्व्याप्तः रण्वोरमयिता स्तोतव्योवायोब्रह्मणस्पतिः अवरेनिकृष्टे वृजनेवर्जनहेतुभूतेबलेवर्तमानंदुर्बलमितियावत् महामुमहान्तंच छान्दसोवर्णलोपः उभयविधंस्तोतारंशवसाआत्मीयेनबलेन ववक्षिथ वोढुमिच्छति सर्वदावहतीतियावत् वहतेःसन्नन्तस्यलिट्येतद्रूपं पुरुषव्यत्ययः सदेवोदानादिगुणयुक्तः देवान्प्रतिसर्वेषांदेवानांप्रतिनिधिःसन्पृथुपप्रथे अत्यन्तंप्रथते यशसाविस्तीर्णोभवतीतियावत् यस्मादेवंतस्मात् विश्वेदुसर्वाण्येवतातानिसर्वाणि भूतजातानिपरिभूः परिभवन् अभिभवन्वर्ततइतिशेषः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनन्तिव्रतंवाम् ।
अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पतीहविर्नोन्नंयुजेववाजिनाजिगातम् ॥ १२ ॥

विश्वम् । सत्यम् । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र ।
मिनन्ति । व्रतम् । वाम् । अच्छ । इन्द्राब्रह्मणस्पतीइति । हविः ।
नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

हेमघवाना मघमितिधननाम तद्वन्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित युवयोरेव विश्वंसर्वं स्तोत्रं सत्यंयथार्थं स्तुत्यायद्यद्गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वंयुवयोर्विद्यमानमेव नत्वारोपितमित्यर्थः तथाचनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः ऐकपद्यंत्वाध्यापकसाम्प्रदायिकं यद्येवशब्दस्यपूर्वपदेन आपश्चआपोपिउपलक्षणमेतत् एतदुपलक्षितानिसर्वाण्यपिभूतानिवांयुवयोर्व्रतं कर्मनप्रमिनन्तिनहिंसन्ति मीङ्हिंसायाम् क्रैयादिकः मीनातेर्निगमइतिह्रस्वत्वम् हेइन्द्राब्रह्मणस्पती नोस्माकंहविरच्छाभिमुख्येन जिगातंगच्छतम् आगच्छतमितियावत् जिगातिर्गतिकर्मा जौहोत्यादिकः तत्रदृष्टान्तः—युजेववाजिना युजारथेनियुक्तौवाजिनौ वेजनवन्तावश्वौअन्नंघासं प्रतियथास्वयमेवशीघ्रंगछतस्तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः युजेवेत्यत्रसुपांसुलुगितिप्रथमाद्विवचनस्याकारः तृतीयायांहिसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

उताशिष्ठाअनुश्रृण्वन्तिवह्नयःसभेयोविप्रोभरतेमतीधना।
वीळुद्वेषाअनुवशऋणमाददिःसहवाजीसमिथेब्रह्मणस्पतिः ॥ १३॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । श्रृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः ।
भरते । मती । धना । वीळुऽद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आऽददिः ।
सः । ह । वाजी । सम्ऽइथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

उतअपिचआशिष्ठाः आशुतराः शीघ्रगामिनोवह्नयः अश्वनामैतत् वोढारोब्रह्मणस्पतेरश्वाअनुश्रृण्वन्ति अस्माभिःकृतंस्तोत्रं अनुक्रमेणश्रृण्वन्ति यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं श्रृण्वन्ति अतस्ते तमस्मदीयंयज्ञं प्रापयन्त्वितिशेषः सभेयः सभायांसाधुः ढश्छन्दसीतिढः विप्रोमेधावीअध्वर्युर्होतावामतीमत्यामननीयेनस्तोत्रेण सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः धनाहविर्लक्षणानिधनानितस्मै ब्रह्मणस्पतये भरतेबिभर्ति संपादयतीतियावत् यद्वा स्तोत्रेणधनानिभरते बिभर्तिपोषयति अतोवीळुद्वेषाःवीळून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशोब्रह्मणस्पतिः वशावशायागोः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ऋणंअस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयं अवदानात्मकं अनुअनुक्रमेणाददिरादाताभवत्वितिशेषः अवदानस्य ऋण-

त्वंचतैत्तिरीयेत्रिभिर्ऋणवाजायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्यइत्यादिनास्पष्टमाम्नातम् । यद्वा अनुरानुगुण्ये वशावशस्यकामस्याभिलाषस्यानुगुणंआदाताभवत्वितियोज्यम हशब्दःप्रसिद्धौ सखलु ब्रह्मणस्पतिः समिथे संयन्ति सङ्गच्छन्तेस्मिन्नाहुतिभिर्देवाइतिसमिथोयज्ञः तस्मिन्वाजी अन्नवान् तस्माद्धविषआदाताभवत्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशंसत्योमन्युर्महिकर्माकरिष्यतः ।
योगाउदाजत्सदिवेविचाभजन्महीवरीतिःशवसासरत्पृथक् ॥१४॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः । यः । गाः । उत्ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव । रीतिः । शवसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महिमहत्कर्मकरिष्यतः ब्रह्मणस्पतेः मन्युः मननसाधनोमन्त्रः क्रोधोवायथावशं यथाकामंसत्यःअवितथोभवत् सयथाकामयतेतथाकरोतीत्यर्थः योब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहृतागाः उदाजत् उदगमयत् गुहायानिरगमयदित्यर्थः सब्रह्मणस्पतिः दिवेद्युलोकायतत्रत्येभ्योदेवेभ्यइत्यर्थः व्यभजच्च तागाविभक्ताश्चाकरोत् सचगोसमूहः महीवरीतिः महतीस्तुतिरिव रीङ्स्रवणे यथागंगादीनांस्रोतः विभक्तंसत् निम्नदेशाभिमुखंप्रसरति तथाशवसाआत्मीयेनबलेन तत्तदेवगृहंपृथक्विभिन्नंअसरत् अगच्छत् ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

ब्रह्मणस्पतेसुयमस्यविश्वहारायःस्यामरथ्योवयस्वतः ।
वीरेषुवीराँउपपृंग्धिनस्त्वंयदीशानोब्रह्मणावेषिमेहवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः । वीरेषु । वीरान् । उप । पृंग्धि । नः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

---

१ तै० सं० ६. ३.१० ।

हेब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते सुयमस्यसुष्ठुनियन्तव्यस्य वयस्वतोन्नयुक्तस्य रायोधनस्यविश्वहा विश्वेषुसर्वेष्वहस्सुरथ्योधिपतयः स्यामभूयास्म रथाएषांसन्तीतिरथ्यः छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोयः ईकारः अपिच नोस्माकंवीरेषुवीर्याज्जातेष्वस्मदीयेषुपुत्रेषुवीरानपुत्रान्त्वंउपपृंग्धि संपृक्तान्कुरु उत्पादय पृचीसंपर्के रौधादिकः वयंपौत्रानपिलभेमहीतियावत् यद्यतः ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ब्रह्मणा अन्ननामैतत् हविर्लक्षणेनान्नेनसह मेहवम् मदीयंस्तुतिलक्षणमाह्वानं वेषि कामयसे वीगतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु अतोमयोक्तंकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथषोडशी–

ब्रह्मणस्पतेत्वमस्ययन्तासूक्तस्यंबोधितनंयंचजिन्व ।
विश्वंतद्भद्रंयदवन्तिदेवाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनंयम् ।
च । जिन्व । विश्वंम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवंन्ति । देवाः ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

हेब्रह्मणस्पते यन्तासर्वस्यजगतोनियन्तात्वं अस्यसूक्तस्यइदंसूक्तं क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी बोधि बुध्यस्व बुध्वातनयंपुत्रंचास्मभ्यं जिन्व प्रेरय जिविःप्रीणनार्थः अत्रप्रेरणेवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् यद्भद्रंकल्याणं देवाःसर्वे अवन्तिरक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रंचजिन्वेतिशेषः वयंचसुवीराः शोभनैःवीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताःसन्तः बृहत्प्रौढं स्तोत्रं विदथेविदन्ति यष्टव्यतयास्मिन्देवान् जानन्तीतिविदथोयज्ञः तस्मिन्वदेम ब्रूयाम ॥ १६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

इन्धानइतिपञ्चर्चंतृतीयंसूक्तं गार्त्समदं जागतंब्राह्मणस्पत्यम् तथाचानुक्रान्तम्–इन्धानः पञ्चजागतन्त्विति लैङ्गिकोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा–

इन्धानोअग्निंवनवद्वनुष्यतःकृतब्रह्माशूशुवद्रातहव्यइत् ।
जातेनंजातमतिसप्रसंर्सृतेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धा॑नः । अ॒ग्निम् । व॒न॒व॒त् । व॒नु॒ष्य॒तः । कृ॒तऽब्र॑ह्मा ।
शू॒शु॒व॒त् । रा॒तऽह॑व्यः । इत् । जा॒तेन॑ । जा॒तम् । अति॑ । सः ।
प्र । स॒र्स्रु॒ते । यम्ऽय॑म् । यु॒ज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पति॑ः ॥ १ ॥

अग्निमिन्धानः ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थंअग्निंप्रज्वलयन्यजमानः वनुष्यतोहिंसिष्यतोहिंसां कुर्वतोवाशत्रून्वनवत् वनुयात्हिंस्यात् वनुष्यतिर्हन्तिकर्मेतियास्कः । इदितिचार्थे किञ्च कृत-ब्रह्मा ब्रह्मस्तोत्रंकृतंयेनसतथोक्तः रातहव्यः रातंदत्तंहव्यंहविर्येन एवंभूतःसन् शूशुवत् वर्धते टु-ओश्विगतिवृद्ध्योः अस्माण्णयन्ताल्लुङिरूपम् तथासयजमानः जातेनपुत्रेणजातंउत्पादितंस्वस्य पौत्रं अतिप्रसर्स्रुते अतीत्यभृशंप्रसरति पौत्रमपिपश्यन्चिरकालंजीवेदित्यर्थः सर्तेर्यङ्लुगन्ताद्य-त्ययेनात्मनेपदम् यंयंयजमानंब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोःस्वीकरणेनयुजं सखायं कृणुतेकुरुते ससमानएवभवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

वी॒रेभि॑र्वी॒रान्व॑नवद्वनु॒ष्य॒तोगोभी॑र॒यिंप॑प्रथ॒द्बोध॑ति॒त्मना॑ ।
तो॒कंच॒तस्य॒तन॑यंचवर्ध॑ते॒यंय॒॑युज॑ंकृणु॒तेब्रह्म॑ण॒स्पति॑ः ॥ २ ॥

वी॒रेभि॑ः । वी॒रान् । व॒न॒व॒त् । व॒नु॒ष्य॒तः । गोभि॑ः । र॒यिम् ।
प॒प्र॒थ॒त् । बोध॑ति । त्मना॑ । तो॒कम् । च॒ । तस्य॑ । तन॑यम् । च॒ ।
व॒र्ध॒ते । यम्ऽय॑म् । यु॒ज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पति॑ः ॥ २ ॥

सयजमानः वीरेभिः वीरैरात्मीयैःपुत्रैः वनुष्यतोहिंसतः वीरान् शत्रुपुत्रान्वनवत्वनुयात् हिंस्यात् अपिच गोभिःसहितंरयिंधनंपप्रथत् प्रथयति विस्तारयति प्रथयतेर्लुङिचङ्येतद्रूपम् तथात्मनाआत्मनैवबोधति सर्वजानाति अनन्याधीनज्ञानोभवतीत्यर्थः किञ्च तस्ययजमानस्य तोकंपुत्रः तनयं विभक्तिव्यत्ययः तनयस्तत्पुत्रश्चवर्धते प्रवृद्धोभवति तदातोकंतनयं पुत्रंपौत्रंचब्र-ह्मणस्पतिर्वर्धयति वृधिरन्तर्भावितण्यर्थोद्रष्टव्यः अन्यद्गतम् ॥ २ ॥

---

१ नि० ५. २.।

अथतृतीया—

सिन्धुर्नक्षोदः शिमीवाँऋघायतोवृषेववधींरभिवष्टयोजसा।
अग्नेरिवप्रसितिर्नाहवर्तवेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव ।
वध्रींन् । अभि । वष्टि । ओजसा । अग्नेःऽइव । प्रऽसितिः । न । अह ।
वर्तवे । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः स्यन्दनशीलानदीक्षोदोन क्षुधमानंकूलंयथाभिनत्तितथा शिमीवान् शिमीतिकर्मनाम ब्रह्मणस्पतेःपरिचरणात्मनाकर्मणायुक्तोयजमानः ऋघायतोहिंसतःशत्रून् ओजसाबलेनअभिवष्टि हन्तुमभितःकामयते वशकान्तौ इदमपरंनिदर्शनम् वृषेववध्रीन् वध्रयोनिष्पिष्टमुष्कानिर्वीर्याबलीवर्दाः तान् यथावृषासेचनसमर्थः सवीर्योवृषभोभिभवति तद्वत्शत्रूनभिभवतीत्यर्थः अपिचासौअग्नेरिवप्रसितिः प्रसीयतेबध्यतेनयेतिप्रसितिर्ज्वाला षिञ्बन्धने करणेक्तिन् यथा अग्नेर्ज्वालाअप्रतिहतप्रसराएवमपिनवर्तवेवारयितुंनिवर्तयितुंवानैवशक्यते अहशब्दोवधारणे वृणोतेरन्तर्भावितण्यर्थात् वर्ततेर्वातुमर्थेतवेन्प्रत्ययः अन्यद्गतम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

तस्मांअर्षन्तिदिव्याअसश्चतःससत्वभिःप्रथमोगोषुगच्छति।
अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसायंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्वऽभिः । प्रथमः ।
गोषु । गच्छति । अनिभृष्टऽतविषिः । हन्ति । ओजसा । यम्ऽयम् ।
युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मैयजमानायदिव्यादिविभवावृष्टिलक्षणाः आपः असश्चतः असज्यमानाः अनिरुद्धाः सत्यः अर्षतिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति अर्तेर्लेटिरूपम् तथासयजमानःसत्वभिः सत्वानःसाधकाःपरिचारकाः तैः सहितः प्रथमोन्येभ्योयजमानेभ्यः पूर्वभावीसन् गोषुगच्छति गवादिधनंप्राप्नोतीत्यर्थः किञ्च अनिभृष्टतविषिः तविषीतिबलनाम अनिभृष्टापरैरबाधितातविषीबलंयस्यतादृशः सन् ओजसाबलेनहन्तिशत्रून् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

तस्माइद्विश्वेधुनयन्तसिन्धवोच्छिद्राशर्मदधिरेपुरूणि ।
देवानांसुम्नेसुभगःसएधतेयंयंयुजंकृणुतेब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥ ४ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म ।
दधिरे । पुरूणि । देवानाम् । सुम्ने । सुऽभगः । सः । एधते ।
यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥ ४ ॥

तस्माइत् तस्माएवयजमानायविश्वेसिन्धवः सर्वाःस्यन्दनशीलानद्यः धुनयन्त चलयन्ति एतदभीष्टफलसिद्ध्यर्थंप्रवहन्तीत्यर्थः तथाअच्छिद्राअच्छिद्राणि छिद्ररहितानिसन्ततानि पुरूणिबहूनिशर्मशर्माणिसुखानिदधिरे तस्माएवधार्यन्ते यद्वा शर्मेतिगृहनाम छिद्ररहितानिबहूनि सदनानिधार्यन्ते सयजमानः सुभगः शोभनधनः देवानांसुम्ने देवैःप्रत्तेसुखेवर्तमानःसन्एधते वर्धते शिष्टंस्पष्टम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

ऋजुरितिचतुर्ऋचंचतुर्थसूक्तं गृत्समदस्यार्षजागतंब्राह्मणस्पत्यम् तथाचानुक्रान्तम्-ऋजुश्चतुष्कमिति गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा–

ऋजुरिच्छंसोवनवद्वनुष्यतोदेवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।
सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सुदुष्टरंयज्वेदयज्योर्विभजातिभोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् ।
अदेवऽयन्तम् । अभि । असत् । सुप्रऽअवीः । इत । वनवत् । पृत्ऽसु ।
दुस्तरम् । यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुरितिआर्जवयुक्तएव यद्वा ऋजतिःप्रसाधनकर्मा स्तोत्राणांप्रसाधकएवशंसः ब्रह्मणस्पतेःस्तोता वनुष्यतोहिंसतः शत्रून्वनवत् वनुयात् हिंस्यात् वनोतेर्हन्तिकर्मणएतद्रूपम् यथा देवयन्नित् देवंदानादिगुणयुक्तंब्रह्मणस्पतिमात्मनइच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतंपुरुषंअभ्यसत्

अभिभवेत् अस्तेर्लेट्येतद्रूपम् तथासुप्रावीरित् अवतेस्तृत्यर्थादौणादिकईकारप्रत्ययः सुष्ठुप्रक-र्षेणब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सुपृतनासुसङ्ग्रामेषुदुस्तरंतरीतुमशक्यंवनवत्अहिंस्यात् तथायज्वेत् ब्रह्मणस्पतिंहविषाइष्टवानेव अयज्योः अयज्वनः भोजनंभोगसाधनंविभजाति विशेषेणभजेत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यजस्ववीरप्रविहिमनायतोभद्रंमनःकृणुष्ववृत्रतूर्ये ।
हविष्कृणुष्वसुभगोयथाससिब्रह्मणस्पतेरवआवृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । हविः । कृणुष्व । सुऽभगः । यथा । अससि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिरात्मोयंपुरुषंशास्ति हेवीर विशेषेण स्तुतीनांप्रेरक सखे यजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्यापूजय मनायतः मनइवशीघ्रंप्रवर्तमानान्हिंसकान् यद्वा अभिमन्यमानान्शत्रून्प्रति प्रविहि प्रकर्षेणयुद्धार्थंगच्छ वीगत्यादिषु छान्दसोह्रस्वः वृत्रतूर्ये वृत्राणामावरकाणांशत्रूणांहिंसाहेतुभूतेसङ्ग्रामेभद्रंकल्याणंधाष्टर्योपेतंमनः कृणुष्वकुरुष्व ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्त्वैवजयोभविष्यति तथाब्रह्मणस्पतयेहविश्चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्वकुरु यथात्वंसुभगः शोभनधनोअससिभवेःअस्तेर्लेटच-ड्ागमः ब्रह्मणस्पतेर्योगेनत्वंशोभनधनोभविष्यसीतियावत् अपिच वयंब्रह्मणस्पतेरवोरक्षणंआ आभिमुख्येनवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सइज्जनेनसविशासजन्मनासपुत्रैर्वाजंभरतेधनानृभिः ।
देवानांयःपितरमाविवासतिश्रद्धामनाहविषाब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः । देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवासति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

योयजमानःश्रद्धामनाः श्रद्धामनसियस्यतादृशःसन् देवानांपितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिंहविषाचरुपुरोडाशादिना आविवासति परिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा सइत् सएवयजमानः जनेनजातेनसर्वेणलोकेनवाजमन्नंभरतेबिभर्ति संभरतिवा सएवविशाप्रजया आत्मीयेनबन्धुजनेन वाजंभरते सएवजन्मना सएवपुत्रैरात्मीयैरपत्यैर्वाजंभरते तथानृभिर्नेतृभिरन्यैः परिचारकैः धनाधनानिभरते बिभर्तिसंपादयतिवा ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतोयजमानस्यसर्वेतोजनाअन्नधनयोः साधकाभवन्तीतियावत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

योअ॑स्मैह॒व्यैर्घृ॒तव॑द्भि॒रवि॑ध॒त्प्रतंप्रा॒चान॑यति॒ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ।
उ॒रु॒ष्यती॒मंह॑सो॒रक्ष॑तीरि॒षों३॒॑ऽहोश्चि॑दस्माउरु॒चक्रि॒रद्भु॑तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यः । अ॒स्मै॒ । ह॒व्यैः । घृ॒तव॑त्ऽभिः । अवि॑धत् । प्र । तम् । प्रा॒चा । न॒य॒ति॒ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । उ॒रु॒ष्यति॑ । ई॒म् । अंह॑सः । रक्ष॑ति । रि॒षः । अं॒होः । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । उ॒रु॒ऽचक्रिः॑ । अद्भु॑तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

योयजमानः अस्मैब्रह्मणस्पतये क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी इमंब्रह्मणस्पतिंघृतवद्भिः उपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैर्हव्यैर्हविर्भिः अविधत् परिचरति विधविधाने तौदादिकः अयंपरिचरणकर्मसुपठितः तंयजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचाप्राचीनेनऋजुनामार्गेण प्रणयति प्रकृष्टंफलंप्रापयति अपिचईमेनं अंहसःपापात् उरुष्यतिरक्षति उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः । तथारिषोहिंसकादेनंरक्षति अंहोश्चित् अवृत्तेर्दारिद्र्यात् यद्वा आगत्यहंतुरपिरक्षति अपिचास्मै यजमानायअद्भुतः महन्नामैतत् आचार्यभूतोमहान्ब्रह्मणस्पतिः उरुचक्रिः उरोर्विस्तीर्णस्योपकारस्यकर्ताभवति ॥ ४ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

इमागिरइतिसप्तदशर्चंपञ्चमंसूक्तम् गृत्समदपुत्रस्यकूर्मस्यार्षं गृत्समदस्यैववात्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् तथाचानुक्रान्तम्–इमागिरःकूनाकूर्मोगार्त्समदोहिवादित्यमिति सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः आदित्यदेवताकेपशौपुरोडाशस्यइमागिरइत्येकानुवाक्या अग्नीषोमाविवितिखण्डेसूत्रितम्–इमागिरआदित्येभ्योघृतस्नूस्तआदित्यासउरवोगभीराइति ।

सैषासूक्तेप्रथमा–

इमागिरंआदित्येभ्योघृतस्नूःसनाद्राजभ्योजुह्वाजुहोमि ।
शृणोतुमित्रोअर्यमाभगोनस्तुविजातोवरुणोदक्षोअंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽस्नूः । सनात् । राजऽभ्यः ।
जुह्वा । जुहोमि । शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः ।
वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्यः अदितेःपुत्रेभ्यः राजभ्यः राजमानेभ्यः ईश्वरेभ्योवामित्रादिभ्यः घृतस्नूः घृतप्रस्राविणीः घृतंक्षरन्तीः इमागिरः स्तुतिलक्षणावाचः सनात् सर्वदाजुह्वा वाङ्नामैतत् वागिन्द्रियेण जुहोमि प्रयच्छामि करोमीतियावत् यद्वा जुहूस्थानीयत्वेनघृतंक्षरन्ति वाग्रूपाणिहवींषिजुहोमि आदित्यानुद्दिश्यत्यजामि मन्त्राणांपयोघृतादिक्षरणेहेतुत्वंच यदृचोधीतेपयसःकुल्याअस्येत्यादिनातैत्तिरीयेस्पष्टमाम्नातम् नोस्मदीयास्तागिरः मित्रादयः प्रत्येकंशृणोतु तेचतैत्तिरीयेअष्टौपुत्रासोअदितेरित्युपक्रम्यस्पष्टमनुक्रान्ताः मित्रश्चवरुणश्चधाताचार्यमाचअंशुश्चभगश्चइन्द्रश्चविवस्वांश्चेत्येतइति मित्रःप्रमीतेस्त्रायकः यद्वा सर्वेषांस्निग्धः अरीन्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमाभगोभजनीयोदेवः तुविजातः तुवीतिबहुनाम बहुषुदेशेष्वनुग्रहार्थंप्रादुर्भूतः वरुणविशेषणमेतत्पापस्यनिवारणाद्वरुणः दक्षःसमर्थः एतच्चांशस्यविशेषणम् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तएवपशौ इमंस्तोममित्येषावपायागस्ययाज्या सूत्रितंच–इमंस्तोमंसक्रतवोमेअद्यतिस्रोभूमीर्धारयन्त्रीँरुतद्यूनिति ।

सैषासूक्तेद्वितीया–

इमंस्तोमंसक्रतवोमेअद्यमित्रोअर्यमावरुणोजुषन्त ।
आदित्यासःशुचयोधारपूताअवृजिनाअनवद्याअरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
जुषन्त । आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः ।
अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

---

१ तै० आ० अष्टमप्रपाठके । २ तै० आ० प्रथमप्रपाठके

इमंमेस्मदीयंस्तोमंस्तोत्रंसक्रतवः समानकर्माणःसमानप्रज्ञावामित्रादयः अद्येदानींजुषन्त जुषन्ताम् सेवन्ताम् कीदृशास्तेआदित्यासः अदितेःपुत्राःशुचयोदीप्यमानाः धारपूताः उदकधाराभिःक्षालिताइवपूताः निर्मलाइत्यर्थः अवृजिनाः वृजीवर्जने अवर्जितारःसर्वानुग्राहकाइत्यर्थः अनवद्याः अवद्येनगर्ह्येणपापेनरहिताः अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥ २ ॥

तस्मिन्नेवपशौतआदित्यासइतिहविषोनुवाक्या सूत्रंतुपूर्वमेवोदाहृतम् ।

सैषातृतीया–

तआ॑दि॒त्यास॑उ॒रवो॑गभी॒राअद॑ब्धासो॒दिप्स॑न्तोभू॒र्य॒क्षाः ।
अ॒न्तःप॑श्यन्तिवृजि॒नोतसा॒धुसर्वं॒राज॑भ्यःपर॒माचि॒दन्ति ॥ ३ ॥

ते । आ॒दि॒त्यास॑ः । उ॒रव॑ः । ग॒भी॒राः । अद॑ब्धासः । दिप्स॑न्तः ।
भू॒रि॒ऽअ॒क्षाः । अ॒न्तरिति॑ । प॒श्य॒न्ति॒ । वृ॒जि॒ना । उ॒त । सा॒धु ।
सर्व॑म् । राज॑ऽभ्यः । प॒र॒मा । चि॒त् । अन्ति ॥ ३ ॥

तआदित्यासः अदितेःपुत्राः उरवोमहान्तः गभीराःगांभीर्योपेताः अदब्धासः शत्रुभिरहिंसिताःसन्तः दिप्सन्तः शत्रून्दंभितुं हिंसितुमिच्छन्तः दंभुदंभे अस्मादिच्छासनि सनीवन्तर्धेतीडभावपक्षेदंभइच्चेतीकारः दंभेर्हल्ग्रहणस्यजातिवाचकत्वात्सिद्धमितिसनःकित्त्वे अनुनासिकलोपः तथाभूर्यक्षाः भूरीणिबहून्यक्षीणिचक्षूंषियेषांतेतथोक्ताः बहुतेजसोवा बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिषच्समासान्तः एवंभूताआदित्याः अन्तः मध्येप्राणिनांहृदिप्रेरकतयावर्तमानाःसन्तः वृजिनावृजिनानिपापानि उत अपिच साधुसाधूनिपुण्यानिच प्राणिभिःकृतानिपश्यन्ति जानन्ति परमाचित् परमाणिदूरदेशावस्थितान्यपिसर्वंसर्वाणिदृश्यमानानि राजभ्यः राज्ञामीश्वराणामादित्यानां अन्ति अन्तिकेसमीपेवर्ततइतिशेषः कादिलोपोबहुलमित्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥ ३ ॥

साग्निचित्येक्रतौदीक्षणीयायां आदित्ययागस्यधारयन्तइत्यादिकेद्वेयाज्यानुवाक्ये अतएवभुवद्वद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेपि तथाचदीक्षणीयायामितिखण्डेसूत्रितम्–धारयन्तआदित्यासोजगत्स्थाइतिद्वेएतेएवभुवद्वद्भ्योभुवनपतिभ्योवेति ।

तयोराद्यासूक्तेचतुर्थी–

धारयन्तआदित्यासोजगत्स्थादेवाविश्वस्यभुवनस्यगोपाः ।
दीर्घाधियोरक्षमाणाअसुर्यमृतावानश्चयमानाऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य ।
भुवनस्य । गोपाः । दीर्घऽधियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् ।
ऋतऽवानः । चयमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

जगज्जङ्गमं स्थाः स्थावरंच तिष्ठतेःकर्तर्यसुन् एतदुभयविधंभूतजातं धारयन्तः अवस्थापयन्तः देवाः दानादिगुणयुक्ताः विश्वस्यभुवनस्यसर्वस्यलोकस्यगोपाः गोपयितारोरक्षकाः दीर्घाधियः दीर्घाणिधियःकर्माणिज्ञानानिवायेषांताद्दशाः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः असुर्यं असवःप्राणाः तेनचतद्धेतुभूताः आपोलक्ष्यन्ते अपांतद्धेतुत्वंच छान्दोग्येस्पष्टमाम्नातम्–आपोमयःप्राणइति असुमुदकंरातिददातीत्यसुरोमेघः तत्रभवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकंरक्षमाणाः तत्तत्कालेवृष्ट्युत्पादनायरक्षन्तः असुरशब्दाद्भवेछन्दसीतियत् ऋतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तोवा छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप् पूर्ववद्दीर्घः ऋणानिस्तोतृभिः अन्येभ्यः प्रदेयानिहविर्द्रव्याणिचयमानाः अपगमयन्तः चयगतौ भौवादिकोनुदात्तेत् एवंगुणविशिष्टामहानुभावाः आदित्यासः आदित्याः अस्मदधीनाभवन्त्वितिशेषः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

विद्यामादित्याअवसोवोअस्ययदर्यमन्भयआचिन्मयोभु ।
युष्माकंमित्रावरुणाप्रणीतौपरिश्वभ्रेवदुरितानिवृज्याम् ॥५॥६॥

विद्याम । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये ।
आ । चित् । मयःऽभु । युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रऽनीतौ । परि ।
श्वभ्राऽइव । दुःऽइतानि । वृज्याम ॥ ५ ॥ ६ ॥

हेआदित्याः अदितेःपुत्राः वोयुष्माकं अस्यावसः कर्मणिषष्ठी इदंरक्षणं विद्याम लभेम भयेराक्षसादिभ्यः आआगतेसति यद्युष्मदीयंरक्षणम् चिच्छब्दश्चार्थे मयोभु मयसःसुखस्यभावयितृच तदिदंलभेमेत्यन्वयः हेअर्यमन् हे मित्रावरुणौ युष्माकंप्रणीतौ अस्मद्विषये प्रकृष्टेनयनेसति श्वभ्रेवश्वभ्राणीवस्थातुमयोग्यानिगर्तवन्तिस्थलानीवदुरितानिपापानिपरिवृज्यां परित्यजेयं वृजीवर्जने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथषष्ठी—

सुगोहिवोंअर्यमन्मित्रपन्थांअनृक्षरोवंरुणसाधुरस्ति ।
तेनांदित्याअधिवोचतानोयच्छंतानोदुष्परिहन्तुशर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण ।
साधुः । अस्ति । तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत ।
नः । दुःऽपरिहन्तुं । शर्म ॥ ६ ॥

हेअर्यमन् मित्र वरुण वोयुष्माकंसुगः सुखेनगन्तव्यः अनृक्षरः ऋक्षरःकण्टकऋच्छतेरिति तद्रहितः साधुः साधकः शोभनोवा एवंगुणविशिष्टः पन्थामार्गोस्तिहि विद्यतेखलु अतस्तेपथाअस्मान् शोभनं नयतेतिशेषः हेआदित्याः नोस्माकं अधिवोचत अधिवचनं पक्षपातेनवचनं कुरुत अपिनोस्मभ्यंदुष्परिहन्तु दुःखेनपरिहन्तुं विनाशयितुमशक्यंशर्मसुखंयच्छत दत्त दाणूदाने शपिपाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

पिपर्तुनोअदितीराजपुत्रातिद्वेषांस्यर्यमासुगेभिः ।
बृहन्मित्रस्यवरुणस्यशर्मोपस्यामपुरुवीराअरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपर्तु । नः । अदितिः । राजऽपुत्रा । अति । द्वेषांसि । अर्यमा ।
सुऽगेभिः । बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम ।
पुरुऽवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानोराजमानामित्रादयःपुत्रायस्याः तादृशी अदितिरदीना अखण्डनीयावादेवीनोस्मान् द्वेषांसिद्वेष्टॄणिरक्षांसि अतिपिपर्तु अतिपारयतु अतिक्रम्यतद्रहितंदेशंप्रापयत्वित्यर्थः अर्यमाचसुगेभिः सुष्ठुगन्तव्यैर्मार्गैरस्मान्पारयतु अपिचवयंपुरुवीराः बहुभिःवीरैःपुत्रादिभिरुपेताःअरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्चसन्तः मित्रस्यवरुणस्यचबृहत्परिवृढंशर्मसुखंउपस्याम उपगताभवेम ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तेपशौतिस्रोभूमीरितिपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रंपूर्वमेवोदाहृतम् ।

सैषासूक्तेअष्टमी–

तिस्रोभूमीर्धारयन्त्रीँरुतद्यून्त्रीणिव्रताविदथेअन्तरेषाम् ।
ऋतेनादित्यामहिवोमहित्वंतदर्यमन्वरुणमित्रचारु ॥ ८ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । व्रता ।
विदथे । अन्तः । एषाम् । ऋतेन । आदित्याः । महि । वः ।
महिऽत्वम् । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

तिस्रोभूमीः अत्रभूमिशब्दोलोकत्रयेवर्तते योद्वितीयस्यांतृतीयस्यांपृथिव्यामित्यत्रयथा पृथिवीशब्दः भूम्यन्तरिक्षस्वर्गांस्त्रीन्लोकान्आदित्याः धारयन् वृष्टिप्रदानादिनाधारयन्ति उत अपिच द्यून्दीप्तानततउपरितनान्महरादिकानपित्रीन् लोकान्धारयन्ति यद्वा दीप्तान्अग्निंवायुंसूर्यंचधारयन्ति अपिचैषामादित्यानांविदथेयज्ञेअन्तर्मध्येत्रीणिव्रतासवनत्रयनिष्पाद्यानित्रीणिकर्माणिसन्ति यद्वा एषांलोकानामंतर्मध्येविदथेयज्ञेनिमित्तभूतेसति एषामादित्यानांत्रीणिकर्माणिरसादानधारणविसर्जनलक्षणानिसन्ति उत्तरोर्धर्चःप्रत्यक्षकृतः हेआदित्याः ऋतेनसत्येनयज्ञेन वामहिमहत्प्रभूतंवोयुष्माकंमहित्वंमहत्त्वंयन्महाभाग्यं हेअर्यमन् वरुण मित्र तन्महाभाग्यंचारुशोभनंसर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

त्रीरोचनादिव्याधारयन्तहिरण्ययाःशुचयोधारपूताः ।
अस्वप्नजोअनिमिषाअदब्धाउरुशंसाऋजवेमर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रो॒च॒ना । दि॒व्या । धा॒र॒य॒न्त॒ । हि॒र॒ण्ययाः॑ । शुच॑यः ।
धार॑ऽपूताः । अस्व॑मऽजः । अ॒नि॒ऽमि॒षाः । अद॑ब्धाः । उ॒रु॒ऽशंसाः॑ ।
ऋ॒जवे॑ । मर्त्या॑य ॥ ९ ॥

त्रीरोचनात्रीणिरोचनानिरोचमानान्यग्न्यादीनितेजांसि दिव्यादिव्यानिदिविभवानिधारयन्त आदित्याअवस्थापयन् किमर्थं ऋजवेऋजीकायउपार्जकायस्तोत्राणां मर्त्यायमनुष्यायभोगसिद्ध्यर्थमितियावत् कीदृशाआदित्याः हिरण्ययाः हिरणमयाः हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः यद्वा हितरमणीयवेषाः शुचयोदीप्यमानाः धारपूताः उदकधारयाक्षालिताइवनिर्मलाः अस्वमजः असञ्जातस्वमाः सुपांसुलुगितिजसःसुः अपरआह अस्वमजः अस्वपन्तः विगतनिद्राः स्वपितृषोर्नजिङितिनजिङ्प्रत्ययइति तदेतत्पदकारस्यानभिमतम् अनिमिषाः निमेषरहिताः अदब्धाः असुरादिभिरहिंसिताः उरुशंसाः उरुभिर्बहुभिःशंसनीयाः स्तोतव्याः एवंगुणविशिष्टाअधारयन्तेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

त्वंविश्वे॑षांवरुणासि॒राजा॒येच॑दे॒वा अ॑सु॒र॒येच॒मर्ताः॑ ।
श॒तंनो॑रास्वश॒रदो॑वि॒चक्षे॒श्यामायूं॑षि॒सु॒धि॑ता॒नि॒पूर्वा॑ ॥ १० ॥ ७ ॥

त्वम् । विश्वे॑षाम् । व॒रु॒ण॒ । अ॒सि॒ । राजा॑ । ये । च॒ । दे॒वाः । अ॒सु॒र॒ ।
ये । च॒ । मर्ताः॑ । श॒तम् । नः॒ । रा॒स्व॒ । श॒रदः॑ । वि॒ऽचक्षे॑ । अ॒श्याम॑ ।
आयूं॑षि । सु॒ऽधि॑तानि । पूर्वा॑ ॥ १० ॥ ७ ॥

हेअसुर शत्रूणांक्षेपकवरुण त्वंविश्वेषांसर्वेषांराजासि केषां येचदेवाःदेवजनाः येचमर्तामरणधर्माणोमनुष्याः तेषामित्यर्थः अतस्त्वंनोस्मभ्यंशतंशरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान्विचक्षे विशेषेणदर्शनायरास्वप्रयच्छ रादाने व्यत्ययेनात्मनेपदम् वयंचपूर्वापूर्वैःदेवैः सुधितानिसुष्ठुहितानिशतसंवत्सरलक्षणान्यायूंषिअश्याम व्याप्नुयाम सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीयचेतिनिपात्यते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताकेपशौनदक्षिणेत्येषाहविषोयाज्या सूत्रितश्च–तिस्रोभूमीर्धारयन्त्रीँरुतद्यून्नदक्षिणाविचिकितेनसव्येति ।

सैषात्रैकादशी—

नदक्षिणाविचिकितेनसव्यानप्राचीनमादित्यानोतपश्चा।
पाक्याचिद्वसवोधीर्याचिद्युष्मानीतोअभयंज्योतिरश्याम्॥११॥

न। दक्षिणा। वि। चिकिते। न। सव्या। न। प्राचीनम्।
आदित्याः। न। उत। पश्चा। पाक्या। चित्। वसवः। धीर्या।
चित्। युष्माऽनीतः। अभयम्। ज्योतिः। अश्याम्॥ ११॥

हेआदित्याः दक्षिणादक्षिणोभागः नविचिकिते मयानविज्ञायते सव्यासव्योवामभागोपिनज्ञायते उभयत्रसुपांसुलुगितिसोराजादेशः तथाप्राचीनं पुरस्तादपिनज्ञायते विभाषाश्वेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेखः उतअपिच पश्चा पश्चात्पृष्ठभागेपिनज्ञायते नैशेनतमसाआवृतत्वात् आन्तरादज्ञानाद्वा पश्चपश्चाचच्छन्दसीतिनिपात्यते किंबहुना पाक्याचित् पाक्यःपक्तव्योपरिपक्वज्ञानोपि डुपचष्पाके ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितः धीर्याचित् धीरेनेतव्यत्वेनभवोधीर्यःकातरः भवेछन्दसोतियत् कातरोपि उभयत्रसुपांसुलुगितिआकारः हेवसवोवासयितारआदित्याः युष्मानीतः युष्माभिर्नीतः शोभनेनमार्गेणप्रापितःसन् अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरंतेजः आन्तरंवा ज्ञानात्मकं अश्यां प्राप्नुयाम्॥ ११॥

अथद्वादशी—

योराजभ्यऋतनिभ्योददाशयंवर्धयन्तिपुष्टयश्चनित्याः।
सरेवान्यातिप्रथमोरथेनवसुदावाविदथेषुप्रशस्तः॥ १२॥

यः। राजऽभ्यः। ऋतनिऽभ्यः। ददाश। यम्। वर्धयन्ति। पुष्टयः।
च। नित्याः। सः। रेवान्। याति। प्रथमः। रथेन। वसुऽदावा।
विदथेषु। प्रऽशस्तः॥ १२॥

योयजमानः राजभ्योराजमानेभ्यः ऋतनिभ्यः ऋतस्ययज्ञस्यसत्यस्यवानेतृभ्यः आदित्येभ्योददाश चरुपुरोडाशादिकंददाति यंयजमानं पुष्टयः पोषकाः नित्याः शाश्वताः आदित्याश्चवर्धयन्ति सयजमानोरेवान् धनवान्प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः वसुदावा वसूनांधनानां दातासन्प्रशस्तः सर्वैःप्रशस्यमानः विदथेषुवेद्येषुलब्धव्येषुगृहेषुरथेनवाहनेनयातिगच्छति॥१२॥

अथत्रयोदशी—

शुचिरपःसूयवसाअदब्धउपक्षेतिवृद्धवयाःसुवीरः ।
नकिष्टंघ्नन्त्यन्तितोनदूराद्यआदित्यानांभवतिप्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुऽयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धऽवयाः ।
सुऽवीरः । नकिः । तम् । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः ।
आदित्यानाम् । भवति । प्रऽनीतौ ॥ १३ ॥

सयजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धोवाअदब्धः सपत्नैरबाधितः वृद्धवयाः प्रभूतान्नः सुवीरः शोभनपुत्रश्चसन् सूयवसाः शोभनसस्यान्यपः वृष्टिलक्षणान्युदकानिउपक्षेति उपनिवसति सर्वदासुसस्यानामपांचसमीपेनिवसतीत्यर्थः तथानकिर्नचतंघ्नन्तिर्हिंसन्ति अंतितोनअन्तिकात्समीपदेशाच्चदूराद्विप्रकृष्टाच्चदेशादागताबाधकाः अन्तिकस्यतसिलादिलोपइतिलोपः योयजमानः आदित्यानांअदितेःपुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतौ प्रकृष्टेनयनेप्रापणे भवति वर्ततेसइतिपूर्वत्रसंबन्धः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

अदितेमित्रवरुणोतमृळयद्वोवयंचकृमाकच्चिदागः ।
उर्वश्यामभयंज्योतिरिन्द्रमानोदीर्घाअभिनशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयम् । चकृम ।
कत् । चित् । आगः । उरु । अश्याम् । अभयम् । ज्योतिः । इन्द्र ।
मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उतअपिच हेअदिते मित्र वरुण आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात्सर्वेषांषाष्ठिकमामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम् यूयंप्रत्येकंमृळ अस्माकमुपरिदयांकुरु रक्षेत्यर्थः यत्यद्यपिवयंवोयुष्माकंकच्चित् किञ्चिदागोपराधंचकृम अकर्म तथापिमृळेत्यर्थः हेइन्द्र परमैश्वर्योपेतादित्य उरुविस्तीर्णअभयंभयरहितंज्योतिस्त्वदीयंप्रकाशंज्ञानात्मकंवाअश्यां अहंप्राप्नुयाम् दीर्घाविस्तृतास्तमिस्रास्तमसायुक्तानिशाः ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणेतिनिपात्यते तानोस्मान् माभिनशन् आभिमुख्येनव्याप्नुवन्तु॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

उभेअस्मैपीपयतःसमीचीदिवोवृष्टिंसुभगोनामपुष्यन् ।
उभाक्षयावाजयन्यातिपृत्सूभावर्धौभवतःसाधूअस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति सम्ऽईची । दिवः । वृष्टिम् । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् । उभा । क्षयौ । आऽजयन् । याति । पृत्ऽसु । उभौ । अर्धौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

यआदित्यानांभवतिप्रणीताविति व्यवहितोप्यत्रेदंशब्देनपरामृश्यते अस्मैयजमानायसमीची सङ्गच्छमानेउभेद्यावापृथिव्यौपीपयतः प्याययतः कामान्वर्धयतः प्यायीवृद्धौ अस्माण्यन्ताच्छान्दसोलुङ् व्यत्ययेनतसस्तामादेशाभावः धातोःपीभावश्च सचसुभगः शोभनधनः दिवोद्युलोकादागतांवृष्टिंपुष्यन्वर्धयन्भवति नामेतिप्रसिद्धिर्द्योत्यते किञ्च पृत्सुपृतनासुसङ्ग्रामेषुआजयन्शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभाक्षयाउभौनिवासौ क्षियंति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयोनिवासस्थानं पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिअधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वं तौपरैरनाक्रान्तं स्वकीयंनिवासस्थानम् आत्मनापहृतंपरकीयंनिवासस्थानंचयातिगच्छति तथास्मैयजमानाय उभावर्धौजगतोभागौचराचरात्मकौमर्त्यामर्त्यात्मकौवासाधूसाधकौभवतः ॥ १५ ॥

अथषोडशी–

यावोमायाअभिद्रुहेयजत्राःपाशाआदित्यारिपवेविचृत्ताः ।
अश्वीवताँअतियेषंरथेनारिष्टाउरावाशर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिऽद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विऽचृत्ताः । अश्वीऽइव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हेयजत्राः यष्टव्याआदित्याः वोयुष्माकंयाःमायाः अभिद्रुहे अभिद्रोहंकुर्वतेराक्षसादये-निर्मिताः येचपाशाः रिपवेशत्रवेविचृत्ताः चृतीहिंसाग्रन्थनयोः प्रसारिताइत्यर्थः तान्पाशान् मायाश्चरथेनअतियेषं अतीत्यप्रयतेयं अतितरेयमित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—अश्वीव यथाशोभनाश्वः कश्चित्पुरुषः दुस्तरान्मार्गान्शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् येष्टृप्रयत्ने भौवादिकोनुदात्तेत् छान्दसो-लङ् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् तथावयंअरिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताःसन्तः उरौविस्तीर्णेशर्मन् शर्मे-तिगृहनाम त्वयादत्तेसुखेगृहेवाआसमन्तात्स्याम वर्तमानाभवेम॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

माहंमघोनोवरुणप्रियस्यभूरिदान्नआविदंशूनमापेः ।
मारायोराजन्त्सुयमादवस्थांबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १७ ॥८॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्नः । आ ।
विदम् । शूनम् । आपेः । मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव ।
स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १७ ॥ ८ ॥

हेवरुण मघोनोधनवतः प्रियस्यानुकूलस्यभूरिदाव्नः भूरेर्बहुलस्यदातुरहंमाआविदं माआ-वेदयानि आवेदनंविज्ञापनंमाकरवाणि किंतदनावेद्यं आपेर्ज्ञातेः शूनंशून्यंदारिद्र्यम् वर्णलो-पश्छान्दसः यद्वा शूनंगतंप्राप्तंदारिद्र्यम् टुओश्विगतिवृद्ध्योः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः यजादित्वात्संप्रसारणम् ओदितश्चेतिनकारः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् एतदुक्तंभवति अस्मदी-याः पुत्रादयः क्षुधिताइतिप्रभुसमीपेभिधाययाचमानोमाभूवमिति हेराजन्सुयमात् सुष्ठुनियम्यते-नेनपुरुषोगृहइतिसुयमः ईषद्दुःसुष्वितिखल् तादृशाद्रायोधनान्मावस्थांअवयुत्यस्थितोमाभूवं वयंसुवीराः शोभनपुत्राविदथेयज्ञेगृहेवावर्तमानाःसन्तोबृहत् प्रौढंस्तोत्रं वदेम उच्चारयाम॥१७॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

इदमित्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—इदमेकादशवारुणमिति पूर्वसूक्ते कूर्मोगार्त्स-मदोहिवेत्युक्तत्वादस्योत्तरस्यचकूर्मोगृत्समदोवाऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वरुणोदेवता विनियोगोलैङ्गि-कः अत्रकेचिदाहुः इदमेकादशर्चंतुवारुणंभयपापनुत् । ऋणदारिद्र्यदुःस्वप्ननाशनंचेतिशुश्रुमेति ।

तत्रैषाप्रथमा—

इदंकवेरादित्यस्यस्वराजोविश्वानिसान्त्यभ्यस्तुमह्ना ।
अतियोमन्द्रोयजथायदेवःसुकीर्तिंभिक्षेवरुणस्यभूरेः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति ।
अभि । अस्तु । मह्ना । अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः ।
सुऽकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरेः ॥ १ ॥

कवेः क्रान्तदर्शिनआदित्यस्य अदितेःपुत्रस्य स्वराजः स्वयमेवराजमानस्येश्वरस्यवा वरुणस्येदंहविःस्तोत्रंवा यजमानःकरोतीतिशेषः सचविश्वानिसर्वाणिसंति द्वितीयभावविकार-भांजिभूतजातानिमह्नामहिम्नावरुणप्रसादाल्लब्धेनअभ्यस्तु अभिभवतु योदेवोद्योतमानोवरुणः यजथाययष्ट्रेपुरुषायअतिअतिशयेनमन्द्रः स्तुत्योहर्षयितावाभवति तस्यभूरेर्भर्तुर्वरुणस्यसुकी-र्तिंशोभनांस्तुतिं भिक्षेप्रार्थये यद्वा वरुणस्येतितृतीयार्थेषष्ठी तेनवरुणेनदातव्यांशोभनांकीर्तिं अहंयाचे ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

तवव्रतेसुभगासःस्यामस्वाध्योवरुणतुष्टुवांसः ।
उपायनउषसांगोमतीनामग्नयोनजरमाणाअनुद्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ।
उपऽअयने । उषसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः । न ।
जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हेवरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानाः तुष्टुवांसः स्तुतवन्तोवयं तवव्रतेत्वदीयेपरिचरणाख्ये कर्म-णिवर्तमानाः सुभगासःस्याम शोभनधनाभवेम अपिचगोमतीनांरश्मिभिर्युक्तानामुषसांउपायने उपागमनेसति अग्नयोन यथाअग्नयोग्निहोत्रादिकर्मार्थंसमिध्यन्ते एवमनुद्यून् अनुदिनंजरमाणा-स्त्वांस्तुवन्तोवयंदीप्यमानाभवेम ॥ २ ॥

अथतृतीया–

तवं॑स्यामपुरु॒वीर॑स्य॒शर्म॑न्नुरु॒शंस॑स्यवरुणप्रणेतः ।
यू॒यंनः॑पुत्राअदितेरदब्धाअ॒भिक्ष॑मध्वं॒युज्या॑यदेवाः ॥ ३ ॥

तव॑ । स्या॒म॒ । पु॒रु॒ऽवीर॑स्य । शर्म॑न् । उ॒रु॒ऽशंस॑स्य । व॒रु॒ण॒ ।
प्र॒णे॒त॒रिति॑ प्रऽनेतः । यू॒यम् । नः॒ । पु॒त्रा॒ः । अ॒दि॒ते॒ः । अ॒द॒ब्धा॒ः ।
अ॒भि । क्ष॒म॒ध्व॒म् । युज्या॑य । दे॒वा॒ः ॥ ३ ॥

हेप्रणेतः सर्वस्यजगतः प्रकर्षेणनेतः वरुण पुरुवीरस्यपुरुभिर्बहुभिःवीरैरुपेतस्य यद्वा पुरूणांबहूनांशत्रूणांविशेषेणप्रेरकस्य उरुशंसस्यउरुभिर्बहुभिःस्तूयमानस्यतवशर्मन्शर्मणिसुखे गृहेवा स्याम अदितेःपुत्राःमित्रादयःपरमपिच्छन्दसीतिपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रितङ्गवद्भावेनानुप्रवेशात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् अदब्धाशत्रुभिरहिंसिताः एवंभूताहेदेवाः यूयंनोस्मान्कृतापराधान् युज्यायसख्यायअभिक्षमध्वं अस्माभिःकृतमपराधंसहध्वम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

प्रसी॑मादि॒त्योअ॑सृजद्विध॒र्ताँ ऋ॒तंसिन्ध॑वो॒वरु॑णस्ययन्ति ।
नश्रा॑म्यन्ति॒नविमु॑चन्त्ये॒तेवयो॒नप॑प्तूरघु॒यापरि॑ज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी॒म् । आ॒दि॒त्यः । अ॒सृ॒ज॒त् । वि॒ऽध॒र्ता । ऋ॒तम् । सिन्ध॑वः ।
वरु॑णस्य । य॒न्ति॒ । न । श्रा॒म्य॒न्ति॒ । न । वि । मु॒च॒न्ति॒ । ए॒ते ।
वयः॑ । न । प॒प्तु॒ः । र॒घु॒ऽया । परि॑ऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिवजलस्यविधारयिता आदित्यःअदितेःपुत्रोवरुणः ऋतंविधारणहेतुभूतंसत्यम् यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकम सींसर्वतः प्रासृजत् प्रकर्षेणसृष्टवान् अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइत्याकारःसानुनासिकः तेनवरुणस्यर्तेन सिन्धवः स्यन्दनशीलानद्योयन्तिगच्छन्ति प्रवहन्ति एतेसिन्धवः नश्राम्यन्तिनप्रामुवन्ति नविमुचन्ति उपरतानभवन्ति अनलसाः सर्वदैकरूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः एतदेवोच्यते-वयोन वयः पक्षिणइवरघुयाः लघुवर्गाः शीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनिभूम्यांपप्तुःपतंतिगच्छन्ति पतॢगतौ लिट्युसितनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि रघुयाइत्यत्रसुपांसुलुगितिजसोयाजादेशः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

विमच्छ्रथायरशनामिवागऋध्यामतेवरुणखामृतस्य । मातन्तुश्छेदिवयतोधियंमेमामात्राशार्यपसःपुरऋतोः ॥ ५ ॥ ९॥

वि । मत् । श्रथय । रशनाम्ऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । खाम् । ऋतस्य । मा । तन्तुः । छेदि । वयतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥ ९ ॥

हेवरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिवरज्जुमिवआगः विहिताननुष्ठानजनितं पापं विश्रथय शिथिलीकुरु विमोचयेत्यर्थः तेत्वत्संबन्धिनऋतस्योदकस्यपूर्णांखांनदीं खाइतिनदीनाम तां ऋध्याम लभेमहि अपिच धियंकर्म वयतः संतन्वतोमेममतन्तुःकर्मसन्ततिः माछेदि छिन्नोमाभूत् नैरन्तर्येणास्त्वित्यर्थः तथाऋतोः समाप्तिकालात् पुरापूर्वंअपसः कर्मणः मात्राशरीरं प्राच्योदीच्यांगलक्षणं माशारि शीर्णंविकलंमाभूत शॄहिंसायां कर्मणिलुङ् पुरऋतोरित्यत्रऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथषष्ठी–

अपोसुम्यक्षवरुणभियसंमत्सम्राळृतावोनुमागृभाय । दामेववत्साद्विमुमुग्ध्यंहोनहित्वदारेनिमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम्ऽराट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय । दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हेवरुण भियसं भयं मत् मत्तः सुसुष्ठुअपोम्यक्षअपगमय हेसम्राट्सम्यग्राजमान हेऋतावः सत्यवन् यज्ञवन्वावरुण मामां अनुगृभाय अनुगृहाण छन्दसिशायजपीतिश्नःशायजादेशः हृग्रहोर्भइतिभत्वम् अपिच दामेववत्सात् यथादोग्धावत्ससकाशात् बन्धनींरज्जुंविमुञ्चति तथा अंहःपापंमत्सकाशाद्विमुमुग्धि विमुञ्च छान्दसःशपःश्लुः पृथक्कुरु त्वदारेत्वत्तोदूरदेशेवर्तमानः

त्वदन्यइत्यर्थः त्वत्तोन्यःकश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्ष्मचलनस्यापि नहिईशे नेष्टे त्वमेवईश्वरइत्यर्थः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

मानोवधैर्वरुणयेतइष्टावेनःकृण्वन्तमसुरभ्रीणन्ति ।
माज्योतिषःप्रवसथानिगन्मविषूमृधःशिश्रथोजीवसेनः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् ।
असुर । भ्रीणन्ति । मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि ।
सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हेवरुण नोस्मान्वधैः हननसाधनैरायुधैर्माहिंसीरितिशेषः हेअसुर पापकर्तानिरसितः ते त्वदीयेइष्टौयज्ञेएनः विहितानुनुष्ठानेनजनितंपापंकृण्वन्तंकुर्वन्तंपुरुषंयेवधाभ्रीणन्ति हिंसन्ति तैरितिपूर्वत्रसंबन्धः भ्रीष्हिंसायां कैयादिकः अपिच ज्योतिषः गृहेवर्तमानादग्नेःसौरप्रकाशाद्वाप्रवसथानिप्रवासान्मागन्म मागच्छाम सर्वदागृहेवर्तमानः सूर्यंपश्यंश्चिरकालंजीवेयमित्यर्थः गमेर्लुङिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् तथानोस्माकंजीवसेजीवनायमृधोहिंसकान् सुसुष्ठुविशिश्रथः विश्लेषय बाधस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

नमःपुरातेवरुणोतनूनमुतापरंतुविजातब्रवाम ।
त्वेहिकंपर्वतेनश्रितान्यप्रच्युतानिदूळभव्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविऽजात ।
ब्रवाम । त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि ।
दुःऽदभ । व्रतानि ॥ ८ ॥

हेवरुण पुरापूर्वस्मिन्काले तेतुभ्यंनमः नमस्कारप्रतिपादकं नमइतिशब्दमवादिष्म उत अपिचनूनमद्यापिब्रवाम उतअपिच हे तुविजात बहुप्रदेशेषुप्रादुर्भूत वरुण अपरं आगामिन्यपिकालेनमःशब्दंब्रवाम उच्चारयाम कस्मादितिचेदुच्यते–दूळभ दुर्दभ दंभितुंहिंसितुमशक्य

दुरोदाशनाशदभध्येष्विर्तिरेफस्योत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वंच कमित्येतत्पदपूरणम् हियस्मात् त्वेत्वयि पर्वतेन शिलोच्चयेइव अच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानिकर्माणिविधरणानि श्रितानि आश्रितानि तस्मादित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

परं॑ऋ॒णासा॑वी॒रध॒मत्कृ॑तानि॒माहंरा॑जन्न॒न्यकृ॑तेनभोजम् ।
अव्यु॑ष्टाइन्नुभूय॑सीरु॒षास॒आनो॑जी॒वान्वं॑रुण॒तासु॑शाधि ॥ ९ ॥

परा॑ । ऋ॒णा । सा॒वी॒ः । अध॑ । मत्ऽकृ॑तानि । मा । अ॒हम् ।
रा॒ज॒न् । अ॒न्यऽकृ॑तेन । भो॒ज॒म् । अवि॑ऽउष्टाः । इत् । नु ।
भूय॑सीः । उ॒षस॑ः । आ । न॒ः । जी॒वान् । व॒रु॒ण॒ । तासु॑ । शा॒धि॒ ॥ ९ ॥

हेवरुण ऋणाऋणानिपित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानिपरासावीः परासुव पराचीनंप्रेरय षूप्रेरणे छान्दसोलुङ् अधअधुनामत्कृतानिमयानिष्पादितानिऋणानिपरासुव अपिच हेराजन् स्वामिन् वरुणअहंअन्यकृतेनअन्यैरर्जितेनधनेनमाभोजंभोगंमालभेयम् किंकारणमितिचेदुच्यते—भूयसीः भूयस्योबहुतराः उषसः अव्युष्टाइत् नुसत्यंअव्युष्टाएवअपररात्रेषूत्थायऋणानि चिन्तयतोजाग्रतोममव्युष्टाअप्यव्युष्टकल्पाआसन् हेवरुण तासूषस्सुनोस्मान् जीवान् जीवनवतः आशाधि आसमन्तादनुशिष्टान्कुरु ऋणान्यपहत्यभोगपर्याप्तंधनंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

योमे॑राज॒न्युज्यो॑वा॒सखा॑वा॒स्वप्ने॑भ॒यंभी॒रवे॒मह्य॒माह॑ ।
स्ते॒नोवा॒योदिप्स॑तिनो॒वृको॑वा॒त्वंतस्मा॑द्वरुणपाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे॒ । रा॒ज॒न् । युज्य॑ः । वा॒ । सखा॑ । वा॒ । स्वप्ने॑ । भ॒यम् ।
भी॒रवे॑ । मह्य॑म् । आह॑ । स्ते॒नः । वा॒ । यः । दिप्स॑ति । न॒ः । वृक॑ः ।
वा॒ । त्वम् । तस्मा॑त् । व॒रु॒ण॒ । पा॒हि॒ । अ॒स्मान् ॥ १० ॥

हेराजन्वरुण मेमदीयोयुज्योयोजनसमर्थः पित्रादिर्वासखासमानख्यानोबान्धवोवा स्वप्नेदृष्टंत्वद्विषयंभयंभीरवेभयशीलायमह्यंयआहब्रूते तथास्तेनश्चौरोवावृकोरण्यश्वावा योनो-

स्मान्दिप्सतिजिघांसति सनीवंतर्धेतिविकल्पनादिडभावः दम्भइच्चेतीत्वम् हेवरुण त्वंतस्मात्सर्वस्मादस्मान्पाहिरक्ष॥ १० ॥

अथैकादशी–

माहंमघोनोवरुणप्रियस्यंभूरिदाव्नआविदंशूनंमापेः ।
मारायोराजन्त्सुयमादवंस्थांबृहद्वदेमविदथेंसुवीराः ॥११॥१०॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्यं । भूरिऽदाव्नः । आ ।
विदम् । शूनम् । आपेः । मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अवं ।
स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथें । सुऽवीराः ॥ ११ ॥१०॥

हेवरुण प्रियस्यभूरिदाव्नः भूरेर्धनस्यदातुर्धनवतआप्यस्यपुरतः पुत्रादेर्दारिन्द्र्यंअहंमाअविदं माआवेदयानि ज्ञापयानि हेराजन् सुष्ठुनियामकाद्धनात् अवयुत्यस्थितोमाभूवंशोभनपुत्राः यज्ञेगृहेवावर्तमानाः प्रौढंस्तोत्रंउच्चारयामः॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेदशमोवर्गः॥ १० ॥

धृतव्रताइतिसप्तर्चंसप्तमंसूक्तंगात्सँमदस्यकूर्मस्यगृत्समदस्यवार्षम् त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् तथाचानुक्रान्तम्–धृतव्रताःसप्तवैश्वदेवमिति गतोविनियोगः।

तत्रप्रथमा–

धृतव्रताआदित्याइषिराआरेमत्कर्तरहसूरिवागः ।
शृण्वतोवोवरुणमित्रदेवाभद्रस्यंविद्वाँअवसेहुवेवः ॥ १ ॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूःऽइव ।
आगः । शृण्वतः । वः । वरुण । मित्रं । देवाः । भद्रस्यं । विद्वान् ।
अवसे । हुवे । वः ॥ १ ॥

हेधृतव्रताः धृतकर्माणः आदित्याः अदितेःपुत्राः इषिराः गमनशीलाः सर्वैरभ्येषणीयाः प्रार्थनीयावा हेविश्वेदेवाः मदारेमत्तोदूरदेशेआगः विहितानुष्ठानादिजनितंपापंकर्तकुरुत करोतेश्छान्दसोविकरणस्यलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तत्रदृष्टान्तः–रहसूरिव रहसिअन्यैर-

ज्ञातेप्रदेशेसूयतइतिरहसूःव्यभिचारिणी सायथागर्भंपातयित्वादूरदेशेपरित्यजतितद्वत् हेवरुण मित्र देवाः वोयुष्मदीयस्यभद्रस्ययुष्माभिःकरणीयंश्रेयोविद्वान् जानन्नहंशृण्वतः मत्कृतानि स्तोत्राणिश्रोत्रेणजानतोवोयुष्मान्अवसे रक्षणार्थंहुवेआह्वयामि ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

यूयंदेवाःप्रमतिर्यूयमोजोयूयंद्वेषांसिसनुतर्युयोत ।
अभिक्षत्तारोअभिचक्षमध्वमद्याचनोमृळयतापरंच ॥ २ ॥

यूयम् । देवाः । प्रऽमतिः । यूयम् । ओजः । यूयम् । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत । अभिऽक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरम् । च ॥ २ ॥

हेदेवाः प्रमतिः प्रकृष्टामतिर्यस्यपित्रादेस्तादृशोपियूयमेव तथाओजोबलमपियूयमेव अपिचयूयंद्वेषांसिद्वेष्टॄणि रक्षःपिशाचादीनि सनुतरित्यव्ययम् अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितेप्रदेशेयुयोतपृथक्कुरुत युमिश्रणामिश्रणयोः छान्दसःशपःश्लुः पूर्ववत्तस्यतबादेशः अभिक्षत्तारः अभितः शत्रूणांहिंसितारोयूयं अभिचक्षमध्वं अभिभवतचशत्रून् अद्यास्मिन्दिनेचनोस्मान्मृळयत सुखयत अपरंचअपरमपिकालंआगामिन्यपिकाले अस्मान्मृळयत ॥ २ ॥

अथतृतीया–

किमूनुवःकृणवामापरेणकिंसनेनवसवआप्येन ।
यूयंनोमित्रावरुणादितेचस्वस्तिमिन्द्रामरुतोदधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन । यूयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंनुअद्येदानींकिमुकृणवाम किंखलुकर्तुंशक्नवाम नकिमपीत्यर्थः तथाअपरेणअपरकालभाविनाकर्मणाकिंकर्तुंशक्ताः तथाहेवसवोवासयितारोदेवाः सनेनसनातनेन आप्येन आप्तव्येनकर्मणायुष्माकंकिंकर्तुंशक्ताः सर्वदापियुष्मदनुगुणंपरिचरणंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः हे

मित्रावरुणौ हेअदिते हेइन्द्रामरुतः देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङ् तेचसर्वेयूयंस्वस्तिअविनाशंनो-स्मभ्यं दधात धत्तमयच्छत लोटितस्यतबादेशेङित्त्वाभावेनातोलोपाभावः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

हयेदेवायूयमिदापयःस्थतेमृळतनाधमानायमह्यम्।
मावोरथोमध्यमवाळृतेभून्मायुष्मावत्स्वापिषुश्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये। देवाः। यूयम्। इत्। आपयः। स्थ। ते। मृळत।
नाधमानाय। मह्यम्। मा। वः। रथः। मध्यमऽवाट्। ऋते।
भूत्। मा। युष्मावत्ऽसु। आपिषु। श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हयेदेवाः छान्दसोवर्णोपजनः हेदेवाः यूयमित् यूयमेवआपयः धनस्यप्रापयितारोबन्धवः स्थ भवथ तेयूयंनाधमानायअभिमतंफलंयाचमानायमह्यंस्तोत्रेमृळतसुखयत तथावोयुष्माकंर-थःऋतेस्मदीयेयज्ञेनिमित्तभूतेमध्यमवाट्माभूत् मध्यमेनमन्दगमनेनवाहकोमाभूत् शीघ्रंयुष्मान्व-हत्वित्यर्थः वयंयुष्मावत्सुयुष्मत्सदृशेष्वापिषुबन्धुषुसत्सुमाश्रमिष्म श्रान्तामाभूम वतुप्प्रकरणेयु-ष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

प्रवएकोमिमयभूर्यागोयन्मांपितेवकितवंशशास।
आरेपाशाआरेअघानिदेवामामाधिपुत्रेविमिवग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र। वः। एकः। मिमय। भूरि। आगः। यत्। मा। पिताऽइव।
कितवम्। शशास। आरे। पाशाः। आरे। अघानि। देवाः। मा।
मा। अधि। पुत्रे। विम्ऽइव। ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंमध्येअहमेकःसन् भूरिबहुलंआगः पापंप्रमिमयअहंप्रकर्षेणाहिंसिषं क-थमस्माकंमध्येत्वमेव इतिचेदुच्यते–यद्यस्मात् मामांपितेवकितवं यथाअपथप्रवृत्तंपुत्रंपितानुशा-स्तितथाशशास अनुशिष्टंचकर्थ शासुअनुशिष्टावित्यस्माल्लिटिमध्यमस्यरूपम् अपिच हेदेवाः यु-ष्मदीयाः पाशाः आरेअस्मत्तोदूरदेशेसन्तु अघानिपापानिचआरेसन्तुमामाअधिपुत्रे अधिःसप्त-म्यर्थानुवादी पुत्रेपश्यतिसतिपितरंसंतंविमिवपक्षिणमिवव्याधः माग्रभीष्ट मागृह्णीध्वम् माङ्लु-ङि ह्मग्रहोर्भइतिभत्वम् ॥ ५ ॥

अथषष्ठी-

अर्वाञ्चोअद्याभवतायजत्राआवोहार्दिभयमानोव्ययेयम् ।
त्राध्वंनोदेवानिजुरोवृकस्यत्राध्वंकर्तादवपदोयजत्राः ॥ ६ ॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः ।
व्ययेयम् । त्राध्वम् । नः । देवाः । निऽजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् ।
कर्तात् । अवऽपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

हेयजत्राः यष्टव्यादेवाः अद्येदानीमर्वाञ्चोस्मदभिमुखाभवत वोयुष्माकंहार्दिहृद्यवस्थितंर-क्षणंभयमानोबिभ्यदहंआव्ययेयं आभिमुख्येनप्राप्नुयाम् व्ययगतौ भौवादिकः हेदेवाः वृकस्य तस्करस्यआरण्यशुनोवा संबन्धिनः निजुरोनिहननात् जूरीहिंसार्थः अस्मात्संपदादिलक्षणो-भावेक्विप् छान्दसोह्रस्वः नोस्मान् त्राध्वं त्रायध्वम् तथा हेयजत्राः अवपदःआपदः कर्तावकर्तुः सकाशात्त्राध्वं त्रायध्वम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

माहंमघोनोवरुणप्रियस्यभूरिदाव्नआविदंशूनमापेः ।
मारायोराजन्त्सुयमादवस्थांबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ७ ॥ ११ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्नः ।
आ । विदम् । शूनम् । आपेः । मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् ।
अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

ऋतंदेवायेत्येकादशर्चमष्टमंसूक्तम् गार्त्समदं अन्त्याजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः प्रहिक्रतुमित्ये-षाइन्द्रासोमदेवताका सरस्वतित्वमस्मानित्यर्धर्चःसारस्वतः योनःसनुत्यइत्येषाबार्हस्पत्या अन्त्यामारुती शिष्टाऐन्द्र्यः तथाचानुक्रान्तम्—ऋतमेकादशजगत्यन्तंषष्ठ्यैन्द्रासोमीसरस्वति-त्वमितिसारस्वतोर्धर्चोयोनोबार्हस्पत्यातंवोमारुतीति गतोविनियोगः ।

तत्रैषाप्रथमा—

ऋतंदेवायंकृण्वतेसवित्रइन्द्रांयाहिघ्नेनरमन्तआपः ।
अहंरहर्यात्यक्तुरपांकियात्याप्रंथमःसर्गआसाम् ॥ १ ॥

ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽघ्ने । न ।
रमन्ते । आपः । अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपाम् । कियति ।
आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

ऋतमुदकंवृष्टिलक्षणंकृण्वतेकुर्वतेदेवायद्योतमानायसवित्रेसर्वस्यप्रेरकायअहिघ्नेअहिंवृत्रं हतवतेइन्द्रायययागार्थम् आपोनरमन्ते तस्माद्धेतोर्भीत्यानोपरताभवंति तस्मात् व्यत्ययेनचतुर्थी अपितुतासामपांअक्तुः सेचकंस्रोतः अहरहः प्रत्यहंयातिगच्छति आसांप्रथमःसर्गः प्राथमिकंजन्म कियात्याकियतिकालेनिष्पन्नं आकारःप्रश्ने किंशब्दआक्षेपे यावतिकालेताअजायन्तसकालःकियान् किंपरिमाणंतस्यकालस्य नकिमपिनित्याएवहिताइत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

योवृत्रायसिनमत्राभंरिष्यत्प्रतंजनित्रीविदुषंउवाच ।
पथोरदन्तीरनुजोषंमस्मैदिवेदिवेधुनंयोयन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री ।
विदुषे । उवाच । पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे ।
धुनंयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

यःपुरुषोवृत्रायासुरायसिनमन्नंअत्रपाकस्थाने आहर्तुमभरिष्यत् संपादितवान् तंपुरुषंजनित्रीजनयित्रीइन्द्रस्यमाताअदितिः विदुषेअभिज्ञायेन्द्रायप्रोवाच प्रोक्तवती प्रवचनस्यहननार्थत्वात् तंवृत्रंहतवानितिशेषः अपिचास्मैअस्येन्द्रस्यानुजोषमनुकामंइच्छामनुसृत्यपथोमार्गान्रदन्तीर्विलिखन्त्योधुनयोनद्यः दिवेदिवेप्रतिदिवसंअर्थंअर्तव्यंगन्तव्यंसमुद्रंप्रतियंतिगच्छन्ति ॥ २ ॥

अथतृतीया–

ऊर्ध्वोह्यस्थादध्यन्तरिक्षेधावृत्रायप्रवधंजभार।
मिहंवसानउपहीमदुद्रोत्तिग्मायुधोअजयच्छत्रुमिन्द्रः॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः। हि। अस्थात्। अधि। अन्तरिक्षे। अध। वृत्राय। प्र।
वधम्। जभार। मिहम्। वसानः। उप। हि। ईम्। अदुद्रोत्।
तिग्मऽआयुधः। अजयत्। शत्रुम्। इन्द्रः॥ ३ ॥

हिर्हेतौ यस्मादयंवृत्रः अन्तरिक्षेऊर्ध्वःसन् सर्वमावृत्याध्यस्थात् अधिष्ठितोभूत् अधअतःकारणात्वृत्रायवृत्रंप्रतिवधंहननसाधनं वज्रंइन्द्रः प्रजभार प्रचिक्षेप हृग्रहोर्भः सहिखलुवृत्रोमिहंवृष्टेःसेक्तारंमेघंवसानः आच्छादयन् ईमेनमिन्द्रंउपादुद्रोत् उपागमत् दुद्रुगतौ लङिछान्दसः शपःश्लुः तिग्मायुधः तीक्ष्णायुधः इन्द्रः शत्रुंशातयितारंतंवृत्रंअजयत् जितवान्॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

बृहस्पतेतपुषाश्नेवविध्यवृकद्वरसोअसुरस्यवीरान्।
यथाजघन्थधृषतापुराचिदेवाजहिशत्रुमस्माकमिन्द्र॥ ४ ॥

बृहस्पते। तपुषा। अश्नाऽइव। विध्य। वृकऽद्वरसः। असुरस्य।
वीरान्। यथा। जघन्थ। धृषता। पुरा। चित्। एव। जहि।
शत्रुम्। अस्माकम्। इन्द्र॥ ४ ॥

हेबृहस्पते बृहतांपरिवृढानांपालयितरिन्द्र तपुषातापकेनदीप्तेनवज्रेणअश्नेवअशन्याइव वृकद्वरसः संवृतद्वारस्यासुरस्यवीरान्पुत्रान् यद्वा संवृतद्वारान् असुरस्यवीरान्विध्य ताडय वृणोतेः सृवृभूशुषिमुषिभ्यःकिदितिकर्मणिकन्प्रत्ययः द्रुगतौ अस्मादौणादिकोऽसन्प्रत्ययः वृकाणि संवृतानि द्वरांसि द्वाराणियेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् हेइन्द्र पुराचित् पुरापिधृषता धर्षकेणवज्रेणयथाजघन्थ त्वंहतवानेव एवमेवास्माकंशत्रुंजहि नाशय हन्तेर्जेइतिहौजादेशः॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अवंक्षिपदिवोअश्मानमुच्चायेनशत्रुंमन्दसानोनिजूर्वाः ।
तोकस्यंसातौतनंयस्यभूरेरस्माँअर्धंकृणुतादिन्द्रगोनाम् ॥५॥१२॥

अवं । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येनं । शत्रुंम् ।
मन्दसानः । निऽजूर्वाः । तोकस्यं । सातौ । तनंयस्य । भूरेः ।
अस्मान् । अर्धम् । कृणुतात् । इन्द्र । गोनाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

हेइन्द्र दिवोनभसःसकाशादश्मानं अश्मवत्कठिनं वज्रंउच्चाउच्चैर्वर्तमानस्त्वंअवक्षिपअस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्यावस्तात् क्षिप येनवज्रेणमन्दसानः स्तोतृभिःस्तूयमानःसन् शत्रुंनिजूर्वाः न्यहिंसीः जुर्वीहिंसार्थः लेटयाडागमः तथातोकस्यपुत्रस्यभूरेर्भर्तव्यस्यपौत्रस्यसातौ संभजने निमित्ते सप्तम्येषासंभजनार्थो तथाहेइन्द्र गोनांगवांसंभजनार्थंचास्मानअस्माकं विभक्तिव्यत्ययः अर्धं समृद्धिंकृणुतात्कुरु गोःपादान्तेइतिगोशब्दस्यामोनुडागमः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथषष्ठी–

प्रहिक्रतुंवृहथोयंवनुथोरध्रस्यंस्थोयजमानस्यचोदौ ।
इन्द्रासोमायुवमस्माँअविष्टमस्मिन्भयस्थेकृणुतमुलोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुंम् । वृहथः । यम् । वनुथः । रध्रस्यं । स्थः ।
यजमानस्य । चोदौ । इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् ।
अस्मिन् । भयऽस्थे । कृणुतम् । ऊँ इतिं । लोकम् ॥ ६ ॥

हेइन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ यंवैरिणंवनुथोहिंसथः वनुष्यतिर्हन्तिकर्मेतियास्कः । तंक्रतुंद्वेषस्यकर्तारंप्रहिवृहथः प्रकर्षेणोद्यच्छथःखलु उन्मूलयथइत्यर्थः वृहूउद्यमने तौदादिकः तथारध्रस्यराधकस्ययजमानस्यचोदौशत्रूणांप्रेरकौस्थोभवथः तथा हेइन्द्रासोमौ युवंयुवांअस्मानअविष्टमवतं अस्मिन्भयस्थे भयस्थानेयुद्धे घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकप्रत्ययः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् लोकंभयरहितंस्थानंकृणुतंकुरुतम् उइतिपदपूरणः ॥ ६ ॥

---

१ नि० ५. २. ।

अथसप्तमी–

नमातमन्नश्रमन्नोततन्द्रन्नवोचाममासुनोतेतिसोमम् ।
योमेपृणाद्योददद्योनिबोधाद्योमासुन्वन्तमुपगोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम । मा ।
सुनोत । इति । सोमम् । यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः ।
निऽबोधात् । यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

सइन्द्रोमामांनतमत् नतमयतुनग्लपयतु तथानश्रमत् श्रान्तंमाकरोतु तमुग्लाने श्रमुतपसि-खेदेच अनयोर्हेतुमण्ण्यन्तयोर्लेट्यडागमः छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणि-लोपः उतअपिचमांनतन्द्रत् नतन्द्रयेत् तन्द्र्याआलस्येनयुक्तंमाकरोतु तन्द्रीशब्दात्तत्करोतीति णिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतिटिलोपः अन्यत्पूर्ववत् इन्द्रयागायसोमंमासुनोत माभिषुणु-तेति अन्यान्यजमानान्प्रतिनवोचाम नब्रवाम वक्तेश्छान्दसोलुङ् सुनोतेत्यत्र तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्यतबादेशः तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः यइन्द्रोमेममपृणात् कामान्पूरयेत् यश्चददत् अभी-ष्टफलंदद्यात् यश्चनिबोधात् अस्मदीयंस्तोत्रंयथागंवाअवगच्छेत् यइन्द्रःसुन्वन्तंसोममभिषुण्वन्तं मामांअस्मभ्यंदातव्यैर्गोभिःसहउपायत् उपागच्छेत् सइन्द्रइतिपूर्वत्रान्वयः पृणादित्यादिषुले-ट्याडागमः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

सरस्वतित्वमस्माँअविड्ढिमरुत्वतीधृषतीजेषिशत्रून् ।
त्यंचिच्छर्धन्तंतविषीयमाणमिन्द्रोहन्तिवृषभंशण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविड्ढि । मरुत्वती । धृषती ।
जेषि । शत्रून् । त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीऽयमाणम् ।
इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

हेसरस्वति सरणवतिदेवि त्वंअस्मान्स्तोतॄन् अविड्ढि रक्ष रक्षार्थस्यावतेर्लेट्येतद्रूपम् त-थामरुत्वतीमरुद्भिर्युक्तामध्यमस्थानाहिवाक्सरस्वतीमरुतश्चमध्यमस्थानस्थाः अतस्तद्वतीसती धृषतीधर्षयन्तीशत्रून्शातयितॄन्वैरिणोजेषिजय जयतेश्छान्दसःशपःश्लुः किञ्चायमिन्द्रः त्यंचित्

तमप्यसुरंहन्तिहतवान् व्यत्ययेनभूतार्थेलट् कीदृशं शर्धन्तं प्रसहनशीलं श्रृधुप्रसहने तविषीयमाणंतविषीबलमिवाचरन्तं सर्वस्यभंजनेशक्तं शण्डिकानां शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ शण्डवंश्यानांमध्येवृषभंप्रधानम् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

योनःसनुत्यउतवाजिघत्नुरभिख्यायतंतिगितेनविध्य ।
बृहस्पतआयुधैर्जेषिशत्रून्द्रुहेरीषन्तंपरिधेहिराजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्नुः । अभिऽख्याय । तम् । तिगितेन । विध्य । बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हेबृहस्पते योनोस्माकंसनुत्यः सनुतरित्यंतर्हितनाम अन्तर्हितेदेशेभवश्चोरः सगर्भसयूथसनुताद्यत् उतवाअपिवा योजिघत्नुर्जिघांसुर्भवति तमभिख्यायसंवीक्ष्यतिगितेनतीक्ष्णेनायुधेनविध्यताडय यथास्मदीयान् शत्रून् आयुधैरायोधनसाधनैरिष्वादिभिर्जेषिजय तथा हेराजन्राजमानबृहस्पते द्रुहेद्रोग्धेशत्रवेरिषन्तंहिंसन्तंवज्रं परिधेहि परितोधारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

अस्माकेभिःसत्वभिःशूरशूरैर्वीर्याकृधियानितेकर्त्वानि ।
ज्योगभूवन्ननुधूपितासोहत्वीतेषामाभरानोवसूनि ॥ १० ॥

अस्माकेभिः । सत्वऽभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्वानि । ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हेशूर शौर्यवन्निन्द्र अस्माकेभिरास्माकीनैःसत्वभिः परेषांसादकैः शूरैः शौर्योपेतैर्भटैः तानिवीर्या वीर्याणि वीरकर्माणिकृधिकुरु यानितेत्वयाकर्त्वानिकरणीयानि कृत्यार्थेतवैकेनितिकरोतेस्त्वन्प्रत्ययः ज्योक्चिरकालंअनुधूपितासः धूपायमानहृदयामदीयाःशत्रवोभूवन्नासन् हत्वीतान् हत्वा स्नात्व्यादयश्चेतीकारः तेषांशत्रूणां वसूनिधनानिनोस्मभ्यंआभरआहर ॥१०॥

अथैकादशी–

तंवः शर्धंमारुतंसुम्नयुर्गिरोपंब्रुवेनमंसादैव्यंजनंम् ।
यथांर्यिंसर्ववीरंनशांमहाअपत्यसाचंश्रुत्यंदिवेदिवे ॥ ११॥१३॥

तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुम्नऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् । यथा । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नशामहै । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । दिवेऽदिवे ॥ ११ ॥१३॥

हेमरुतः वोयुष्माकंशर्धं बलंमारुतंमरुत्समूहरूपंदैव्यंदेवेनेन्द्रेण संबद्धंजनं प्रादुर्भूतंएवं गुणविशिष्टंतंबलं नमसानमस्कारेणहविषावागिरास्तोत्रेण सुम्नयुःसुखेच्छुरहंउपब्रुवेस्तौमि यथा येनप्रकारेणवयंसर्ववीरंसर्वैःवीरैर्विशेषेणशत्रूणांप्रेरकैर्भटैरुपेतं अपत्यसाचंअपत्यैरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यंश्रवणीयंप्रशस्यभूतं रयिंदिवेदिवेप्रतिदिवसंनशामहै व्याप्नवाम नशतिर्व्याप्तिकर्मा लेटचाडागमः वैतोन्यत्रेत्यैकारः ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अस्माकमितिसप्तर्चंनवमंसूक्तम् गृत्समदस्यार्षंवैश्वदेवं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्–अस्माकंसप्तवैश्वदेवंत्रिष्टुबन्तमिति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा–

अस्माकंमित्रावरुणावतंरथंमादित्यैरुद्रैर्वसुंभिःसचाभुवा ।
प्रयद्वयोनपप्तन्वस्मंनस्परिंश्रवस्यवोहृषींवन्तोवनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा । प्र । यत् । वयः । न । पप्तन् । वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीऽवन्तः । वनऽसदः ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हेमित्रावरुणौ आदित्यैः धात्रर्यमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रैः एकादशसंख्याकैः वसुभिः धरोध्रुवइत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवंत्रिभिर्देवगणैः सचाभुवासहभवन्तौसहवर्तमानौयुवां अस्माकं रथंअन्नलाभाय प्रवृत्तंअवतम् यद्यदास्मदीयारथाः वस्मनःपरिवसन्त्यस्मिन्निति व-

स्मनिवासस्थानं औणादिकोमनिन् तस्मात् स्थानात्परिउपरिदेशान्तरे पञ्चम्याःपरावध्यर्थे-इतिसत्वम् अध्यर्थउपर्यर्थइतिवृत्तिः वयोन पक्षिणइव प्रपप्तन् प्रपतन्ति प्रकर्षेणगच्छन्ति पते-श्छान्दसेलुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः पतःपुमितिपुमागमः कीदृशावयः श्रवस्यवोन्नकामाः हृषी-वन्तः प्राप्तहर्षाः वनर्षदः वनेवृक्षादौनिषण्णाः सांहितिकश्छान्दसोरेफोपजनः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अधंस्मानउदंवतासजोषसोरथंदेवासोअभिविक्षुवांजयुम् ।
यदाशवःपद्यांभिस्तित्रंतोरजंःपृथिव्याःसानौजङ्घंनन्तपाणिभिः ॥२॥

अधं । स्म । नः । उत् । अवत । सऽजोषसः । रथंम् । देवासः ।
अभि । विक्षु । वाजऽयुम् । यत् । आशवंः । पद्यांभिः । तित्रंतः ।
रजंः । पृथिव्याः । सानौ । जङ्घंनन्त । पाणिऽभिंः ॥ २ ॥

हेसजोषसः समानंप्रीयमाणाः देवासोदेवाः अधअधुनानोस्माकंवाजयुं वाजमन्नंकामय-मानंगतिविशेषयुक्तंवारथं विक्षुप्रजासुजनपदेषु अभिअभिमुखंउदवतउदगमयत अवतिरत्रग-त्यर्थः स्मेतिपूरणः यद्यदास्मिन्नरथेयुक्ताः आशवोव्यापनशीलाअश्वाः पद्याभिः पादसाध्याभिः गतिभिःरजोरञ्जकंमार्गंतित्रतः तरन्तः तरतेःशतरि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्य-भ्यासस्येत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् पृथिव्याःप्रथितायाः भूमेः सानौसमुच्छ्रितेप्र-देशेपाणिभिःपाण्युपलक्षितैः पादैः जघनन्त अत्यर्थंगच्छन्ति हन्तेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसोलङ् व्य-त्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उतस्यनइन्द्रोविश्वचंर्षणिर्दिवःशर्धेनमारुतेनसुक्रतुः ।
अनुनुस्थात्यवृकाभिरूतिभीरथंमहेसनयेवाजंसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन ।
मारुतेन । सुऽक्रतुः । अनु । नु । स्थाति । अवृकाभिः । ऊतिऽभिंः ।
रथंम् । महे । सनये । वाजंऽसातये ॥ ३ ॥

उतअपिचविश्वस्यचर्षणिः विश्वस्यसर्वस्यद्रष्टा यद्वा विश्वेचर्षणयोमनुष्यायस्यपरिचारकाः अथवाविश्वेसर्वेलोकाः चर्षणयोद्रष्टव्यायेन बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् मारुतेनमरुत्समूहरूपेणशर्धेनबलेनसहसुक्रतुः शोभनकर्माशोभनप्रज्ञोवा स्यःसइन्द्रः अवृकाभिः हिंसकरहिताभिः ऊतिभीरक्षाभिःसहितःसन् दिवोद्युलोकादागत्यनुअद्यनोस्माकंरथंअनुस्थातिआनुगुण्येनाधितिष्ठतु छान्दसःशपोलुक् किमर्थं महे सनये महतेधनाय तथावाजसातये वाजस्यान्नस्य सातयेसंभजनार्थम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

उतस्यदेवोभुवनस्यसक्षणिस्त्वष्टाग्नाभिःसजोषाजूजुवद्रथम् ।
इळाभगोबृहद्दिवोतरोदसीपूषापुरंन्धिरश्विनावधापती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्नाभिः ।
सऽजोषाः । जूजुवत् । रथम् । इळा । भगः । बृहत्ऽदिवा ।
उत । रोदसी इति । पूषा । पुरम्ऽधिः । अश्विनौ । अध ।
पती इति ॥ ४ ॥

उतअपिच स्यःसदेवोदानादिगुणयुक्तः भुवनस्यभूतजातस्यसक्षणिः सचनीयः सेव्यः ग्नाभिर्देवपत्नीभिः छंदांसिवैग्नाइतितैत्तिरीयकम् । गायत्र्यादीनिच्छन्दांसिचदेवपत्न्यइत्युक्तम सजोषाः समानप्रीतिः एवंगुणविशिष्टस्त्वष्टाअस्मदीयंरथंजूजुवत् प्रेरयतु जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः अस्माण्ण्यन्ताल्लुङिरूपम् तथा इळातिसृणांदेवीनामाद्याइडाख्यादेवीचरथंप्रेरयतु बृहद्दिवा बृहन्महद्दीव्यतिद्योततइतिबृहद्दिवः इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिविभक्तेरोकारः तादृशोभगश्चप्रेरयतु उतअपिचरोदसीद्यावापृथिव्यौपुरंधिर्बहुधीः पूषापोषकोदेवश्चअधशब्दश्चार्थे पती सूर्यायाभर्तारौअश्विनौचएतेसर्वेअस्मदीयंरथंप्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

उतत्येदेवीसुभगेमिथूदृशोषासानक्ताजगतामपीजुवा ।
स्तुषेयद्वांपृथिविनव्यसावचःस्थातुश्चवयस्त्रिवयाउपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्ये इति । देवी इति । सुभगे इति सुऽभगे ।
मिथुऽदृशा । उषसानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा । स्तुषे ।
यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः ।
त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

उतअपिच त्ये तेप्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगेशोभनधनेमिथूदृशा मिथःपरस्परंपश्यन्त्यौ एवंभूतेउषासानक्ता उषाश्चरात्रिश्च जगतांजङ्गमानांअपीजुवाप्रेरयित्र्यौभवतः तस्मादस्मदीयमपिरथंप्रेरयताम् उत्तरोर्धर्चोद्यावापृथिव्यःप्रत्यक्षकृतः हेपृथिवि वांयुवां त्वांदिवंच नव्यसा नवीयसानवतरेणप्रशस्येनवा वचः वचसा सुपांसुलुगितितृतीयायालुक् यद्यदास्तुषेस्तुवे उत्तमस्यव्यत्ययेनमध्यमः तदानींस्थातुः स्थावरस्यव्रीह्यादेःसबन्धिवयोन्नंचरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः वयइत्यन्ननाम त्रीणिओषधिपशुसोमात्मकानि हविर्लक्षणान्यन्नानियस्यतादृशोहंउपस्तिरे उपस्तृणामिआज्येनोपस्तरणाभिघारणपूर्वकंप्रयच्छामीत्यर्थः स्तृञ्आच्छादने लट्युत्तमे छान्दसोविकरणस्यलुक् अत्रत्यश्चशब्दश्चणितिनिपातान्तरंपादपूरणम् ऋतइद्धातोरितीत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

उतवःशंसमुशिजामिवश्मस्यहिर्बुध्न्यो३ऽजएकपादुत ।
त्रितऋभुक्षाःसविताचनोदधेपान्नपादाशुहेमाधियाशमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसम् । उशिजाम्ऽइव । श्मसि । अहिः । बुध्न्यः ।
अजः । एकऽपात् । उत । त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः ।
दधे । अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उतअपिच हेदेवाः उशिजामिव इवेतिसंप्रत्यर्थीयः अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानांवोयुष्माकंशंसंस्तुतिंसंप्रतिश्मसि उश्मसि कामयामहे वशकान्तौ इदन्तोमसिः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् छान्दसोवर्णलोपः उतअपिच अहिर्बुध्न्यः बुध्नमन्तरिक्षम् तत्रभवोऽहिनामादेवः अजएकपात् नजायतइत्यजः एकएवपद्यतेगच्छतीत्येकपात् अजएकपात्संज्ञकः सूर्यः त्रितस्तीर्णतमः ऋभुक्षाः उरुक्षयः उरुनिवासः ऋभूणांनिवासयितावा इन्द्रश्चसवितासर्वस्यप्रसविताचनोन्नंदधे विदधातु

अस्मभ्यंकरोतु तथा आशुहेमाशीघ्रगामी हिगतावित्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् तादृशः अपांनपात् अपांपौत्रीयस्थानीयोग्निः अद्भ्यओषधिवनस्पतयोजायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यश्चायमग्निर्जायते इत्यग्नेरपांपौत्रत्वम् सचधियास्तुत्याशमि शमीतिकर्मनाम यज्ञकर्मणिप्रीतोभवत्वितिशेषः यद्वा धियाकर्मणाअस्मदीयेनपरिचरणलक्षणेनशमि शंसुखंतन्निमित्तंभवत्वितिशेषः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

एतावोंवश्म्युद्यंतायजत्राअतंक्षन्नायवोनव्यंसेसम् ।
श्रवस्यवोवाजंचकानाःसप्तिर्नरथ्योअहंधीतिमंश्याः ॥ ७ ॥१४॥

एता । वः । वश्मि । उत्ऽयंता । यजत्राः । अतंक्षन् । आयवः ।
नव्यंसे । सम् । श्रवस्यवंः । वाजंम् । चकानाः । सप्तिः । न ।
रथ्यंः । अहं । धीतिम् । अश्याः ॥ ७ ॥ १४ ॥

हेयजत्राःयजनीयाविश्वेदेवाः वोयुष्मदीयानिएताएतानिउद्यताउद्यतानिवचांसिवश्मिकामये नव्यसेनवतरायस्तुत्यतमाययुष्मद्गणायआयवोमत्प्रभृतयोमनुष्याः कामितानिस्तोत्राणिसमतक्षन् समस्कुर्वन्किमिच्छन्तः श्रवस्यवःश्रवणीयंयशोन्नंवाआत्मनइच्छन्तः वाजंबलंचकानाः कामयमानाः कनीदीप्तिकान्तिगतिषु लिटःकानच्रथ्योरथसंबन्धीसप्तिर्न सर्पणशीलोश्वइवयुष्मद्गणः धीतिमस्मदीयंकर्मअश्याः प्राप्नोतु अहपूरणः अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदमध्यमौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अस्यमइत्यष्टर्चंदशमंसूक्तम् गृत्समदस्यार्षम् षष्ठ्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः शिष्टाःपञ्चजगत्यः प्रथमाद्यावापृथिवीया ततोद्वेऐंद्रौत्वाष्ट्रौवा ततोद्वेराकादेवत्ये द्वेसिनीवालीदेवत्ये अन्त्यागुंग्वादिषड्देवताका　तथाचानुक्रान्तम्—अस्यमेष्टौजागतंत्र्यनुष्टुबन्तंद्यावापृथिव्येकाद्वेऐंद्रौत्वाष्ट्रौवाद्वेद्वेराकासिनीवाल्योरन्त्यालिङ्गोक्तदेवतेति । आभिप्लविकेचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेआयस्तृचोद्यावापृथिवीयनिविद्धानः　तथाचसूत्रितम्—अस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रस्ततंमेअपइतिवैश्वदेवमिति ।

तत्रैषाप्रथमा—

अस्यमेंद्यावापृथिवीऋतायतोभूतमवित्रीवचसःसिषासतः।
ययोरायुःप्रतरंतेइदंपुरउपस्तुतेवसूयुर्वांमहोदधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतऽयतः । भूतम् । अवित्री इति ।
वचसः । सिसासतः । ययोः । आयुः । प्रऽतरम् । ते इति ।
इदम् । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वाम् । महः ।
दधे ॥ १ ॥

द्यावापृथिवीहेद्यावापृथिव्यौ ऋतायतःऋतंयज्ञमात्मनइच्छतः सिषासतः युवांसंभक्तुमिच्छतःवचसः वक्तीतिवचाः स्तोताअसुन् स्तोतुरस्यमेममअवित्रीअवित्र्यौपालयित्र्यौभूतंभवतम् ययोर्द्यावापृथिव्योरायुरन्नं प्रतरंप्रकृष्टतरमुत्पद्यतइतिशेषः इदमिदानींतेद्यावापृथिव्यौ उपस्तुते तत्रतत्रस्थितैःस्तोतृभिः स्तुते वां युवां वसूयुःधनकामोहंमहोमहतः विभक्तिव्यत्ययः महतास्तोत्रेणपुरोदधे पुरस्करोमि ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

मानोगुह्यारिपआयोरहन्दभन्मानआभ्योरीरधोदुच्छुनाभ्यः।
मानोवियौःसख्याविद्धितस्यनःसुम्नायतामनसातत्त्वेमहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः ।
आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः । मा । नः । वि । यौः । सख्या ।
विद्धि । तस्य । नः । सुम्नऽयता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥२ ॥

हेइन्द्रत्वष्टर्वा आयोर्मनुष्यस्यशत्रुभूतस्यगुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः रिपोहिंसारूपाः मायाः नोस्मान्अहन् उपलक्षणमेतत् अहनिरात्रौचमादभन्माहिंसिषुः तथानोस्मान्आभ्योदुच्छुनाभ्यः शुनमितिसुखनाम दुःशुनादुच्छुनाः दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यः नोस्मान्मारीरधः वशंमानैषीः रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः। रधहिंसासंराध्योः अस्माण्ण्यन्ताल्लुङिचङिरूप-

---

१ नि० ६. ३२.।

म् अपिच नोस्माकंसख्या सख्यानिसखित्वानिमाविद्यौः त्वयावियुक्तानिमाकार्षीः अपितुनो-स्माकंतस्यतत्सखित्वंसुम्नायता सुखमस्माकमिच्छतामनसाविद्धिजानीहि क्रियाग्रहणंकर्तव्य-मितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी तत त्वा तादृशंत्वां ईमहे अभिमतफलंयाचामहे सुपांसुलु-गितितच्छब्दादुत्तरस्याविभक्तेर्लुक् ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अहेळतामनसाश्रुष्टिमावहदुहानांधेनुंपिप्युषीमसश्चतम्।
पद्याभिराशुंवचसाचवाजिनंत्वांहिनोमिपुरुहूतविश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् ।
पिप्युषीम् । असश्चतम् । पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च ।
वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पुरुऽहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हेइन्द्रत्वष्टर्वा अहेळताअक्रुध्यतामनसाश्रुष्टिंसुखकरींदुहानांदोग्ध्रींपिप्युषींप्रवृद्धांपीनां प्यायीवृद्धौ लिटःक्वसुः लिड्यङोश्चेतिपीभावः उगितश्चेतिङीप् सम्प्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् असश्चतं असक्तावयवांएवंभूतांधेनुंगांआवहआभिमुख्येनप्रापय अपिचहेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्रत्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिः आशुंव्यापनशीलं वचसावाचाच वाजिनंवेगवंतंत्वांविश्वहासर्वेष्वहस्सुहिनोमिस्तुतिभिःप्रेरयामि हिगतौवृद्धौच ॥ ३ ॥

पत्नीसंयाजेषुगृहपतेःप्राक्राकासिनीवाल्यौयष्टव्ये तत्रराकायागस्यराकामहमित्यादि-केयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—राकामहंसिनीवालिकुहूमहमितिद्वेद्वेयाज्यानुवाक्येइति तथाआग्नि-मारुतेप्येतेधाय्ये सूत्रितश्च—राकामहमितिद्वेइति ।

तयोराद्यात्रचतुर्थी—

राकामहंसुहवांसुष्टुतीहुवेशृणोतुनःसुभगाबोधतुत्मना ।
सीव्यत्वपःसूच्याच्छिद्यमानयाददातुवीरंशतदायमुक्थ्यम् ॥ ४॥

राकाम् । अहम् । सुऽहवाम् । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः ।
सुऽभगा । बोधतु । त्मना । सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्य-
मानया । ददातु । वीरम् । शतऽदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रापौर्णमासीराका तांदेवींसुहवां स्वाह्वानांआह्वानप्रयोजनकारिणींसुष्टुतीशोभनयास्तुत्याअहंहुवेआह्वयामि सुष्टुतिशब्दात्तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णईकारः साच सुभगाशोभनधनानोस्माकमाह्वानंशृणोतु श्रुत्वाचत्मनाआत्मनास्वयमेवबोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यतां बुध्वाच अपःकर्मपुत्रोत्पादनलक्षणंसूच्यासूचीस्थानीययाअच्छिद्यमानयाअवच्छिन्नयानुग्रहबुद्ध्यासीव्यतु संतनोतु यथावस्त्रादिकंसूच्यास्यूतंचिरंतिष्ठति एवमिदंकरोतु कृत्वाच वीरंविक्रांतं शतदायं बहुधनंबहुप्रदंवाउक्थ्यंप्रशस्यंपुत्रंददातु ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

यास्तेराकेसुमतयःसुपेशसोयाभिर्ददासिदाशुषेवसूनि ।
ताभिर्नोअद्यसुमनाउपागहिसहस्रपोषंसुभगेरराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुऽमतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे ।
वसूनि । ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि ।
सहस्रऽपोषम् । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हेराकेदेवि सुपेशसः शोभनरूपास्तेतवयाःसुमतयः शोभनबुद्धयः याभिर्मतिभिः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवसूनिधनानिददासि प्रयच्छसि अद्येदानींताभिर्मतिभिः सहितात्वंसुमनाः शोभनमनाभूत्वानोस्मान् उपागहि उपागच्छ गमेश्छान्दसःशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः असिद्धवदत्राभादित्यस्यासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः किंकुर्वती हेसुभगेशोभनधने सहस्रपोषंसहस्रसंख्याकस्यधनस्यपुष्टिंरराणाददती रादाने व्यत्ययेनशानच् छान्दसःशपःश्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

सिनीवाल्यायागेसिनीवालीत्यादिकेद्वेयाज्यानुवाक्ये सूत्रंपूर्वमुदाहृतम्

तत्रानुवाक्या सूक्तेषष्ठी—

सिनीवालिपृथुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा ।
जुषस्वहव्यमाहुतंप्रजांदेविदिदिड्ढिनः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।
जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रऽजाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचन्द्रामावास्यासिनीवाली हेसिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघनेपृथुसंहतकेशेवा यात्वंदेवानांस्वसासि स्वयंसञ्चारिणीभगिनीवाभवसि सात्वंआहुतंआभिमुख्येनाग्नौप्रक्षिप्तंहव्यंअस्मदीयं हविर्जुषस्वसेवस्व किञ्च हेदेवि सिनीवालि नोस्माकंप्रजांपुत्रादिकांदिदिड्ढि उपचिनु अतिसर्जयवा देहीत्यर्थः दिहउपचये लोटिछांदसःशपःश्लुः दिशअतिसर्जनेइत्यस्माद्वा ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

यासु॑बा॒हुः स्व॑ङ्गु॒रिः सु॒षूमा॒ बहु॒सूव॑री ।
तस्यै॑ वि॒श्पत्न्यै॑ ह॒विः सि॑नीवा॒ल्यै जु॑होतन ॥ ७ ॥

या । सु॒ऽबा॒हुः । सु॒ऽअ॒ङ्गु॒रिः । सु॒ऽसूमा॑ । ब॒हु॒ऽसूव॑री ।
तस्यै॑ । वि॒श्पत्न्यै॑ । ह॒विः । सि॒नी॒वा॒ल्यै॑ । जु॒हो॒त॒न ॥ ७ ॥

यासिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः सुषूमा सुष्ठुप्रसवित्री षूङ्प्राणिप्रसवे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुसूवरी बह्वीनांप्रजानांसवित्री तेनैवसूत्रेणक्वनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् तस्यैसिनीवाल्यैविश्पत्न्यैविशांपालयित्र्यै विभाषासपूर्वस्येतिपत्युर्नकारान्तादेशः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्विशोजश्त्वाभावः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् हेऋत्विग्यजमानाः हविर्जुहोतन जुहुत तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः ॥ ७ ॥ अथाष्टमी–

यागु॒ङ्गूर्या सि॑नीवा॒ली या रा॒का या सर॑स्वती ।
इ॒न्द्रा॒णीम॑ह्व ऊ॒तये॑ वरुणा॒नीं स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥ १५ ॥

या । गु॒ङ्गूः । या । सि॒नी॒वा॒ली । या । रा॒का । या । सर॑स्वती ।
इ॒न्द्रा॒णीम् । अ॒ह्वे॒ । ऊ॒तये॑ । व॒रु॒णा॒नीम् । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥ १५ ॥

अत्रगुङ्गूशब्देनराकासिनीवाल्योःसाहचर्यात्कुहूरुच्यते यागुङ्गूः कुहूस्तामह्वे आह्वयामि एवमुत्तरत्रापियोज्यम तथा यासरस्वतीतांदेवींअह्वे इन्द्राणीमिन्द्रस्यपत्नींऊतयेरक्षणार्थंअह्वे आह्वयामि तथावरुणानींवरुणस्यपत्नींस्वस्तयेअविनाशायाह्वयामि इन्द्रवरुणेत्यादिनाङीष् आनुगागमश्च ॥ ८ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयेमण्डलेतृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

चतुर्थेनुवाकेएकादशसूक्तानि तत्रातेपितरितिपञ्चदशर्चंप्रथमंसूक्तम् गृत्समदस्यार्षंत्रैष्टुभंरौद्रम् अनुक्रान्तञ्च—आतेपञ्चोनारौद्रमिति शूलगवादिरुद्रयज्ञेषुअनेनसूक्तेनप्रतीचीदिगुपस्थेया सूत्रितञ्च—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपितरिमारुद्रायस्थिरधन्वनइतिसर्वंरुद्रयज्ञेषुदिशामुपस्थानइति। रुद्रदेवत्येपशौआतेपितरितिहविषोनुवाक्या सूत्रितञ्च—आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुप्रबभ्रवेवृषभायश्वितीचइतितिस्रइति। अत्रशौनकः—चतुर्दशीमुपोष्यैकांकृष्णस्यजुहुयाच्चरुम्। आतेसूक्तेनरौद्रेणप्रत्यृचंवाग्यतःशुचिः ॥ १ ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थायचशङ्करम् । हविःशेषेणवर्तेतनैकान्तरमतन्द्रितः ॥ २ ॥ पूर्णेमासेजयेन्मृत्युंरोगैश्चपरिमुच्यतइति ।

सैषासूक्तेप्रथमा—

आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुमानःसूर्यस्यसंदृशोयुयोथाः ।
अभिनोवीरोअर्वतिक्षमेतप्रजायेमहिरुद्रप्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुम्नम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य ।
सम्ऽदृशः । युयोथाः । अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत ।
प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हेमरुतांपितः मरुत्संज्ञानांदेवानामुत्पादकरुद्र परमपिच्छन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रितात्वद्भावात्सर्वानुदात्तत्वम् तेत्वदीयं अस्मभ्यं दातव्यं सुम्नंसुखं आएतुआगच्छतु रुद्रस्य च मरुतांपितृत्वमिदंपित्रेमरुतामित्यत्राख्यायिकामुखेनावादिष्म तथात्वंनोस्मान् सूर्यस्य संदृशः सन्दर्शनान्मायुयोथाः मापृथक्कार्षीः युमिश्रणामिश्रणयोः लङिछान्दसःशपःश्लुः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः अर्वतिशत्रौ भ्रातव्योवाअर्वेतिश्रुतेः । नोस्माकंवीरः वीर्यवान् पुत्रादिः अभिक्षमेत अभिभवतु यद्वा शत्रौ वीरस्त्वं नोस्मान् अभिक्षमेथाः अस्मान्कृतापराधान् अभिक्षमस्व हेरुद्र प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजायेमहि प्रभूताःस्याम॥१॥

अथद्वितीया—

त्वादत्तेभीरुद्रशंतमेभिःशतंहिमाअशीयभेषजेभिः ।
व्य१स्मद्द्वेषोवितरंव्यंहोव्यमीवाश्चातयस्वाविषूचीः ॥ २ ॥

१ तै० स० ६. ३. ८. ।

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शम्ऽतमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय ।
भेषजेभिः । वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरम् । वि । अंहः ।
वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

हेरुद्र त्वादत्तेभिः त्वयादत्तैः शन्तमेभिः अतिशयेनसुखकरैर्भेषजेभिः भेषजैरौषधैः शतं हिमाः शतंहेमन्तान् शतंसंवत्सरान् अशीय व्याप्नुयाम् अश्नोतेर्लिङि छान्दसोविकरणस्यलुक् अपिच अस्मदस्मत्तः द्वेषोद्वेष्टॄन् विचातयस्व विनाशय तथा अंहः पापंवितरमत्यन्तं विचातयस्व अमीवाः रोगान् विषूचीःविषुनानाअञ्चतीः कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्यविनाशय ॥ २ ॥

अथतृतीया–

श्रेष्ठोजातस्यरुद्रश्रियासितवस्तमस्तवसांवज्रबाहो ।
पर्षिणःपारमंहसःस्वस्तिविश्वाअभीतीरपसोयुयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःऽतमः । तवसाम् ।
वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो । पर्षि । नः । पारम् । अंहसः ।
स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽईतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हेरुद्र जातस्योत्पन्नस्यसर्वस्यजगतोमध्ये श्रियाऐश्वर्येणश्रेष्ठःप्रशस्यतमोसिभवसि तथा हेवज्रबाहो आयुधहस्तरुद्र तवसां प्रवृद्धानांमध्येतवस्तमः अतिशयेनप्रवृद्धोसि सत्वं नोस्मान् अंहसः पापस्य पारंतीरं स्वस्तिक्षेमेणपर्षिपारय तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीरभिगमनानियुयोधिपृथक्कुरु यौतेश्छान्दसःशपःश्लुः वाछन्दसीत्यपित्त्वस्यविकल्पनात् ङित्त्वाभावे अङितश्चेतिहेर्धिः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

मात्वारुद्रचुक्रुधामानमोभिर्मादुष्टुतीवृषभमासहूती ।
उन्नोवीराँअर्पयभेषजेभिर्भिषक्तमंत्वाभिषजांशृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ ।
मा । सऽहूती । उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः ।
भिषक्ऽतमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

हेरुद्र त्वात्वांनमोभिः अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैः हविर्भिर्वा माचुक्रुधाम माक्रोधयाम क्रुद्धंमाकार्ष्म क्रुधकोपे अस्माण्ण्यन्ताल्लुङिचङिरूपम् हेवृषभ कामानांवर्षितः दुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनयास्तुत्या माचुक्रुधामेत्येव तथा सहूती सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेनमाक्रोधयाम श्रेष्ठोहि स्वस्मादन्यूनेनसहाह्वानेक्रुद्धोभवति सत्वंनोस्माकंवीरान्पुत्रान् भेषजेभिः त्वदीयैर्भेषजैरौषधैः उदर्पय उत्कृष्टंसंयोजय हेरुद्र त्वा त्वांभिषजांचिकित्साभिज्ञानांमध्येभिषक्तमं अतिशयेनभैषज्यस्यकर्तारं शृणोमि प्रथमोदैव्योभिषगितिचमन्त्रान्तरेप्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

हवीमभिर्हवंतेयोहविर्भिरवस्तोमेभीरुद्रंदिषीय ।
ऋदूदरःसुहवोमानोअस्यैबभ्रुःसुशिप्रोरीरधन्मनायै ॥ ५ ॥ १६ ॥

हवीमऽभिः । हवंते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः ।
रुद्रम् । दिषीय । ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै ।
बभ्रुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥ १६ ॥

योरुद्रः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराह्वानैः स्तुतिलक्षणैः हवते आहूयते स्तूयते व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः बहुलंछन्दसीतिह्वयतेःसम्प्रसारणम् तंरुद्रंस्तोमेभिः स्तोत्रैरवदिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि अपगतक्रोधंकरोमीतियावत् दोअवखण्डने व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतीत्वम् ऋदूदरः ऋदूदरोमृदूदरइतियास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः बभ्रुः भर्तासर्वस्य बभ्रुवर्णोवा सुशिप्रःशिप्रेहनूनासिकेवा शोभनशिप्रः एवंगुणविशिष्टःसरुद्रः अस्यैमनायै हन्मीति मन्यमानाबुद्धिर्मना तस्यै नोस्मान् मारीरधत् मावशंनैषीत् रधहिंसासंराध्योः अस्माण्ण्यन्तालुङिचङिरूपम् रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

---

१ तै० सं० ४. ५. १. । २ नि० ६. ४. । ३ नि० ६. ३२.

अथषष्ठी–

उन्मांममन्दवृषभोमरुत्वान्त्वक्षीयसावयंसानाधमानम् ।
घृणीवच्छायामरपाअशीयाविवासेयंरुद्रस्यसुम्नम् ॥६॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा ।
नाधमानम् । घृणिःऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ ।
विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥ ६॥

वृषभः कामानांवर्षिता मरुत्वान्मरुद्भिःपुत्रैर्युक्तोरुद्रः नाधमानंयाचमानं मामांत्वक्षीयसादीप्तेनवयसान्नेनउन्ममन्द उत्कर्षेणतर्पयतु अपिचाहंघृणीव छायां यथासूर्यकिरणतप्तः छायांप्रविशति एवंरुद्रस्यसुम्नं सुखंअरपाःअपापःसन् अशीयव्याप्नुयां तदर्थंतंरुद्रमाविवासेयं परिचरेयं विवासतिःपरिचरणकर्मा ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

क्वं१स्यतेरुद्रमृळयाकुर्हस्तोयोअस्तिभेषजोजलाषः ।
अपभर्तारपसोदैव्यस्याभीनुमांवृषभचक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्व । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः ।
जलाषः । अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ ।
चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हेरुद्र तेतवमृळयाकुः सुखयिता स्यः सहस्तः क्वकुत्रवर्तते योहस्तःभेषजःभैषज्यकृतजलाषः सर्वेषांसुखकरोस्तिभवति सहस्तोविद्यतेएव तेनहस्तेनमांरक्षेतिभावः अपिच हेवृषभ कामानांवर्षितः दैव्यस्यदेवकृतस्यरपसःपापस्यअपभर्ताअपहर्ताविनाशयिताभूत्वा कृतापराधं मामांनुक्षिप्रंअभिचक्षमीथाः अभिक्षमस्व क्षमूषसहने लिङिछान्दसःशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिईडागमः ॥ ७ ॥

रुद्रदेवत्येपशौ वपापुरोडाशहविषांक्रमेणप्रवभ्रवइत्याद्यास्तिस्रोयाज्याः सूत्रितश्च–प्रवभ्रवेवृषभायश्वितीचइतितिस्रआपश्चातान्नासत्यापुरस्तादिति ।

तत्राद्यासूक्तेऽष्टमी–

प्रब॒भ्रवे॑वृष॒भाय॑श्विती॒चेम॒होम॒हींसु॑ष्टु॒तिमी॑रयामि ।
न॒म॒स्याक॑ल्मली॒किनं॒नमो॑भिर्गृणी॒मसि॑त्वे॒षंरु॒द्रस्य॒नाम॑ ॥ ८ ॥

प्र । ब॒भ्रवे॑ । वृ॒ष॒भाय॑ । श्वि॒ती॒चे । म॒हः । म॒हीम् । सु॒ऽस्तु॒तिम् । ई॒र॒या॒मि॒ । न॒म॒स्य । क॒ल्म॒ली॒किन॑म् । नम॑ःऽभिः । गृ॒णी॒मसि॑ । त्वे॒षम् । रु॒द्रस्य॑ । नाम॑ ॥ ८ ॥

बभ्रवेविश्वस्यभर्त्रेबभ्रुवर्णायवा वृषभायकामानांवर्षित्रे तद्वत्प्रसंह्यकारिणेवा श्वितीचेश्वैत्यमश्नुते श्विताविवर्णे औणादिकइन्प्रत्ययः श्वितीमश्नुतीति अञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन्प्रत्ययः चतुर्थ्येकवचनेअचइत्यकारलोपेचाविविदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् एवं गुणविशिष्टायरुद्रायमहोमहींमहतोपिमहतींसुष्टुतिंशोभनस्तुतिंप्रेरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि हेस्तोतः कल्मलीकिनं ज्वलतोनामधेयमेतत् ज्वलन्तं कलयत्यपगमयतिमलमितिकल्मलीकंतेजः तद्वन्तंरुद्रं नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वानमस्यपूजय वयंच रुद्रस्यमहादेवस्यत्वेषंदीप्तंनामगृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः गॄशब्दे क्रैयादिकः इदन्तोमसिः प्वादीनांह्रस्वः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

स्थि॒रेभि॒रङ्गैः॑पुरु॒रूप॑उ॒ग्रोब॒भ्रुः शु॒क्रेभिः॑पिपिशे॒हिर॑ण्यैः ।
ईशा॑नाद॒स्यभुव॑नस्य॒भूरे॒र्नवाउ॑योषद्रु॒द्राद॑सु॒र्य॑म् ॥ ९ ॥

स्थि॒रेभिः॑ । अङ्गैः॑ । पु॒रु॒ऽरूपः॑ । उ॒ग्रः । ब॒भ्रुः । शु॒क्रेभिः॑ । पि॒पि॒शे॒ । हिर॑ण्यैः ॥ ईशा॑नात् । अ॒स्य । भुव॑नस्य । भूरेः॑ । न । वै । ऊँ इति॑ । यो॒ष॒त् । रु॒द्रात् । अ॒सु॒र्य॑म् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैर्दृढैरङ्गैः अवयवैर्युक्तः पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभीरूपैरुपेतः उग्रउद्गूर्णस्तेजस्वी बभ्रुर्भर्ताबभ्रुवर्णोवारुद्रः शुक्रेभिःदीप्तैः हिरण्यैर्हिरणमयैः हितरमणीयैर्वाअलङ्कारैः पिपिशेदीप्यते पिशअवयवे कर्मणिलिट् ईशानादीश्वरात् अस्यभुवनस्य भूतजातस्यभूरेर्भर्तुः रुद्रात् असुर्यंअसुक्षेपणेअसेरुरन् असुरः क्षेप्ता तत्रसाधुः असुर्यंबलंनवाउयोषत् नैवपृथग्भवति यौतेर्लेटचडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् ॥ ९ ॥

अथदशमी—

अर्हन्बिभर्षिसायंकानिधन्वार्हन्निष्कंयंजतंविश्वरूपम् ।
अर्हन्निदंदंयसेविश्वमभ्वंनवाओजीयोरुद्रत्वदंस्ति ॥ १०॥१७॥

अर्हन् । बिभर्षि । सायंकानि । धन्वं । अर्हन् । निष्कम् ।
यजतम् । विश्वऽरूपम् । अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् ।
अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥ १७ ॥

हेरुद्र त्वंअर्हन्अर्होयोग्यएवसन्सायकानिशरान्धन्वधनुश्चबिभर्षिधारयसि तथाअर्हन्नेवयजतंयजनीयंपूजनीयंविश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तंनिष्कंहारंबिभर्षि तथाअर्हन्नेवइदंविश्वंसर्वंअभ्वं महन्नामैतत् अतिविस्तृतंजगत्दयसेरक्षसि देङ्रक्षणे हेरुद्र त्वत्त्वत्तोन्यत्किंचित् ओजीयः ओजस्वितरंबलवत्तरंनवाअस्ति नखलुविद्यते अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषुयोज्यइत्यर्थः ओजसूशब्दान्मत्वर्थीयोविनिः अतआतिशायनिकइष्ठन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयाणेमृगस्यामनोज्ञावाचःश्रुत्वास्तुहिश्रुतमित्येतांजपेत् सूत्रितश्च—स्तुहिश्रुतंगर्तसदंयुवानमितिमृगस्येति ।

सैषात्रैकादशी—

स्तुहिश्रुतंगर्तसदंयुवानंमृगंनभीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृळाजंरित्रेरुद्रस्तवानोन्यंतेअस्मन्निवंपन्तुसेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तऽसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् ।
उपऽहत्नुम् । उग्रम् । मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् ।
ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

हेस्तोतः श्रुतंविश्रुतंप्रख्यातंरुद्रंस्तुहि कीदृशं गर्तसदं गर्तोरथस्तत्रसीदन्तंयुवानंनित्यतरुणं मृगंनभीमं मृगंसिंहमिवभयङ्करं उपहत्नुं उपहन्तारं शत्रूणांउग्रमुद्गूर्णं हेरुद्र त्वंस्तवानः अस्माभिःस्तूयमानःसन्जरित्रेस्तोत्रेमह्यंमृळसुखय तेत्वदीयाःसेनाः अस्मदन्यंअस्मद्व्यतिरिक्तंपुरुषंनिवपन्तु निघ्नन्तु ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

कुमारश्चित्पितरंवन्दमानंप्रतिनानामरुद्रोपयन्तम् ।
भूरेर्दातारंसत्पतिंगृणीषेस्तुतस्त्वंभेषजारास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । ननाम । रुद्र ।
उपऽयन्तम् । भूरेः । दातारम् । सत्ऽपतिम् । गृणीषे । स्तुतः ।
त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वन्दमानं आयुष्मान्भवसौम्येतिस्तुवन्तंपितरं कुमारश्चित यथाकुमारःचिदित्येतदुपमार्थे हे-रुद्र उपयन्तमस्मत्समीपेगच्छन्तंत्वांप्रतिननाम प्रतिनतोस्मि अपिच भूरेर्बहुनोधनस्यदातारंस-त्पतिंसतांपालयितारं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् हेरुद्र एवंभूतंत्वांगृणीषे स्तौमि मिप-स्तिङांतिङोभवन्तीतिसेआदेशः स्तुतश्चत्वंअस्मेअस्मभ्यंभेषजाभेषजानिरासिदेहि ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

यावोभेषजामरुतःशुचीनियाशंतमावृषणोयामयोभु ।
यानिमनुरवृणीतापितानस्ताशंचयोश्चरुद्रस्यवश्मि ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम्ऽतमा ।
वृषणः । या । मयःऽभु । यानि । । मनुः । अवृणीत । पिता । नः ।
ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वश्मि ॥ १३ ॥

हेमरुतोरुद्रपुत्राः वोयुष्माकंयायानिभेषजाभेषजानिअस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानिशुची-निशुद्धानिनिर्मलानिसन्ति हेवृषणः कामानांवर्षितारोमरुतः यायानिचयुष्मदीयानिभेषजानिशं-तमाअतिशयेनसुखकराणि यायानिचभेषजानिमयोभुमयोभूनि मयसःसुखस्यभावयितृणिनो-स्मत्पितामनुः यानिभेषजानियुष्मदीयान्यवृणीतवृतवान् तातानिभेषजानिरुद्रस्यमहादेवस्यसं-बन्धिशंचयोश्चयच्छमनीयानांरोगाणामुपशमनंयावनीयानांभयानांयद्यावनं अस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयंचवश्मिकामये वशकान्तौ आदादिकः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

परिणोहेतीरुद्रस्यंवृज्याःपरित्वेषस्यंदुर्मतिर्महीगांत् ।
अवंस्थिरामघवंद्भ्यस्तनुष्वमीढ्वस्तोकायतनंयायमृळ ॥ १४ ॥

परिं । नः । हेतिः । रुद्रस्यं । वृज्याः । परिं । त्वेषस्यं । दुःऽमतिः । मही । गात् । अवं । स्थिरा । मघवंत्ऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकायं । तनंयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्यमहादेवस्यहेतिरायुधंनोस्मान्परिवृज्याःपरिवर्जयतु तथात्वेषस्यदीप्तस्यरुद्रस्यमही महतीदुर्मतिः दुःखकारिणीबुद्धिश्चपरिगात् अस्मान् वर्जयित्वान्यत्रगच्छतु अपपरीवर्जने हेमीढ्वः सेचनसमर्थरुद्र स्थिरास्थिराणि त्वदीयानिधनूंषिमघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यः अवतनुष्व अवततज्यानिकुरु तथातोकायास्मत्पुत्रायतनयायतत्पुत्रायचमृळ सुखंकुरु॥ १४॥

अथपञ्चदशी–

एवाबंभ्रोवृषभचेकितानयथांदेवनहृंणीषेनहंसिं ।
हवनश्रुन्नोंरुद्रेहबोंधिबृहद्वंदेमविदथेंसुवीरांः ॥ १५ ॥ १८ ॥

एव । बभ्रो इतिं । वृषभ । चेकितान । यथां । देव । न । हृणीषे । न । हंसिं । हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथें । सुऽवीरांः ॥ १५ ॥ १८ ॥

हेबभ्रो जगतोभर्तः बभ्रुवर्णवा वृषभ कामानांवर्षितः चेकितान सर्वंजानन् हेदेवद्योतमान रुद्र यथायेनप्रकारेणनहृणीषेनक्रुध्यसि नचहंसि हृणीङ्लज्जायां अयंक्रुध्यतिकर्माच एव एवंहवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानंश्रृण्वन् नोस्मान् हेरुद्र इहास्मिन्देशे बोधिबुध्यस्व विदथेयज्ञे गृहेवासुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः बृहत्प्रौढं त्वदीयंस्तोत्रंवदेमोच्चारयाम ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

धारावराइतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं गात्संमदंमारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तम्–धारावरामारुतंत्रिष्टुबन्तमिति पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेहन्याग्निमारुतश-

स्वस्यइदंमारुतनिविद्धानं सूत्रितंच–वैश्वानरायधिषणांधारावरामरुतस्त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरा-इत्याग्निमारुतमिति ।

तत्रैषाप्रथमा–

धारावरामरुतोधृष्ण्वोजसोमृगानभीमास्तविषीभिरर्चिनः ।
अग्नयोनशुशुचानाऋजीषिणोभृमिंधमन्तोअपगाअवृण्वत ॥१॥

धारावराः । मरुतः । धृष्णुऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः ।
तविषीभिः । अर्चिनः । अग्नयः । न । शुशुचानाः । ऋजीषिणः ।
भृमिम् । धमन्तः । अप । गाः । अवृण्वत ॥ १ ॥

धारावरा उदकधारयान्तरिक्षमावृण्वन्तः यद्वा धाराणांधृतानांस्थिराणांवृक्षादीनां निवारयितारः चालयितारः यद्वा सर्वस्यजगतोधारयितारः धृष्ण्वोजसः परेषांधर्षकेणबलेनयुक्ताः अतएवमृगानभीमाः सिंहाइवभयङ्कराः तविषीभिरात्मीयैर्बलैः वृष्टिप्रदानादिना अर्चिनः सर्वंजगत् पूजयन्तः अग्नयोनशुशुचानाः दीप्तावह्नयइवदीप्यमानाः शुचदीप्तौ लटःकानच् ऋजीषिणः ऋजीषमुदकंतद्वन्तः यद्वा ऋजीषोपगतसारःसोमः तेनयुक्ताः तृतीयसवनेह्याग्निमारुते मरुतःस्तूयन्ते तत्रचसवनद्वये अभिषुतंगतसारं सोममभिषुण्वन्ति अतस्तेषांतद्युक्तत्वं एवंभूतामरुतः भृमिंभ्राम्यन्तं मेघंधमन्तः वर्षणार्थंइतस्ततःप्रेरयन्तः गाः तदन्तर्गतावर्ष्याः अपः अपावृण्वत अपावृताकुर्वन्ति यथासर्वैर्दृश्यन्ते तथाप्रवर्षन्तीत्यर्थः यद्वा भृम्याख्योवीणाविशेषः तंधमन्तोवादयन्तः गाः वलनाम्नासुरेणापिहिताः अपावृण्वत अपगतावरणाअकुर्वन् ॥१॥

अथद्वितीया–

द्यावोनस्तृभिश्चितयन्तखादिनोव्यभ्रियानद्युतयन्तवृष्टयः ।
रुद्रोयद्वोमरुतोरुक्मवक्षसोवृषाजनिपृश्न्याःशुक्रऊधनि ॥ २ ॥

द्यावः । न । स्तृऽभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभ्रियाः ।
न । द्युतयन्त । वृष्टयः । रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः ।
वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्रे । ऊधनि ॥ २ ॥

स्तृभिः नक्षत्रनामैतत् यदाहयास्कः—ऋक्षास्तृभिरितिनक्षत्राणामिति । नक्षत्रैर्द्यौवोन यथा-द्युलोकाश्रितयन्तचेतयन्ति स्वात्मानंज्ञापयन्ति चितीसंज्ञाने प्रकाशन्तइत्यर्थः तथाखादिनः श-त्रूणांखादकामरुतः स्वकीयैराभरणैर्ज्ञायंते यद्वा खादः कटकं तद्युक्ताःसन्तः प्रकाशन्ते त-थावृष्टयोवर्षकामरुतः अभ्रियानअभ्रेषुभवाविद्युतइव विद्युतयन्त सर्वंजगद्विद्योतयन्ति प्रकाश-यन्ति अभ्रशब्दाद्भवार्थे समुद्राभ्राद्धइतिघप्रत्ययः शेषःप्रत्यक्षकृतः रुक्मवक्षसः रुक्मंरोच-मानाभरणंवक्षस्युरसियेषां तादृशाहेमरुतः यद्यदावोयुष्मान् वृषासेचनसमर्थोरुद्रोमहादेवः पृ-श्न्याःपृश्निर्माध्यमिकावाक्तस्याः संबन्धिनिशुक्रेनिर्मलेऊधनिउच्छ्रितप्रदेशेअजनिअजनयत् त-दानोमितिपूर्वत्रसंबन्धः यद्वा पृश्निर्नानावर्णाइयंभूमिःपुरागोरूपधरासीत् तस्यांमहेशोवृषोभू-त्वामरुतउत्पादयामासेत्याचक्षते तदत्रोच्यते—हेमरुतोयद्यस्माद्वोयुष्मान्वृषावृषरूपोरुद्रः पृश्न्या-गोः शुक्रेनिर्मलेऊधनिऊधसिपयसउत्पत्तिस्थानेअजनिअजीजनत् तस्माद्यूयंएवंमहानुभा-वाजाताइत्यर्थः तथाचतैत्तिरीयकम्—पृश्न्यैवैपयसोमरुतोजाताइति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

उक्षन्तेअश्वाँअत्याँइवाजिषुनदस्यकर्णैस्तुरयन्तआशुभिः ।
हिरण्यशिप्रामरुतोदविध्वतःपृक्षंयाथपृषतीभिःसमन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान्ऽइव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः ।
तुरयन्ते । आशुऽभिः । हिरण्यऽशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः ।
पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । सऽमन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतः अश्वान् व्याप्तान् लोकान्उक्षंतेसिञ्चन्ति अशूव्याप्तौ औणादिकःक्वन्प्रत्ययः आजिषुसङ्ग्रामेषु अत्यानिव सततगामिनस्तुरगान्यथाखेदापनोदाय उदकैःसिञ्चंति तद्वत् अ-पिच तेमरुतः आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः नदस्य शब्दवतोमेघस्यकर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः तुरयन्ते वर्षणार्थंवृष्ट्युत्पादनाय त्वरितंगच्छन्ति तुरत्वरणे शेषःप्रत्यक्षकृतः हेहिरण्यशिप्राः शिप्रं शिरस्त्राणं सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधावा हेमरुतः दविध्वतः महीरुहादिकंकंपयन्तोयूयं धूञ्कंपनेइत्यस्माद्दाधर्त्यादावेतद्रूपंनिपात्यते पृषतीभिः युष्मद्रथे

१ नि० ३. २०.।

योजिताभिः श्वेतबिंदुङ्किताभिः मृगीभिः वडवाभिर्वा पृक्षं अन्ननामैतत् हविर्लक्षणान्नयन्तंयजमानंअर्शआदित्वादच् याथगच्छथ ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

पृक्षेताविश्वाभुवनाववक्षिरेमित्रायवासदमाजीरदानवः ।
पृषदश्वासोअनवभ्रराधसऋजिप्यासोनवयुनेषुधूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् ।
आ । जीरऽदानवः । पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः ।
ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूःऽसदः ॥ ४ ॥

पृक्षे पृक्षवते हविर्लक्षणान्नयुक्तायजमानायताताानिविश्वासर्वाणिभुवनाभुवनान्युदकानिमित्राय वाशब्दउपमार्थः मित्रायेवसदंसदाआववक्षिरे मरुतआवहन्ति यद्वा वाशब्दोवधारणे मित्रभूतायजमानायैव पृक्षेन्नेनिमित्तभूतेसतिवृष्ट्युदकान्यावहंति कीदृशामरुतः जीरदानवः क्षिप्रदानाः पृषदश्वासः पृषद्भिःश्वेतबिंदुभिर्युक्ताअश्वायेषांतेतथोक्ताः अनवभ्रराधसः भ्रशुभ्रंशुअधःपतने अवभ्रंशनमवभ्रः डोन्यत्रापिदृश्यतइतिडप्रत्ययः नास्त्यवभ्रोयस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अनवभ्रंभ्रंशनरहितंराधोधनंयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ऋजिप्यासोन ऋजुअकुटिलंप्रामुवन्तोगच्छन्तोश्वाइववयुनेषुगन्तृषुमध्ये धूर्षदः धुरि मेघस्यवहनेसीदन्तोनिषण्णाइत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

इन्धन्वभिर्धेनुभीरप्शदूधभिरध्वस्मभिःपथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।
आहंसासोनस्वसराणिगन्तनमधोर्मदायमरुतःसमन्यवः॥५॥१९॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः ।
पथिऽभिः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । आ । हंसासः । न । स्वसराणि ।
गन्तन । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥ ५ ॥ १९ ॥

समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधाः समानतेजसोवाहेमरुतः भ्राजदृष्टयोदीप्यमानायुधायूयं इंधन्वभिः समिन्धनवद्भिः इन्धनशब्दाच्छन्दसीवनिपाविितिमत्वर्थीयोवनिप् छान्दसोवर्णलोपः धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च रप्शदूधभिः विरप्शीतिमहन्नाम महोधस्कैः ऊधांसिजलस्रोतोमार्गः यद्वा रपलपव्यक्तायांवाचि शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैः अध्वरस्मभिः ध्वंसनरहितैः पथिभिः पतन्तिगच्छन्तीतिपन्थानोमेघाः एवंभूतैर्मेघैःसहमार्गैरेववाआगन्तन आगच्छत किमर्थं मधोर्मदाय सोमस्यमदार्थं तत्रदृष्टान्तः—हंसासोन यथाहंसाः स्वसराणिस्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्तितद्वत् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथषष्ठी—

आनो॒ब्रह्मा॑णिमरुतःसमन्यवो॒नरां॒नशंसः॒सव॑नानिगन्तन ।
अश्वा॑मिवपिप्यतधे॒नुमूध॑नि॒कर्ता॒धियं॑जरि॒त्रेवाज॑पेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः॒ । ब्रह्मा॑णि । म॒रु॒तः॒ । स॒ऽम॒न्य॒वः॒ । न॒राम् । न । शंसः॑ । सव॑नानि । ग॒न्त॒न॒ । अश्वा॑म्ऽइव । पि॒प्य॒त॒ । धे॒नुम् । ऊध॑नि । कर्त॑ । धियम् । ज॒रि॒त्रे । वाज॑ऽपेशसम् ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधावाहेमरुतः नोस्माकंब्रह्माणिअन्ननामैतत् अन्नानि सवनानि अभिषुत सोमलक्षणानिहवींषिआगन्तन आगच्छत· गमेर्लोटिछान्दसःशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतनबादेशः अतएवङित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः तत्रदृष्टान्तः—नरांनशंसः नरामस्माकंशंसः शंसनीयंस्तोत्रं यथा आगच्छथतद्वत् नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्यानित्यमागमशासनमितिनुडभावः शंसः कर्मणिघञंतआद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यमःसुआदेशः आग त्यचधेनुं उदकदानेन प्रीणयितारमश्वमिवऊधनि पिप्यत यथाअश्वाःपीनावयवाभवन्ति तद्वन्मेघंवर्षणसमर्थं आप्यायितं कुरुतेत्यर्थः अपिचजरित्रेस्तोत्रे वाजपेशसंवाजैरन्नैराश्लिष्टं पिशअवयवे धियंकर्मकर्त कुरुत करोतेश्छान्दसःशपोलुक् पूर्ववत्तशब्दस्यतबादेशः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

तंनोदातमरुतोवाजिनंरथआपानंब्रह्मंचितयंद्दिवेदिवे ।
इषंस्तोतृभ्योवृजनेषुकारवेसनिंमेधामरिष्टंदुष्टरंसहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म ।
चितयत् । दिवेऽदिवे । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । वृजनेषु । कारवे ।
सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुस्तरम् । सहः ॥ ७ ॥

हेमरुतः तंपुत्रंनोस्मभ्यंदात दत्त प्रयच्छत छान्दसःशपोलुक् कीदृशं वाजिनमन्नवन्तं बलवन्तंवारथेरंहणेयुष्मदीयेआगमनेनिमित्तभूतेसति दिवेदिवेप्रतिदिवसंचितयत्प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकंब्रह्मस्तोत्रंआपानंआप्नुवन्तं अपिच इषमन्नंस्तोतृभ्योस्मभ्यंदात प्रयच्छत तथावृजनेषुसङ्ग्रामेषुकारवेस्तोत्रे वचनव्यत्ययः मेधांयुद्धप्रज्ञांसनिंधनदातृत्वंच अरिष्टंशत्रुभिरहिंसितंदुस्तरंशत्रुभिस्तरीतुमशक्यंसहोबलंचप्रयच्छत ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

यद्युञ्जतेमरुतोरुक्मवक्षसोश्वान्रथेषुभगआसुदानवः ।
धेनुर्नशिश्वेस्वसरेषुपिन्वतेजनायरातहविषेमहीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे ।
आ । सुऽदानवः । धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते ।
जनाय । रातऽहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसः रोचमानाभरणोरस्काः सुदानवः शोभनदानामरुतः यद्यदारथेषुभगेभजनीयेस्थाने धुरीत्यर्थः अश्वानायुञ्जते आभिमुख्येनयुक्तान्कुर्वन्ति तदानीमेवरातहविषेदत्तहविष्कायजनाययजमानायमहींमहतीमिषमन्नंतत्कारणभूतमुदकंवास्वसरेषुस्वकीयेषुगृहेषुपिन्वते सिञ्चंतिकिरन्ति पिविसेचने तत्रदृष्टान्तः–धेनुर्नशिश्वे यथाधेनुः प्रस्नुतस्तनीसती स्वकीयायवत्सायक्षीरंप्रयच्छतितद्वत् ॥ ८ ॥

अथनवमी–

योनोंमरुतोवृकतांतिमर्त्योंरिपुर्दधेवंसवोरक्षंतारिषः।
वर्तयंततपुंषाचक्रियाभितमवंरुद्राअशसोंहन्तनावधः॥ ९ ॥

यः। नः। मरुतः। वृकऽतांति। मर्त्यः। रिपुः। दधे। वसवः।
रक्षंत। रिषः। वर्तयंत। तपुंषा। चक्रियां। अभि। तम्। अवं।
रुद्राः। अशसंः। हन्तन। वधुरितिं॥ ९ ॥

हेमरुतः योमर्त्योमनुष्यः वृकतातिआदाता वृकः वृकआदाने वृकज्येष्ठाभ्यांतिल्तातिलौचच्छन्दसीतिस्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः ताद्दशःसन्नोस्माकंरिपुर्दधे रिपुतयाआत्मानंधारयति हेवसवोवासयितारोमरुतः रिषोहिंसकादस्मान्रक्षत पालयत अस्माकंशत्रुभूतंमर्त्यंतपुषातापयित्र्याचक्रिया कृष्ट्याख्ययाशक्त्याअभिवर्तयत अभितोनिवर्तयत हेरुद्राः रुद्रपुत्राः यद्वा रोरूयमाणाद्रवन्तः अशसोभक्षकस्य अशभोजने इत्यस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः ताद्दशस्यराक्षसादेर्वधः हननसाधनमायुधंअवहन्तनअवयुत्यास्मत्तःपृथक्कृत्यनाशयत हन्तेर्लोटितप्तनप्तनथनाश्चेतितनप्॥ ९ ॥

अथदशमी–

चित्रंतद्वोमरुतोयामंचेकितेपृश्न्यायदूधरप्यापयोंदुहुः।
यद्वानिदेनवंमानस्यरुद्रियास्त्रितंजरांयजुरतामंदाभ्याः॥१०॥२०

चित्रम्। तत्। वः। मरुतः। यामं। चेकिते। पृश्न्याः। यत्।
ऊधः। अपिं। आपयः। दुहुः। यत्। वा। निदे। नवंमानस्य।
रुद्रियाः। त्रितम्। जरांय। जुरताम्। अदाभ्याः॥१०॥२०॥

हेमरुतः वोयुष्माकं तत् चित्रं चायनीयंयामप्रापणं चेकिते सर्वैर्ज्ञायते इदानींपरोक्षवदाह अपिशब्दःप्रसिद्धौ यद्यदाखलुपृश्न्याः माध्यमिकायावाचःसंबन्धिनं ऊधः उद्धतंमेघं आपयः प्रापयितारोमरुतः दुहुःदुहंति दुहेश्छान्दसोलिट् छन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः यद्वा यदाचनवमानस्य स्तुवतः त्रितस्यनिदे निंदकायशत्रवेहिंसांकृतवंतइतिशेषः णिदि-

कुत्सायां क्विप्चेतिक्विप् तदानीं हेअदाभ्याः अहिंस्याः रुद्रियाः रुद्रस्यपुत्रामरुतः त्रितमृ-षिंजुरतांहिंसतांशत्रूणां जरायजरणायविनाशनायअभूतेतिशेषः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथैकादशी—

तान्वोमहोमरुतएवयाव्नोविष्णोरेषस्यंप्रभृथेहवामहे ।
हिरण्यवर्णान्ककुहान्यतस्रुचोब्रह्मण्यन्तःशंस्यंराधईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवऽयाव्नः । विष्णोः । एषस्य ।
प्रऽभृथे । हवामहे । हिरण्यऽवर्णान् । ककुहान् । यतऽस्रुचः ।
ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हेमरुतः एवयाव्नः एवंगन्तव्यं स्तोत्रंयज्ञंवागंतृन्महोमहतोमहानुभावांस्तान् वोयुष्मान् वि-ष्णोर्व्यापकस्यग्रहचमसादिषुसर्वत्रव्याप्यवर्तमानस्यएषस्यएषणीयस्यप्रार्थनीयस्यसोमस्यप्रभृ-थेप्रभरणे अभिषवादिभिःप्रकर्षेणसंपादनेसति हवामहे आह्वयामहे आहूयच हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान्वाककुहान् श्रेष्ठान्स्तुत्यान्वा एवंभूतांस्तान् यतस्रुचः यागायोद्यतस्रुचः ब्रह्मण्यन्तः ब्रह्मस्तोत्रं तदिच्छन्तोवयंशंस्यं प्रशंसनीयंराधोधनं ईमहेयाचामहे ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

तेदशग्वाःप्रथमायज्ञमूहिरेतेनोहिन्वन्तूषसोव्युष्टिषु ।
उषानरामीररुणैरपोर्णुतेमहोज्योतिषाशुचतागोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशऽग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु ।
उषसः । विऽउष्टिषु । उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अप ।
ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

ते मरुतः दशग्वाः येदशभिर्मासैःसिद्धिंगताःअङ्गिरसस्तद्रूपाभूत्वा प्रथमाआदित्येभ्यः प्रथमभाविनःसन्तः यज्ञमूहिरेअवहन् आदित्यानामङ्गिरसांचस्वर्गगमनंप्रतिस्पर्धमानानांम-ध्येपूर्वमेवाङ्गिरसोयागाननुष्ठायस्वर्गंप्राप्ताः तथाचश्रूयते—आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्चतेग्नेग्निना-

ग्निमयजंन्तेति । तादृशास्ते उषसोव्युष्टिषुविवासेषुप्रभातेषुसत्सुनोस्मान्हिन्वन्तु प्रेरयन्तु हिगतौ वृद्धौच रामीः कृष्णवर्णारात्रीः उषोनयथाउषाः अरुणैरारोचमानैःस्वतेजोभिः अपोर्णुते अपवृणोत्यपसारयति तथामहोमहताशुचतादीप्यमानेन गोअर्णसागच्छदुदकेनज्योतिषासूर्याख्येनतमोनिवारयन्ति सूर्यमण्डलमावृण्वतोवृत्रादीन्हत्वासर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

तेक्षोणीभिररुणेभिर्नाञ्जिभीरुद्राऋतस्यसदनेषुवावृधुः ।
निमेघमानाअत्येनपाजसासुश्चन्द्रंवर्णंदधिरेसुपेशसम् ॥ १३ ॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अञ्जिऽभिः । रुद्राः । ऋतस्य । सदनेषु । वृवृधुः । निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुऽचन्द्रम् । वर्णम् । दधिरे । सुऽपेशसम् ॥ १३ ॥

रुद्रारुद्रपुत्रास्तेमरुतः क्षोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणाख्यैर्वीणाविशेषैः अरुणेभिर्नाञ्जिभिः नशब्दःसमुच्चये आरोचमानैररुणवर्णैर्वारूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्चसमन्विताःसन्तः ऋतस्योदकस्य सदनेषुनिवासभूतेषुमेघेषुवावृधुः वर्धन्ते अपिच अत्येनसततगामिना शीघ्रंव्याप्नुवता पाजसाआत्मीयेनबलेननिमेघमानाः नितरां मेघादुदकंसिञ्चन्तस्ते सुश्चन्द्रं शोभनाह्लादनंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपंवर्णंदधिरे कान्तिंधारयन्ति ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

ताँइयानोमहिवरूथमूतयउपघेदेनानमसागृणीमसि ।
त्रितोनयान्पञ्चहोतॄनभिष्टयआववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि । त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतॄन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अवरान् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० १. १६. ।

तान्मरुतोमहिमहवत्वरूथंवरणीयंप्रशस्तंधनं तन्मरुतः ऊतयेरक्षणार्थं इयानः इयानाः याचमानावयं सुपांसुलुगितिजसःसुः एनाअनेननमसा नमस्कारेणस्तोत्रेणवाउपेतउपेत्यगृणीमसिस्तुमः घेतिपादपूरणः एनेत्यत्रसुपांसुलुगितितृतीयायाआजादेशः नशब्दःसमुच्चये त्रितऋषिश्चयानेतान्मरुतः पञ्चहोतॄन्अध्यात्मप्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मनावर्तमानान् अतएवहोमनिष्पादकान् अवरान्मुख्यान् अभिष्टयेअभिलषितसिद्ध्यर्थंचक्रियानाभिचक्रेणअवसेअवतुंसङ्गन्तुं आववर्तत् स्वस्मान्निर्जिगमिषून् प्राणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयेत् यद्वा चक्रियाऋष्टयाख्येनायुधेनयुक्तान्अवसे स्तुत्यादिभिःपरिचरितुमावर्तयत् तान्स्तुमइतिपूर्वत्रसंबन्धः ववर्तदिति वृतेण्यन्ताल्लुङिचङिरूपम् ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

यया॑र॒ध्रंपा॒रय॒थात्यंहो॒यया॑नि॒दोमु॒ञ्चथ॑वन्दि॒तार॑म् ।
अ॒र्वाची॒सामं॑रुतो॒यावः॑ऊ॒तिरोषुवा॒श्रेवं॑सुम॒तिर्जि॑गातु॥ १५॥२१॥

यया॑ । र॒ध्रम् । पा॒रय॑थ । अति॑ । अंहः॑ । यया॑ । नि॒दः । मु॒ञ्चथ॑ ।
व॒न्दि॒तार॑म् । अ॒र्वाची॑ । सा । म॒रु॒तः॒ । या । वः॒ । ऊ॒तिः ।
ओ इति॑ । सु । वा॒श्राऽइ॑व । सु॒ऽम॒तिः । जि॒गा॒तु ॥ १५ ॥ २१ ॥

हेमरुतः ययाऊत्यारध्रमाराधकंयजमानंअंहः पापंअतिपारयथ अतिक्रामयथ यया ऊत्यावन्दितारंस्तोतारंनिदोनिन्दितुःशत्रोःसकाशात् मुञ्चथ मोचयथ हेमरुतः वोयुष्मदीयाया ऊतिः साअर्वाची अस्मदभिमुखाभवतु तथासुमतिर्युष्मदीयाशोभनामतिःअनुग्रहात्मिकाबुद्धिश्चवाश्रेवहंभारवंकुर्वतीधेनुरिववत्संसुसुष्ठुओजिगातु आगच्छतु एवमस्मान्प्रतिसर्वथाआगच्छत्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

उपेमितिपञ्चदशर्चंतृतीयंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभंअपान्नपाद्देवताकं तथाचानुक्रान्तं उपेमपोनप्त्रीयमिति सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रैषाप्रथमा—

उपेमसृक्षिवाजयुर्वचस्यांचनोदधीतनाद्योगिरोंमे।
अपांनपादाशुहेमांकुवित्ससुपेशसस्करतिजोषिषद्धि ॥ १ ॥

उप। ईम्। असृक्षि। वाजऽयुः। वचस्याम्। चनः। दधीत।
नाद्यः। गिरः। मे। अपाम्। नपात्। आशुऽहेमा। कुवित्।
सः। सुऽपेशसः। करति। जोषिषत्। हि ॥ १ ॥

वाजयुः वाजमन्नमात्मनइच्छन्नहंईमेनांवचस्यां वचसःस्तोत्रस्येच्छांउपासृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि अपान्नपातंस्तोतुंप्रवृत्तोस्मीत्यर्थः सृजेश्छान्दसोलुङ् लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचःकित्त्वाद्गुणाभावः सच नाद्योनदीनांशब्दकारिणीनांमेघस्थानामपांसंबन्धीआशुहेमाआशुशीघ्रंगन्ता हिगतावित्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् एवंभूतोऽपांनपात् अपांपौत्रस्थानीयः अद्भ्यओषधिवनस्पतयोजायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यएषोग्निर्जायतइतितत्पौत्रत्वं एतत्संज्ञकोदेवः गिरः गृणातीतिगीःस्तोता तस्यमे ममकुवित् बहुनामैतत् बहुलं चनः अन्नंदधीत दधातुविदधातु प्रयच्छत्वित्यर्थः अपिचास्मान्सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालङ्कारान्वाकरोति करोतु करोतेर्व्यत्ययेनशप् कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेरितिविसर्जनीयस्यसत्वम् हियस्मादयंदेवः जोषिषत् स्तोत्राणिसेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः जुषीप्रीतिसेवनयोः लेटयडागमः विकरणःसिप् इडागमश्च हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

इमंस्वस्मैहृदआसुतष्टंमन्त्रंवोचेमकुविदस्यवेदत्।
अपांनपादसुर्यस्यमह्नाविश्वान्यर्योभुवनाजजान ॥ २ ॥

इमम्। सु। अस्मै। हृदः। आ। सुऽतष्टम्। मन्त्रम्। वोचेम।
कुवित्। अस्य। वेदत्। अपाम्। नपात्। असुर्यस्य। मह्ना।
विश्वानि। अर्यः। भुवना। जजान ॥ २ ॥

अस्मैअपान्नपात्संज्ञकायदेवायहृदोहृदयात् सुतष्टं सुष्ठुनिर्मितंइमंमन्त्रं सुष्ठुआभिमुख्येनवोचेम ब्रवाम अस्यअस्माभिरुक्तमिमंमन्त्रं कुवित् वेदत् बहुलंजानातु वेत्तेर्लेटचडागमः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः किंस्तोत्रमितिचेदुच्यते—अर्यः स्वामीअपांनपात्संज्ञकोवैद्युतोग्निः असुर्यस्यअसुरः शत्रून्क्षेप्तातस्यस्वभूतस्यबलस्यमह्नामहिम्नामहत्त्वेनविश्वानि सर्वाणि भुवनाभुवनानिवृष्टचुदकानिवृष्टचुत्पादनेनभूतजातानिवाजजान जनयामास ॥ २ ॥

अपोनप्त्रीयेवसतीवरीसमीपे एकधनासुप्राप्तासुसमन्यायन्तीत्येषानुवक्तव्या सूत्रितश्च—समन्यायंत्युपयंत्यन्याइतितीर्थदेशइति सारस्वतेचशस्त्रेयद्यप्सुशम्यानिपतेत् तदानीमपोनप्त्रीयश्चरुःकार्यः तत्रैषैवयाज्या सूत्रितश्च—समन्यायन्त्युपयन्त्यन्याइत्यातःसमानंसर्वेषामिति ।

सैषासूक्तेतृतीया—

सम॒न्याय॒न्त्युप॑यन्त्य॒न्याः स॑मा॒नमू॒र्वं न॒द्यः॑ पृणन्ति ।
तमू॒ शुचिं॒ शुच॑यो दीदि॒वांस॑म॒पां नपा॑तं॒ परि॑ तस्थु॒रापः॑ ॥ ३ ॥

सम् । अ॒न्याः । यन्ति॑ । उप॑ । य॒न्ति॒ । अ॒न्याः । स॒मा॒नम् । ऊ॒र्वम् ।
न॒द्यः॑ । पृ॒ण॒न्ति॒ । तम् । ऊँ॒ इति॑ । शुचि॑म् । शुच॑यः ।
दी॒दि॒ऽवांस॑म् । अ॒पाम् । नपा॑तम् । परि॑ । त॒स्थुः॒ । आप॑ः ॥ ३ ॥

अन्यावर्ष्याआपः संयंतिभूम्यासंगच्छन्ते अन्याश्चपूर्वंतत्रावस्थिताः उपयन्ति उपगच्छंति ताःसर्वाआपःसमानं सहनद्योनदी भूताऊर्वं समुद्रमध्येवर्तमानंवडवानलंपृणन्ति प्रीणयन्ति पृणप्रीणने तौदादिकः तमु तमेवापांनपातंशुचिंनिर्मलंदोदिवांसंदीप्यमानं दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा लिटःक्वसुः वस्वेकाजाद्धसामितिनियमादिडभावः छंदसिवेतिवक्तव्यमितिवचनात्द्विर्वचनाभावः एवंभूतं शुचयः शुद्धाआपः परितस्थुः परिवृत्यतिष्ठन्ति एषहिवैद्युताग्निरूपेणमेघेवर्तमानोस्मानजीजनदितिबुद्धचावडवानलरूपेणवर्तमानंतं पर्युपासतइत्यर्थः यद्वा अन्याएकधनाख्याआपः संयन्ति चात्वालोत्करयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते अन्याःवसतीवर्याख्याआपश्चउपयंति उपगच्छन्ति ऐकमत्यंप्राप्ताभवन्ति एताश्चमिलित्वायज्ञं साधयंत्यस्तत्साध्यवृष्टिद्वारानद्योभूत्वाऊर्वंपृणंतीत्यादिसमानम् एवंहिआपोवाअस्पर्धन्तवयंपूर्वयज्ञंवक्ष्यामइत्यादिकंब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ३ ॥

---

1 ऐ० ब्रा० २. २०. ।

अथचतुर्थी–

तमस्मेरायुवतयोयुवानंमर्मृज्यमानाःपरियन्त्यापः ।
सशुक्रेभिःशिक्वभीरेवदस्मेदीदायानिध्मोघृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि ।
यन्ति । आपः । सः । शुक्रेभिः । शिक्वऽभिः । रेवत् । अस्मे इति ।
दीदाय । अनिध्मः । घृतऽनिर्निक् । अप्ऽसु ॥ ४ ॥

तमपांनपातमग्निंअस्मेराअस्मयमानादर्परहितायुवतयः युवानंयुवराजमिवमर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलङ्कुर्वाणाआपः मृजूशौचालङ्कारयोः परियन्ति परितोगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति घृतनिर्निक्क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः यद्वा निर्निगितिरूपनाम दीप्तरूपः सोपान्नपादग्निः अप्सुमेघान्तर्गतासुसमुद्रगतासुवामध्येअनिध्मः इन्धनरहितएवसन्अस्मेअस्माकं रेवद्धनयुक्तमन्नंयथाभवतितथाशुक्रेभिःशुक्रैर्निर्मलैः शिक्वभिस्तेजोभिः दीदायदीप्यते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अस्मैतिस्रोअव्यथ्यायनारीर्देवायदेवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ॥
कृताइवोपहिप्रसर्स्रेअप्सुसपीयूषंधयतिपूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यथ्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति ।
अन्नम् । कृताःऽइव । उप । हि । प्रऽसर्स्रे । अप्ऽसु । सः ।
पीयूषम् । धयति । पूर्वऽसूनाम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

नारीर्नेत्र्यः तिस्रोदेवीर्देव्यः इळासरस्वतीभारत्याख्याः अव्यथ्यायअव्यथनायास्मैदेवायापान्नपाते अन्नंसोमाख्यंदिधिषन्ति धारयन्ति धिषशब्दे जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः धातूनामनेकार्थत्वादत्रधारणार्थः अप्सूदकेषुकृताइवनिर्मिताइव उपप्रसर्स्रेप्रसरन्ति सृगतौ लिटि इरयोरेइतिरेआदेशः छान्दसोहलादिशेषाभावः हियस्मादेवंतस्मात्पूर्वसूनांपूर्वब्रह्मणःसकाशात्उत्पन्नानामपांपीयूषंसारभूतंसोमाख्यममृतंसोपान्नपादग्निर्धयति पिबति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथषष्ठी–

अश्वस्यात्रजनिमास्यचस्वर्द्रुहोरिषःसंपृचःपाहिसूरीन् ।
आमासुपूर्षुपरोअप्रमृष्यंनारातयोविनशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः ।
सम्ऽपृचः । पाहि । सूरीन् । आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृष्यम् ।
न । अरातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन्नपान्नपात्संज्ञकेदेवेअश्वस्यजनिमजन्मभवति अपांनप्त्रधिष्ठितात् समुद्रादुच्चैः श्रवसोजातत्वात् किंबहुना अस्यचस्वः सुष्ठुअरणीयस्यसर्वस्यजगतोजन्मास्मिन्नेवभवति अयं हिमेघमध्येवर्तमानोवृष्टिद्वारेणसर्वंजगज्जनयति तादृशोऽपान्नपात् त्वंद्रुहः द्रोग्धुरपहर्तुः रिषोहिंसकस्यचसंपृचः संपर्कात् सूरीन् स्तोतॄनस्मान्पाहि रक्ष आमासुअपरिपक्कासुपूर्षुपूरयितव्यास्वप्सु परः परस्ताद्वर्तमानंअप्रमृष्यं अप्रधृष्यमाणं देवंअरातयः अदातारः पुरुषाः नविनशन् नप्राप्नुवन्ति नशतिर्व्याप्तिकर्मा लेटचडागमः अनृतानिमायाविनोरक्षांसिचनप्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

स्वआदमेसुदुघायस्यधेनुःस्वधांपीपायसुभ्वन्नमत्ति ।
सोअपांनपादूर्जयन्नप्स्व१न्तर्वसुदेयायविधतेविभाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय ।
सुऽभु । अन्नम् । अत्ति । सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् ।
अप्ऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योपांनपात्स्वेदमेस्वकीयेगृहेन्तरिक्षलक्षणेआसीदति यस्यचधेनुर्माध्यमिकावाक् सुदुघासुखेनदोग्धव्याभवति सदेवः स्वधांवृष्ट्युदकंपीपायवर्धयति प्यायीवृद्धौ लिडचङोश्चेतिपीभावः सुभुसुष्ठुभूतं वृष्टेःसकाशादुत्पन्नंहविर्लक्षणमन्नंचअत्तिभक्षयति सोपान्नपात्संज्ञकोदेवः ऊर्जयन् बलंकुर्वन् अप्स्वन्तः मेघस्थास्वप्सुमध्येविधते परिचरतेयजमानायवसुदेयायधनदानार्थं विभाति विशेषेणदीप्यते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

योअप्स्वाशुचिनादैव्येनऋतावाजस्रउर्वियाविभाति ।
वयाइदन्याभुवनान्यस्यप्रजायन्तेवीरुधश्चप्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्ऽसु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतऽवा । अजस्रः ।
उर्विया । विऽभाति । वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य ।
प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रऽजाभिः ॥ ८ ॥

योपांनपात् ऋतावा ऋतमित्युदकनाम तद्वान् सत्यवान्वा अजस्रोनित्यः एकरूपेणसदावर्तमानः उर्वियाउरुर्विस्तीर्णः अप्सुमेघस्थासुमध्येशुचिनाशोचकेनदैव्येनदेवसंबन्धिनातेजसाआसमन्ताद्विभाति विशेषेणप्रकाशते अस्यापांनपातः अन्याअन्यानिभुवनानि सर्वाणिभूतजातानि च वयाइव शाखाएववीरुधओषधयः प्रजाभिःस्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिःसहअस्मादेव प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तसारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीयेचरौअपांनपादाहीत्येषानुवाक्या सूत्रितश्च–अपान्नप्त्रेचरुमपान्नपादाह्यस्थादुपस्थमिति ।

सैषासूक्तेनवमी–

अपांनपादाह्यस्थादुपस्थंजिह्मानामूर्ध्वोविद्युतंवसानः ।
तस्यज्येष्ठंमहिमानंवहन्तीर्हिरण्यवर्णाःपरियन्तियह्वीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपऽस्थम् । जिह्मानाम् ।
ऊर्ध्वः । विऽद्युतम् । वसानः । तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् ।
वहन्तीः । हिरण्यऽवर्णाः । परि । यन्ति । यह्वीः ॥ ९ ॥

अपान्नपात्संज्ञकोग्निः उपस्थंअपामुपस्थानं अन्तरिक्षंआह्यस्थात् आस्थितवानारूढवान्खलु किंकुर्वन् जिह्मानांकुटिलगतोनामपांमध्येऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वंज्वलन्विद्युतंविद्योतमानंमेघंवसानः आच्छादयन् अन्तरिक्षमास्थायवर्षणंकृतवान् तस्यवर्षितुरपांनपातः ज्येष्ठंप्रशस्यत-

मंमहिमानंमाहात्म्यंवहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्रप्रापयंत्यः यह्वीर्यह्व्यः महत्यः हिरण्यवर्णाः नदीनामेतत् हिरण्यवन्निर्मलरूपानद्यः परियन्ति परितोगच्छन्ति अपांनप्त्रामहतीवृष्टिरस्माकंप्रवहणायोत्पादिताइतिकृतज्ञतयातदीयंमाहात्म्यंसर्वत्रप्रकटयन्त्यइवनद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

हिरण्यरूपःसहिरण्यसन्दृगपांनपात्सेदुहिरण्यवर्णः ।
हिरण्ययात्परियोनेर्निषद्याहिरण्यदाददत्यन्नमस्मै ॥१०॥२३॥

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसन्दृक् । अपाम् । नपात् । सः ।
इत् । ऊँ इति । हिरण्यऽवर्णः । हिरण्ययात् । परि । योनेः ।
निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥ १० ॥ २३ ॥

सोपांनपात्हिरण्यरूपः रूप्यतइतिरूपंशरीरं सुवर्णमयशरीरः हितरमणीयशरीरोवा तथाहिरण्यसंदृक् सम्यक्पश्यन्तीतिसन्दृशिइन्द्रियाणिसुवर्णमयेन्द्रियः हितरमणीयेन्द्रियोवा सेदुसएवापान्नपात्हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः एवंभूतःसन् हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनेःस्थानात्पर्युपरि निषद्योपविश्य राजतइतिशेषः अस्मैईदृग्विधायापांनपातेहिरण्यदाः दक्षिणारूपस्यसुवर्णस्यदातारोयजमानाः अन्नंहविर्लक्षणंददति प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकादशी–

तदस्यानीकमुतचारुनामापीच्यंवर्धतेनप्तुरपाम् ।
यमिन्धतेयुवतयःसमित्थाहिरण्यवर्णंघृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् ।
वर्धते । नप्तुः । अपाम् । यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था ।
हिरण्यऽवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनपुर्देवस्यअनीकंरश्मिसमूहरूपंशरीरंचारु शोभनं उतअपिच अस्यनामसंज्ञा-च चारुशोभनं नपातयतिनविनाशयतीतिनपादितितद्व्युत्पत्तेः तदुभयंअपीच्यंअन्तर्हितनामैतत् मेवान्तर्हितंसद्वर्धतेयुवतयः सङ्गमनस्वभावाआपः हिरण्यवर्णहिरण्यसमानतेजसं यमपान्नपातं इत्थाअमुत्रान्तरिक्षेसमिन्धते सम्यक्दीपयन्ति अस्यचदेवस्यघृतंक्षरणशीलमुदकमन्नंभक्ष्यं अबिन्धनोह्यसौवैद्युतोग्निः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

अ॒स्मै ब॑हू॒नाम॑व॒माय॒ सख्ये॑ य॒ज्ञैर्वि॑धेम॒ नम॑सा ह॒विर्भि॑ः ।
सं सानु॒ मार्ज्मि॒ दिधि॑षामि॒ बिल्मै॒र्दधा॒म्यन्नै॒ः परि॑ वन्द ऋ॒ग्भिः ॥ १२ ॥

अ॒स्मै । ब॒हू॒नाम् । अ॒व॒माय॑ । सख्ये॑ । य॒ज्ञैः । वि॒धे॒म॒ । नम॑सा । ह॒विःऽभि॑ः । सम् । सानु॑ । मार्ज्मि॑ । दिधि॑षामि । बिल्मैः॑ । दधा॑मि । अन्नैः॑ । परि॑ । व॒न्दे॒ । ऋ॒क्ऽभिः ॥ १२ ॥

अस्मैपुरोवर्तिनेबहूनांदेवानामवमायाद्यायसख्येअस्माभिः समानाख्यानायापांनपातेय-ज्ञैर्यागसाधनैर्हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः नमसानमस्कारेणच विधेमपरिचरेम अस्यापान्नपातः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंसंमार्ज्मि सम्यक्शोधयामि अलङ्करोमिवा मृजूशौचालङ्कारयोः चादिलोपेवि-भाषेत्यस्यनिघातप्रतिषेधः दिधिषामिधारयामिच बिल्मैर्भासनैःकाष्ठैरेनं धिषशब्दे अयंधारणा-र्थोपि जुहोत्यादित्वात्शपःश्लुः मिपोव्यत्ययेनाडागमः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् दधा-मिधारयामिचैनंगार्हपत्यादिरूपेण अन्नैर्हविर्लक्षणैः तथाऋग्भिः मन्त्रैः परिवन्दे परितःस्तौमि॥१२॥

अथत्रयोदशी–

स ईं॒ वृषा॑जनय॒त्तासु॒ गर्भं॒ स ईं॒ शिशु॑र्धयति॒ तं रि॑हन्ति ।
सो अ॒पां नपा॒दन॑भिम्लातवर्णो॒ऽन्यस्ये॑वे॒ह त॒न्वा॑ विवेष ॥ १३ ॥

सः । ई॒म् । वृषा॑ । अ॒ज॒न॒य॒त् । तासु॑ । गर्भ॑म् । सः । ई॒म् । शिशु॑ः । ध॒य॒ति॒ । तम् । रि॒ह॒न्ति॒ । सः । अ॒पाम् । नपा॑त् । अन॑भिम्लात॒ऽवर्णः । अ॒न्यस्य॑ऽइव । इ॒ह । त॒न्वा॑ । वि॒वे॒ष ॥ १३ ॥

सईंसोयमपांनपात्वसंज्ञकोदेवः वृषासेक्ताभूत्वातासुमेघस्थास्वप्सुगर्भमजनयत् स्वात्मानमेवगर्भरूपेणवर्षणार्थंकृतवानित्यर्थः गर्भोभूत्वाचसईंसोयंमाध्यमिकोवैद्युतोग्निः तासांशिशुः पुत्रःसन् धयतिमेघस्थास्ताःपिबति अबिन्धनोह्यसौतंपुत्रस्थानीयमद्भिः आपश्चरिहन्ति लिह आस्वादने कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः सोयमपांनपात्वृष्ट्यासहभूमौनिपतितः अनभिम्लातवर्णः अभितोम्लातोम्लानः क्षीणोवर्णोयस्यतद्विपरीतोत्यर्थंदीप्यमानःसन् इहास्मिन्लोकेअन्यस्येव इवशब्दोवधारणे अन्यस्यपार्थिवस्यैवाग्नेस्तन्वाशरीरेणकाष्ठेन्धनत्वलक्षणेनविवेष व्याप्तोबभूव विषृव्याप्तौ ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

अस्मिन्पदेपरमेतस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहादीदिवांसम् ।
आपोनप्त्रेघृतमन्नंवहन्तीःस्वयमत्कैःपरिदीयन्तियह्वीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा ।
दीदिऽवांसम् । आपः । नप्त्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः ।
स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यह्वीः ॥ १४ ॥

परमेउत्कृष्टेस्मिन्पदेन्तरिक्षलक्षणेस्थानेतस्थिवांसंस्थितवन्तंअध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः विश्वहासर्वाण्यहानिदीदिवांसंदीप्यमानमपांनपातंयह्वीर्यह्व्योमहत्यः आपः स्वयमात्मनैवअत्कैरतनशीलैः सततगन्तृभिः स्वकीयैरूपैः परिदीयन्ति परिगच्छन्ति दीयतिर्गतिकर्मा दीङ्क्षये व्यत्ययेनपरस्मैपदं किंकुर्वत्यः नप्त्रेअपान्नपातेघृतं क्षरणशीलोदकात्मकंअन्नंवहन्तीर्वहंत्यः ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी–

अयांसमग्नेसुक्षितिंजनायायांसमुमघवंद्भ्यःसुवृक्तिम् ।
विश्वंतद्भद्रंयदवन्तिदेवाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

अयांसम् । अग्ने । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति ।
मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् ।
अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

हेअग्ने सुक्षितिं शोभननिवासंत्वांअयांसमुपागच्छं किमर्थं जनायास्मदीयपुत्रादिजननार्थं तथामघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यश्च सुवृक्तिंशोभनावर्जकंत्वद्विषयंस्तोत्रंअयां समुपागच्छं यमउपरमे उःपूरणः अतःकारणाद्यद्भद्रंसर्वेदेवाअवन्ति रक्षन्ति विश्वंसर्वंतद्भद्र-मस्माकंभवतु सुवीराः सुपुत्रावयंविदथेयज्ञेगृहेवाबृहत्प्रौढंस्तोत्रंवदेम उच्चारयाम ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

तुभ्यमितिषळृचंचतुर्थंसूक्तंगार्त्समदंजागतं प्रथमायाइन्द्रोमधुश्चदेवता द्वितीयायाःमरुतो-माधवश्च तृतीयायास्त्वष्टाशुक्रश्च चतुर्थ्याअग्निःशुचिश्च पञ्चम्याइन्द्रोनभश्च षष्ठ्यामित्रावरुणौन-भस्यश्च तथाचानुक्रान्तम्—तुभ्यंषळृतव्यंतुजागतन्त्विति दशरात्रेषष्ठेहनिऋतुयाजेषुऋक्शिर-स्कैःप्रैषैः प्रेषितव्यंयष्टव्यंच तत्राद्यानांषण्णांप्रैषाणामुपरिष्टाद्देवताः षळृचोहोरात्रादिभिःक्रमेणा-वपनीयाः तथाचसूत्रितम्—उपरिष्टात् द्व्यचऋतुयाजानामित्युपक्रम्यतुभ्यंहिन्वानोवसिष्टगाअपइ-तिद्वादशेत्यन्तेन ।

तत्रैषाप्रथमा—

तुभ्यंहिन्वानोवसिष्टगाअपोधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।
पिबेन्द्रस्वाहाप्रहुतंवषट्कृतंहोत्रादासोमंप्रथमोयईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ट । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् ।
अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः । पिब । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् ।
वषट्ऽकृतम् । होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥१॥

हेइन्द्र तुभ्यंत्वदर्थंहिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमः गाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनिश्रपण-द्रव्याणिवसतीवर्याख्याअपश्चवसिष्ट वस्ते आच्छादयति तैःसंयुज्यतइत्यर्थः नरोयज्ञस्यनेतारो-ध्वर्यवश्चसीमेनंसोमंअविभिः अवेर्वालमयैर्दशापवित्रैः अद्रिभिर्ग्रावभिश्चअधुक्षन्नक्षारयन् ग्रा-वभिरभिषुत्यदशापवित्रेणपुनन्तीत्यर्थः हेइन्द्र यस्त्वमीशिषेसर्वस्यजगतईश्वरोभवसि त्वंप्रथमः अन्येभ्योदेवेभ्यःपूर्वभावीसन्स्वाहास्वाहाकारेणप्रहुतंप्रकर्षेणाग्नौक्षिप्तंवषट्कृतंवषट्कारेणचत्य-क्तम् तंसोमंहोत्रात्होतुर्यागादासमन्तात्पिब ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

यज्ञैःसंमिश्लाःपृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामंञ्छुभ्रासोअञ्जिषुप्रियाउत।
आसद्याबर्हिर्भरतस्यसूनवःपोत्रादासोमंपिबतादिवोनरः ॥ २ ॥

यज्ञैः। सम्ऽमिश्लाः। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। यामन्। शुभ्रासः।
अञ्जिषु। प्रियाः। उत। आऽसद्य। बर्हिः। भरतस्य। सूनवः।
पोत्रात्। आ। सोमम्। पिबत। दिवः। नरः ॥ २ ॥

हेमरुतः यज्ञैर्यागैः संमिश्लाः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषद्वतीभिर्वडवाभिर्युक्तेयामन्यामनिगमनसाधनेरथेवस्थिताः ऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः उतशब्दश्चार्थे अञ्जिष्वाभरणेषुप्रियाश्चहेभरतस्यसूनवः सर्वस्यजगतोभर्तूरुद्रस्यपुत्राः दिवोनरः दिवोन्तरिक्षस्यनेतारः एवंभूताहेमरुतः तेयूयंबर्हिरास्तीर्णेबर्हिषिआसाद्योपविश्यपोत्रात्पोतुर्यागात्सोममापिबत ॥ २ ॥

तृतीयसवनेअमेवनइत्येषानेष्टुःप्रस्थितयाज्या तथाचसूत्रितम्–अमेवनःसुहवाआहिगन्तनेन्द्राविष्णूपिबतंमध्वोअस्येति।

सैषातृतीया–

अमेवनःसुहवाआहिगन्तननिबर्हिषिसदतनारणिष्टन।
अथामन्दस्वजुजुषाणोअन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिःसुमद्गणः॥३॥

अमाऽइव। नः। सुऽहवाः। आ। हि। गन्तन। नि। बर्हिषि।
सदतन। रणिष्टन। अथ। मन्दस्व। जुजुषाणः। अन्धसः।
त्वष्टः। देवेभिः। जनिऽभिः। सुमत्ऽगणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोवधारणे हेसुहवाः शोभनाह्वानाः त्वष्टृप्रभृतयः नोस्मान् अमेवसहैवआगन्तन आगच्छत गमेश्छान्दसःशपोलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितनबादेशः हिशब्दःपूरणः आगत्यचबर्हिषि वेद्यामास्तीर्णेनिषदतन निषण्णाभवत सदेश्छान्दसःसीदादेशाभावः उपविश्यच रणिष्टन रमध्वं रणशब्दार्थः अत्रक्रीडायांवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् अस्माच्छान्दसोलुङ् पूर्ववत्तनबादेशः अथानन्तरं हेत्वष्टः देवेभिरन्यैः देवैर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्चसुमद्गणः शोभनगणस्त्वंअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य द्वितीयार्थेषष्ठी सोमलक्षणमन्नंजुजुषाणः सेवमानोमन्दस्व तृप्तोभव ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

आवंक्षिदेवाँइहविंप्रयक्षिचोशन्होंतर्निषंदायोनिंषुत्रिषु ।
प्रतिवीहिप्रस्थितंसोम्यंमधुपिबाग्नींध्रात्तवंभागस्यंतृष्णुहि ॥४॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः ।
नि । सद । योनिषु । त्रिषु । प्रति । वीहि । प्रऽस्थितम् ।
सोम्यम् । मधुं । पिबं । आग्नींध्रात् । तवं । भागस्यं । तृष्णुहि॥४॥

हेविप्रमेधाविन्नग्ने देवान्यष्टव्यानिन्द्रादीन् इहास्मिन्यज्ञेआवक्षिआवह यक्षिचतान्यजच हेहोतः देवानामाह्वातः त्वंचउशन्नस्मदीयंहविःकामयमानःसन् त्रिषुयोनिषुस्थानेषुगार्हपत्यादिलक्षणेषुनिषद उपविश उपविश्यच प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिंप्रत्यानीतंसोम्यंसोममयंमधुप्रतिवीहि प्रतिकामयस्व कामयित्वाचआग्नीध्रादग्नीध्रयागात् सोमंपिब पीत्वाचतवभागस्य त्वदीयेनभागेन तृष्णुहितृप्तोभव ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

एषस्यतेतन्वोंनृम्णवर्धनःसहओजःप्रदिविंबाह्वोर्हितः ।
तुभ्यंसुतोमंघवन्तुभ्यमाभृंतस्त्वमंस्यब्राह्मंणादातृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि ।
बाह्वोः । हितः । तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् । आऽभृंतः ।
त्वम् । अस्य । ब्राह्मंणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हेइन्द्र स्यः सः एषसोमः तेतवतन्वः शरीरस्यनृम्णवर्धनः बलस्यवर्धकः तुभ्यंसुतइत्युत्तरत्रसम्बन्धः येनसोमेनप्रदिविपुराणेत्वयिबाह्वोर्हस्तयोःसहपरेषामभिभवनलक्षणंसामर्थ्यंओजस्तत्कारणभूतंबलंचहितः निहितंभवति लिङ्गव्यत्ययः हेमघवन्धनवन्निन्द्र तुभ्यंत्वदर्थंतादृशः सोमः सुतोध्वर्युभिरभिषुतः तुभ्यंहोतुंआभृतः उत्तरवेद्यांप्रत्याहृतश्च अस्यइमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनोयागात् तृपत् तृप्यंस्त्वंआपिब आभिमुख्येनपिब क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वादस्येतिचतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

जुषेथांयज्ञंबोधतंहवस्यमेसत्तोहोतानिविदःपूर्व्याअनु ।
अच्छाराजानानमएत्यावृतंप्रशास्त्रादापिबतंसोम्यंमधु॥६॥२५॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता ।
निऽविदः । पूर्व्याः । अनु । अच्छ । राजाना । नमः । एति ।
आऽवृतम् । प्रऽशास्त्रात् । आ । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥६॥२५॥

हेमित्रावरुणौ मदीयमिमंयज्ञं जुषेथांसेवेथां मेममहवस्यहवमाह्वानंपूर्ववत्कर्मणिषष्ठी बोधतमवगच्छतं तथासत्तोनिषण्णोस्मदीयोहोतापूर्व्याश्चिरन्तनीः निविदः वाङ्नामैतत शस्त्रलक्षणावाचः अनुशंसन्तीतिशेषः उद्गातृभिः कृतस्यस्तोत्रस्यानुगुण्येनआज्यादीनि शस्त्राणिशंसतीत्यर्थः अपिच नमः सोमलक्षणमन्नंआवृतंऋत्विग्भिर्वेष्टितंराजानाराजमानौयुवांअच्छाभिमुख्येनएतिगच्छति प्राप्नोति तादृशं सोम्यंसोममयंमधुमादकंहविः प्रशास्त्रात प्रशास्तुर्यागात आपिबतं आभिमुख्येनपिबतम् ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यसप्तमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्। निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथद्वितीयाष्टकस्याष्टमोध्यायआरभ्यते द्वितीयमण्डलस्यचतुर्थेनुवाकेमन्दस्वेतिषळृचंपञ्चमंसूक्तंगार्त्समदं मन्दस्वेत्यनुक्रान्तं पूर्वत्रकतव्यंतुजागतंत्वितितुशब्दप्रयोगादिदमपिजागतमृतव्यं तत्राद्याश्वतस्रऋचोद्रविणोदोदेवताकाः पञ्चम्याश्विनी षष्ठ्याग्नेयी दशरात्रेषष्ठेहनिऋतुयाजेषुप्रैषानृक्शिरस्कान्कृत्वातैःप्रैषैःप्रेषितव्यंयष्टव्यंच तत्रसप्तमादीनांप्रैषाणामुपरिष्टात् मन्दस्वेत्याद्याःषळृचः क्रमेणप्रक्षेपणीयाः सूत्रंतुपूर्वमेवोदाहृतम्।

तत्रप्रथमा—

ॐम् मन्दस्वहोत्रादनुजोषमन्धसोध्वर्यवःसपूर्णांवष्ट्यासिचंम्।
तस्मांएतंभरततद्वशोददिर्होत्रात्सोमंद्रविणोदःपिबंऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व। होत्रात्। अनु। जोषम्। अन्धसः। अध्वर्यवः।
सः। पूर्णाम्। वष्टि। आऽसिचंम्। तस्मै। एतम्। भरत। तत्ऽवशः।
ददिः। होत्रात्। सोमम्। द्रविणःऽदः। पिब। ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

हेद्रविणोदः द्रविणसोधनस्यदातः एतन्नामकदेव अन्धसः देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन होत्रात् होतृकर्तृकाद्यागात् अनुजोषं प्रीतिमनुमन्दस्व हर्षंप्राप्नुहि हेअध्वर्यवः सद्रविणोदाःपूर्णां संपूर्णां आसिचं आसिच्यमानाहुतिं वष्टि कामयते अतस्तस्मैद्रविणोदसेग्नये एतंसोमंभरतप्रापयत तद्वशस्तत्कामोद्रविणोदाःददिर्दाता युष्माकमभीष्टफलस्यदाताभवतीतिशेषः किंच हेद्रविणोदः होत्रात् होतुर्यागात् ऋतुभिः इषमासाभिमानिभिः ऋतुदेवैःसहसोमंपिब ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यमुपूर्वमहुंवेतमिदंहुंवेसेदुहव्योददिर्योनामपत्यंते।
अध्वर्युभिःप्रस्थितंसोम्यंमधुपोत्रात्सोमंद्रविणोदःपिबंऋतुभिः॥२॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् ।
ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते । अध्वर्युऽभिः ।
प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः ।
पिब । ऋतुऽभिः ॥ २ ॥

हेद्रविणोदः यमु यंत्वामेवपूर्वंहोतृकर्तृकेसोमयागेहुवे आहुतवानस्मि इदंसंप्रति तं तमेव पोतृकर्तृकेसोमयागेहुवे आह्वयामि सेत् सएवद्रविणोदाः हव्यः ह्वातव्यः उइतिपूरणे ददिरभीष्टफलस्यदातायोनाम यःखलुपत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मैद्रविणोदसे सोम्यंसोमात्मकं मधुअध्वर्युभिः प्रस्थितंप्रणीतमासीत् हेद्रविणोदः पोत्रात् पोतुर्यागात् ऋतुभिः ऊर्जसंज्ञकैःसहसोमंपिब ॥ २ ॥

अथतृतीया–

मेद्यन्तुतेवह्नयोयेभिरीयसेरिषण्यन्वीळयस्वावनस्पते ।
आयूयाधृष्णोअभिगूर्यात्वंनेष्ट्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतुभिः ॥३॥

मेद्यन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व ।
वनस्पते । आऽयूय । धृष्णो इति । अभिऽगूर्य । त्वम् । नेष्ट्रात् ।
सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हेद्रविणोदः येभिर्यैःवाहैः ईयसेप्राप्नोषि तेतव वह्नयोवोढारइतियास्केनोक्तत्वात् तेमेद्यन्तु तृप्यन्तु हेवनस्पतेवनानांपते अरिषण्यन् अहिंसन् वीळयस्व दृढीभव हेधृष्णोधर्षकत्वं आयूय आगत्य अभिगूर्य उद्यम्य नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् ऋतुभिः सहःसंज्ञकैःसहसोमंपिब ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अपाद्धोत्रादुतपोत्रादमत्तोतनेष्ट्रादजुषतप्रयोहितम् ।
तुरीयंपात्रममृक्तममर्त्यंद्रविणोदाःपिबतुद्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् ।
अजुषत । प्रयः । हितम् । तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् ।
अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयं योद्रविणोदाः होत्रात् होतुर्यागात् सोममपात् पीतवान् उत किंच पोत्रात्पोतुर्यागात् अमत्त सोमंपीत्वाअमाद्यत् उतअपिच नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् हितंदत्तंपयः देवानामन्नरूपं सोमंअजुषत असेविष्ट सद्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदातृभ्यऋत्विग्भ्योहितः ऋत्विजोत्रद्रविणोदसउच्यन्ते हविषोदातारस्तेचैनंजनयन्तीतियास्केनोक्तत्वात् तादृशोद्रविणोदाः अमृक्तंदशापवित्रेणामृष्टं अमर्त्यं अमरणसाधनंतुरीयंपात्रं चतुर्थपात्रस्थंसोमंपिबतु ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

अर्वाञ्चंमद्ययय्यंनृवाहणंरथंयुञ्जाथामिहवांविमोचनम् ।
पृंक्तंहवींषिमधुनाहिकंगतमथासोमंपिबतंवाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृऽवाहनम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विऽमोचनम् । पृंक्तम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् । अथ । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इतिवाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हेअश्विनौ अद्यास्मिन्नहनि यय्यंयर्यिगन्तारं नृवाहणं न्त्रोर्युवयोर्वोढारं इहयज्ञे वांयुवयोर्विमोचनं विमोचयितारं रथंअर्वाञ्चं यथार्वाग्भवति तथा युञ्जाथां किंच मधुनास्वादुरसेन हवींषि पृङ्क्तं संयोजयतं अथच आगतं आगच्छतं हिकमितिपूरणे अथानन्तरं हेवाजिनीवसू वाजएववाजिनी अन्नेनवासयितारौ बलवर्धनौवा सोमंपिबतम् ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

जोष्यंग्नेसमिधंजोष्याहुतिंजोषिब्रह्मजन्यंजोषिसुष्टुतिम् ।
विश्वेभिर्विश्वाँऋतुनांवसोमहउशन्देवाँउशतःपाययाहविः ॥६॥१॥

जोषि । अग्ने । समऽइधम् । जोषि । आऽहुतिम् । जोषि । ब्रह्म । जन्यम् । जोषि । सुऽस्तुतिम् । विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् । उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥ १ ॥

हेअग्ने समिधं जोषिजुषस्व आहुतिं जोषिजुषस्व ब्रह्मशस्त्रंजन्यं जनेभ्योहितंजोषि जुषस्व सुष्टुतिंशोभनस्तोत्रं जोषिजुषस्व किंच वसो सर्वेषामावासभूत हेअग्ने उशतःकामयमानान्

महः महतः विश्वान् सर्वान् देवान् उशन् कामयमानस्त्वं ऋतुनातपस्यसंज्ञकेनसह तथा वि-श्वेभिः सर्वैः देवैःसहहविः हवीरूपंसोमंपायय ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

उदुष्यइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभंसवितृदेवताकं अत्रानुक्रमणिका उदुष्यएका-दशसावित्रमिति व्यूढेदशरात्रेषष्ठेहनिवैश्वदेवशस्त्रेएतत्सूक्तंसावित्रनिविद्धानीयं व्यूढश्चेदितिख-ण्डेसूत्रितम्—षष्ठस्योदुष्यदेवइतिगार्त्समदमिति ।

तत्रप्रथमा—

उदुष्यदेवःसवितासवायंशश्वत्तमंतदपावह्निरस्थात् ।
नूनंदेवेभ्योविहिधातिरत्नमथाभजद्वीतिहोत्रंस्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्ऽतमम् । ततुऽअपाः । वह्निः । अस्थात् । नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

स्यः सदेवोद्योतमानः सवितासवायलोकानांप्रसवाय अनुज्ञायैशश्वत्तमंप्रतिदिनंउदस्था-व उत्तिष्ठति उइतिपूरणः कीदृशःसवितातदपाः तत्प्रसवकर्मा अपः अमइतिकर्मनामसुपाठा-व वह्निर्वोढाजगतां किंच नूनंसंप्रतिदेवेभ्यः स्तोतृभ्योरत्नंधनंविहिधातिप्रयच्छति हीतिपूरणे अथच अपिच वीतिहोत्रंकान्तयज्ञंयजमानंस्वस्तौअविनाशेक्षेमेआअभजद्भागिनंकरोतु यद्यपि स्वस्तिशब्दोविभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरस्तथाप्यपर्यवसानादर्थपरोभवति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

विश्वस्यहिश्रुष्टयेदेवऊर्ध्वःप्रबाहवापृथुपाणिःसिसर्ति ।
आपश्चिदस्यव्रतआनिमृग्राअयंचिद्वातोरमतेपरिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति । आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयम् । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

देवोद्योतमानः सवितापृथुपाणिः महाकरः विश्वस्यश्रुष्टये जगतःसुखाय ऊर्ध्वउद्गतः सन् बाहवा बाहू प्रसिसर्तिप्रसारयति हीतिपूरणार्थः आपश्चित् आपोपिअस्यव्रतेप्रसवाख्येकर्मणिसति व्रतंकर्ववरमितितन्नामसुपाठात् आस्यन्दन्तइतिशेषः ताश्चनिम्रग्राः नितरांशोधयित्र्यः गङ्गादिरूपेणजगत्पावयन्तीत्यर्थः अयंचिद्वातः अयमपिवायुः परिज्मन्परितोगतेव्याप्तेन्तरिक्षे रमते ॥ २ ॥

अथतृतीया–

आशुभिश्चिद्यान्विमुचातिनूनमरीरमदतमानंचिदेतोः ।
अह्यर्षूणांचिन्न्ययाँअविष्यामनुव्रतंसवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् ।
अतमानम् । चित् । एतोः । अह्यर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् ।
अविष्याम् । अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

यान् गच्छन् सविता आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपिरश्मिभिर्विमुचाति विमुच्यते नूनमितिपूरणः अतमानंचित् सततंगच्छन्तमपिजनंएतोर्गमनात् अरीरमत् उपरमयति किंच अह्यर्षूणांचित् अहिमाहन्तारंशत्रुं अर्षन्ति अभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः तेषामपिअविष्यां गमनेच्छां न्ययान् नियच्छति सवितुः प्रेरकस्यसूर्यस्यव्रतंकर्मअनुपश्चात् मोकीरात्रिः मोकीशोकीतिरात्रिनामसुपाठात् आगात् आगच्छति सवितुश्चेष्टोपरतौरात्रिरागच्छतीतियावत् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

पुनःसमव्यद्विततंवयन्तीमध्याकर्तोर्न्यधाच्छक्मधीरः ।
उत्संहायास्थाद्व्यृतूँरदर्धररमतिःसवितादेवआगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः ।
नि । अधात् । शक्म । धीरः । उत् । सम्ऽहाय । अस्थात् । वि ।
ऋतून् । अदर्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयन्ती वस्त्रंवयन्तीनारीव रात्रिः विततमालोकं पुनःसमव्ययत् संवेष्टयते पुनःशब्दः पूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदितिद्योतयति धीरः प्राज्ञोपि सर्वोलोकःकर्तोः क्रियमाणंकर्म कर्तोः कर्तवाइति तन्नामसुपाठात् शक्म कर्तुंशक्यमपि मध्या मध्ये उपक्रान्तं कर्म अपरिसमाप्येत्यर्थः न्यधात् निहितवान् सवितर्युपरतइतिशेषः सर्वोलोकः संहायशय्यांविहायउद्स्थात् अवशिष्टंकर्मकर्तुं पुनरुत्तिष्ठति संपूर्वोजहातिःशय्यापरित्यागेवर्तते तथाचश्रूयते—कलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरइंति । सवितासर्वस्यप्रसवितासूर्यः अरमतिः अनुपरतिःदेवः द्योतमानः आगात् आगच्छति उदेतीतियावत् ऋतून्कालविशेषांश्चव्यदर्दः विदारयति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

नानौकाँसिदुर्योविश्वमायुर्वितिष्ठतेप्रभवःशोकोअग्नेः ।
ज्येष्ठंमातासूनवेभागमाधादन्वस्यकेतमिषितंसवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

नाना । ओकाँसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते ।
प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः । ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । भागम् ।
आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥२॥

प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यःगृह्यः गृहेभवः नानौकांसियजमानानां पृथग्भूतानगृहान् वितिष्ठते अधितिष्ठति विश्वमायुः सर्वमन्नंचाधितिष्ठति आयुः सूनृतेत्यन्ननामसुपाठात् माताउषाः सवित्राअन्विषितंप्रेषितं अस्यकेतं प्रज्ञापकंअग्नेः ज्येष्ठंप्रथमं अग्निहोत्राख्यंभागं सूनवेअग्नयेआधात् आदधाति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथषष्ठी—

समाववर्तिविष्ठितोजिगीषुर्विश्वेषांकामश्चरताममाभूत् ।
शश्वाँअपोविकृतंहित्व्यागादनुव्रतंसवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ७. १५. ।

सम्ऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः ।
चरताम् । अमा । अभूत् । शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी ।
आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुः विजयेच्छुर्योद्धा विष्ठितः युद्धार्थंप्रस्थितः समाववर्ति समावर्तयति विश्वेषां सर्वेषां चरतांजङ्गमानां अमा अमादमइतिगृहनामसुपाठात् गृहंप्रतिकामोभूत्भवति शश्वान् नित्यंकर्मरतः अपः कर्म विकृतं अर्धकृतं हित्वी हित्वा आगात् गृहमागच्छति एतत्सर्वं दैव्यस्य दिविभवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्यव्रतं अस्तमयाख्यं कर्मानुजायतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

त्वयाहितमप्प्यमप्सुभागंधन्वान्वामृगयसोवितस्थुः ।
वनानिविभ्योनकिरस्यतानिव्रतादेवस्यसवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्प्यम् । अप्ऽसु । भागम् । धन्व । अनु ।
आ । मृगयसः । वि । तस्थुः । वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य ।
तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हेसवितस्त्वया अप्सुअन्तरिक्षे आपः पृथिवीतिअन्तरिक्षनामसुपाठात् जलाधारेवाहितं निहितं अप्यमपांसंबन्धिनंभागंधन्वानुनिर्जलप्रदेशेषुअरण्येषुमृगयसोमृगयमाणाः मृगाः आसमन्तात्वितस्थुरधितिष्ठन्ति किंच वनानिवृक्षाः विभ्यः पक्षिभ्यः आवासादिरूपेणत्वयाभागोदत्तः अस्यदेवस्यसवितुः तानिताद्दशानि व्रताव्रतानि कर्माणिनकिर्मिनन्ति केपिनहिंसन्ति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

याद्राध्यंवरुणोयोनिमप्यमनिशितंनिमिषिजर्भुराणः ।
विश्वोमार्ताण्डोव्रजमापशुर्गात्स्थशोजन्मानिसविताव्याकः ॥ ८ ॥

यात्ऽराध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्प्यम् । अनिऽशितम् ।
निऽमिषि । जर्भुराणः । विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः ।
गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणः याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यंराधनीयं अप्यंआप्तुंयोग्यं अनिशितं अतीक्ष्णं सुखकरमितियावत् योनिंस्थानंनिमिषि निमेषे सवितुरस्तमयेसति विश्रमार्थंप्राणिभ्यः प्रयच्छति वरुणस्यरात्रेर्निर्वाहकत्वात्जर्भुराणोभृशंगच्छन् विश्वः सर्वोमार्ताण्डोमृतात् भिन्नादण्डादुत्पद्यमानः पक्षी आगात्आगच्छति विश्वःपशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् सविताप्रेरकः स्थशः स्थानेस्थानेजन्मानिजातानिभूतानिव्याकः पृथगकार्षीत् ॥ ८ ॥

अथनवमी—

नयस्येन्द्रोवरुणोनमित्रोव्रतमर्यमानमिनन्तिरुद्रः ।
नारातयस्तमिदंस्वस्तिहुवेदेवंसवितारंनमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्यं । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः । न । अरातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

यस्यसवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मइन्द्रोनमिनातिनहिनस्ति वरुणश्चनमिनाति मित्रश्चार्यमाचनमिनाति रुद्रश्चनमिनाति अरातयोऽसुराश्चनमिनन्ति मिनन्तीतिश्रुतमाख्यातंयथायोगंविपरिणामेनप्रत्येकमभिसंबध्यते तंसवितारंसर्वस्यप्रेरकंदेवंद्योतमानंइदमिदानींनमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिःसह नमः आयुरित्यन्ननामसुपाठात् स्वस्तिक्षेमायहुवेस्तौमि ॥ ९ ॥

अथदशमी—

भगंधियंवाजयन्तःपुरंधिंनराशंसोग्नास्पतिर्नोअव्याः ।
आयेवामस्यसंगथेरयीणांप्रियादेवस्यसवितुःस्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्नाःपतिः । नः । अव्याः । आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगंभजनीयंधियंध्यातव्यं पुरंधिंपुरस्यधारयितारं बहुप्रज्ञंवासवितारं पुरंधिर्बहुधीरितियास्कः[1]। वाजयन्तः वाजिनंबलिनंकुर्वन्तः विभक्तिव्यत्ययः नः स्तुवतोस्मान् नराशंसः नरैः शंसनीयः ग्नाः

---

१ नि० ६. १३.।

पतिः देवपत्नीनांपतिः छन्दसांपतिर्वा तथाचश्रूयते–छन्दांसिवैग्नाइति उतग्नाव्यंतुदेवपत्नीरितिचं। सविताअव्याः अव्यात् किंच वामस्यधनस्यरयीणांपशूनांच तथाचश्रूयते–पशवोवैरयिरिति। आयेआगमनेसङ्गथेसंगमनेचनिमित्ते देवस्य द्योतमानस्यसवितुःप्रेरकस्य वयंप्रियाःस्याम भवेम ॥ १० ॥

अथैकादशी–

अस्मभ्यंतद्दिवोअद्भ्यःपृथिव्यास्त्वयादत्तंकाम्यंराधआगात् ।
शंयत्स्तोतृभ्यआपयेभवात्युरुशंसायसवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् । शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥

हेसवितः अस्मभ्यंत्वयादत्तंतत्प्रसिद्धंकाम्यं कमनीयंराधोधनंदिवः द्युलोकात्अद्भ्योन्त-रिक्षलोकात् पृथिव्याभूमेश्चआगादागच्छतु किंच स्तोस्तृभ्यःस्तोतॄणामापयेबन्धवे तद्वंशजाय यद्धनं शं सुखकरंभवातिभवेत् उरुशंसायबहुस्तुतयेजरित्रेस्तोत्रेमह्यं जरिताकारुरितिस्तोतृनाम-सुपाठात् हेसवितः तत्प्रयच्छ ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

ग्रावाणेवेत्यष्टर्चंसप्तमंसूक्तंगार्त्समदंत्रैष्टुभमाश्विनं ग्रावाणेवाष्टावाश्विनमित्यनुक्रान्तत्वात् प्रवर्ग्येभिष्टवेपूर्वेपटलेस्यविनियोगः सूत्रितंच–ग्रावाणेवेळेद्यावापृथिवीइति प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोरपीदंसूक्तं सूत्रितंच–ग्रावाणेवनासत्याभ्यामितित्रीणीति ।

तत्रप्रथमा–

ग्रावाणेवतदिदर्थंजरेथेगृध्रेववृक्षंनिधिमन्तमच्छ ।
ब्रह्माणेवविदथउक्थशासादूतेवहव्याजन्यापुरुत्रा ॥ १ ॥

१ऋ० सं० ४.२.२८. । २ तै० सं० १.५.७. ।

ग्रावा॑णाऽइव । तत् । इत् । अर्थ॑म् । ज॒रे॒थे॒ इति॑ । गृध्रा॑ऽइव ।
वृ॒क्षम् । नि॒धि॒ऽमन्त॑म् । अच्छ॑ । ब्र॒ह्माणा॑ऽइव । वि॒द॒थे॑ ।
उ॒क्थ॒ऽशसा॑ । दू॒ताऽइ॑व । हव्या॑ । जन्या॑ । पु॒रु॒ऽत्रा ॥ १ ॥

हेअश्विनौग्रावाणेव अरातिंप्रतिप्रेषितौपाषाणाविव तदर्थं अर्तेर्धातोरर्थशब्दः अर्थोर्तेरितियास्कः । तमरातिमित्यर्थः इदितिपूरणः जरेथेजरयेथेअरातिंबाधेथां यद्वा यथागुरूग्रावाणौक्षिप्तौतदानीमेवशीघ्रंगच्छतः तथातत् तमर्थं गन्तारंजरेथेशीघ्रंगत्वास्तुतमित्यर्थः जरतिः स्तुतिकर्मा किंच गृध्रेव गृध्राविवपक्षिणाविववृक्षंफलितंवृक्षं निधिमन्तं धनवन्तं यजमानं अच्छ आगच्छतमितिशेषः विदथेयज्ञे विदथःसवनमितियज्ञनामसुपाठात् उक्थशसा उक्थशंसितारौब्रह्माणेवब्राह्मणाविव जन्याजनपदेषुदूतेव राज्ञाप्रेषितौदूताविव पुरुत्राबहुभिःपुरुषैर्हव्याह्वातव्यौयुवां अत्रउपमेयद्वित्वानुसारेणोपमानद्वित्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

प्रा॒त॒र्यावा॑णा र॒थ्ये॑व वी॒रा॒जेव॑ य॒मा व॒रमा स॑चेथे ।
मेने॑इव त॒न्वा॒ ३ शुंभ॑माने॒ दंप॑तीव क्रतु॒विदा॒ जने॑षु ॥ २ ॥

प्रा॒तः॒ऽयावा॑ना । र॒थ्या॑ऽइव । वी॒रा । अ॒जाऽइ॑व । य॒मा । वर॑म् ।
आ । स॒चे॒थे॒ इति॑ । मेने॑ इ॒वेति॒ मेने॑ऽइव । त॒न्वा॑ । शुम्भ॑माने॒
इति॑ । दम्प॑ती इ॒वेति॒ दम्प॑तीऽइव । क्र॒तु॒ऽविदा॑ । जने॑षु ॥ २ ॥

हेअश्विनौ प्रातर्यावाणा प्रातरेवयज्ञार्थंगन्तारौ रथ्येव रथिनाविव वीरावीरौ स्वकर्मणिशूरौ अजेव अजाविव छागाविव यमायमलौ मेने इव नार्याविव तन्वा शरीरेण शुंभमाने शोभमानौ दंपतीव जायापतीइव संगतौ जनेषु विषयेषु क्रतुविदा कर्मविदौ युवां वरं संभक्तारं आसचेथे आगच्छथः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

शृङ्गे॑व नः प्रथ॒मा ग॑न्तम॒र्वाक् श॒फावि॑व॒ जर्भु॑राणा॒ तरो॑भिः ।
च॒क्र॒वा॒केव॒ प्रति॒ वस्तो॑रुस्रा॒र्वाञ्चा॑ यातं र॒थ्ये॑व शक्रा ॥ ३ ॥

---

१ नि० १. १८.।

शृंगाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव ।
जर्भुराणा । तरःऽभिः । चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्रा ।
अर्वाञ्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ शृङ्गे इव पशोः शृङ्गेइव प्रथमा देवानांप्रथमौ शफाविव अश्वादेःखुराविव तरोभिर्वेगैर्जर्भुराणा भृशंगच्छन्तौ युवां नोस्मान्प्रति अर्वागभिमुखं गन्तमागच्छतं किंच हे अश्विनौ वस्तोःप्रति अहःप्रति चक्रवाकेव चक्रवाकाविव हेउस्रा शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौवा रथ्येव रथिनाविव हेशक्रा स्वकर्मणिशक्तौ अर्वाञ्चा अर्वाञ्चौ अस्मदभिमुखौ यातंगच्छतम् ॥३॥

अथचतुर्थी—

नावेवनःपारयतंयुगेवनभ्येवनउपधीवप्रधीव ।
श्वानेवनोअरिषण्यातनूनांखृगलेवविस्रसःपातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः ।
उपधीइवेत्युपधीऽइव । प्रधीइवेति प्रधीऽइव । श्वानाऽइव । नः ।
अरिष्यण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विऽस्रसः । पातम् । अस्मान् ॥४॥

हेअश्विनौ नावेव नावाविव सिन्धून् नोस्मान् दुर्गाणि पारयतम् युगाइव यथारथस्ययुगेनभ्याइव यथाच रथचक्रनाभिफलके उपधीइव यथातत्पार्श्वस्थे फलके प्रधीइव यथावाचक्रबाह्यवलयौ रथं पारयतः तथानोस्मान् दुर्गाणिपारयतं किंच श्वानाविव यथाश्वानौ बाधकेभ्योरक्षन्तौ तनोर्हिंसामपनयतः तथानोस्माकंतनूनामङ्गानामरिषण्यावहिंसकौभवतं खृगलाइव यथातनुत्राणे तनुहिंसायारक्षतः तथाविस्रसः जरायाः अस्मान् युवां पातम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

वातेवाजुर्यानद्येवरीतिरक्षीइवचक्षुषायातमर्वाक् ।
हस्ताविवतन्वेशंभविष्ठापादेवनोनयतंवस्योअच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षीऽइव ।
चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् । हस्तौऽइव । तन्वे । शम्ऽभविष्ठा ।
पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वातेव वाताविव अजुर्या जरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः व्यत्ययेनैकवचनं शीघ्रंगन्तारौयुवां अक्षीइव अक्षिणी इव चक्षुषादर्शनेन अर्वागस्मदभिमुखं आयातमागच्छतं किंच हस्ताविव हस्तौइव पादेवपादाविव तन्वेशरीराय शंभविष्ठा सुखस्यभावयितृतमौ युवांनोस्मान् वस्यः वसीयः श्रेष्ठंधनं अच्छप्रतिनयतं प्रापयतम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथषष्ठी–

ओष्ठाविवमध्वास्नेवदन्तास्तनाविवपिप्यतंजीवसेनः ।
नासेवनस्तन्वोरक्षितारा कर्णाविवसुश्रुताभूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ने । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् ।
जीवसे । नः । नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव ।
सुऽश्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ ओष्ठाविवआस्ने आस्याय मधु मधुररसवद्वचनं वदन्ता वदन्तौ स्तनाविव नः अस्मान् जीवसे जीवनायपिप्यतं प्याययतं किंच नासेव नासिकेइव नःअस्माकंतन्वःतनोः रक्षितारा रक्षितारौ भूतंभवतं अपिच कर्णाविव अस्मेअस्माकं सुश्रुतासुश्रवणेयुवांभूतंभवतम् ॥६॥

अथसप्तमी–

हस्तेवशक्तिमभिसंददीनःक्षामेवनःसमजतंरजांसि ।
इमागिरोअश्विनायुष्मयन्तीःक्ष्णोत्रेणेवस्वधितिंसंशिशीतम् ॥७॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । सन्ददी इति सम्ऽददी । नः ।
क्षामऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि । इमाः । गिरः ।
अश्विना । युष्मऽयन्तीः । क्ष्णोत्रेणऽइव । स्वऽधितिम् । सम् ।
शिशीतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ हस्तेव हस्ताविव शक्तिसामर्थ्यैनोस्माकं अभिसंददी आभिमुख्येनसम्यक्प्रयच्छन्तौभवतं किंच क्षामइव रोदसीइव रजांसिस्थानानिउदकानिवा उदकंरजउच्यतइतियास्कः। नोस्माकंसमजतं प्रेरयतं अपिच अश्विना हेअश्विनौ इमागिरः अस्माभिःकृताःस्तुतीः युष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः स्वधितिमसिं क्ष्णोत्रेणेव तेजनशाणवत् संशिशीतं सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

एतानिवामश्विनावर्धनानिब्रह्मस्तोमंगृत्समदासोअक्रन् ।
तानिनराजुजुषाणोपयातंबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्सऽमदासः । अक्रन् । तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ८ ॥ ५ ॥

अश्विना हेअश्विनौ वांयुवयोः एतानिवर्धनानिवृद्धिसाधनानिब्रह्मब्रह्माणि मन्त्रान् स्तोमं स्तोत्रंच गृत्समदासोगृत्समदाअक्रन् अकुर्वन् तानिब्रह्माणि नरानेतारौ जुजुषाणाभृशंप्रीयमाणौ युवांउपयातंउपगच्छतं किंच सुवीराः शोभनपुत्रावयं विदथेयज्ञेयुवां बृहद्वदेमप्रभूतंस्तुमः॥८॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

सोमापूषणेतिषळृचमष्टमंसूक्तं गार्त्समदंत्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकं तथाचानुक्रान्तं–सोमापूषणाषट्सोमापौष्णमन्त्योर्धर्चोऽप्यदितेरिति अवतुदेव्यदितिरित्यस्यार्धर्चस्यादितिर्देवता सोमापौष्णेपशौवपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रःक्रमेणानुवाक्याः उत्तरास्तिस्रोयाज्याः अग्नीषोमावितिखण्डेसूत्रितं– सोमापूषणाजननारयीणामिति ।

तत्रप्रथमा–

सोमापूषणाजननारयीणांजननादिवोजननापृथिव्याः ।
जातौविश्वस्यभुवनस्यगोपौदेवाअकृण्वन्नमृतस्यनाभिम् ॥ १ ॥

---

१ नि० ४. १९.।

सोमापूषणा । जननां । रयीणाम् । जननां । दिवः । जननां ।
पृथिव्याः । जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः ।
अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवांरयीणांधनानां जनना जनयितारौ दिवः द्युलोकस्यापि जनना जनयितारौ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनना जनयितारौभवतः किंच जातौजातमात्रावेव युवांविश्वस्यभुवनस्य कृत्स्नस्यजगतः गोपौ गोप्तारौ देवाअमृतस्यामरणस्यनाभिं हेतुमकृण्वन् अकार्षुः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

इमौदेवौजायमानौजुषन्तेमौतमांसिगूहतामजुष्टा ।
आभ्यामिन्द्रःपक्वमामास्वन्तःसोमापूषभ्यांजनदुस्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहताम् ।
अजुष्टा । आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति ।
सोमापूषऽभ्याम् । जनत् । उस्रियासु ॥ २ ॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ द्योतमानौ जायमानौ उत्पन्नमात्रावेव जुषन्त सर्वेदेवाः अजुषन्त सेवितवन्तइतियावत् किंच इमौ सोमापूषणौ अजुष्टा आसेव्यानितमांसि गूहतांनाशयतः किंच आभ्यामेताभ्यां सोमापूषभ्यांसहइन्द्रः आमासुतरुणीषुउस्रियासुगोष्वन्तर्मध्येऊधःप्रदेशेपक्वं परिपक्वंपयोजनत्जनयति ॥ २ ॥

अथतृतीया–

सोमापूषणारजसोविमानंसप्तचक्रंरथमविश्वमिन्वम् ।
विषूवृतंमनसायुज्यमानंतंजिन्वथोवृषणापञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विऽमानम् । सप्तऽचक्रम् । रथम् ।
अविश्वऽमिन्वम् । विषुऽवृतम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् ।
जिन्वथः । वृषणा । पञ्चऽरश्मिम् ॥ ३ ॥

वृषणा वृषणौ कामानांवर्षितारौ सोमापूषणा हेसोमापूषणौ रजसोलोकस्य लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः। विमानंपरिच्छेदकंसर्वमानमित्यर्थः सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रं त्रयोदशोमासः सप्तमऋतुः अस्तित्रयोदशोमासइतिश्रुतेः। अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं विषुवृतं विष्वक्सर्वत्र परिवर्तमानं पञ्चरश्मिंपञ्चर्तुरश्मिं हेमन्तशिशिरयोः समासेनर्तवःपञ्च तथाचश्रूयते–द्वादशवैमासाःपञ्चर्तवोहेमन्तशिशिरयोःसमासेनेति । मनसायुज्यमानं मनोमात्रेणयुज्यमानंतंप्रसिद्धंरथं जिन्वथः अस्मान्प्रतिप्रेरयथः॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

दि॒व्य१॒॑न्यःसद॑नंच॒क्रउ॒च्चापृ॑थि॒व्याम॒न्योअध्य॒न्तरि॑क्षे ।
ताव॒स्मभ्यं॑पुरु॒वारं॑पुरु॒क्षुंरा॒यस्पोषं॒विष्यं॑तां॒नाभि॑म॒स्मे ॥ ४ ॥

दि॒वि । अ॒न्यः । सद॑नम् । च॒क्रे । उ॒च्चा । पृ॒थि॒व्याम् । अ॒न्यः । अधि॑ । अ॒न्तरि॑क्षे । तौ । अ॒स्मभ्य॑म् । पु॒रु॒ऽवार॑म् । पु॒रु॒ऽक्षुम् । रा॒यः । पोष॑म् । वि । स्य॒ता॒म् । नाभि॑म् । अ॒स्मे इति॑ ॥ ४ ॥

अन्यः तयोरेकः पूषाउच्चाउच्चैः उच्छ्रितेदिविद्युलोकेसदनंस्थानंचक्रेचकार अन्यः अपरः सोमः पृथिव्यामोषधिरूपेणअध्यन्तरिक्षेचचन्द्ररूपेणसदनंचक्रे तौ सोमापूषणौयुवांपुरुवारं बहुभिर्वरणीयं पुरुक्षुं बहुकीर्तिंरायस्पोषंधनस्यपुष्टिं पश्वात्मकंधनमित्यर्थः तथाचब्राह्मणं–पशवोवैरायस्पोषइति । अस्मेअस्माकं नाभिंविश्वस्यभोगस्यहेतुभूतमस्मभ्यंविष्यतां विमुञ्चतांप्रयच्छतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

विश्वा॑न्य॒न्योभुव॑नाज॒जान॒विश्व॑म॒न्योअ॑भि॒चक्षा॑णएति ।
सोमा॑पूषणा॒वव॑तं॒धियं॑मेयु॒वाभ्यां॒विश्वा॒ःपृत॑नाजयेम ॥ ५ ॥

विश्वा॑नि । अ॒न्यः । भुव॑ना । ज॒जान॑ । विश्व॑म् । अ॒न्यः । अ॒भि॒ऽचक्षा॑णः । ए॒ति॒ । सोमा॑पूषणौ । अव॑तम् । धिय॑म् । मे॒ । यु॒वाभ्या॑म् । विश्वाः॑ । पृत॑नाः । ज॒ये॒म ॥ ५ ॥

---

१ तै० सं० ६. ५. ३.।　२ ऐ० ब्रा० १. १.।　३ तै० ब्रा० ५. ४. ६.।

हेसोमापूषणौ अन्यःयुवयोरेकः सोमःविश्वानिभुवनाभुवनानिभूतानिजजान अजनयत् तथाच मन्त्रः–सोमःपवतेजनितामतीनामिति । अन्यःअपरः पूषादित्योविश्वमभिचक्षाणः अभिपश्यन्नेतिगच्छति तौयुवांसोमापूषणौमेधियंकर्म धीःशचीतिकर्मनामसुपाठात् अवतंरक्षतं किंच वयं युवाभ्यांहेतुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वाः शत्रुसेनाः जयेमअभिभवेम ॥ ५ ॥

अथषष्ठी–

धियंपूषाजिन्वतुविश्वमिन्वोरयिंसोमोरयिपतिर्दधातु ।
अवतुदेव्यदितिरनर्वाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम्ऽइन्वः । रयिम् । सोमः ।
रयिऽपतिः । दधातु । अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पूषादित्योविश्वमिन्वः विश्वस्यप्रीणयिताधियमस्माकंकर्मजिन्वतुतर्पयतु रयिपतिर्धनपतिः सोमः रयिंधनंदधातु अस्मभ्यंददातु किंच देवीद्योतमाना अनर्वा अप्रत्यृताकेनापिप्रातिकूल्यमप्रापिता अदितिःअवतु अस्मान् रक्षतु अन्यत्सिद्धम् ॥ ६ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

वायोयेतइत्येकविंशत्यृचंनवमंसूक्तंगात्संमदंगायत्रं अंबितमइतिषष्ठस्य तृचस्य आदितोद्वेअनुष्टुभौ तृतीयाबृहती वायोयेतेइत्यादिकेद्वेऋचौवायव्यौ शुक्रस्याद्यतेत्येषैन्द्रवायवी अयंवांमित्रावरुणेतिपञ्चानांमित्रावरुणावश्विनाविन्द्रोविश्वेदेवाःसरस्वतीतिक्रमेणदेवताः प्रेतांयज्ञस्येत्यन्त्यस्तृचोब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तनेद्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेनचविनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्योर्हविर्धानदेवत्योवा अग्निंचहव्यवाहनमितिपादोग्निदेवत्योवा तथाचानुक्रान्तं–वायोसैकागायत्रमुक्तादेवताः प्रउगेणाद्येतुतृचेन्त्यैन्द्रवायवीद्यावापृथिव्योन्त्यस्तृचोहाविर्धानोवातृतीयःपादोवाग्नेयोंबितमेनुष्टुभौबृहतीचेति पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहनि प्रउगेन्त्यतृचवर्जमेतत्सूक्तं वायव्यतृचस्यवायोयेतेसहस्रिणइत्याद्येद्वेऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्यशुक्रस्याद्येत्येषातृतीया तथाचसूत्रितं–वायोयेतेसहस्रिणइतिद्वेतीव्राःसोमासआगहीत्येकोभादेवादि-

१ ऋ० सं० ७. ४. ६. ।

विस्पृशेतिद्वे शुक्रस्याद्यगवाशिरइत्येकाअयंवांमित्रावरुणेतिपञ्चतृचाइति चातुर्विंशिकेहनि प्रातः सवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयंवांमित्रावरुणेतिषळहस्तोत्रियसंज्ञकः चतुर्विंशेहोताजनिष्टेति-खण्डेसूत्रितं—अयंवांमित्रावरुणापुरूरुणाचिद्धयस्तीति आभिप्लविकेष्वहस्सु प्रातःसवने मैत्राव-रुणशस्त्रे अयमेवतृचः पञ्चदशादिस्तोमनिमित्तमावापनीयः अयंवांमित्रावरुणाआनोमित्रा-वरुणेतितृचाइतिसूत्रितत्वात् आद्यामैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या सूत्रितंच—मैत्रावरुणस्य अयं-वांमित्रावरुणेतिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रेछन्दसिगोमदूष्वितितृचोविनियुक्तः गोमदूषु नासत्येतितृचाइतिसूत्रितत्वात् अतिरात्रे प्रथमेपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे इन्द्रोअङ्गमहद्भय-मितितृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिखण्डेसूत्रितं—इन्द्रोअङ्गमहद्भयमभिन्यूषुवाचमिति आग्रय-णेवैश्वदेवस्यहविषोविश्वेदेवासइत्यनुवाक्या आग्रयणमितिखण्डेसूत्रितं—विश्वेदेवासआगत-येकेचज्मामहिनोअहिमायाइति दशरात्रेप्रथमेहनिप्रउगशस्त्रे अंबितमेनदीतमइतिसारस्वतः सप्तमस्तृचः चतुर्थेहनीतिखण्डेसूत्रितं—अंबितमेनदीतमइत्यानुष्टुभंप्रउगमिति सूत्रितंच—व्यूढे दशरात्रे प्रथमेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रे प्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः अथ-छन्दोमाइतिखण्डेसूत्रितं—प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायंदेवायजन्मनइतितृचाइति हविर्धानप्रवर्तनेप्ययंतृ-चोविनियुक्तः सूत्रितंच—प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायुवांयमेइवयतमानेयदैतमिति ।

तत्रप्रथमा—

वायोयेतेसहस्रिणोरथासस्तेभिरागहि । नियुत्वान्त्सोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ ।
गहि । नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

हेवायो तेत्वदीयायेसहस्रिणः सहस्रसंख्याकारथासः रथाः तेभिस्तैर्नियुत्वान् नियुद्भि-र्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमागह्यागच्छ नानारूपत्वात् वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहा-गमनं प्रार्थ्यतइतिभावः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

नियुत्वान्वायवागह्ययंशुक्रोअयामिते । गन्तासिसुन्वतोगृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गहि । अयम् । शुक्रः ।
अयामि । ते । गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

हेवायो नियुत्वान् नियुतोवाहनानिवायोः तैर्युक्तस्त्वं आगह्यागच्छ अयंशुक्रोदीप्यमानः सोमः तेतुभ्यं अयामिनियतोगृहीतआसीत् यमेःकर्मणिलुङ् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतोयजमानस्यगृहं गन्तासियाताभवसि ॥ २ ॥

अथतृतीया–

शुक्रस्याद्यगवाशिरइन्द्रवायूनियुत्वतः । आयातंपिबतंनरा ॥ ३॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽआशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः ।
आ । यातम् । पिबतम् । नरा ॥ ३ ॥

हेनरानेतारौ हेइन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनिनियुत्वतः विभक्तिव्यत्ययः नियुत्वन्तौ युवां गवाशिरः गव्यंपयः आशीराश्रयणसाधनंयस्य तस्यशुक्रस्यदीप्तस्य सोमस्य पानार्थं आयातं आगच्छतं आगत्यसोमंपिबतम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

अयंवांमित्रावरुणासुतःसोमऋतावृधा । ममेदिहश्रुतंहवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा ।
मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

मित्रावरुणा हेमित्रावरुणौ वांयुवाभ्यां अयंसोमः सुतः अभिषुतः ऋतावृधा हेसत्यस्य यज्ञस्यवावर्धकौ ममेत् ममैवइहास्मिन्यज्ञे हवमाह्वानं श्रुतं शृणुतम् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

राजानावनभिद्रुहाध्रुवेसदस्युत्तमे । सहस्रस्थूणआसाते ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानौ । अनभिऽद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्ऽतमे ।
सहस्रऽस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानौईश्वरौदीप्यमानौवा अनभिद्रुहा अनभिद्रोग्धारौयौ मित्रावरुणौ ध्रुवेस्थिरे उत्तमे उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे बहुस्तंभे सदसिस्थाने आसाते उपविशतः तावागच्छतमितिशेषः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी–

तासम्राजांघृतासुतीआदित्यादानुनस्पती । सचेतेअनवह्वरम् ॥६॥

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या ।
दानुनः । पती इति । सचेते इति । अनवऽह्वरम् ॥ ६ ॥

सम्राजौ आज्ञयैवसर्वेषांशास्तारौघृतासुती घृतान्नौ तद्वांमहित्वंघृतान्नावस्त्वितिमन्त्रा-न्तरात् आदित्या अदितेःपुत्रौ दानुनस्पती दानुनोदानस्य देवस्यवाधनस्यपतीस्वामिनौ ता तौ मित्रावरुणौ अनह्वरमकुटिलं यजमानं सचेते सेवेते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

गोमदूषुनासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्तीरुद्रानृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊँ इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् ।
अश्विना । वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यम् ॥ ७ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ हेनासत्या अनृतभाषणरहितौ हेरुद्रा रोरूयमाणौ द्रवन्तौयुवांवर्ति-र्मार्गः तेनमार्गेणरथेनवा नृपाय्यंनृभिःनेतृभिर्देवैः पातव्यं सोमंगोमत् गोमद्यथाभवति तथा अश्ववत् अश्ववच्चयथाभवति तथा यातंगच्छतं ऊष्वितिपूरणौ ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

नयत्परोनान्तरआदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशंसोमर्त्योरिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति-
वृषण्ऽवसू । दुःऽशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हेधनस्यवर्षितारौ यद्धनंपरोदूरस्थोदुःशंसः शंसनायोग्योमर्त्योरिपुः यन्ना-दधर्षत् नापहरेत् तथोक्तलक्षणेतरः अन्तरः समीपवर्ती मर्त्योरिपुरपियन्नादधर्षत् तद्ध-नमावोह्ळमितिशेषः ॥ ८ ॥

---

१ ऋ० सं० ५ । १ । १० ।

अथनवमी—

तानआवोंह्लमश्विनारयिंपिशङ्गसन्दृशम् । धिष्ण्यांवरिवोविदंम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोह्लम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गऽसन्दृशम् ।
धिष्ण्यां । वरिवःऽविदंम् ॥ ९ ॥

हेधिष्ण्या धिषणार्हौं अश्विना हेअश्विनौ ता तौ युवांपिशंगसदृशं नानारूपं वरिवोविदंधनस्यलंभकंरयिंपशुंनोस्मभ्यं आवोह्लमावहतम् ॥ ९ ॥

अथदशमी—

इन्द्रोंअङ्गमहद्भयमभीषदपंचुच्यवत् । सहिस्थिरोविचंर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रंः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अपं । चुच्यवत् ।
सः । हि । स्थिरः । विऽचंर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रः महत् अधिकं अभीषत् अभिभवत् भयंभयकारणं अपचुच्यवत् अपच्यावयेत् हियस्मात्कारणात् सस्थिरः केनापिचालयितुमशक्यः विचर्षणिर्विश्वस्यद्रष्टा अङ्गेतिपूरणम् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी—

इन्द्रंश्चमृळयांतिनोननंःपश्चादघंनंशत् । भद्रंभंवातिनःपुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रंः । च । मृळयांति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् ।
नशत् । भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् नोस्मानमृळयातिसुखयेत् पश्चात्पृष्ठतः नोस्मान् अघंदुरितं ननशत् नप्राप्नोतिनोस्माकंपुरः पुरस्तात् भद्रंकल्याणंचभवाति भवति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

इन्द्रआशाभ्यस्परिसर्वाभ्योअभयंकरत् ।
जेताशत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।
जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिः विविधंद्रष्टा जेता शत्रूनसुरान्जेता तृन्नन्तत्वात्षष्ठ्यभावः इन्द्रः परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्यआशाभ्योदिग्भ्योस्माकंअभयंकरत्करोतु परीतिपञ्चमीद्योतकः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

विश्वेदेवासआगतशृणुतामइमंहवम् । एदंबर्हिर्निषीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।
आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

विश्वेदेवासः हेविश्वेदेवाः आगत इहागच्छतमे मदीयंइमंहवमाह्वानंशृणुत इदंबर्हिरस्मिन्बर्हिषिआनिषीदत उपविशत ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

तीव्रोवोमधुमाँअयंशुनहोत्रेषुमत्सरः । एतंपिबतकाम्यम् ॥ १४॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयम् । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः । एतम् ।
पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

हेविश्वेदेवाः तीव्रः तीव्रमदः मधुमान् मधुररसवान् मत्सरोमदकरः सोमोयंवोयुष्मदर्थंशुनहोत्रेषुगृत्समदेष्वस्मासुस्थितः काम्यंकमनीयमेतंसोमंपिबत ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासःपूषरातयः । विश्वेममश्रुताहवम् ॥१५॥९॥

इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । मरु॑त्ऽगणाः । देवा॑सः । पूष॑ऽरातयः । विश्वे॑ । मम॑ । श्रु॒त॒ । हव॑म् ॥ १५ ॥ ९ ॥

हेइन्द्रज्येष्ठाः इंद्रपुरोगमामरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्योदेवोरातिर्दाता येषांतेपूषरातयः देवासः हेद्योतमानादेवाः विश्वेसर्वेयूयं ममदीयंहवमाह्वानंश्रुतश्रृणुत इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथषोडशी–

अम्बि॑तमे॒नदी॑तमे॒देवि॑तमे॒सर॑स्वति ।
अ॒प्र॒श॒स्ताइ॑वस्मसि॒प्रश॑स्तिमम्बनस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बि॑ऽतमे । नदी॑ऽतमे । देवि॑ऽतमे । सर॑स्वति । अ॒प्र॒श॒स्ताःऽइ॑व । स्म॒सि॒ । प्रऽश॑स्तिम् । अ॒म्ब॒ । न॒ः । कृ॒धि॒ ॥ १६ ॥

अंबितमेमातृणांश्रेष्ठे नदीतमेनदीनांश्रेष्ठे देवितमेदेवीनांश्रेष्ठे हेसरस्वति अप्रशस्ताइव धनाभावादसमृद्धाइव वयंस्मसिभवामः अंब हेमातः सरस्वति नोस्मभ्यंप्रशस्तिंधनसमृद्धिंकृधि कुरुप्रयच्छेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी–

त्वेविश्वा॑सरस्वति॒श्रि॒तायूं॑षिदे॒व्याम् ।
शु॒नहो॑त्रेषुमत्स्वप्र॒जां॑देविदिदिड्ढिनः ॥ १७ ॥

त्वे इति॑ । विश्वा॑ । स॒र॒स्व॒ति॒ । श्रि॒ता । आयूं॑षि । दे॒व्याम् । शु॒नऽहो॑त्रेषु । म॒त्स्व॒ । प्र॒ऽजाम् । दे॒वि॒ । दि॒दि॒ड्ढि॒ । न॒ः ॥ १७ ॥

हेसरस्वति देव्यांद्योतमानायांत्वेत्वयि विश्वाविश्वानि सर्वाण्यायूंषिअन्नानिआयुः सूनृतेत्यन्ननामसुपाठात् श्रिताआश्रितानि सात्वं शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासुविषयेषुमत्स्वसोमपानेनतृप्य किंच हेदेविसरस्वति नः अस्मभ्यंप्रजां दिदिड्ढिपुत्रान्देहि ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी–

इमाब्रह्मसरस्वतिजुषस्ववाजिनीवति ।
यातेमन्मंगृत्समदाऋतावरिप्रियादेवेषुजुह्वति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीऽवति । या । ते । मन्म ।
गृत्सऽमदाः । ऋतऽवरि । प्रिया । देवेषु । जुह्वति ॥ १८ ॥

वाजिनीवति अन्नवति ऋतावरि उदकवति हेसरस्वति इमाइमानिब्रह्मब्रह्माणि हवींषि जुषस्व स्वीकुरु या यानि मन्म मननीयानि देवेषुप्रिया देवानांमध्येतुभ्यंप्रियाणि देवेषुप्रियाणिवा तेत्वदर्थंगृत्समदाजुह्वति ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी–

प्रेतांयज्ञस्यशंभुवायुवामिदावृणीमहे । अग्निंचहव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्ऽभुवा । युवाम् । इत् । आ ।
वृणीमहे । अग्निम् । च । हव्यऽवाहनम् ॥ १९ ॥

यज्ञस्ययागस्यशंभुवासुखसंपादकेहविर्धानेअनसी तद्रूपेद्यावापृथिव्यौवा प्रेतांउत्तरवेदेः पश्चिमभागंप्रतिगच्छतां अथप्रत्यक्षकृतः युवामित् युवामेवआवृणीमहे प्रार्थयामहे हव्यवाहनमग्निंचआवृणीमहे अग्निरत्रनिपातभागिति ॥ १९ ॥

अथविंशी–

द्यावानःपृथिवीइमंसिध्रमद्यदिविस्पृशम् । यज्ञंदेवेषुयच्छताम् ॥२०॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ।
यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावाद्यौश्चपृथिवीचउभे सिध्रंस्वर्गादेःसाधकं दिविस्पृशं देवान्गच्छन्तं अद्यास्मिन्नहनि अस्माकं इमंयज्ञंदेवेषुयच्छतांनियच्छताम् ॥ २० ॥

अथैकविंशी–

आवांमुपस्थमद्रुहादेवाःसीदन्तुयज्ञियाः। इहाद्यसोमंपीतये॥२१॥१०॥

आ। वाम्। उपऽस्थम्। अद्रुहा। देवाः। सीदन्तु। यज्ञियाः।
इह। अद्य। सोमऽपीतये॥ २१॥ १०॥

अद्रुहाद्रोहवर्जितेहेहविर्धाने तद्रूपेद्यावापृथिव्यौवांयुवयोरुपस्थंसमीपं यज्ञियायज्ञार्हा देवाः इहयज्ञे अद्यास्मिन्नहनिसोमपीतये सोमपानायआसीदन्तु॥ २१॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेदशमोवर्गः॥ १०॥

कनिक्रददितितृचंदशमंसूक्तं अत्रैवमनुक्रमणिका–कनिक्रदत्तृचमिति मण्डलद्रष्टागृत्समदोस्यऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः कपिञ्जलरूपीन्द्रोदेवता वयसाममनोज्ञांवाचंश्रुत्वैतत्सूक्तंजपेत् सूत्रितंच–वयसाममनोज्ञावाचंश्रुत्वाकनिक्रदज्जनुषंप्रब्रुवाणइतिसूक्तेजपेदिति।

तत्रप्रथमा–

कनिक्रदज्जनुषंप्रब्रुवाणइयर्तिवाचमरितेवनावम्।
सुमङ्गलश्चशकुनेभवासिमात्वाकाचिदभिभाविश्व्याविदत्॥ १॥

कनिक्रदत्। जनुषम्। प्रऽब्रुवाणः। इयर्ति। वाचम्।
अरिताऽइव। नावम्। सुऽमङ्गलः। च। शकुने। भवासि। मा।
त्वा। का। चित्। अभिऽभा। विश्व्या। विदत्॥ १॥

कनिक्रदत् पुनःपुनःशब्दायमानः जनुषंजनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिञ्जलः अरितेव कर्णधारइवनावंवाचमियर्तिप्रेरयति अथप्रत्यक्षकृतः हेशकुनेकपिञ्जल त्वंसुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणश्चभवासिभव किञ्च काचिदभिभा कोप्यभिभवः त्वात्वां विश्व्याविश्वतः सर्वासुदिक्षुमाविदत् माप्रापत् शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं न्यक्रन्दीज्जन्मप्रब्रुवाणोयथास्यशब्दस्तथानामेरयतिवाचमीरयितेवनावंसुमङ्गलश्चशकुनेभवकल्याणमङ्गलोमङ्गलंगिरतेर्गृणात्यर्थेगिरत्यर्थानितिवेतियास्कः॥ १॥

---

१ नि० ९. ३.।

अथद्वितीया–

मात्वांश्येनउद्वधीन्मासुपर्णोमात्वांविददिषुमान्वीरोअस्तां ।
पित्र्यामनुंप्रदिशंकनिक्रदत्सुमङ्गलोभद्रवादीवदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा ।
विदत् । इषुंऽमान् । वीरः । अस्तां । पित्र्यांम् । अनुं । प्रऽदिशंम् ।
कनिक्रदत् । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हेशकुने त्वात्वां श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषो मावधीत्माहिंसीत उतापिच सुपर्णः गरुडः पक्षिविशेषोमावधीत माहिंसीत तथाइषुमान् बाणवान्वीरः अस्ता शराणांक्षेप्ता धन्वीत्वा त्वांमाविदत्मामापत् किञ्च पित्र्यांप्रदिशंदक्षिणांदिशमनुदक्षिणस्यांदिशीत्यर्थः कनिक्रदत् पुनःपुनःशब्दंकुर्वन् सुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः भद्रवादीशोभनवादीसन् इहास्मद्विषये वद मङ्गलंसूचय ॥ २ ॥

अथतृतीया–

अवंक्रन्ददक्षिणतोगृहाणांसुमङ्गलोभद्रवादीशंकुन्ते ।
मानःस्तेनईशतमाघशंसोबृहद्वदेमविदथेसुवीराः ॥ ३ ॥११॥

अवं । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणांम् । सुऽमङ्गलः । भद्रऽवादी ।
शकुन्ते । मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥ ११ ॥

शकुन्ते हेकपिञ्जल त्वंसुमङ्गलोभद्रवादीचसन् गृहाणांदक्षिणतः दक्षिणस्यांदिशिअवक्रन्द शब्दंकुरु दक्षिणतःशब्दायमानःशकुन्तोमङ्गलसूचकोहि नोस्माकं स्तेनस्तस्करोमाईशतमाईशिष्ट अघशंसः अनर्थकानांशंसकोपिमेशिष्ट उत्तमःपादोव्याख्यातचरः ॥ ३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

प्रदक्षिणिदितितृचमेकादशंसूक्तंगार्त्समदंजागतं तथाचानुक्रान्तं–प्रदक्षिणिज्जागतंमध्ये-तिशक्वर्यष्टिर्वेति द्वितीयातिशक्वरी अष्टिर्वा इतरेजगत्यौ कपिञ्जलरूपीन्द्रोदेवता वयसाममनोज्ञांवाचंश्रुत्वाप्रदक्षिणिदितिसूक्तंजपेत् सूत्रंप्रागेवोदाहृतम् ।

तत्रप्रथमा–

प्रदक्षिणिदभिगृणन्तिकारवोवयोवदन्तऋतुथाशकुन्तयः ।
उभेवाचौवदतिसामगाइवगायत्रंचत्रैष्टुभंचानुराजति ॥ १ ॥

प्रऽदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः ।
ऋतुऽथा । शकुन्तयः । उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाःऽइव ।
गायत्रम् । च । त्रैस्तुभम् । च । अनु राजति ॥ १ ॥

शकुंतयः कपिञ्जलाः ऋतुथा कालेकालेवयोन्नंवदन्तःसूचयन्तः कारवः स्तोतारइव प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणंअभिगृणन्तिअभिवदन्तु बहुवचनंपूजार्थं किञ्च उभेवाचौ गानंच श्रौतंच सामगाइव गायत्रंच त्रैष्टुभंच सामनीवशकुन्तिर्वदति अनुराजतिच श्रृण्वतोनुरक्तान्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

उद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसवनेषुशंससि ।
वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोनःशकुनेभद्रमा
वदविश्वतोनःशकुनेपुण्यमावद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । साम । गायसि । ब्रह्मपुत्रःऽइव । सवनेषु ।
शंससि । वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमतीः । अपिऽइत्य । सर्वतः ।
नः । शकुने । भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् ।
आ । वद ॥ २ ॥

शकुने हेकपिञ्जल उद्गातेवसाम यथोद्गातासामगायति तथात्वंगायसि गानस्वनंकरोषि ब्रह्मपुत्रइव यथाब्राह्मणाच्छंसीसवनेषुशस्त्राणिशंसति तथात्वंकालेषुशंससि श्रौतस्वरंकरोषि वृषेववाजी सेचनसमर्थोश्वः शिशुमतीर्वडवाअपीत्यअभिगत्ययथाशब्दंकरोति तथात्वमपिवद शिष्टं स्पष्टम्॥ २ ॥

अथतृतीया—

आवदंस्त्वंशकुनेभद्रमावदतूष्णीमासीनःसुमतिंचिकिद्धिनः ।
यदुत्पतन्वदसिकर्करिर्यथाबृहद्वदेमविदथेसुवीराः॥ ३ ॥ १२ ॥

आऽवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः ।
सुऽमतिम् । चिकिद्धि । नः । यत् । उत्ऽपतन् । वदसि ।
कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः॥ १२ ॥

शकुनेहेकपिञ्जल आवदन् शब्दंकुर्वन् त्वंभद्रमावद मङ्गलंवद तूष्णीमासीनः तूष्णींतिष्ठन्नपिनोस्माकंसुमतिंचिकिद्धिबुध्यस्वयद्यदाउत्पतन्वदसितदा कर्करिर्यथाकर्करिर्वदति कर्करिर्वाद्यविशेषः अन्यद्व्याख्यातचरम् ॥ ३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥
॥ इतिद्वितीयेमण्डलेचतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

॥ इतिगार्त्समदंद्वितीयंमण्डलंसमाप्तम् ॥ २ ॥

॥ अथतृतीयंमण्डलम् ॥

वैश्वामित्रेतृतीयेमण्डलेपञ्चानुवाकाः तत्रप्रथमेनुवाके द्वादशसूक्तानि तत्रसोमस्यमेतित्रयोविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तं तथाचानुक्रान्तं—सोमस्यत्र्यधिकेति अस्यमण्डलस्यद्रष्टाविश्वामित्रऋषिः अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादिष्वाग्नेयमितिपरिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभेछन्दसिविनियोगः तथाचसूत्रम्—सोमस्यमातवसंप्रत्यग्निरितित्रीणीति ।

तत्रप्रथमा—

सोमंस्यमातवसंवक्ष्यंग्नेवह्निंचकर्थविदथेयजंध्यै ।
देवाँअच्छादीद्यंयुञ्जेअद्रिंशमायेअंग्नेतन्वंजुषस्व ॥ १ ॥

सोमंस्य । मा । तवसंम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ ।
विदथे । यजंध्यै । देवान् । अच्छं । दीद्यंत् । युञ्जे । अद्रिंम् ।
शम्ऽआये । अग्ने । तन्वंम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हेअग्ने त्वंविदथे यज्ञे यजध्यै यष्टुं सोमस्यवह्निंवोढारं यं मा मां चकर्थकृतवानसि तं मा तवसंतपस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व किञ्च हेअग्ने देवानच्छअभिलक्ष्यदीद्यत् दीप्यमानोहं अद्रिंग्रावाणं युञ्जे अभिषवणाययुनज्मिशमाये शाम्यामिच तथामन्त्रान्तरं— ऋतेनदेवःसविताशमायतेति । यद्वा शमायेस्तौमि शशमानः रञ्जयतीति स्तुतिकर्मसुपाठात् तथाचमन्त्रान्तरं—सोअग्नईजेशशमेचमर्तइति । किञ्च हेअग्ने तन्वंशरीरं जुषस्वरक्षायैसेवस्व यद्वा कर्माणितन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

प्राञ्चंयज्ञंचंकृमवर्धतांगीःसमिद्भिरग्निंनमंसादुवस्यन् ।
दिवःशंशासुर्विदथांकवीनांगृत्सांयचित्तवसेंगातुमींषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चंम् । यज्ञम् । चकृम । वर्धताम् । गीः । समित्ऽभिः । अग्निम् ।
नमंसा । दुवस्यन् । दिवः । शशासुः । विदथां । कवीनाम् ।
गृत्सांय । चित् । तवसें । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हेअग्ने वयं यज्ञं प्राश्चं प्रकर्षेणगच्छन्तं चकृम अकार्ष्म गीः मदीयास्तुतिः वर्धतां एधतां अग्निंसमिद्भिर्नमसाहविषाचदुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः किञ्च दिवोद्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतॄणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणिवाशशासुः अन्वशिषन् अपिच गृत्साय गृणातेरिदंरूपं स्तोतव्यायाग्नये तवसेवृद्धाय गातुंस्तोतुं ईषुश्चित् स्तोतारइच्छन्तिच चिदितिचार्थे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

मयोंदधेमेधिरःपूतदंक्षोदिवःसुबन्धुंर्जनुषांपृथिव्याः।
अविंन्दन्नुदर्शतमप्स्व१ंन्तर्देवासोंअग्निमपसिस्वसॄंणाम् ॥ ३ ॥

मयंः । दधे । मेधिरः । पूतऽदंक्षः । दिवः । सुऽबन्धुंः । जनुषां ।
पृथिव्याः । अविंन्दन् । ऊँ इतिं । दर्शतम् । अप्ऽसु । अन्तः ।
देवासंः । अग्निम् । अपसिं । स्वसॄंणाम् ॥ ३ ॥

मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलः जनुषा जन्ममात्रेणसुबन्धुः शोभनबन्धुः स्वतएवबन्धुरितियावत् योग्निर्दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याः भूमेश्चमयः सुखंदधेविदधाति देवानांमनुष्याणांचसुखंकरोतीतियावत् तंदर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासोदेवाः स्वसॄणां सरणशीलानांनदीनामप्स्वन्तर्गूढं स्थितं अपसि यज्ञवहनरूपेकर्मणिनिमित्ते उइतिपूरणः अविन्दन् लब्धवन्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अवंर्धयन्त्सुभगंसप्तयह्वीःश्वेतंजंज्ञानमंरुषंमंहित्वा ।
शिशुंनजातमभ्यांरुरश्वांदेवासोंअग्निंजनिंमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवंर्धयन् । सुऽभगंम् । सप्त । यह्वीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् ।
महिऽत्वा । शिशुंम् । न । जातम् । अभि । आरुः । अश्वाः ।
देवासंः । अग्निम् । जनिंमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीलाः यह्वीर्यह्व्यः महत्योनद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतंशुभ्रं जज्ञानं जातं महित्वामहत्त्वेन अरुषमारोचमानं अप्सुस्थितमग्निंअवर्धयन् स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिंमापितवत्यः यद्वा दिव्यमग्निं अपोवर्धयन्ति अबिन्धनत्वात्तस्य किञ्च शिशुंनजातं यथाजातं शिशुंअश्वाः वडवाः अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथानद्यः उत्पन्नमग्निं अभ्यारुः अभिजग्मुः अपिचदेवासः देवाः अग्निंजनिमन् जन्मन्युदकेवा वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

शुक्रेभिरङ्गैरजआततन्वान्क्रतुंपुनानःकविभिःपवित्रैः ।
शोचिर्वसानःपर्यायुरपांश्रियोमिमीतेबृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः ।
कविऽभिः । पवित्रैः । शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् ।
श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरङ्गैस्तेजोभिरजोन्तरिक्षमाततन्वान् आततन्वन् व्याप्नुवन् क्रतुं कर्मणांकर्तारं यजमानं कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वापवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानःशोधयन् शोचिर्दीप्तिंवस्त्रस्थानीयंपरिपरितोवसानः आच्छादयन् अपांअपस्यतां कर्मवतां आयुरन्नं बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीतेकरोति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अथषष्ठी–

वव्राजासीमनदतीरदब्धादिवोयह्वीरवसानाअनग्नाः ।
सनाअत्रयुवतयःसयोनीरेकंगर्भंदधिरेसप्तवाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यह्वीः । अवसानाः ।
अनग्नाः । सनाः । अत्र । युवतयः । सऽयोनीः । एकम् । गर्भम् ।
दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिताः मातृभूताः अपोग्निः सींसर्वतोवव्राज व्रजति अग्निरपांशोषकः तंचापः शमयन्तितदुभयमिहनास्तीत्युक्तंभवति कीदृश्यस्ताः दिवो-यह्वीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः वस्त्रस्थानीयस्यजलस्य वि-द्यमानत्वात् अतएवनग्नाः किञ्च ताअपिसनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः नित्यवृद्धाइ-त्यर्थः सयोनीः समानमन्तरिक्षंयोनिस्थानंयासांताः सप्तवाणीः नद्यः एकं अग्निंगर्भंगर्भस्थं दधिरेदधते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

स्तीर्णाअस्यसंहतोविश्वरूपाघृतस्ययोनौस्रवथेमधूनाम् ।
अस्थुरत्रधेनवःपिन्वमानामहीदस्मस्यमातरासमीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सम्ऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति सम्ऽईची ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौस्थाने अन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः हन्तेःक्विप् विश्वरूपाः नाना-रूपाः स्तीर्णाः सर्वत्रप्रसृताः अस्याग्नेःरश्मयः मधूनामुदकानां स्रवथेस्रवणे निमित्ते अस्थु-स्तिष्ठन्ति पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्रअग्नौआपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयित्र्यः अभवन् समी-ची समञ्चत्यौ शोभमाने मही महत्यौद्यावापृथिव्यौ दस्मस्यदर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ भवतः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

बभ्राणःसूनोसहसोव्यद्यौद्दधानःशुक्रारभसावपूंषि ।
श्चोतन्तिधारामधुनोघृतस्यवृषायत्रवावृधेकाव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूंषि । श्चोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हेसहसःसूनो सहसस्पुत्रअग्ने बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणःत्वं शुक्राशुक्राणिभास्वराणिरभसा वेगवन्ति वपूंषि अर्चींषिदधानः धारयंस्त्वं व्यद्यौत् विद्योतसे वृषाग्निः यत्रयस्मिन्यजमानेकाव्ये नस्तोत्रेणववृधेवृद्धिंप्रामोतितदानींमधुनः अत्यन्तं मधुरस्यघृतस्यउदकस्यधाराः श्चोतन्ति स्रवन्तेयदायजमानस्तोत्रेणअग्निस्तुष्टोभवति तदानींवृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

पितुश्चिदूधर्जनुषाविवेदव्यस्याधाराअसृजद्विधेनाः ।
गुहाचरन्तंसखिभिःशिवेभिर्दिवोयह्वीभिर्नगुहाबभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः ।
असृजत् । वि । धेनाः । गुहा । चरन्तम् । सखिऽभिः । शिवेभिः ।
दिवः । यह्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्यऊधः ऊधःस्थानीयजलप्रदेशंअयमग्निर्जनुषास्वयमेवविवेद जानाति किंचायमग्निः अस्योधसःसंबन्धिन्योधाराः पयोधाराः व्यसृजत् विसृष्टवान् धेनामाध्यमिकावाचः विसृजति शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिः आत्मनःसखिभूतैर्वायुभिः दिवोयह्वीभिः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्चसह गुहागुहायांचरन्तं वर्तमानमेनमग्निंगुहाचित् गुहायांस्थितः कोपिनबभूव प्राप्तुंसमर्थोनाभवत् ॥ ९ ॥

अथदशमी—

पितुश्चगर्भंजनितुश्चबभ्रेपूर्वीरेकोअधयत्पीप्यानाः ।
वृष्णेसपत्नीशुचयेसबन्धूउभेअस्मैमनुष्येनिपाहि ॥१०॥१४॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः ।
अधयत् । पीप्यानाः । वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये ।
सबन्धू इति सऽबन्धू । उभे इति । अस्मै । मनुष्येइति ।
नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

अयमग्निः पितुश्च अन्तरिक्षस्यगर्भं वृष्टिद्वारागर्भंभूतं जनितुः सर्वस्यलोकस्यजनयितुश्च ब्रह्मणश्च लोकं बभ्रेबिभर्ति एकएवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः पीप्यानाः प्यायमानाः वृद्धिंप्राप्ताः ओषधीः अधयत धयतिभक्षयति सपत्नी समानएकः सूर्यःपतिर्ययोःते मनुष्ये मनुष्येभ्योहिते उभेद्यावापृथिव्यौ वृष्णेवर्षित्रे अस्मैशुचयेअग्नये सबन्धूभवतः अनयोः अग्निरेवबन्धुरित्यर्थः हे अग्ने त्वंतेद्यावापृथिव्यौ निपाहि नितरांरक्ष ॥ १४ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथैकादशी–

उरौमहाँअनिबाधेववर्धापोअग्निंयशसःसंहिपूर्वीः ।
ऋतस्ययोनावशयद्दमूनाजामीनामग्निरपसिस्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः ।
सम् । हि । पूर्वीः । ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः ।
जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

महानयमग्निः अनिबाधे असंबाधे उरौविस्तीर्णेन्तरिक्षे ववर्ध वर्धते अस्यवर्धनेकारणमाह–हियस्मात्कारणात् पूवीर्बह्व्यः यशसः यशोन्नं तद्वत्यआपः अग्निं संवर्धयन्ति एवं अद्भिर्वृद्धिंप्राप्तोग्निः ऋतस्यउदकस्ययोनौ स्थानेन्तरिक्षेस्थितः स्वसॄणांस्वतःसरन्तीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां नदीनांहेतुभूतेअपसिपयसि दमूनाः दान्तमनाःसन् अशयत् शेते ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

अक्रोनबभ्रिःसमिथेमहीनांदिदृक्षेयःसूनवेभाऋजीकः ।
उदुस्रियाजनितायोजजानापांगर्भोनृतमोयह्वोअग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । सम्ऽइथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे ।
भाःऽऋजीकः । उत् । उस्रियाः । जनिता । यः । जजान ।
अपाम् । गर्भः । नृऽतमः । यह्वः । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्यलोकस्यजनयिता अपांउदकानांगर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अतिशयेनमनुष्याणांरक्षिता यह्वः महान् योग्निः अक्रः परेषामाक्रमितापरैरनाक्रमणीयोवा नेतिपादपूरणः समिथेसङ्ग्रामे महीनांमहतीनांस्वसेनानां बभ्रिःभर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भाऋजीकः स्वदीप्त्याप्रकाशमानः सोग्निः सूनवेहविषांप्रदात्रे यजमानाय तदर्थं उस्रियाः अपः उज्जजानउदजनयत् सूनवे षूप्रेरणे इत्यस्माद्धातोरौणादिकोनुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

अपांगर्भंदर्शतमोषधीनांवनाजजानसुभगाविरूपम् ।
देवासश्चिन्मनसासंहिजग्मुःपनिष्ठंजातंतवसंदुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वना । जजान ।
सुऽभगा । विऽरूपम् । देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि ।
जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीया अरणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपं अपां ओषधीनांचगर्भंआग्निंजजान अजनयत् देवासश्चित् सर्वेदेवाअपि पनिष्टं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसास्तुत्यासंजग्मुः उपागच्छन् हीतिपूरणः तएवदुवस्यन्पर्यचरन् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

बृहन्तइद्भानवोभाऋजीकमग्निंसचन्तविद्युतोनशुक्राः ।
गुहेववृद्धंसदसिस्वेअन्तरपारऊर्वेअमृतंदुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽऋजीकम् । अग्निम् । सचन्त ।
विऽद्युतः । न । शुक्राः । गुहाऽइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे ।
अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेअगाधेऊर्वेसमुद्रे अन्तर्मध्ये अमृतं उदकंदुहानाः क्षरन्तः बृहन्तइत् महान्तएव भानवःरश्मयः शुक्राः दीप्यमानाः विद्युतोन विद्युतइवस्वेस्वकीयेसदसिसदनेअन्तरिक्षे गुहेवगुहायामिववृद्धंप्रवृद्धं भाऋजीकं प्रभयादीप्यमानं अग्निंसचन्तआश्रयन्ति ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

ईळेचत्वायजमानोहविर्भिरीळेसखित्वंसुमतिंनिकामः ।
देवैरवोमिमीहिसंजरित्रेरक्षाचनोदम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखिऽत्वम् ।
सुऽमतिम् । निऽकामः । देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे ।
रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिःसाधनैः त्वात्वां ईळे पूजयामि च पश्वादिलक्षणंधनंचयाचे सुमतिंशोभनांमतिं धर्मविषयांबुद्धिं निकामः नितरांकामयमानः त्वयासहसखित्वं ईळेयाचे त्वंदेवैःसहजरित्रेस्तोत्रेस्तोत्रंकुर्वते मह्यं अस्मदर्थं अवः पश्वादिविषयांरक्षांसंमिमीहिकुरु दम्येभिर्दमनीयैर्नियन्तव्यैः प्रयत्ननियन्तव्यतया उच्छृंखलतोक्ता अनीकैस्तेजोभिः नः अस्मान् रक्षच ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषोडशी—

उपक्षेतारस्तवसुप्रणीतेग्नेविश्वानिधन्यादधानाः ।
सुरेतसाश्रवसातुञ्जमानाअभिष्यामपृतनायूँरदेवान् ॥ १६ ॥

उपऽक्षेतारः । तव । सुऽप्रनीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।
सुऽरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाऽयून् ।
अदेवान् ॥ १६ ॥

हेसुप्रणीते शोभनप्रणयन हेअग्ने तवउपक्षेतारः उपगन्तारः अत्रक्षितिर्गत्यर्थेवर्तते विश्वानिसर्वाणिधन्याधन्यानिपश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानिकर्माणि दधानाः विदधानाः कुर्वन्तः तुञ्जमानाः हवींषिप्रयच्छन्तोवयं सुरेतसाशोभनवीर्येण श्रवसात्वत्कृतेनान्नेनअदेवान्देवेभ्योन्यान् नञिवयुक्तन्यायेन राक्षसाएवगृह्यन्ते यज्ञविघ्नकारिणस्तान् पृतनायूंश्चशरीरायुपद्रवकारिणः शत्रूंश्चअभिष्यामअभिभवेम यद्वा देवान्अपूजयतः शत्रूनितिवायोज्यम् ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी–

आदेवानांमभवःकेतुरग्नेमन्द्रोविश्वानिकाव्यानिविद्वान् ।
प्रतिमर्तांअवासयोदमूनाअनुदेवान्रथिरोयासिसाधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि ।
काव्यानि । विद्वान् । प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु ।
देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हेअग्ने मन्द्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषुदेवानां प्रज्ञापकस्त्वं आभवः आसमन्ताद्भवसि सर्वव्यापकोभवसीत्यर्थः किंच विश्वानि सर्वाणिकाव्यानियजमानादिभिःकृतानि स्तोत्राणिविद्वान् जानन् दमूनादान्तमनाः त्वंमर्तान् मर्त्यान् स्तोतॄन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेनप्रीतान् विधाय गृहेषुप्रत्यवासयः प्रतिवासयसि रथिरः रथी त्वं साधन् देवानांहितानिकर्माणिसाधयन् देवान् अनुयासिच अनुगच्छसिच ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी–

निदुरोणेअमृतोमर्त्यानांराजाससादविदथानिसाधन् ।
घृतप्रतीकउर्वियाव्यद्यौदग्निर्विश्वानिकाव्यानिविद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि ।
साधन् । घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः ।
विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतः नित्यः राजा राजमानोयोग्निः विदथानियज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानां अग्निहोत्रिणां दुरोणेगृहे निषसाद निषीदति विश्वानिकाव्यानिविद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृतेनसंधुक्षितावयवः उर्वियाविस्तीर्णः सोग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी–

आनोगहिसख्येभिःशिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिःसरण्यन् ।
अस्मेरयिंबहुलंसन्तरुत्रंसुवाचंभागंयशसंकृधीनः ॥ १९ ॥

आ। नः। गहि। सख्येभिः। शिवेभिः। महान्। महीभिः।
ऊतिऽभिः। सरण्यन्। अस्मे इति। रयिम्। बहुलम्।
सम्ऽतरुत्रम्। सुऽवाचम्। भागम्। यशसम्। कृधि। नः॥ १९॥

सरण्यन् सर्वत्रसरणंगमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवंकरैः सख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिः महीभिः महतीभिरूतिभीरक्षाभिश्चनोस्मान् प्रतिआगहि आगच्छ अस्मे अस्मभ्यं बहुलंविस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागंसर्वैर्भजनीयंयशसं यशसाकीर्त्यासंयुक्तंरयिंधनं नोस्मभ्यं कृधिदेहि अस्मभ्यमितिपुनर्वचनमादरातिशयार्थम्॥ १९॥

अथविंशी—

एतातेअग्नेजनिमासनानिप्रपूर्व्यायनूतनानिवोचम्।
महान्तिवृष्णेसवनाकृतेमाजन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाः॥ २०॥

एता। ते। अग्ने। जनिम। सनानि। प्र। पूर्व्याय। नूतनानि।
वोचम्। महान्ति। वृष्णे। सवना। कृता। इमा। जन्मन्ऽजन्मन्।
निऽहितः। जातऽवेदाः॥ २०॥

हेअग्ने पूर्व्यायपुरातनायतेतुभ्यं सनानिसनातनानिमहद्भिःसंभजनीयानिवानूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानिवा एताएतानिजनिम जन्मानिकर्माणिस्तोत्राणिवाप्रवोचं प्रोक्तवानस्मि जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा जन्मन्जन्मन् जायन्तइतिजन्मानः तेषुसर्वेषु मनुष्येषुनिहितोयागार्थं तस्मैवृष्णे संपदांवर्षित्रे अग्नये इमाइमानि महान्तिबृहन्ति सवना सवनानि कृता कृतानि॥ २०॥

अथैकविंशी—

जन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाविश्वामित्रेभिरिध्यतेअजस्रः।
तस्यवयंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम॥ २१॥

जन्मंन्ऽजन्मन् । निऽहिंतः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः ।
इध्यते । अजंस्रः । तस्यं । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियंस्य ।
अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् सर्वेषुमनुष्येषुनिहितोजातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः पूजायांब-हुवचनं महर्षिणा विश्वामित्रेण योजातवेदाः अजस्रः अजस्रं अनवरतं इध्यते दीप्यते सुमतौ कल्याण्यांमतौ वर्तमानावयं तस्ययज्ञियस्ययज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अ-नुग्रहबुद्धौ अपिस्याम अपिभवेम प्रार्थनायांलिङ् ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी–

इमंयज्ञंसंहसावन्त्वंनोदेवत्राधेहिसुक्रतोरराणः ।
प्रयंसिहोतर्बृहतीरिषोनोग्नेमहिद्रविणमायजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि ।
सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः । प्र । यंसि । होतः । बृहतीः ।
इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हेसहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतोशोभनकर्मन् हेअग्ने रराणः सर्वदारममाणः शब्दं कुर्वाणोवात्वं नोस्मदीयमिमंयज्ञं देवत्रादेवेषुधेहिनिधेहि हेहोतः देवानामाह्वातः बृहतीः इषः अ-न्नानिनोस्मभ्यं प्रयंसिप्रयच्छ हेअग्नेमहिमहत् द्रविणंपश्वादिलक्षणं धनं आयजस्व प्रयच्छ अत्रयजिर्दानकर्मा ॥ २२ ॥

अथत्रयोविंशी–

इळांमग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशंश्वत्तमंहवंमानायसाध ।
स्यान्नंःसूनुस्तनंयोविजावाग्नेसातेंसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥

इळांम् । अग्ने । पुरुऽदंसंम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवंमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनंयः । विजाऽवां ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

इयंसर्वेषांपशूनांपशुपुरोडाशस्यस्विष्टकृतःपुरोनुवाक्या सूत्र्यतेहि—इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोर्होतायक्षदग्निंपुरोळाशस्यस्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोळाशस्विष्टकृतइति । हेअग्नेपुरुदंसंबहुकर्माणं गोः गवांसनिंप्रदात्रीं इळांभूमिंहवमानायस्तुवते मह्यंशश्वत्तमं चिरकालं यथाभवतितथा साध साधय नोस्माकंसूनुःपुत्रः तनयः सन्तानस्यविस्तारयिता विजावापुत्रपौत्रादिरूपेणस्वयंविजायतइतिविजावास्यात् हेअग्ने साप्रसिद्धातेसुमतिः त्वदीयाअनुग्रहबुद्धिः अस्मेअस्मासु भूतुभवतु ॥ २३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

वैश्वानरायेतिपञ्चदशर्चंद्वितीयंसूक्तं तथाचानुक्रान्तं—वैश्वानरायपञ्चोनावैश्वानरीयंतुजागतंत्विति विश्वामित्रऋषिः जगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेहन्याग्निमारुतेवैश्वानरायधिषणामितिवैश्वानरनिविद्धानीयंसूक्तं तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरायधिषणांधारावरामरुतइति ।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायधिषणामृतावृधेघृतंनपूतमग्नयेजनामसि ।
द्विताहोतारंमनुषश्चवाघतोधियारथंनकुलिशःसमृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतऽवृधे । घृतम् । न । पूतम् ।
अग्नये । जनामसि । द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः ।
धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतवृधे ऋतस्योदकस्ययज्ञस्यवावर्धयित्रेवैश्वानराय वैश्वानरशब्दोयास्केनव्याख्यातः-वैश्वानरःकस्माद्विश्वान्नरान्नयतिविश्वएवंनरानयंतीतिवाअपिवाविश्वानरएवस्यात्प्रत्यृतःसर्वाणिभूतानितस्यवैश्वानरस्तस्यैषाभवतीति[1] । तस्मैअग्नये पूतंघृतंन घृतमिव धिषणांस्तुतिंजनामसिजनयामः यथाघृतंप्रीतिंजनयति तथाप्रीतिंकरोमीत्यर्थः द्विताद्विधागार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यांयुक्तं होतारंदेवानामाह्वातारमग्निंमनुषः मनुष्याः वाघतश्चऋत्विजश्च धियाकर्मणाकुलिशोवास्यादिः रथंन रथमिव समृण्वतिसंस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

---

१ नि० ७. २१.

अथद्वितीया–

सरोचयज्जनुषारोदसीउभेसमात्रोरभवत्पुत्रईड्यः ।
हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितोदूळभोविशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः ।
अभवत् । पुत्रः । ईड्यः । हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः ।
चनःऽहितः । दुःऽदभः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोग्निर्जनुषा जन्मनाउभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति समात्रोर्द्यावापृथिव्योः ईड्यः स्तुत्यः पुत्रोभवत् हव्यवाट् हव्यानां वोढा अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः अजरः जरारहितः चनोहितः चनोन्नंहितंयजमानेनिहितंयेनासौचनोहितः दूळभः हिंसितुमशक्यः सोयंविभावसुः प्रभाधनः विशांमनुष्याणां अतिथिरिवपूज्योभवति ॥ २ ॥

अथतृतीया–

क्रत्वादक्षस्यतरुषोविधर्मणिदेवासोअग्निंजनयन्तचित्तिभिः ।
रुरुचानंभानुनाज्योतिषामहामत्यंनवाजंसनिष्यन्नुपब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् ।
जनयन्त । चित्तिऽभिः । रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा ।
महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैः उपलक्षितादेवासः देवाः तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्यदक्षस्यबलस्य क्रत्वाकर्मणा विधर्मणि विधारकेयज्ञे अग्निंजनयन्त अजनयन् भानुनाभासमानेन ज्योतिषारुरुचानं रोचमानं महां महान्तं अग्निंअत्यंन भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिष्यन् लिप्समानोहं उपब्रुवे स्तौमि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

आमन्द्रस्यसनिष्यन्तोवरेण्यंवृणीमहेअह्रयंवाजमृग्मियम् ।
रातिंभृगूणामुशिजंकविक्रतुमग्निंराजन्तंदिव्येनशोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्रयम् ।
वाजम् । ऋग्मियम् । रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् ।
कविऽक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मन्द्रस्यस्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनंवरेण्यंवरणीयं अह्रयंअलज्जावहं ऋग्मियंप्रशस्यं वाजमन्नं सनिष्यन्तः लिप्समानावयं भृगुणांऋषीणां रातिं अभिलषितार्थप्रदातारं उशिजं आभिलष्यं तं कविक्रतुंक्रान्तप्रज्ञं दिव्येनदिविभवेन शोचिषारोचिषा राजन्तंभ्राजमानमग्निंआवृणीमहे संभजामहे ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अग्निंसुम्नायंदधिरेपुरोजनावाजंश्रवसमिहवृक्तबर्हिषः ।
यतस्रुचःसुरुचंविश्वदेव्यंरुद्रंयज्ञानांसाधदिष्टिमपसाम् ॥५॥१७॥

अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसम् । इह ।
वृक्तऽबर्हिषः । यतऽस्रुचः । सुऽरुचम् । विश्वऽदेव्यम् । रुद्रम् ।
यज्ञानाम् । साधत्ऽइष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यतस्रुचःप्राप्तस्रुचः ऋत्विजः सुम्नायसुखार्थं वाजश्रवसंमनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्योदेवेभ्योहितं रुद्रंदुःखानांद्रावकं अपसांकर्मवतांयज्ञानां यजन्तीतियज्ञायजमानाः तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञं तादृशमग्निं इहयज्ञे जनाःस्तोतारः पुरोदधिरे स्तुवन्ति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी—

पावकशोचेतवहिक्षयंपरिहोतर्यज्ञेषुवृक्तबर्हिषोनरः ।
अग्नेदुवइच्छमानासआप्यमुपासतेद्रविणंधेहितेभ्यः ॥ ६ ॥

पावकऽशोचे । तवं । हि । क्षयंम् । परिं । होतः । यज्ञेषुं ।
वृक्तऽबंर्हिषः । नरंः । अग्ने । दुवंः । इच्छमानासः । आप्यंम् ।
उपं । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हेपावकशोचे शोधकदीप्ते हेहोतः देवानामाह्वातः हेअग्ने यज्ञेषुपरिपरितः वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः दुवःपरिचरणमिच्छमानासः इच्छन्तोनरोनेतारोयजमानाः आप्यं आप्तुंयोग्यं तवत्वत्संबन्धिनंक्षयं निवासं यागगृहं उपासते उपविशति हियस्मात् तेभ्योद्रविणंधनंधेहि विधेहि ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

आरोदंसीअपृणदास्वंर्महज्जातंयदेंनमपसोअधांरयन् ।
सोअंध्वरायपरिंणीयतेकविरत्योनवाजंसातयेचनोंहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदंसी इति । अपृणत् । आ । स्वंः । महत् । जातम् ।
यत् । एनम् । अपसंः । अधांरयन् । सः । अध्वरायं । परिं ।
नीयते । कविः । अत्यंः । न । वाजंऽसातये । चनंःऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् आपूरयत् तथामहत्प्रभूतंस्वः अन्तरिक्षं आपृणच्च अपसःकर्मवन्तोयजमानाः जातंयत्यंएनमग्निं अधारयन् अत्योन अश्वइव कविःक्रान्तः सर्वत्रव्याप्तः चनोहितः निहितान्नः सोयमग्निः वाजसातये वाजस्य अन्नस्यकीर्तेर्वासातये लाभाय अध्वराय परिणीयते यज्ञार्थंनीयते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

नमस्यतंहव्यदांतिंस्वध्वरंदुंवस्यतदम्यंजातवेंदसम् ।
रथीर्ऋतस्यंबृहतोविचंर्षणिरग्निर्देवानांमभवत्पुरोहिंतः ॥ ८ ॥

नमस्यतं । हव्यऽदांतिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यतं । दम्यंम् ।
जातऽवेंदसम् । रथीः । ऋतस्यं । बृहतः । विऽचंर्षणिः । अग्निः ।
देवानांम् । अभवत् । पुरःऽहिंतः ॥ ८ ॥

रथीर्नेताबृहतोमहतः ऋतस्ययज्ञस्यविचर्षणिःद्रष्टायोग्निःदेवानांपुरोहितः पुरस्ताद्रष्ट-व्यतयास्थापितोभवत् हव्यदातिं देवेभ्योहविषांदातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्योगृहे-भ्योहितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यतपूजयत दुवस्यतपरिचरत ॥ ८ ॥

अथनवमी—

तिस्रोयह्वस्यंसमिधःपरिज्मनोग्नेरपुनन्नुशिजोअमृत्यवः ।
तासामेकामदधुर्मर्त्येभुजमुलोकमुद्वेउपजामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यह्वस्यं । समऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् ।
उशिजः । अमृत्यवः । तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् ।
ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवोमृत्युरहिताः येदेवाः यह्वस्यमहतः अग्नेः परिज्मनः परितोगन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः अपुनन् अशोधयन् तेदेवाः भुजंसर्वेषांपालयित्रीं तासांतनूनांमध्ये एकांपार्थिवींतनुं मर्त्येमर्त्यलोके अदधुः न्यदधुः उइतिपादपूरणः इतरेद्वेतनू जामिंलोकं आसन्नमन्तरिक्षं उपेयतुः गच्छतः अथ-वातिस्रःसमिधः आधारसमिधौद्वेअनूयाजसमिच्चैकेति तासांसमिधांएकां अनूयाजसमिधं मर्त्येइहलोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति प्रजावाअनूयाजइति प्रजात्वेनानूया-जानांस्रष्टृत्वात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः इतरेद्वेसमिधौ अन्तरिक्षेदिव्यभोगहेतू उपेयतुः उपगच्छतः त्रीन्परिधींस्तिस्रःसमिधइतिहिनिगमः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

विशांकविंविश्पतिंमानुषीरिषःसंसीमकृण्वन्स्वधितिंनतेजसे ।
सउद्वतोनिवतोयातिवेविषत्सगर्भमेषुभुवनेषुदीधरत् ॥१०॥१८॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीः । इषः । सम् । सीम् ।
अकृण्वन् । स्वऽधितिम् । न । तेजसे । सः । उत्ऽवतः । निऽवतः ।
याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥१०॥ १८॥

इषः पश्वादिलक्षणंधनमिच्छन्त्यः मानुषीः मनुष्यप्रजाः विशांप्रजानां विश्पतिंप्रभुंक-विंमेधाविनं सीमेनंयमग्निं स्वधितिंन असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वन् समस्कुर्वन् सोग्निः उद्वतः उच्छ्रायवतः निवतोनीचैर्भाववतश्चप्रदेशान् वेविषद् व्याप्नुवन् यातिगच्छति सएषुभु-वनेषु गर्भंगर्भत्वेनात्मानं दीधरत् अधारयत् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी–

सजिन्वतेजठरेषुप्रजज्ञिवान्वृषाचित्रेषुनानदन्नसिंहः ।
वैश्वानरःपृथुपाजाअमर्त्योवसुरत्नादयमानोविदाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चित्रेषु ।
नानदत् । न । सिंहः । वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः ।
वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः वृषावर्षकः सवैश्वानरः चित्रेषुनानाप्रकारेषु जठरेषु प्राणिनां भेदाद् जठराणांभेदः तेषुजिन्वतेवर्धते चित्रेषुनानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दंकुर्वन् सिंहोन सिंहइव किंविधोवैश्वानरः पृथुपाजाः पृथुतेजाः अथवा पृथुवेगः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः दाशुषेहविषांप्रदात्रे यजमानाय रत्नारमणीयानि वसुवसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी–

वैश्वानरःप्रत्नथानाकमारुहद्दिवस्पृष्ठंभन्दमानःसुमन्मभिः ।
सपूर्ववज्जनयञ्जन्तवेधनंसमानमज्मंपर्येतिजागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् ।
भन्दमानः । सुमन्मऽभिः । सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे ।
धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिः भन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जातमात्रएवप्रत्नथा प्रत्नइव चिरंतनइव नाकं कंसुखं अकंदुःखं नविद्यतेअकंयस्मिन्तत् नाकं दिवः अन्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरितनप्रदेशं स्वशोचिभिः आरुहत् आरोहति सवैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वेभ्यऋषिभ्यइव जन्तवे स्तोत्रेयजमानाय धनंपश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविःसदाप्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानांसाधारणं अज्मं आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेणगच्छति ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी–

ऋतावानंयज्ञियंविप्रमुक्थ्य१ंमायंदधेमातरिश्वादिविक्षयम् ।
तंचित्रयामंहरिकेशमीमहेसुदीतिमग्निंसुवितायनव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे ।
मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् । तम् । चित्रऽयामम् । हरिऽकेशम् ।
ईमहे । सुऽदीतिम् । अग्निम् । सुवितार्य । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवन्तं यज्ञियंयज्ञार्हं विप्रंमेधाविनं उक्थ्यं स्तुत्यं दिविद्युलोकेक्षयं निवसन्तं यमग्निं मातरिश्वावायुः द्युलोकादाहृत्यपृथिव्यां आदधे आहितवान् चित्रयानं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिंतमग्निं नव्यसेनवतराय सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्यायधनाय तदर्थंईमहेयाचामहे ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी–

शुचिंनयामंनिषिरंस्वर्दृशंकेतुंदिवोरोचनस्थामुषर्बुधम् ।
अग्निंमूर्धानंदिवोअप्रतिष्कुतंतमीमहेनमसावाजिनंबृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदृशम् । केतुम् । दिवः ।
रोचनऽस्थाम् । उषःऽबुधम् । अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः ।
अप्रतिऽस्कुतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥ १४ ॥

नेतिसंप्रत्यर्थे शुचिंदीप्तं यामन्यामनियज्ञे इषिरंएषणीयं स्वर्दृशंसर्वद्दशंसर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवः द्युलोकस्यकेतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थांरोचनस्थं रोचनःसूर्यः तस्मिन् तिष्ठन्तं उषर्बुधं

अग्निहोत्रिकरूपेण उषसिप्रबुध्यमानं दिवःस्वर्गस्यमूर्धानंप्रधानं अप्रतिष्कुतंअप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवन्तं बृहत् महान्तं तमग्निं नमसास्तोत्रेण ईमहेयाचामहे ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

मन्द्रंहोतारंशुचिमद्वयाविनंदमूनसमुक्थ्यंविश्वचर्षणिम् ।
रथंनचित्रंवपुषायदर्शतंमनुर्हितंसदमिद्रायईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् ।
विश्वऽचर्षणिम् । रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् ।
मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रं स्तुत्यंहोतारंदेवानामाह्वातारं शुचिंसर्वदाशुद्धं अद्वयाविनंद्वयहीनं अकुटिलं दमूनसंदानमनसं उक्थ्यंश्रेष्ठं विश्वचर्षणिंविश्वस्यद्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथंन रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतंदर्शनीयं सदमित् सदैवमनुर्हितं सर्वेभ्योमनुष्येभ्योहितं तमग्निंरायोधनानिईमहेयाचामहे अत्रयाच्ञार्थत्वादस्यद्विकर्मकत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तं वैश्वामित्रं अत्रेयमनुक्रमणिका—वैश्वानरायैकादशेति । पूर्वसूक्तेवैश्वानरीयंतुजागतंत्वित्युक्तत्वादस्यापिसूक्तस्यजगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता अस्य सूक्तस्यअग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेविनियोगः सूत्र्यतेहि—वैश्वानरायपृथुपाजसेशंनःकरत्यर्वतइति ।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायपृथुपाजसेविपोरत्नाविधन्तधरुणेषुगातवे ।
अग्निर्हिदेवाँअमृतोदुवस्यत्यथाधर्माणिसनतानदूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु ।
गातवे । अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि ।
सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विप्रोमेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलायबहून्नायवापाजः शब्दस्यबलान्ननाम्नोः पाठात् वैश्वानरायाग्नये धरुणेषुधर्मेषुयज्ञेषु रत्ना रमणीयानिस्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधन्त परिचरन्तिकुर्वन्ति अमृतः मरणरहितोग्निः देवानदुवस्यति हविषांप्रदानेनपरिचरति हिःप्रसिद्धौ अथअतःकारणात् कोपिसनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् नदूदुषत् न दूषयति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अ॒न्तर्दू॒तोरोद॑सीद॒स्मईँ॑यते॒होता॒निष॑त्तो॒मनु॑षःपु॒रोहि॑तः ।
क्षयं॑बृ॒हन्तं॒परि॑भूषति॒द्युभि॑र्दे॒वेभि॑र॒ग्निरि॑षि॒तोधि॒याव॑सुः ॥ २ ॥

अ॒न्तः । दू॒तः । रोद॑सी॒ इति॑ । द॒स्मः । ई॒य॒ते । होता॑ । निऽस॑त्तः । मनु॑षः । पु॒रःऽहि॑तः । क्षय॑म् । बृ॒हन्त॑म् । परि॑ । भू॒ष॒ति॒ । द्युऽभि॑ः । दे॒वेभि॑ः । अ॒ग्निः । इ॒षि॒तः । धि॒याऽव॑सुः ॥ २ ॥

दस्मोदर्शनीयोहोताग्निः दूतः देवानांदूतःसन् रोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयतेगच्छति मनुषः मनोर्जातस्य मनुष्यस्यपुरोहितः आहवनीयादिरूपेणपुरतःस्थापितः निषत्तोनिषण्णःसन् अग्निर्द्युभिःदीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति अलंकुरुते देवेभिःदेवैः इषितः प्रेषितोधियावसुः प्रज्ञयाव्याप्तः एतेद्वे अग्निविशेषणे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

के॒तुंय॒ज्ञानां॑वि॒दथ॑स्यसाध॑नं॒विप्रा॑सोअ॒ग्निंम॑हय॒न्त॒चित्ति॑भिः ।
अपां॑सि॒यस्मि॒न्नधिसन्द॒धुर्गिर॒स्तस्मि॑न्त्सु॒म्नानि॒यज॑मान॒आच॑के ॥३॥

के॒तुम् । य॒ज्ञाना॑म् । वि॒दथ॑स्य । साध॑नम् । विप्रा॑सः । अ॒ग्निम् । म॒ह॒य॒न्त॒ । चित्ति॑ऽभिः । अपां॑सि । यस्मि॑न् । अधि॑ । स॒म्ऽद॒धुः । गिरः॑ । तस्मि॑न् । सु॒म्नानि॑ । यज॑मानः । आ । च॒के॒ ॥ ३ ॥

यज्ञानांकेतुंप्रज्ञापकंविदथस्ययज्ञस्यगृहस्यवासाधनं प्राप्तिसाधनं असाधारणकारणं सन्तमग्निं विप्रासोविप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति ।किंच गिरः स्तोतारः यस्मि-

न्नग्नौश्वपांसिस्वानुष्ठेयानिकर्माणिअधिसंदधुः संदधते यजमानः तस्मिन्नग्नौ सुम्नानिसुखानि प्राप्तुं आचके कामयते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

पितायज्ञानामसुरोविपश्चितांविमानमग्निर्वयुनंचवाघताम्।
आविवेशरोदसीभूरिवर्पसापुरुप्रियोभन्दतेधामभिःकविः ॥ ४ ॥

पिता। यज्ञानाम्। असुरः। विपःऽचिताम्। विऽमानम्। अग्निः।
वयुनम्। च। वाघताम्। आ। विवेश। रोदसी इति।
भूरिऽवर्पसा। पुरुऽप्रियः। भन्दते। धामऽभिः। कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पितापालयिता विपश्चितां विदुषांस्तोतॄणां असुरोबलप्रदः वाघतां ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं विमीयतेनेनफलमितिविमानंयज्ञादिकर्मसाधनंचसोऽग्निः भूरिवर्पसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसीद्यावापृथिव्यौ आविवेश प्रविशति पुरुप्रियः मनुष्येषु अधिकं प्रियः अथवापुरूणां श्रेष्ठानां प्रियः धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भन्दते यजमानेन स्तूयते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

चन्द्रमग्निंचन्द्ररथंहरिव्रतंवैश्वानरमप्सुषदंस्वर्विदम्।
विगाहंतूर्णिंतविषीभिरावृतंभूर्णिंदेवासइहसुश्रियंदधुः ॥५॥२०॥

चन्द्रम्। अग्निम्। चन्द्रऽरथम्। हरिऽव्रतम्। वैश्वानरम्।
अप्सुऽसदम्। स्वःऽविदम्। विऽगाहम्। तूर्णिम्। तविषीभिः।
आऽवृतम्। भूर्णिम्। देवासः। इह। सुऽश्रियम्। दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

देवासोदेवाः चन्द्रमाह्लादकरं चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रआह्लादकोरथोयस्येति वा तंहरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्त्वचंवा हरित्त्वचमितिशाखान्तरं अप्सुषदं अप्सुसीदन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्रव्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारंवा तविषीभिः बलैरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरं अग्निं इह इहलोके दधुः आदधुः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेविंशोवर्गः॥ २० ॥

अथषष्ठी–

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्चजन्तुभिस्तन्वानोयज्ञंपुरुपेशसंधिया।
रथीरन्तरीयतेसाधदिष्टिभिर्जीरोदमूनाअभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्नि । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुऽभिः । तन्वानः । यज्ञम् ।
पुरुऽपेशसम् । धिया । रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः ।
जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

देवेभिःदेवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जन्तुभिः ऋत्विग्भिश्च धियाकर्मणा मनुषोयजमानस्य पुरुपेशसं बहुरूपं पेशइतिरूपनाम पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैः एकाहाहीनसत्रात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन्रथीः सर्वस्यलोकस्यनेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः दान्तमनाः दानमनावा अभिशस्तिचातनः अभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयितानाशयिताग्निः अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयतेगच्छति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

अग्नेजरस्वस्वपत्यआयुन्यूर्जापिन्वस्वसमिषोदिदीहिनः।
वयांसिजिन्वबृहतश्चजागृवउशिग्देवानामसिसुक्रतुर्विपाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् ।
इषः । दिदीहि । नः । वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे ।
उशिक् । देवानाम् । असि । सुऽक्रतुः । विपाम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने स्वपत्येसुपुत्रे आयुनि आयुषि निमित्तसप्तम्येषा आयुषिनिमित्ते जरस्व देवान्स्तुहि होतारमधिष्ठाय ऊर्जा रसेनअन्नेनवा पिन्वस्वदेवान् प्रीणय नोस्माकं इषःसस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि संदीपय वयांसिअन्नानिच वयः क्षद्मेत्यन्ननामसुपाठाव जिन्वदेहि हेजागृवेसर्वदाजागरणशील बृहतःमहतोयजमानस्य जिन्वेतिसंबन्धः सुक्रतुःशोभनकर्माशोभनयज्ञोवात्वं विपांमेधाविनां देवानां उशिक् कान्तोसि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

विश्पतिंयह्वमतिथिंनरःसदायन्तारंधीनामुशिजंचवाघताम् ।
अध्वराणांचेतनंजातवेदसंप्रशंसन्तिनमसाजूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्पतिम् । यह्वम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् ।
उशिजम् । च । वाघताम् । अध्वराणाम् । चेतनम् । जातऽवेदसम् ।
प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिऽभिः । वृधे ॥ ८ ॥

नरोनेतारः स्तोतारोवा विश्पतिं विशांमनुष्याणांपतिंविश्वस्यपतिमितिवायह्वंमहान्तं अतिथिंसर्वस्यातिथिभूतं धीनांबुद्धीनांकर्मणांवा यन्तारंनियन्तारं वाघतांचऋत्विजांच उशिजं कान्तंमनोज्ञं अध्वराणांयागानांचेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वेगैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधेवृद्धयेसमृद्धये नमसानमस्कारेणस्तुतिभिश्च सदासर्वकालं प्रशंसन्ति प्रशंसांकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अथनवमी–

विभावादेवःसुरणःपरिक्षितीरग्निर्बभूवशवसासुमद्रथः ।
तस्यव्रतानिभूरिपोषिणोवयमुपभूषेमदमआसुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुऽरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव ।
शवसा । सुमत्ऽरथः । तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयम् ।
उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

विभावादीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः अत्रवर्णलोपश्छान्दसः शोभनंरमयतीति सुरमणः सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसाबलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परिबभूव परितोगृह्णाति अत्रभवतेरुपसर्गवशात्परिग्रहार्थत्वं भूरिपोषिणः बहूनांपोषयितुः पालयितुः दमे यज्ञगृहे दमइतिगृहनामसुपाठात् निवसतः तस्याग्नेर्व्रतानिकर्माणि वयंसुवृक्तिभिः स्तोत्रैः आसर्वतःउपभूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

वैश्वानरतवधामान्याचकेयेभिःस्वर्विदभवोविचक्षण ।
जातआपृणोभुवनानिरोदसीअग्नेताविश्वापरिभूरसित्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वःऽवित् ।
अभवः । विऽचक्षण । जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।
अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हेवैश्वानर तवधामानित्वत्संबन्धीनितेजांसि आचके अभिष्टौमि हेविचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिः यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञः अभवः भवसि जातः जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसीद्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः हेअग्ने विश्वाविश्वानिसर्वाणि ता तानि भुवनानिभूतजातानि त्मनाआत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥ १० ॥

अथैकादशी—

वैश्वानरस्यदंसनाभ्योबृहदरिणादेकःस्वपस्ययाकविः ।
उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसा॥ ११॥ २१॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअप-
स्यया । कविः । उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः ।
द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्याग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहन्महद्धनंभवतीतियत् तद्वितथं यतःकारणात् एकोमुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मेच्छयायजमानादिभ्योधनमरिणात् ददातिसोयमग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभाउभौ पितरापितरौ मातापितरौद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

समित्समिदित्येकादशर्चंचतुर्थंसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं अत्रानुक्रमणिका समित्समिदाप्रियइति इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताःपूर्वोक्ताःप्रत्यृचंदेवताः पशौवैश्वामित्राणांआप्रीसूक्तं दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषुत्वष्टुर्याज्या तन्नइत्येषा सूत्रितंच—इहत्वष्टारमग्रियंतन्नस्तुरीपमधपोषयित्न्विति । त्वाष्ट्रेपशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच—तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवस्त्वष्टासविताविश्वरूपइति ।

तत्रप्रथमा—

समित्संमित्सुमनांबोध्यस्मेशुचाशुंचासुमतिंरासिवस्वंः ।
आदेवदेवान्यजथांयवक्षिसखासखीन्त्सुमनांयक्ष्यग्ने ॥ १ ॥

समित्ऽसंमित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुंचा । सुऽमतिम् । रासि । वस्वंः । आ । देव । देवान् । यजथांय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थसमिद्धस्त्वं सुमनाः बोधिबुध्यस्व शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषायुक्तः त्वं वस्वोवसुनोधनस्यतद्विषयां सुमतिं शोभनांबुद्धिं अस्मेअस्मभ्यं रासिदेहि हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाययज्ञाय तदर्थं आवक्षिआवहसि हेअग्नेसखादेवानां सखात्वं सुमनाःसन् सखीन् देवान् यक्षियजस्व ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

यंदेवासस्त्रिरहन्नायजन्तेदिवेदिवेवरुणोमित्रोअग्निः ।
सेमंयज्ञंमधुमन्तंकृधीनस्तनूनपाद्घृतयोनिंविधन्तंम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः । सः । इमम् । यज्ञम् । मधुंऽमन्तम् । कृधि । नः । तनूंऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

वरुणःमित्रःअग्निः एतेत्रयोदेवासोदेवाः यमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिवसं अहनअहनित्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषुसवनेषु त्रिवारं आयजन्ते हेतनूनपात् तनूनांशरीराणां नपातयितः सत्वंघृतयोनिं घृस्योदकस्यकारणं विधन्तंविधीयमानंक्रियमाणं नोस्मदीयमिमंयज्ञं मधुमन्तं मध्वित्युदकनाम वृष्ट्यादिफलयुक्तंकृधिकुरु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

प्रदीधितिर्विश्ववांराजिगातिहोतांरमिळःप्रंथमंयजंध्यै ।
अच्छानमोभिर्वृषभंवन्दध्यैसदेवान्यंक्षदिषितोयजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधिंतिः । विश्वऽवांरा । जिगाति । होतांरम् । इळः ।
प्रथमम् । यजंध्यै अच्छं । नमंःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्यैं ।
सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजींयान् ॥ ३ ॥

विश्ववाराविश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिः दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमग्निंप्रजिगाति जिगातु प्रकर्षेणगच्छतु प्रथमंमुख्यंअच्छआभिमुख्येन वृषभंसंपदांवर्षितारंवन्दध्यैवन्दितुंयोग्यमितिशेषः अग्निंनमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषः हवीरूपाण्यन्नानियजध्यै यष्टुंप्रीणयितुंप्रजिगातु प्रकर्षेणगच्छन्तु इषितः अस्माभिःप्रेरितः यजीयान्यष्टृतमः सोग्निर्देवान् यक्षत्यजतु ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

ऊर्ध्वोवांगातुरंध्वरेअंकार्यूर्ध्वाशोचींषिप्रस्थितारजांसि ।
दिवोवानाभान्यंसादिहोतांस्तृणीमहिंदेवव्यंचाविबर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषिं ।
प्रऽस्थिंता । रजांसि । दिवः । वा । नाभां । नि । असादि ।
होतां । स्तृणीमहिं । देवऽव्यंचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वांयुवयोः अग्निश्चबर्हिश्चउभौवामित्युच्येते समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ऊर्ध्वः उन्नतः गातुर्यज्ञमार्गः अध्वरेयज्ञे अकारि आश्रयःक्रियते शोचींषिअर्चिष्मन्तिरजांसिहवींषिऊर्ध्वाऊर्ध्वंप्रस्थिता प्रस्थितानिगतानिसन्तिहोताग्निर्दिवः दीप्यमानस्ययागगृहस्य नाभा नाभौ मध्यप्रदेशेन्यसादिनिषीदति देवव्यचाः देवैर्व्याप्तंबर्हिश्च चार्थेवाशब्दः विस्तृणीमहि विशेषेणस्तृणीमः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

सप्तहोत्राणिमनंसावृणानाइन्वंन्तोविश्वंप्रतिंयन्नृतेनं ।
नृपेशसोविदथेषुप्रजाताअभीरमंयज्ञंविचंरन्तपूर्वीः ॥ ५ ॥२२॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति ।
यन् । ऋतेन । नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि ।
इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

मनसावृणानाः प्रार्थ्यमानाः ऋतेनउदकेन विश्वंइन्वन्तः प्रीणयन्तः देवाः सप्तहोत्राणि होतॄणांवषट्कर्तॄणांकर्माणिप्रतियन्प्रतिगच्छन्ति अतःपरंद्वारांस्तुतिः नृपेशसः नररूपाः विदथेषुयागेषुजाताः उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यः विग्रहवत्योयज्ञद्वाराभिमानिन्योदेवताः इममस्मदीयंयज्ञं विचरन्त विचरन्तु ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथषष्ठी–

आभन्दमानेउषसाउपाकेउतस्मयेतेतन्वा३विरूपे ।
यथानोमित्रोवरुणोजुजोषदिन्द्रोमरुत्वाँउतवामहोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति ।
तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे । यथा । नः । मित्रः । वरुणः ।
जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महःऽभिः ॥ ६ ॥

भन्दमाने स्तूयमाने उपाकेपरस्परं संगते उषसानक्ता अन्योन्यापेक्षयाद्विवचनं नक्तोषसौरात्र्यहनी आ आगच्छतां उतअपिच विरूपेपृथग्रूपे तन्वाप्रकाशरूपेणशरीरेण स्मयेते प्रकाशेते मित्रोवरुणः उतवाअपिच इन्द्रः मरुत्वांश्च नोस्मान् यथाजुजोषत् यथासेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्तेन्द्र मेद्यावापृथिव्यौकुरुताम् ॥ ६ ॥

अथसप्तमी–

दैव्याहोताराप्रथमान्यृञ्जेसप्तपृक्षासःस्वधयामदन्ति ।
ऋतंशंसन्तऋतमित्तआहुरनुव्रतंव्रतपादीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया ।
मदन्ति । ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु ।
व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्यादिव्यौ प्रथमाप्रथमौमुख्यौ होतारा आह्वातारौ अग्नी न्यृंजे प्रसाधयामि ऋतमुदकंशंसन्तः आशंसमानाः सप्तपृक्षासःपृक्षमन्नं तद्वन्तऋत्विजः तमग्निंस्वधयासोमेनहविषामदन्ति मादयन्ति व्रतपाः व्रतानांकर्मणांरक्षितारः दीध्यानादीप्यमानाः अथवास्वकर्मभिरग्निंदीपयन्तः ऋत्विजः अनुव्रतं व्रतेषुऋतमित अग्निमेवमाहुः अग्निमेवऋतभूतमाहुरित्यर्थः एवकारार्थे इच्छब्दः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

आभार॑तीभार॑तीभिः॒सजोषा॒इळा॒दे॒वैर्म॑नु॒ष्ये॑भिर॒ग्निः ।
सर॑स्वतीसारस्व॒तेभि॑र॒र्वाक्ति॒स्रोदे॒वीर्ब॒र्हिरेदंस॑दन्तु ॥ ८ ॥

आ । भार॑ती । भार॑तीभिः । स॒ऽजोषाः॑ । इळा॑ । दे॒वैः । म॒नु॒ष्ये॑भिः । अ॒ग्निः । सर॑स्वती । सा॒र॒स्व॒तेभि॑ः । अ॒र्वाक् । ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । स॒द॒न्तु ॥ ८ ॥

भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्यसंबन्धिनीभिः अद्भिः सजोषाःसंगताभारतीवाक् आगच्छतु देवैर्मनुष्येभिः मनुष्यैश्चसंगताःसत्यः इळाचभूमिश्चआगच्छतु अग्निश्चसारस्वतेभिः सरस्वतिसंबंधिभिः मध्यमस्थानैःसहसरस्वतीमाध्यमिकावाक्च आगच्छतु तिस्रोदेवीः देव्यः वागिळाभारत्यः आगच्छन्तु अर्वागाभिमुख्यं इदंएतत् बर्हिः आसन्दतु आसीदन्तु ॥८॥

अथनवमी–

तन्न॑स्तुरीप॒मध॑पोषयि॒त्नुदेव॑त्वष्ट॒र्विर॑रा॒णस्य॑स्व ।
यतो॑वी॒रः॑कर्म॒ण्यः॑सुदक्षो॑यु॒क्तग्रा॑वा॒जाय॑तेदे॒वका॑मः ॥ ९ ॥

तत् । न॒ः । तु॒रीप॑म् । अध॑ । पो॒ष॒यि॒त्नु । देव॑ । त्व॒ष्ट॒रिति॑ । वि । र॒रा॒णः । स्य॒स्वेति॑ स्यस्व । यत॑ः । वी॒रः । क॒र्म॒ण्य॑ः । सु॒ऽदक्ष॑ः । यु॒क्तऽग्रा॑वा । जाय॑ते । दे॒वऽका॑मः ॥ ९ ॥

हेदेवत्वष्टः सृष्टिकर्तः विरराणः विशेषेणरममाणःत्वंअधअनन्तरं नोस्मान् तुरीयंतारकं पोषयित्नुपोषकंतत्प्रसिद्धंरेतः विस्यस्वमोचय यतोविमोचनाद्वीरः सत्ववान् कर्मण्यः कर्म-

सुकुशलः सुदक्षः सुबलः युक्तग्रावा अभिषवार्थग्रावयुक्तः सोमसुदित्यर्थः देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रोजायते जायेत ॥ ९ ॥

अथदशमी–

वनस्पतेवसृजोपदेवानग्निर्हविःशमितासूदयाति ।
सेदुहोतासत्यतरोयजातियथादेवानांजनिमानिवेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता ।
सूदयाति । सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यऽतरः । यजाति ।
यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हेवनस्पते देवानुपावसृज समीपेकुरु शमितापशोःसंस्कर्ता अग्निः वनस्पतिश्चहविः सूदयाति देवान् प्रतिप्रेरयतु सत्यतरः अत्यर्थंसत्यः सत्यतरः सत्यस्वरूपः सइत् सएवहोतायजातियजतु यथा यतःकारणात् सएवाग्निः देवानां जनिमानिजन्मानि वेदवेत्ति अतः सएव यजत्वित्यर्थः उःपूरणः ॥ १० ॥

अथैकादशी–

आयाह्यग्नेसमिधानोअर्वाङिन्द्रेणदेवैःसरथंतुरेभिः ।
बर्हिर्नआस्तामदितिःसुपुत्रास्वाहादेवाअमृतामादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः ।
सऽरथम् । तुरेभिः । बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा ।
स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

हेअग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखंसमिधानः समिध्यमानः ज्वालारूपेणदीप्यमानः त्वंआयाहिदेवतारूपेणागच्छ कथमितिउच्यते–नोस्माकंयज्ञंइन्द्रेणदेवैश्चतुरेभिः त्वरमाणैःदेवैः सरथंसमानरथं यथातथा आयाहि किंच सुपुत्राअदितिरपिनोबर्हिः आस्तां अध्यास्तां स्वाहा स्वाहाकारेणयुक्ताअमृताः नित्यादेवाः मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

प्रत्यग्निरुषसइत्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तं वैश्वामित्रंत्रैष्टुभमाग्नेयं अत्रानुक्रमणिका—प्रत्यग्निरिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्यविनियोगः सूत्रितंच—प्रत्यग्निरुषसइतित्रीणीति इळामग्नइतिअस्यउक्तोविनियोगः।

तत्रप्रथमा—

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोबोधिविप्रःपदवीःकवीनाम्।
पृथुपाजादेवयद्भिःसमिद्धोपद्वारातमसोवह्निरावः॥ १॥

प्रति। अग्निः। उषसः। चेकितानः। अबोधि। विप्रः। पदऽवीः। कवीनाम्। पृथुऽपाजाः। देवयत्ऽभिः। सम्ऽइद्धः। अप। द्वारा। तमसा। वह्निः। आवरित्यावः॥ १॥

उषसः चेकितानोजानन्विप्रः मेधावीकवीनां क्रान्तदर्शां पदवीः मार्गान्गच्छन् योग्निः प्रत्यबोधिप्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजाः देवयद्भिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक्दीप्तः सवह्निः तमसः अज्ञानस्यद्वारा आगमनद्वाराणिअपावः अपावृणोतु॥ १॥

अथद्वितीया—

प्रेद्वग्निर्वावृधेस्तोमेभिर्गीर्भिःस्तोतॄणांनमस्यउक्थैः।
पूर्वीर्ऋतस्यसंदृशश्चकानःसंदूतोअद्यौदुषसोविरोके॥ २॥

प्र। इत्। ऊँ इति। अग्निः। वृवृधे। स्तोमेभिः। गीःऽभिः। स्तोतॄणाम्। नमस्यः। उक्थैः। पूर्वीः। ऋतस्य। सम्ऽदृशः। चकानः। सम्। दूतः। अद्यौत्। उषसः। विऽरोके॥ २॥

नमस्यः पूज्योयोग्निः स्तोतॄणांस्तोमेभिः स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैःशस्त्रैश्चप्रववृधेवृद्धिं प्राप्नोति दूतःदेवानांदूतः सःपूर्वीः बह्वीः ऋतस्यादित्यस्यसंदृशः दीप्तीः चकानः कामयमानः सन् उषसः विरोकेविरोचनेप्रातःकालेसमद्यौत सम्यक्द्योतते इतउपूरणौ॥ २॥

अथतृतीया—

अधाय्यग्निर्मानुषीषुविक्ष्व१पांगर्भोमित्रऋतेनसाधन्।
आहर्यतोयजतःसान्वस्थादभूदुविप्रोहव्योमतीनाम्॥ ३॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भः । मित्रः ।
ऋतेन । साधन् । आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् ।
ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

मित्रः यजमानानांमित्रभूतः ऋतेनसत्येनसाधन्कामान्साधयन् अपांगर्भोग्निः मानुषीषुमनोःसंबन्धिनीषुविक्षुप्रजासु अधायिदेवैराहितः किंच हर्यतः स्पृहणीयःयजतोयष्टव्यः सः सानुउच्छ्रितंधिष्ण्यं उत्तरवेद्याख्यं आस्थात् अध्यतिष्ठत् विप्रःप्राज्ञःअग्निः मतीनांमातॄणांस्तोतॄणांहव्यःस्तुत्यः अभूत् उःपूरणः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

मित्रोअग्निर्भवतियत्समिद्धोमित्रोहोतावरुणोजातवेदाः ।
मित्रोअध्वर्युरिषिरोदमूनामित्रःसिन्धूनामुतपर्वतानाम् ॥ ४॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । सम्ऽइद्धः । मित्रः । होता । वरुणः ।
जातऽवेदाः । मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः ।
सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इयमृक् अग्निंसर्वात्मकत्वेनस्तौति यद्यदासमिद्धोग्निः तदामित्रोभवतिसूर्योभवति मित्रएवसन् होताभवति वरुणोभवति जातवेदाःजातप्रज्ञः समित्रः अध्वर्युर्भवति दमूनाःदानमनाः दान्तमनावासएवइषिरः प्रेरकोवायुर्भवति उतअपिच सिन्धूनांनदीनां पर्वतानांचमित्रः सहायोभवति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

पातिप्रियंरिपोअग्रंपदंवेःपातियह्वश्चरणंसूर्यस्य ।
पातिनाभासप्तशीर्षाणमग्निःपातिदेवानामुपमादमृष्वः ॥ ५॥२४॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यह्वः ।
चरणम् । सूर्यस्य । पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः ।
पाति । देवानाम् । उपऽमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

ऋष्वोदर्शनीयोग्निः वेःगंत्र्याः सर्वव्याप्तायाः रिपोभूम्याः प्रियंअग्रं प्रथमंपदंस्थानं पातिरक्षति यद्वोमहान् सूर्यस्यचरणंचरत्यत्रेतिचरणमन्तरिक्षंपाति नाभानाभौ अन्तरिक्षस्यमध्ये सप्तशीर्षाणंमरुद्गणं पातिदेवानां उपमादं उपमादकं यज्ञंपातिरक्षति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथषष्ठी—

ऋ॒भुश्च॑क्र॒ ईड्यं॒ चारु॒ नाम॒ विश्वा॑नि दे॒वो व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।
स॒सस्य॒ चर्म॑ घृ॒तव॑त्प॒दं वेस्तदिद॒ग्नी र॑क्ष॒त्यप्र॑युच्छन् ॥ ६ ॥

ऋ॒भुः । च॒क्रे॒ । ईड्य॑म् । चारु॑ । नाम॑ । विश्वा॑नि । दे॒वः । व॒युना॑नि । वि॒द्वान् । स॒सस्य॑ । चर्म॑ । घृ॒तऽव॑त् । प॒दम् । वेः । तत् । इत् । अ॒ग्निः । र॒क्ष॒ति॒ । अप्र॑ऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानिसर्वाणिवयुनानि ज्ञातव्यान् पदार्थान् विद्वान् जानन् देवोग्निः ईड्यं स्तुत्यंचारुमनोज्ञंनामजलंचक्रे करोति नामेतिउदकनामसुपाठात् वेर्व्याप्तस्यससस्यस्वपतः शांतज्वालस्याप्यग्नेः चर्मरूपंघृतवद्दीप्तिमद्भवति सोग्निः तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पदंस्थानं रक्षतिपालयति इदितिपूरणः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आ योनि॑म॒ग्निर्घृ॒तव॑न्तमस्थात्पृ॒थुप्र॑गाणमु॒शन्त॑मुशा॒नः ।
दीद्या॑नः॒ शुचि॑र्ऋ॒ष्वः पा॑व॒कः पुनः॑पुनर्मा॒तरा॒ नव्य॑सी कः ॥ ७ ॥

आ । योनि॑म् । अ॒ग्निः । घृ॒तऽव॑न्तम् । अ॒स्था॒त् । पृ॒थुऽप्र॑गानम् । उ॒शन्त॑म् । उ॒शा॒नः । दीद्या॑नः । शुचिः॑ । ऋ॒ष्वः । पा॒व॒कः । पुनः॑ऽपुनः । मा॒तरा॑ । नव्य॑सी॒ इति॑ । क॒रिति॑ कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोग्निः घृतवन्तं दीप्तिमन्तंपृथुप्रगाणंपृथुगीतिं उशन्तंकामयमानंयोनिंस्थानमायतनं आअस्थात् आतिष्ठति दीद्यानोद्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धोवा ऋष्वोमहान् पावकः अन्येषांशोधयिताग्निः मातरामातरौद्यावापृथिव्यौपुनःपुनःनव्यसीनवतरे कः करोति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सद्योजातओषधीभिर्ववक्षेयदीवर्धन्तिप्रस्वोघृतेन ।
आपइवप्रवताशुम्भमानाउरुष्यदग्निःपित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रऽस्वः ।
घृतेन । आपःऽइव । प्रऽवता । शुंभमानाः । उरुष्यत् । अग्निः ।
पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्योजातोग्निः यदियदाओषधीभिः ववक्षेउह्यते तदाप्रवताप्रवणेनमार्गेणगच्छन्त्यः आपइवशुंभमानाः शोभमानास्ताओषध्यः प्रस्वःफलानिप्रसुवानाःघृतेनोदकेनवर्धन्तिवर्धयन्ति आत्मस्थमग्निम् पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थेमध्यप्रदेशेवर्धमानोग्निः उरुष्यत अस्मान रक्षतु ॥ ८ ॥

अथनवमी—

उदुष्टुतःसमिधायह्वोअद्यौद्वर्ष्मन्दिवोअधिनाभापृथिव्याः ।
मित्रोअग्निरीड्योमातरिश्वादूतोवक्षद्यजथायदेवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । सम्ऽइधा । यह्वः । अद्यौत् । वर्ष्मन् ।
दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः । मित्रः । अग्निः । ईड्यः ।
मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उइतिपादपूरणः स्तुतः अस्माभिःस्तुतः समिधासमिन्धनेनयह्वोमहान् अग्निः पृथिव्याअधि उत्तरवेद्यां नाभानाभौमध्यप्रदेशे स्थितःसन्दिवःअन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणिरूपे उदद्यौत द्योतते मित्रः सर्वेषांमित्रभूतः ईड्यःस्तुत्यः मातरिश्वा मातरिअन्तरिक्षे श्वसितिप्राणिति सूर्यरूपेणचेष्टते इतिमातरिश्वा अथवा मातरिअरण्यां श्वसितिनिवसतीतिमातरिश्वा यथाहयास्कः[1]—मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवा । दूतः देवानांदूतःसन् यजथाय यज्ञायदेवानावक्षत् आवहतु ॥ ९ ॥

---

१ नि० ७. २६. ।

अथदशमी—

उदस्तम्भीत्समिधानाकमृष्वो३ग्निर्भवन्नुत्तमोरोचनानाम् ।
यदीभृगुभ्यःपरिमातरिश्वागुहासन्तंहव्यवाहंसमीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तंभीत् । सम्ऽइधा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् ।
उत्ऽतमः । रोचनानाम् । यदि । भृगुऽभ्यः । परि । मातरिश्वा ।
गुहा । सन्तम् । हव्यऽवाहम् । सम्ऽईधे ॥ १० ॥

ऋष्वोमहानग्निः समिधातेजसानाकंस्वर्गं उदस्तंभीत् उदस्तभ्नात् रोचनानांशोभनानांतेजसांमध्ये उत्तमोभवन् उत्कृष्टतमोभवन् मातरिश्वावायुः भृगुभ्यः आदित्यस्यरश्मिभ्यः परिपरितः गुहागुहायांसन्तं हव्यवाहं हव्यानांवोढारमग्निं यदियदासमीधेसमैधत तदानाकंअस्तभ्नादितिसंबन्धः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

इळामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा ।
अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २५ ॥

पूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

प्रकारवइत्येकादशर्चंषष्ठंसूक्तंवैश्वामित्रमाग्नेयं प्रकारवइत्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोःसूक्तविनियोगःपूर्वसूक्तएवप्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः आद्याग्नेयेपशौहविषोयाज्या सूत्रितंच—प्रकारवोमननावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामिति ऐभिरग्नइतिपात्नीवतग्रहस्ययाज्या सूत्रितंच—आग्नीध्रःपात्नीवतस्ययजत्यैभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङितीति ।

तत्रप्रथमा–

प्रकारवोमननावच्यमानादेवद्रीचींनयतदेवयन्तः ।
दक्षिणावाड्वाजिनीप्राच्येतिहविर्भरन्त्यग्नयेघृताची ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवऽद्रीचीम् । नयत ।
देवऽयन्तः । दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः ।
भरन्ती । अग्नये । घृताची ॥ १ ॥

हेकारवः कर्तारः देवयन्तः देवकामाः यूयंमननामननेनमन्त्रेणवच्यमानाः प्रेर्यमाणाःस-न्तः देवद्रीचीं देवानञ्चतींस्रुचंप्रणयत प्रकर्षेणनयत प्रापयत दक्षिणावाट् आहवनीयस्यदक्षिण-तः उह्यमानावाजिनीअन्नवती प्राचीप्रागग्राअग्नयेअग्न्यर्थं हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती घृताची घृतेनाक्तास्रुक् एतिगच्छति ॥ १ ॥

अथद्वितीया–

आरोदसीअपृणाजायमानउतप्ररिक्थाअधनुप्रयज्यो ।
दिवश्चिदग्नेमहिनापृथिव्यावच्यन्तांतेवह्नयःसप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।
अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । दिवः । चित् । अग्ने । महिना
पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः । सप्तऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हेअग्ने जायमानस्त्वं रोदसीद्यावापृथिव्यौ नुक्षिप्रंआअपृणाः आपूरय उतापिच हे प्रयज्यो प्रयष्टव्य अध अनन्तरं दिवश्चित् दिवश्चअन्तरिक्षात् पृथिव्याश्च महिनामहिम्ना प्र-रिक्थाः अतिरिक्तश्चासि अनेनवह्नेरतिशयउक्तः एवंविधस्यतेतव वह्नयः अग्नयः अंशभूता-आहवनीयादयः वच्यन्तांप्रेर्यतां किंविधास्तेसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः ॥ २ ॥

अथतृतीया–

द्यौश्चत्वापृथिवीयज्ञियासोनिहोतारंसादयन्तेदमाय ।
यदीविशोमानुषीर्देवयन्तीःप्रयस्वतीरीळतेशुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
दमाय । यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः ।
ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चअन्तरिक्षंपृथिवीच यज्ञियासः यज्ञार्हादेवाश्चहोतारं त्वात्वांदमाय दमोयज्ञः तस्मै अर्थं निषादयन्तेउपशमयन्ति यदियदामानुषीः मनोःसंबन्धिन्यः देवयन्तीः देवकामाः प्रयस्वतीः हविष्मत्यः विशःप्रजाः होतारः शुक्रंदीप्तंअर्चिः अर्चिषंईळतेस्तुवन्ति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी–

महान्त्सधस्थेध्रुवआनिषत्तोन्तर्द्यावामाहिनेहर्यमाणः ।
आस्क्रेसपत्नीअजरेअमृक्तेसबर्दुघेउरुगायस्यधेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अन्तः । द्यावा ।
माहिने इति । हर्यमाणः । आस्क्रे इति । सपत्नी इति सऽपत्नी ।
अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति सबःऽदुघे ।
उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महानधिकोहर्यमाणः यजमानादिभिःकाम्यमानः यद्वा यजमानायधनंकामयमानः अग्निःद्यावान्तर्भूम्योर्मध्ये माहिनेमहिम्नायुक्ते सधस्थेस्वकीयेस्थाने ध्रुवःअचलःसन् आनिषत्तः निषण्णोभवति आस्क्रेआक्रमणशीले सपत्नी समानःएकःसूर्यःपतिर्ययोस्तेसपत्न्यौ अजरेजरारहिते अमृक्तेअन्येनाहिंसिते सबर्दुघे सबरित्यमृतंमुदकं तस्यदोग्ध्र्यौ द्यावापृथिव्यौ उरुगायस्यपृथुगमनस्य अधिकस्तुतेर्वाअग्नेः धेनूप्रीणयित्र्यौभवतः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी–

व्रतातेअग्नेमहतोमहानितवक्रत्वारोदसीआततन्थ ।
त्वंदूतोअभवोजायमानस्त्वंनेतावृषभचर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति ।
आ । ततन्थ । त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता ।
वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेअग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्यतेतव व्रताव्रतानि त्वत्संबन्धीनिकर्माणिमहानिमहान्तिभवन्ति तवक्रत्वाक्रतुनाप्रकाशेनरोदसी द्यावापृथिव्यौ आततन्थ विस्तृतवानसि त्वंदूतोअभवःभव हे वृषभ वर्षणशील त्वंजायमानःसन् चर्षणीनांयजमानानां नेतासि फलप्रापकोसि ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथषष्ठी—

ऋतस्यवाकेशिनायोग्याभिर्घृतस्नुवारोहिताधुरिधिष्व ।
अथावहदेवान्देवविश्वान्त्स्वध्वराकृणुहिजातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्नुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व । अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ६ ॥

हेदेव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिः योजनसाधनभूताभीरज्जुभिर्युक्तौ घृतस्नुवा घृतमुदकं क्षरन्तौ रोहितारोहितौ अश्वौ ऋतस्ययज्ञस्य वाशब्दश्चार्थे धुरिचधिष्व धेहियोजयेत्यर्थः अथानन्तरंविश्वान् सर्वान्देवान् रथेसमारोप्य आवह हेजातवेदः तान्स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनानध्वरान् कृणुहिकुरु ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

दिवश्चिदातेरुचयन्तरोकाउषोविभातीरनुभासिपूर्वीः ।
अपोयदग्नउशधग्वनेषुहोतुर्मन्द्रस्यपनयन्तदेवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः । अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हेअग्ने यत्यदा वनेषुअरण्येषु अपःउशधक् कामयमानोदहंश्चवर्तसे तदातेरोकाः त्वदीयादीप्तयः दिवश्चित् सूर्यादपि आरुचयन्त आरोचन्ते विभातीः विशेषेणभातीः प्रकाशमानाः पूर्वीःपुराणीः उषःउषसः अनुभासि मन्द्रस्यस्तुत्यस्य होतुःतवरोकान् देवाःस्तोतारः पनयन्त स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी–

उरौवायेअन्तरिक्षेमदन्तिदिवोवायेरोचनेसन्तिदेवाः ।
ऊमांवायेसुहवांसोयजंत्राआयेमिरेरथ्योअग्नेअश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने ।
सन्ति । देवाः । ऊमाः । वा । ये । सुऽहवांसः । यजंत्राः ।
आऽयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौविस्तीर्णे अन्तरिक्षे येदेवामदंति हृष्यन्ति दिवःसूर्यस्य रोचनेप्रकाशने आलोके ये देवाः सन्ति ऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरःसन्ति यजत्राः यष्टव्यायेदेवाः सुहवासः शोभनाह्वानाः आयेमिरे आयच्छन्ति रथ्यःरथिनः तव ये अश्वाःसन्ति हेअग्ने तैःसर्वैःसार्धं आयाहीतिउत्तर-यर्चासंबन्धः वात्रयः पूरणाः ॥ ८ ॥

अथनवमी–

ऐभिरग्नेसरथंयाह्यर्वाङ्नानारथंवांविभवोह्यश्वाः ।
पत्नींवतस्त्रिंशतंत्रींश्चदेवाननुष्वधमावहमादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् ।
वा । विऽभवः । हि । अश्वाः । पत्नीऽवतः । त्रिंशतम् । त्रीन् ।
च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हेअग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैःसार्धं सरथंसमानरथं नानारथंवा आत्मानं त्वद्रथेसमारो-प्ययाह्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि यतःकारणात् तेअश्वाः विभवः प्रभवः समर्थाः हिःप्र-सिद्धौ पत्नीवतः पत्नीभिःसहितान् त्रिंशतंत्रींश्च त्रयस्त्रिंशतंदेवांश्च अनुष्वधं बलार्थं अन्ना-र्थंवा आवहमादयस्व सोमेनेतिशेषः ॥ ९ ॥

अथदशमी–

सहोतायस्यरोदंसीचिदुर्वीयज्ञंयंज्ञमभिवृधेगृणीतः ।
प्राचीअध्वरेवंतस्थतुःसुमेकेऋतावरीऋतजातस्यसत्ये ॥ १० ॥

सः । होता॑ । यस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ ।
य॒ज्ञम्ऽय॑ज्ञम् । अ॒भि । वृ॒धे । गृ॒णी॒तः । प्राची॒ इति॑ ।
अ॒ध्व॒राऽइ॑व । त॒स्थ॒तुः । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । ऋ॒तव॑री॒-
इत्यृ॒तऽव॑री । ऋ॒तऽजा॑तस्य । स॒त्ये इति॑ ॥ १० ॥

सएवहोताभवति उर्वीविस्तीर्णे रोदसीचित्र द्यावापृथिव्यौअपि यस्याग्नेः यज्ञंसर्वं यज्ञं वृधेसमृद्धये अभिगृणीतः प्रशंसतः ऋतजातस्य जातसत्यस्य यस्यहोतुः सुमेके सुरूपे ऋतावरी उदकवत्यौसत्ये सत्यस्वरूपे प्राचीअनुकूले तस्थतुः तिष्ठतः कथमिव अध्वराविव यज्ञाविव ॥ १० ॥

अथैकादशी–

इळा॑मग्नेपुरु॒दंसं॑स॒निंगोः॒शं॑श्वत्त॒मंहव॑मानायसाध ।
स्यान्नः॑सू॒नुस्तन॑योवि॒जावाग्ने॒सा॒तेसु॒म॒तिर्भू॒त्व॒स्मे ॥ ११ ॥ २७ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध॒ । स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ ।
अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥ २७ ॥

इयंपूर्वंव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥

द्वितीयाष्टकःसमाप्तः

